

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტი
Institute of Classical, Byzantine and Modern Greek Studies

ნათია ფიფია
ეკატერინე კობახიძე
თედო დუნდუა

NATIA PHIPHIA
EKATERINE KOBAKHIDZE
TEDO DUNDUA

ანტიკური ხანის ბერძნულ-ლათინური წარწერები, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო

GREEK AND LATIN INSCRIPTIONS FROM CLASSICAL ANTIQUITY FOR HISTORY OF GEORGIA

Greek and Latin Inscriptions from Classical Antiquity for History of Georgia

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტი
კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Georgian History
Institute of Classical Philology, Byzantine and Modern Greek Studies

ნათია ფიფია, ეკატერინე კობახიძე, თედო დუნდუა

NATIA PHIPHIA, EKATERINE KOBAKHIDZE, TEDO DUNDUA

ანტიკური ხანის ბერძნულ-ლათინური წარწერები, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო

Greek and Latin Inscriptions from Classical Antiquity for History of Georgia

თბილისი 2023

გამომცემლობა „სამშობლო“

ანტიკური ხანის ბერძნული და ლათინური ეპიგრაფიკული ძეგლები საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს. მათ გარეშე ანტიკური ხანის იბერიის/ქართლის ისტორია მხოლოდ გვიანდელ ქართულ და თანადროულ ბერძნულ-რომაულ ნარატიულ წყაროებზე იქნებოდა დაფუძნებული, რაც მნიშვნელოვანი ასპექტების დაზუსტების საშუალებას საკმარისად არ იძლევა. დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთი) ისტორია, დასავლურქართული ისტორიული მეხსიერების დენონსაციის გამო, ფაქტობრივად სრულად ბერძნულ-რომაულ ნარატიულ, ეპიგრაფიკულ და ნუმიზმატიკურ წყაროებზეა დამოკიდებული. წინამდებარე მონოგრაფია მიზნად ისახავს, უკანასკნელი აღმოჩენების კვალდაკვალ, ბერძნული და ლათინური ეპიგრაფიკული წყაროების როგორც ახლებურ ინტერპრეტაციას, ისე რამდენიმე ახალი წარწერის შემოტანას სამეცნიერო მიმოქცევაში.

წიგნი განკუთვნილია როგორც სპეციალისტებისთვის, ისე საქართველოს ისტორიით და ბერძნულ-რომაული ეპიგრაფიკით დაინტერესებული მკითხველთა ფართო წრისათვის.

Greek and Latin Inscriptions from Classical Antiquity represent very important source of Georgian History. If not them, history of Kartli/Iberia would have been based only on later Georgian or contemporary Greek and Roman narrative sources and this is not sufficient. On the other hand, history of western Georgia (Colchis), as a result of denunciation of western Georgian historical memory, is based mostly on Greek and Roman narrative, epigraphic and numismatic material. The book intends to bring in fresh interpretations on well-known Greek and Latin inscriptions and also introduce some new ones to scientific community.

The book is intended for scholars, also for the wider audience interested in history of Georgia and in Greek and Latin epigraphy as well.

რეცენზენტები:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი მარიკა მშვილდაძე

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი ნანა ტონია

Reviewers:

Dr. Hab. Marika Mshvildadze

Dr. Hab. Nana Tonia

პროექტი „ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული ეპიგრაფიკა, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო" განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული ფუნდამენტური კვლევებისთვის სახელმწიფო სამეცნიერო გრანტის (გრანტის №FR-18-2216) მეშვეობით.

The Project **"Greek and Roman Epigraphy of the Graeco-Roman Era as a Source for Georgian History"** was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) (grant №FR-18-2216).

არაკომერციული გამოცემა

Non-commercial edition

ISBN 978-9941-9833-9-9

სარჩევი

Contents

შესავალი

საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილი ბერძნული და ლათინური წარწერები ანტიკური ხანის საქართველოს ისტორიის ფასდაუდებელი წყაროა. სწორედ მათი მეშვეობით ვაზუსტებთ საქართველოს ძველი ისტორიის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხს. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ნარატიული წყაროები აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიის შესახებ, ძირითადად, არის „ქართლის ცხოვრება“ და „მოქცევაი ქართლისაი“. ორივე მათგანი მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური დიაპაზონით არის დაშორებული ანტიკურ ხანას, შესაბამისად, მხოლოდ მათ საფუძველზე აღმოსავლეთ, სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის შესწავლა საკმაოდ რთული იქნებოდა. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს შესახებ ისტორიულ ცნობებს, ანტიკური ხანიდან ქართულ ენაზე თითქმის არაფერი მოგვეპოვება. ზოგადად, ანტიკური პერიოდის ამსახველი ქართული საისტორიო ნარატივის შეფასება შემდეგნაირად შეიძლება — ინფორმაციული სიუხვე ანაქრონიზმებთან, აღრევებთან და რიგ შემთხვევაში დროის ხანგრძლივი მონაკვეთის „დაკარგვასთან“ ერთად, ფოკუსირება იბერიაზე და არა კოლხეთზე, ეს გასაგებიცაა. ქართიზაციის პროცესების კვალდაკვალ მოხდა კოლხური საისტორიო მეხსიერების დენონსაცია. ანტიკური (ბერძნულ-რომაული) წყაროები ამ სერიოზულ დანაკლისს მნიშვნელოვნად ავსებს. განსხვავებით ქართული საისტორიო ნარატივისგან, ანტიკური მწერლობა მეტწილად მოვლენების თანადროულია — აქ წარმოდგენილია მაკონტროლებელი მასალა იბერიისთვის, ხოლო ძირითადი — კოლხეთისთვის. ნარატიულ წყაროებს მნიშვნელოვნად ავსებს ბერძნულ-ლათინური ეპიგრაფიკული მასალა. სანდოობის ხარისხი ამ შემთხვევაში თითქმის აბსოლუტურია, რადგან ეპიგრაფიკული მასალა გვაწვდის კონკრეტული ეკონომიკური წლის პერიპეტიებს. ბერძნულ-რომაული ეპიგრაფიკული მასალის სისტემური შესწავლა საქართველოს ისტორიის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხს ჰფენს ნათელს. მათი კვლევის აუცილებლობა რამდენიმე მიზეზით არის განპირობებული:

- ✓ დღეისათვის ცნობილი ბერძნულ-რომაული ნარატიული წყაროების ღირებულება ისტორიის რეკონსტრუქციის მიზნით კარგად არის შესწავლილი ისტორიკოსებისა და ფილოლოგების მიერ, მაშინ, როდესაც ეპიგრაფიკული წყაროები მეტწილად ფილოლოგების ინტერესის საგანს წარმოადგენდა. თინათინ ყაუხჩიშვილის მიერ გამოცემულია „საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი“, რომელშიც შესულია

კორპუსის გამოცემის დროისთვის საქართველოში აღმოჩენილი თითქმის ყველა ეპიგრაფიკული ძეგლი. მკვლევარმა მას ძირითადად დაურთო პალეოგრაფიული კომენტარები, რასაც თან ახლავს გარკვეული ისტორიული კონტექსტის ახსნაც, თუმცა, წარწერების ნაწილი მაინც საჭიროებს ფილოლოგიური და კიდევ უფრო მეტად — ისტორიული კომენტარების გაფართოებას.

- ✓ დღესდღეობით საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში გაძლიერდა მსოფლიო ისტორიის კონტექსტში მისი განხილვის ტენდენცია. კონკრეტული საკითხის შესწავლისას მსოფლიო ისტორიოგრაფიაში არსებული ტენდენციების და მოსაზრებების ფონზე, საკმაოდ მცირე მოცულობის საისტორიო წყაროს უკვე ვრცელი კომენტარები ერთვის. მაგალითისთვის მოვიყვანთ წარწერებს, რომელიც ჰალიკარნასის თეატრის აღმოჩენებიდან არის ცნობილი. მათში მოხსენიებულია ვინმე „მოსხოსი, ძე მოსხოსისა", რომელიც ასევე სმირნის ნუმიზმატიკური მასალებითაა მკვლევართათვის ცნობილი. მაგისტრატი, რომელიც ჭრის მონეტას და ათავსებს სიამაყით თავის სახელს, „მოსხოსი, ძე მოსხოსისა" და ჰალიკარნასის თეატრის წარწერებით ცნობილი „მოსხოსი, ძე მოსხოსისა" სავარაუდოდ, ერთი და იგივე პიროვნებაა, ხოლო ეთნიკური სახელის საკუთარ სახელად გადაქცევა და დუბლირება მიანიშნებს მის სავარაუდო კავშირზე ქართველურ სამყაროსთან. რადგან ეთნიკური სახელი საკუთარ სახელად გადაიქცა, სავარაუდოა მესხური სოციალური კონტრაქტის (სახელმწიფოს) რეალობაც. ასევე, მაგალითად, ეპიგრაფიკული წყაროებიდან ცნობილია პირველი ქართველი ქრისტიანი, ვინმე გაიოს იბერი. მისი ზედწოდება — იბერი — ეთნიკური სახელია, რომელიც საკუთარი სახელის ნაწილად იქცა. ამ პატარა, შედარებით ნაკლებ ინფორმატიული წყაროების სრული კონტექსტის აღდგენას რამდენიმე გვერდის მოცულობის კომენტარი დასჭირდა, იგი ცალკე მოხსენებისა და სტატიის თემაც გახდა, რაც კიდევ ერთი მაგალითია იმისა, რომ სრული კონტექსტუალიზაციის შემთხვევაში არაერთი წარწერა საკმაოდ ვრცელ კომენტარს მოითხოვს.
- ✓ კონკრეტული წარწერების შესახებ, ერთი შეხედვით, ფართო სამეცნიერო ცოდნა არსებობდა აქამდეც, მაგალითად, სერაფიტას ცნობილი წარწერა თითქოს სრულად იყო კომენტირებული, მაგრამ უახლესი გამოკვლევებით მას უფრო მეტი ლინგვისტური და ისტორიული კომენტარი დაემატა, და, შესაბამისად, ეს კიდევ ერთი მაგალითია იმისა, რომ თანამედროვე მეცნიერების განვითარების ფონზე სავალდებულო იყო ზოგიერთი წარწერის ხელახალი დამუშავება.

- ✓ საზღვარგარეთ აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლები საქართველოს შესახებ სრულად თავმოყრილი აქამდე არ იყო, მათი მოძიება წინა წლებში გარკვეულ პრობლემებთანაც იყო დაკავშირებული. დღესდღეობით ბერძნული, ისევე როგორც ლათინური წარწერების ელექტრონული მონაცემთა ბაზები ძლიერი საძიებო სისტემით უკვე შექმნილია, რამაც გაამარტივა ჩვენთვის საქართველოს ისტორიისთვის მნიშვნელოვანი წარწერების მოძიება და შესწავლა.
- ✓ ლათინური წარწერები საქართველოს შესახებ ასევე არ იყო ერთად შეკრებილი და შესწავლილი, შესაბამისად, ეს პრობლემაც საკმაოდ აქტუალური იყო. ჩვენ შეძლებისდაგვარად მაქსიმალურად მოვუყარეთ მათ თავი და არსებულ მონაცემებს რამდენიმე ახალი წარწერაც დავამატეთ.
- ✓ პროექტის ფარგლებში სამეცნიერო ჯგუფი მუშაობდა ერთად, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ჯგუფის წევრებს კონკრეტულ საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული აზრი ჩამოუყალიბდათ. ამ მიზეზით საჭიროდ მივიჩნიეთ კონკრეტულ წარწერებზე დაწერილი სტატიებისთვის ავტორების მინიშნება. ტექსტის ძირითადი ნარატივი დამყარებულია იმ ნაწილზე, რომელზეც ავტორები თანხმდებიან, ხოლო განსხვავებული აზრი მითითებულია სქოლიოში ან მოცემულია მინიშნება, საიდან იწყება.

ეპიგრაფიკული მონაცემების მიხედვით, საქართველოს ძველი ისტორიის ერთიანი ნარატივის წარმოჩენის მიზნით მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ ნაშრომი სტრუქტურულად აგვეგო შემდეგი პრინციპით: ა) ნაშრომი გავყავით ორ ნაწილად: პირველ ნაწილში ბერძნული და ლათინური წარწერების მიხედვით კოლხეთის/ლაზიკის, ხოლო მეორეში — ქართლის/იბერიის ისტორიაა აღდგენილი, ბ) წარწერათა თანმიმდევრობა ქრონოლოგიურ პრინციპს ეფუძნება, გამომდინარე იქიდან, რომ ზოგიერთი წარწერა შინაარსობრივად დაკავშირებული იყო ერთმანეთთან, ერთიანი თხრობის ურღვევობის პრინციპი პრიოირიტეტულად იქნა მიჩნეული, ამასთან, ბერძნული და ლათინური წარწერები ერთმანეთის გვერდით იქნა განხილული, რათა ისტორიული კონტექსტი თანმიმდევრულად წარმოდგენილიყო, გ) თავდაპირველად განსაზღვრული იყო საზღვარგარეთ აღმოჩენილი წარწერების ცალკე თავად გამოყოფა, მაგრამ გამომდინარე იქიდან, რომ რამდენიმე წარწერა, ზოგი საქართველოში აღმოჩენილი და ზოგიც — საზღვარგარეთ დაკავშირებული იყო ერთმანეთთან (მაგ. დედოფალ ულპიას წარწერა და ამაზასპოსის ეპიტაფია), საზღვარგარეთ აღმოჩენილი წარწერები, მათი შინაარსიდან გამომდინარე, კოლხეთისა და იბერიის შესახებ თავებში შესაბამის ქრონოლოგიურ პერიოდში ჩავსვით.

ბერძნულ-რომაული საკუთარი სახელების გადმოტანისას ვეყრდნობოდით როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულ ტრადიციას, ისე თანამედროვე, უკვე დამკვიდრებულ ტენდენციას სახელობითი ბრუნვის ფორმით მათი გადმოტანის შესახებ, რაც ასახულია უახლოეს გამოკვლევებსა და სახელმძღვანელოებში.

გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ, გასაგები მიზეზების გამო, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე დაცული ეპიგრაფიკული ძეგლების ვიზუალური მასალა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი არ არის, მათი შესწავლისთვის ჩვენ ვისარგებლეთ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ნიმუშებით. საზღვარგარეთ აღმოჩენილი წარწერების შემთხვევაში, ვისარგებლეთ ეპიგრაფიკულ მონაცემთა ბაზებში დაცული ილუსტრაციებით და მუზეუმთა ონლაინ-კატალოგებით. დანარჩენ შემთხვევაში გამოყენებულია საქართველოს მუზეუმებში დაცული ექსპონატების ფოტოები შესაბამისი ნებართვების საფუძველზე.

ბერძნული და ლათინური წარწერები, როგორც კოლხეთის/ლაზიკის ისტორიის წყარო

წარწერა ამფორაზე სოხუმის მუზეუმიდან

სოხუმის მუზეუმში დაცულია ეშერაში მოპოვებული იმპორტირებული ძვ. წ. VI საუკუნის შავფიგურიანი ამფორა. ეს ნივთი აღწერა, წარწერა გამოაქვეყნა და სამეცნიერო კომენტარები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა. მისი აღწერით, 60 სმ. სიმაღლის ამფორა მთლიანად მოხატულია (ინვენტარის № АБМ 78-7). ერთ-ერთ სცენაზე, რომელიც საომარ მზადებას ასახავს, ყურების შუა ნაწილის დონეზე, ზემოდან 17 სმ-ზე, მხედრის თავზე არის ბერძნული წარწერა. ასოების სიმაღლე და სიგანე 0,2-0,3 სმ-ია. ასოებს შორის მანძილი არ აღემატება 1 სმ-ს.[1] წარწერის შინაარსი შემდეგია:

N. KON N[ί]κον ნიკონ...

თ. ყაუხჩიშვილი ვარაუდობს, რომ წარწერა უნდა იყოს მხედრის სახელი (Νικονίδας, Νικόνομος, Νικόνοος, Νίκων, Νικωνίδης, Νικώνυμος) ან νικάω ზმნიდან წარმოებული რამე ფორმა (νικάω-ვძლევ, ვიმარჯვებ).[2] დათარიღებისას მეცნიერი ამფორის არქეოლოგიურ და ხელოვნებათმცოდნეობით ანალიზთან ერთად ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (ძირითადად ν-ს).[3]

ბერძნული წარწერების ონლაინ კორპუსის მიხედვით, Νίκον ფორმა გვხვდება 25 წარწერაში, ამათგან ერთში ორჯერ არის მოხსენიებული. იგი გვხვდება სახელების შემდეგი ფორმების ნაწილად: Νικ[ονία], Νικόνομ[ος], Νικονό[μου] (3 ჯერ), Νικονίκη, Νικονίδου, Νικονίδας, Νικονόα, Νικονόη (2 ჯერ), Νικονόης. ხოლო საკუთრივ ფორმა Νίκον, როგორც სრული ფორმა, გვხვდება 7-ჯერ. სახელი დადასტურებულია მთელ ბერძნულ სამყაროში, ყველა რეგიონში.[4] როგორც ზმნის ფორმა, ნაკლებად გვხვდება წარწერებში.

სახელი Νικον საკმაოდ გავრცელებულია და ჩანს რამდენიმე ამფორაზე,

---

[1] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 78

[2] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 78

[3] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 78

[4] ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზისთვის იხ. Greek Inscriptions Online. Packhard Humanities Institute. ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/

რომელზეც ეტლებით რბოლაა გამოსახული. ისინი მიიჩნევიან ფსევდო-პანათენურ ამფორებად.[5]

ლარნაკი ადასტურებს ბერძენ რეზიდენტთა ყოფნას ამ ტერიტორიაზე ძვ. წ. VI საუკუნეში.

არსებობს მოსაზრება, რომ ამ წარწერას აკლია სიტყვა ΚΑΛΟΣ, და ეს წარწერა დღეში გამარჯვებულ პირს ეკუთვნის[6], თუმცა, ჩვენი აზრით, ასეთი შორსმიმავალი დაკვნებისგან თავი უნდა შევიკავოთ.

[5] Th. Mannack. A Son of Nikon or Nikon Victorious: A New Inscription on a Fragment of a Pseudo Panathenaic Amphora. Arts. 11(4), 69. 2022. https://doi.org/10.3390/arts11040069
[6] А.И. Джопуа, В.А. Нюшков. Античная эпиграфика на территории Абхазии. Вестник Танаиса. Выпуск 5. Том. 1. 2019, გვ. 125

წარწერები კოლხური თეთრის II ტიპის ჰემიდრაქმაზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა – ვერცხლი. რემედიუმი 1,2-2,6 გრ. d≈12 მმ. (იხ. დანართი 1).

შუბლი – ხაზოვან ან წერტილოვან რკალში ჩასმული ადამიანის თავი მარჯვნივ/მარცხნივ.

ზურგი – ასევე მარჯვნივ მიმართული ხარის თავი, რომელიც ხაზოვან რკალშია ჩასმული. უმნიშვნელო რაოდენობაზე სხვადასხვა ბერძნული ასოებია – MO/ΣO, Φ, A, O, E, Π, Δ.

ზარაფხანა – ფაზისი.

ნომინალი – ატიკური სისტემის ჰემიდრაქმა.

თარიღი – ძვ. წ.V-III სს.

კოლექცია: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი, მაგ. გფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №№1229, 1415, 1418, 1424, 1429, 1435, 1438-1439, 1442, 1446, 1456, 1457, 1459, 1462, 1472, 1474, 1477,1478-79, 1494, 1497, 1509, 1512, 1524, 1531, 1634, 1563,1542, 1543, 1546, 1572, 1573, 1586, 1586, 1594, 1595, 1601, 1603, 1605; და მსოფლიო მასშტაბით ყველა წამყვანი მუზეუმი.

კოლხური თეთრი სამონეტო ჯგუფის სახელია. ამ სამონეტო ჯგუფის ფარგლებში სულ რვა ტიპი გამოიყოფა. თავდაპირველად ტერმინი „კოლხური თეთრი" მეორე ტიპის ჰემიდრაქმებს (იგივე ტრიობოლი) ეწოდა. II ტიპის ჰემიდრაქმები დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთი) როგორც ზღვისპირა, ისე შიდა ტერიტორიაზე ათასობით არის აღმოჩენილი. მისი კოლხური გენეზისი ეჭვგარეშეა, ამიტომ სხვა ნუმიზმატიკური ძეგლების ტიპოლოგიურ-სტილისტური მსგავსება II ტიპის ჰემიდრაქმასთან და მათი აღმოჩენათა ტოპოგრაფია (უმრავლესობა II ტიპის ჰემიდრაქმებთან ერთად სამონეტო განძებშია დაფიქსირებული) საშუალებას გვაძლევს ისინი კოლხური თეთრის ჯგუფს მივაკუთვნოთ. სწორედ II ტიპის ჰემიდრაქმასთან ტიპოლოგიურ-სტილისტური მსგავსებით ხდება დანარჩენი მონეტების კონკრეტულ ჯგუფში გაერთიანება.

კოლხური თეთრის აბსოლუტური უმრავლესობა ანეპიგრაფიკულია, მაგრამ II ტიპის ჰემიდრაქმის უმნიშვნელო რაოდენობაზე მაინც გვხვდება ბერძნული ასოები: MO/ΣO, Φ, A, O, E, Π, Δ. მათი მნიშვნელობის გახსნა დიდ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. ანალოგიების საფუძველზე, შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ ეს ასოები მაგისტრატების ინიციალებია. სწორედ ისინი აგებდნენ პასუხს სამონეტო ემისიაზე. მაგისტრატის ფიქსაცია ეკონომიკური წლის აღნიშვნის ტოლფასია. ე.ი. ჰემიდრაქმები იდენტური ასოებით ერთი ემისიაა. ჰემიდრაქმებზე (ზოგადად, კოლხურ

თეთრზე) არ არის განთავსებული სამეფო ხელისუფლებასთან დაკავშირებული იკონოგრაფია, ან ლეგენდა. ეს სწორედ რომ რესპუბლიკის მახასიათებელი შტრიხია. ფაზისი ოლიგარქიული რესპუბლიკაა.[7]

[7] **გ. დუნდუა.** ლომისგამოსახულებიანი კოლხური თეთრის გენეზისისათვის. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1972. №1; **გ. დუნდუა, ა. კახიძე.** კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1978. №4, მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1979. №2; **გ. დუნდუა.** გურიის ნუმიზმატიკური მასალა. გურია I. თბილისი. 1996; **გ. დუნდუა.** ანტიკური ხანის უცხოური მონეტების განძები კოლხეთიდან (ძვ. წ. VI-ახ. წ. IV სს.). გურია II. თბილისი. 1997; **გ. დუნდუა.** კოლხური თეთრი (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული. №1. თბილისი. 2003; **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **გ. დუნდუა, ირ. ჯალაღანია.** ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბილისი, გამომცემლობა: ნეკერი. 2009; **თ. დუნდუა.** კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993; თ. დუნდუა. საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995; **თ. დუნდუა.** ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997; თ. დუნდუა. კოლხური თეთრი და კოლხეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2002; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge) (გ. დუნდუასთან და სხვ. თანაავტორობით); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** შენიშვნები ძველი კოლხეთის ნუმიზმატიკის შესახებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ XV-B. 1949; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **ო. ლორთქიფანიძე.** „კოლხური დიდრაქმის“ II ტიპის იკონოგრაფიისათვის. „ძიებანი“. №3. თბილისი. 1999; **ს. მაკალათია.** კოლხური დიდრაქმა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. VII. 1933; ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. XIV-B. თბილისი. 1947; **ივ. ჯავახიშვილი.** ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია. ტფილისი, გამომცემლობა: ზარია ვოსტოკა. 1925; **К. В. Голенко. Д. Г. Капанадзе**. Клад синопских и колхидских монет из Кобулети (1948 г.). Вестник Древней Истории (ВДИ). 1961. №1; **К. В. Голенко. Д. Г. Капанадзе.** Четыре клада Колхидок. Нумизматика и Эпиграфика (НЭ). VI. 1966; **И. А. Джавахишвили. Е. А. Пахомов.** Монеты Грузии. Христианский Восток. т. I. Санкт-Петербург. 1912; **Г. Ф. Дундуа.** Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987; **А. Н. Зограф**. Распространение находок античных монет на Кавказе. Труды Отдела Нумизматики Государственного Эрмитажа (ТОНГЭ). т. I. Л. 1945; **Д. Г. Капанадзе.** Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **Б. А. Куфтин.** Материалы к археологии Колхиды. II. Тбилиси, Издательство: Техника да Шрома. 1950; **Е. А. Пахомов.** Монеты Грузии. ч. I. Санкт-Петербург, Императорская академия наук. 1910; **Е. А. Пахомов.** Монеты Грузии. ч. I-II. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1970; **G. Dundua**. Les Kolkhidki. Dialogues d'histoire Ancienne. №8. 1982; **G. Dundua, T. Dundua.** Les relations économiques de la Colchide aux Époques Archaïque et Classique d' après le matériel numismatique. La Mer Noire Zone de Contacts (Actes du VIIe Symposium de Vani – 26-30. IX. 1994). Presses Universitaires Franc-Comtoises. Paris. 1994; **G. Dundua.** Hoards of Foreign Coins of the Classical Period from Colchis (6th century B.C.-4th century A.D.). Georgian Journal of Archaeology. Tbilisi. 2004; **T. Dundua**. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Small Catalogue of the Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua**. Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **D. M. Lang**. Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York, The American Numismatic Society. 1955; **D. M. Lang.** Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. London. 1957

მეტოსის წარწერები ითხვისიდან

1962-63 წლებში ჭიათურის რაიონის სოფელ ითხვისის მახლობლად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ წარმოებული გათხრების დროს აღმოჩნდა რამდენიმე იმპორტული ჭურჭელი ბერძნული გრაფიტოებით.

პირველი ჭურჭელი შავლაკიანი ჯამია, მაღალ ფეხზე. ჯამი თითქმის სრულად არის შემორჩენილი და რესტავრატორების მიერ აღდგენილი. არქეოლოგები მას ძვ. წ. V საუკუნით ათარიღებენ და ლაკის ხარისხის გათვალისწინებით, ატიკის სახელოსნოებს მიაკუთვნებენ.[8] ჯამის პირზე ამოკაწრული ბერძნული წარწერაა შემორჩენილი: ΜΗΤΟΣ (μήτος)[9]

იმავე სამარხში აღმოჩენილია კიდევ ერთი დოქი ბერძნული მონოგრამით, რომელიც ი. გაგოშიძის აზრით, აღდგენილ უნდა იქნეს შემდეგნაირად: ΜΤΣ (μτς).[10]

გამომდინარე იქიდან, რომ ერთსა და იმავე სამარხში აღმოჩენილია ორი დოქი მსგავსი წარწერებით, ი. გაგოშიძე ორივე წარწერას ნივთის მფლობელის სახელად მიიჩნევს.[11]

გ. ბარჯაძე, ითხვისის სოფლის გაღმა სოფელ წირქვალში მოსახლე მეტონიძეების ბინადრობას იყენებს დამატებით არგუმენტად ითხვისის წარწერის სახელის ადგილობრივობის სამტკიცებლად.[12] სამარხი, კი მისი აზრით, სკეპტუხზე სოციალურად ერთი საფეხურით დაბლა მდგომი პირის საკუთრებაა.[13] ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს რომ მსგავსი წვრილი სოციალური დიფერენციაცია კოლხეთში წყაროებით არ დასტურდება, ამასთან, ცნობილია, რომ არა ერთი, არამედ რამდენიმე სკეპტუხია არსებობდა, და, შესაბამისად, სავსებით შესაძლებელია, ითხვისის შემთხვევაშიც სწორედ რომ სკეპტუხის სამარხთან გვქონდეს საქმე. აქვე აღვნიშნავთ, რომ დედატოსის შემთხვევაში ამის მტკიცება შედარებით იოლია, გამომდინარე იქიდან, რომ მის სამარხში საბეჭდავი ბეჭედია აღმოჩენილი, თავად დედატოსის წარწერა საბეჭდავ ბეჭედზე, ხოლო მეტო-

[8] ი. გაგოშიძე. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXV-B. თბილისი. 1966, გვ. 39

[9] ი. გაგოშიძე. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXV-B. თბილისი. 1966, გვ. 39

10 ი. გაგოშიძე. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXV-B. თბილისი. 1966, გვ. 40

[11] ი. გაგოშიძე. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXV-B. თბილისი.1966, გვ. 40

[12] გ. ბარჯაძე. ითხვისი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი. თბილისი, გამომცემლობა: აისი. 2004, გვ. 7

[13] გ. ბარჯაძე. ითხვისი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი. თბილისი, გამომცემლობა: აისი. 2004, გვ. 8

სის წარწერა ჭურჭლებზეა. სამაგიეროდ, ვანის დედატოსის სამარხშიც და ითხვისის სამარხშიც აღმოჩენილია მსგავსი დიადემები[14].

სახელი „მეტოს“ ბერძნულ პროსოპოგრაფიაში არ დასტურდება, იგი არ არის ცნობილი სხვა ბერძნული წარწერებიდან. შესაბამისად, დიდი ალბათობით, სახელი ადგილობრივია. ამასთან, სახელის ბერძნული დაბოლოება კიდევ ერთი დასტურია ადგილობრივი მოსახლეობის ელინიზაციის საკმაოდ მაღალი ხარისხისა ბერძნული კოლონიებიდან ისე მოშორებული ტერიტორიაზეც, როგორიცაა ითხვისი.

გარდა ამისა, საინტერესოა, სახელის ფიქსაციის მეორე ვერსიაც, თანხმოვნებით აღნიშვნა, რაც სემიტური ენებისთვისაა დამახასიათებელი. დასავლეთ საქართველოში არამეული ენა არ ყოფილა გამოყენებული რომ არამეული გავლენა ვივარაუდოთ, თუმცა, თავისთავად ფაქტი საინტერესოა.

ითხვისის წარწერა ყველაზე ადრეული კარგად დათარიღებული წარწერაა დასავლეთ საქართველოდან. ადრეულ წარწერებს მიეკუთვნება ასევე კოლხური თეთრის ჰემიდრაქმებზე შესრულებული ცალკეული ასოები, თუმცა, მათი ინფორმაციული შესაძლებლობები უაღრესად შეზღუდულია.

---

[14] ი. გაგოშიძე. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXV-B. თბილისი. 1966, გვ. 33-34

გრაფიტო ატიკურ კილიქსზე ფიჭვნარის კოლხური სამაროვნიდან

ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის კოლხურ სამაროვანზე 311-ე სამარხში აღმოჩენილია შავლაკიანი კილიქსი (ინვ. №: ქ-ფ-2001-163). კილიქსის ძირზე შემორჩენილია გრაფიტო MYP,[15] რომელიც, ა. კახიძის და მ. ვიკერსის ვარაუდით, საკუთარი სახელის დასაწყისი უნდა იყოს (იხ. დანართი 2). მკვლევარები მიუთითებენ შავიზღვისპირეთის ჩრდილოეთში აღმოჩენილ სამარილეზე, რომელსაც მსგავსი გრაფიტო აქვს. გრაფიტო ასე შეიძლება წავიკითხოთ: MYPMAKOΣ[16] (მირმაკოსი). წარწერას ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე მეოთხედით ათარიღებს ჟ. ჟ. მაფრი.[17]

შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ MYP აღნიშნავდეს Μυριάς-ს, რომელიც, თუკი შეესაბამება ფულად ერთეულს, დრაქმას ენაცლება. ამ შემოკლებით ეს სიტყვა ძალიან ხშირად გვხვდება პაპირუსებში, რომლებიც ასახავენ საფინანსო ანგარიშებს.[18] თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, შეიძლება დავუშვათ, რომ გრაფიტო სავაჭრო აქტივობაზე მიანიშნებს.

[15] ა. კახიძე, მ. ვიკერსი. ფიჭვნარი. I. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002). კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. თბილისი, გამომცემლობა: კოლხები, გვ. 35

[16] ა. კახიძე, მ. ვიკერსი. ფიჭვნარი. I. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002). კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. თბილისი, გამომცემლობა: კოლხები, გვ. 35

[17] J. J. Maffre. Bulletin archéologique. In: Revue des Études Grecques, tome 117, Janvier-juin 2004. pp. 141-320. Doi: https://doi.org/10.3406/reg.2004.4567 ხელმისაწვდომია: https://www.persee.fr/doc/reg_0035-2039_2004_num_117_1_4567 ბოლო ნახვა: 26.06.2022

[18] Br. E. Nielsen, A. W. Klaas. editors. Papyri from the New York University Collection II (P.NYU II). 1st ed., Harrassowitz Verlag, 2010, გვ. 76-77, 114

წარწერა შავლაკიან ჯამზე ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვნიდან

ფიჭვნარის ძვ. წ. IV საუკუნის ბერძნულ სამაროვანზე, 70-ე სამარხში აღმოჩენილია ატიკური შავლაკიანი ჯამი[19] (ინვ. №: ქ-ფ-98-15), რომლის პირს ქვემოთ მოცემულია წარწერა ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΛΕΩΔΑΜΑΝΤΟΣ (იხ. დანართი 3). ა. კახიძე და მ. ვიკერსი წარწერას თარგმნიან შემდეგნაირად: „დიონისე, ლეოდამასის ვაჟი“[20].

კახიძის აზრით, ამ ნივთის აღმოჩენა ფიჭვნარის ტერიტორიაზე იმაზე მიანიშნებს, რომ აქ ეთნიკურად ბერძნული მოსახლეობა ბინადრობდა.[21]

საყურადღებოა, რომ ეს სასმისი, რომელიც, მანანა ოდიშელის აზრით, განზრახ გატეხეს რიტუალური დღესასწაულის დროს საფლავზე, მიუთითებს დიონისეს თაყვანისცემის ფაქტზე აღნიშნულ ტერიტორიაზე.[22]

ჩვენი აზრით, მიუხედავად ჯამის მფლობელისა და მისი მამის ბერძნული სახელისა, შესაძლებელია, დავუშვათ, რომ სასმისი ეთნიკურად არა ბერძენს, არამედ კოლხს ეკუთვნოდა. ბერძნული საკუთარი სახელები ანტიკური ხანიდან ფართოდ გავრცელებული იყო როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ მიცვალებულის ღვინით „დალოცვა“ და მის საფლავზე ღვინის დაღვრა, როგორც ამას მ. ოდიშელი მიუთითებს, დღემდე რჩება ქართველთა ტრადიციის ნაწილად, რადგან დიონისეს კულტი დამკვიდრებული იყო როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში.[23]

[19] ა. კახიძე, მ. ვიკერსი. ფიჭვნარი. I. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002). კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. თბილისი, გამომცემლობა: კოლხები. 2004, გვ. 99

[20] ა. კახიძე, მ. ვიკერსი. ფიჭვნარი. I. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002). კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. თბილისი, გამომცემლობა: კოლხები. 2004, გვ. 99, ტაბ. 229

[21] M. Vickers, A. Kakhidze. The British-Georgian Excavations at Pichvnari 1998: The “Greek” and “Colchian” Cemeteries. Anatolian Studies. Vol 51. 2001, გვ. 78. fig. 27.

[22] M. Odisheli. The Cult of Dionysus in Ancient Georgia. წიგნში: Ancient Theater and Performance Culture around the Black Sea, edited by David Braund, Edith Hall and Rosie Wales. Cambridge University Press. 2019, გვ. 373

[23] M. Odisheli. The Cult of Dionysus in Ancient Georgia. წიგნში: Ancient Theater and Performance Culture around the Black Sea, edited by David Braund, Edith Hall and Rosie Wales. Cambridge University Press. 2019, გვ. 273

ლაპიდარული წარწერა ბათუმის მუზეუმიდან

ქობულეთ-ფიჭვნარის ექსპედიციის ბაზაზე დაცულია ბერძნული ლაპიდარული წარწერა, რომელიც 1969 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა მდინარე ჩოლოქის პირას (ინვენტარის №ქფ-69, საველე №128). წარწერა შესრულებულია მრგვალ, დაბრტყელებულ რიყის ქვაზე (ზომები 22 X 20 X 12, 5). ქვაზე მსხვილი, ჩაჭრილი ასოებით წერია:

ΙΔ

თინათინ ყაუხჩიშვილს მიაჩნია,[24] რომ ეს ასოები აღნიშნავს რიცხვს (14) და მანძილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. მისი აზრით, წარწერის დათარიღებას ართულებს ასოთა მოხაზულობა, რომელიც არ გამოირჩევა რომელიმე ეპოქისთვის დამახასიათებელი თავისებურებებით. შესაბამისად, თ. ყაუხჩიშვილი მხოლოდ ერთ ვარაუდს გამოთქვამს: რამდენადაც აჭარის ამ რაიონში, ფიჭვნარში არის ძვ.წ. V-IV სს-ის ბერძნული სამაროვანი, შესაძლებელია ეს ქვაც და წარწერაც ამ დროისად იქნეს მიჩნეული.[25]

აღსანიშნავია, რომ თუ ეს წარწერა მართლაც რიცხვებს შეესაბამება და მანძილის აღმნიშვნელია, როგორც ამას თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს, მაშინ აქ, დიდი ალბათობით, საქმე გვაქვს სტადიონებით მანძილის ათვლასთან, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ სტადიონს ბერძნულ სამყაროში სხვადასხვა ადგილას და დროს სხვადასხვაგვარად ანგარიშობდნენ,[26] ზუსტი ადგილის მიკლევა საიდანაც 14 სტადიონი უნდა აითვალოს, რასაკვირველია, გართულებულია.

[24] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 143

[25] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 143

26 D. Engels. The Length of Eratosthenes' Stade. The American Journal of Philology. (1985). 106(3), გვ. 298. Doi: https://doi.org/10.2307/295030

წარწერა ათენში აღმოჩენილ ოინოქოეზე

ათენში აღმოჩენილია შავფიგურიანი ოინოქოე, რომელიც ამჟამად ბერლინის მუზეუმშია დაცული. ჭურჭელი თარიღდება ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით, იგი უხვად არის ორნამენტირებული. მასზე გამოსახულია სხვადასხვა ღვთაება და გმირი. მათ შორისაა: ათენა, პოსეიდონოსი, ჰერაკლე. როგორც ამაზე ჭურჭლის ფორმა და ნახატი მიანიშნებს, ოინოქოე ტიპიურ იონიურ ჭურჭელს უნდა წარმოადგენდეს.[27]

ჭურჭელზე არის ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერა:

+ΟΛ+ ΟΣ

ΜΕΠΟΙΕΣΕΝ

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, აქ იკითხება

χόλχος μ'έποίησεν, რაც უნდა ითარგმნოს, როგორც „კოლხმა გამაკეთა“.[28]

შესაბამისად, თ. ყაუხჩიშვილი დაასკვნის, რომ ეს იონიური ტიპის ჭურჭელი კოლხმა ხელოსანმა გააკეთა. მისი ვარაუდით, ეს შეიძლება იყვნენ არისტოტელეს ფრაგმენტებში მოხსენიებული ფაზისელები, რომლებიც ათენში ჩადიოდნენ.[29] თუმცა, ჩვენი აზრით, ბუნდოვანია, არისტოტელეს ამ ცნობაში ვინ იგულისხმებიან – ფაზისელი ბერძნები (ფაზისის პოლისის მოქალაქეები) თუ ეთნიკური კოლხები; რის გამოც კოლხების და არისტოტელეს „ფაზისელების“ გაიგივება სათუოდ მიგვაჩნია. აქ უფრო ის უნდა ვივარაუდოთ, რომ ათენში აღმოჩენილ წარწერაში ეთნიკურად კოლხი იგულისხმება და არა ფაზისელი ბერძენი, მით უფრო, რომ ფაზისში ძვ. წ. VI საუკუნეში მცხოვრები ბერძნები, რომლებიც აქ ახალი მოსულები არიან, განსხვავებით მოგვიანო საუკუნეებისგან, ჯერ კიდევ ინარჩუნებენ საკუთარ იდენტობას. ბ. ნ. გრაკოვი ხელოსანს მონად მიიჩნევს.[30] აგრეთვე არსებობს ვარაუდი, რომ ხელოსანი, შესაძლოა, მეტიკი ან თავისუფალი ათენელი მოქალაქეც ყოფილიყო.[31]

ვინ შეიძლება ყოფილიყო კოლხი ხელოსანი, რთული სათქმელია, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ იგი საკუთარი სახელით არ მოიხსენიება, შესაძლოა, იგი ყოფილიყო მონა, რომელიც კოლხეთიდან საბერძნეთში ჩამოიყვანეს. ცნობილია, რომ ამ პერიოდში, კერძოდ, VI საუკუნეში, კოლხეთსა და საბერძნეთს, განსაკუთრებით კი იონიურ სავაჭრო-სახე-

[27] CIG IV, 8239. Corpus Inscriptionum Graecarum. vol. 4. 1877, გვ. 201; Leonard, Kolchos: RE. XI, 1071-1073

[28] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 226

[29] Т. С. Каухчишвили. Греческая эпиграфика как источник истории Грузии. Проблемы античной культуры. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1975, გვ. 499

[30] И. Т. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях. ВДИ. N 3. 1939, გვ. 290

[31] J. Boardman. Athenian Black-Figure Vases. New York: Oxford University Press. 1974, გვ. 12

ლოსნო ცენტრებს შორის ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობა არსებობდა და კოლხები ვაჭრობდნენ მონებითაც.

ოთარ ლორთქიფანიძე კოლხი მონების საბერძნეთში ყოფნასთან დაკავშირებით განმარტავს: „...ძნელია მტკიცება იმისა, რომ კოლხი მონები ათენში უშუალოდ ატიკა-კოლხეთის ურთიერთობის შედეგად არიან მოხვედრილი, თუ კერამიკული ფერწერის კოლხი ოსტატები მართლა მონები იყვნენ, გამორიცხული არაა შესაძლებლობა, რომ ისინი რომელიმე სხვა ბაზარზე (მაგ., ქიოსზე) არიან შეძენილი.“[32]

დ. ბრონდისა და გ. ცეცხლაძის აზრით, ვინც არ უნდა ყოფილიყო კოლხი ხელოსანი, მონა, მეტიკი თუ თავისუფალი მოქალაქე, აშკარაა, რომ იგი იყო საკმაოდ დახელოვნებული ოსტატი. ლარნაკების მოხატვა გარკვეულ კვალიფიკაციას მოითხოვდა, რომელიც კოლხეთიდან წაყვანილ მონას, სავარაუდოდ, არ ექნებოდა. ბუნებრივია, რომ მის დაოსტატებას ხანგრძლივი გამოცდილება ესაჭიროებოდა. ჭურჭელი, რომელიც ათენურ სტილშია შექმნილი და დეკორირებული, უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ კოლხს დიდი დრო უნდა გაეტარებინა ათენში.[33]

ძნელი სათქმელია, რამდენად შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ კოლხი მეთუნე ჭურჭლის მომხატავიც იყო, თუმცა, არაერთი შემთხვევა დასტურდება, რომ ბერძენი ხელოსნები კერამიკულ ნაწარმს, რომლის მომხატავებიც თავად იყვნენ, საკუთარ სახელს ატვიფრავდნენ. მაგალითისთვის იკმარებდა ევფრონიოსი და ექსეკიასი, რომლებიც დაახლოებით იმავე პერიოდში მოღვაწეობდნენ, როდესაც ცხოვრობდა კოლხი ხელოსანი.

ვფიქრობთ, აქ სწორედ იგულისხმება მოხატულობის ავტორი, ვიდრე უშუალოდ კერამიკული ჭურჭლის შემქმნელი, თუმცა შეიძლება ორივეც იყოს, რაკი ჭურჭელზე არ არის მითითებული ცალკე გამკეთებელი და ცალკე მომხატავი. საჭიროა იმის გათვალისწინებაც, რომ ზოგადად, ბერძნულ-რომაულ საზოგადოებაში, რომელიც პირველი ციკლის კაპიტალიზმში ცხოვრობდა, მონები კვალიფიციური საქმით არ იყვნენ დაკავებული, მათი ძირითადი ფუნქცია „შავი“ სამუშაოს შესრულება იყო[34], შესაბამისად, ეს კოლხი, რომელიც კვალიფიციურ და საკმაოდ რთულ სამუშაოს ასრულებს, შეიძლება იყოს კოლხეთიდან მონად წაყვანილის შთამომავალი, მეორე ან მესამე თაობის წარმომადგენელი. ამ შემთხვევაში, საქმე შეიძლება გვქონდეს ეთნიკური სახელის საკუთარ სახელად გადაქცევასთან.

---

[32] ოთ. ლორთქიფანიძე. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1966, გვ. 79

[33] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis, The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, გვ. 121

[34] თ. დუნდუა, ნ. ფიფია. საქართველო და გარე სამყარო — ევროპის „შექმნა“ და ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. I. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2009, გვ. 92

წარწერა ათენში აღმოჩენილ კილიკოსზე

ათენში აღმოჩენილია ძვ. წ. VI საუკუნის კილიკოსი, რომელზეც დადასტურებულია ბერძნული წარწერა[35]. მას ასე აღადგენს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

Εὐξίθεος ἐποίησε, [Χ]όλχος ἔ[γραφ]σεν

„ევქსითეოსმა გააკეთა, კოლხმა მოხატა“.[36]

თ. ყაუხჩიშვილი ასეთ კომენტარს ურთავს წარწერას: „არ უნდა დაგვაფიქროს ამ უკანასკნელ მაგალითში საკუთარი და სატომო სახელების შეპირისპირებამ – ევქსითეოსი და კოლხი, ათენში მყოფ კოლხს უწოდებენ პირდაპირ კოლხს, მისი საკუთარი სახელი დავიწყებულია.“[37]

ათენში კოლხების მოხვედრის საკითხი ბუნდოვანია. თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, შესაძლებელია, რომ კოლხი ტყვედ მოხვედრილა ათენში და ნიჭის წყალობით თავი ხელოვნებაში გამოუჩენია[38]. ასევე ის მიიჩნევდა, ეს შეიძლება იყვნენ არისტოტელეს ფრაგმენტებში მოხსენიებული ფაზისელები[39] (ამასთან დაკავშირებით იხ. კომენტარი წარწერაზე: „წარწერა ათენში აღმოჩენილ ოინოქოეზე“ - ნ.ფ., ე.კ.).

ჩვენი აზრით, წარწერაში ბერძნული საკუთარი სახელისა და სატომო სახელის თანაარსებობა შეიძლება წარმოადგენდეს ბერძნულ საზოგადოებაში დამკვიდრებული ოპოზიციის ელინი/ბარბაროსი გამოვლინებას, რომლის ფარგლებში ბერძენ ხელოსანს საკუთარი სახელით, ხოლო უცხოელს – სატომო სახელით იხსენიებენ. თუმცა, ასევე საფიქრებელია ისიც, რომ ზოგადად, ბერძნულ-რომაულ საზოგადოებაში, რომელიც პირველი ციკლის კაპიტალიზმია, მონები კვალიფიციური საქმით არ იყვნენ დაკავებული, მათი ძირითადი ფუნქცია „შავი“ სამუშაოს შესრულება იყო[40], შესაბამისად, ამ შემთხვევაშიც, ისევე როგორც ათენში აღმოჩენილი ოინოქოეს წარწერის შემთხვევაში, ეს კოლხი უნდა იყოს კოლხეთიდან მონად წაყვანილის შთამომავალი, მეორე ან მესამე თაობის წარმომადგენელი, ამ შემთხვევაში, როგორც ეს ოინოქოესთან დაკავშირებით აღინიშნა საქმე უნდა გვქონდეს, ეთნიკური სახელის საკუთარ სახელად გადაქცევასთან.

[35] CIG IV, 8200, Corpus Inscriptionum Greecarum. vol. 4. Berlin. 1877. ამასთან, გამოსახულებებთან არის შესაბამისი სახელები ტროის ომის გმირებისა, როგორიცაა: პატროკლე, დიომედე, ნესტორი...

[36] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 227

[37] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 227

[38] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 227

[39] Т. С. Каухчишвили. Греческая эпиграфика как источник истории Грузии. Проблемы античной культуры. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1975, გვ. 499

[40] თ. დუნდუა, ნ. ფიფია. საქართველო და გარე სამყარო — ევროპის „შექმნა“ და ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. I. თბილისი. გამომცემლობა: მერიდიანი. 2009, გვ. 92

წარწერა ვერცხლის ფიალაზე ზუბოვკიდან

1899 წელს ყუბანში, ე.წ. ზუბოვკის ყორღანში, აღმოჩნდა ვერცხლის ფიალა, რომელიც ამჟამად ერმიტაჟის მუზეუმშია დაცული. ფიალა ძვ. წ. V საუკუნის დასაწყისით თარიღდება.[41] მისი უფრო დაზუსტებული დათარიღების მცდელობაც არსებობს – ძვ.წ. 420-400 წწ.[42] ფიალის ფორმა ტიპური ბერძნულია.[43] არტეფაქტი (დიამ. 0, 21 მ, სიმაღლე- 0,03 მ.) საკმაოდ დაზიანებულია. მისი ფსკერი ამობურთულია, წარმოადგენს მეზომფალოსს, ირგვლივ ამშვენებს ხაზოვანი და წერტილოვანი ორნამენტი და ზედაპირზე დახვეული, თავაწეული გველის რელიეფური გამოსახულება მოთავსებული. ფიალაზე სიმეტრიულად განლაგებული 13 ირმის თავია დაშტამპული რელიეფით შიგნით.[44] წარწერა პირველად გამოცემულია 1901 წელს კ. დუმბერგის მიერ და იგი ტექსტს ასე უთითებს:

ΑΠΟΛΛΩΝΟΣΗΓΕΜΟΝΟΣΕΙΜΙΤΟΜΦΑΣΙ[45]

ფიალის ნაპირზე ჩანს საგანგებოდ გამოყვანილი ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 4). წარწერა ერთ სტრიქონადაა შესრულებული. წარწერას ასე კითხულობს თ. ყაუხჩიშვილი:

Ἀπόλλωνος Ἡγεμόνος είμί τόμ Φάσι (τόμ= τοῦ έμ ← τοῦ έν)

და ასე თარგმნის მას:

„აპოლონ-წინამძღოლისა ვარ, რომელიც ფასისშია“.[46]

ტექსტის წაკითხვის სხვა ვერსია Suppllementum Epigraphicum Graecum-შია წარმოდგენილი:

---

[41] SEG 41:1421, 1. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/287484?hs=59-65 ბოლო ნახვა: 11.08.2021

[42] L. H. Jeffery. The Local Scripts of Archaic Greece, A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B. C. Oxford, Clarendon Press. 1990, გვ. 368

[43] D. E. Strong. Greek and Roman Plate. London. Cornell University Press. 1966, გვ. 76

[44] К. Думберг. Раскопки курганов на Зубовском хуторе в Кубанской области. Известия императорской археологической коммисии. Вып. I. Санкт-Петербург. 1901, გვ. 94-103, სქოლიო 747

[45] К. Думберг. Раскопки курганов на Зубовском хуторе в Кубанской области. Известия императорской археологической коммисии. Вып. I. Санкт-Петербург. 1901, გვ. 94-103

[46] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 235

Ἀπόλλωνος Ἡγεμόνος εἰμί τοῦ Φάσι. [47]

შესაბამისად, მეორე შემთხვევაში ტექსტი ასე შეიძლება ითარგმნოს: „აპოლონ ჰეგემონის ვარ, ფასისისა“.

წარწერა პალეოგრაფიულად ძვ. წ. V-IV საუკუნეებს მიეკუთვნება.[48] ასოთა მოხაზულობა (განსაკუთრებით, ტიპური Σ, Π, Ω), სრულიად ჩვეულებრივად მიაჩნია თ. ყაუხჩიშვილს ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებისთვის, იმისდა მიუხედავად, საბერძნეთში იქნებოდა წარწერა შესრულებული, თუ შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე.[49]

წარწერა მიჩნეულია ლექსად, რომელიც გამართულია იამბური ტრიმეტრით. ლექსის მეორე მუხლში შეცდომით იამბის ნაცვლად არის ტროქე, ხოლო მესამე მუხლი დაქტილია. წარწერის ენა იონიური დიალექტია. [50]

ტექსტის ორივე თარგმანი, მიუხედავად მცირე განსხვავებისა, მიუთითებს იმაზე, რომ ქალაქ ფასისში ყოფილა აპოლონის ტაძარი, რომელსაც ეს ფიალა ეკუთვნოდა, სავარაუდოდ, იგი ტაძარს შესწირეს.

რაც შეეხება ბერძნულ Ἡγεμόνος, იგი შეიძლება გავიგოთ, როგორც ქალაქის "წინამძღოლი", „უფროსი", „მფარველი", რაც მილეტელთათვის მთავარ ღვთაებას წარმოადგენდა.[51] კომბინაცია სიტყვებისა „Ἀπόλλωνος" და „Ἡγεμόνος" არ არის ტიპური და ჩვეულებრივი, უფრო გავრცელებულია სხვა ეპითეტები.[52]

დ. ბრონდის აზრით, აპოლონის კულტი ფაზისში არსებობდა, რითაც აღნიშნავდნენ ქალაქის დაარსებას.[53]

როგორ შეიძლება მოხვედრილიყო ეს ნივთი ფაზისიდან ყუბანში? ამასთან დაკავშირებით მ. როსტოვცევი განმარტავს: *„მოცემულ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს საინტერესო მითითება ყუბანელთა ან მათი მეზობლების შემოსევებზე კავკასიის სანაპიროზე და მათ მიერ ფასისში აპოლონ ჰეგე-*

---

[47] SEG 41:1421, 1. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/287484?hs=59-65 ბოლო ნახვა: 11.08.2021

[48] К. Думберг. Раскопки курганов на Зубовском Хуторе в Кубанской Области: Известия императорской археологической комисии. вып. I. Санкт-Петербург. 1901, გვ. 94-103

[49] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 237

[50] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 236

[51] Lordkipanidzé Otar, Fraysse Arlette, Geny Évelyne. Les divinités de la ville de Phasis : Apollon ou la triade apollinienne ? წიგნში: Religions du Pont-Euxin: actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide). 1997. Besançon: Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité. (Collection « ISTA », 718). 1999, გვ. 148

[52] L. R. Farnell. Cults of the Greek States. Oxford, Clarendon Press. 1909, გვ. 162

[53] D. C. Braund. Phasis: City, River and Religion, წიგნში: The Economy and Society of Colchis, 6th -1st centuries B.C., W. Schuller and G. Tsetskhladze (eds). Konstanz XENIA. 1994

მონის ტაძრის გაძარცვაზე“.[54] მძარცველები, შესაძლებელია, ძვ. წ. I საუკუნეში ბოსფორის მეფე ფარნაკეს მეომრები იყვნენ, რომლებმაც, სტრაბონის ცნობით (Strabo, 11, 2, 12), დაანგრიეს კოლხეთის ზოგიერთი ქალაქი ან შესაძლოა, სარმატებისა თუ სხვა ტომთა მეკობრეები იყვნენ.[55]

ამგვარად, ვერცხლის ფიალა ფასისიდან ყუბანშია წაღებული. ნივთი, დამკვიდრებული აზრით, ბერძნული ხელოვნების ნიმუშად მიიჩნეოდა, განსაკუთრებით იმის გათვალისწინებით, რომ ძვ. წ. VII-V სს-ში შავიზღვისპირეთში იონიელთა კოლონიები იყო. მართალია, ამ პერიოდში ბერძენთა კოლონიების არსებობა დადასტურებული ფაქტია, მაგრამ ისტორიოგრაფიაში სადავო იყო – სად დაარსდა პოლისი და სად ემპორიონი – სავაჭრო ფაქტორია.[56] თ. ყაუხჩიშვილი იმაზეც ამახვილებს ყურადღებას, რომ ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში გასათვალისწინებელია ბერძნებს რა დახვდათ სანაპიროზე – ცარიელი ადგილი თუ დასახლებული, მაღალგანვითარებული მოსახლეობა.[57] რაც შეეხება ფასისს, თ. მიქელაძე მიიჩნევს, რომ არქეოლოგიური მასალის მიხედვით აქ ყვაოდა საკმაოდ განვითარებული კულტურა.[58]

ფაზისის სტატუსთან დაკავშირებითაც, ისევე, როგორც კოლხეთის სხვა ბერძნულ ქალაქებთან მიმართებაში, ისტორიოგრაფიაში ცხარე დისკუსია გაიმართა. უმრავლესობა მას მიიჩნევს ემპორიად,[59] მ. ინაძე ფაზისს

---

[54] М. Ростовцев. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Академия истории материальной культуры им. Н.Я. Марра. Ленинград. 1925, გვ. 571

[55] G. Tsetskhladze. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus). Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994, გვ. 213

[56] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 236

[57] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 236

[58] **თ. მიქელაძე.** ფოთის 1962 წ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები: სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წ. საველე არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებისადმი. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი. 1963; **თ. მიქელაძე.** ფოთის 1963 წ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები: სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წ. საველე არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებისადმი. მოხსენებათა თეზისები. 1964

[59] **გ. გამყრელიძე.** კოლხოლოგიური ნარკვევები. 2. თბილისი, გამომცემლობა: „არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი“. 2010, გვ. 24; **დ. კაჭარავა.** Πόλις ἡλλένον შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში. ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: Πόλις ἡλλένον და Πόλις βαρβάρων. შავიზღვისპირეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი. 2002 წ. 23-26 სექტემბერი. ძიებანი, დამატებანი. VIII. 2002, გვ. 22; **გ. კვირკველია.** ბერძნული ვაჭრობა ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ადგილობრივ საზოგადოებებთან. ვაჭრობა შავ ზღვაზე არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: აბრეშუმის გზის ისტორიული პერსპექტივა. შავიზღვისპირეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი. 1999 წ. 20-23 სექტემბერი. ძიებანი, დამატებანი. I. 1999, გვ. 25; **ნ. ლომოური.** კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1962, გვ. 61; **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.** ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970, გვ. 406, 412; **И. Б. Бращинский.** Основные черты греко-варварской торговли в античном причерноморье и ее особенности в Колхиде. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета. 1980, გვ. 98-99; **Г. Лордкипанидзе**. Колхида в VI-II вв. до н.э. Тбилиси: издательство «Мецниереба». 1978, გვ. 139; **О. Д. Лордкипанидзе.** Античный мир и Восточное Причерноморье (Колхида, Иберия). Тбилиси: Издательство Тбилисского Университета. 1975, გვ. 5

უფრო ქალაქური ტიპის დასახლებად მიიჩნევდა, რომელსაც პოლისის ნიშნები ჰქონდა[60]. ალ წერეთელი მას პოლისად მიიჩნევდა[61], ამ თვალსაზრისს ეთანხმებიან გ. დუნდუა და თ. დუნდუა.[62]

ფაზისის სტატუსის განსაზღვრაში ზუბოვკის თასს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი როლი აკისრია. ზოგადად პოლისისთვის დამახასიათებელი ნიშნებიდან ფაზისთან მიმართებაში დასტურდება შემდეგი:

- ✓ ავტონომია და დამოუკიდებლობა
- ✓ საზოგადოებრივი შენობების არსებობა (ქალაქის მფარველი ღვთაებების ტაძრები)
- ✓ საკუთარი მონეტის ემისია
- ✓ საკუთარი კოლონიები (?)
- ✓ სვინოიკიზმი/ კონურბანიზაცია
- ✓ სავახშო კაპიტალის არსებობა

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომელიც ახალშენის სტატუსის განსაზღვრაში გვეხმარება, სწორედ საზოგადოებრივი შენობების - ქალაქის მფარველი ღვთაებების ტაძრების არსებობაა. ფაზისში დასტურდება აპოლონისა და არტემისის კულტების არსებობა და მათთან დაკავშირებული ტაძრებიც.

ზოსიმე იხსენიებს ფასიანელი არტემისის ტაძარს.[63] ზოსიმეს მიერ მოხსენიებული ტაძრის აგების ზუსტი თარიღი ჩვენთვის უცნობია[64]. თუმცა, საინტერესოა ფიჭვნარიდან ძვ. წ. V საუკუნის გრაფიტო IO. მ. ნასიძის აზრით, ეს არის შემოკლება წარწერისა, რომელიც არტემისის ეპითეტზე უნდა მიანიშნებდეს[65]. ციხისძირიდან ცნობილია ასევე გრაფიტო APT, რომელიც ასევე არტემისს უნდა უკავშირდებოდეს. არტემისს, სავარაუდოდ, თაყვანს სცემდნენ აპოლონთან ერთად. შესაბამისად, არტემისის ტაძარს

[60] **მ. ინაძე.** ანტიკური ხანის ქალაქები (დიოსკურია). ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VI. ნაკვეთი 2. 1962, გვ. 201; **მ. ინაძე.** აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1982, გვ. 170; **М. Инадзе.** Причерноморские города Древней Колхиды. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1968, გვ. 144; **М. И. Инадзе**. О некоторой специфике Греческой Колонизации восточного Причерноморья. Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья (ПГКСВП). Тбилиси: издательство: Мецниереба. 1979, გვ. 289

[61] ალ. წერეთელი. კოლხეთის ბერძნული კოლონიზაციის საკითხისათვის. მნათობი. თბილისი. №3. 1963, გვ. 178

[62] **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006, გვ. 256; **თ. დუნდუა, ნ. სილაგაძე.** საქართველოს ისტორია, თემატური თუ ქრონოლოგიური პრინციპი? თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2000, გვ. 45-46

[63] მ. ნასიძე. საქართველოს ბერძნული გრაფიტო (დასავლეთ საქართველო). ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 2002, გვ. 33

[64] Otar Lordkipanidze. Phasis, the River and the City in Colchis. Stuttgart: Steiner. 2000, გვ. 77

[65] მ. ნასიძე. საქართველოს ბერძნული გრაფიტო (დასავლეთ საქართველო). ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 2002, გვ. 33

ფაზისში დაახლოებით აპოლონის ტაძრის პარალელურად უნდა ეარსება. რაც შეეხება აპოლონის ტაძარს, მის არსებობას უკვე ჩვენთვის საინტერესო ზუბოვკის თასი ადასტურებს. აპოლონის კულტის არსებობა მოულოდნელი არაა ფაზისში. ის მილეტელების მიერ არის აქ დამკვიდრებული. დ. ბრონდი აღნიშნავს, რომ აპოლონ ჰეგემონის კულტს პარალელი არ გააჩნია[66], როგორც ჩანს, აქ მისი უნიკალური ტაძარი იყო. საინტერესოა, რომ აპოლონის კულტი დიდიმში დაკავშირებულია კაბირებთან, რომელნიც ხშირად გაიგივებული არიან დიოსკურებთან[67]. ჩვენთვის მნიშვნელოვანი ამ შემთხვევაში მხოლოდ ის არის, რომ ფაზისში დადასტურებულია პოლისისთვის დამახასიათებელი კიდევ ერთი ნიშანი – ტაძრების არსებობა ქალაქში და ამის დამადასტურებელი მტკიცებულება სწორედ ეს წარწერაა ზუბოვკის თასზე.

აპოლონის კულტი რომ არსებობდა ამ რეგიონში, ამას ასევე ადასტურებს ფიჭვნარის სამარხში ნაპოვნი ბერძნული თასი, რომლის გარეთა მხარეს არის გრაფიტო, სადაც აპოლონია ნახსენები.[68]

რაც შეეხება ზუბოვკის თასის წარწერის შემსრულებელს, ერთმნიშვნელოვნად ძნელი სათქმელია, იყო იგი ბერძენი თუ – არა, რადგან ბერძნული ენა ამ პერიოდში ერთ-ერთ საერთაშორისო ენად ითვლებოდა აღმოსავლეთის ქვეყნებისთვის.[69] მართალია, ზუბოვკაში აღმოჩენილი თასი უშუალოდ ამ საკითხზე არაფერს გვამცნობს, თუმცა ნივთის ნაკეთობა ამ თვალსაზრისით გარკვეულ ინფორმაციას მაინც შეიცავს. საყურადღებოა, რომ დღესდღეობით ბოლომდე დაუდგენელია, არის ეს ფიალა ბერძნული ნაკეთობა თუ ადგილობრივი წარმოების ნივთი. თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ მსგავსი ფორმის ფიალები საქართველოში სხვაგანაცაა აღმოჩენილი, მაგალითად, ერმიტაჟშივეა დაცული 1907 წელს ბათუმში აღმოჩენილი ვერცხლის ფიალა, 1947 წელს ვანში აღმოჩენილია ბრინჯაოს ფიალა და სხვ.[70] არსებობს ტრადიციულისგან განსხვავებული მოსაზრება, რომ იგი ადგილობრივი ხელოსნის მიერაა შექმნილი.[71] რაც შეეხება ფიალაზე

[66] D. Braund. Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 B. C.-A. D. 562. London: Oxford University Press. 1994, გვ. 98
[67] D. Braund. Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 B. C.-A. D. 562. London: Oxford University Press. 1994, გვ. 98
[68] G. Tsetskhladze. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus). Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994, გვ. 206
[69] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 237
[70] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 237
[71] G. Tsetskhladze. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus). Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994, გვ. 213

მოცემულ ირმებისა და გველის გამოსახულებას - მართალია, ირმისა და გველის (პითოს) გამოსახულებები არ არის უცხო აპოლონისათვის და მის წმინდა ცხოველებს წარმოადგენენ, მაგრამ საყურადღებოა, რომ ასახული სიუჟეტი ჩვეულებრივია კოლხეთის ადრეული ხელოვნებისათვისაც. შ. ამირანაშვილი მიუთითებს, რომ „გველი და ირემი, აპოლონის კულტით დაკავშირებული, იმავე დროს ჩვეულებრივ თემას შეადგენენ ადრინდელი კოლხეთის ხელოვნებაში“.[72]

ამის საფუძველზე შესაძლებელია გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ ზუბოვკის თასის ორნამენტი წარმოადგენს ბერძნული მითოლოგიურ-რელიგიური სიმბოლოების გამოსახვას ლოკალური ხელოვნებისათვის ორგანული მოტივების საშუალებით, რაც შეიძლება მიუთითებდეს: 1. მილეტელი კოლონისტების კოლხეთის მკვიდრ მოსახლეობასთან მჭიდრო კონტაქტებზე, 2. იმდროინდელი კოლხური ხელოვნების მაღალ დონეზე (რასაც არქეოლოგიური მონაცემებიც ადასტურებს), 3. კოლხური ხელოვნების გავლენაზე ფასისის კოლონიაში წარმოებულ ნიმუშებზე, რაც ზოგადად არ არის უცხო ბერძნული კულტურის ე.წ „ღიაობისათვის“. ამ უკანასკნელის მაგალითად შეიძლება წარმოვადგინოთ იტალიის ბერძნული კოლონიების ხელოვნება, რომელიც ადგილობრივი სახელოვნებო ტრადიციების აშკარა გავლენას განიცდის.

ამ ვარაუდს გარკვეულწილად ამყარებს ფასისელი აპოლონის კულტის მიმართება მილეტისა და კოლხეთის ნუმიზმატიკურ მასალებთან, კერძოდ, ლომის გამოსახულება მილეტისა და კოლხეთის მონეტებზე.[73]

როგორც ცნობილია, მილეტის მთავარი ღვთაება აპოლონი იყო (ეს მრავალსახა ღვთაებაა, მაგრამ ამჯერად ჩვენთვის ის არის მნიშვნელოვანი, რომ იგი აღიარებულია გზების, მგზავრებისა და მეზღვაურების მფარველად და აგრეთვე მზის სხივის ღვთაებად). ისიც ცნობილია და დავას არ იწვევს, რომ კოლონიას თავის დამაარსებელ ქალაქთან აკავშირებდა რელიგიური კულტი; კოლონიაში იმავე ღვთაებას სცემდნენ თაყვანს, როგორსაც მეტროპოლიაში. ლომი მილეტის სახელმწიფოებრივი ემბლემაა და გამოსახულია მის მონეტებზე. ლომის მოტივი ძალიან ხშირია ბერძნულ ნუმიზმატიკაში და მას სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში განსხვა-

[72] შ. ამირანაშვილი. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 69

[73] ავტორთა მოსაზრება ზუბოვკის თასის სამეცნიერო კომენტართან დაკავშირებით რამდენადმე განსხვავებულია, შესაბამისად, ტექსტი თავდაპირველად მიყვებოდა ნ. ფიფიას და ე. კობახიძის მოსაზრებას, ხოლო აქედან წარმოდგენილია თ. დუნდუას მოსაზრება, რომელსაც დანარჩენი ავტორებიც ეთანხმებიან.

ვებული ფუნქციები აკისრია; მაგრამ მილეტის ნუმიზმატიკაში, როგორც ამას სპეციალისტები ერთხმად აღიარებენ, ის ყოველგვარი ეჭვის გარეშე დაკავშირებულია აპოლონის კულტთან. გარდა ამისა, იმასაც უნდა გაესვას ხაზი, რომ მილეტის კოლონიების მონეტებზე ყველგან ლომია გამოსახული (მაგ., პანტიკაპეიონის მონეტებზე).

მართალია, კოლხურ თეთრზე ამოკვეთილი ლომების კავშირი აპოლონის კულტთან თითქოს უეჭველია, მაგრამ არც ის უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ქართველური სამყაროს პანთეონის ერთ-ერთი უმთავრესი ღვთაება იყო სწორედ მზე. მზის სიმბოლოდ კი საზოგადოდ ლომია მიჩნეული. ამავე დროს, ქართველური ტომების რწმენა-წარმოდგენების მიხედვით, მზე მდედრობით სქესისაა. ახლა თუ გავიხსენებთ იმას, რომ პირველი ტიპის კოლხურ დიდრაქმაზე გამოსახულია ჰერმაფროდიტი ლომი (ფაფრით და ძუძუებით), მაშინ ჩნდება კიდევ ერთი ჰიპოთეზის წამოყენების შესაძლებლობა: ხომ არ მოჭრეს ბერძნებმა ისეთი ტიპის მონეტა, რომლის შუბლის გამოსახულება თანაბრად აკმაყოფილებდა ორივე ეთნიკური ჯგუფის (კოლხური და ბერძნული) ინტერესებს, რადგან ლომის გამოსახულება სემანტიკურად უკავშირდება როგორც აპოლონის, ასევე ქართველური ტომების ერთ-ერთი მთავარი ღვთაების – მზის კულტს.

პირველი ტიპის კოლხურ დიდრაქმაზე გამოსახული ლომი, როგორც ეს არაერთგზისაა აღნიშნული სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში, ყველა დეტალში იმეორებს მილეტურ მონეტებზე ამოტვიფრულ ლომს. მათი იდენტურია აგრეთვე კოლხურ ტეტრადრაქმაზე და პირველი ტიპის ნახევარდრაქმაზე ამოკვეთილი ლომის თავები.

მიუხედავად იმისა, რომ ე.წ. დრაქმაზე გამოსახული ლომის თავი en face პირდაპირი ანალოგიის გარეშეა, იკონოგრაფიული მახასიათებლებით ის მაინც დაკავშირებულია კოლხური თეთრის სხვა ტიპის მონეტებთან, რომლებზეც ლომია გამოსახული. ე.წ. ტეტრადრაქმებზე, I ტიპის დიდრაქმებზე და I ტიპის ჰემიდრაქმებზე მოთავსებულ ლომის გამოსახულებას ანალოგი გააჩნია მილეტის ნუმიზმატიკაში.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ზუბოვკაში აღმოჩენილი ფიალა საქართველოს ისტორიისათვის შემდეგ საყურადღებო მასალას უნდა შეიცავდეს: ფასისში, მილეტელთა მიერ დაარსებულ კოლონიაში, არსებობდა მილეტელთა მთავარი ღვთაების, აპოლონის ტაძარი. ტაძარს შესწირეს თასი, რომლის ორნამენტი საკმაოდ ორგანულია ლოკალური ხელოვნებისათვის და სავარაუდოდ, ბერძნული და კოლხური მხატვრული ტრადი-

ციის ერთგვარ სინთეზს წარმოადგენს, რაც ფასისის მკვიდრთა და კოლხების მჭიდრო ურთიერთობაზე მიუთითებს.[74]

[74] **გ. დუნდუა.** ლომისგამოსახულებიანი კოლხური თეთრის გენეზისისათვის. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1972. №1; **გ. დუნდუა, ა. კახიძე.** კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1978. №4, მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1979. №2; **გ. დუნდუა.** გურიის ნუმიზმატიკური მასალა. გურია I. თბილისი. 1996; გ. დუნდუა. ანტიკური ხანის უცხოური მონეტების განძები კოლხეთიდან (ძვ. წ. VI-ახ. წ. IV სს.). გურია II. თბილისი. 1997; **გ. დუნდუა.** კოლხური თეთრი (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული. №1. თბილისი. 2003; **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **გ. დუნდუა, ირ. ჯალაღანია.** ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბილისი, გამომცემლობა: ნეკერი. 2009; **თ. დუნდუა.** კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993; **თ. დუნდუა.** საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995; **თ. დუნდუა.** ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997; **თ. დუნდუა.** კოლხური თეთრი და კოლხეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2002; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge) (გ. დუნდუასთან და სხვ. თანაავტორობით); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** შენიშვნები ძველი კოლხეთის ნუმიზმატიკის შესახებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ XV-B. 1949; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **ო. ლორთქიფანიძე.** „კოლხური დიდრაქმის" II ტიპის იკონოგრაფიისათვის. „ძიებანი". №3. თბილისი. 1999; **ს. მაკალათია.** კოლხური დიდრაქმა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. VII. თბილისი. 1933; **ს. მაკალათია.** ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. XIV-B. თბილისი. 1947; **ივ. ჯავახიშვილი.** ქართული საფასსაზომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია. ტფილისი, გამომცემლობა: ზარია ვოსტოკა. 1925; **К. В. Голенко. Д. Г. Капанадзе.** Клад синопских и колхидских монет из Кобулети (1948 г.). Вестник Древней Истории (ВДИ). 1961. №1; **К. В. Голенко. Д. Г. Капанадзе.** Четыре клада Колхидок. Нумизматика и Эпиграфика (НЭ). VI. 1966; **И. А. Джавахишвили. Е. А. Пахомов.** Монеты Грузии. Христианский Восток. т. I. Санкт-Петербург. 1912; **Г. Ф. Дундуа.** Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987; **А. Н. Зограф.** Распространение находок античных монет на Кавказе. Труды Отдела Нумизматики Государственного Эрмитажа (ТОНГЭ). т. I. Л. 1945; **Д. Г. Капанадзе**. Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **Б. А. Куфтин**. Материалы к археологии Колхиды. II. Тбилиси, Издательство: Техника да Шрома. 1950; **Е. А. Пахомов**. Монеты Грузии. ч. I. Санкт-Петербург, Императорская академия наук. 1910; **Е. А. Пахомов.** Монеты Грузии. ч. I-II. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1970; **G. Dundua.** Les Kolkhidki. Dialogues d'histoire Ancienne. №8. 1982; **G. Dundua, T. Dundua**. Les relations économiques de la Colchide aux Époques Archaïque et Classique d' après le matériel numismatique. La Mer Noire Zone de Contacts (Actes du VIIe Symposium de Vani – 26-30. IX. 1994). Presses Universitaires Franc-Comtoises. Paris. 1994; **G. Dundua.** Hoards of Foreign Coins of the Classical Period from Colchis (6th century B.C.-4th century A.D.). Georgian Journal of Archaeology. Tbilisi. 2004; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Small Catalogue of the Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **D. M. Lang**. Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York, The American Numismatic Society. 1955; **D. M. Lang**. Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. London. 1957

კეფისოდოროსის წარწერა სტელაზე ათენიდან

ათენის არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩნდა სტელა, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. 415-414 წწ-ით (იხ. დანართი 5). ამ სტელაზე შემონახულია წარწერა, რომელიც ასახავს სასამართლო პროცესის ერთ დოკუმენტს, ათენის სასამართლოს აღმასრულებელთა მიერ შედგენილს[75]. დოკუმენტში მოხსენიებულია ათენელი მონებით მოვაჭრე ჰეპტაკოპიდების პროცესზე მსჯავრდადებული კეფისოდოროსი, აქვე აღნუსხულია მისი ქონება და მოცემულია მისი კუთვნილი მონების სია[76]. ამ მონათა შორის დასახელებულია კოლხი მონაც. ვ. კენდრიკ პრიტჩეტის აღნიშვნით, კოლხი მოხსენიებულია სტელის 44-ე ხაზზე.[77]

წარწერას ასე კითხულობენ:

H𐅄ΔΓ	Θράιττα	HΔΔΔΔ⊦⊦⊦⊦	Σκύθες
HΔΔΔΓ1	Θράιττα	HΔΔ⊦	hιλλυριός
H𐅄ΔΔ	Θράιχς	HϖƐ⊦⊦	Κόλχος
HHΔΔΔΔ	Σύρος	HϖΔΔ⊦⊦⊦⊦	Κάρ παῖς
HΓ	Κάρ	ϖΔΔ⊦⊦	Καρικόν παιδιόν
H.Δ⊦	hιλλυριός	HHH⊦	Σύρος
HHΔΔ	Θράιττα	HΓƐ ⊦	Μελιττ[ενός vel ένή]
HΔΓ	Θράιχς	HϖΔΔ	λυδέ

თარგმანი:

თრაკიელი ქალი	165 (დრაქმა)	სკვითი	144 (დრაქმა)
თრაკიელი ქალი	135	ილირიელი	121
თრაკიელი	170	კოლხი	153
სირიელი	240	კარიელი ჭაბუკი	174
კარიელი	105	კარიელი ყრმა	72
ილირიელი	127 (?)	სირიელი	310
თრაკიელი ქალი	220	მელიტელი	106
თრაკიელი	115	ლიდიელი	170[78]

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, „ვერც ამ შემთხვევაში ვიტყვით, თუ ეს მონები კეფისოდოროსის ხელში რა გზით მოხვდნენ, მაგრამ უდავოა ის გარემოება, რომ ამ დროისათვის (V-IV სს.-ში (ძვ.წ. - ე.კ., ნ. ფ.) თრაკიელი,

[75] И.Т. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях. ВДИ. 1939. N 3, გვ. 290
[76] И.Т. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях. ВДИ. 1939. N 3, გვ. 290
[77] W. Kendrick Pritchett. The Attic Stelai. Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Vol. 22, No. 4 (Oct. - Dec., 1953), გვ. 242
[78] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 227

სირიელი, კარიელი, ლიდიელი, სკვითი, კოლხი – თუნდაც მონის სახით (და ეთნიკური და არა საკუთარი სახელით) ყველაა გამოსული ათენელთა ასპარეზზე. აღსანიშნავია, რომ ამ სიაში შავი ზღვის ჩრდილო და აღმოსავლეთ სანაპიროდან ცოტანი არიან მონები, გაცილებით მეტი არიან თრაკიელები“.[79] კოლხი მონების შედარებით იშვიათობას ხმელთაშუაზღვისპირეთის რეგიონში სხვა გამოკვლევებიც ადასტურებს.[80]

ამ უკანასკნელის მიზეზი, საფიქრებელია, არის ის ფაქტი, რომ თრაკიელებში მონებით ვაჭრობა უფრო ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა, ვიდრე, მაგალითად — კოლხებში.[81]

არის თუ არა ფასი ამ პერიოდში დამოკიდებული მონათა ეთნიკურ წარმომავლობაზე? კონკრეტული დასკვნების გაკეთება რთულია. უფრო გვიანდელი ცნობებით, რომელიც რომაულ პერიოდს განეკუთვნება, ცნობილია, რომ ფასს ბევრად განსაზღვრავდა მონათა ეთნიკური წარმომავლობა (Varro, LL, 9.93). ეს უკანასკნელი განპირობებული იყო ამა თუ იმ ტომის რეპუტაციით და საქმიანობით. მოცემულ შემთხვევაში, მართალია, აშკარაა, რომ, მაგალითად, სირიელი მონები უფრო ძვირად ფასობდნენ, რადგან მათ ხშირად იყენებდნენ სხვადასხვა ფუნქციით, მაგალითად, მათ შეეძლოთ ბატონის სახელით სტიპულაციოების (კონტრაქტების) დადება;[82] თუმცა, საყურადღებოა, რომ ერთსა და იმავე ეთნოსის მონებს შორისაც არის ფასთა გარკვეული სხვაობა (მაგ. იხ. თრაკიელი ქალები: 220, 165, 135 დრაქმა), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ფასწარმოქმნას ამ პერიოდის საბერძნეთში სხვადასხვა ფაქტორი განაპირობებდა და არ იყო განსაზღვრული მხოლოდ ამა თუ იმ ეთნოსის რეპუტაციული ფაქტორით.

---

[79] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 227

[80] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, გვ.123

[81] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, გვ.114

[82] ნ. ფიფია. უზუფრუქტის წესით გადაცემული მონის მიერ დადებული სტიპულაციის კანონიერებისა და მონის სამართლებრივი მდგომარეობის შესახებ ძველ რომში. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომები. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2012, გვ. 26-32

წარწერა ჭრაქზე ანტიკური ქერჩიდან (პანტიკაპეიონი)

პანტიკაპეიონში 1961 წელს კოლხურ კერამიკასთან ერთად აღმოჩნდა იონიური ჭრაქის ფრაგმენტი, რომელიც თარიღდება ძვ. წ. V-IV საუკუნეებით. თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, წარწერა ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევარს უნდა განეკუთვნებოდეს. დათარიღებისთვის მნიშვნელოვანია პირველი ასო Ϙ, კოპპა, რომელიც ძვ.წ. V საუკუნის დასაწყისის შემდეგ აღარ გამოიყენება[83].

ფრაგმენტზე გამოსახულია გრაფიტო:

Ϙολχος, რომელიც ასე იკითხება - „კოლხი".[84]

თ. ყაუხჩიშვილი განმარტავს, რომ დაუდგენელია, „კოლხი" საკუთარი სახელია თუ ეთნიკური[85].

შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში „კოლხის" ეთნიკურ სახელად აღქმას ის გარემოება უწყობდეს ხელს, რომ იონიური ჭრაქი, რომელზეც ეს წარწერაა შესრულებული, კოლხურ კერამიკასთან ერთად არის აღმოჩენილი.

ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ საკუთარი სახელი „კოლხი" გამოიყენებოდა მხოლოდ შავიზღვისპირეთის რეგიონში.[86] თუმცა, მაგ. კოლხი ქალის წარწერა საფლავის ქვაზე, რომელიც ათენშია აღმოჩენილი, ამ მოსაზრებას ეწინააღმდეგება.

[83] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 10

[84] ოთ. ლორთქიფანიძე. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1966, გვ. 90

[85] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 229

[86] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, გვ.123

კოლხი ქალის წარწერა საფლავის ქვაზე ათენში

ათენში აღმოჩენილია საფლავის ერთი წარწერა (IG 22 9049), რომელიც ელინისტური ხანით თარიღდება. წარწერის ტექსტი ასე იკითხება:

Εὐφροσύνη Χαιρήμονος Χολκίς

წარწერა ასე ითარგმნება „ევფროსინე, ქაირემონოსი, კოლხი ქალი“.[87]

ზ. გრაკოვი, რომელიც წარწერას მძიმეების გარეშე კითხულობს და, მაშასადამე, მიიჩნევს, რომ აქ ერთი პიროვნება იგულისხმება და ქაირემონოსი არის ამ კოლხი ქალის არა პატრონი (მონათმფლობელი), არამედ – მამა (ფორმა Χαιρήμονος - ჩვეულებრივ, ასეთ კონტექსტში მამის სახელს უნდა აღნიშნავდეს), მაშინ ევფროსინე ყოფილა განთავისუფლებული მონა ქალი, ან ასული გათავისუფლებული მონისა.[88]

თუ ამ წაკითხვას დავეყრდნობით, საყურადღებოდ გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ ევფროსინე, რომელსაც ბერძნული სახელი აქვს მიღებული, ინარჩუნებს საკუთარ ეთნიკურ კუთვნილებას და კოლხ ქალად არის სახელდებული. რაც შეეხება ქაირემონოსს, ვფიქრობთ, უფრო დამაჯერებლად გამოიყურება მისი აღქმა ევფროსინეს პატრონად, რადგან წარწერაში მისი ეთნიკური წარმომავლობა არ არის მითითებული. გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ კოლხ ქალს აქვს ბერძნული საკუთარი სახელი და იგი არ იხსენიება მხოლოდ ეთნონიმით, რაც ათენში საკმაოდ დამკვიდრებული პრაქტიკა იყო, მიუთითებს იმაზე, რომ იგი იყო განთავისუფლებული მონა ქალი და მისი პატრონი იყო, როგორც ჩანს, ქაირემონოსი.

შესაბამისად, ელინისტური ხანის ათენში დასტურდება ფაქტი, რომ კოლხი მონა ქალი, რომელსაც ბერძნული სახელი ჰქვია, მიუხედავად იმისა, რომ აქვს ბერძნული საკუთარი სახელი, მაინც ინარჩუნებს საკუთარ ეთნიკურ წარმომავლობას. ეს შეიძლება იმაზე მიუთითებდეს, რომ კოლხი მონები ელინისტურ ათენში იშვიათობას წარმოადგენდნენ.

თუ ასე წავიკითხავთ წარწერას, როგორც თ. ყაუხჩიშვილს აქვს ნა-

---

[87] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 228; IG II² 9049. Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690)

[88] И.Т. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях, ВДИ. №3. 1939, გვ. 308

თარგმნი (მძიმეებით), შეიძლება ეს საფლავი სამი ადამიანის საფლავად აღვიქვათ: ევფროსინესი, ქაირემონოსის და კოლხი ქალის. ესენიც იქნებიან, ალბათ მონები და მესამეს ჰქვია „კოლხი" – არა აქვს საკუთარი სახელი. ამ შემთხვევაში სამი კაცის ერთად დასაფლავება და ერთი ეპიტაფია უფრო მონებისთვისაა დამახასიათებელი და აქ კოლხი მონა ქალი უნდა იყოს მოხსენიებული.

ამ შემთხვევაში ეთნიკური სახელის საკუთარ სახელად გადაქცევის შემთხვევასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როგორც ეს სხვა წარწერებშიც დასტურდება.

წარწერა სტელაზე ბოსფორიდან –
„ფილოკომოსი, კოლხოსის ძე“

სტელაზე შესრულებული ბოსფორის სამეფოს წარწერებიდან ერთ-ერთი, რომელიც ძვ.წ. IV საუკუნით არის დათარიღებული, გვამცნობს:

Φιλόκομος Χόλχο[89]

წარწერა ასე ითარგმნება:

„ფილოკომოსი, კოლხოსის ძე“

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, აშკარაა, რომ კოლხოსი არა ეთნიკური, არამედ აქ საკუთარი სახელია, ხოლო ფილოკომოსი – ბერძნული საკუთარი სახელი, სრულიად გარკვეული ბერძნული ეტიმოლოგიით[90].

მისივე დაკვირვებით, ბოსფორის სამეფოში და საერთოდ, „ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ კოლონიებში მოსახლეობას სხვადასხვა რიგის სახელები ჰქონდა, ყველაფრის გარდა, ამიტომაც, რომ ბოსფორის სამეფოს გარკვეული ურთიერთობა (სავაჭრო და საქმიანი) ჰქონდა ბევრ ქვეყანასთან და ამ ქვეყანათა შორის – კოლხიდასთანაც“.[91]

ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ საკუთარი სახელი „კოლხი“ გამოიყენებოდა მხოლოდ შავიზღვისპირეთის რეგიონში[92]. სახელი ფილოკომოსიც არ არის მაინცდამაინც გავრცელებული, სულ რამდენიმე წარწერაში ჩანს, მათგან ყველა ატიკაშია აღმოჩენილი.[93]

---

[89] Корпус Боспорских надписей / Под. ред.: В. В. Струве (отв. ред.), М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича, А. И. Доватура, Д. П. Каллистова, Т. Н. Книпович. Ленинград, Издательство: Наука. 1965, N 230

[90] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 229

[91] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 230

[92] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, გვ.123

[93] **IG I³ 1162,** Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. 3rd edn. Berlin 1981, 1994. Fasc. 1, ed. David Lewis, Decreta et tabulae magistratuum (nos. 1-500); fasc. 2, ed. David Lewis and Lilian Jeffery, Dedicationes. Catalogi. Termini. Tituli sepulcrales. Varia. Tituli Attici extra Atticam reperti. Addenda (nos. 501-1517); Agora XV 406, Meritt, Benjamin D., and John Traill. The Athenian Councillors. «The Athenian Agora», 15. Princeton 1974; **SEG 16:39,b,** Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003

ბერძნული წარწერა სტელაზე ბოსფორიდან - „მაძისი, კოლხოსის ძე“

სტელაზე არის შესრულებული ბოსფორის სამეფოს ერთი ბერძნული წარწერა, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. IV ს-ით. წარწერა იუწყება:

Μάζις Χόλκο.[94]

წარწერა ასე ითარგმნება: „მაძისი, კოლხოსის ძე“.[95]

სახელი მაძისი ლ. ზგუსტას ირანული წარმოშობის ჰგონია.[96] ეს წარწერა იმავე კონტექსტში უნდა განვიხილოთ, როგორც წარწერა სტელაზე ბოსფორიდან – „ფილოკომოსი, კოლხოსის ძე“.

[94] Корпус Боспорских надписей / Под. ред.: В. В. Струве (отв. ред.), М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича, А. И. Доватура, Д. П. Каллистова, Т. Н. Книпович. Ленинград, Издательство: Наука. 1965, №200

[95] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 229

96 L. Zgusta. Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste: Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung. Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved. 1955, გვ. 112

ეშერის წარწერა

ეშერის გათხრების დროს 1975 წელს გ. შამბამ აღმოაჩინა **ბრინჯაოს სქელი ფილა,** რომელზეც შესრულებულია ბერძნული წარწერა. წარწერა სხვადასხვა დროს იქნა შესწავლილი.[97] როგორც ჩანს, თავის დროზე ფილას ამშვენებდა რელიეფური ჩარჩო. ბოლოს იგი ინახებოდა სოხუმის მუზეუმის ფონდში №81-43.

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, შემორჩენილი იყო ფილის 38 ნამტვრევი, რომელიც მთლიანი ძეგლის მცირე და უმნიშვნელო ნაწილს წარმოადგენს. 22 ფრაგმენტზე ჩანს ასოები. ასოები ჩაჭდეულია. ასოების სიმაღლე 0,5-0,8 სმ-ია, სიგანე - 0,5-0,7 სმ. ფილის იმ ნაწილის სისქე, რომელზეც წარწერაა შესრულებული, 8 მმ-ია.[98]

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და კითხულობს წარწერას:

№ 11 ΠΟΛΑΝΟ	πόλ[ιν] ἀνο[ικοδομεῖν] (ან Ἀ]
№ 1[99] ΡΩΜΗΙΠΟΛΥCΤ	πόλ[λον]α νό[μιον])
ΔΥΝΑΣΘΑΙΑΥ	ρώμῃ πολυστ[όλῳ]
ΙΑΜΒΑΝΩΝΕΙΣ	[δ]ύνασθαι αὐ[τόν]
ΙΠΑΝΩΝΤΩΝ	[λ]αμβάνων εἰς
ΒΑΣΙΛΕΙΑΣΚΑ	ι πάντων τῶν
	βασιλείας κα[ὶ]
№ 2 ΙΝΑ	... ιν απ...
ΟΝΕΝΣ	... ον ἐν σ...
\ΘΩΣΙΤ	ἔ]λθωσι τ..
№ 3 ΑΜ	? ἅμ[αξα]
ΙΤΑΞ	[τῇ]ι τάξ[ει] ან [τῶ]ι ταξ[αίρχῳ]
ΕΤΩΟ	... έτω ὁ (? [ἀρχ]έτω ὁ)
ΑΜΝΟ	ἀμνὸ[ς]
ΟΥ	ου
№ 4 ΙΛ	ἐξελ[θεῖν]
ΕΞΕΛ	ὁ λιμ[ὴν]
ΟΛΙΜ	λε
ΛΕ	

[97] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. I. დასავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 73-74; **Т.С. Каухчишвили,** Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания. Тбилиси. 1985, გვ. 218-223; **Г. К. Шамба.** Эшерское городище. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1980, გვ. 54-55

[98] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. I. დასავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 73

[99] № 11 ფრაგმენტი მიმაჩნია № 1-ის ზემო ნაწილად (ე.კ.)

№ 5 ... Γ| ΙΠΟΙΣ ΤΑ¯ ˆ		? ΠΕ [Πέμ]ποις τας ο
№ 6 ΟΥ ΝΚ		ου ... ν κ...
№ 7 ΥΜ(? ΥΝ) ΛΥΓ AL ˃Υ		ΞΥΝΙ გ. შამბა, ტაბ. LXXVI ’ΛΥΙ „ „ ΑΚ „ „ ΥΤ „ „
№ 9[100] ΤΟΥΣ |ΟΡΘ		τοὺς τὸ]ν ὀρθ[όν]
№ 10 ΕΞΟΙ· ΙΣΙΞ		ἐξοι[κιζω] ან ἐξοι[κέω]]οσι ξ[ένοις]
№ 12 ·ΝΙ /ΓΗΝΕ Λ	\ ΝΙ გ. შამბა, იქვე ΤΗΝΑ „ „	νι ἀγήνο[ρος] λ
№ 14 ._ ΤΟΑΛ ΩΝΟΝΤ		τὸ ἁλ[ίπεδον] ? ὤνον τ[ὸν]
№ 17 ΟΛΥ		ὀλύ[μπιος] ?
№ 18 ΄ΣΗΡ ΙΠΥ		[τῆς] Ἡρ[ακλείας] [τῆ]ι πύ[λῃ] ან [τῶ]ι πύ[ργῳ]
№ 20[101] ΣΙΝΕ/ ΛΕΙ Σ		... σιν ἐλ[θεῖν] [βασι]λεί[ας] ... σ

„ქალაქის აღდგენა (ან აპოლონ ნომიოსს) დიდი საზღვაო ჯარით. მას შეუძლია...რომელმაც აიღო..ში ყველასგან სამეფოსათვის (ან მეფობისას, ან სამეფო მოხელე) ..ში თუ მოვიდოდნენ ეტლი (?) მწყობრში -ან ტაქსიარ-ხოსს...წინ უძღოდეს (?) კრავი (?) გამოსვლა... ნავსადგური... გავიგზავნო (?) უბედურება პირდაპირი, სწორი განსახლება, ქვეყნის გაუდაბურება (ვნ. -დასახლება)...უცხოებს(?) მამაცი, შეუპოვარი ზღვისპირა დაბლობი (?) ფა-

[100] ფრაგმენტებზე № 8, 13, 15, 16, 19 არის წარწერის ნაშთი, მაგრამ სრულიად არ გაირჩევა
[101] ფრაგმენტების ნუმერაცია ისეთივეა, როგორიც არის სოხუმის მუზეუმის ფონდში

სი, შენაძენი ოლიმპიელი (?) ჰერაკლეის კარიბჭე. კოშკი შესვლა სამეფოს, ან მეფობისას ან სამეფო მოხელე.“

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, წარწერა არის „სახელმწიფოებრივი დანიშნულების დოკუმენტი, საზღვაო ბრძოლის, მშენებლობის და შესაძლოა, პროქსენიის მნიშვნელობის“.[102] ასოთა მოხაზულობის მიხედვით უნდა დათარიღდეს ძვ. წ. IV-III საუკუნეებით.[103]

ი. ვინოგრადოვი ტექსტის აღდგენისა და წაკითხვის ასეთ ვერსიას გვთავაზობს:

ფრ.1

- - πόλι[ν - - -

- - ῥώμηι πολύ τις ან τι σ- ან τισ[αντ –

- - <δ>ύνασθαι αὐτ –

- - λ]αμβάνων εἰς π[όλιν - -

- - κα]ὶ πάντων τῶν - -

- -βασιλείας κα - - -

- - ς καὶ - - - - - -

ფრ. 2

- - - ΙΝΩΙ - - - -

- - γέγ] ονεν ? ἐν Σ - -

- -῞Ινα ან ἐαν ἔ]λθωσι τ –

- - - - - - - - - - - -

ფრ. 3

- - - ΑΝ - - -

- - ι ταξ - - -

-- έτω ο - - -

- - αν ηθ- - -

- - ετ - - - -

ფრ. 4

--- ΕΞΕΔ--

--πόλιν - -

---ΛΕ - - -

ფრ. 5

- - ΙΙΕ- - -

- - ΙΠΟΙΣ - -

- - ΤΑΤ ? - -

- - - Ο - - -

[102] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. I. დასავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 73

[103] Т.С. Каухчишвили, Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания. Тбилиси. 1985, გვ. 218-223

ფრ. 6
- -ΣΙ - -
- - ΟΥΣ - - -
- - ΝΚ - - -

ფრ. 7
- - ΥΝ- -
- - ΛΥ - -
- - ΛΕ- -
- - ΥΠ ?- -

ფრ. 8
- - ΣΘ - -

ფრ. 9
- - κα[ὶ τούς - -
- - ἐπα]νορθῶ[σαι ? - -

ფრ.10
- - - ΣΙΩ - -
- - ΙΙΟΣΖ - -

ფრ. 11
- - ΑΝΟ - -

ფრ. 12 და 13
- - - - - - - -
- ΟΙΑ ? τῆι τα –
- ΙΣΙ...Α - - -
- - - ΝΙ - - -

ფრ.14
- - ΤΟΑΛ - -
- - ΩΝΟΝΕ- -

ფრ. 15
--ΠΟΕ ?- -

ფრ. 16
- - ΔΙ - -

ფრ. 17
- - ΟΣΑ- - - -
- - π]όλιν ? - -

ფრ. 18
- - ΣΙΙΗ - -
- - ΝΕΙΡΑ - -

ფრ. 19
- - ΟΩ - - ან - - ΘΩ - -

ი. ვინოგრადოვი მიიჩნევს, რომ დღეს შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით ტექსტის შინაარსის აღდგენა შეუძლებელია, თუმცა ცალკეული სიტყვების წყალობით, რომელთა წაკითხვა ხერხდება (ῥώμηι „სამხედრო ძალები ან ჯარები"; λαμβάνων εἰς π[όλιν] „აიღეს ქალაქში"), შეიძლება საქმე გვქონდეს ისტორიულ ქრონიკასთან, რომელიც სამხედრო ქმედებებს უკავშირდება.[104] ამასთან, მისი აზრით, ჰერაკლეა არ არის მოხსენიებული. იგი მიიჩნევს, რომ დოკუმენტი საერთაშორისო შეთანხმებას არ წარმოადგენს და ასევე გაუგებარია რომელი „პოლისი" ან „სამეფო" არის მოხსენიებული.[105]

მ. ინაძის აზრით, ეშერას წარწერა პოლიტიკური შინაარსის მქონე დოკუმენტია, უფრო ზუსტად - კონტრაქტი, შეთანხმება, დადებული, ერთის მხრივ, დიოსკურიასა (ეშერა) და მეორეს მხრივ, შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე ჰერაკლეასა და პონტოს სამეფოს შორის. შესაძლოა, რომ ეს იყო მეკობრეობის წინააღმდეგ ერთობლივი სამხედრო ქმედებების ხელშეკრულება, რათა ხელი შეეწყოთ ვაჭრობისათვის.[106]

ი. ვინოგრადოვის შეხედულებით, წარწერა უნდა წარმოადგენდეს საკმაოდ დაწვრილებით გადმოცემულ შესავალს, რომელიც ცდილობს განმარტოს დეკრეტის გამოცემის მიზეზები, მოვლენები, რომლებიც, შესაძლოა რაღაც საბრძოლო მოქმედებებს უკავშირდება და არცერთი სიტყვა არ გვიჩვენებს მიმართებას იმ საერთაშორისო ლექსიკასთან, რომელიც გამოიყენებოდა შეთანხმებების, სამეფო ბრძანებების ან კანონების შესადგენად.[107]

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მწვავე კამათის საგანია ბერძნული ახალშენების პოლიტიკური სტატუსი. **ამ საკითხის გადაწყვეტაში ეშერის წარწერას უდაოდ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება.** მ. ინაძე ასკვნიდა, რომ ეშერის წარწერის მიხედვით, *„ელინისტურ ხანაში დიოსკურია წარმოგვიდგება ადგილობრივ ხელისუფლებასთან დამოკიდებულ, მაგრამ მაინც თვითმმართველ პოლიტიკურ ერთეულად, უთუოდ შეზღუდული უფლებებით. ამასთან, მას აქვს საკუთარი ეკონომიკური ბაზა, სამეურნეო მიწა-ხორა, რომელზედაც ვრცელდება მისი ეკონომიკური კონტროლი და სხვ."* [108]

[104] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 597

[105] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 601

[106] М.П. Инадзе. К интерпретации Эшерской греческой надписи: Кавказско-Ближневосточный сборник. VIII. Тбилиси. 1988, გვ. 158

[107] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 601

[108] მ. ინაძე. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1982, გვ. 176

ძვ. წ. IV საუკუნის II ნახევრიდან დიოსკურია უკვე ჩამოყალიბებული პოლისია. პოლისის სხვადასხვა მახასიათებლებია:

- ✓ თვითმმართველობა
- ✓ სწრაფვა საშინაო და საგარეო დამოუკიდებლობისთვის
- ✓ აგორა
- ✓ აკროპოლისი
- ✓ ტაძრები
- ✓ გიმნასიუმი
- ✓ თეატრები
- ✓ კედლები ქალაქის დასაცავად
- ✓ საკუთარი მონეტები
- ✓ საკუთარი კოლონიები
- ✓ პოლიტიკური ცხოვრება
- ✓ პოლიტიკური სტრუქტურები
- ✓ კონურბანიზაცია/სვინოიკიზმი
- ✓ საკუთარი მოქალაქეები
- ✓ საკუთარი მეურნეობის ფორმები
- ✓ საკუთარი ჯარი.[109]

ჩამოთვლილთაგან დიოსკურიას უმეტესი ნაწილი ახასიათებს, თუმცა, ამჯერად ყურადღებას არ გავამახვილებთ სხვა არგუმენტებზე, აღვნიშნავთ მხოლოდ იმ ნაწილს, რომელ ასპექტებთან დაკავშირებითაც ეშერის წარწერა გვაძლევს დასკვნების გამოტანის საშუალებას.[110]

ახალშენის პოლისური ხასიათის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მახასიათებელი დამოუკიდებლობისკენ სწრაფვაა. სწორედ ამას უნდა ასახავდეს ეშერის წარწერაში მოხსენიებული ფაქტები. წარწერიდან ჩანს, რომ დიოსკურია იბრძვის სხვა ქალაქის თუ ადგილობრივების წინააღმდეგ, ფაქტი – ერთია, ცდილობს დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკა გაატაროს. სავარაუდოა, რომ მისი მოკავშირე ჰერაკლეელები არიან, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, ი. ვინოგრადოვი ჰერაკლეელების მოხსენიებას ეჭვის თვალით უყურებს. ამ შემთხვევაში ეს არ არის გადამწყვეტი. მთავარია ის, რომ დიოსკურია, რომლის შემადგენელი ნაწილია ეშერის დასახლება ძვ. წ. IV საუკუნიდან, ცდილობს, რომ საკუთარი დამოუკიდებელი პოლიტიკა გაატაროს, რაც ადასტურებს მის პოლისურ სტატუსს.

---

109 დაწვრილებით პოლისის ფორმირებასთან და მახასიათებლებთან დაკავშირებით იხ. M. H. Hansen. Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State. Oxford: Oxford University Press. 2006

110 დიოსკურიის პოლიტიკურ სტატუსთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ. ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2014

კიდევ ერთი არგუმენტი, რომელიც დაამტკიცებს დიოსკურიის პოლისურ ხასიათს და რომლის დამადასტურებელი ფაქტიც ეშერის წარწერაში ჩანს, არის ჯარი. აღსანიშნავია, რომ ძვ. წ. IV საუკუნის სამარხებში იარაღების აღმოჩენა ასევე ადასტურებს, რომ დიოსკურიას საკუთარი შეიარაღებული კონტიგენტი ჰყავდა. გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის სამაროვნებზეც არის აღმოჩენილი იარაღები.[111] ესეც პოლისის ერთ-ერთი მახასიათებელი თვისებაა. ეშერის ძვ. წ. IV-III საუკუნეების წარწერიდანაც თითქოს ჩანს, რომ მას საკუთარი ჯარი ჰყავს.

პოლისებს ხშირ შემთხვევაში საკუთარი ფლოტიც ჰყავდათ. კოლხეთში ფლოტის ყოლის საჭიროება ამ დროისათვის განისაზღვრებოდა ძირითადად ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთთან ურთიერთობის საჭიროებით. გემების არსებობა არაპირდაპირ მინიშნებულია ეშერის წარწერით. წარწერაში ნახსენებია **„ნავსადგური“** და **„გამოსვლა“**. გარდა ამისა, ჩვენ ასევე ვიცით, რომ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში *„კოლხეთში დამზადებული ამფორები ექსკლუზიურად ექსპორტირდებოდა შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე“.*[112] დანამდვილებით ისიც ვიცით, რომ დიოსკურია ამზადებდა ამ ტარას, მისი ექსპორტი საკუთარი ინიციატივით მოითხოვდა მინიმუმ სავაჭრო გემების ყოლას და თუ ამას შევუჯერებთ ინფორმაციას ეშერის წარწერიდან, შეგვიძლია ფრთხილად ვივარაუდოთ ფლოტის არსებობაც. ამასთან კიდევ ერთხელ აღვნიშნავთ, რომ სავაჭრო გემების არსებობა არ ნიშნავს აუცილებლად მათი სამხედრო მიზნებით გამოყენებას, მაგრამ თავად წარწერა რადგან სამხედრო მოქმედებებზე მიანიშნებს, სამხედრო მიზნით გემების ყოლა მაინც შეგვიძლია ფრთხილად ვივარაუდოთ.

როგორც ჩანს, დიოსკურიას საკუთარი თავდაცვითი სისტემაც გააჩნდა. ეშერის წარწერაშია მოხსენიებული კოშკი, რომელიც, თავდაცვითი ხასიათის ნაგებობა იყო. ეს კოშკები კოლხეთის ნესტიანი კლიმატიდან გამომდინარე, ხით არის ნაგები თუ ქვით, ამას გადამწყვეტი მნიშვნელობა არ აქვს. ადგილობრივმა ბერძნებმა იგი, დიდი ალბათობით, ააგეს ადგილობრივი პირობების გათვალისწინებით და, თუნდაც მხოლოდ ხის ნაგებობები იყოს, ეს არანაირად არ ამცირებს მისი თავდაცვითი ხასიათის შესახებ ვარაუდს. ეს კი კიდევ ერთხელ ამტკიცებს, რომ დიოსკურიას პოლისისთვის დამახასიათებელი კიდევ ერთი ნიშანი ჰქონდა – საკუთარი თავდაცვითი სისტემა. თავისთავად წარწერაშიც საუბარია სწორედ უცხოელთაგან თავდაცვაზე და საამისოდ ქალაქს მოკავშირეებიც კი ჰყავს, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ქალაქის მმართველი გუნდი მის უსაფრთხოებაზე ზრუნავდა.

[111] М. М. Трапш. Труды. 2. Древный Сухуми. Сухуми, издательство: Алашара. 1969, გვ. 249
[112] G. R. Tsetskhladze, S. Y. Vnukov. Colchian Amphorae: Typology, Chronology, and Aspects of Production. The Annual of the British School at Athens. Vol. 87. 1992, გვ. 384

აქვე უნდა აღინიშნოს ვ. ლიჩელისა და გ. შამბას მოსაზრება მეომარი მხარეების შესახებ. ვ. ლიჩელი მიიჩნევს, რომ რადგან რეგიონში არც იბერია და არც კოლხეთის სამეფო იმდენად ძლიერი არ იყო, რომ საკუთარი ფლოტი ჰყოლოდა, ამ შემთხვევაში წარწერაში მოხსენიებული ფლოტი ბოსფორის სამეფოს უნდა ეკუთვნოდეს,[113] თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ წარწერა აღმართულია ადგილობრივების ინტერესისთვის, უცხო ძალის ჩარევის და გამარჯვების შემთხვევაში, მით უმეტეს თუ ეს ეფემერულ ხასიათს ატარებდა, მათთვის მემორიალური წარწერის შენახვა ნაკლებ სავარაუდოა. გ. შამბა მიიჩნევს, რომ აქ ჰენიოხთა სამეფო უნდა იგულისხმებოდეს,[114] თუმცა, დიოსკურიის ახალშენი ბერძნებით დასახლებული საკმაოდ დიდხანს ჩანს და სანაპიროზე მათი კონტროლი და ასეთი პოლიტიკური აქტივობა ნაკლებად მოსალოდნელია.

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხი პონტოს და კოლხეთ-იბერიის ურთიერთმიმართებების ისტორიისა არის იმ ქრონოლოგიური ზღვრის დადგენის აუცილებლობა, საიდანაც იწყება აღნიშნულ ერთეულებს შორის პოლიტიკური ტიპის კავშირები.[115] ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ძვ. წ. III საუკუნის I ნახევარი სწორედ ის პერიოდია, როდესაც პონტოს სამეფო აქტიურად ერევა ქართლში მიმდინარე პოლიტიკურ კატაკლიზმებში, დახმარებას უწევს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქებს.[116] ჩვენი აზრით, ზემოთ აღნიშნული ჰიპოთეზები კომენტარს საჭიროებს, რისთვისაც მიზანშეწონილია მათი შედარებით ვრცლად წარმოდგენა.

გ. მელიქიშვილმა ყურადღება გაამახვილა ქართული საისტორიო ტრადიციისა და მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის" მსგავსებაზე ერთ კონკრეტულ ასპექტში, კერძოდ, „მოქცევაი ქართლისაის" და „ქარ-

[113] В.Т. Личели, К интерпретации Эшерской надписи // Международные отношения в бассей не Чёрного моря в древности и средние века. Материалы X Международной научной кон ференции 29 мая – 3 июня 2001 г. Ростов-на-Дону, 2002, გვ. 33-34

[114] Г.К. Шамба, Эшерская древнегреческая надпись и вопрос зарождения государственности в Абхазии // Абхазоведение. История. Археология. Этнология. Сухум, Издательство: Алашара. 2006, გვ. 38-42

[115] ეშერის წარწერასთან დაკავშირებით ნ. ფიფიას და ე. კობახიძის მოსაზრება წარმოდგენილი იყო ზემოთ, ხოლო ქვემოთ გრძელდება თ. დუნდუას სამეცნიერო კომენტარი

[116] Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, Издательство АН Груз. ССР. 1959, გვ. 38, 47-48, 51, 277-278, 281; გ. მელიქიშვილი. ძველი ქართული, სომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. თბილისი. 1962. №2, გვ. 221, 225-227; გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1965, გვ. 12, 14, 16; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970, გვ. 440, 442-444; Очерки истории Грузии. ч. I. Тбилиси, Издательство ЦК КП Грузии. 1989, გვ. 253, 255-258, 262-263, 271; მ. ინაძე. ეშერის წარწერის გაგებისთვის. მნათობი. თბილისი. 1988. №1, გვ. 148-152; მ. ინაძე. ეგრისის და ქართლის ურთიერთობისათვის („ფარნავაზის ცხოვრების" მიხედვით). მნათობი. თბილისი. 1989. №8, გვ. 158-159

თლის ცხოვრების“ მიხედვით, ალექსანდრე ქართლის გამგებლად ნიშნავს აზოს.[117] ხორენაცთან საუბარია ალექსანდრეს მიერ ქვეყნის მმართველად დარეჰის (დარიოსის) ნახარარ მიჰრდატის (მითრიდატეს) განწესებაზე (ხორენაცი. II. 8).[118] ხაზი გაუსვა რა მოტანილი ორი ცნობის ტიპოლოგიურ იდენტურობას, მკვლევარმა მიიჩნია, რომ აქ საქმე გვაქვს ერთი გადმოცემის ორ ვარიანტთან, II ვარიანტის მატარებლად კი გუგარქის საპიტიახშო სახლი ჩათვალა. გადმოცემა, მისი აზრით, საგვარეულო დეკლარაციის ფორმას იღებს. ამ განცხადების საფუძველია ხორენაცისეული ინფორმაცია გუგარქელი პიტიახშების სწორედ ხსენებული სატრაპიდან მომდინარეობის შესახებ. ვინაიდან 1. აზო და მითრიდატე გარკვეულ „კავშირში“ არიან ერთმანეთთან; 2. ალექსანდრეს და დიადოხების ეპოქის დარიოსის სატრაპ მითრიდატეს მხოლოდ მითრიდატე, კიუსის და არრინას მმართველი[119] უდგება. ის, რომ კვლევისას სწორედ პონტოური დინასტიით უნდა შემოვიფარგლოთ, დასტურდება თუნდაც ხორენაცისეული კონცეფციით, რომელსაც ამ პირველი მიჰრდატიდან ტიგრანეს მოკავშირე და პომპეუსის წინააღმდეგ მებრძოლი მიჰრდატი გამოყავს; 3. კლარჯეთში მყოფი აზო დახმარებას საბერძნეთიდან იღებს.[120] „საბერძნეთში“ კი შუა საუკუნეებში იგულისხმებოდა ბალკანეთის ნახევარკუნძული და მთელი მცირე აზია; და სხვ. – მკვლევარი ასკვნის, რომ აზო-ფარნავაზის ბრძოლაში აქტიურ მონაწილეობას სწორედ პონტოს სამეფო იღებდა. სიმპტომატურადაა მიჩნეული „ქართლის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილი დაპირისპირება „საბერძნეთსა“ და ასურასტანს შორის. ყველაფერი ეს კარგად შეესაბამება რეალურ კონფრონტაციას პონტოსა და სელევკიდებს შორის ძვ. წ. III საუკუნის პირველ ნახევარში, რაც გარკვეული მიზეზებით იყო განპირობებული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ განხილული თეორია უფრო ადრე არსებული მოსაზრების დახვეწის ცდაა.[121]

აღნიშნულ ჰიპოთეზას შემდეგი ხარვეზები ახასიათებს. 1. კონკრეტული წყაროთმცოდნეობითი ნიუანსის გაუთვალისწინებლობა – მოვსეს

[117] ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955, გვ. 18; „მოქცევაი ქართლისაი“. შატბერდის კრებული. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1979, გვ. 320

[118] მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1984, გვ. 107

[119] Н. Ю. Ломоури. К истории Понтийского царства. ч. I. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1979, გვ. 15-18.

[120] ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955, გვ. 23

[121] O. G. von Wesendonk. Über georgisches Heidentum. Caucasica. Fasc. I. Lipsiae. 1924, გვ. 6-7

ხორენაცის ან უფრო სწორად, ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხზულების მიმართ, მისი სპეციფიური ხასიათის გამო[122], წყაროთა ურთიერთშეჯერების კლასიკური მეთოდის გამოყენება არ უნდა იყოს მიზანშეწონილი. სხვა სიტყვებით, მტკიცება იმისა, რომ ხორენაცისეული დარეჰის სატრაპი მიჰრდატი მართლაც ზეპირგადაცემებიდან იღებს სათავეს, ცოტა ძნელია. ამაზე შემდგომ უფრო დაწვრილებით გვექნება საუბარი. 2. ყურადღება არ ექცევა პოლიტიკურ კონიუნქტურას. ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში პონტოს სამეფო ჰინტერლანდში მდებარე ფორმირების პერიოდში მყოფი შედარებით სუსტი ერთეულია, რომელსაც არ შეიძლება ჰქონოდა რაიმე შორეული ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესი.[123] ამ თეორიის საწინააღმდეგოდ შესაძლებელია ყურადღების გამახვილება სხვა მომენტებზეც, მაგრამ ძირითადი ზემოთ უკვე ითქვა.

განხილული მოსაზრება აზო-მითრიდატე I ალიანსის შესახებ შემდგომ საფუძვლად გაიხადა მ. ინაძემ. ეშერას წარწერაში მოხსენიებული ანონიმური სამეფო, ქალაქის მხსნელი და აგრეთვე ჰერაკლეას (თუმცა მტკიცება იმისა, რომ ეპიგრაფიკულ ძეგლში მაინცდამაინც ჰერაკლეა ფიგურირებდა, ალბათ, ძნელია[124]) მოკავშირე, მისი აზრით, მხოლოდ და მხოლოდ პონტო უნდა ყოფილიყო, მით უმეტეს, რომ წარწერა პალეოგრაფიულადაც ძვ. წ. III საუკუნით თარიღდება.[125] ამით, ფაქტობრივად, შემოთავაზებულ იქნა პონტოელ მეფეთა ტრადიციული საგარეო-პოლიტიკური კურსის, რაც მიზნად ისახავდა შავიზღვისპირეთის ერთიანი იმპერიის შექმნას, გენეზისის ახალი თარიღი. პონტოს სამხედრო კავშირის ფაქტი ჰერაკლეასთან, რაც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდზე მოდის, მ. ინაძის დამატებით არგუმენტად იქცა. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ პონტომდე ჰერაკლეას სხვა უფრო სერიოზულ ძალასთან ჰქონდა პოლიტიკური მიმართებანი, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

შევეცდებით საკუთარი მოსაზრების ჩამოყალიბებას ამასთან დაკავშირებით.

უპირველეს ყოვლისა, საჭიროდ მივიჩნევთ ყურადღების გამახვილებას თვით წყაროს ჩვენთვის საინტერესო ადგილებზე: 1. ალექსანდრე

[122] Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903. ალბათ, ავტორი მეორე უკიდურესობაში ვარდება ხორენაცის თხზულების, როგორც ისტორიული წყაროს, მნიშვნელობის შეფასებისას; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History. Washington, D.C. 1963, გვ. 104-105, 330-334; Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Translation and Commentary of the Literary Sources by R. W. Thompson. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England. 1978, შესავალი ნაწილი

[123] პონტოს სამეფოზე იხ. Н. Ю. Ломоури. К истории Понтийского царства, გვ. 24-34

[124] Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания. 1982. Тбилиси. 1985, გვ. 221

[125] Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания. 1982. Тбилиси. 1985, გვ. 223

დარეჰის ნახარარ მიჰრდატს ივერიელთა გამგებლად ნიშნავს, 2. მეფე ვალარშაკმა ამ მიჰრდატის ჩამომავალთა მამასახლისს გუგარქის ბდეშხის სახელო უწყალობა, 3. ერთ-ერთი პიტიახშთაგანია არტაშესის და ტიგრანეს თანამედროვე მიჰრდატი, პომპეუსს რომ ებრძვის, 4. მეფე არტაშესი, სარგებლობს რა არეულობით რომში, დალაშქრავს ორ ზღვას შუა მდებარე ხმელეთს (მცირე აზია) და საბერძნეთსაც შეუტევს, ზღვას ხომალდებით გაავსებს; ბოლოს იღუპება საკუთარ ჯარისკაცთა ამბოხის დროს; 5. მითრიდატეს ძე – მითრიდატე ტყვედ უვარდება რომაელებს (ხორენაცი. II. 8. 11-12. 14-18).[126] ამავე კატეგორიისაა სომხურ გეოგრაფიაში დაცული ერთი მეტად საინტერესო ადგილი არტაშესის მიერ ეგეიდის კუნძულების დაკავების, ამ მხარეში „სახელგანთქმული ციხე-დარბაზის“ გარემოცვის შესახებ.[127] რა შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით? თ. მომზენი და თ. რეინაკი არტაშესის ლაშქრობის ხორენაცისეულ თხრობაში აშკარად ხედავენ მითრიდატული ომების ცალკეულ ელემენტებს. მართლაც, არტაშესის მიერ მცირე აზიის დალაშქვრა და საბერძნეთზე ჰეგემონიის დამყარება მითრიდატეს ძვ. წ. 88-87 წლების კამპანიის „რემინისცენციაა“, ზღვის გემებით გავსება შესაძლებელია მითრიდატეს საზღვაო არხეს, ევპატორის და კილიკიელების სამხედრო კავშირს შევუთანასწოროთ. რაც შეეხება ჯარისკაცთა ამბოხს, მას ადგილი ჰქონდა კაბეირასთან ბრძოლის დროს. მითრიდატე ხორენაცთან ფიგურირებს, მაგრამ როგორც არტაშესის (!) და ტიგრანეს თანამედროვე გუგარქის ბდეშხი! ზემოთ მოხსენიებულმა მკვლევარებმა სომხური ტრადიცია ამ კონკრეტული ასპექტით მხოლოდ ზოგადად შეაფასეს, როგორც საკმაოდ გაუგებარი და არასანდო, საკითხი სპეციალურად არ შეუსწავლიათ.[128] აღნიშნულ ცნობებს არტაშესის შესახებ ი. მანანდიანიც მითრიდატული ომების ასახვად მიიჩნევს, ოღონდ მათ წყაროდ სომხურ ზეპირ ტრადიციას განიხილავს, ძალაუნებურად გარკვეულწილად დამახინჯებულს ავტორის მიერ, რაც აბსურდია, ვინაიდან ნებისმიერი ეთნიკური ჯგუფის ისტორიული მეხსიერების ატრიბუტებია რეალიზმი და ეთნოკულტურული შემოსაზღვრულობა.[129] მაშ, აქ არაავტოხტონურ ლიტერატურულ წყაროებთან და ისტორიის ფალსიფიკაციასთან უნდა გვქონდეს საქმე, რაც ასე დამახასიათებელია განსახილველი ნაშრომისთვის. გ. ხალატიანცი არტაშესის შესახებ ფსევდო მოვსეს ხორე-

[126] მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1984, გვ. 107, 111-112, 114-116
[127] Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Texte Arménien traduit en Français par le P. Arsène Soukry, Mékhitariste. Venise. 1881, გვ. 21-22
[128] Т. Моммзен. История Рима. т. II. Москва, Издательство социально-экономической литературы (Соцэкгиз). 1937, გვ. 282-283 შენ. 1; Th. Reinach. Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris. 1890, გვ. 453-455
[129] Я. И. Манандян. Тигран II и Рим. Ереван, издательство: Армфан-А. 1943, გვ. 44-45, 68

ნაცის თხრობის ერთ-ერთ წყაროდ და საფუძვლად სომხურ გეოგრაფიას მიიჩნევს.[130] მაგრამ შეუძლებელია ერთი და იმავე კატეგორიის ცდომილების ნიმუშთაგან აშკარად რაღაც თეორიული დასაბუთების შესატყვისი მშრალი თეზისის (ამ შემთხვევაში გეოგრაფიის შესატყვისი ნაწილი) მოწყვეტა სუბსტრატისგან. ე.ი. მივიჩნევთ, რომ გეოგრაფია და ისტორია ერთ ავტორს განეკუთვნება.[131] ამასთან, ვითვალისწინებთ რა პირველი მათგანის უცილობელ დათარიღებას – VI საუკუნის II ნახევარი-VII საუკუნის I ნახევარი[132], მიგვაჩნია, რომ სწორედ ეს მომენტი უნდა იქცეს ამოსავალ დებულებად ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხზულების ქრონოლოგიისათვის – აღნიშნული ჩარჩოები ფსევდო მოვსესთან გაპარული ზოგი ანაქრონიზმის საფუძველზე შესაძლოა დაკონკრეტდეს ჰერაკლეს ხანით; ხოლო სპეციალისტთა მიერ „სომხეთის ისტორიის" რიგი შტრიხების უცილობლად უფრო მოგვიანო დროში ჩასმა კატეგორიულობით არ გამოირჩევა.[133] ის, რომ ავტორი კარგად არის ინფორმირებული პონტოს სამეფოს ისტორიის შესახებ, აშკარაა, თუმცა ამ ასპექტით კონკრეტული წერილობითი წყაროს დადგენა რთულია.[134] ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ხორენაცს ხელთ ჰქონდა მითრიდატული ომების ისტორია, რომლის ცნობებსაც ის ამახინჯებს თავისი კარდინალური მიზნის საფუძველზე – განადიდოს საკუთარი ეთნოკულტურული წარსული. მაგრამ, როგორც შენიშნულია[135], ფსევდო მოვსეს ხორენაცი ყოველთვის ეძებს საფუძვლებს ფალსიფიკაციის სფეროს ლოკალიზაციის, ამ შემთხვევაში პონტოს ისტორიის, და თვით კონკრეტული ფაქტობრივი მასალის დამახინჯებისთვის, თუმცა ამ მომენტებს ხაზს არ უსვამს. რა შეიძლება ითქვას კონკრეტულ შემთხვევასთან დაკავშირებით?

III საუკუნიდან დაწყებული, რიგ ობიექტურ მიზეზებს შედეგად მოჰყვა სომხური კულტურული ელემენტის დასავლური (და ზღვისკენ) მიგრაცია, რომლის პლაცდარმიც თავდაპირველად ძირითადად მცირე

---

130 Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903. გვ. 46

131 იხ. მაგ., Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée, შესავ. VI-VIII; Я. И. Манандян. Тигран II и Рим, გვ. 44-45; Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 51-52

132 Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 51-52

133 პირველი განცხადების საილუსტრაციოდ გამოდგება მაგ., ხორენაცი. III. 18. რაც შეეხება მეორეს, აღვნიშნავთ, რომ ბაგრატუნ-მამიკონიანების დაპირისპირებას უფრო ხანგრძლივი ისტორია აქვს. იხ. მაგ., История армянского народа, ч. I. Ереван: Айпетрат, 1952. გვ. 91, შდრ.: C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 330-334. ხოლო ავტორის „საეკლესიო ინტერესები" მაინცდამაინც გადაჭრით არ მიუთითებს VIII საუკუნეზე (VII (?) – თ. დ.). შდრ.: Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 60

134 ამასთან დაკავშირებით იხ. თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. დამატება. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2019, გვ. 13-14

135 Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903

არმენია, შემდგომ, IV საუკუნიდან, ზოგადად დასავლეთ არმენია იყო. სომხური მოსახლეობა მასობრივად სახლდება ისტორიული პონტოს და კაპადოკიის ტერიტორიებზე. ყველაფერმა ამან ასახვა პოვა სხვადასხვა დროის ადმინისტრაციული რეორგანიზაციების ნომინალურ სისტემაში. თეოდოსის დროს მცირე არმენიის ნაწილის, სებასტიის და სებასტოპოლისის ოლქების ნაერთს შესაბამისი დემოგრაფიული სიტუაციის გამო არმენია I ეწოდა; არმენია II კი ავტოხტონურ ტერიტორიებთან ერთად მელიტენა-კომანას მხარესაც მოიცავდა. ამ პროცესის შემდგომი ევოლუციური საფეხური აისახა იუსტინიანეს შესაბამის ნოველაში და თუკი I არმენიის – შიდა არმენია, ყოფილი I არმენიის მცირე ნაწილი, ტრაპეზუნტისა და კერასუნტის სანაპირო – გენეზისის ფაქტი არავითარ ეთნოსტრუქტურულ ცვლილებებთან არ არის დაკავშირებული ტრაპეზუნტ-კერასუნტის ოლქში, სულ სხვა ვითარებაა სებასტია-სებასტოპოლისის მხარეში, რისი ილუსტრაციაცაა პროვინცია არმენია II შემდეგი შემადგენლობით: სებასტია, სებასტოპოლისი, ზელა და კომანა. III არმენია ყოფილი II არმენიაა ცვლილებების გარეშე. ჰერაკლეს დროინდელმა თემა არმენიაკონმა კი მოიცვა ამისო-სინოპეს, ნეოკესარია-ამასიის მხარეები, ე.ი. პონტოს ბირთვი, აგრეთვე კესარია (მაზაკა)-ტიანას სექტორი – ძირითადი კაპადოკია.[136] ჯერ კიდევ ნ. ადონცმა გაამახვილა ყურადღება იუსტინიანეს ხანის სომხურ-პონტოურ-კაპადოკიური სინთეზის საფუძველზე გარკვეული მცდარი ისტორიული ტენდენციების წარმოშობის შესაძლებლობაზე, მიიჩნია რა ასეთად ხორენაცთან დაცული გადაცემა (I. 14) პონტო-კაპადოკიის უძველესი დროიდან სომხურ სამფლობელოებად არსებობის შესახებ.[137] ასეთ შემთხვევაში დამახინჯებანი უფრო სუბიექტურია, შესაძლოა განმეორებადიც და არა მთელი ეთნიკური ჯგუფის შემოქმედების ნაყოფი. იუსტინიანეს ნომინალურ-ადმინისტრაციული სისტემა სწორედ ფსევდომოვსეს უქმნიდა ცდუნებას ისტორიული პონტო და კაპადოკია არმენიისადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებად წარმოესახა. საკუთრივ მცირე არმენიის ობიექტური ფენომენი ამ ადგილას მიჩქმალულია (შდრ.: I. 29). I, II, III არმენიები კი აღმოსავლეთიდან წარმართული ექსპანსია-მიგრაციის და თანდათანობითი არმენიზაციის შედეგად არის მიჩნეული (ხორენაცი. I. 14). მაგრამ პონტოს სამეფო საკმაოდ აქტიური იყო იმისათვის, რომ კარგად ასახულიყო კლასიკურ მწერლობაში. საჭირო იყო ამ კონკრეტული

---

[136] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, Ереван. Издательство Ереванского Университета. 1971, გვ. 68-74, 89, 172, 200-207; G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State, Rutgers University Press, 1986, გვ. 86-88, 119, 184. იხ. დამატ. რუკა №1

[137] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, Ереван. Издательство Ереванского Университета. 1971, გვ. 202-203

ეკონომიკურ-გეოგრაფიული რეგიონის „გაუცხოება“ საკუთარი საკანონმდებლო ხელისუფლებისაგან, და ყოველივე ამის დასაბუთება სხვადასხვა მონაცემზე დაყრდნობით. შედეგი ხორენაცის ფალსიფიკაციისა ასეთია: დარიოსის სატრაპ მითრიდატესგან მომდინარე დინასტია გუგარქში არის გადაყვანილი; მითრიდატე, არტაშესის და ტიგრანეს თანამედროვე, იბრძვის კაპადოკიასა და პონტოში ტიგრანეს უმაღლეს ხელისუფლებას დაქვემდებარებული, ვინაიდან ეს მხარეები სწორედ სომხეთის მეფეებისაგან აქვს სამმართველოდ მიღებული; ევპატორის საქმეები კი არტაშესს მიეწერება. ვთვლით, რომ ზემოთ განხილული ერთი კონკრეტული ასპექტი, მისი შემდგომი დაზუსტება დამატებით ლოგიკურ არგუმენტს იძლევა აღნიშნული თხზულების დათარიღებისათვის. ისტორიული პონტო, უპირველეს ყოვლისა, სინოპე-ამისო-ამასიის სამკუთხედია, რომლის მიმართ ტერმინ „არმენიის“ დიფუზიის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ხორენაცისეული ექსპერიმენტი. ამგვარად, „სომხეთის ისტორია“ იწერებოდა თემა არმენიაკონის არსებობის სინქრონულად, ისიც მის დანაწევრებამდე. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვთქვათ მაჟაქზე, ხორენაცის პრეტენზია უსაფუძვლო იქნებოდა, ერთი მხრივ, მეორე მხრივ კი ავტორი მანიპულირებს არმენიებით და არა არმენიაკონით, რაც უნდა მიუთითებდეს თხზულების „პუბლიკაციაზე“ გატარებული რეფორმაციიდან არცთუ ისე დიდი ხნის დაცილებით – აღნიშნული სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის გენეზისთან დაკავშირებული ინფორმაცია გაიაზრება როგორც შესაბამისი ობიექტური რეალობისა, აქ მისტიფიკაცია შეუძლებელია, ე.ი. არმენიაკონის არსებობის ფაქტი აუცილებელია, მასზე ფორმალური დაყრდნობა – შეუძლებელი. სიზუსტისათვის მოვიშველიოთ გეოგრაფიის მონაცემები. 1. აქ ჰერაკლეს რეორგანიზაცია არ არის გათვალისწინებული (ნაშრომი იწერება ათიან წლებში, თემების ფორმირების პერიოდში), 2. ისიც ნათელია, რომ ხორენაცის მიერ ჯერ ისტორია შეითხზა. ამრიგად, ვვარაუდობთ, რომ ხორენაცის თხზულება გასრულდა VII საუკუნის ათიან წლებში; ათიანი წლებივე მოხმარდა გეოგრაფიის შექმნას.

ხორენაცის „პონტოური“ ქიმერის სხვა საფუძველია ევპატორს და ტიგრანეს შორის რეალური, წერილობითი წყაროებით დადასტურებული პოლიტიკური ალიანსი, სადაც ერთ-ერთ მათგანს ავტორი საკანონმდებლო რეგალიასართმევს.

საყურადღებოა კიდევ ერთი მომენტი – ხორენაცის ყველაზე საინტერესო კონცეფციათაგანია, უფრო სწორედ, ეს იდეა მასთან სრული სახით არის ჩამოყალიბებული, თეზა არმენია-ირანის პოლიტიკური „უნიის“,

„ორი ტახტის“ შესახებ ირანული პრიმატის პირობებში.[138] აღნიშნული პოლიტიკური კონიუნქტურა დროის ხანგრძლივ პერიოდს შეესაბამება. თეორიის საფუძვლები ასეთი სახით გვესახება: 1. არშაკიდები სომხეთშიც და ირანშიც, 2. დროის გარკვეულ ეტაპებზე პართიის პოლიტიკური გავლენა არმენიაზე, 3. I-II საუკუნეებში სომხეთის ტრადიციული პროპართული სიმპათიები და ორიენტაცია, 4. ზეპირგადაცემაში დაშვებული ანაქრონიზმები – არმენიის ტერიტორიაზე არშაკიდთა ზეობის დაძველების ტენდენციები. იდეის თავდაპირველი ფორმა ანონიმთან არის დაცული. ხორენაცი უფრო შორს მიდის. არშაკიდული დინასტიის შედარებით მოკრძალებული მისწრაფებანი აქემენიანთა საგარეო-პოლიტიკური ტენდენციებით შეცვალა (ამის ჩანასახები ანონიმთანაც არის. ხორენაცთან ხდება მისი აბსოლუტიზაცია), განიხილა რა ირანის პოლიტიკური ევოლუციის ეს ორი თვისებრივად განსხვავებული საფეხური ტიპოლოგიურად იდენტურად; ეს კი მთავარია. მასზე დაყრდნობით აქემენიანთა დასავლურ ექსპანსიონისტურ მისწრაფებათა რეალიზაცია სომხების კომპეტენციად არის გამოცხადებული. მაგ., არტაშესის სახის გენეზისში ნაწილობრივ ხორენაცთან მონაწილეობს სამი პოლიტიკური მოღვაწე – კიროსი[139], ქსერქსე (საერთოდ, შეიძლება ითქვას, რომ გეოგრაფიის „რემინისცენციაც“ თავის საფუძველს ქსერქსეს ბერძნული ლაშქრობიდან იღებს, მაგრამ ფრაზა „ჯერ აზიაში არ შეეღწია, რომ დაიქუხა ატიკის სიმაგრეში“ (II. 13) – ეს აშკარად ევპატორის ატრიბუტია, ხოლო გეოგრაფიის „მშვენიერი ციხესიმაგრის“ კავშირი ამ უკანასკნელთან აშკარაა) და ევპატორი, რომლის კარდინალური საგარეო-პოლიტიკური კურსიც ასევე დასავლეთისკენ არის მიმართული.

აღნიშნულმა სამმა საფუძველმა მოხაზა ხორენაცის ფალსიფიკაციის სფერო და ძირითადი მიმართულება, ხოლო მისი რეალიზაციისათვის საჭირო კონკრეტული არგუმენტაცია ასეთი სახით წარმოგვიდგება: 1. ი. მარკვარტმა ყურადღება გაამახვილა ფს. კალისთენეს ალექსანდრეს რომანის სომხური ვერსიის ერთ ადგილზე[140] – დარიოს III სატრაპი წერილით ამცნობს მბრძანებელს კონკრეტულ ფაქტს: საუბარია დიდ მარცხზე, ვინმე **კოსარეს** დაჭრაზე და მის წასვლაზე **თავის კარავში.** ამ ამბებთან დაკავ-

---

[138] История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван, издательство: Армфан-А. 1939, გვ. 16-17; შეად. ხორენაცი. I. 8; I. 31; II. 11; II. 19. მათ დამოკიდებულებაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი

[139] იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903, გვ. 46

[140] J. Markwart. Die Genealogie der Bagratiden. Caucasica. Fasc. 6, 2 Teil. Leipzig. 1930, გვ. 74-75

შირებით იხსენიება მიჰრდატიც.[141] ფრაზის, **„თავის კარავში“**, ფონეტიკური მსგავსება ქართლის სომხურ ნომინალთან, ხოლო კოსარეს გუგარქის ეპონიმ გუშართან[142] ავტორს საშუალებას აძლევს მიჰრდატი პოლიტიკურ ასპექტში ქართლის ეთნოკულტურულ სამყაროს დაუკავშიროს. ხორენაცთან გუშარს და მის შთამომავალს მეფე ვალარშაკმა გუგარქის საპიტიახშოს ნაწილები უბოძა საგამგებლოდ, სხვა მხარეებს კი დარეჰის სატრაპ მიჰრდატის მემკვიდრეები მიიღებენ (ხორენაცი. II. 8). მათი წინაპარი ფს. კალისთენეს მიჰრდატის და კიუსის მმართველის შერწყმის შედეგად არის მიღებული. ავტორისთვის ცნობილია და გათვალისწინებულია საკუთარი მიზნებისათვის ქართული საისტორიო ტრადიცია ალექსანდრეს მიერ ქვეყნისთვის მმართველის დანიშვნის შესახებ, მის თხზულებაში ეს პიროვნება დარეჰის ნახარარი მიჰრდატია. რატომ განაკუთვნებს მის ჩამომავლებს ხორენაცი მაინცდამაინც გუგარქს?! სწორედ იმიტომ, რომ პოლიტიკურად და სოციალურად ქართლთან დაკავშირებული და, ამასთან, სომხურ პონტო-კაპადოკიაში მოქმედი მითრიდატიდები შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ არმენიის მეფისადმი დაქვემდებარებული ქართული ტერიტორიების ნახარარები, ე.ი. გუგარქის ბდეშხები ყოფილიყვნენ.

2. ამ კუთხით საინტერესოა კიდევ ერთი მომენტი. იოსებ ფლავიუსთან ფიგურირებს ტიგრანეს თანამედროვე მითრიდატე, რომელსაც ლუკულუსი მისდევს და ისიც **იბერებთან**[143] უკუიქცევა.[144]

ზემოთ ყურადღება გამახვილდა ხორენაცის ერთი კონკრეტული ფალსიფიკაციის[145] მხოლოდ ძირითად ასპექტებზე. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებულია ასევე თუნდაც მცირე არმენიის პონტოს სამეფოს შე-

---

[141] The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes. Translated from the Armenian Version with an Introduction by A. M. Wolohojian. N. York. 1969, გვ. 91 (თავი 168)

[142] მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 263, შენ. 43; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ნაწ. I. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977, გვ. 147

[143] შდრ.: მაგ. Plut. Lucull. 19; App. Mithr. 82. უკვე a priori შესაძლოა დავუშვათ, რომ მითრიდატე გაიქცა ტიგრანესადმი დაქვემდებარებულ იბერებთან. ტალავრას ლოკალიზაცია კი პარიადრეს განშტოებაზე საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ ევპატორის გადასვლა სომხურ სპერში. ტალავრასთან დაკავშირებით იხ. Th. Reinach. L’histoire par les monnaies. Paris. 1902, გვ. 140-142

[144] Flav. Ios. Ant. Jud. XIII. 421; Josephus. Works. v. VII. Jewish Antiquities – books XII-XIV, გვ. 438-441. ზოგ სპეციალისტს არ შეყავს „არქეოლოგია“ ხორენაცის წყაროთა წრეში. იხ. Moses Khorenats’i. ტომპსონის თარგმანი. გვ. 25-28. მაგრამ Ant. Jud. XI. 184-ის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა არტაშესის და კიროსის ხორენაცისეული სინთეზი. იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903. გვ. 46; Josephus. With an English Translation by R. Marcus. v. VI. Jewish Antiquities. Books IX-XI. London. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. MCMLXVI, გვ. 402 შენ. 2, გვ. 403 შენ. C. მეტად საინტერესოა აგრეთვე Ant. Jud. XI. 11 (გვ. 318-319) კიროსის განძთამცველის, **მითრიდატეს** შესახებ

[145] რაც შეეხება საკუთრივ პონტოს, სომხები მას თურმე არამის დროს იმორჩილებენ. (I. 14). ვალარშაკი ხელმეორედ ლაშქრობს აქ. (II. 4). სამხედრო ძალის გამოყენება უხდება არშაკს (II. 9) და არტაშესს. მიჰრდატი კაპადოკია-პონტოს სომეხთა სახელით იცავს. მაჟაქს (მაზაკა) არმენია რომაელებს დაუთმობს (II. 18)

მადგენლობაში ყოფნის ფაქტი ძვ. წ. II-I საუკუნეებში, კაპადოკიის ხშირი ოკუპაცია ევპატორის მიერ, არიარატიდების შესახებ კლასიკური მწერლობის სქემატური ინფორმაცია, ევსევისთან მითრიდატეს (მითრიდატე II) მოხსენიების შემთხვევა კაპადოკიასთან მიმართებაში და სხვ. აგრეთვე საინტერესოა, რომ სებეოსის თხზულებასთან ერთად მოღწეულ „ადრეულ ისტორიასაც“[146] მსგავსი ტენდენციები ახასიათებს.[147] ხაზი უნდა გაესვას ზოგადი სტიმულების კატეგორიასაც – ფსევდო მოვსესის დროისთვის სომხეთის უძველესი ისტორიის შესახებ ცოდნა ან ზეპირგადაცემების, ან კიდევ მათ საფუძველზე შექმნილი აპოკრიფული „ადრეული ისტორიის“ დონეზე არსებობდა, რაც ავტორს იმპროვიზაციის საშუალებას აძლევდა. ვინაიდან მცირე და დიდი არმენიების სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუცია დამოუკიდებელი პროცესი იყო, აღმოსავლეთ სომხების ისტორიული მეხსიერება პირველი გაერთიანების პოლიტიკური ისტორიის პერიპეტიებს მხოლოდ და მხოლოდ მინიმალური მოცულობით შეიცავდა. აქაც მსჯელობის ბევრი თავისუფლების პერსპექტივები არსებობდა.

ამგვარად, ინფორმაცია ალექსანდრეს მიერ ივერიელთა გამგებლად დარეჰის ნახარარ მიჰრდატის დანიშვნის შესახებ თვით ფს. მოვსეს ხორენაცის მიერ არის შეთხზული გარკვეული მოსაზრებების გამო და არ მომდინარეობს ზეპირგადაცემებიდან. პონტოს სამეფოს აქტიურობა რეგიონში ასე ადრეული პერიოდისთვის ლოგიკურად გამორიცხულია და არც რაიმე კონკრეტული არგუმენტი არსებობს ამასთან დაკავშირებით. მაშ, რა უნდა ვიგულისხმოთ „საბერძნეთის“ ქვეშ, რომელიც ასურასტანს უპირისპირდება ქართლის საკითხში; რომელი სამეფო გზავნის თავის სამხედრო ძალებს ეშერას დასახმარებლად? ამასთან დაკავშირებით შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ ზოგადი მოსაზრების გამოთქმა.

აზო-ფარნავაზის კონფრონტაციის მიახლოებითი თარიღი ალექსანდრეს ზეობასთან მისი ქრონოლოგიური სიახლოვით, ერთი მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ, „ასურასტანის მეფე ანტიოქოსის“ „საბერძნეთთან“ სინქრონული კონფლიქტის ფაქტით დგინდება. აღნიშნული მონაცემები აშკარად დიადოხების ხანაზე მიუთითებს. ხოლო თვით „ანტიოქოსის“ დაკავშირება

[146] იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903, შესავ. VII; История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, издательство: Армфан-А, გვ. 132-135, შენ. 3, გვ. 141-142, შენ. 2; Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 52-55. ვიზიარებთ ნ. ადონცის და გ. ხალატიანცის მოსაზრებას, მაგრამ ანონიმის მიერ შესრულებული რედაქციის არაუადრეს VII საუკუნით დათარიღების ვერავითარ აუცილებლობას ვერ ვხედავთ

[147] История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, издательство: Армфан-А. გვ. 16-17. კაპადოკიასთან მიმართებაში, თუნდაც ეს მომენტი კიდევ ერთი არგუმენტთაგანია, რომლის საფუძველზეც ვერავითარ შემთხვევაში I და II თავებს ხორენაცს ვერ მივაკუთვნებთ

ასურასტანთან და მისდამი მორჩილი სომეხი ერისთავების არსებობა იფ-სოსთან ბრძოლის შემდგომი პერიოდით აკონკრეტებს ჩვენთვის საინტე-რესო საკითხს.[148] გამომდინარე საერთო პოლიტიკური კონიუნქტურიდან, ერთადერთი, ვისაც ამ დროისათვის შესაძლებელია ჰქონოდა პრეტენზია ჰეგემონიაზე მთელი შავიზღვისპირეთის მასშტაბით, თრაკია-მაკედონიის მეფე ლისიმაქე იყო (და ის აღნიშნული იდეის მატარებელი პირველი მო-ნარქია, მის პოლიტიკურ მემკვიდრეებად ამ ასპექტში ფარნაკე I და მით-რიდატე VI წარმოგვიდგებიან). სწორედ მისი მოკავშირეა ჰერაკლეა.

ჩვენ გამოვდივართ იქიდან, რომ აუცილებლად ერთი და იგივე ძალა ერევა კოლხეთისა და იბერიის საქმეებში. სპეციალურ ლიტერატურაშიაც ასეთი პრინციპია დაცული, ოღონდ შეცდომით პონტოს სამეფოზეა არჩე-ვანი შეჩერებული.[149]

148 И. Г. Дройзен. История эллинизма. т. II. История диодохов. Москва. 1893, გვ. 311-312; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 73; История армянского народа. ч. I. Ереван: Айпетрат, 1952. გვ. 32

149 განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული მხოლოდ ი. გაგოშიძეს, რომელსაც ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ. იხ. Ю. М. Гагошидзе. Самадло. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1979, გვ. 97-99. თუმცა მსჯელობას რიგი კომპონენტებისა აკლია. ყოველივე ამასთან დაკავშირებით იხ. თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. დამატება. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი, გვ. 4-27

დიოსკურიის დამღები სოხუმიდან

სოხუმის მუზეუმში დაცულია ამფორის ყურები (№78-12/1; 78-12/2), რომელიც მოპოვებულია გუდაუთის რაიონის სოფ. გვანდრაში. ამფორა ადგილობრივი თიხისგანაა დამზადებული და ზედ დასმული აქვს დამღები. წარწერა პირველად გამოსცა გ. შამბამ.[150]

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით „დამღის სიგრძე 3,2 სმ-ია, სიგანე-2 სმ. თავად ბერძნული წარწერის პარამეტრებია: სიგრძე-2,6 სმ, სიგანე-1,5 სმ. ასოების სიმაღლეა 0,4-0,5 სმ, ხოლო სიგანე- 0,5-0,7 სმ."[151] წარწერის ტრანსლიტერაცია შემდეგია:

ΔΙΟΣ

ΚΟΥ

წარწერას თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს: Διοσκου[ρίας] – „დიოსკურია" და მას ქალაქის სახელწოდების შემოკლებად მიიჩნევს.[152] წარწერას იგი ათარიღებს ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით პალეოგრაფიული ნიშნების (Σ,Υ) და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.

დამღასთან დაკავშირებით გ. შამბა აღნიშნავს შემდეგს: დამღა ბერძნული ასოების კარგად მცოდნეს შეუსრულებია, თუმცა - შეტრიალებულად, ანუ მკვეთავმა ასოები კარგად იცის, თუმცა კვეთისას შეეშალა.[153] აღვნიშნავთ, რომ წარწერა შეტრიალებულად კი არ არის, ასოები არის სარკისებურად შესრულებული. ყალიბზე სწორადაა დაწერილი, ხოლო დატანისას სარკისებურად გამოვიდა. ასეთივე დამღიანი ყურები სხვაგანაც არის მოპოვებული (იხ. დამღა სოხუმიდან ამფორის ნატეხზე). მიგვაჩნია, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს არა მკვეთავის შეცდომასთან, არამედ დიოსკურიის პოლისის მიერ წარმოებული პროდუქციის აღსანიშნავად გამოყენებულ ემბლემასთან, აქედან გამომდინარე, უჩვეულო არ არის არც ის, რომ ქალაქის სახელწოდების შემოკლებული ფორმაა გამოყენებული და არც ის, რომ წარწერები ამფორებზე სარკისებურად არის განთავსებული.

დიოსკურიის მიერ საკუთარი დამღიანი ამფორების წარმოება (რაც იმაზე მიუთითებს, რომ დიოსკურიას საკუთარი საწარმოო ცენტრი ჰქონდა) ერთ-ერთი არგუმენტია დიოსკურიის პოლისური სტატუსის მტკიცების-

---

150 Г. К. Шамба. Амфорные клейма Диоскурии. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. V. 1976, გვ. 149-157

151 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 78

152 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 78

153 Г. К. Шамба. Амфорные клейма Диоскурии. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. V. 1976, გვ. 149-157

თვის. ძვ. წ. IV საუკუნიდან დიოსკურია, სხვადასხვა პირდაპირი თუ ირიბი მტკიცებულებებით, უკვე ჩამოყალიბებული პოლისია. დიოსკურიის გარშემო ბევრგან არის აღმოჩენილი კერამიკული ღუმელის ნაშთები, სადაც ამ ტიპის დამღიანი ამფორების ნატეხებია ნაპოვნი. ეს ტერიტორია ძირითადად სოხუმსა და ეშერას შორის თავსდება. ძვ. წ. IV საუკუნისთვის, როგორც ჩანს, დიოსკურია სხვადასხვა წვრილი დასახლებების სვინოიკიზებას ახდენს, ისინი ერთიანდებიან და ერთიანი სამეურნეო სივრცე იქნება. ეს პროცესიც (მის დამღიან ამფორებთან ერთად) დიოსკურიის პოლისური სტატუსის მანიშნებელია.[154]

[154] დიოსკურიის სტატუსთან დაკავშირებით დეტალურად იხ. ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2014, გვ. 107-109

დამღა ამფორის ნატეხზე სოხუმიდან

სოხუმის სამხედრო დასახლებაში მოპოვებულია ამფორის ნატეხი. ინვენტარის №69-31/ВГ-12. ამფორაზე წერია ორი მთავრული ასო: ΔΡ. თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, Δ-ს სიმაღლე 1,3 სმ-ია, სიგანე- 1,3 სმ. Ρ-ს სიმაღლე -2,5 სმ, ხოლო სიგანე 1,3 სმ-ია. თ. ყაუხჩიშვილის განმარტებით, ასეთი მოხაზულობის Ρ დამახასიათებელია ძვ.წ. V საუკუნიდან საბერძნეთის სხვადასხვა კუთხისთვის, განსაკუთრებით კი ხშირია მისი გამოყენება ძვ.წ. V-IV სს-ში.[155] თუმცა, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ნატეხი მან მაინც ძვ. წ. II-I საუკუნეებს მიაკუთვნა.[156]

ჩვენი აზრით, ეს წარწერა დიოსკურიის დამღის შემოკლებული ფორმაა, სადაც, შესაძლებელია, Δ დიოსკურიას აღნიშნავს, ხოლო Ρ ადგილობრივ სახელოსნოს. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ასოთა სიმაღლე განსხვავებულია, რაც, ჩვენი აზრით, ჩვენს თვალსაზრისს გარკვეულწილად ამყარებს. აღსანიშნავია, რომ თ. ყაუხჩიშვილიც პალეოგრაფიულად უფრო ძვ. წ. V-IV საუკუნეებით ათარიღებს. ძვ. წ. IV საუკუნე დიოსკურიის ადგილობრივი სამეურნეო წარმოების აღმავლობის თუ არა, გარკვეული ეკონომიკური დამოუკიდებლობის მოპოვების მცდელობის პერიოდია. შესაბამისად, ეს წარწერაც ჩვენი აზრით, ამ პერიოდს და კონტექსტს უკავშირდება.

---

[155] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 79

[156] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 79

ბორიოს ასტინომის წარწერა

ნოქალაქევის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1987 წელს მოპოვებულ იქნა ამფორის ყური, რომელზეც შემონახულია დამღა ბერძნული წარწერით:

BOPYOCACT

NOMOY...

ΦOPMI

წარწერას თ. ყაუხჩიშვილი შემდეგნაირად აღადგენს და კითხულობს:

Βόρυος ἀστ[υ]νόμου... Φορμίονος

ბორიოს ასტინომის... ფორმიონისა[157]

ბორიოს ასტინომი დადასტურებულია რამდენიმე წარწერაში. მათგან ორი აღმოჩენილია ისტორიული მეზიის ტერიტორიაზე, კერძოდ, მალაკ პოროვეცთან და ზბორიანოვოსთან (დღევანდელი ბულგარეთი). ორივე წარწერა აბსოლუტურად იდენტურია: Βόρυ[ος] ἀστυ[νόμου] Ἀρτεμ[ιδώρου]. გამომცემლები მათ სხვადასხვა პერიოდით ათარიღებენ, ერთს ძვ. წ. 325-250 წწ.-ით, მეორეს ძვ. წ. 270-220 წწ.-ით. არსებობს კიდევ ორი წარწერა დაახლოებით მცირე სკვითიის ზონიდან. ეს ტერიტორიაც შემდეგში მეზიის ნაწილი გახდა. ერთი შემდეგი შინაარსისაა: [ἀστυνόμου] [Βόρυος τ]οῦ [Ζεύξιος], ხოლო მეორე: Βόρυος ἀστυνόμ[ου] Φ[ιλο]κ[ράτους]. გარდა ამისა, ბორიოს ასტინომი დადასტურებულია კიდევ ერთ წარწერაში, რომელიც სინოპიდან მომდინარეობს. საერთოდ, მიჩნეულია, რომ ყველა ნივთი ბორიოს ასტინომის წარწერით სინოპურია. თუმცა, საინტერესოა, რომ სხვადასხვა პერიოდითაა დათარიღებული. ქრონოლოგიური დიაპაზონია - ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლო - II საუკუნის დასაწყისი.

თ. ყაუხჩიშვილიც წარწერას ასოთა მოხაზულობის მიხედვით ძვ. წ. IV საუკუნით ათარიღებს.[158]

თუკი ნოქალაქევის ეს დამღაც სინოპური წარმოშობისაა, აშკარაა, რომ დასავლეთ საქართველოს ძვ.წ. IV-II საუკუნეებში ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობები მილეტელების მიერ დაარსებულ ამ ქალაქთან, სავარაუდოდ, კოლხეთის ტერიტორიაზე დაარსებული ბერძნული კოლონიების

---

[157] თ. ყაუხჩიშვილი. ნოქალაქევის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ბერძნული წარწერები. კრებული: ნოქალაქევი - არქეოპოლისი. III. არქეოლოგიური გათხრები, 1983-1989. თბილისი. 1993, გვ. 276

[158] თ. ყაუხჩიშვილი. ნოქალაქევის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ბერძნული წარწერები. კრებული: ნოქალაქევი - არქეოპოლისი. III. არქეოლოგიური გათხრები, 1983-1989. თბილისი. 1993, გვ. 276

გავლით ჰქონდა, ანუ სინოპური პროდუქცია ჰინტერლანდში მოხვდებოდა არა პირდაპირი ვაჭრობის, არამედ გადაყიდვის შედეგად. რომაულ ეპოქაში სინოპური ამფორები საქართველოს შავიზღვისპირა რეგიონებშია აღმოჩენილი.[159] სინოპი ღვინითა და ზეითუნის ზეთით არა მხოლოდ შავიზღვისპირეთის ქვეყნებთან, არამედ მაშინდელი მსოფლიოს თითქმის ყველა მნიშვნელოვან ქვეყანასთან ვაჭრობდა.[160] სავარაუდოდ, ჩვენთანაც, იგივე პროდუქცია შემოჰქონდათ.

[159] D. K. Tezgör, N. Kebuladze, D. Lomitashvili, M. Zamtaradze. Les sites de Gudava et d'Ilori (Colchide): amphores de Sinope et amphores locales de l'époque romaine. Anatolia Antiqua 15. 2007, გვ. 197-214
[160] D. Dobreva. Thracian City Economy as Part of the Global Sinopean Wine Trade. Bulletin of the National Archaeological Institute. XLIV. Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identities" (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016). 2018

ვანის დეკრეტი

1985 წელს ვანის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მოიპოვა **ბრინჯაოს** ფილის მარჯვენა ფრაგმენტი, რომელსაც აკლია დასაწყისი და ბოლო ნაწილები (იხ. დანართი 6). დღეს ის ვანის არქეოლოგიური მუზეუმის ექსპონატია. წარწერას არაერთი გამოკვლევა მიეძღვნა.[161] თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, მარჯვენა კიდეზე ფილას ახლავს ჩარჩო, რომელსაც ნახევარკოლონისებური ფორმა აქვს. ჩვენამდე მოღწეული ფილის ზომებია: სიმაღლე 28 სმ, სისქე - 1 სმ, ხოლო სიგანე ყველაზე ფართო ნაწილში - 12 სმ. წარწერის ასოები ორ პარალელურ ხაზს შორისაა ჩაწერილი. თავად ასოები საკმაოდ მკაფიოა, კუთხეებში ჩაღრმავებული წერტილებით, თუმცა მათი შემაერთებელი შტრიხები ძალიან ღრმად არ არის ჩაჭრილი. ასოების სიმაღლე საშუალოდ 0,7 სმ-ია, სიგანე- 0,6-0,7 სმ[162].

ფრაგმენტზე შესაძლებელია განირჩეს 26 სტრიქონი. პირველი 10 სტრიქონი ხანძარმა ძლიერ დააზიანა, ამიტომ მათი გარჩევა რთულია, XI-XXVI სტრიქონები უკეთესად იკითხება და თ. ყაუხჩიშვილის თქმით, „ეჭვს არ იწვევს“.[163]

თ. ყაუხჩიშვილი ტექსტს ასე ავსებს და თარგმანის ასეთ ვერსიას გვთავაზობს:

(2) ὁ σώ[φρων? ος ὣ

(3) τῷ] παντὶ ὅσ[ια

(4) ἅπτοντα

(5)]ν ὁ τάφος σ[

(6) ἀ]πολειφθῆνα[ι

(7)]πον ἔχειν ἀ[

(8)]ουσι τοὺς ἐκγόνυς καὶ

[161] **თ. ყაუხჩიშვილი.** ვანის ახლადაღმოჩენილი ბერძნული წარწერა. ქართული წყაროთმცოდნეობა. VII. 1987. გვ. 131-143; **თ. ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 149-150; **თ. ყაუხჩიშვილი.** ბერძნული ეპიგრაფიკა. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2002; **ს. რამიშვილი.** წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016, გვ. 45-47; **მ. ნასიძე.** გრაფიტო - ძველი ბერძნული კულტურის მცირე ასპექტი. კულტურის ისტორიისაა და თეორიის საკითხები. თბილისი. 2002. გვ. 116-120; **Т. Каухчишвили,** Греческая надпись на бронзовой плите из Вани. Проблемы древней истории Причерноморья. Тбилиси. 1988. გვ. 248-261; **O. Lordkipanidzé,** Vani, une Pompei géorgienne, Besançon, Presses Univ. Franche-Comté. 1995; **O. Lordkipanidze.** Vani, ein antikes religiöses Zentrum des goldenen Vlieses (Kolchis) , Jahrbuch des römisch-germanischen Zentral-museums, 42, Mainz, 1996. **M. Vickers**. Vani, Rich in Gold. New York. 2008, გვ. 35-36; **J.G. Vinogradov.** The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 577-601

[162] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 149

[163] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 149

(9) ποι]οῦντας τοὺς τὴν αὐτῶν
(10)]ους ἐν τοῖς γεγραμμέ[νοις
(11) χαραχ]θεῖσα καὶ τὴν στήλην
(12)]μηδὲ ...]ανοις μηδὲ ἀνεπιχειρήτοις
(13) κωλύειν κατὰ δύνα[μιν
(14) ἀκ]ολουθήσασι τοῖς γεγραμ[μένοις
(15)]ς αὐτῶν τε καὶ γυναικῶν
(16) καὶ τῶν λοιπῶν πάντων
(17) ο]υς ὁ ἐντάξει καὶ ὁ ποσεῖ (?)
(18) καὶ ἡ ἐν Σούρει καθημέ[νη στήλη
(19) ἡ] Γῆ καὶ ὁ Ἥλιος καὶ ὁ Μεὶς
(20) κ]αὶ πᾶσαι ἵλεως εἴη
(21) μηδὲ τ]είνασι μηδὲ ποιήσασι
(22) συ]μβουλεύσασι ποιῆσαι
(23)]οις πάντα τάναν[τία
(24) θε]οῖς τοῖς μεγίσ[τοις
(25)]ς ἄλλο μηθέν
(26) ἀσίτοις (?π]ᾶσι τοῖς)

„გონიერი ან ზომიერი. ყოველმხრივ წმინდა, სუფთა. ხელი მოჰკიდა, წამოიწყო (რაიმე საქმე). საფლავი, სამარხი. ჩამორჩენა. აქვს. ჩამომავლებს და, მათგან, ვინც გააკეთა (რაღაცა მდედრობითი სქესის. სტელა?) დაწერილში, დაწესებულში (დოკუმენტში, რომელიც შეიძლება საბრალდებულოც იყოს), ამოჭრილი (დაწერილი) და სტელა. არც ვიღაცაები და არც უძლეველნი (ან ისეთები, ვისაც ვერ მიუდგები, ვისთანაც ვერაფერს გააწყობ). დააბრკოლონ, რაც შეიძლება. მისდიონ დაწერილს (დაწესებულს). მათგანაც და ქალთაგანაც. და ყველა დანარჩენთაგან, ვინც ჩაურთავს (ჩაუმატებს) და ვინც დათვლის (იანგარიშებს) და სურიში დადგმული სტელა. დედამიწა და მზე და მთვარე. და ყველანი (მდედრ.სქესის). მოწყალე იყოს. არც მათ, ვისაც გუნებაში ჰქონდათ და არც მათ, ვინც გააკეთეს. მოთათბირეებს გაუკეთეს (ან -მოთათბირეებს). ყველაფერი ამის საწინააღმდეგო. დიდ ღმერთებს. თუმცა არაფერი. (ნაწილაკებია მხოლოდ). მშივრებს (ან - ყველა მათ).[164]“

ვანის დეკრეტს უაღრესად საინტერესო სტატია მიუძღვნა ი. ვინოგრადოვმა, რომელშიც წარწერის ახლებური თარგმანი და ინტერპრეტაცია შემოგვთავაზა. ასევე საკუთარი მოსაზრებები წამოაყენა შინაარსობრივ მხარესთან დაკავშირებით. წარწერის მისეული აღდგენა და თარგმანი შემდეგია:

[164] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 150

[- -
[-]μένας
[- -[ε]ρὸν δὲ
[- -τῶι δὲ ἀπό]φαντι ὅσα
[ἐν τῆι στήληι γεγραμμένα ἐστὶν τὴννν γῆν] ἀργὸν τἄ-
[φορον ? εἶναι αὐτῶι δὲ τελευτήσα]ντι ? ὁ τάφος ἔ-
[ρημος ἔστω, τὰ δὲ τέκνα ὀρφανὰ α]πολειφθῆνα(ι)
[- - - - - - - - - - - - - -χαλε]πὸν ἔχειν α-
[- - - - - - - - - - - - καταβ]αλεῖν (τ)οὺς ἐκγόνους καὶ
[- - - - - - - - - - - τοὺς δὲ] πάντας τοὺς τὴν αὐτῶν
[λαχόντας ἀρχὴν τοῦ ἀκολ]ουθεῖν τοῖς γεγραμμὲ-
[νοις ἑκάστων τῶν ἱερῶν ? ἀμ]φὶς ἀραι τὴν στήλην
[χαλκῆν σὺν τοῖς γεγραμ]μένοις μηδὲ ἀνεπιχεί-
[ρητα εἶναι τὰ γεγραμμένα κωλύειννν κατὰ δυνα-
[τὸν πᾶσι τοῖς τε μὴ ἀκ]ολουθήσασι τοῖς γεγραμ-
[μένοις τοῖς τεε μετ᾽ ἀυτο]σαυτῶν τε καὶ γυναικῶν
[αὐτῶν τε καὶ τῶν ἐκγόνων] καὶ τῶν λοιπῶν πάντων
[φυλαξάτω ? δὲ ὁ .4-5.. ἱερε]ὺς ὁ ἐν Ταξει καὶ Ποσει
[.4-5..ἱερεὺς ὁ ἐν.4-5.. καὶ ἡ ἐν Σουρει καθημέ-
[νη .5-6.. ἱέρεια. ὁ Ζεὺς καὶ ἡ] Γῆ καὶ ὁ Ἥλιος καὶ ὁ Μεὶς
[καὶ οἱ ἄλλοι θεοὶ πάντες τε κ]αὶ πάσαι ἵλεως εἴη-
[σαν τοῖς ἀκολουθήσασι τ᾽ ἐμμ]είνασι μηδὲ ποιήσασι
[οὐδὲν παρὰ τὰ γεγραμμέναι] ἢ βουλεύσασι ποιῆσαι,
[τοῖς δὲ ταῦτα ποιήσασι τοιούτ]οις πάντα τάναν-
[τία εἴη, αὐτοὶ τε καὶ παρὰ πᾶσι θε]οῖς τοῖς μεγίσ-
[τοις ἐπικατάρατοι ? ἔιησαν καὶ πρὸς ἄλλο μηθὲν
[- τῶν τε προ-
[- -πᾶσι τοῖς
[- ΛΙ

„...მას, ვინც არაფერს ემორჩილება (რაც სტელაზე წერია, დაე, მიწა ჰქონდეს) დაუმუშავებელი და (უნაყოფო და სიკვდილის შემდეგ) დაე, საფ-

ლავი ჰქონდეს ცარიელი და ბავშვები) დარჩნენ (ობლები)...და იგი იტანჯოს ამის გამო... დაე, მათ შემუსრონ მათი შთამომავლები (?) და... (2)...დაე, მათ, ვინც (მიაღწევს) იმის ძალაუფლებას, რომ იზრუნოს ამ აკრძალვების აღსრულებაზე, სადაც შესაძლებელია, აკრძალოს ამ ბრინჯაოდან (სტელიდან) მათი ამოღება (ყოველი წმინდა ადგილიდან) და აღკვეთოს (ამ დადგენილებების) დარღვევა, აიძულოს (ყველას, ვინც არ) აღასრულებს ამ აკრძალვებს, შეასრულოს ისინი (და ასევე მათ, ვინც) არის მათი საგვარეულოდან, მათ ცოლებს და შთამომავლებს და სხვა დანარჩენ ხალხს. (3) დაე, ქურუმმა (იზრუნოს ამაზე), რომელიც არის ტაძისში და (ქურუმმა) პოსეიდა (ქურუმმა ქალმა), რომლის სამყოფელი არის სურიში. (4) (ზევსი), დედამიწა, მზე და მთვარე (და ყველა სხვა ღმერთი) და ქალღმერთები იყვნენ მოწყალენი (მათ მიმართ, ვინც ზრუნავს) დაიცვას სიმართლე, რომელსაც არ აღასრულებს (რაიმეს ამ აკრძალვების საწინააღმდეგოდ) და რომელიც არ ურჩევს (მათ, რომელიც აღასრულებს ამ რაღაცეებს) რათა აღასრულონ ისინი და დაე, ეს უკანასკნელი ხელმოცარული იყოს ყველაფერში (და დაე, დაწყევლილი იყოს პირველ რიგში) ყველაზე დიადი ღმერთები და სხვა ყველაფრისთვის...“[165]

ი. ვინოგრადოვის აზრით, წარწერის შესრულების ტექნიკა, ასოების მოხაზულობა (A- სწორი ბუნიკით, Z სწორი ვერტიკალური ხაზით, Θ და O ხაზებს შორის ინტერვალზე ოდნავ მოკლე, K ფართოდ გაშლილი დიაგონალური ხაზებით, M, რომლის გვერდითი ხაზები პარალელური არ არის, N, რომლის ვირტუალური ხაზები კვადრატს ქმნიან, და ა.შ.) და გამართული, წიგნიერი ბერძნული აშკარად მეტყველებს იმაზე, რომ წარწერა შესრულებულია ელინისტური ხანის ბერძენი ხელოსნის მიერ და ადრე ელინისტურ ხანას - ძვ. წ. IV-III საუკუნეებს განეკუთვნება.[166]

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ტექსტი წარმოადგენს **სატაძრო საკანონმდებლო დოკუმენტს,** სადაც გარკვეული პირობებია მოცემული: რაიმე საქმის წამოსაწყებად უნდა იყვნენ ყოველმხრივ წმინდა. უნდა განიწმინდონ საფლავთან შეხების შემთხვევაშიც როგორც ისინი, ისე მათი ჩამომავლებიც. ეს დადგენილება ამოჭრილია სტელაზე და მიმართულია მათ წინააღმდეგაც, ვისთანაც ამ აკრძალვის გარეშე ვერაფერს გააწყობ. ძეგლი, თ. ყაუხჩიშვილის მოსაზრებით, მოუწოდებს თავის მრევლს, მამაკაცებსაც (?) და ქალებსაც (ესენი კი, როგორც ჩანს, ერთი წრისანი არიან) და ყველა დანარჩენთ (სხვა ფენის წარმომადგენლებს) მისდიონ ამ დადგენილებას.

[165] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 583

[166] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 581

დადგენილებაში საგანგებოდ შეტანილია ჩამატებისა და აღრიცხვის შესახებ პუნქტი. სტელა აღმართულია სურიში (სურიონ/სურიუმი), რაც ვანის ელინისტურ სახელწოდებას წარმოადგენს. აქვეა მოწოდება ღმერთების ტრიადისადმი (დედამიწა, მზე, მთვარე, რომელსაც თაყვანს სცემდნენ სურიში). რომელიღაც ერთ ღმერთს სთხოვენ, იყოს მოწყალე. ეს მოწყალება არ ვრცელდება მათზე, ვინც განიზრახა ან ჩაიდინა უკეთური ქმედება (ამ დოკუმენტით აკრძალული). მოთათბირეეები ადგენენ, რომ ვინც ამის საწინააღმდეგოდ იმოქმედებს, დაე, ნურც ღმერთები უშველიან და ყოველგვარი უბედურება დაატყდეს თავს.[167]

ასოთა მოხაზულობით ძეგლი (Ω, Σ, M, B, P, E, Γ...) და ენობრივი ნორმებით (μηθέν; ἀνεπιχείρητοι) თ. ყაუხჩიშვილი წარწერას ძვ. წ III საუკუნით ათარიღებს,[168] არქეოლოგიური ფენა, სადაც ფილა აღმოჩნდა, გვიანელინისტურ ხანას მიეკუთვნება.

წარწერაში ნახსენებ ღვთაებებთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. თ. ყაუხჩიშვილმა პირველივე პუბლიკაციაში გამოთქვა მოსაზრება, რომ ἡ Γῆ(დედამიწა) არის ან ქაოსის ასული, ურანოსის მეუღლე ან სხვა ავტოქტონური ღვთაება, ὁ Ἥλιος (მზე) მზის ღვთაება, რომელიც კლასიკურ საბერძნეთში ზოგჯერ გაიგივებული იყო აპოლონთან, ჰერაკლესთან, ზევსთან, დიონისესთან, ὁ Μηίς მთვარის ღმერთია ანატოლიური წარმოშობისა, რომელსაც ატიკაში ძვ. წ. IV-III საუკუნეებიდანაც სცემენ თაყვანს, ოღონდ მეტეკები და მონები.[169] მ. ნასიძე ὁ Μηίς -ს ჰეკატეს კულტთან კავშირში განიხილავს.[170]

ი. ვინოგრადოვი ὁ Μηίς-ს მიიჩნევს მხოლოდ ადგილობრივ კულტად და ასევე, სტანდარტული ტრიადის ნაცვლად ოთხი ღმერთის მოხსენიება ადგილობრივ გავლენად მიაჩნია. თუმცა, თავისთავად, წარწერა, ლექსიკის, შინაარსის და კულტურული მახასიათებლების მიხედვით, მისი აზრით, ეჭვგარეშედ ბერძნული იყო.[171] იგი მიიჩნევს, რომ ეს ვანის მოსახლეობის ზედა ფენების მცდელობაა, არსებულ საერთაშორისო ვითარებას გარკვეული ომაჟი შეუსრულოს.[172]

---

[167] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 150

[168] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 150

[169] თ. ყაუხჩიშვილი. ვანის ახლადაღმოჩენილი ბერძნული წარწერა. ქართული წყაროთმცოდნეობა. VII. 1987, გვ. 139-140

[170] მ. ნასიძე. გრაფიტო — ძველი ბერძნული კულტურის მცირე ასპექტი. კულტურის ისტორიისაა და თეორიის საკითხები. თბილისი. 2002, გვ. 116-120;

[171] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 591

[172] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 594

ასტრალური ღვთაებების კულტი საქართველოში საკმაოდ კარგად შესწავლილია და ამასთან დაკავშირებით მხოლოდ ერთი დამატებითი კომენტარი გაგვაჩნია. ეთნოგრაფიული მასალები, როგორც ცნობილია, უმნიშვნელოვანესია ასტრალური ღვთაებების კულტის საკვლევად. ამ მხრივ, ერთი კონკრეტული ლექსი სიმპტომატურად მიიჩნევა, კონკრეტულად კი — სამეგრელოში ჩაწერილი მასალა, რომელიც ქართული თარგმანით არის ცნობილი:

„ბჟა დიდა რე ჩქიმი, თუთა მუაჩქიმი
ხვიჩა-ხვიჩა მურიცხეფი, და დო ჯიმა ჩქიმი"
(მზე დედაა ჩემი, მთვარე მამაჩემი
ეს წვრილ-წვრილი ვარსკვლავები, და და ძმაა ჩემი).

უკანასკნელ ხანებში, ერთ-ერთი ექსპედიციისას ასტრალურ ღვთაებებთან დაკავშირებით ჩავიწერეთ აქამდე უცნობი ეთნოგრაფიული მასალა. ასევე ლექსი, რომელიც ღმერთებისადმი მიმართვას წარმოადგენს:

„თუთა, თახა, ჯუმა, ცა,[173]
ობი, საბატონი, ბჟა,
ჩქინი ოხვამური (ოხვამალი),
ჩქინი ღორონთეფი,
თქვანი გოლუაფირო მა".

ლექსის დასაწყისში მოხსენიებულია კვირის დღეებთან დაკავშირებული ღმერთები (თუთა, თახა, ჯუმა, ცა, ობი, საბატონი, ბჟა), მათ შორის მზე (ბჟა) და მთვარე (თუთა) და შემდეგ მიმართვაა: ჩვენი სალოცავები (ან ჩვენი მოსალოცი), ჩვენი ღმერთებო (ან ჩვენო ღმერთებო), თქვენ შემოგევლეთ მე.

წარწერაში ნახსენები უცნობ ღვთაებასთან დაკავშირებით, შესაძლებელია გამოითქვას ფრთხილი ვარაუდი, რომ იგივე ქალღმერთია, რომელიც ვანის სხვა წარწერებშიც გვხვდება, საიდანაც ჩანს, რომ ქალაქი სური ან მისი რომელიმე ნაწილი ამ ღმერთის სახელზეა აგებული.[174]

ი. ვინოგრადოვის თარგმანი საყურადღებოა ერთი თვალსაზრისით: ვანის დეკრეტის შინაარსი ძალიან ჰგავს ისევ და ისევ ე.წ. „ხატზე გადაცემის" ჩვეულებას, რომელიც ეთნოგრაფიულ ყოფაში დაფიქსირებულია სამეგრელოში (იხ. ვანის ქალღმერთისადმი სავედრებელი წარწერა). საინტერესოა, რომ ვანის ტაძრების ერთ-ერთ ფუნქციას, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა საზოგადოების გარკვეული სამართლებრივი რეგულირება, მოსახლეობას შეეძლო ტაძრისთვის და მისი ქურუმებისთვის „სამართალი ეთხოვა" და აქედან გამომდინარე, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, სიმ-

[173] არსებობს შემოკლებული ვერსიაც, რომელიც დასაწყისში ასე ჟღერს: „თუ, თა, ჯიმ, ცა..."
[174] შდრ. ო. ლორთქიფანიძე. ვანის ქალაქი. ცისკარი. № 7. 1968, გვ. 133-143

პტომატურია, რომ ვანელი ქურუმების ფუნქცია დადგენილების დაცვა და აღსრულების კონტროლია. ამავდროულად, წყევლის ფორმულირება და ქურუმების მიერ მისი კონტროლის ფაქტი დასავლეთ საქართველოში ეთნოგრაფიულ ყოფაში დღემდე შემორჩენილი პრაქტიკის ადრეულ ნიმუშის მსგავსია.

კოლხეთის პანთეონი ასტრალური ტიპის იყო.[175] მას სათავეში ედგა ტრიადა – დედამიწა, მზე და მთვარე. სწორედ მათ უკავშირდება სამონეტო ჯგუფის, კოლხური თეთრის, ტიპოლოგიური ელემენტები. კოლხური თეთრის ტიპოლოგიური სტრუქტურის სემანტიკური მიმართება ასეთია: I ტიპი (ლომის თავი/Rv. პეგასი) – აპოლონი (ჰელიოსი)/Rv. ჰეკატე; II ტიპი (მწოლიარე ჰერმაფროდიტი ლომი/Rv. მუხლმოდრეკილი ხარისთავიანი ქალი) – აპოლონი (ჰელიოსი)/Rv. ჰეკატე; III ტიპი (ადამიანის თავი/Rv. ერთმანეთის საპირისპიროდ, ადამიანის ასეთივე თავები) – ტრიომორფული ჰეკატე; IV ტიპი (ადამიანის თავი/Rv. ერთმანეთის საპირისპიროდ, ხარის თავები) – ტრიომორფული და ზოომორფული ჰეკატე; V ტიპი (ლომის თავი/Rv. ხარის თავი) – აპოლონი (ჰელიოსი)/Rv. ჰეკატე; VI ტიპი (ლომის თავი/Rv. ძუ ლომის პროტომა) – აპოლონი (ჰელიოსი)/Rv. ჰელიოსი (?), ლომი/Rv. ძუ ლომის პროტომა – ორი მზე?! არა, მაშ, რას უნდა ნიშნავდეს ყოველივე?! ჰერმაფროდიტ მზეს. VII ტიპი (ადამიანის თავი/Rv. ხარის თავი) – ჰეკატე/Rv. მისი ატრიბუტი, ხარი; VIII ტიპი (ადამიანის თავი/Rv. წერო (?)) – ჰეკატე/Rv. მისი ატრიბუტი (?). ფაზისის, ამ ბილინგვური პოლისის, ნუმიზმატიკის ასტრალური ტიპი აშკარაა. ხოლო მოსული და დამხვდური კულტების სქესობრივი დივერგენცია ჰერმაფროდიტიზაციით (ჰელიოსი/აპოლონი და მზექალა) წყდება (ჰეკატე სანაპიროზე და მეისი ჰინტერლანდში, ვთქვათ, სურიონში).[176] ამავე დროს ჰერმაფროდიტიზაცია სიმპტომატური ატიკური (?) სტილიზაციაა.[177] ნიკე კლავს ვერძს (ლამფსაკის ნუმიზმატიკა).[178] ნიკეს და ვერძის არაკონფრონტაციული ჰერმაფროდიტული სინთეზი ალექსანდრეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბაძების ზურგის მხარის ტიპოლოგიაა.[179]

ჰელიოსის და ჰეკატეს დიალექტიკური მიმართება კოლხური ნუმიზ-

---

[175] ვანის დეკრეტთან დაკავშირებით ნ. ფიფიას და ე. კობახიძის მოსაზრება წარმოდგენილი იყო ზემოთ, ხოლო ქვემოთ გრძელდება თ. დუნდუას სამეცნიერო კომენტარი

[176] თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ. კოლხური თეთრი/ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი. ხელმისაწვდომია: http://geonumismatics.tsu.ge ბოლო ნახვა: 15.01.2022

[177] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 82

[178] Ch. Seltman. Greek Coins. London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., 1955, გვ. 181

[179] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 82

მატიკის თემაა. მისი სემანტიკური პარალელია, ვთქვათ, ხარის და სვასტიკის თანაარსებობა ძვ. წ. VIII ს. კვიპროსულ ოინოხოიაზე.[180]

ჰელიოსის ავტოხტონური მასკულინიზაცია (სურიონის დედიკაცია) გრეციზმია, ან – ალოგლოტოგრაფია. არისტარქეს დრაქმის პომპეუსი ჰელიოსია ადეკვატური სქესობრივი დეტერმინიზმით. ეს კიდევ ერთი არგუმენტია კონკრეტული ასპექტით ფაზისის ზარაფხანის სასარგებლოდ, კიდევ ერთი ინდიკატორია ფაქტისა, რომ განსახილველ პერიოდში ბილინგვიზაცია ჯერ სახეზეა, და რომ ის მეტად საინტერესო და რთული პროცესია.[181]

ჰეკატეს ავტოხტონური ფერტილიზაცია, აპოლონ/ჰელიოსის თემატიკის ეგზისტენცია არტემიდე-არეტუზას ტრადიციული ელინური ექსპრესიული შტრიხების[182] ლოკალური ექსპლოატაციის საფუძველია.

ათენური ვერცხლის Av-ის სპეციფიური არქაისტული ანთროპოტიპი[183] ზოგადი კორექტორის ფუნქციას ასრულებს. ხოლო თუ ამ უკანასკნელ ზეგავლენაში რაღაც თეოსემანტიკაც დევს, მაშინ აშკარაა მცირე აზიიდან ირანული ათენა-ანაჰიტას ნიშნების ექსპანსია.[184] კონკრეტული დუალური იპოსტასის დიალექტიკური შტრიხებია ჰეკატე და არტემიდე. წყლის ატრიბუტიც მეტად სიმპტომატური არიული კონფესიური დანამატია.[185]

რამდენიმე სიტყვა ჰიპოთეტური ტიპოლოგიური პარალელების შესახებ – ა) პეგასი კორინთოს გერბია, ბ) ასევე ლამფსაკისაც, გ) ის აჯანყებული იონიელების ჰერალდიკური სისტემის შტრიხია.[186] თემატური იდენტურობის ასპექტით საინტერესოა მონეტა მზის, მთვარისა და დედამიწის ტიპოლოგიური შტრიხებით (შეად. სურიონის წარწერა).[187] მილეტურ მასალაზე რამდენიმე საინტერესო ატრიბუტი გვხვდება, მაგ. ვარდული. ის ტიპოლოგიურ და სემანტიკურ კონტაქტშია მეტად სიმპტომატურ ლომთან.[188] ორი ლომის ტიპი ლიდიური ფენომენია (შეად. VI ტიპს)[189] , რაც

[180] Сокровища Кипра. Москва, издательство: Искусство.1976, ტაბ. 20

[181] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 83

[182] R. Göbl. Antike Numismatik. München. Battenberg. B. 2. 1978, ტაბ. 43, №579

[183] Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., ტაბ. LXIV, №1

[184] M. Boyce. A History of Zoroastrianism. Leiden/Köln. Brill. v. II. 1982, გვ. 201; თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 83

[185] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 83

[186] ყოველივე ამასთან დაკავშირებით იხ. Ch. Seltman. Greek Coins, შესაბამისი თავები.

[187] R. Göbl. Antike Numismatik, München. Battenberg. B. 2. 1978, ტაბ. 159, №3442

[188] Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., ტაბ. II, №1

[189] Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., გვ. 25, 60, ტაბ. I, №13

მილეტელთათვის საკმაოდ კარგად იქნებოდა ცნობილი, ისევე როგორც ლომის და ხარის ტიპოლოგიური თეოფორული დუეტი.[190] სემანტიკური ანალოგიებისთვის გასათვალისწინებელია, მაგ. ძვ. წ. V ს. კნიდოსის დრაქმაზე ლომი/Rv. აფროდიტა;[191] არქაისტული თავი (შეად. VII ტიპს) – აპოლონი/Rv. ხარის თავი კერამოსის ნუმიზმატიკურ ძეგლებზე;[192] პეგასი/Rv. სვასტიკა ადრეულ კორინთულ ფულზე.[193] ლამფსაკის მონეტებზე პეგასია, ის კონტაქტშია ჰელიოსთან/აპოლონთან.[194] პეგასის და ათენას კორინთული ნუმიზმატიკური თანაარსებობაც საინტერესო ფაქტია. იგივე სინთეზია ლეონტინის, რეგიუმის და ახალი სირაკუზის ვერცხლის სტატერებზე.[195]

ასტრალური კომპლექსის ტიპოლოგიური სისრულე ლოგიკური კომპოზიციური რეალიზაციაა.[196] ვარდული სულის უკვდავების ირანული სიმბოლოა.[197] კონკრეტული შტრიხი და Amēšā Spēnta Ameretāt დიალექტიკური დუეტია. ვანში/სურიონში მოჭრილ სპილენძის ანონიმურ მონეტებზე რვაქიმიანი ვარსკვლავია გამოსახული (ლოტოსი/Rv. რვაქიმიანი ვარსკვლავი, მითრიდატე ფილოპატორ ფილადელფოსი).[198] ტოპონიმი სურიონი და ჰიდრონიმი სულორი სიმპტომატურია დერივაციული სუბსტრატის თვალსაზრისით: Surya-s.[199] რას ნიშნავს ყოველივე, ინდოარიულ სოციალურ სუპერსტრატს (ინდური მითოლოგიური კომპლექსის შტრიხებია მზის და მთვარის დინასტიები. რატომღაც, ეს მთვარის დინასტია ინდოელებში აფსართან არის დაკავშირებული, ხოლო მთვარე იგივე ნანაა.)?! ეს ფრთხილი ჰიპოთეზაა.[200] ცალკე აღებული ლოტოსის ტიპოლოგია ეგვიპტიდან გაჟონილია მხოლოდ კვიპროსზე, ეგეიდაში, აქადში. ამასთან, პირველი სამი კომპლექსისთვის მახასიათებელია ვარდულის (ვარსკვლავის), ხშირად რვაფურცლიანის, და ლოტოსის ტიპოლოგი-

---

190 Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., გვ. 60

191 R. Göbl. Antike Numismatik, München. Battenberg. B. 2. 1978, ტაბ. 60, №1045

192 R. Göbl. Antike Numismatik, München. Battenberg. B. 2. 1978, ტაბ. 60, №1044

193 Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., ტაბ. II, №№16-20

194 Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., გვ. 181

195 Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., ტაბ. XVIII, №№12-16; ტაბ. XLV, №№1-3

196 იხ. ნანა სრული ასტრალური ატრიბუტიკით Slovník Antické Kultury. Praha. Svoboda. 1974, ტაბ. VII

197 M. Boyce. A History of Zoroastrianism. v. II, Leiden/Köln. Brill 1982, გვ. 57

198 თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ. ვანში (?) მოჭრილი სპილენძის ანონიმური მონეტები/ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი. ხელმისაწვდომია: http://geonumismatics.tsu.ge ბოლო ნახვა: 15.01.2022

199 M. Boyce. A History of Zoroastrianism. Leiden/Köln. Brill v. I. 1975, გვ. 14

200 თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 85

ის მიმართება.[201] კოლხური ტრანსპლანტაციის ბაზისია ან ასურეთი, ან – კრეტა-მიკენური სამყარო, ხოლო ქრონოლოგია – გვიანი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანა. სურიონში განხორციელებული ემისიის ლოტოსი ინანას სიმბოლოა, რომელიც, ამ შემთხვევაში, სხვა ათურა-არიულ ატრიბუტს, ვარდულს/ვარსკვლავს უკავშირდება; ქიმთა რაოდენობა შეესაბამება რვა Amēshā Spēnta-ს.[202] ყოველივე ამის ანალოგიაა კვიპროსული სემიტური ძირების ირანიზაცია. აქაური სამონეტო საქმე ერთ კონკრეტულ ქრონოლოგიურ სიბრტყეზე იტევს ლოტოსს და, აგრეთვე, ფრთოსან წრეს სტასანდროსის ფულზე, აშკარად ირანულ ელემენტს.[203] ხანდახან მითრას გამოსახავენ ლოტოსის ყვავილზე მდგომარეს.[204]

იაზატა სროშის კუთხით საინტერესოა ტოპონიმი შროშა. სკანდა კი ინდური ბრძოლის ღმერთია. არედვი სურა ანაჰიტას ტოპონიმური პრეზერვაცია – სურიონი – გასათვალისწინებელი ინდო-ირანული არქაიზმია.[205]

---

[201] G. Kehnscherper. Kreta, Mykene, Santorin. Leipzig. Urania-Verlag. 1973, ტაბულები, გვ. 33 მიმდებარე ტაბულაზე ლოტოსის და ვარდულის ტიპოლოგია კონკრეტული ფრესკის დიალექტიკური შტრიხია; Egyptian Antiquities in the Hermitage. London. 1974, ტაბ. 61. საპირფარეშო ყუთის სახურავზე ლოტოსი და ვარდული კვლავ ერთად არის; Сокровища Кипра. Москва, издательство: Искусство. 1976, ტაბ. 23. ძვ. წ. VII ს. დათარიღებული კვიპროსული წარმოების ოინოხოიას ცენტრში რვაქიმიანი ვარსკვლავია, გარშემო – ორი ლოტოსი. კოლხური თეთრის VIII ტიპთან მიმართებაში მეტად სიმპტომატურია მაღალფეხებიანი ფრინველის და ლოტოსის კვიპროსული სინთეზი. იხ. ტაბ. 26. ე.ი. ლოტოსი=ვარდული=წერო, ეს უკანასკნელი ნაყოფიერების ღვთაების ატრიბუტია, რომელიც VIII ტიპის შემთხვევაში ერთდროულად ჰეკატეც არის. ე.ი. ჰეკატე-ინანას კონფესიურ შერწყმასთან უნდა გვქონდეს საქმე. ვარდისთვის და ლოტოსისთვის ბაბილონში იხ. Herod. I. 195. ინანას სიმბოლო ვარდულია, რაც უდრის ვარსკვლავს. ვარდულს სოლარული დატვირთვაც აქვს. თრაკიულ სინამდვილეში სვასტიკა და ვარდული ერთმანეთს ცვლის. იხ. Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., გვ. 20, ტაბ. I, №№6-7

[202] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 86

[203] Ch. Seltman. Greek Coins, London. Methuen & Company. 2nd Rev. Ed., გვ. 153

[204] Мифологический словарь. Москва, издательство: Советская энциклопедия. 1990, გვ. 87

[205] ამასთან დაკავშირებით იხ. თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2017, გვ. 188-195

ვანის ქალღმერთისადმი სავედრებელი წარწერა

ვანის ნაქალაქარის კარიბჭესთან, მის აღმოსავლეთ ნაწილში სვეტის, სავარაუდოდ, კვარცხლბეკის, გვერდით კედელზე ამოკაწრულია ვერტიკალურად ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 7). თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, „წარწერა მიწიდან 118 სმ-ის სიმაღლეზეა. იგი შესრულებულია ქვემოდან გათლილი ქვის მარცხენა მხარეზე. წარწერის სიმაღლე 14 სმ-ია, სიგანე - 2,5 სმ. ასოების სიმაღლე, გარდა გრძელი და ვიწრო ასო P-სი (2, 2,5 სმ, 1 სმ) და სიგანე დაახლოებით თანაბარია (1,5- 2 სმ), წარწერაში არის შემოკლების ნიშანი, წერტილი (.). სტრიქონში თითო ასოა."[206] წარწერა შემდეგი ხასიათისაა:

AP. ΩANACA

რაც შეეხება აღდგენას, თ. ყაუხჩიშვილი კორპუსში ასე აღადგენს და თარგმნის წარწერის ტექსტს:

ἀρ[άομαι] ὦ ἄνασ[σ]α   გევედრები (შენ) მეუფეო.[207]

შესაბამისად, თ. ყაუხჩიშვილი ასკვნის, რომ წარწერის შემსრულებელი ევედრება მეუფეს (მდედრ. სქესის), რომლის ქანდაკებაც, შესაძლოა, იქვე, კვარცხლბეკზე იდგა.[208] მკვლევარი სქოლიოში (№34) AP-ის წაკითხვის სხვა, განსხვავებულ ვერსიასაც გვთავაზობს. თ. ყაუხჩიშვილს მიაჩნია, რომ ეს შემოკლება შეიძლება აღნიშნავდეს შურისძიების (Ἀρά) ან სახელს Ἄρσανς, რომელიც იქვე, მეორე წარწერაში ჩანს.

ეს უკანასკნელი ვერსია, თითქოს უფრო დამაჯერებელი უნდა იყოს, რაკი მეორე წარწერაში, რომელიც მარჯვნიდან მარცხნივაა შესრულებული, ორჯერ მეორდება ხელოსნის სახელი APCANC. ამასთან, წერის მიმართულება, თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, წერის შეფარვით მანერაზე მიუთითებს[209], რის გამოძახილსაც, ვფიქრობთ, უნდა წარმოადგენდეს ასევე AP-ის შემდეგ დასმული წერტილი, რაც მის შემოკლებაზე მიანიშნებს.

ი. ვინოგრადოვსაც მიაჩნია, რომ წარწერის პირველ ნაწილში არსანსის სახელი უნდა იყოს მოხსენიებული, რადგან ბერძნული წარწერებიდან უცნობია ამ ტიპის შემოკლება. მისი აზრით, ეს წარწერა გვერდით არსებულ არსანსის წარწერებს უნდა უკავშირდებოდეს და ქართულ

---

206 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 148

207 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 148

208 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, 148

209 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 148

საკუთარ სახელს – „არსენს“ აღნიშნავს.[210] ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზების საფუძველზე ნამდვილად შეიძლება იმის თქმა, რომ წარწერებიდან არამთცთუ ამ შემოკლებით, არამედ ამ სიტყვით ცნობილი წარწერა მხოლოდ ერთია — ვანის წარწერა. გარდა ამისა, თავისთავად ფაქტი, რომ სხვა არცერთი წარწერიდან სიტყვა არ არის ცნობილი, არ ნიშნავს, რომ ის არ შეიძლება რომელიმე თუნდაც ერთ წარწერაში იყოს გამოყენებული, მით უფრო, რომ ადგილობრივი სოციალური თუ რელიგიური პრაქტიკა გარკვეულ სპეციფიურ ახსნას გვთავაზობს ამ საკითხთან დაკავშირებით.

თ. ყაუხჩიშვილმა წარწერის პირველ გამოცემაში დეტალური პალეოგრაფიული ანალიზი შემოგვთავაზა. ასევე დაასაბუთა, თუ რატომ მიაჩნდა ეს წარწერა სვეტზე შესრულებულად; კერძოდ, მიუთითა, რომ წარწერის „მიმართულება არის ზემოდან ქვემოთ. ასეთ წარწერებს ბერძნულად ეწოდება κιονεδόν, ე. ი. სვეტის, კოლონების ფორმის წარწერები.“[211] იმავე პუბლიკაციაში მან დააზუსტა სიტყვა ἀράομαι-ს სხვა მნიშვნელობებიც: **„გევედრები, გთხოვ, ვლოცულობ, მსურს, ვწყევლი“.** ამ უკანასკნელმა მნიშვნელობამ ჩვენი ყურადღება მიიქცია. დასავლეთ საქართველოში „ხატზე გადაცემა“ გავრცელებული პრაქტიკა იყო. თავისი ფორმით, შინაარსით და პრაქტიკით საფიქრებელია, რომ მისი საწყისები, დიდი ალბათობით, წინარექრისტიანულ ხანაშია საძიებელი[212]. „ხატზე გადაცემას“ მიმართავდნენ დამნაშავის გამომჟღავნების ფუნქციით. მაგალითად, თუ ვინმე რამეს დაკარგავდა, „ხატს“ (წინარექრისტიანულ ეპოქაში ალბათ სხვადასხვა ღმერთებს) ევედრებოდა საჯაროდ, დამნაშავე გაგიჟდეს და ჩემი სახელის ყვირილი დაიწყოსო. იყო შემთხვევები, რომლითაც ადასტურებდნენ, რომ სამართლის ძიების ეს ფორმა მოქმედებდა. იგი დაკავშირებულია წყევლის გასაჯაროებასთან, წყევლის ქვეცნობიერი შიში დამნაშავეს აიძულებდა, თავისით გაეთქვა თავი. ეს წარწერაც, შესაძლოა, ამას გულისხმობდა: წარწერის ავტორი ქალღმერთს ევედრებოდა ვიღაცის დაწყევლას მსგავსი მიზნით. ვანი მნიშვნელოვან სატაძრო ქალაქს წარმოადგენდა

---

[210] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 577

[211] თ. ყაუხჩიშვილი. ვანის ბერძნული წარწერები. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. XLVIII. №1. 1967, გვ. 256

[212] ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. **ნ. ფიფია, ქ. ციმინტია.** რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ზოგიერთი პრაქტიკის შესახებ სამეგრელოში („ხვამა“: „ოხვამერი“ და „დუნაპირი“). ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. 2017. XII. თბილისი. გამომცემლობა „მერიდიანი“; **ქ. ციმინტია,** ხატზე გადაცემის ჩვეულება საქართველოში. ნაშრომი შესრულებული ეთნოლოგიის ბაკალავრის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 2015. ხელნაწერის უფლებით

და ამ ტიპის რიტუალებს სწორედ მნიშვნელოვან სალოცავებში ასრულებდნენ.

ამ წარწერაში მოხსენიებული ღვთაება ἄνασ[σ]α თ. თოდუას ვანი-სურიონის მფარველ ღვთაებად მიაჩნია. წარწერაც და მასთან ახლოს აღმოჩენილი თეთრი მარმარილოს ფრაგმენტები ქალაქის მფარველ ღვთაებას დაუკავშირა ასევე ვანის არქეოლოგიური მუზეუმ-ნაკრძალის მეცნიერ-თანამშრომელმა ს. რამიშვილმა.[213] თ. თოდუამ ეს წარწერა დამატებით ლოტოსის გამოსახულებიან ვანში მოჭრილ მონეტებს დაუკავშირა. ლოტოსის გამოსახულება ისიდას კულტს უკავშირდება, პონტოს სამეფოში მისი კულტი სინკრეტირებული იყო აფროდიტეს კულტთან. თ. თოდუა სურიონ-ვანის მფარველ ღვთაებას წყლის, მდინარის ქალღვთაებად მიიჩნევდა[214].

ამ შემთხვევაში წარწერის შინაარსი შეიძლება ასე აღდგეს: „ვწყევლი [ვიღაცას], ქალღმერთო“. თუ გავიზიარებთ თ. თოდუას მოსაზრებას, რომ ეს წყლის ქალღვთაებააა, ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული „ხატზე გადაცემის“ და წყევლის ერთი პრაქტიკა – მდინარის პირას დაწყევლა გასათხოვარი ქალების მიერ, რომლებიც შემდეგ გაუთხოვრობის ფიცს სდებდნენ, შესაძლოა, ამ თარგმანის და გაშინაარსების სასარგებლოდ მეტყველებდეს.[215]

---

[213] ს. რამიშვილი. წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016, გვ. 45

[214] თ. თოდუა. სურიონ-ვანის მფარველი ღვთაება „Άνασσα Σουρι“. ქართველოლოგი. 22(7). თბილისი. 2014

[215] წყევლასთან და „ხატზე გადაცემის“ ჩვეულებასთან დაკავშირებით შესაბამისი მასალა ეთნოლოგიური ექსპედიიციისას ქ. ციმინტიასთან ერთად ჩავიწერეთ სამეგრელოში 2015 წელს

არსანსის წარწერები ვანიდან

ვანის ქალღმერთისადმი სავედრებელ წარწერასთან ახლოს არის არსანსის წარწერა (იხ. დანართი 8). თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, ზემოხსენებული წარწერის სამხრეთით, კარიბჭის ძირითად კედელზე მიშენებული პატარა წინარექრისტიანული[216] სამლოცველოს ჩრდილოეთ კედლის შიგნითა მხარეს, ზემოდან პირველ ქვაზე, მიწიდან 136 სიმაღლეზე არის ერთ ჰორიზონტალურ სტრიქონად ამოკაწრული წარწერა, რომელიც მარჯვნიდან მარცხნივ იკითხება. მისგან დასავლეთით, სიგანეში 1-2 ქვის გამოტოვებით, 20 სმ-ით დაბლა პირველ წარწერასთან შედარებით, არის მეორე წარწერა, რომელსაც წერის იმავე მიმართულება აქვს. წარწერაში მეორე და მესამე ასო დაზიანებულია. ორივე წარწერაში იკითხება:

APCANC

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ეს უნდა იყოს საკუთარი სახელი „არსანსი“.[217] წარწერა თ. ყაუხჩიშვილმა პირველად 1967 წელს გამოსცა.

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ეს სახელი მხოლოდ ვანის წარწერაში იხსენიება და ჩამოთვლის მსგავს საკუთარ სახელებს: Ἄρσανος (Diod. Sicul. 17, 6); Ἀρσᾶς (Oxy, VII, 1063, II (II-III); Ἀρσάις (Teb. I, 121, 109). თ. ყაუხჩიშვილი განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს ელინისტური პერიოდისთვის უჩვეულო წერის მიმართულებაზე, რაც, მისი აზრით, წერის შეფარვით მანერაზე მიუთითებს, რითაც ხელოსნის (მოქანდაკის, არქიტექტორის) სახელია გამჟღავნებული.[218] სახელს მამაკაცის სახელად მიიჩნევენ სხვა მკლევარებიც.[219] ი. ვინოგრადოვი მას მამაკაცის ქართულ სახელს „არსენს“ უკავშირებს.[220]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ითვალისწინებს პალეოგრაფიულ ნიშნებს (გაშლილი ω, მრგვალი σ, ν-ს მოხაზულობა, α ჩატეხილი ჰასტით), რომელთა საერთო სტილის გათვალისწინებით წარწერა ძვ. წ. IV-III საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს.[221]

[216] თ. ყაუხჩიშვილი იყენებს ტერმინს „წარმართული“, რომელიც, ჩვენი აზრით, ყველა აკადემიურ გამოცემაში სამომავლოდ უნდა შეცვლილ იქნას ტერმინით „წინარექრისტიანული“, ტერმინ „წარმართულის“ დეროგატორული ხასიათის გამო

[217] თ. ყაუხჩიშვილი, ვანის ბერძნული წარწერები. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. XLVIII. №1. 1967, გვ. 253-258

[218] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ 148

[219] ს. რამიშვილი. წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016, გვ. 45-46

[220] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, გვ. 577

[221] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 148-149

ვანის წარწერა წინარექრისტიანული სამლოცველოს სამხრეთ გარეთა კედელზე

ვანის ნაქალაქარის კარიბჭის ძირითად კედელზე მიშენებული პატარა წინარექრისტიანული სამლოცველოს სამხრეთ კედელზე, ამჯერად გარედან, ზემოდან მეორე ქვაზე, სულ კიდეზე, მიწიდან 143 სმ-ზე, ჩანს ბერძნული წარწერის კვალი (იხ. დანართი 9). წარწერის სიგრძე 14 სმ-ია. სტრიქონების ბოლოს თ. ყაუხჩიშვილი შემდეგ ასოებს კითხულობს:

+A+..P...PΛ

თ. ყაუხჩიშვილი წარწერის აღდგენას ვერ ახერხებს და მიუთითებს, რომ ასოთა მოხაზულობის მიხედვით იგი შეიძლება დათარიღდეს დაახლოებით ძვ. წ. IV-III საუკუნეებით.[222]

მართალია, ეს წარწერა ფრაგმენტულია, თუმცა თვალში საცემია მისი კავშირი ვანის არსანსის, ასევე ვანის წინარექრისტიანული ქალღმერთისადმი მიძღვნილ წარწერებთან.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს წარწერა ჩვენ ადგილზე ვნახეთ 2022 წლის ზაფხულში და ფაქტობრივად სრულად გადაშლილია.

[222] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 149

დედატოსის წარწერა

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში ინახება ოქროს ბეჭედი, რომელიც 1969 წელს იქნა მოპოვებული ვანში წარჩინებული მეომრის სამარხში (იხ. დანართი 10). ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულია მდედრობითი სქესის ღვთაება, ხოლო მის ირგვლივ ნეგატიურად ჩაჭდეულია წარწერა ბერძნული მთავრული ასოებით:

ΔΕΔΑΤΟΣ

წარწერას თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს: Δεδατος დედატოსი

დედატოსი ნივთის მესაკუთრედაა მიჩნეული, ხოლო ბეჭედი ადგილობრივ ნახელავადაა მიჩნეული.[223]

სახელი დედატოსი ვანში დადასტურებულ სხვა სახელებთან ერთად ადგილობრივ სახელებად მიაჩნია ს. რამიშვილს, გამომდინარე იქიდან, რომ ეს სახელები ბერძნულ ონომასტიკონში არ დასტურდება.[224]

წარწერა გამოცემულია მარგ. ლორთქიფანიძის მიერ,[225] რომელიც წარწერისა და ნივთის მთლიანი ანალიზის საფუძველზე, წარწერას ათარიღებს ძვ.წ. IV ს-ის I ნახევრით. თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ასოთა მოხაზულობის მიხედვით (Ε კუთხოვანი, Α სწორი შემაერთებელი ხაზით, Σ-ის ფრაგმენტით, უფრო მსხვილ ასოებში პატარა o-ს ჩართვით) წარწერა შეიძლება დათარიღდეს ძვ.წ. IV-III სს-ით.[226]

ოთარ ლორთქიფანიძე მიიჩნევს, რომ ეს ბეჭედი უფლებრივი საბეჭდავი ბეჭედია.[227] მისი აზრით, ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარსა და III საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია, სავარაუდოდ „ვანის მხარემ („ვანის ქვეყანა") მიაღწია გარკვეულ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ახალი მმართველები, რომელთა შორის, იქნებ პირველი იყო დედატოსი, შესაძლოა, მეფეებადაც კი იწოდებოდნენ. ამის არაპირდაპირ მოწმობად შეიძლება მივიჩნიოთ ვანში აღმოჩენილი ძვ. წ. IV-III საუკუნეების ადგილობრივი კრამიტები, რომელთა დამღებზე მოიხსენიებიან მეფეები (მაგ. Βασιλικὴ Μηλάβες)".[228]

---

223 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 150

224 ს. რამიშვილი. წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016, გვ. 46-47

225 მარგ. ლორთქიფანიძე. არქაული და „არქაიზირებული" საბეჭდავი ბეჭდები ვანიდან: ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 135-147

226 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 150

227 ოთ. ლორთქიფანიძე. ვანი „ოქრომრავალი" კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401, გვ. 23. ქართულ და გერმანულ ენებზე. გერმანულად გამოცემულია ხსენებულ კრებულში

228 ოთ. ლორთქიფანიძე. ვანი „ოქრომრავალი" კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401, გვ. 24-25. ქართულ და გერმანულ ენებზე. გერმანულად გამოცემულია ხსენებულ კრებულში

მელაბეს წარწერა

ვანის ადგილობრივი წარმოების კრამიტზე ბერძნულენოვანი დამღაა გამოსახული (იხ. დანართი 11):

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΜΗΛΑΒΗ.

თ. ყაუხჩიშვილმა წარწერა ასე აღადგინა და სავარაუდო თარგმანი შემოგვთავაზა:

βασιλική Μηλαβης სამეფო (საწარმოო) მელაბეს (საკუთარი სახელი?)[229].

ასოთა მოხაზულობით დამღა მან ძვ.წ. IV-III სს-ით დაათარიღა, თუმცა, კრამიტი აღმოჩენილია ძვ.წ. II-I საუკუნეების ფენებში.[230] სავარაუდოოდ, ამ დროს ხდება მისი მეორადი გამოყენება.

ამ დამღის გვერდით ჩვენთვის ცნობილ ცალებზე ყველგან არის მეორე დამღაც, რომელიც შემდეგი შინაარსისაა: ΜΗΝΟ. როგორც ჩანს, აქ კიდევ ერთი სახელია მოხსენიებული — მენო. დამღა ისეა დასმული კერამიკული ნაწარმის სხვადასხვა ცალებზე, რომ, როგორც ჩანს, ეს დამღა ერთიანი იყო. გამომდინარე იქიდან, რომ ორივე დამღას ერთნაირი ფორმა აქვს ყველა ცალზე, ისინი ცალცალკე დამღას არ წარმოადგენენ და მასზე, ერთის მხრივ, ჩანს ის წარწერა, რომელზეც აქამდე არაერთხელ გამახვილებულა ყურადღება მეცნიერების მიერ, მეორეს მხრივ, სახელი — მენო.

ოთარ ლორთქიფანიძე ამ წარწერის მაგალითზე ამტკიცებს, რომ რომ დედატოსის ბეჭედი უფლებრივი საბეჭდავი ბეჭედია.[231] მისი აზრით, ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარსა და III საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია, სავარაუდოდ „ვანის მხარემ („ვანის ქვეყანა") მიაღწია გარკვეულ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ახალი მმართველები, რომელთა შორის, იქნებ პირველი იყო დედატოსი, შესაძლოა, მეფეებადაც კი იწოდებოდნენ. ამის არაპირდაპირ მოწმობად შეიძლება მივიჩნიოთ ვანში აღმოჩენილი ძვ. წ. IV-III საუკუნეების ადგილობრივი კრამიტები, რომელთა დამღებზე მოიხსენიებიან მეფეები (მაგ. Βασιλική Μηλάβες)".[232]

---

[229] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 151

[230] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 151

[231] ოთ. ლორთქიფანიძე. ვანი „ოქრომრავალი" კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401, გვ. 23. ქართულ და გერმანულ ენებზე. გერმანულად გამოცემულია ხსენებულ კრებულში

[232] ოთ. ლორთქიფანიძე. ვანი „ოქრომრავალი" კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401. გვ. 24-25. ქართულ და გერმანულ ენებზე. გერმანულად გამოცემული ხსენებულ კრებულში

მელაზე მეფის სახელად არ მიაჩნია თ. ლეჟავას.[233] სახელები — მელაზესი, ორაძოსი, ხორსიპი, დედატოსი, მენო, ერმო..., ხ-ხა... ადგილობრივ სახელებად მიაჩნია ს. რამიშვილს, გამომდინარე იქიდან, რომ ეს სახელები ბერძნულ ონომასტიკონში არ დასტურდება.[234]

[233] თ. ლეჟავა, ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კრამიტის ბერძნულწარწერიანი დამღები. მნემოსინე, სტუდენტთა შრომები ელინოლოგიასა და ლათინისტიკაში. №4. 2009-2011, გვ. 165-166

[234] ს. რამიშვილი. წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016, გვ. 46-47

ორამოსის წარწერა

ვანის ადგილობრივი წარმოების კრამიტზე ბერძნულენოვანი დამღაა გამოსახული (იხ. დანართი 11):

OPAZO Ὀράζο,

წარწერას თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და თარგმნის: Ὀράζου ორამოსია.[235]

ასოთა მოხაზულობით დამღას ძვ.წ. IV-III სს-ით ათარიღებენ. კრამიტი აღმოჩენილია ძვ.წ. II-I სს-ის ფენებში.[236] სავარაუდოდ. ამ დროს ხდება მისი მეორადი გამოყენება.

თარგმანთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ სახელი ორამოსი სხვა ბერძნული წარწერებით დადასტურებული არ არის. შესაბამისად, ჩვენი ვარაუდით, ეს სიტყვა ფრაგმენტულია და შეადგენს ზმნის ἀγοράζω რომელიმე ფორმას. ამ ზმნას ლიდლ-სკოტის ლექსიკონის მიხედვით შემდეგი მნიშვნელობები გააჩნია: „გადაცემა, სავაჭრო ადგილის დაკავება, სავაჭრო ადგილას ყიდვა, აგორასთან მისვლა“[237]. ჩვენს შემთხვევაში, უფრო სავარაუდოა ნივთი სავაჭრო ადგილას ყიდვასთან იყოს დაკავშირებული. ეს სიტყვა, როგორც ამ ზმნის სხვადასხვა ფორმა, დადასტურებულია მინიმუმ 16 ბერძნულ წარწერაში.

---

[235] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 151

[236] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 151

[237] A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott. Revised and Augmented by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars. with a revised supplement. Oxford, Clarendon Press. 1996. გვ. 14

ჰისტიეიოსის და ასტინომ კიროსის წარწერა ვანიდან

ვანში, 1969 წელს წარმოებული გათხრების დროს აღმოჩნდა სინოპური ამფორა, რომელსაც ცალ ყურზე სწორკუთხა ნაჭდევში აქვს სამსტრიქონიანი დამღა. იქვეა ემბლემა — დელფინზე ჩაფრენილი არწივი, რომელიც მოთავსებულია წარწერის მარჯვნივ, ვერტიკალურად. წარწერა შემდეგნაირად იკითხება:

Ἱστιειου

ἐπι Κύρου

ἀστυνομου

წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

ჰისტიეოსის,

კიროსის

ასტინომოსის

წარწერას არქეოლოგები არქეოლოგიური ფენის და გრაკოვის მიერ შესრულებული სინოპური დამღების კლასიფიკაციის მიხედვით ძვ. წ. IV საუკუნის შუა ხანებით, სავარაუდოდ, ძვ. წ. 360-320 წწ-ით ათარიღებენ.[238]

ამ წარწერაში ორივე სახელი რამდენადმე თავისებურადაა გადმოცემული, რადგან სხვა შემთხვევაში, როგორც წესი, ჯერ მაგისტრატურის დასახელება გვხვდება[239] და შემდეგ — საკუთარი სახელი, ხოლო აქ პირიქითაა. სადავო იყო ემბლემის საკითხიც, რამდენად წარმოადგენს იგი კონკრეტული ასტინომის ან ზოგადად ქალაქის სიმბოლოს.[240] როგორც ჩანს, ემბლემა უფრო ზოგადად ქალაქ სინოპს უნდა უკავშირდებოდეს, გამომდინარე იქიდან, რომ იგი სხვა ასტინომების მიერ შესრულებულ ნამუშევარზეც გვხვდება.[241]

უნდა აღინიშნოს, რომ სახელი ჰისტიეიოსი საკმაოდ იშვიათად გვხვდება, სულ რვა წარწერიდანაა ცნობილი, ამათგან სამი სიცილიაზეა აღმოჩენილი, თითო-თითო: კოსზე, როდოსზე, თერაზე, დელოსზე და კალატისში. ნებისმიერ შემთხვევაში, ბერძნულ ონომასტიკონში თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება. სახელი კიროსი აღმოსავლურია, თუმცა, ბერძნულ სამყაროშიც დასტურდება ასამდე წარწერაში.

[238] ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორდავა, ა. ჭყონია. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს. ვანი. I. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1972, გვ. 209

[239] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 84

[240] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 84

[241] დაწვრილებით იხ. რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 84

მეომრის სამარხში აღმოჩენილი დამღები ვანიდან

ვანში, მეომრის სამარხში აღმოჩენილი სამო სოლოხა I ტიპის ამფორე-ბიდან ორზე არის დამღა. ამათგან ერთ-ერთზე კარგად განირჩევა ორი ასო: EY და შემკულია ემბლემით[242]. ასოთა ამ შეთანხმებით უამრავი ვარაუდის გამოთქმა შეიძლება, ამიტომ აქ კომენტარის დამატება შეუძლებელია.

[242] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 87

ჰერაკლეის დამღები ვანიდან

ვანის არქეოლოგიური გათხრებისას ნაპოვნია ამფორა „86 ნაკვეთში, ე.წ. თეთრი ნაგებობის ქვეშ, ყვითელ თიხნარ ფენაში, სადაც ძვ. წ. IV საუკუნეზე ახალი მასალა არ გვხვდება".[243] ამფორაზე მოცემულია ორსტრიქონიანი დამღა, თითო სტრიქონში სამი ასოთი (იხ. დანართი 12):

ΚΑΛ

ΛΙΑ

პირველი სიტყვა რ. ფუთურიძის ვარაუდით, მეთუნე კალიასის სახელი უნდა იყოს[244]. თუმცა, აქ, როგორც ჩანს, თითქმის სრულად წერია კალიასის სახელი, აკლია მხოლოდ ბოლო ასო. ესეც ასევე საკმაოდ გავრცელებული სახელია, გვხვდება 1000-მდე ბერძნულ წარწერაში.

კიდევ ერთი ჰერაკლეის დამღიანი ამფორაა ნაპოვნია ვანში, რომელზეც არის წარწერა ΝΙ.[245] რ. ფუთურიძე მიიჩნევს, რომ ეს ფაბრიკანტის სახელი უნდა იყოს და სახელების სავარაუდო ვარიანტებსაც გვთავაზობს: ნიკანორი, ნიკაგი, ნიკარხოს, ნიკასაგორა, ნიკასიბულოს, ნიკასიონ, ნიკეას, ნიკომედეს, ნიკოსთენეს, ნიკოსტრატოს და სხვ. თუმცა, რადგანაც ჰერაკლეის დამღებზე მსგავსი შემოკლება დაფიქსირებული არ არის, საკითხს ღიად ტოვებს[246].

[243] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 87

[244] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 87

[245] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 87

[246] რ. ფუთურიძე. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 87

ჰერაკლიდეს დამღები ვანიდან

ვანში, 1970-1971 წლების საველე არქეოლოგიური სამუშაოების დროს მოზაიკური იატაკის მქონე ტაძრის გაწმენდისას აღმოჩნდა კრამიტის ნატეხები. მათ შორის იყო დამღიანი კრამიტის ნატეხი, რომელზედაც განირჩევა ორი ასო — HP, ხოლო მესამე ასო, არქეოლოგების ვარაუდით, A უნდა იყოს[247], შესაბამისად, მათი აზრით, ეს დამღა სინოპურია და ფაბრიკანტის, ჰერაკლიდეს, სახელს ასახავს[248].

ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კიდევ რამდენიმე დამღა, რომელიც ერთმანეთთან არის და თავის მხრივ ამ სინოპურ დამღასთან არის დაკავშირებული. დ. ახვლედიანი, რომელმაც გამოსცა ეს წარწერები, დამღებზე ტექსტს შემდეგი სახით აღადგენს:

1) [HPA]KΛEIΔOY
2) [HPAK]ΛEIΔOY
3) HPA[KΛEIΔOY]
4) HPAKΛEI[ΔOY]
5) HPAKΛEIΔO[Y]
6) მეექვსე ფრაგმენტზე წარწერა მთლიანად გადაშლილია, თუმცა დ. ახვლედიანი აქაც ჰერაკლიდეს დამღას ვარაუდობს.[249]

ამ დამღებს დ. ახვლედიანი არქეოლოგიური კონტექსტის მიხედვით ძვ. წ. III-I საუკუნეებით ათარიღებს.[250]

უნდა აღინიშნოს, რომ ჰერაკლიდე პიროვნების საკუთარ სახელს უნდა აღნიშნავდეს და სავარაუდოდ, ეს ხელოსნის საკუთარი სახელია. ეს სახელი, როგორც ცნობილია, ჰერაკლედან მომდინარეობს, ხოლო ჰერაკლიდები მის შვილებს შეესაბამება, თუმცა, ჰერაკლე ზოგადად ბერძნულ სამყაროში გავრცელებული სახელი იყო და ბერძნულ წარწერებშიც ხშირად დასტურდება. გამომდინარე იქიდან, რომ ეს წარწერა დამღაა, მითოლოგიურ პერსონაჟებზე მეტად, რასაკვირველია, აქ ხელოსნის საკუთარი სახელი უნდა ვიგულისხმოთ.

---

247 ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორდავა, გ. ლეჟავა, გ. ლორთქიფანიძე, ნ. მათიაშვილი, ა. ჭყონია, გ. მჭედლიშვილი. 1970-1971 წლებში ვანში ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 21

248 ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორდავა, გ. ლეჟავა, გ. ლორთქიფანიძე, ნ. მათიაშვილი, ა. ჭყონია, გ. მჭედლიშვილი. 1970-1971 წლებში ვანში ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 21

249 დ. ახვლედიანი. ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილი დამღიანი კრამიტის ერთი ჯგუფის იდენტიფიკაციისათვის. ამირანი. IX_{2} 2003, გვ. 45

250 დ. ახვლედიანი. ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილი დამღიანი კრამიტის ერთი ჯგუფის იდენტიფიკაციისათვის. ამირანი. IX_{2} 2003, გვ. 45

სინოპური დამღა ნოქალაქევიდან

2019 წელს სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფელ ნოქალაქევის ნაქალაქარის ქვედა ტერასის ორი უბნის კვლევისას, ქართულ-ინგლისურმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ F თხრილზე სხვადასხვა დანიშნულების ნივთთან ერთად აღმოაჩინა სინოპური ამფორის ნატეხი, რომელზეც სამ სტრიქონად დამღაა ამოტვიფრული. დამღა ჩასმულია სწორკუთხა ნაჭდევში. დამღის მარჯვენა კუთხეში მოცემულია ემბლემა — ე.წ. „რქენია ხარის" გამოსახულება. დამღა[251] გამოქვეყნდა ნოქალაქევის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშებში.[252]

დამღაზე შემორჩენილია შემდეგი წარწერა:

ATAIKOY

ΣΤΙΝΟΜ

ANTIΘE

ჩვენი დაკვირვებით, ამფორის დამღის პირველი ორი სტრიქონის საწყისი ასოები ჩამომტვრეულია, ხოლო მეორე და მესამე სტრიქონის ბოლო ორი ასო — წაშლილი (ან გამოტოვებული შემოკლების მიზნით). წარწერა ასე უნდა იყოს აღდგენილი:

[Π]αταίκου

[ἀ]στυνομ[ου]

Ἀντιθε[ου]

დამღის ტექსტი ასე უნდა ითარგმნოს:

პატაიკოს(ისა)

ასტინომოსისა,

ანტითეოსისა.

პირველ ორ სტრიქონში მოცემულია ეპონიმის (ასტინომის მაგისტრატის სახელი), ხოლო მესამეში — ჰომონიმი (ხელოსნის სახელი). ეპონიმის და ემბლემის — „რქენია ხარის" მიხედვით დგინდება, რომ დამღა ძვ. წ.

[251] ფოტოების და რენდერის მოწოდებისათვის მადლობას ვუხდით ნოქალაქევის ექსპედიციის ხელმძღვანელს, არქეოლოგიის დოქტორ ნიკოლოზ მურღულიას. ამფორის წარწერის და ფიგურის რეკონსტრუქცია (რენდერი) ეკუთვნის ჯერემი კოლვინს (Jeremy Colvin) იხ. დანართი 13

[252] ნ. მურღულია, დ. ლომიტაშვილი, ბ. ლორთქიფანიძე, ნ. ქებულაძე, პ. ევერილი, ი. ქოლვინი, თ. ნინიაშვილი, დ. ალანია, ნ. ხუციშვილი. 2019 წლის ნოქალაქევის ქართულ-ინგლისური არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. 2019 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო. თბილისი. 2020, გვ. 19-26

305-285 წლებს უნდა მიეკუთვნებოდეს.[253] საკუთარი სახელი ანტითეოსი საკმაოდ იშვიათად გვხვდება, განსაკუთრებით — წარწერებში. ჰომეროსთან ის ეპითეტის, მაგალითად, ოდისევსის ეპითეტის სახით („ღვთისდარი“) გვხვდება (Hom.Od.21.98), თუმცა, არისტოფანეს კომედიაში „ქალები თესმოფორიების დღესასწაულზე“ ანტისთეოსი უკვე საკუთარ სახელად დასტურდება (Ar. Thesm. 897).[254]

საყურადღებოა, რომ დამღის ემბლემად „რქენია ხარის“ გამოსახულება, მეცნიერთა აზრით, იმაზე მიანიშნებს, რომ ძვ.წ. III საუკუნის მეორე ნახევრიდან სინოპში აქემენიდური გავლენა კვლავ თვალსაჩინოა და ეს ემბლემა სხვა ე.წ. „სამეფო“ ემბლემებთან ერთად (ლომი, სპილო, ელვა, ცხენი და ა.შ.) შეიძლება მიჩნეული იყოს აქემენიდურ სიმბოლოებად.[255]

სინოპური ამფორის აღმოჩენა ნოქალაქევის ნაქალაქარზე, ზღვის სანაპიროდან საკმაოდ მოშორებულ ადგილას, მიუთითებს ელინისტური ხანის კოლხეთში, კერძოდ ძვ. წ. IV- III საუკუნეთა მიჯნაზე ეკონომიკურ კავშირებზე სინოპთან.

სინოპი, ტრაპეზუნტთან ერთად ბერძნების ერთ-ერთი პირველი კოლონიაა შავიზღვისპირეთში, რომელიც დაარსებულია ძვ. წ. 756 წ.[256] მოგვიანებით, დაახლოებით ძვ. წ. 630 წ., როგორც ჩანს, აქ დამატებით მოვიდნენ მილეტელი კოლონისტები.[257] საყურადღებოა, რომ გვიანდელ ეტაპზე სუბკოლონიების დაარსების თვალსაზრისით, რეგიონში სწორედ სინოპი გამოირჩეოდა[258].

[253] N. Jefremow. Monarchic Symbols in the Amphora Stamps of Sinope and the Seleucid Influence on the South Coast of the Pontos Euxeinos in the Early Hellenistic Time: Colloque international. Haut Patronage de L'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres analyse et exploitation des timbres amphorique Grecs, École française d'Athènes. Université de Rennes 2 – Haute Bretagne Athènes, 3-5 février 2010 Resumes. გვ. 25 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.efa.gr/images/manifestations/2010/resumes-colloque-2010-Analyse-et-exploitation-des-timbres-amphoriques-grecs.pdf ბოლო ნახვა: 27.12.2022

[254] „ει μή Κρίτνλλά γ ' Άντιθεου Γαργηττόθεν“ (მე ვარ კრიტილა, ასული ანტითეოსისა, გარგეტოსის დემიდან“)

[255] N. Jefremow. Monarchic Symbols in the Amphora Stamps of Sinope and the Seleucid Influence on the South Coast of the Pontos Euxeinos in the Early Hellenistic Time: Colloque International, Sous le Haut Patronage de L'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres analyse et exploitation des timbres amphorique Grecs, École française d'Athènes, Université de Rennes 2 – Haute Bretagne Athènes, 3-5 février 2010 Resumes. გვ. 25

[256] ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში — ბერძნული ახალშენები (გენეზისი, ისტორია). ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი. 2013. გვ. 41

[257] V. Gorman. Miletos, the Ornamement of Ionia – a History of the City to 400 BCE. Michigan: Michigan University Press. 2004, გვ. 257; ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში — ბერძნული ახალშენები (გენეზისი, ისტორია). ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი. 2013, გვ. 42

[258] ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში — ბერძნული ახალშენები (გენეზისი, ისტორია). ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი. 2013, გვ. 41

მაკედონიის სამეფოს აღმავლობამ და ათენის პოზიციების შესუსტე-ბამ შავიზღვისპირეთში ძვ. წ. IV საუკუნეში რეგიონში სინოპის როლის გაძლიერება გამოიწვია. თუკი აქამდე ათენი გამოდიოდა სხვა ბერძნულ ცენტრებთან კომერციული შუამავლის როლში, ამ დროიდან სინოპი ას-რულებს ამ ფუნქციას.[259] შედეგად, ძვ. წ. IV ს-ის მიწურულიდან კოლხეთ-ში სინოპური ამფორები დიდი რაოდენობით შემოდის.[260] ზოგი მეცნიერი მიიჩნევს, რომ სინოპელები არა მხოლოდ ვაჭრობენ სამხრეთ-აღმოსავ-ლეთ შავიზღვისპირეთთან, არამედ იქ რამდენიმე ახალშენსა თუ ემპო-რიას აფუძნებენ, მაგალითად: კერასუნტში, კოტიორაში და ტრაპეზუნ-ტში.[261] თუმცა, ეს მოსაზრება არ არის მართებული. **ტრაპეზუნტი,** რო-გორც აღვნიშნეთ, ადრეულ ეტაპზე მილეტელების მიერაა დაარსებული ძვ. წ. 756 წელს, ხოლო **კერასუნტი,** კვლავ მილეტების მიერ, ოღონდ შა-ვიზღვისპირეთის კოლონიზაციის მეორე ეტაპზე, რომელიც დაიწყო ძვ. წ. 630 წელს სწორედ კერასუნტის და სინოპეს დაარსებით.[262] რაც შეეხება **კოტიორას,** გამომდინარე იქიდან, რომ ის პირველად ქსენოფონტესთან იხსენიება ელინურ ქალაქად (Xen. Anab. 5.5) და პირდაპირ მითითებუ-ლია, რომ კოტიორა სინოპელთა ახალშენია, ეს მოსაზრება სავსებით მარ-თებულია.

ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ სინოპელთა ახალშენი არ-სებობდა ქობულეთის ფიჭვნარშიც.[263] არსებობს მოსაზრება, რომ სინო-პელთა უბანი ქალაქ ფაზისშიც მდებარეობდა,[264] რასაც ადასტურებს სი-ნოპური ამფორების, ლუთერიების და კრამიტის ფრაგმენტების დიდი

---

[259] დეტალურად იხ. **ნ. ფიფია.** ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში — ბერძნული ახალშენები (გენეზისი, ისტორია). ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი. 2013, გვ. 51-55; კოლხეთის ბერძნული კოლონიების სტატუსთან დაკავშირებით იხ. ასევე: **N. Phiphia.** Greek Colonies in Ancient Colchis – Poleis or Emporia? წიგნში: Comparing Greek Colonies, Mobility and Settlement Consolidation from Southern Italy to the Black Sea (8th – 6th Century BC). Proceedings of the International Conference (Rome, 7.–9.11.2018) Edited by: Camilla Colombi, Valeria Parisi, Ortwin Dally, Martin Guggisberg and Giorgio Piras. De Gruyter. 2022, გვ. 104-112. https://doi.org/10.1515/9783110752151-008

[260] **რ. ფუთურიძე**, იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან. ვანი II. თბილისი. 1976, გვ. 79-80; **გ.გამყრელიძე.** ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბილისი: გამომცემლობა: მეცნიერება. 1982, გვ. 99-100

[261] გ. გამყრელიძე. გრაფიტოიანი სინოპური და კოლხური ამფორები ქალაქ ფოთი-ფასისის კონტექსტში, Online არქეოლოგია. N2, 2012, გვ. 116

[262] ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში — ბერძნული ახალშენები (გენეზისი, ისტორია). ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი. 2013, გვ. 42

[263] **მ. ინაძე.** ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2009, გვ. 278-280; **Д. Ахвледиани.** Взаимоотношения Колхиды и Синопы. Кавказоведение, №5. 2004, გვ. 91-97

[264] გ. გამყრელიძე. გრაფიტოიანი სინოპური და კოლხური ამფორები ქალაქ ფოთი-ფასისის კონტექსტში, Online არქეოლოგია. N2, 2012, გვ. 117

რაოდენობა.[265] ორივე მოსაზრებასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ კოლხეთის ბერძნული კოლონიები თავდაპირველად დაარსებულია მილეტელი კოლონისტების მიერ, ხოლო შემდგომ პერიოდში ამ ახალშენების ხელახალი დაარსება კი არ ხდება, არამედ კოლონისტების ახალი, სხვა ტერიტორიებიდან მოსული ბერძნებით შევსება, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ ზოგადად ბერძენი კოლონისტების მცირე რაოდენობა წარმოადგენს ელინური ექსპერიმენტის დასასრულის მიზეზს,[266] დამატებით ბერძენი მოსახლეობის აქ მოსვლა მაინც ნაკლებადაა სავარაუდო. სინოპური კერამიკის არსებობა ანტიკური ხანის კოლხურ არქეოლოგიურ ძეგლებზე სინოპელების მიერ კოლხეთში ახალშენების დაარსებას არ უნდა ნიშნავდეს. ამას რამდენიმე მიზეზი ეწინააღმდეგება: 1) ნარატიულ წყაროებში არსად არის მინიშნება სინოპელების აქტიურობაზე, სამაგიეროდ, მილეტელების აქტიურობა ჩანს რეგიონში — ფაზისის დამაარსებელი თემისტაგორა მილეტელია (Pompon. de chron. 1, 19, 108), ფაზისი მილეტელების დაარსებული ჩანს ნუმიზმატიკური[267] და ეპიგრაფიკული (იხ. წარწერა ვერცხლის ფიალაზე ზუბოვკიდან) მასალებით; 2) ფიჭვნარის[268] და ვანის[269] ძვ. წ. IV საუკუნის არქეოლოგიურ მასალაში სინოპური კერამიკა ჩანს სხვა ბერძნული ცენტრების მიერ წარმოებულ კერამიკასთან ერთად, ამასთან, ვანში, რომელიც ჰინტერლანდს წარმოადგენს, სინოპური კერამიკის აღმოჩენა არ შეიძლება მიანიშნებდეს აქ სინოპური დასახლების არსებობას, შესაბამისად, არც სანაპიროზე სინოპური კერამიკის არსებობა უნდა მივიჩნიოთ აქ სინოპელების მიერ ახალი ახალშენის დაარსების საკმარის არგუმენტად. ვფიქრობთ, უფრო მოსალოდნელია, რომ აქ უკვე მცხოვრები მილეტელების შთამომავლები ახორციელებდნენ შუამავლის როლს სხვა ბერძნებსა და ადგილობრივ კოლხებს შორის.

[265] **ოთ. ლორთქიფანიძე.** ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1966, გვ. 117-146; **რ. ფუთურიძე.** იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 79- 90

[266] T. Dundua, N. Phiphia. Greek Cities in Colchis. Point of View. Academia Letters. 2021. გვ. 3-4

[267] თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ. კოლხური თეთრი/ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი. ხელმისაწვდომია: http://geonumismatics.tsu.ge ბოლო ნახვა: 04.01.2023

[268] დაწვრილებით იხ. **ა. კახიძე, მ. ვიკერსი**. ფიჭვნარი. ტ. 1. თბილისი, გამომცემლობა: კოლხები. 2004. გვ. 94-102, 117-118; **ა. კახიძე, ნ. ვაშაკიძე.** ფიჭვნარი. ტ. 3. ბურსა. 2010, გვ. 42-50

[269] დაწვრილებით იხ. **რ. ფუთურიძე.** იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 79-90; **გ. გამყრელიძე.** მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები. ვანი. III. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977. გვ. 58-70; **ელ. გიგოლაშვილი, დ. კაჭარავა, მ. ფირცხალავა, რ. ფუთურიძე, ა. ჭყონია.** ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე 1970-77 წლებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების კატალოგი. ვანი. IV. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977, გვ. 41-114

მიუხედავად ამისა, სინოპის ეკონომიკური როლი მაინც გაძლიერებული ჩანს. ამასთან დაკავშირებით დამატებითი არგუმენტია ნუმიზმატიკური მონაცემები. თუკი ძვ. წ. VI-V საუკუნიდან მხოლოდ ერთი სინოპური მონეტაა ჩვენამდე მოღწეული, რომელიც ფიჭვნარის სამაროვანზეა აღმოჩენილი, ძვ. წ. IV საუკუნით დათარიღებული სინოპური მონეტების რაოდენობა 150-ს აჭარბებს,[270] მათ შორის გარკვეული ნაწილი განძის სახით არის აღმოჩენილი 1948 წელს ფიჭვნარში. განძის წონა 6-8 კგ. იყო. განძის ძირითადი ნაწილი გაიფანტა და შემორჩენილი ნაწილიდან მხოლოდ 110 სინოპური დრაქმა გადარჩა. საყურადღებოა, რომ ძვ. წ. IV საუკუნის სინოპური დრაქმები აღმოჩენილია ურეკში, ბათუმის მიდამოებში (4 ცალი) და ასევე ნაპოვნია სოხუმში.[271] ძვ. წ. IV საუკუნეში იმპორტული მონეტებიდან სწორედ სინოპური ფული დომინირებს, შესაბამისად, კოლხეთს, ისევე როგორც მთელს შავიზღვისპირეთის რეგიონს, აქტიური ეკონომიკური ურთიერთობა სწორედ სინოპთან ჰქონდა.

ვფიქრობთ, ვარაუდი იმის შესახებ, რომ „აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის სავაჭრო საქონელი ქ. სინოპის გავლით ხვდებოდა ქ. ფასისში და შემდეგ მდ. რიონის გავლით გადანაწილდებოდა შიდა კოლხეთში“,[272] გასაზიარებელი უნდა იყოს, რადგან ამას დამატებით ადასტურებს ნოქალაქევში აღმოჩენილი ეს სინოპური ამფორაც. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დამღის აღმოჩენა, თავის მხრივ, დამატებით ადასტურებს იმას, რომ ბერძნულ კოლონიებსა და ადგილობრივ მოსახლეობას შორის ვაჭრობა ძვ. წ. IV საუკუნეში აქტიურად მიმდინარეობს.

[270] Г. Дундуа. Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987, გვ. 33-36
[271] თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ. კოლხური თეთრი/ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი. ხელმისაწვდომია: http://geonumismatics.tsu.ge ბოლო ნახვა: 04.01.2023
[272] გ. გამყრელიძე, გრაფიტოიანი სინოპური და კოლხური ამფორები ქალაქ ფოთი-ფასისის კონტექსტში, Online არქეოლოგია, N2, 2012, გვ.118

დელფოს წარწერა სანის მოხსენიებით

დელფოს ერთ წარწერაში, რომელიც ძვ.წ. 270- 260 წწ.-ით თარიღდება, იკითხება:

θε[οί].

Δελφοὶ ἔδωκαν Σάννωι Ἀντα[———, αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις],

προξενίαν, πρ[ο]μαντείαν, προε[δρίαν, προδικίαν, ἀσυλίαν]...[273]

თ. ყაუხჩიშვილი თარგმანის ასეთ ვერსიას გვთავაზობს:

„დელფომ უბოძა სანოსს (იგივე სანს)... უფლება პროქსენოსისა, უფლება სხვაზე ადრე მისნობის შეტყობისა“.[274]

ჩვენი ვერსიით, უფრო სრულად აღნიშნული მონაკვეთი ასე შეიძლება ითარგმნოს:

„ღმერთები. დელფოსმა მიანიჭა სანოსს პირდაპირ პროქსენია, წინასწარ მისნობის შეტყობისა...“

Σάννος შეიძლება იყოს, როგორც საკუთარი, ისე ეთნიკური სახელი. ეს უკანასკნელი ერთ-ერთ ქართველური ტომის სახელს, „სანებს“ შეესაბამებოდა.

როგორც საკუთარი სახელი, იგი დასტურდება ეგვიპტეში აღმოჩენილ ბერძნულ პაპირუსებში.[275] ამასთანავე, Σάννος, როგორც ძაღლის სახელი, დასტურდება კლავდიუს ელიანუსის ნაშრომში “ცხოველთა ბუნებისათვის“.[276]

საყურადღებოა, რომ ბერძნულ ეპიგრაფიკაში არაერთხელ დასტურდება Σάνν/Σάν ძირის მქონე საკუთარი სახელები.

თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ ყველა ეს სახელი არ შეიძლება დავუკავშიროთ „სან“ სატომო სახელს. მაგალითად, ბერძნული საკუთარი სახელი Σαννίων ბერძენთა შორის უკვე კლასიკურ ეპოქაში იყო პოპულარული (როდესაც ბერძნებმა სანების არსებობა არც კი იცოდნენ).[277]

---

[273] Supplementum epigraphicum graecum, vol. XIV, 1957, გვ. 83 N398; წარწერა სრულად იხ. BCH. 382,13[2]. Bulletin de correspondance hellénique. Volume 78, 1954 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/238114?hs=1727-1735 ბოლო ნახვა: 17.08.2021

[274] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 233

[275] Preisigke, Fr. Namenbuch. Enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden (Papyri, Ostraka, Inschriften, Mumienschildern usw) Ägyptens sich vorfinden. Bearbeitet und herausgegeben von F. Preisigke. Mit einem Anhang von Enno Littmann. Heidelberg, Selbstverlag des Herausgebers, 1922, გვ. 361

[276] Ael. NA 11.13. Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta, Vol 1. Aelian. Rudolf Hercher. In Aedibus B.G. Teubneri. Lipsiae. 1864. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0590%3Abook%3D11%3Achapter%3D13 ბოლო ნახვა: 17.08.2021

[277] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 233

მიუხედავად ამისა, ამ კონკრეტული წარწერის Σάννος თ. ყაუხჩიშვილს მიაჩნია ეთნიკურ სახელად და მას უკავშირებს ქართულ სატომო სახელს - „სანებს“ - Σάννοι, რომელმაც გარკვეული დროიდან ჩაანაცვლა „მაკრონების“ სახელი ბერძნულ მწერლობაში და მაგალითისთვის მოყავს სტრაბონის გეოგრაფიის ერთი პასაჟი (XII, 3, 18), სადაც მითითებულია, რომ ისინი, ვინც წინათ მაკრონები იყვნენ, ახლა სანებად იწოდებიან.[278]

პანტიკაპეიონის წარწერაში დადასტურებულია Σάνν/Σάν ძირიანი სახელი, რომლის დაკავშირებას Σάννοι სატომო სახელთან ზგუსტა სახიფათოდ მიიჩნევს, რადგან, მისი აზრით, ცნობილია ამ ეთნიკონის მეორე ფორმაც Τζάννοι.[279]

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ამ მეორე დაწერილობის არსებობა არ არის დაბრკოლება საიმისოდ, რომ საკუთარი სახელი ეთნიკური სახელიდან წარმოშობილად მივიღოთ, განსაკუთრებით იმის გათვალისწინებით, რომ ეს სატომო სახელი თავდაპირველად იწერებოდა Σάννοι (მაგ. სტრაბონთან), ხოლო მოგვიანებით - Τζάννοι, Τζανική, Θιαννική (იმავე მნიშვნელობით. პროკოპი კესარიელი, სტეფანე ბიზანტიონელი, ევსტათი თესალონიკელი...).[280] მკვლევარი შენიშნავს, რომ „ქართულად დღესაც არსებობს სან-, ზან-, და ჭან- სახელების შემცველი საკუთარი სახელები, ტოპონიმები ისევე, როგორიც იყო ამ ძირის სატომო სახელებიც, რომლებიც, როგორც ჩანს, ეთნიკურად და პოლიტიკურად ფარავდნენ ერთმანეთს, მაგრამ ფონეტიკურად მთლად იდენტური ფორმა არ ჰქონიათ დროის სხვადასხვა მონაკვეთში“.[281]

ქართველურ სამყაროსთან ამ წარწერის კავშირის ასახსნელად საჭიროა სრულად მიმოვიხილოთ, კონკრეტულად რომელ ავტორებთან არიან დადასტურებული სანები/ჭანები და შესაბამისად, რომელ საუკუნეში შეიძლება ჩაითვალოს მათი მოხსენიება ქართველურ სამყაროსთან კავშირის დამადასტურებლად.

სანები პირველად სტრაბონთან იხსენიებიან (ძვ. წ. I-ახ. წ. I საუკუნეები[282]). შემდეგ სანებს იხსენიებს პლინიუსი (ახ. წ. I საუკუნე[283]), მოგვიან-

[278] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 233

[279] L. Zgusta, Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste: Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved, 1955, გვ. 411, § 1145

[280] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 234

[281] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 234

[282] Strabo. 12.3, Strabo. ed. H. L. Jones, The Geography of Strabo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924

[283] Plin. Nat. 6.4, The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis. 1855

ებით — ფლავიუს არიანე (ახ. წ. II საუკუნე[284]). ერთი შეხედვით, ეს ქრონოლოგიური დიაპაზონი ძვ. წ. III საუკუნეში დელფოს მანუმისიებში ნახსენები სანის ქართველურ სამყაროსთან დაკავშირებას ართულებს, თუმცა, ტერმინ „სანის" საკითხი ასე მარტივად გადასაწყვეტი არ არის. ტერმინი „სანი", ერთის მხრივ, დაკავშირებულია მოგვიანო პერიოდის ტერმინთან „ჭანი", რომელიც ნახსენებია პროკოფი კესარიელთან[285], მეორეს მხრივ — „სანიგებთან" და მათთან კავშირში მყოფ „ჰენიოხებთან" და „მაკრონებთან".

ახლა უფრო დეტალურად.

ჰენიოხთა ტომს იხსენიებს ლოგოგრაფოსებიდან დაწყებული მრავალი ბერძენი ავტორი: ჰელანიკე მიტილენელი, ფსევდოსკილაქს კარიანდელი (ძვ. წ. IV ს.), ჰერაკლიდე (ძვ. წ. IV ს.), დიოდოროს სიცილიელი (ძვ. I ს.), სტრაბონი (ძვ. I-ახ. წ. I სს.), ოვიდიუსი, პომპონიუს მელა (ახ. წ. I ს.), ვალერიუს ფლაკუსი (ახ. წ. Iს.), იოსებ ფლავიუსი (ახ. წ. I ს.), კლავდიუს პტოლემაიოსი (ახ. წ. II ს.), აპიანე (ახ. წ. IIს), დიონისიოს პერიეგეტი (ახ. წ. II ს.), ხარაქს პერგამონელი (ახ. წ. II ს.) III საუკუნიდან: ორფიკა, იულიუს სოლინუსი, იუნიანუს იუსტინუსი, რუფუს ფესტუსი, ამიანუს მარცელინუსი, პრისკიანუსი[286]. საყურადღებოა, რომ ავტორები, რომლებიც მესამე საუკუნიდან იხსენიებენ ამ ტომს, ლიტერატურულ ტრადიციას უფრო ეყრდნობიან და მის თანადროულ ვითარებას არ ასახავენ. ეთნონიმი "ჰენიოხი", როგორც ცოცხალი ტერმინი, წყვეტს არსებობას ახ.წ. III საუკუნის შემდეგ. მის ნაცვლად კოლხეთის სამხრეთით მოსახლე ტომების აღმნიშვნელ სახელწოდებად რჩება „ჭანი", რომელიც ამ პერიოდიდან მთლიანად ენაცვლება ეთნონიმს „ჰენიოხი".[287] აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთშიც ჰენიოხთა გაერთიანების მემკვიდრეებად გამოდიან სანიგები, რომლებსაც ბიზანტიელი ავტორები ასევე სანებს (ჭანებს) უკავშირებენ. სამხრეთშიც ჰენიოხებს იხსენიებენ ხან სანებთან, ხან კი – მაკრონებთან (რომლებიც იგივე სანები არიან, სტრაბონის ცნობით) კავშირში. ანონიმის (V ს.) შერეულტომიანი ჰენიოხების ჩამომავლებად ახ. წ. V საუკუნისთვის მრავალსახელწოდებიანი ჭანური ტომები გამოდიან. ჩვენ გვაქვს სტრაბონის ცნობა,

---

[284] Arrian. PPE, 11. ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაღმაძისა. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

[285] Procopoius, BP, 1.15. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. 1. ტექსტი. ქართული თარგმანი გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

[286] ნ. ფიფია. მთიელთა ჩამოსახლება ანუ წელთაღრიცხვების მიჯნის *receptio* სისტემა დასავლეთ საქართველოში. მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად შესრულებული ნაშრომი. თბილისი. 2006. ხელნაწერის უფლებით, გვ. 17

[287] მ. ინაძე. ტერმინი „ჭანები". კრ. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1993, გვ. 399-400

რომ სანები უწინდელი მაკრონები არიან, ამასთან, ვიცით, რომ მათ ეთნიკურად ენათესავება ჰენიოხთა ტომი. ასევე ჩვენთვის ცნობილია, რომ მოგვიანო ხანის ბიზანტიურ მწერლობაში სანები ჭანებად მოიხსენიებიან. აქედან გამომდინარე, ჰენიოხები, მაკრონები და სანები დასავლურ-ქართული ტომებია.

ჰენიოხების სახელწოდება და მათი ეთნიკური წარმომავლობა დავის საგანს წარმოადგენდა ისტორიოგრაფიაში. თუმცა, მკვლევართა უმეტესობა მათ სწორედ სანებთან/ჭანებთან აკავშირებს (კისლინგი (RE), პ. ინგოროყვა, ივ. ჯავახიშვილი, მ. ინაძე[288]), თუმცა, მელიქიშვილი სანიგებსაც და ჰენიოხებსაც უკავშირებდა სვანებს, და არა სანებს.[289] მეცნიერთა ნაწილი (კუდრიავცევი,[290] ვორონოვი,[291] ინალ-ფა[292]) ჰენიოხებს აფხაზურ ტომებად მიიჩნევს. ჰენიოხთა იდენტიფიკაციის საკითხს ისიც ართულებს, რომ ისინი იხსენიებიან სამხრეთშიც და ჩრდილოეთშიც, სწორედ ამიტომ ნ. ლომოურს ორიგინალური აზრი აქვს გამოთქმული: პლინიუსის, არიანესა და დიონ კასიუსის ჰენიოხებს (სამხრეთის ჰენიოხებს) საერთო არაფერი აქვთ ყველა დანარჩენ ავტორთან დასახელებულ ჰენიოხებთან. ისინი იგანიეხებს უკავშირდებიან.[293] ამასთან, სამხრეთის ჰენიოხები, მისი აზრით, ყველა მონაცემით, თითქოს ჭანური ტომი უნდა იყოს.[294] მაგრამ ლომოური უგულვებელყოფს ერთ ფაქტორს – პლინიუსი სწორედ სამხრეთელ ჰენიოხებს სანებთან კავშირში იხსენიებს – იგი ახსენებს სან-ჰენიოხთა სამეფოს. ამავდროულად, ჩვენ ვიცით, რომ არსებობდა მაკრონ-ჰენიოხთა (არიანე), იგივე მაქელონ-ჰენიოხთა (V საუკუნის ანონიმი) სამეფო. ასევე ისიც ვიცით, რომ მაკრონები იგივე სანები არიან (სტრაბონი), შესაბამისად, გამოდის, რომ სამხრეთის ჰენიოხებიც სანებთან არიან კავშირში. რამდენად არიან სანები და სამხრეთის ჰენიოხები კავშირში ურარტული წყაროების იგანიეხებთან, ცალკე საკითხია.

ორიგინალური მოსაზრება გამოთქვა ბ. გიგინეიშვილმა. მისი აზრით, ჰენიოხი სვანური სახელწოდებაა ჭანებისა და იგი საერთოქართველური

---

[288] დეტალური მიმოხილვისთვის იხ. **მ. ინაძე.** შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისთვის (ჰენიოხები). მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 32. თბილისი. 1955, გვ. 20; **მ. ინაძე.** აფხაზეთის ძველი მოსახლეობა. მნათობი. №2. 1992, გვ. 161

[289] Г. Меликишвили. К историй древней Грузии. Тбилиси, Издательство Академии наук Грузинской ССР. 1959, გვ. 92

[290] К. Кудрявцев. Сборник материялов по истории Абхазии. Сухуми: Издание Наркомпроса ССР Абхазии. 1926, გვ. 51

[291] Ю. Н. Воронов. Археологическая карта Абхазии. Сухуми: Издательство: Алашара. 1969, გვ. 77

[292] Ш. Д. Инал-ипа. Об этногенезе древнеабхазских племён. Москва: Издательство: Наука. 1964, გვ. 7

[293] ნ. ლომოური. დასავლეთ საქართველო რომის პოლიტიკურ სისტემაში ახ.წ. II-III სს-ში. ქართული დიპლომატია, წელიწდეული. №6. 1996, გვ. 78

[294] ნ. ლომოური. დასავლეთ საქართველო რომის პოლიტიკურ სისტემაში ახ.წ. II-III სს-ში. ქართული დიპლომატია, წელიწდეული. №6. 1996, გვ. 78

„წენისაგან“ უნდა მომდინარეობდეს. მისი კანონზომიერი შესატყვისი ზანურ დიალექტებში „ჭანი“ უნდა ყოფილიყო, ქართულში კი – „წენი“. ავტორის აზრით, ტერმინი თვით ჭანების შეტანილი ჩანს სამხრეთის მეზობელ ხალხებში, აქ ის გაფორმდა ურარტული სუფიქსით „(ო)ხი“ და ამ სახით შეითვისეს ბერძნებმა.[295]

ილია ორბელმა ერთმანეთის პარალელურ ფორმებად მიიჩნია hen და sen ფორმები და დაუკავშირა ეს ტომი სანებს, თუმცა სანები მას არა ჭანურ, არამედ სვანურ ტომად მიაჩნდა.[296]

ჰენიოხების სანებთან/სანიგებთან კავშირი სხვაგვარადაც შეგვიძლია ვივარაუდოთ.

ძველ ბერძნულ ენაში, როდესაც სიტყვა ძლიერი ასპირაციითაა წარმოდგენილი, საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ძლიერი ფშვინვის ადგილას რაღაც ბგერა უნდა არსებულიყო. როგორც წესი, ეს იყო Ϝ (დიგამა), რომელიც გამოითქმებოდა დაახლოებით, როგორც ბგერა „ბ“. მაგრამ არის ცალკეული შემთხვევები, როდესაც თავში ძლიერი ასპირაცია გაჩენილია თავკიდური „ს“-ს დაკარგვის შედეგად: „Original initial s became the spiritus asper in proethnic greek, as ἕδος (lat: sedeo) etc.“[297] ჩვენს შემთხვევაშიც, როგორც ჩანს, ტერმინ „ჰენიოხს“ თავდაპირველად თავში ბგერა „ს“ უნდა ჰქონოდა, რომელიც დაიკარგა, შემდეგ კი „ν“-ს წინ „α“ დაგრძელდა და „η“-ში გადავიდა. ბერძნული ენის ატიკურ დიალექტში არ არსებობს სიტყვა „ἁν“-ით დაწყებული, რომელიც spiritus asper-ითაა წარმოდგენილი, დორიულში არის ერთი სიტყვა „ἁνικα“ (კავშირი), თუმცა აქვე აღსანიშნავია, რომ მისი ატიკური ვარიანტია „ἡνικα“, ანუ ატიკურში „α“ ბგერა გადასულია „η“-ში.

აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ „ჰენიოხი“ ყველაზე ადრეულ ბერძნულ წყაროებში მოიხსენიებოდა, როგორც „სანიოხი“, შემდეგ თავკიდური „ს“ დაიკარგა, ხოლო „ν“-ს წინ „α“ დაგრძელდა და „η“-ში გადავიდა, აქედან მივიღეთ „ჰენიოხი“.

ჰენიოხებს ანტიკური წყაროებიდან ჯერ კიდევ ლოგოგრაფოსები იხსენიებენ, აქედან გამომდინარე, სავსებით შესაძლებელია, რომ უფრო ადრეულ წყაროებშიც ყოფილიყო მოხსენიებული ეს ტომი და შემდგომ მწიგნობრულმა ტრადიციამ დაამკვიდრა მათი მოხსენიება „ჰენიოხებად“, რადგან ბერძნებმა ისინი უკვე ბერძნულ მითოლოგიას დაუკავშირეს. შემდგომდროინდელ ისტორიკოსებს, როგორც ჩანს, ელინოფილური მო-

[295] ზ. გიგინეიშვილი. ეთნონიმ ჰენიოხის წარმომავლობისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის სერია. თბილისი. №1. 1975, გვ. 124

[296] И. Орбели. Город близнецов Διόσκουριας и племя возниць ἡνιοχοι. Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). №5. 1911, გვ. 213

[297] C. D. Buck. the Greek Dialects. Chicago, University of Chicago Press. 1955, გვ. 55

საზრებები ამოძრავებდათ, როდესაც ჰენიოხების ეპონიმებად ბერძნებს ასახელებდნენ, ეთნონიმ „ჰენიოხის“ ბერძნულ სიტყვა „მეეტლესთან" ფონეტიკური მსგავსების გამო. აღსანიშნავია, რომ ტერმინ „ჰენიოხის“ სიძველეზე მიუთითებს დაბოლოება „ხი“. ამ სუფიქსის მქონე ტომთა სახელები – ტაოხი, მოსხი, კოლხი და ა.შ. როგორც, წესი, ძალზედ ადრიდანვე ჩნდებიან ბერძნულ წყაროებში.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, ჰენიოხები იგივე სანები, სანიგები არიან. როგორც ჩრდილოელი, ასევე სამხრეთელები, ეთნიკურად დასავლურქართულ (მეგრულ-ჭანურ) სამყაროს მიეკუთვნებიან.

გამომდინარე იქიდან, რომ ჰენიოხები ბერძენ ავტორებთან პრაქტიკულად მუდმივად იხსენიებიან, რაც ცხადყოფს, რომ მას შემდეგ, რაც ბერძნები ქართველურ სამყაროს გაეცნენ, ჰენიოხები/სანები/სანიგები მათთვის უცხონი არ ყოფილან, მათი სახელწოდება სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ფორმით საკმაოდ ნაცნობი იყო. სახელწოდება „ჰენიოხი“ გარკვეულწილად სხვა სახელწოდებებსაც მოიცავდა, პირველ რიგში — სანებს, შესაბამისად, ჰენიოხების წყაროებში მოხსენიების დიაპაზონი, სანების მოხსენიების დიაპაზონადაც უნდა მივიჩნიოთ, ამგვარად ძვ. წ. III საუკუნეში ბერძნებისთვის სანები არცთუ უცხონი ჩანან და შესაბამისად, დასაშვებია, რომ დელფოს მანუმისიებში მოხსენიებული პირის სახელი ეთნიკური სახელი იყოს, რომელიც პრაქტიკულად საკუთარ სახელად არის ქცეული.

დელფოს მანუმისია ტიბარენ ქალზე

დელფოს წარწერაში, რომელიც ძვ. წ. III-II სს-ით თარიღდება, იხსენიება ტიბარენი მონა ქალი, სახელად საფო, რომელიც 3 მნად მიუყიდიათ აპოლონისთვის.[298]

წარწერის ტექსტი შემდეგია:

ἄρχοντος ἐν Δελφοῖς Ἥρυος τοῦ Πλείστωνος μηνὸ[ς] Βυσίου, ἀπέδοτο Αἰακίδας Φιλαιτώλου τῶι Ἀπόλλωνι σῶμα γυναικεῖ[ον] ἇι ὄνομα Σαφφὼ τὸ γένος Τιβαρανάν, τιμᾶς ἀργυ[ρ]ίου μνᾶν τριῶν, καὶ [τὰν τι]μὰν ἔχει, καθὼς ἐπὶστευσε τὰν ὠνὰν Σαφφὼ τῶι θεῶι, ἐφ' ὅτωι ἐλευθέραν [ε]ἶμεν Σαφφώ, συνευδοκεόντων καὶ τῶν υἱῶν Αἰακίδα, Φιλαιτώλου καὶ Αἰνησία, ἐφ' ὅτωι ἐλευθέραν εἶμεν.

Σαφφὼ καὶ ἀνέφαπτον τὸν πάντα βίον, ποιοῦσαν ὅ κα θ[έ]λη κα[ὶ] ἀποτρέχουσαν ο[ἶ]ς κα θέλη. βεβαιωτὴρ κατὰ τὸν νόμον τᾶς πόλιος· Νικόμαχος Δεξίππου. εἰ [δ]έ τις ἅπτοιτο [Σ]αφ[φ]οῦ[ς] εἰ δὲ μὴ παρέχοιν τῶι θεῶι τὰν ὠνάν, πράκτιμοι ὀντω κατὰ τὸν νόμον τᾶς πόλιο[ς. ὁ]μοίως δ[ὲ] καὶ οἱ παρετυνχάνοντες κυ[ρ]ιοι ἐόντω συλέοντες Σαφ[φ]ὼ ὡς ἐλευθέραν οὖσαν καὶ ἀνέφαπτον ἀζάμιοι ὄντες καὶ ἀνυπόδικοι πάσας δίκας καὶ ζαμίας. μά[ρτ]υροι· τοὶ ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνο[ς].

წარწერის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთი ასე ითარგმნება:

„როდესაც დელფოში არქონტი იყო პლეისტონოსის ვაჟი, ბისიოსის თვეში, აიკიდოსმა ფილაიტოლოსის ძემ მიჰყიდა აპოლონს ქალი, სახელად საფო, წარმოშობით ტიბარენი, ვერცხლის 3 მნად. მან მიიღო მთელი ფასი. რადგანაც საფომ ნასყიდობა ღმერთს მიანდო, გახდეს იგი თავისუფალი, აიკიდოსის შვილების, ფილაიტოლოსის და აინესიასიას თანხმობით, რომელთაგან მიიღო თავისუფლება საფომ და ხელშეუხებელი იყოს მთელი ცხოვრება.“[299]

ტიბარენები ანატოლიიის ჩრდილო-აღმოსავლეთში, სამხრეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიებიდან მოშორებით მოსახლეობდნენ და მათი საბერძნეთში შემოყვანა, საფიქრებელია, ხდებოდა არა სანაპიროზე მდებარე ბერძნული კოლონიებიდან, არამედ კაპადოკიის ტერიტორიიდან, თუმცა, შესაძლებელია – ზღვითაც, გამომდინარე იქიდან, რომ ძვ. წ. IV საუკუნიდან, თუ უფრო ადრეც არა, ბერძნები ღია ზღვაში უკვე დაცურავდნენ, შესაბამისად, ტრანსპოტირების დროც უკვე შემცირებული იყო, შავი ზღვის მთელ სანაპიროზე საათის ისრის საწინააღმდეგო მიმართულებით სრულად შემოცურვას აღარ საჭიროებდა, შესაბამისად, ტრან-

[298] C. Wescher. P. Foucart. Inscriptions Recueillies à Delphes. Paris. 1863, №229

[299] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 229

სპორტირების უპირატეს ფორმადაც საზღვაო ტრანსპორტი უნდა იქნეს მიჩნეული. მნიშვნელოვანია, რომ ეს არის დელფოს დოკუმენტებში ტიბარენის ხსენების ერთადერთი შემთხვევა,[300] რაც, შესაძლოა, იმაზე მიუთითებდეს, რომ ტიბარენები საბერძნეთში მონებად იშვიათად იყიდებოდნენ. ამავდროულად, გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ იმისათვის, რომ ვიმსჯელოთ მონების ეთნიკური სურათის შესახებ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, დელფოს მანუმისიები საკმარისი წყარო არ არის, რადგან დელფო, როგორც წესი, არ განიხილება როგორც ტიპური შემთხვევა ამ თვალსაზრისით.[301]

ტიბარენები ხალიბებთან ერთად იხსენიებიან ანტიკურ წყაროებში. ისინი დაახლოებით დღევანდელი ტრაპზონის ტერიტორიაზე და მისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ბინადრობდნენ. რომაული ხანიდან ეს ტომები წყაროებში აღარ ფიგურირებენ, პტოლემაიოსი და არიანე, რომელთა აღწერილობა ამ რეგიონისა სრულიად ავთენტურია, არც ტიბარენებს და არც ხალიბებს აღარ ახსენებენ, ეს ტომები, რომლებიც ძირითადად მთებში ბინადრობდნენ, როგორც ჩანს, სანებს (ჭანებს) შეერწყნენ, თანაც ეს პროცესი, ალბათ, ხალიბების (ქალდების) სანებთან (ჭანებთან) შერწყმით დაიწყო და ტიბარენებთან შერწყმით დასრულდა. VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფია ში წერია: „ჭანივი, იგივე ხალდეა“.[302] პომპონიუს მელასა და დიონისიოს პერიეგეტის მიერ ტიბარენებისა და ხალიბები იხსენიებიან მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი მწიგნობრულ ტრადიციას ეყრდნობიან, ზუსტად ასევე, ამიანე მარცელინუსიც ჰალისის აღმოსავლეთით, ხალიბებს, ბიზარებს (იგივე ბიძერები, დიძერები – ნ.ფ.), საპირებს, **ტიბარენებს,** მოსინიკებს, მაკრონებს და ფილირებს იხსენიებს, მაგრამ იქვე აღნიშნავთ, რომ ისინი, მისი კომენტარით, „სრულიად უცნობნი არიან“.[303] მარცელინუსის კომენტარიც ნიშნავს იმას, რომ ამიანეს დროისთვის ისინი რეალურად აღარ არსებობდნენ და მთელ მოსახლეობას ჭანების სახელი ფარავდა. აშკარაა, რომ ამიანუსიც მწიგნობრულ ტრადიციას ეყრდნობა. რომაულ ხანაში ტიბარენების ტერიტორიაზე უკვე დასავლურ-ქართული ტომები – ჭანები (ბერძნული წყაროებით – სანები) მოსახლეობენ. სავარაუდოდ, არავითარ მიგრაციას არ ჰქონია ადგილი, უბრალოდ ელინურ და ელინისტურ ხანაში

[300] D. Lewis. Notes on slave names, ethnicity, and identity in Classical and Hellenistic Greece, Studia Źródłoznawcze. U Schyłku Starożytności. 2018, გვ. 179

[301] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis, The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, გვ. 123

[302] Армянская география VII века по Р.Х. Санкт-Петербург. Типография Императорской Академии Наук. 1877, გვ. 38-39.

[303] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. 1. ტექსტი. ქართული თარგმანი გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 110-111

ამ ტერიტორიის მცხოვრებთა სახელი ბერძენთათვის ცნობილი იყო ერთი კლანის ან ჯგუფის სახელწოდებიდან გამომდინარე, ხოლო შემდგომ, როგორც ჩანს, ჭანები (სანები) ახერხებენ გარკვეული პოლიტიკური გაერთიანების შექმნას, შესაბამისად, ტიბარენთა ისტორია გარკვეულწილად კავშირშია ისტორიული კოლხეთის ისტორიასთან და ეს წარწერაც ჩვენთვის საინტერესო სწორედ ამით არის.

დელფოს მანუმისიებში ტიბარენის მოხსენიება ნათელყოფს, რომ ძვ.წ. III-II საუკუნეებში ტიბარენები ბერძნებისთვის ჯერ კიდევ დამოუკიდებელ ეთნიკურ ერთეულად აღიქმებიან, რაც არა მწიგნობრულ ტრადიციას, არამედ რეალურ ვითარებას ასახავს. ამაზე, პირველ რიგში, მიუთითებს ის გარემოება, რომ მიუხედავად იმისა, რომ გააზატებულ ქალს ბერძნული სახელი ჰქვია, მისი ეთნიკური წარმომავლობა ხაზგასმულია.

წარწერა როდოსული ამფორის ყურზე ვანიდან

1970-71 წლებში ვანში ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა ძიების დროს აღმოჩნდა ძვ. წ. III-II საუკუნეებით დათარიღებული როდოსული ამფორა, რომლის ყურზეც ორსტრიქონიანი ოთხკუთხა დამღაა.[304] დამღაზე ეპონიმის სახელი ნაწილობრივ იკითხება და შემდეგი შინაარსისაა:

ΕΠΙ ΜΟ

ΛΕΥΣΦΕ

დიდი ალბათობით შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ აქ დატანილია არა ერთი, არამედ 2 სიტყვა, რომელთაგან ერთი უნდა იყოს ეპონიმი და მეორე – მწარმოებლის ჰომონიმი.

[304] ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორდავა, გ. ლეჟავა, გ. ლორთქიფანიძე, ნ. მათიაშვილი, ა. ჭყონია, გ. მჭედლიშვილი. 1970-1971 წლებში ვანში ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976, გვ. 12

მელაბესა და ხორსიპის დამღა ვანიდან

ვანის ადგილობრივი წარმოების კრამიტის ფრაგმენტზე ბერძნულენოვანი ორი დამღაა გამოსახული. ერთზე არის წარწერა:

MHλ..Ь..

ხოლო მეორეზე:

oPCIΠ.

ფრაგმენტს შუაში აწერია ρ, სხვა ასოებთან შედარებით უფრო დიდი ზომის.

მათი აღდგენა და წაკითხვა შესაძლებელია ამგვარად:

Μηλαβη (მელაბე)

Χορσιπ (ხორსიპი).

არქეოლოგების აზრით, მელაბე არის წარმოების მფლობელი, ხოლო ხორსიპი – სახელოსნოს პატრონი, ასო ρ – სახელოსნოს აღმნიშვნელი.[305]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეფუძნება ასოთა მოხაზულობას (C, Π), რის მიხედვითაც დამღები დაახლოებით ძვ.წ. II ს-ს მიეკუთვნება.[306]

ხორსიპის სახელს პაპეს ლექსიკონში მოხსენიებულ რამდენიმე საკუთარ სახელს ვარაუდით უკავშირებს თ. ლეჟავა.[307]

სახელები — მელაბესი, ორამოსი, ხორსიპი, დედატოსი, მენო, ერმო..., ხ-ხა... ადგილობრივ სახელებად მიაჩნია ს. რამიშვილს, გამომდინარე იქიდან, რომ ეს სახელები ბერძნულ ონომასტიკონში არ დასტურდება.[308]

---

305 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 151

306 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 151

307 თ. ლეჟავა. ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კრამიტის ბერძნულწარწერიანი დამღები. მნემოსინე, სტუდენტთა შრომები ელინოლოგიასა და ლათინისტიკაში. №4. 2009-2011, გვ. 167

308 ს. რამიშვილი. წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016, გვ. 46-47

დამღა ΔΑΛΙΟΥ როდოსული ამფორის ყურზე ვანიდან

ვანში, 1967 წელს წარმოეული არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩნდა როდოსული ამფორის ყური, რომელზედაც ორსტრიქონიანი დამღაა შემორჩენილი. პირველ სტრიქონში, რომელიც დაზიანების გამო არ იკითხება, არქეოლოგების ვარაუდით, ეპონიმი უნდა ყოფილიყო ნახსენები,[309] ხოლო მეორეში – როდოსული თვის სახელწოდება – Δάλιος. როდოსული დალიოსი, როგორც ფიქრობენ, შეესაბამება სექტემბერ-ოქტომბერს.[310] წარწერაში იგი მოცემულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით ΔΑΛΙΟΥ.[311]

ასეთი შინაარსის მქონე წარწერა ბერძნულ სამყაროში სხვაგანაც გვხვდება და მისი 500-ზე მეტი ნიმუშია აღმოჩენილი. აღსანიშნავია, რომ მხოლოდ 11 შემთხვევაში სიტყვა Δάλιος გვხვდება სახელობით ბრუნვაში, უმეტესად იგი ნათესაობით ბრუნვაშია წარმოდგენილი. რაც შეეხება წარწერების აღმოჩენის გეოგრაფიას, დაახლოებით 100 წარწერა როდოსთან ან ახლომდებარე ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი, 100 – მცირე აზიაში, ხოლო დანარჩენი – ბერძნული გავლენის სხვადასხვა არეალში.

ამფორის აღმოჩენის ადგილის, კერძოდ ამფორის არქეოლოგიური ფენის დათარიღებასთან დაკავშირებით არქეოლოგები აღნიშნავენ: „ყვითელი ფენა ერთბაშადაა წარმოქმნილი ქალაქის ნგრევის ერთ-ერთ გვიანდელ ეტაპზე, რის შემდეგ მასზევე, სასწრაფოდ აღუმართავთ ახალი კედლები“.[312] ასეთი დათარიღება გვიანელინისტურ ხანას შეესაბამება. შესაბამისად, ამფორა სწორედ ამ პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს.

რაც შეეხება თვალსაზრისს, რომ კუნძულ დელოსის კალენდარში თვე დალიოსი იყო სექტემბერ-ოქტომბერში, არსებობს განსხვავებული მოსაზრებებიც, რომელთა მიხედვით როდოსული დალიოსის დასაწყისი და დასასრული 5 აპრილს და 5 მაისს თანხვდებოდა. ამ თვეს როდოსულ კალენდარში მოსდევდა არტამიტიოსი, რომელიც 6 მაისს იწყებო-

---

[309] ნ. ხოშტარია, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1967 წელს. ვანი. I. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1972, გვ. 181

[310] ნ. ხოშტარია, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1967 წელს. ვანი. I. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1972, გვ. 181

[311] ნ. ხოშტარია, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1967 წელს. ვანი. I. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1972, გვ. 181

[312] ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორდავა, ა. ჭყონია. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს. ვანი. I. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1972, გვ. 209

და.[313] ასევე, ზოგიერთი მოსაზრებით, დალიოსი აგვისტო/სექტემბერს შეესაბამებოდა.[314]

შეიძლება ითქვას, რომ ვანში აღმოჩენილი დამღა მისი სტრუქტურით საკმაოდ სტანდარტულია და შეესაბამება როდოსიდან სხვადასხვა ადგილას იმპორტირებულ კერამიკაზე დადასტურებულ დამღებს,[315] თუმცა, ჩვენი აზრით, ძნელი სათქმელია, დამღის პირველ სტრიქონზე იყო მოცემული ეპონიმი, როგორც ეს ზემოთ აღინიშნა, თუ მწარმოებლის მეორე ჰომონიმი ან სულაც მწარმოებლის შემოკლებული სახელი, რაც ასევე ხშირად გვხვდება როდოსულ დამღებზე.[316]

---

313 Ed. Greswell. Origines Kalendariae Hellenicae or The History of Primitive Calendar. Among the Greeks Before and After of Legislation of Solon, in six volumes, vol. V, Oxford, Oxford University Press, 1861, გვ. 193-197

314 N. Badoud. The Contribution of Inscriptions to the Chronology of Rhodian Amphora Eponyms. წიგნში: Pottery, Peoples and Places, Study and interpretation of Late Hellenistic Pottery, edited by Pia Guldager Bilde and Mark L. Lawall, Aarhus University Press. 2014, გვ. 25

315 Matrices of Stamps of Rhodian Eponyms and Producers, წიგნში: The Alexandrian Centre for Amphora Studies, ხელმისაწვდომია: http://www.amphoralex.org/timbres/matrices/timbres_rhodiens.php ბოლო ნახვა: 09.07.2022

316 Matrices of Stamps of Rhodian Eponyms and Producers, წიგნში: The Alexandrian Centre for Amphora Studies, ხელმისაწვდომია: http://www.amphoralex.org/timbres/matrices/timbres_rhodiens.php ბოლო ნახვა: 09.07.2022

დელფოს მანუმისია კოლხი ქალის მოხსენიებით

ძვ.წ. 140-100 წლების დელფოს მანუმისიებში არის ერთი ბერძნული წარწერა,[317] სადაც იხსენიება ქალი, სახელად კალო, რომელიც ტომით კოლხია. იგი ფსითირა ნიკოლაოსის ასულს მიუყიდია აპოლონ პითიელის ტაძრისთვის 5 მნად და ასე გათავისუფლებულა.

წარწერის შინაარსი შემდეგია:

ἄρχοντος Σωσιπάτρου, μηνὸς Δαιδα-
φορίου, βουλευ[όντ]ων τὰν πρώταν ἑ-
ξάμηνον Ἀντιγένεος τοῦ Διοδώρου, Ἁγίωνος
τοῦ Κλευδάμου, γραμματεύοντος δὲ Ὑβρία τοῦ
Ξένωνος, ἐπὶ τοῖσδε ἀπέδοτο Ψιθύρα Νικο-
λάου τῶι Ἀπόλλωνι τῶι Πυθίωι σῶμα γυναι-
κεῖον ἇι ὄνομα Καλλὼ τὸ γένος
[Κ]ολχίδ[α], τιμᾶς ἀργυρίου
μνᾶν πέντε, καὶ τὰν
τιμὰν ἔχει πᾶσαν, καθὼς ἐπί-
στευσε Καλλὼ τῶι [θεῶι] τὰν ὠνάν, ἐφ' ὧι-
τε ἐλευθέρα εἶμεν καὶ ἀνέφα-
πτος ἀπὸ πάντων τὸν πάντα χρό-
νον, ποιέουσα ὅ κα θέληι καὶ ἀποτρέ-
χουσα οἷς κα θέληι. βεβαιωτὴρ κατὰ
τὸν νόμον τᾶς πόλιος· Πατρέας
Ἀνδρονίκου. εἰ δέ τις ἅπτοιτο Καλ-
λοῦς ἐπὶ καταδουλισσμῶι, βέβαιον πα-
ρεχόντων τῶι θεῶι τὰν ὠνὰν ἅ τε ἀποδο-
μένα Ψειθύρα καὶ ὁ βεβαιωτὴρ Πατρέας. εἰ δὲ
μὴ παρέχοιν βέβαιον τῶι θεῶι τὰν ὠνάν, πρὰ-
κτιμοι ἐόντων τῶι θέλοντι κατὰ τὸν νόμον
τᾶς πολιος. ὁμοίως δὲ καὶ οἱ παρατυγχάνον-
τες κύριοι ἐόντων συλέοντες Καλλὼ ὡς ἐλευ-
θέραν ἐοῦσαν, ἀζάμιοι ὄντες καὶ ἀνυπόδι-
κοι πάσας δίκας καὶ ζαμίας. μάρτυροι· ὁ ἱε-

[317] SGDI, 2218, Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, II. Epirus, Akarnanien, Aetolien, ..., by Johannes Baunack (Delphi) and others, ed. Hermann Collitz. Göttingen. 1885-1899

ρεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος Ἄρχων καὶ οἱ ἄρχοντες Ἀντιγένης, Ἁγίων, Πυρρίας(!), καὶ ἰδιῶται Νικάτας, Βάττος, Ἀριστέας, Φίλων Ἰατάδα, Φίλων Φιλάγρου,Τιμόκριτος[318]

წარწერა ასე ითარგმნება:

„როდესაც არქონტი იყო სოსიპატროსი, დადაფორიონის თვეში, პირველი ექვსი თვის ზჭეთა, ანტიგენეს, დიოდორეს ძის, ჰაგიონ კლევდამოსის ძის, მწერლის ჰიბრიას ქსენონის ძის თანდასწრებით, ფსითირა ნიკოლაოსის ასულმა აპოლონ პითიელს მიჰყიდა ქალი[319] (სიტყვასიტყვით: **σῶμα γυναικεῖον** „ქალის სხეული") სახელად კალო, წარმოშობით კოლხი 5 ვერცხლის მნის ფასად; მან მიიღო მთელი ფასი,[320] რადგან კალომ ნასყიდობა ღმერთს მიანდო, ამიტომ იყოს იგი თავისუფალი და ხელშეუხებელი ყოველთვის სამუდამოდ, აკეთოს, რაც უნდა და წავიდეს, ვისთანაც უნდა. ქალაქთა კანონთა თავმდები პატრეას ანდრონიკოსის ძე. უკეთუ ვინმე წარიტაცებს კალოს დასამონებლად, ღმერთის მიერ ნასყიდობის სინამდვილე დაამოწმონ გამყიდველმა ფსითჳრამ და თავმდებმა პატრეასმა. ხოლო თუ არ დაამოწმებენ ღმერთის მიერ ნასყიდობის სინამდვილეს, ქალაქის კანონების მიხედვით ფულად აგონ პასუხი მის მიმართ, ვინც მოისურვებს, მსგავსადვე, თუკი ვინმეს მოუხდა კალოს მოტაცება, როგორც თავისუფალისა, ისინი მართალნი იყვნენ და სამართალში მიუცემელნი ყოველგვარ პასუხისგებისა და სასჯელისაგან. მოწმეები: აპოლონის ქურუმი – აქონი და არქონტები: ანტიგენესი, ჰაგიონი, ჰჳბრიასი და კერძო პირები: ნიკატა, ბატოსი, არისტეასი, ფილონ იატადეს ძე, ფილონ ფილაგროსის ძე, ტიმოკრატოსი."

ამ წარწერის მიხედვით ირკვევა, რომ კოლხი მონები ამ პერიოდში ხვდებოდნენ საბერძნეთში. საყურადღებოა, რომ კოლხ ქალს ჰქვია ბერძნული სახელი, კალო (ბერძნ. „ლამაზი"), რაც გავრცელებული სახელი არ უნდა იყოს. თ. ყაუხჩიშვილი ვარაუდობს, რომ ეს სახელი კოლხ ქალს მისი სილამაზის გამო შეარქვეს[321]. ამავე დროს, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ

[318] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 230

[319] გრაკოვის ვერსიით: მონა И.Т. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях. ВДИ. №3. 1939, გვ. 308

[320] თ. ყაუხჩიშვილი ამ პასაჟთან დაკავშირებით წერს: „ამან არ გაჰყიდა? თანაც ქვემდებარე ესაა" - თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 231; გრაკოვი ამ მონაკვეთს ასე თარგმნის: „бог имеет цену полностью".

[321] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 230

საკუთარი სახელი „კალო“ გარკვეულ ასონანსს შეიძლება ავლენდეს სახელ „კოლხეთთან“.[322]

წარწერა საყურადღებოა საბერძნეთის სოციალური და ეკონომიკური ისტორიის თვალსაზრისით – მასში აღწერილია სამართლის ის კოდექსი, რომლითაც ამ პერიოდში სარგებლობდნენ – გათავისუფლებული ადამიანი ხელშეუხებელია, ჯარიმდება ყველა, ვინც მის თავისუფლებას არ სცნობს და დამონებას ეცდება. ის, ვინც გათავისუფლებულ ადამიანს თავისუფალ პიროვნებად სცნობს, ამ შემთხვევაში მისი მომტაცებელნი ან წამყვანნი არ ისჯებიან.

საყურადღებოა, რომ დელფოს მანუმისიებში კოლხი მხოლოდ ერთხელ იხსენიება, მაშინ როდესაც არმენიელების, მეოტების, ბასტარნების, სარმატების ხსენება შედარებით ხშირია. მათი ფასი დაახლოებით ისეთივეა, როგორც კოლხი კალოსი.[323] დელფოს მანუმისიებში სხვადასხვა პერიოდში შავი ზღვისპირეთიდან და მიმდებარე ზონებიდან სულ 19 მონაა ნახსენები. აქედან 2 არის მეოტი, 2 – ბასტარნი, 10 – სარმატი, 4 – არმენიელი და ერთიც კოლხი. თუკი ქრონოლოგიას გავითვალისწინებთ, საყურადღებოა, რომ ძვ.წ. 201-154/3 წლებში ამ რეგიონიდან სულ 4 მონაა ნახსენები, ძვ.წ. 154/3-100 წლებში ყველაზე მეტი – 15, ხოლო ძვ.წ. 100-ახ.წ. 100 წლებში – არცერთი.[324] კოლხი კალო სწორედ იმ პერიოდში იხსენიება, როდესაც შავი ზღვის რეგიონებიდან დელფოში მოყვანილი მონების ყველაზე დიდი რაოდენობა დასტურდება. ამავდროულად, შენიშნულია, რომ იმისათვის, რომ ვიმსჯელოთ მონების ეთნიკური სურათის შესახებ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, დელფოს მანუმისიები საკმარისი წყარო არ არის, რადგან დელფო, როგორც წესი, არ განიხილება როგორც ტიპური შემთხვევა ამ თვალსაზრისით.[325]

---

322 D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39. No. 1. 1989, გვ. 123

323 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 232

324 D. Lewis, Notes on slave names, ethnicity, and identity in Classical and Hellenistic Greece, Studia Źródłoznawcze. U Schyłku Starożytności. 2018, გვ. 178

325 D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39. No. 1. 1989, გვ. 123

წარწერა აკის სტატერზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა ასეთია: ბაჯაღლო ოქრო. წონა – 8,45 გრ. d=17/18 მმ. (იხ. დანართი 14).

შუბლი – ალექსანდრე მაკედონელის თავის გამოსახულება მარჯვნივ.

ზურგი – მარცხნივ მიმართული ტახტზე მჯდომი ათენა პალადა, რომელსაც მარჯვენა გაშლილ ხელში გამარჯვების ქალღმერთი ნიკე უჭირავს, ხოლო მარცხენათი ტახტის სახელურს ეყრდნობა. ტახტის უკან მოთავსებულია ფარი. ათენა პალადას ქვემოთ სამთითა, რომლის ორსავე მხარეს პატარა დელფინებია გამოსახული. ამ კომპოზიციის უკან ბერძნული ზედწერილი – ΒΑΣΙΛΕΩΣ, წინ – ΑΚΟΥ.

ზარაფხანა – უცნობია

ნომინალი – სტატერი (8,45 გრ.).

თარიღი – ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისი (80-იანი წლები).

კოლექცია: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 1 ცალი (ხონის რაიონის სოფ. კინჩხაში აღმოჩენილი ცალი), გფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №4872; პარიზი, მედლების კაბინეტი – 1 ცალი (ტრაპიზონში აღმოჩენილი ცალი).

ისევე როგორც ანტიკურ სახელმწიფოთა ცხოვრების ყველა სფეროში, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებმა გადატრიალება მოახდინა სამონეტო საქმეშიც. ამ განუმეორებელი პიროვნების ფულადმა სისტემამ გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა თითქმის მთელ იმდროინდელ მსოფლიოში. ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ მისი მხედართმთავრებიდან (დიადოხოსები) ერთ-ერთმა გამორჩეულმა, თრაკია-მაკედონიის მეფე ლისიმაქემ ალექსანდრეს გამოსახულებით მოჭრა მონეტები, რომლებმაც ასევე დიდი საერთაშორისო აღიარება მოიპოვა. ალექსანდრეს და ლისიმაქეს მონეტები იმდენად პოპულარული იყო ძველ მსოფლიოში, რომ ამ მონარქების გარდაცვალების შემდეგ ორი-სამი საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა ორივე სამონეტო ტიპის მოჭრა მათივე სახელით, სხვადასხვა ტერიტორიაზე და სხვადასხვა იურიდიული ორგანოს (თუ პირის) მიერ.

კოლხური თეთრის ემისიის შეწყვეტაც სწორედ ალექსანდრე მაკედონელის სტატერების მასობრივ შემოსვლასთანაა დაკავშირებული. უფრო მეტიც, მოგვიანებით, ძველი კოლხეთისა და იბერიის ტერიტორიაზე მოჭრილი მონეტები ტიპოლოგიურად სწორედ ალექსანდრეს და ლისიმაქეს სახელით მოჭრილ სტატერებს უკავშირდება, მათი იმიტაციაა.

აკის სტატერი ზუსტი ასლია ლისიმაქეს სახელით მოჭრილი ოქროს იმ მონეტებისა, რომელთა ემისიას აწარმოებდა ქალაქი ბიზანტიონი ძვ. წ. 195

წლის შემდგომ ხანებში. სწორედ ბიზანტიონში მოჭრილ მონეტებზეა დატანილი ამავე ქალაქის ემბლემა – სამთითა, რომლის ტარი შემკულია ორი დელფინით. აღნიშნული გარემოების გათვალისწინებით, აკის სტატერი ძვ. წ. 195 წლის შემდგომი პერიოდით, ძვ. წ. II საუკუნის 80-იანი წლებით თარიღდება.

მონეტის წონა შეადგენს 8,45 გრ. ბაჯაღლო ოქროს. აკის სტატერის მარაგი 2 ცალით განისაზღვრება.

მონეტა თავისი მხატვრული, სტილისტური და ტექნიკური თვისებებით არაფრით ჩამოუვარდება პროტოტიპს.

მონეტების აღმოჩენათა ტოპოგრაფია ამტკიცებს მათ ადგილობრივ, კოლხურ წარმოშობას – აღმოჩენილია ქალაქ ტრაპიზონში (1865 წ.), რომელიც ძველად კოლხეთის საზღვრებში შედიოდა და ხონის რაიონის სოფ. კინჩხაში (1946 წ.).

მონეტის რევერსზე დატანილი მეფის სახელი (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΚΟΥ) ჩასმულია ნათესაობით ბრუნვაში და ქართულად ითარგმნება, როგორც მეფე აკესისა/აკასი, ან აკოსისა (სახელობით ბრუნვაში იქნება აკა, აკესი ან აკოსი). სხვა წყაროებით ასეთი სახელის მქონე კოლხეთის მეფე არ დასტურდება. დ. კაპანაძემ მეფის სახელი აკესი/აკოსი „გააქართულა" და გადმოიტანა, როგორც აკი. ეს უკანასკნელი კი ქართულ ონომასტიკონში გავრცელებული სახელია. რუსმა მეცნიერმა ლ. ხარკომ მიიჩნია, რომ „აკუ" იყო „ლისიმ-ახუ-ს" დამახინჯებული ფორმა („ხ" შეცვლილია „კ"-თი). ასეთი მოსაზრება ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს – მონეტა იმდენად მაღალმხატვრულ დონეზეა მოჭრილი, რომ შეუძლებელია ხელოსანს ასოთა ასეთი აღრევა დაეშვა.

სხვა მოსაზრების თანახმად კი „აკუ" შეიძლება იყოს ძვ. წ. II საუკუნის ბერძენი მწერლის პოლიბიოსის მიერ მოხსენებული მეფე „აკუ-სილოხის" შემოკლებული ფორმა. მართალია, ხსენებული ავტორი არ აზუსტებს, რომელი ქვეყნის მეფეა აკუსილოხი, მაგრამ იგი ისეთ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაშია მოხსენიებული, რომ სრულებით არ არის გამორიცხული კოლხეთი. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ პოლიბიოსის ცნობით აღნიშნული მეფე მოღვაწეობდა ძვ. წ. II საუკუნის 70-იან წლებში, რაც ემთხვევა მონეტის ემისიის თარიღს (ძვ. წ. 195 წლის შემდგომი პერიოდი), მაშინ აკუსილოხის მოღვაწეობა და მონეტის მოჭრის სინქრონულობა არავითარ ეჭვს არ იწვევს. თუმცა ამ მოსაზრებას ეწინააღმდეგება ის ფაქტი, რომ ელინისტური ხანის მონეტებზე მეფის სახელის ფრაგმენტული განთავსება გამოწვეული იყო მხოლოდ მონეტის არის სიმცირით. აკის სტატერზე კი მეფის სახელის შემოკლება არავითარ აუცილებლობას არ წარმოადგენდა, სტატერის არეზე თავისუფლად მოთავსდებოდა აკუსილოხის სრული სახელი.

აკის სტატერის ემიტენტის საკითხის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებების მიუხედავად, აღმოჩენის ტოპოგრაფიის საფუძველზე, ის კოლხურ სამყაროს უნდა დავუკავშიროთ.

დასკვნის სახით, ამ მონეტებთან დაკავშირებით შეიძლება აღინიშნოს შემდეგი: აკის სტატერი კოლხურ სამყაროს უნდა დავუკავშიროთ და თუ მომავალი აღმოჩენები ამ ფაქტს ეჭვმიუტანლად დაადასტურებს, მაშინ ეს იქნება ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი არგუმენტი დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში ძვ. წ. II საუკუნის 80-70-იან წლებში სამეფოს არსებობისა, ვინაიდან მონეტაზე აღნიშნული პირი მეფის ტიტულითაა მოხსენიებული.

აკის სტატერს მოსდევს ადგილობრივ მოჭრილი ოქროს მინაბაძების მთელი სერია, ალექსანდრეს და ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბაძები (ლისიმაქეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბაძები. შუბლი: არანატურალისტური თავის გამოსახულება მარჯვნივ. თმის სოლარული ვარცხნილობა ხშირად შემკულია ჩიტების გამოსახულებით. ზურგი: ტახტზე მჯდომი ათენას სქემატური გამოსახულება მარცხნივ/მარჯვნივ. ხელში ნიკე უჭირავს. ქვემოთ სამთითა. ალექსანდრეს ტიპის სტატერების ქართული მინაბაძები. შუბლი: არანატურალისტური თავის გამოსახულება მარჯვნივ. ზურგი: ხარისთავიანი ან ვერძისთავიანი ნიკეს სქემატური გამოსახულება პირდაპირ). მათგან ყველაზე ადრეულია სოფელ რეყეში (ზუგდიდის რაიონი) 1920 წელს აღმოჩენილი ცალი, რომელიც ბაძავს ბიზანტიონში ლისიმაქეს სახელით მოჭრილ სტატერებს, ან თვით აკის მონეტას. მონეტის მოჭრის სავარაუდო თარიღი ძვ. წ. II საუკუნის 60-50-იანი წლებით განისაზღვრება.

დროთა განმავლობაში მინაბაძების გამოსახულებანი თანდათან უხეშდება, სქემებად იქცევა და ძალიან სცილდება ორიგინალებს[326].

---

[326] **გ. დუნდუა.** საქართველოში გავრცელებული ალექსანდრე მაკედონელისა და ლისიმაქეს სახელით მოჭრილი მონეტები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების სერია. თბილისი. 1973. №1; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა** და სხვ. ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **Г. Ф. Дундуа.** Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987; **А. Н. Зограф.** Античные золотые монеты Кавказа. Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры (ИГАИМК). вып. 110. 1935; Распространение находок античных монет на Кавказе. Труды Отдела Нумизматики Государственного Эрмитажа (ТОНГЭ). т. I. Ленинград. 1945. **Д. Г. Капанадзе.** Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **Е. А. Пахомов**. Монеты Грузии. ч. I. Санкт-Петербург, Императорская академия наук. 1910; **Е. А. Пахомов**. Монеты Грузии. ч. I-II. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1970; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021.

წარწერა ე.წ. სავლაკის მონეტებზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა ასეთია: ე.წ. სავლაკის მონეტები, I ტიპი. ბილონი, სპილენძი (ან ბილონი). წონა: ბერლინის მუზეუმის ცალი – 1,04 გრ., მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ცალები – 1,17 გრ., 1,56 გრ., 1,65 გრ. რემედიუმი: 1,04 გრ.-1,65 გრ. d≈11/12 მმ. (იხ. დანართი 15).

შუბლი – მარჯვნივ მიმართული მამაკაცის პროფილი სხივანა გვირგვინში.

ზურგი – მარჯვნივ მიმართული ხარის თავი. გამოსახულების ზემოთ და ქვემოთ ბერძნული ზედწერილი – ΒΑΣΙ... ΣΑΥΛ ან ΣΑΥΜ... ე.ი. მეფე სავლაკისა ან სავმაკისა. მეფის სახელი მონეტაზე ფრაგმენტულად არის ამოკვეთილი, ხოლო უკანასკნელი ასოს მიჩნევა შეიძლება როგორც "Λ"-დ, ასევე "Μ"-დ.

კოლხეთში ძვ. წ. II საუკუნეში სამეფოს არსებობის დადასტურების თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობა აქვს მცირე ზომის სპილენძის, ბილონის და ვერცხლის მონეტების სწორ ატრიბუციას. ჩვენამდე მათ მოაღწიეს რვა ცალის რაოდენობით და ყველა ეგზემპლარი, ერთის გარდა, საზღვარგარეთაა დაცული: მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში – 3, ბერლინის მუზეუმში – 3, ბრიტანეთის მუზეუმში – 1, ვანის მუზეუმში – 1. ეს მონეტები იყოფა სამ ტიპად. I ტიპის აღწერილობა მოცემულია ზემოთ. დანარჩენი ორი ტიპის აღწერილობა ასეთია:

II ტიპი. ვერცხლი. წონა: ბერლინის მუზეუმის ცალი – 0,98 გრ., ვანის მუზეუმის ცალი – 1,7 გრ.

რემედიუმი: 0,98 გრ.-1,7 გრ. d≈10/11 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული მამაკაცის პროფილი სხივანა გვირგვინში.

ზურგი: ვარდის გამოსახულება, რომლის ზემოთ და ქვემოთ ბერძნული ლეგენდაა – ΒΑΣΙΛΕ... ΣΑΥΛ ან ΣΑΥΜ... ე.ი. მეფე სავლაკისა ან სავმაკისა.

III ტიპი. ვერცხლი (?), სპილენძი. წონა: ბრიტანეთის მუზეუმის ცალი – 1,75 გრ., ბერლინის მუზეუმის ცალი – 1,83 გრ.

რემედიუმი: 1,75 გრ.-1,83 გრ. d≈12/13 მმ.

შუბლი: მამაკაცის თავის გამოსახულება სხივანა გვირგვინში პირდაპირ.

ზურგი: ფრთოსანი ელვა, რომლის ზემოთ და ქვემოთ წარწერაა – ΒΑΣΙ... ΣΑΥ...

როგორც ვხედავთ, არც ერთ მონეტაზე მეფის სახელი სრულად არ არის დაწერილი, რამაც მათი გენეზისის საკითხი მწვავე დისკუსიის საგნად აქცია საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში. საკამათოა მონეტის რევერსზე მოცემული მეფის სახელის მეოთხე ასოს მოხაზულობა. მეცნიერთა ერთი ნაწილი მას "Λ"-დ კითხულობს, აქედან გამომდინარე, წარწერა იშიფრება, როგორც ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΛ(ΑΚΟΥ) – მეფე სავლაკის, ვინაიდან კოლხეთის მეფეთა რიგში ასეთი სახელი ფიგურირებს. თუმცა მკვლევართა მეორე ჯგუფის აზრით, მონეტის რევერსზე სადავო სიტყვის მეოთხე ასო წაკითხული უნდა იქნას, როგორც "Μ". რ. ვაილის აზრით, "Μ"-ს მარჯვენა კიდურის ზემო ნაწილის დაბოლოება ბერლინის მუზეუმის ცალზე აშკარად ჩანს. ბოლო, ვანში აღმოჩენილი ეგზემპლარის მიხედვით, გ. დუნდუა ფიქრობს, რომ მონეტის ზურგზე ასო "Μ" იკითხება. აქედან გამომდინარე, მკვლევართა ამ ჯგუფის მიხედვით, მონეტაზე სახელი წაკითხულ უნდა იქნას, როგორც ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΜ(ΑΚΟΥ) – მეფე სავმაკის, ვინაიდან ასეთი მეფე ცნობილია ბოსფორის სამეფოს ისტორიაში. ეს რაც შეეხება მონეტაზე დაფიქსირებული წარწერის ანალიზს. ამის გარდა, საკამათოა საკითხის ირგვლივ არსებული მთელი რიგი ისტორიული თუ ნუმიზმატიკური ნიუანსები.

მეცნიერთა იმ ნაწილს, რომელიც ამ მონეტებს კოლხეთის სამეფოს უკავშირებს, ერთ-ერთ არგუმენტად მოჰყავს I საუკუნის რომაელი ავტორის, პლინიუსის ცნობა, რომლის თანახმადაც კოლხეთში ოდესღაც მეფობდა სავლაკი. მაგრამ საქმე ისაა, რომ, როგორც დაანგარიშებულია, ეს ზღაპრული სავლაკი კოლხეთში მეფობდა 1200 წლით ადრე ვიდრე ჩვენთვის საინტერესო მონეტები მოიჭრებოდა. ამ მონეტების მეორე ტიპზე გამოსახულია ვარდი, რომელიც მიახლოებით ათარიღებს მთელ სამონეტო ჯგუფს. ეს ტიპი აღებულია როდოსის ნუმიზმატიკიდან. კერძოდ, ვარდის გამოსახულებიანი მონეტა ზუსტი ასლია როდოსის იმ მონეტებისა, რომელთა მოჭრა წარმოებდა ძვ. წ. 166-88 წლებში. ეს კი იძლევა სადისკუსიო ცალების ზუსტი დათარიღების საშუალებას ძვ. წ. II-I საუკუნეებით.

ასე რომ, ისტორიულად ამ პარალელის გავლებას საფუძველი არ გააჩნია. შემდეგი არგუმენტი, რომელიც მოჰყავთ ამ მონეტების კოლხური

წარმოშობის სასარგებლოდ, გახლავთ ის, რომ პირველი ტიპის ცალების ზურგზე გამოსახულია ხარის თავი. აქედან – კავშირი კოლხურ თეთრთან. დაბოლოს, იმაზეც საუბრობენ, რომ ე.წ. სავლაკის და კოლხური მონეტები ერთად გაყიდულა სოხუმში, რაც თითქოს მათი ერთობლივი აღმოჩენის დამამტკიცებელი საბუთია. კონკრეტული მონეტების კოლხური გენეზისის სასარგებლოდ მოყვანილი არგუმენტები არ არის ძლიერი. პირველი არგუმენტის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ასევე ვერ უძლებს კრიტიკას მეორე საბუთიც. საქმე ისაა, რომ ხარის გამოსახულების გეოგრაფია ბერძნულ სამყაროში ძალიან ფართოა, ის მრავალი ქვეყნისა და ქალაქის მონეტებს ამშვენებს და მისი დაკავშირება მაინცდამაინც კოლხურ სამყაროსთან, რბილად რომ ვთქვათ, მართებული არაა. რაც შეეხება სავლაკისა და კოლხურის მონეტების ერთად გაყიდვის ფაქტს, ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს მათ ერთ პუნქტში აღმოჩენას. ყველაზე ძლიერი არგუმენტი, რომლის მოყვანაც კი შეიძლება ამ მონეტების კოლხური წარმოშობის სასარგებლოდ, გახლავთ ის, რომ დღემდე ცნობილი 8 ეგზემპლარიდან, 5 დასავლეთ საქართველოს ფარგლებშია აღმოჩენილი (სოხუმის მიდამოებში და ვანში).

მეცნიერთა მეორე ნაწილი ზემოთ აღწერილ მონეტებს ბოსფორის სამეფოს უკავშირებს. მათი არგუმენტაცია ასეთია: როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვარდის გამოსახულებიანი მონეტების ტიპოლოგია აღებულია როდოსის ნუმიზმატიკური ძეგლებიდან, რომელთა მოჭრა წარმოებდა ძვ. წ. 166-88 წლებში. ამგვარად, ეს მონეტები ძვ. წ. II-I საუკუნეებით თარიღდება. ერთადერთი ისტორიული პიროვნება ამ ხანაში, რომლის არსებობაც წყაროებით დასტურდება, არის სავმაკი. ეს ის სავმაკია, რომელიც იხსენიება მითრიდატე VI პონტოელის (ძვ. წ. 120-63 წწ.) მხედართმთავრის – დიოფანტეს საპატივცემულოდ ქერსონესში აღმართულ დეკრეტში. სავმაკმა ძვ. წ. II საუკუნის უკანასკნელ ათწლეულში სახელმწიფო გადატრიალება მოახდინა ბოსფორის სამეფოში და მცირე ხნით დაიკავა ტახტი. სწორედ ამ დროს უნდა მოეჭრა მას ჩვენთვის საინტერესო მონეტები. ძვ. წ. 107 წელს კი ის დაამარცხა და ტყვედ იგდო უკვე მოხსენიებულმა დიოფანტემ. ყოველივე ზემოთ თქმულის გამო, სადავო მონეტები შესაძლებელია მივაკუთნოთ ბოსფორის სამეფოს ნუმიზმატიკას. ძალიან ძნელია კონტრარგუმენტის მოძებნა ამ დებულების წინააღმდეგ.

თუმცა ერთი ცხადია: ვიდრე არ აღმოჩნდება ე.წ. სავლაკის (თუ სავმაკის) სრულწარწერიანი მონეტა, მანამ ეს საკითხი ყოველთვის პოლემიკის საგანი იქნება.[327]

---

[327] **კ. გოლენკო.** მეფე სავ(ლაკის) მონეტის ახალი ტიპი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. XXV. № 1. 1960; **გ. დუნდუა.** სავლაკი თუ სავმაკი? კრ. „ოჩხარი“. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. თბილისი. 2002; **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **გ. დუნდუა, ირ. ჯალაღანია.** ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბილისი, გამომცემლობა: ნეკერი. 2009; **თ. დუნდუა.** კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993; **თ. დუნდუა.** საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ.** ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **В. Ф. Гайдукевич.** Еще о восстании Савмака. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1962. №1; К дискуссии о восстании Савмака. Сб. Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Ленинград. 1968; **К. В. Голенко.** О монетах, приписываемых Савмаку. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1951. №4; **К. В. Голенко.** Еще о монетах, приписываемых Савмаку. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1963. №3; **Г. Ф. Дундуа.** Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987; **С. А. Жебелев.** Последний Перисад и скифское восстание на Босфоре. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1938. №3; **Э. Л. Казакович.** К полемике о восстании Савмака. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1963. №1; **Д. Г. Капанадзе.** Несколько добавочных замечаний по поводу статьи К. В. Голенко «О монетах, приписываемых Савмаку». Вестник Древней Истории (ВДИ). 1951. № 4; **Д. Г. Капанадзе.** Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **В. В. Струве.** Восстание Савмака. Вестник Древней Истории (ВДИ).1950. № 3; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **A. v. Gutschmidt.** Saulaces, König von Kolchis. Zeitschrift für Numismatik. III. 1876; **A. v. Sallet.** Zur griechischen Numismatik, I. Saul... oder Saum..., ein kolchischer oder scythischer König. Zeitschrift für Numismatik. III. 1876; Die Erwerbungen des Königlichen Münzkabinets. Zeitschrift für Numismatik. XVI. 1888; **R. Weil.** König Saumakos. Zeitschrift für Numismatik. VIII. 1881

წარწერა დიოსკურიის სპილენძის საქალაქო მონეტებზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა ასეთია — სპილენძი. რემედიუმი: ხალკი მაგ. 1,3-3,1. გრ., დიხალკი მაგ. 3,7-5 გრ., ტეტრახალკი მაგ. 6,1 გრ. d≈14 მმ. (იხ. დანართი 16).

შუბლი — დიოსკურების, ტყუპი ძმების, პოლიდევკესა და კასტორის ემბლემის – ორი ფრიგიული ქუდის გამოსახულება, რომელთა ზემოთ მოთავსებულია ექვსი ან რვაქიმიანი ვარსკვლავები.

ზურგი — მონეტის ცენტრში კვერთხის გამოსახულება, მის ორივე მხარეს სამ სტრიქონად ბერძნული ზედწერილი: ΔΙΟΣ/ΚΟΥΡΙΑ/ΔΟΣ.

კოლექცია: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 12 ცალი, ქფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №51, ქფ. №№1701-1703, ქფ. №3149, ქფ. №3766, ქფ. №4029, ქფ. №№4030-4034; ერმიტაჟი – 11 ცალი, ერმიტაჟის ნუმიზმატიკის განყოფილება, №1, №2, №3, №4, №5, №6, №6a, №7, №9, №10, №11; მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი – 11 ცალი, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილება, კარადა №8, თარო №36.

დასავლეთ საქართველოში მითრიდატე VI ევპატორის (ძვ. წ. 120-63 წწ.) ეპოქის პონტოური მონეტების აღმოჩენის ფაქტები პონტო-კოლხეთის ინტენსიურ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ურთიერთობებზე მიანიშნებს. ამ კუთხით კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია კოლხეთის ტერიტორიაზე მოჭრილი ადგილობრივი მონეტები. მათ შორისაა ქალაქ დიოსკურიის სპილენძის საქალაქო მონეტები წარწერით – ΔΙΟΣ/ΚΟΥΡΙΑ/ΔΟΣ. დიოსკურიის სპილენძის საქალაქო მონეტების გამოშვების ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენას პრინციპული მნიშვნელობა აქვს კოლხეთის ისტორიის ზოგიერთი მომენტის დასაზუსტებლად, კერძოდ, იმ თარიღის განსაზღვრისათვის, თუ როდის მოხდა პონტოს მეფის, მითრიდატე VI ევპატორის მიერ კოლხეთის დამორჩილება. ყოველივე ეს, კონკრეტული დროის მითითების გარეშე, დადასტურებულია წერილობით წყაროებში. აღნიშნული მონეტები ტიპოლოგიურად უკავშირდება პონტოს სპილენძის საქალაქო მონეტებს. კერძოდ, შუბლის მოტივი (დიოსკურების ორი ქუდი) აღებულია ამისოს იმ მონეტებიდან, რომლებიც იჭრებოდა ძვ. წ. 120-111 წლებში, ხოლო ზურგისა (დიონისეს, ე.ი. მითრიდატე ევპატო-

რის, კვერთხი) ასევე ნასესხებია სამხრეთ და ჩრდილო შავიზღვისპირეთის საქალაქო ნუმიზმატიკიდან, იმ მონეტებიდან, რომლებიც თარიღდება ძვ. წ. 105-90 წლებით. ამრიგად, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, დიოსკურიაში მოჭრილი მონეტები ძვ. წ. II საუკუნის დასასრულითა და I-ის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს. შესაბამისად, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს შეერთება თავის სამფლობელოსთან მითრიდატე VI-მ ზუსტად ამ დროს განახორციელა. უკვე მითრიდატეს ქვეშევრდომი დიოსკურიელები მუნიციპალურ სტრუქტურებს ინარჩუნებენ და საკუთარ სპილენძის ფულსაც ჭრიან. დიოსკურიაში, ჩანს, მითრიდატე VI-ის გარნიზონი იდგა და მონეტების მოჭრას სწორედ მის მიერ დანიშნული მოხელე აკონტროლებდა.[328]

[328] **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **გ. დუნდუა, ირ. ჯალაღანია.** ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბილისი, გამომცემლობა: ნეკერი. 2009; **თ. დუნდუა.** კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993; **თ. დუნდუა.** საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ.** ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **К. В. Голенко.** Монеты из случайных находок в Патрэе (1947-1950). Вестник Древней Истории (ВДИ). 1952. №3.; **К. В. Голенко.** К датировке монет Диоскуриады. Нумизматический сборник. Тбилиси. 1977; **Г. Ф. Дундуа.** Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987; **Д. Г. Капанадзе.** Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **Г. А. Лордкипанидзе**. К некоторым вопросам истории Колхиды II-I вв. до н. э. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. 1965. №2; **Г. А. Лордкипанидзе.** К истории древней Колхиды. Тбилиси, издательство: Ганатлеба. 1970; **K. Golenko**. Kolchis. Chiron. №2. München. 1972; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021

მითრიდატე უმცროსის წარწერა (კაპიტოლიუმის სტელა)

რომში, კაპიტოლიუმზე აღმოჩენილია სტელა, რომელზეც ამოკვეთილია ორენოვანი (ლათინური და ბერძნული) წარწერა. ძეგლი ძვ.წ. 84 წლის შემდგომი პერიოდითაა დათარიღებული. ბილინგვური წარწერა 10 სტრიქონიანია. მისი ტექსტი ალაგ-ალაგ საკმაოდ დაზიანებულია, აკლია ბოლო ნაწილიც. ლათინური წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

rex Metradates Pilopator et Pil]adelpus · regus · Metradati · f(ilius)
[populum Romanum amicitiai e]t · societatis · ergo · quae · iam
[inter ipsum et Romanos? optin]et · legati · coiraverunt
[Nemanes Nemanei f(ilius) Ma]hes Mahei f(ilius)[329]

ლათინური წარწერა ასე ითარგმნება:

„მეფე მითრიდატე ფილოპატორი და ფილადელფოსი, მეფე მითრიდატეს ძე, რომაელ ხალხს, ნიშნად მეგობრობისა და მოკავშირეობისა, რომელიც მასსა და რომაელ ხალხს შორის უკვე სუფევს, ელჩები -ნემანესი, ნემანეს ძე, მაჰესი, მაჰესის ძე უძღვნიან...

ბერძნული წარწერა ასეთი შინაარსისაა:

№375 OGIS:[330] [Βασιλεὺς Μιθραδάτης Φιλ]οπάτωρ καὶ Φιλάδελφος/ [υἱὸς βασιλέως Μιθραδάτ]ου, τὸν δῆμον τὸν /[Ῥωμαίων, τὸν φίλον καὶ] σύμμαχον αὑτοῦ, /[εὐνοίας καὶ εὐεργεσίας] ἕνεκεν τῆς εἰς αὑτὸν. // [πρεσβευσάντων Ναιμ]άνους τοῦ Ναιμάνους/[καὶ Μάου τοῦ Μάου].

„მეფე მითრიდატე ფილოპატორ ფილადელფოსი, მეფე მითრიდატეს ძე, თავის მეგობარ და მოკავშირე რომაელ ხალხს, იმ კეთილგანწყობის და ქველმოქმედების სანაცვლოდ, რასაც ის მისდამი (ე.ი. მეფისადმი – თ. დ.) იჩენს, თავისი ელჩების, ნაიმანის, ნაიმანის ძის, და მაოსის, მაოსის ძის, ხელით უძღვნის”.

როგორც ფიქრობენ, მითრიდატე პატივს მიაგებს რომაელ ხალხს[331] და საბოძვარს უგზავნის კაპიტოლიუმის იუპიტერს.[332]

---

[329] L. Moretti. Inscriptiones graecae urbis Romae. vol. 1. Rome. 1968. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/187641?hs=512-521%2C530-538 ბოლო ნახვა: 12.01.2023

[330] Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecorum. Edidit Wilhelmus Dittenberger. Volumen Prius. Lipsiae. MDCCCCIII, pp. 580-582

[331] Duane W. Roller, Empire of the Black Sea: The Rise and Fall of the Mithridatic World, Oxford University Press, 2020 გვ.77

[332] Canali de Rossi, Filippo. Dedica di Mitridate a Giove Capitolino. Epigraphica 61. 1999, 37

არსებობს თვალსაზრისი, რომ ამ ტიტულების მიღებით პონტოელ მონარქთა საგვარეულოს შთამომავლებს აქვთ პრეტენზია გაუთანაბრდნენ ელინისტური სამყაროს სხვა მმართველებს.[333]

საყურადღებოა, რომ ბერძნულ და ლათინურ ტექსტებში ელჩების საკუთარი სახელები განსხვავებულადაა გადმოცემული. თუკი პირველი ელჩის სახელი Ναιμάνους (ნაიმანუსი) ლათინურ ენაზე Nemanes (ნემანესი) ფორმითაა წარმოდგენილი, რაც მნიშვნელოვან ცვლილებაზე არ მიუთითებს და ერთგვარად ჯდება ლათინური ენიდან ბერძნულზე გადმოტანის კანონზომიერებებში, მეორე ელჩის საკუთარი სახელის ვარიანტული განსხვავება საკმაოდ სცილდება ამ ნორმებს. მითრიდატე ფილოპატორის მეორე ელჩის სახელი ბერძნულად მოცემულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით Μάου, რომლის სახელობითი ბრუნვის ფორმა უნდა იყოს Μάης[334] (მაესი), ხოლო ლათინურად წარწერაში მას შეესაბამება Mahes (მაჰესი). თუმცა, თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ სახელი მაჰესი, დიდი ალბათობით, ეგვიპტური წარმომავლობისაა და უკავშირდება ლომისთავიან ეგვიპტური ომის ღმერთ მააჰესს,[335] რომელსაც ბერძნულად გადმოსცემდნენ სხვადასხვა ვარიანტებით: Μαχές, Μιχός, Μίυσις, Μίος, ან Μάιχες, აქაც მნიშვნელოვან გადახვევასთან საქმე არ უნდა გვქონდეს.

წარწერა უკავშირდება საქართველოს, კერძოდ, კოლხეთის ისტორიის ერთ ეპიზოდს. კოლხეთის ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთი ძვ. წ. I საუკუნის 80-იანი წლებით შემოიფარგლება. კოლხებმა ისარგებლეს მითრიდატე ევპატორის მძიმე მდგომარეობით რომთან პირველი ომის მსვლელობის დროს და განუდგნენ მას. აპიანეს მიხედვით, მითრიდატემ, „პონტოში რომ დაბრუნდა (დარდანში ზავის დადების შემდეგ – თ. დ.), გამდგარ კოლხებსა და ბოსფორელებს გაუმართა ომი. ამათგან კოლხები მას შვილს სთხოვდნენ, მითრიდატეს, რათა მიეცა მათთვის მეფედ და (როგორც კი) მიიღეს, მაშინვე დამორჩილდნენ. მაგრამ მეფემ იეჭვა, რომ ეს ყველაფერი მოაწყო მისმა შვილმა, რომელსაც მეფობა სურდა, მოაყვანინა იგი, დაადო ოქროს ბორკილები და შემდეგ დიდხანს არ გაუვლია, რომ მოკლა (კიდევაც), თუმცა იგი დიდად სასარგებლო იყო მისთვის აზიაში ფიმბრიის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს“ (App. Mithr. 64).

---

333 Duane W. Roller, Empire of the Black Sea: The Rise and Fall of the Mithridatic World. Oxford University Press. 2020, გვ.76

334 საინტერესოა, რომ საკუთარი სახელი Μάης ჩანს ამისოსში (სამსუნში) ნაპოვნ ორ წარწერაში, მათ შორის ძვ.წ. II-I ს.-ის სტელის ერთ სტელაზე, რომელიც, უკავშირდება ფარნაკეს Μάης καὶ Ταννας ὑπὲρ Φαρνάκου τοῦ ἀδελφοῦ καὶ Φαρνάκου Μαέους υἱοῦ στήλην. იხ. SEG 42:1132. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/265808?hs=20-26 ბოლო ნახვა: 12.01.2023

335 M. Lurker, Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons. Routledge. გვ. 215

პონტოს სამეფოს და კოლხეთის ურთიერთობის კვლევისას განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ სტატუსს მითრიდატეს სახელმწიფოს ფარგლებში, მისი ცვალებადობის სურათის ზუსტ რეკონსტრუქციას. ამის შესახებ ბევრია დაწერილი.[336] ყოველივე ეს ჩვენ ასე გვესახება: პონტოს ფარგლებში შესვლის შემდეგ თავდაპირველად კოლხეთი წარმოადგენდა „სატრაპიას“. ეს პერიოდი გრძელდება ქვეყნის დაპყრობიდან კოლხების აჯანყებამდე და აქ, მათივე თხოვნით, მითრიდატე პონტოელის ვაჟის მითრიდატე ფილოპატორ ფილადელფოსის გამეფებამდე (ძვ. წ. 84 წ.). ერთხანს კოლხეთში სამეფო ხელისუფლება უნდა არსებულიყო. მითრიდატე უმცროსის რეზიდენცია იყო ვანი, სადაც მან განახორციელა სპილენძის ანონიმური მონეტების უკნინესი ნომინალების ემისია. კოლხეთის მეფე სიკვდილით დაისაჯა სეპარატიზმის გამო. ხანძრის კვალი, რომელიც ასე გამოკვეთილადაა დადასტურებული ვანსა და ეშერაში ძვ. წ. I ს. დასაწყისის ფენებში, შედეგია მამა-შვილის კოლიზიებისა, მათ შორის უშუალო სამხედრო შეტაკებისა. მოგვიანებით გარკვეული დროის განმავლობაში კოლხეთს ბოსფორთან ერთად მახარე განაგებს. მითრიდატე ევპატორის ბატონობის დასკვნით ეტაპზე კი დასავლეთ საქართველო კვლავ ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად რჩება და სატრაპ მოაფერნეს ემორჩილება.

ფილოპატორმა ცადა უსაფრთხოების გარანტიები მიეღო რომის რესპუბლიკისგან, მაგრამ ამაოდ. აღნიშნული ეპიგრაფიკული ძეგლი, კაპიტოლიუმის სტელა, თითქოს სწორედ ამაზე მეტყველებს.

კონკრეტული ზედწოდების – ფილოპატორ ფილადელფოსი – მატარებელი ორი პონტოელი მითრიდატეა ცნობილი. მითრიდატე III-ის ძე და ფარნაკე I-ის ძმა მითრიდატე ამ უკანასკნელის შემდგომ მართავდა ქვეყანას. მამამისს ზედწოდება არ ჰქონია, ისევე როგორც წარწერაში მოხსენიებულ მითრიდატეს. მითრიდატე IV-ის მეფობის ხანგრძლივობა მისი

[336] **М. П. Инадзе.** Причерноморские города древней Колхиды. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1968, გვ. 231-232; **Г. А. Лордкипанидзе**. К историй древней Колхиды. Тбилиси, издательство: Ганатлеба. 1970, გვ. 22-25; აქვე იხ. უფრო ადრეული ლიტერატურა; **Н. Ю. Ломоури.** К истории Понтийского царства. ч. I. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1979, გვ. 175-178; **Н. Ю. Ломоури.** Грузино-римские взаимоотношения. ч. I. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1981, გვ. 73-74; **Д. Б. Шелов.** Махар, правитель Боспора. ВДИ. 1978. №1, გვ. 59-60; **Д. Б. Шелов.** Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI. ВДИ. 1980. №3, გვ. 35-40; **Т. Т. Тодуа**. Колхида в составе Понтийского царства. Диссертация на соискание учёной степени канд. исторических наук. Тбилиси. 1985 (ხელნაწერი), გვ. 84-105; **Т. Т. Тодуа.** Колхида в составе Понтийского царства. Автореферат диссертации на соискание учёной степени канд. исторических наук. Тбилиси. 1985, გვ. 12-13; **გ. დუნდუა.** იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში. მაცნე (ისტორიის... სერია). თბ. 1974. №2, გვ. 146-159; **Г. Ф. Дундуа.** Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987, გვ. 110-122; **თ. დუნდუა.** კოლხეთისა და პონტოს სამეფოს ურთიერთობის ისტორიიდან. თსუ-ს შრომები. (ისტორიის... სერია). ტ. 283. თბილისი. 1989, გვ. 66-82; **თ. დუნდუა.** საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2017, გვ. 82-101

ატიკური სისტემის ტეტრადრაქმებზეა ასახული ლეგენდით – ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥ – ნატურალისტური თავი თანდათან ასაკში შედის.[337] ის ხომ არ არის მოხსენიებული მოტანილ ეპიგრაფიკულ ძეგლში; შემდეგი ფილოპატორ ფილადელფოსის მამა ხომ ევპატორია?! მაგრამ ტექსტის ნაწილის – „მეფე მითრიდატეს ძე“ – აღდგენა ჰიპოთეტურია. ტიტული „ბასილევსი“ შესაძლოა არც კი ყოფილიყო. ახლა კი, ამ კუთხით, უფრო თამამად შეგვიძლია ვისაუბროთ მითრიდატე უმცროსზე, ევპატორის ძეზე. მითრიდატე უმცროსმა კოლხეთი მიიღო; კოლხეთის სამეფო კი ევპატორამდე მითრიდატიდების დინასტიის არასდროს ყოფილა, ანუ მითრიდატე ფილოპატორ ფილადელფოსს თავისი ძალაუფლების მემკვიდრეობითი ხასიათის პოლიტიკური მანიფესტაცია არაფერში სჭირდებოდა, და მას არც რაიმე სერიოზული საფუძველი ჰქონდა ყოველივეს სამტკიცებლად. მითრიდატე უმცროსი სრულიად ახალ სამეფოს დაეპატრონა. შესაბამისად, ის მითრიდატეს ძეა, და არა მეფე მითრიდატესი. რაც შეეხება ელჩებს, ზოგიერთმა მკვლევარმა ისინი გააიგივა ევპატორის დროინდელ პოლიტიკურ მოღვაწეებთან (App. Mithr. 19).

დასანანია, რომ კოლხეთის მეფის მცდელობას, დაეცვა თავისი ქვეყანა, შედეგი არ მოჰყოლია. ის ფორმალურად, თითქოს, რომაელებსაც დაუმეგობრდა, მაგრამ ამაოდ.

[337] W. H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach. Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure. Tome premier. Premier fascicule (2e edition). Paris. 1925. New York. 1976, გვ. 12

წარწერა არისტარქე კოლხის დრაქმაზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა ასეთია — ვერცხლი. რემედიუმი – 3,2-3,7 გრ. (იხ. დანართი 17).

შუბლი — მარჯვნივ მიმართული უწვერული ადამიანის თავი გასხივოსნებული გვირგვინით (ჰელიოსი პომპეუსის სახის ნაკვთებით).

ზურგი — მარჯვნივ მიმართული მაღალზურგიან ტახტზე მჯდომი ქალღმერთი ტიხე კოშკისებური გვირგვინით თავზე. მარცხენა ხელში სფეროს მსგავსი საგანი უჭირავს, ხოლო მარჯვენათი საჭეს ეყრდნობა. გამოსახულების ორივე მხარეს და ქვემოთ ბერძნული ზედწერილი: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΔΟΣ/ΒΙ („არისტარქესი, კოლხეთის მეფისნაცვლისა, ან კოლხეთის მმართველის, ან არისტარქესი, რომელიც კოლხეთს მართავს" და თარიღი – 12, რაც ამ პიროვნების მმართველობის მეთორმეტე წელს, ანუ ძვ. წ. 52-51 წლებს უდრის).

ზარაფხანა – ფაზისი (?)

ნომინალი – დრაქმა.

თარიღი – ძვ. წ. 52-51 წწ.

კოლექცია: ბერლინის მუზეუმი – 1 ცალი; ეშმოლის მუზეუმი (ოქსფორდი) – 1 ცალი; ბრიტანეთის მუზეუმი – 1 ცალი; პარიზის მედლების კაბინეტი – 1 ცალი; სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი – 2 ცალი.

სისხლისმღვრელი ბრძოლები რომსა და პონტოს შორის ძვ. წ. I საუკუნეში რამდენიმე ათეული წელი გაგრძელდა და საბოლოოდ, პონტოს მეფე მითრიდატე VI-ის (ძვ. წ. 120-63 წწ.) მარცხით დასრულდა. რომის ძლევამოსილი სარდალი გნეუს პომპეუსი ჯერ სომხეთში შევიდა და იქ პონტოს მოკავშირე ტიგრან II (ძვ. წ. 95-55 წწ.) დაამარცხა, ხოლო შემდეგ, კერძოდ, ძვ. წ. 65 წელს იბერიას მიადგა. მიუხედავად მედგარი წინააღმდეგობისა, ქართლის მეფე არტაგი ბოლოს იძულებული გახდა პომპეუსს დამორჩილებოდა. იბერიიდან რომაელები კოლხეთში გადავიდნენ, სადაც პომპეუსმა ქვეყნის ეფემერულ მმართველად ძვ. წ. 63 წელს არისტარქე კოლხი დანიშნა.

ჩვენამდე მოაღწია მისი სახელით მოჭრილმა ვერცხლის ექვსმა მონეტამ, რომელთაგან ერთ-ერთი სოხუმის მიდამოებშია აღმოჩენილი.

ინგლისელი და რუსი მეცნიერების ჯ. ჯენკინსისა და კ. გოლენკოს გამოკვლევების თანახმად, მონეტაზე გამოსახულია მზის ღმერთი ჰელიოსი, რომელსაც პომპეუსის ნაკვთები აქვს. ამ მოსაზრებას იმით ასაბუთებენ, რომ კოლხეთის პირველი მეფე, პლინიუსის ცნობის მიხედვით, მზის შვილი იყო, ხოლო არისტარქემ ძალაუფლება პომპეუსისგან მიიღო. ამ შემ-

თხვევაში ერთმანეთს შეერწყა ადგილობრივი ტრადიცია და პოლიტიკური კონიუნქტურა. ეს მოსაზრება უაღრესად ანგარიშგასაწევია.

ზურგზე მოთავსებულია მარჯვნივ მიმართული ტახტზე მჯდომი ქალის დრაპირებული გამოსახულება კოშკურა გვირგვინით, რომელსაც მარცხენა ხელში სფეროს მსგავსი საგანი უჭირავს, ხოლო მარჯვენათი საჭეს ეყრდნობა. მონეტის ზურგზე არსებული გამოსახულების სწორი ინტერპრეტაცია ჯ. ჯენკინსმა იმის წყალობით მოახერხა, რომ მის ხელთ აღმოჩნდა შესანიშნავად დაცული ეგზემპლარი, რომელზედაც კარგად ჩანს საჭე, შემთხვევის, ბედისა და ბედნიერების ქალღმერთის, ტიხეს აუცილებელი ატრიბუტი.

არისტარქე კოლხის დრაქმების ისტორიული მნიშვნელობა ძალიან დიდია. მათი ლაკონური ზედწერილი იმის თვალსაჩინო ილუსტრაციაა, თუ რა უპირატესობა აქვს მონეტის ლეგენდებს რიგ შემთხვევაში ნარატიულ წყაროებთან შედარებით. საქმე ის არის, რომ ზოგიერთი ანტიკური ავტორი არისტარქეს მეფეს უწოდებს, თვით მონეტის წარწერაში კი, რომელსაც იურიდიული მნიშვნელობა აქვს, ეს უკანასკნელი მმართველად/მეფისნაცვლად არის მოხსენიებული. ამრიგად, მონეტის ლეგენდის საშუალებით მთელი ქვეყნის პოლიტიკური ვითარების დადგენა ხერხდება. ცხადია, კოლხეთი ამ დროს სამეფო კი არ არის, არამედ, ფორმალურად მაინც, რომზე დამოკიდებული მხარეა.

გნეუს პომპეუსი ჩვენი მსჯელობის ცენტრალური ფიგურაა, თუმცა შესავალი ციტატა პლუტარქედან მას არ ეხება, ის კეისრის შესახებაა. „ყველაზე უფრო აშკარა ზიზღსა და კეისრის მოკვლის სურვილს მისი მეფედ გახდომის ჟინი იწვევდა. კეისრის უმთავრესი დანაშაული ხალხის თვალში სწორედ მეფობისაკენ სწრაფვა იყო“ (Plut. Caes. 60). „იმ დღეს ლუპერკალიების დღეობა იყო . . . სატრიუმფო სამოსელში გამოწყობილი კეისარი საორატორო ტრიბუნის მახლობლად ოქროს სავარძელში იჯდა და ამ სანახაობას შესცქეროდა. წმინდა სრბოლის მონაწილე მორბენალთა შორის ერთ-ერთი ანტონიუსიც იყო. ჩქარა მან ფორუმთან მოირბინა . . . და ანტონიუსმა დაფნის გვირგვინით მოკაზმული სამეფო დიადემა კეისარს გაუწოდა; ამაზე კანტიკუნტი და ისიც წინასწარ მომზადებული ტაშისცემა გაისმა. კეისარმა გვირგვინი აირიდა; ახლა კი მთელმა ხალხმა დასცხო ტაში. მერე ისევ მიართვა ანტონიუსმა კეისარს გვირგვინი; ტაში ისევ რამდენიმე კაცმა დაუკრა; ხოლო როცა კეისარმა კვლავ აირიდა დიადემა, ტაშის ცემა კვლავ მთელმა ხალხმა ატეხა. როცა ამგვარი ხერხით ხალხის განწყობა გამომჟღავნებულ იქნა, კეისარი ფეხზე წამოდგა და ბრძანა, გვირგვინი კაპიტოლიუმში წაეღოთ. მცირე ხნის შემდეგ ხალხმა სამეფო დიადემით მოკაზმული კეისრის ქანდაკებები დაინახა. მაშინ სახალხო ტრიბუნები,

ფლავიუსი და მარულუსი, მყისვე მიიჭრნენ ამ ქანდაკებებთან და მათი მოკაზმულობანი დახსნეს. მერე, კეისარს რომ პირველად მეფესავით მი-ესალმნენ, ის პირები დაპებნეს და საპყრობილეში წაიყვანეს. ხალხი ტაშის გრიალით მიჰყვებოდა უკან ამ სახალხო ტრიბუნებს . . . სახალხო ტრიბუნ-თა მოქცევით აღშფოთებულმა კეისარმა მარულუსსა და მის ამხანაგებს მა-თი წოდების ღირსება აჰყარა“ (Plut. Caes. 61).[338]

კეისრის ექსპერიმენტი ფუნდამენტური კონსტიტუციური ცვლილე-ბის პერსპექტივის შესწავლას ემსახურებოდა. რა განსხვავებაა მონარქს, ერ-თის მხრივ, და მეორეს მხრივ, მთელი სიცოცხლის მანძილზე აღიარებულ დიქტატორს, თუ პრინცეპს შორის?! ტაციტუსთან დაცული იმპერატორ გალბას სიტყვა ამის ზუსტი პასუხია. „ჩვენ ისე არ ვეწყობით, როგორც ის ხალხები, მეფეები რომ მართავენ. იქ ძალაუფლება ერთი ოჯახის ხელშია, დანარჩენი კი მისი მონები არიან. შენ (მიმართავს პიზონს, პრინცეპსობის კანდიდატს – თ. დ.) კი ის ხალხი უნდა მართო, ვინც ვერ იგუებს ვერც ნამ-დვილ მონობას, და ვერც ნამდვილ თავისუფლებას“ (Tac. Hist. I. 16).

შემდეგი ექსპერიმენტი ნუმიზმატიკურია. კეისარი მონეტაზე საკუ-თარ პორტრეტს ათავსებს, როგორც ნებისმიერი ელინისტი მონარქი. აქამ-დე კი აი, რა ხდებოდა: საერთო-სახელმწიფო სიმბოლიკა, სტაბილურობა და კონსერვატიზმი რესპუბლიკური სამონეტო ტიპოლოგიის მახასიათებ-ლებია. ძვ. წ. 130 წლიდან გამოსახულებებში ინდივიდუალური შტრიხები იჭრება. ეს იმ triumviri monetales დამსახურებაა, ყოველწლიურად რომ იც-ვლებოდნენ. ზოგჯერ ფულის მოჭრა სხვა მაგისტრატის, ან საგანგებო უფ-ლებებით აღჭურვილი სარდლის კომპეტენციაა. პერსონალური ტიპების გენეზისმა და საერთო ტენდენციამ ავტოკრატიისკენ თანადროული მოვ-ლენები და ძლიერი პიროვნებები წარმოაჩინა. მაგ., ძვ. წ. 101 წელს მოჭ-რილ მონეტაზე გაიუს მარიუსია ეტლზე, როგორც ტრიუმფატორი. სულაც სიცოცხლეში მსგავსადაა გამოსახული. მაგრამ ეს ჯერ პორტრეტი არ არის. უახლოესი წინაპრის პორტრეტი ჩნდება ძვ. წ. 54 წლიდან. გაიუს იული-უს კეისრის თანადროულ სამონეტო პორტრეტს კი სენატის სპეციალური დადგენილება ედო საფუძვლად. ამ სქემიდან საერთოდ ამოვარდნილია ფლამინინუსის პორტრეტი საბერძნეთში მოჭრილ ოქროს მონეტაზე.[339] ეს ადრე მოხდა და რესპუბლიკაც ამ დროს ძლიერია. ე.ი. კეისარი პირველი რომაელია, სიცოცხლეშივე მონეტაზე რომ გამოსახეს (ძვ. წ. 44 წელი). ასე თვლიდა ყველა რომში, ასეთია ისტორიოგრაფიული პოზიციაც. თუმცა ეს, მაინცდამაინც, ჭეშმარიტებას არ შეეფერება. ცოტა უფრო ადრე, კერ-ძოდ ძვ. წ. 52/51 წლებში, რომიდან შორს, კოლხეთში მოჭრილ დრაქმაზე გნეუს პომპეუსია გამოსახული.

[338] პლუტარქე. რჩეული პარალელური ბიოგრაფიები. I. ძველბერძნულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და განმარტებები დაურთო აკ. ურუშაძემ. თბილისი, სახელგამი. 1957, გვ. 223-224
[339] Chr. Howgego. Ancient History from Coins. London and New York. Routledge. 1995, გვ. 67-69

კოლხეთის დინასტი არისტარქე პომპეუსის კრეატურა და მისი აღმოსავლური რეორგანიზაციის ნაწილია. ყოველივე ამას ადგილი ჰქონდა მითრიდატული ომების შემდგომ. ძვ. წ. 63 წელს მას კოლხეთი ჩააბარეს (App. Mithr. 114). ერთი შეხედვით, რა შუაშია ეს დრაქმა რომაულ ნუმიზმატიკასთან?! ის არისტარქეს სამონეტო რეგალიის რეალიზაციაა და მმართველობის წლებიც (12) მისია. დრაქმა, თითქოს, რომაული კონიუნქტურის მიღმაა, მიუხედავად იმისა, რომ არისტარქე პომპეუსის კლიენტია.

მაგრამ, მოდით, სხვა კუთხით შევხედოთ ყველაფერ ამას. ვინ არის არისტარქე? ὁ ἐπί τῆς βασιλέιας – მეფისნაცვალი. რომელი მეფის, კოლხეთს ხომ მეფე არ ჰყავს?! მაშინ, გამოდის, რომ რესპუბლიკის. წარმოიდგინეთ, რა რეაქცია მოჰყვებოდა სენატში პომპეუსის დეიფიცირებულ (rex et deus) ილუსტრაციას! სხვა საკითხია, უნახავთ კი რომაელებს ეს ფული. მართლაც, ემისია მცირემასშტაბიანია, ჩვენამდე მხოლოდ 6 ეგზემპლარმა მოაღწია.

ვის ეკუთვნის მონეტის დიზაინი, არისტარქეს, რომელმაც, უბრალოდ, არ იცის რესპუბლიკის ტრადიცია კონკრეტულ სფეროში, თუ მას ყველაფერი გარედან უკარნახეს?! ხომ არ არის ეს დრაქმა პომპეუსის ექსპერიმენტი?! მოქმედებს რა საკუთარი კლიენტის ხელით, ის ცდილობს გაარკვიოს მეტროპოლისის პოლიტიკურ-კონსტიტუციური სიმპათიები.

შესაძლოა ყველაფერი ასეც იყო. კრასუსი მკვდარია, კეისარი კი გალიაში ომობს. ეს სახელოვანი გენერალი მარტოა რომში. სიმპტომატურია ისიც, რომ ფარსალეს ბრძოლის წინ პომპეუსს საკუთარი მომხრეები, ალბათ, უფრო დაცინვით, აგამემნონს და მეფეთა მეფეს ეძახდნენ (Plut. Pomp. 67). ან რა უნდა გვიკვირდეს, როცა კეისრის სიკვდილის შემდგომ ტირანის მკვლელმა ბრუტუსმა საკუთარი პორტრეტი მოათავსა მონეტაზე.[340] რესპუბლიკა დიდი ხნის მკვდარი იყო.[341]

---

[340] D. R. Sear. Roman Coins and Their Values. 4th edition. London. 1997, გვ. 84 №382

[341] **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ.** ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **К. В. Голенко.** Аристарх Колхидский и его монеты (к истории Колхиды I в. до н. э.). Вестник Древней Истории (ВДИ). 1974. N4; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi. 2013; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **G. K. Jenkins.** Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum. Numismatic Chronicle (N.C.). London. Vol. 19 (1959)

ფესინოს სკითინოსის ძის წარწერები დელფოსა და ათენში

ძვ.წ. I საუკუნით თარიღდება დელფოს ერთი წარწერა (იხ. დანართი 18). ტექსტი ასე იკითხება:

ὁ δῆμος ὁ Χίων Φησῖνον

Σκυθίνου Χῖον...

Ἀπόλλωνι Πυθίωι

წარწერის თარგმანს გვთავაზობს თ. ყაუხჩიშვილი:

„ქიოსელთა დემი ფესინოსს, სკითინოსის ძეს, აპოლონ პითიელს (ავ-ედრებს)“.[342]

დამატებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ წარწერა შესრულებულია კვარ-ცხლბეკზე, რომელზეც, როგორც ჩანს, განთავსებული იყო ამ პიროვნების ქანდაკება.[343]

წარწერაში, თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ორი საკუთარი სახელია საინ-ტერესო. ეს სახელებია: Φησῖνον და Σκυθίνος, რომელნიც, მისი შეხედულე-ბით, ძველი კოლხეთის ისტორიას უკავშირდებიან.[344]

კერძოდ, სახელი Φησῖνον II Φησῖνος (Arr. Anab. II, 1, 2, 5) II Φησεῖνος (IG XIV 572), თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ერთი და იგივე სახელებია, იტაც-იზმის საფუძველზე სხვადასხვაგვარად დაწერილი. აქ იგივე ძირი უნდა იყოს, რაც არის სიტყვაში Φᾶσις (Φης II Φας), რომელიც ჰესიოდეს დრო-იდან გვხვდება, როგორც მდინარე ფასისის სახელი, ხოლო არისტოტელეს დროიდან – როგორც ქალაქის სახელიც. [345]

თ. ყაუხჩიშვილი აქვე განიხილავს ეგვიპტის პაპირუსებში დადასტუ-რებულ საკუთარ სახელებს: Φᾶσις (πᾶσις), Φάσεις (πᾶσις), Φασαῆς, Φασαΐς (πασαΐς),Φάσις, Φῖσις[346] – ტროელი ვაჟკაცი (Quint. Smyrn. 10, 89), Φασιάς- მე-დეას სახელწოდება; Φασιάς – კოლხოსის მამა, ჰელიოსის ძე; იგივე – მხატ-ვრის სახელი (Anth. Plan. 117), Φασιάδης – სვიდასთან, Φασιανάτης (CI II, 2903 და სხვ.).[347]

---

[342] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 234

[343] J. M. Müller. „... weihte es der Athena.“ Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis“. Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden. 2010, გვ. 160

[344] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 234

[345] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 234

[346] Preisigke, Fr. Namenbuch: enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden. … Ägyptens sich vorfinden. Heidelberg: Selbstverlag des Herausgebers. 1922, გვ. 361

[347] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 234

ამ მაგალითებზე დაყრდნობით, თ. ყაუხჩიშვილი დაასკვნის, რომ ბერძენთათვის Φᾶσις არგონავტების ლაშქრობიდან იყო კარგად ცნობილი სახელი, და მისი სხვადასხვა ვარიანტი გავრცელდა ბერძნულ-რომაულ სამყაროში.[348]

რაც შეეხება ამავე წარწერაში დადასტურებულ სახელს Σκυθίνος (თუ Σκυθινός), ეს სახელიც საკმაოდ იშვიათია ბერძნულ ლიტერატურულ წყაროებში. თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ეს სახელი უკავშირდება ქართულ სატომო სახელს Σκυθινοί (Xen. An. IV, 7, 18; IV, 8, 1). ამ სახელს, თ. ყაუხჩიშვილის განმარტებით, აქვს მეგრული ეტიმოლოგია, კერძოდ, სკვითინი იგივე შკვითინია, რაც შვიდს ნიშნავს მეგრულად. ტომთა ეს სახელწოდება სკვითინი/შკვითინი ფორმით, მართალია, მხოლოდ ქსენოფონტესთან გვხვდება, მაგრამ შემდგომ იგი დადასტურებულია სტრაბონთანაც ἑπτακωμῆται-ის ფორმით. ჰეპტაკომეტი ნიშნავს „შვიდი სოფლის მცხოვრებთ“. ამ სახელს კარგად იცნობდნენ ძველი ბერძნები და არ აკავშირებდნენ ძალიან პოპულარულ Σκύθης-თან. დიოდორე სიცილიელი ამ სატომო სახელს წერს ფორმით Σκυτὶνοι (XIV, 29), ე.ი. Σκύθης-ისაგან სრულიად განსხვავებული ორთოგრაფიით (თუ ამის მიზეზი გადამწერი და შემდეგი ხანის შეცვლილი ფონეტიკა არ არის).[349]

ამ კონკრეტული წარწერის სიტყვა Σκυθίνος, თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, მაინც უფრო ახლოსაა, Σκύθης-სთან, ანუ ტომის სახელწოდებასთან, ვიდრე პაპეს მიერ შემოთავაზებული ეტიმოლოგია, რომლის მიხედვითაც Σκυθίνος არის Becherer (“ხის ტოლჩების მკეთებელი, ხელოსანი“)[350] დაკავშირებული ბერძნულ სიტყვასთან σκύφος „ტოლჩა“ (რომლის ეოლიური ვარიანტია σκύθος).[351]

ბოლოს თ. ყაუხჩიშვილი დასძენს: *„ძალიან ძნელია დიდი არგუმენტაციის წამოყენება ან პაპეს ეტიმოლოგიის საწინააღმდეგოდ, ანდა ჩემი მოსაზრების სასარგებლოდ, მაგრამ ასე მგონია, ამ მოსაზრების წამოყენებაც შესაძლებელია. მითუმეტეს იმ მასალის ფონზე, რაც ზემოთ იყო წამოყენებული: ქართული სატომო სახელები (კოლხი, მაკრონი, სანი) იქცევიან ბერძნულ საკუთარ სახელებად და ამ ხალხთა შორის ინტენსიური ურთიერთობის საფუძველზე.“*[352]

---

[348] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 235

[349] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 235

[350] W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, გვ. 1415

[351] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 235

[352] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 235

ჩვენი აზრით, საინტერესოა, რომ გარდა დელფოსისა, იმავე სახელს ვხედავთ ძვ.წ. I საუკუნით დათარიღებულ და ატიკაში, ათენის აკროპოლისის აღმოსავლეთ ნაწილში 1836 წელს აღმოჩენილ სხვა წარწერაში.[353] წარწერა მარმარილოს ფილაზეა შესრულებული და მეორადად გამოყენებულია როგორც კაპიტელის ნაწილი.[354] წარწერა გვამცნობს:

ὁ δῆμος ὁ Χίων

Φησῖνον Σκυθίνου

Ἀθηνᾶι Πολιάδι

καὶ θεοῖς πᾶσι.

ეს წარწერა თავის სტრუქტურით ძალიან წააგავს წინა წარწერას და შემდეგ შინაარსს გადმოგვცემს:

ქიოსელთა თემი

ფესინოსს სკითინოსის ძეს

ათენა პოლიასს (ათენას ეპითეტი -„ქალაქის მცველი"ე. კ.)

და ყველა ღმერთს [ავედრებს - ე.კ.].

ვფიქრობთ, ეს ორი წარწერა აშკარად ერთ პიროვნებას მიემართება და გამომდინარე იქიდან, რომ მას როგორც დელფოში, ისე, ათენში ქიოსის თემი ერთხმად ავედრებს აპოლონს, ათენას და ყველა ღმერთს, საკმაოდ დაწინაურებული ადამიანი უნდა ყოფილიყო კუნძულ ქიოსზე. მიულერის აზრით, იგი შეიძლება ყოფილიყო ქიოსის მმართველი.[355] პიროვნების მნიშვნელობას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ წარწერები მარმარილოს კვარცხლბეკებზეა შესრულებული,[356] რომელზეც, სავარაუდოდ, შეიძლება მდგარიყო ფესინოს სკითინოსის ძის ქანდაკება და რომ ქანდაკებები საბერძნეთში ყველაზე მნიშვნელოვან ორ ადგილას, დელფოსა და ათენში იყო განთავსებული. თუკი თ. ყაუხჩიშვილის მოსაზრებას გავიზიარებთ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეთნიკურად არაბერძენმა, ერთ-ერთი ქართველური ტომის წარმომადგენელმა, საბერძნეთის ამ თემში გამორჩეული მდგომარეობა მოიპოვა. შესაბამისად, მონის, აზატის, თავისუფალი ხელოსნის, მოქალაქის გვერდით საბერ-

---

[353] IG II² 2802 Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn. Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219) ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/5055?hs=98-107 ბოლო ნახვა 8.08.2021

[354] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis", Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden 2010, გვ. 192

[355] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis", Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden 2010, გვ. 160

[356] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis", Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden 2010, გვ. 192

ძნეთის ისტორიაში ჩანს ქართველური წარმოშობის დაწინაურებული პიროვნებაც, რაც, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანი უნდა იყოს ანტიკური ხანის საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის. დამატებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს უკანასკნელი შემთხვევა შესაძლებელია მომხდარიყო მხოლოდ ელინისტურ ხანაში, როდესაც საბერძნეთის ისტორიის სარბიელზე გამოდიან სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფის, სხვადასხვა წარმომავლობის ადამიანები. საყურადღებოა, რომ კოლხეთის ტერიტორიაზე მოსახლე სხვა ტომები, სავარაუდოდ, ფიგურირებენ კუნძულ ქიოსზე აღმოჩენილ სხვა წარწერაში (იხ. წარწერა ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ-ის მოხსენიებით გრაცის მუზეუმიდან).

წარწერები რომიდან ჰენიოხის მოხსენიებით

რომში, ვია აპიაზე მდებარე ვინია კოდინის კოლუმბარიუმში (საერთო სამარხი) აღმოჩენილია მარმარილოს ქვა წარწერით, რომელშიც ვინმე ჰენიოხი იხსენიება (იხ. დანართი 19). კოლუმბარიუმი ავგუსტუსის ხანიდან აზატების საერთო სამარხს წარმოადგენდა და აქ მოხსენიებულია სხვადასხვა პირები.[357] წარწერა ახ. წ. 1-30 წლებით თარიღდება. წარწერაში ნახსენებია სახელი:

L(ucius) ⌜Aemilius⌝ / Eniochus – ლუციუს ემილიუს ჰენიოხუსი.

რომში აღმოჩენილი მეორე წარწერა ჰენიოხუსის მოხსენიებით, შემდეგი შინაარსისაა:

D(is) M(anibus) / Aeliae Donatae co(n)iugi / b(ene) m(erenti) fecit / Eniochus Aug(usti) n(ostri) cum / qua vixit ann(os) XVIIII et / sibi et suis posterisque / eorum[358]

„ღვთაებრივი მანებისადმი (რომაული ეპიტაფიების ტრადიციული დასაწყისი – ე.კ.) / ელია დინატას, მეუღლის / საპატივცემოდ გააკეთა / ენიოხუსმა ავგუსტუსისა ჩვენისა (ნიშნავს - „რომაული ჯარის სამხედრო მოსამსახურემ“ - ე.კ.) / ვისთანაც იცხოვრა 18 წელი, თავისთვის (გააკეთა) და საკუთარი შთამომავლებისთვისაც“.

რომში აღმოჩენილი მესამე წარწერა უკვე ჰენიოხუსის მოხსენიებით, შემდეგი შინაარსისაა:

D(is) M(anibus) / Domitius / [H]eniochus / [f]ecit vernae suo / Epaphrodito[359]

„ღვთაებრივი მანებისადმი / დომიციუს ჰენიოხუსმა / გააკეთა ვერნა (ბატონის სახლში დაბადებული მონა - ე.კ., ნ.ფ.) ეპაფროდიტოსისთვის“.

კიდევ ერთი წარწერა, რომელშიც ენიოხუსი იხსენიება, შემდეგი შინაარსისაა:

Cn(aeus) Fictorius Cn(aei) l(ibertus) / Eniochus / Herennia |(mulieris) l(iberta) Strategis.[360]

„გნეიუს ფიქტორიუსი გნეიუსის გააზატებული მონა / ენიოხუსი / ჰერენია/ გათავისუფლებული ქალი სტრატეგისი“.

და ბოლოს, რომიდან მომავალ კიდევ ერთ წარწერაშია მოხსენიებული ენიოხუსი, თუმცა, ამ შემთხვევაში, არც აზატის და არც მონის ხსენებასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე, ამ შემთხვევაში, ეს წარჩინებული რომაელის

[357] CIL 06, 04506 (1). EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-17200127. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR126205 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[358] CIL 06, 10877. EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-17200602, ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[359] CIL 06, 16943. EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-12001842, ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[360] CIL 06, 17914 (p 3521). EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-00600912. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en ბოლო ნახვა: 10.02.2022

ტრიანომინას ბოლო ნაწილი უნდა იყოს, შესაბამისად, ქართველურ სამყაროსთან ეს წარწერა არ არის დაკავშირებული, თუმცა, აქვე მოვიხსენიებთ.

წარწერაში მრავალი სახელია ჩამოთვლილი და მათ შორის: C(aius) Rabirius Eniochus[361] „გაიუს რაბირიუს ენიოხუსი".

ამ წარწერებში მხოლოდ ერთშია დადასტურებული ფორმა Heniochus, დანარჩენ შემთხვევაში კი გვხვდება: Eniochus.

რამდენად შესაძლებელია, რომ ეს სახელები მივიჩნიოთ ეთნიკურ სახელად (ჰენიოხი) ძნელი სათქმელია, რადგან ბერძნული წარმოშობის ეს სიტყვა („მეეტლე") საკუთარ სახელადაც გამოიყენებოდა. თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ რომში მონები ხშირად ატარებდნენ საკუთარი ეთნიკური წარმომავლობის აღმნიშვნელ საკუთარ სახელებს, შესაძლებელია, ვიფიქროთ, რომ მონისა და აზატის შემთხვევაში საქმე გვქონდეს ჰენიოხების ტომის წარმომადგენელთან.

[361] CIL 06, 00200 (p 3004, 3755, 4134); EDCS-17200127, ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en ბოლო ნახვა: 10.02.2022

ბერძნული წარწერები მინის ჭურჭელზე გონიო-აფსაროსიდან

გონიო-აფსაროსში 1995 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისას ნაპოვნია ორი მინის ჭურჭელი, რომელზედაც ბერძნული წარწერებია აღმოჩენილი (იხ. დანართი 20). ასეთი ჭურჭელი, სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, სპორტულ შეჯიბრებებში გამარჯვებულებს გადაეცემოდათ ჯილდოდ.[362] ორივე მინის სასმისი ახ. წ. I საუკუნით თარიღდება.[363] პირველ სასმისზე წარწერა მოთავსებულია ოთხ ფოთლისებურ წრეში, თითოში წერია სამი ასო და მთლიანობაში სულ 12 ასოა წარმოდგენილი. წარწერა შემდეგნაირად იკითხება:

ΛΑΒΕΤΗΝΝΙΚΗΝ.

ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ

მიიღე გამარჯვება

ერმიტაჟში დაცული ანალოგის მიხედვით წარწერა თარგმნეს, როგორც „გაიმარჯვე".

მეორე სასმისი ფრაგმენტულადაა შემონახული, რომლის წარწერას, ერმიტაჟში დაცული ანალოგის მიხედვით, კითხულობენ შემდეგნაირად: ΚΑΤΑΙΧΑΙΡΕΚΑΙΕ ΥΦΡΑΙΝΟΥ და ამგვარად თარგმნიან: „ჯანმრთელი იყავ და გაიხარე"[364] (ΚΑΤΑ ΙΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΥΦΡΑΙΝΟΥ).

დიდი ალბათობით, ახ. წ. I საუკუნის გონიო-აფსაროსის ფენებში სპორტულ შეჯიბრებებთან დაკავშირებული ნივთები რომაელი ჯარისკაცების აქტივობებს ასახავს. კოლხეთის ტერიტორიაზე რომაული ლეგიონების ნაწილების ყოფნა დასტურდება როგორც სხვადასხვა ლეგიონის დამღებით, ასევე სპილენძის ფრაქციული რომაული ფულით, რომელიც ყოველთვის დაკავშირებულია რომაელ ჯარისკაცებთან.[365] ეს ჯარისკაცები, სავარაუდოდ, ეკუთვნოდნენ ან XV ლეგიონს (Appollinaris) ან V ლეგიონს

[362] ა. კახიძე, თ. შალიკაძე. მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან. ფიჭვნარი IV. გონიო-აფსაროსი IX. ნ. ბერძენიშვილის ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი და გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-2008). თბილისი, გამომცემლობა: ტრიადა. 2009, გვ. 58-59

[363] ა. კახიძე, თ. შალიკაძე. მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან. ფიჭვნარი IV. გონიო-აფსაროსი IX. ნ. ბერძენიშვილის ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი და გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-2008). თბილისი, გამომცემლობა: ტრიადა. 2009, გვ. 58-59

[364] ა. კახიძე, თ. შალიკაძე. მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან. ფიჭვნარი IV. გონიო-აფსაროსი IX. ნ. ბერძენიშვილის ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი და გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-2008). თბილისი, გამომცემლობა: ტრიადა. 2009, გვ. 58-59

[365] T. Dundua. Influx of the Roman Coins in Georgia. Phasis. 9. 2006, გვ. 79

(Macedonica), რადგან გონიოში ორივე ლეგიონის დამღებია აღმოჩენილი.[366] ცნობილია, რომ პირველი საუკუნიდან ორივე ლეგიონი აღმოსავლეთშია გადმოსროლილი, მეტწილად იუდეის ომების გამო.

ანტიკურ ხანაში სპორტული ასპარეზობები რომ ნამდვილად იმართებოდა აფსაროსში, მიუთითებს პროკოპი კესარიელი თხზულებაში „გოთური ომის შესახებ" (De Bello Gothico): „აფსარუ... კაი სამი დღის სავალი გზით არის რიზეს მოშორებული. ის ძველად აფსურტად იწოდებოდა...ეს ქალაქი ადრე მრავალცხოვრებიანი ყოფილა. მას გარშემო უვლიდა მრავალი კედელი და შემკული იყო თეატრითა და იპპოდრომით და მას მრავალი სხვა რამეც ჰქონდა, რაც ჩვეულებრივ ქალაქის სიდიდეს მომასწავებელია"(Procop. Goth. VIII, 2).[367]

ქალაქში იპოდრომის არსებობა აშკარად მიუთითებს ეტლებით ასპარეზობაზე, რაც რომში ერთ-ერთ ყველაზე პოპულარულ სანახაობას წარმოადგენდა. რამდენად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გონიოში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი სწორედ ეტლებით რბოლას უკავშირდება?

ვფიქრობთ, თავად ჭურჭელზე არსებულმა გამოსახულებებმა გარკვეულ დასკვნებამდე შეიძლება მიგვიყვანოს. თავიდანვე უნდა ითქვას, რომ რომში გრავირებული მინის ჭურჭლის ჯილდოდ გადაცემა დამკვიდრებული პრაქტიკა იყო როგორც გლადიატორთა, ისე ათლეტთა და ეტლით მრბოლელთა შერკინებისას. პირველ რიგში, ყურადღებას იპყრობს ჭურჭელზე დაფნის გვირგვინებს შორის გამოსახული პალმის რტო, რომელიც, ანტიკურ რომში, როგორც გამარჯვების სიმბოლო, გადაეცემოდა ეტლით რბოლაში გამარჯვებულს.[368] აღსანიშნავია, რომ ხშირად არენათა ნაგებობების ფასადურ ნაწილზე გამოისახებოდა ეტლით მრბოლელი, რომელსაც თავზე ეხურა გვირგვინი, ხოლო მარცხენა ხელში ეჭირა პალმის რტო.[369] სწორედ გვირგვინებს და პალმის რტოს ვხედავთ მინის ლარნაკების გრავირებულ ზედაპირებზე. შესაბამისად, დიდი ალბათობით, ეს ჭურჭელი სწორედ ეტლებით მრბოლელთა პრიზს წარმოადგენდა.

ცხენოსნობასთან დაკავშირებული სპორტული შეჯიბრებები რომ ზოგადად არ იყო უცხო დასავლეთ საქართველოში ახ.წ. II საუკუნეებში დაბანაკებული რომაელებისთვის, კარგად ჩანს ასევე არიანეს „პერიპლუსიდან". ჰადრიანუსის დავალებით სებასტოპოლისის (ახლანდ. სოხუმის)

[366] გ. გამყრელიძე. საქართველოს რომაული პერიოდის არქეოლოგია. იბერია-კოლხეთი. დამატება. 2014, გვ. 4-14, 17

[367] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი II. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, მეორე შევსებული გამოცემა. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1965, გვ. 123-124

[368] John H. Humphrey. Roman Circuses, Arenas for Chariot Racing. University of California Press, Berkeley and Los Angeles. 1986, გვ. 275

[369] John H. Humphrey. Roman Circuses, Arenas for Chariot Racing. University of California Press, Berkeley and Los Angeles. 1986, გვ. 250

ციხის დასათვალიერებლად ჩამოსული კაპადოკიის ლეგატი არიანე ეს-წრება ცხენოსანთა ასპარეზობას:

λα ἰδεῖν καὶ τοὺς ἱππέας ἀναπηδῶντας ἐπὶ τοὺς ἵππους „ (Arrian, PPE, 40)

ქობოსიდან გზად ასტელეფი გამოვიარეთ და შუადღემდე ჩამოვედით სებასტოპოლისში... დღის დანარჩენი დრო გავატარეთ ჯარისკაცებისთვის ხელფასის დარიგებაში, ცხენების და იარაღის დათვალიერებაში, ვაკვირდებოდით ცხენოსნების მარჯვე ჯირითს და მათ მიერ ცხენებზე შეხტომას“.

საინტერესოა, რომ რომაელთა მიერ სპორტული შეჯიბრებების ორგანიზება, როგორც წესი, უკავშირდებოდა რეგიონში სამხედრო მოქმედებების გააქტიურებას.[370]

ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზაში საყურადღებოა სრულიად ანალოგიური შინაარსის მქონე ცხრა წარწერა,[371] რომელიც ხმელთაშუაზღვისპირეთის სრულიად სხვადასხვა ადგილას არის ნაპოვნი. ცხრიდან ხუთი ნივთი პირველი საუკუნით თარიღდება, ხოლო ოთხის თარიღი დაზუსტებული არ არის. ცხრიდან სამი ნივთი მომწვანო მინისგანაა დამზადებული. ერთზე მითითებულია, რომ მოცისფრო-მოყვითალო მინაა. მათი აღწერილობა ემთხვევა გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილი სასმისის აღწერილობას. როგორც ჩანს, ეს წარწერა საპრიზო მინის ჭურჭელზე განსათავსებელი წარწერის ფორმულა იყო. შესაძლებელია, აქ მინის ერთ სახელოსნოსთან ან საერთოდ ერთ ოსტატთანაც გვქონდეს საქმე.

---

[370] **R. Ziegler.** Städtisches Prestige und keiserliche Politik, Studium zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n.Chr. Düsseldorf. 1985, გვ. 67-119; **C. Wallner,** Soldatenkaiser und Sport. Frankfurt am Mainz, 1997, passim

[371] **SEG 39:419; SEG 45:709,b; SEG 2:844; SEG 33:1365; SEG 51:1485; SEG 51:1464,1:** Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ; **IGLSyr 5 2467bis:** Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V. Emesène, ed. Louis Jalabert and René Mouterde. Paris. 1959; **IG XIV 2410,11b; IG XIV 2410,11a:** Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, ed. Georg Kaibel. Berlin 1890

კოლხუს ბალნეატორის წარწერა რომიდან

რომში (ზუსტი ლოკაცია უცნობია) აღმოჩენილია სამარხის მარმარილოს ქვა, რომელიც ამჟამად დაცულია ფლორენციაში, რინუჩინის სასახლის ბიბლიოთეკის ატრიუმში (იხ. დანართი 21).[372] ქვაზე ლათინურად შესრულებულია წარწერა. ფირფიტის ზომებია: სიმაღლე-8 სმ, სიგრძე-22 სმ, სიგანე/დიამეტრი – უცნობია. ასოების სიმაღლე-1,5-1,8 სმ-ია.[373] წარწერა ამოკაწრულია, შესრულებულია წერის scalpro-ს ტექნიკით.[374] წარწერა საკმაოდ კარგადაა შენახული, შესრულებულია სამ სტრიქონად, მთავრული ასოებით:

COLCHUS CAESARIS
BALNEATOR
HIC

წარწერა ასე შეიძლება აღვადგინოთ:

Colchus Caesaris
balneator
hic [est][375]

თარგმანი:

კოლხი, კეისრის
ბალნეატორი
აქ [არის].

წარწერა პირველად აღიწერა დომენიკო ჯორჯო კაზანატის მიერ 1726 წლის 25 მარტს. წარწერა გამოცემულია 1882 წელს (CIL 06, 087242 (01).[376] არქეოლოგიურ და პალეოგრაფიულ ანალიზზე დაყრდნობით, წარწერა თარიღდება ახ.წ. 1-50 წლებით.[377]

---

372 EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/view_img.php?id_nr=125893-1 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

373 EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/view_img.php?id_nr=125893-1 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

374 EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/view_img.php?id_nr=125893-1 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

375 EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=en&ver=simp ბოლო ნახვა: 10.02.2022

376 Corpus Inscriptionum Latinarum- Vol. VI- Inscriptiones Urbis Romae Latinae, Pars II, Monumentaa columbariorum, Tituli officialium et artificialium. Tituli sepulcrales reliqui:- A. Claudius, Ed. E. Bormnn, G. Henzen, Chr. Huelsen. 1882 (imp. iter. 1961)

377 EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=en&ver=simp ბოლო ნახვა: 10.02.2022

ზოგადად, ბალნეატორი იყო აბანოს მფლობელი ან მოიჯარე,[378] მას ევალებოდა აბანოს მეთვალყურეობა, იგი, როგორც წესი, იდგა თერმების ატრიუმში და მასთან თავს იყრიდა მომსახურეობის გადასახადი.[379]

კეისრის პირადი ბალნეატორი იყო ერთ-ერთი მონა მსახური, რომელსაც ეს კონკრეტული სფერო ჰქონდა ჩაბარებული. მის მოვალეობაში შედიოდა კეისრის თანხლება აბანოში და საჭიროებისამებრ, სხვა მომსახურეობის გაწევაც.[380]

საყურადღებოა, რომ იულიუს-კლავდიუსების დინასტიის დროს (სწორედ ამ პერიოდს განეკუთვნება ეს წარწერა), განსაკუთრებით კი ავგუსტუსის მმართველობის პერიოდში 16 სხვადასხვა მოვალეობის შემსრულებელი მონა არსებობდა, რაც ეპიგრაფიკითაა დადასტურებული,[381] მათ შორის ნახსენებია ბალნეატორიც.

როგორც წესი, მონებს პატრონები შეძენისას ახალ სახელებს არქმევდნენ და მათი უმეტესობა მათ ეთნიკურ კუთვნილებაზე მიანიშნებდა.[382]

საინტერესოა რომში მონების სახელდების პრინციპზე ცნობილი რომაელი ისტორიკოსის და გრამატიკოსის მარკუს ტერენციუს ვაროს (ვარონის) მიერ გამოთქმული ერთი მოსაზრება, სადაც აღნიშნულია, რომ რომაელებმა უნდა დაარქვან საკუთარ მონებს სახელი იმის მიხედვით, თუ სად შეიძინეს ისინი და არა მათ წარმომავლობაზე დაფუძნებით (Varro, LL, 8.12). ვარონის ეს თვალსაზრისი, ვფიქრობთ, იმაზე მიანიშნებს, რომ მის დროს (ძვ.წ. I ს.) და, ცხადია, შემდეგშიც, რომში დამკვიდრებული იყო მონებისთვის სახელის დარქმევა სწორედ ეთნიკური კუთვნილების საფუძველზე.

Colchus, სავარაუდოდ, მონის ეთნიკურ წარმომავლობაზე მიანიშნებს, რაც იმას ნიშნავს, რომ კეისრის ბალნეატორი იყო წარმოშობით კოლხი.

როგორ შეიძლებოდა კოლხი რომში მოხვედრილიყო?

დასავლეთ საქართველოდან მონების შეყვანას რომის იმპერიაში არაერთი წყარო ადასტურებს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა პროკოპიუს-

---

378 Ad. Berger. Encyclopedic dictionary of Roman Law.volume 43. part 2. Philadelphia. American Philosophical Society. 1991

379 Haley Mowdy. The History and Importance of the Roman Bath. Texas Woman's University. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://twu.edu/media/documents/history-government/History-&-Importance-Roman-Bath-Ibid-Volume-9-Spring-2016.pdf ბოლო ნახვა: 10.02.2022

380 L. R. Penne. The Epigraphic Habits of the Slaves and Freed Slaves of the Julio-Claudian Households. University of Calgary. Calgary. 2013. AB. doi:10.11575/PRISM/28131 http://hdl.handle.net/11023/1081 doctoral thesis, 256 sch. 944 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/11023/1081/ucalgary_2013_penner_lindsay.pdf?sequence=4&isAllowed=y ბოლო ნახვა: 10.02.2022

381 L. R. Penner. The Epigraphic Habits of the Slaves and Freed Slaves of the Julio-Claudian Households. University of Calgary. Calgary. 2013. AB. doi:10.11575/PRISM/28131 http://hdl.handle.net/11023/1081 doctoral thesis, 256 sch. 944 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/11023/1081/ucalgary_2013_penner_lindsay.pdf?sequence=4&isAllowed=y ბოლო ნახვა: 10.02.2022

382 Ian Morris. Remaining Invisible. წიგნში: Women and Slaves in Greco-Roman Culture, edited by Sandra R. Roshel and Sheila Murnaghan. Routledge. London and New York. 1998, გვ. 201

ის (VI ს) ინფორმაცია, რომელიც მიუთითებს, რომ კოლხები ვაჭრობდნენ ზღვისპირეთში მცხოვრებ რომაელებთან ტყავებით, ბეწვეულით და მონებით (Procop., Bell. 2.15.5).

კოლხი ტყვის შესყიდვის ერთ შემთხვევაზე მოგვითხრობს ელიანუსი (II ს), რომელიც ახსენებს ვინმე დიონისეს, ვაჭარს და მოგზაურს, რომელმაც მეოტიაში (თანამ. აზოვი) შეიძინა კოლხი გოგონა ადგილობრივი ტომებისაგან (Ael., fr. 71 (Hercher).

საყურადღებოა, რომ მონის გაყიდვისას გამყიდველს უნდა მიენიშნებინა მონის ეთნიკური წარმომავლობა, რაც განაპირობებდა მის ფასს, რადგან სხვადასხვა ეთნოსს, როგორც წესი, მონათა ბაზარზე სხვადასხვა რეპუტაცია ჰქონდა.[383]

მართალია, ბაზარზე, ფასის მომატების მიზნით, ხშირად ხდებოდა მონის ეთნიკური წარმომავლობის ფალსიფიკაცია, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ კოლხებს მიიჩნევდნენ მებრძოლებად, კანიბალებად და ზარმაცებად, არსებობდა ნაკლები შანსი, რომ მონა „კოლხად“ გაესაღებინათ.[384]

დ. ბრონდი და გ. ცეცხლაძე მიუთითებენ, რომ კოლხი მონების არსებობა რომში საკმარისად ცხადი არ არის. მონებს არქმევენ სახელებს, რომლებიც კავკასიის და არგონავტების მითს მოგვაგონებენ, თუმცა, მათი წარმომავლობა საკმაოდ საეჭვოა და მაგალითად ასახელებენ ბალნეატორ კოლხუსის და სალუსტია კოლხისის წარწერასაც.[385]

ვფიქრობთ, იმის გათვალისწინებით, რომ მონების სახელები ხშირად მათ ეთნიკურ წარმომავლობასთან იყო კავშირში და ამასთან, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, კოლხების, რბილად რომ ვთქვათ, ნაკლებად კარგი რეპუტაცია მონისთვის Colchus სახელის დარქმევისთვის დამატებით სტიმულს არ წარმოადგენდა, კეისრის ბალნეატორი მეტი ალბათობით იყო ეთნიკურად კოლხი მონა, რომელმაც კეისრის კარზე საკმაოდ დაწინაურებული მდგომარეობა მოიპოვა. ამას ადასტურებს მისი საფლავის ქვაც, რომელიც მარმარილოსგანაა დამზადებული, რაც იმ პერიოდის რომში საკმაოდ ძვირად ფასობდა და პრესტიჟულ მასალას წარმოადგენდა.[386]

რომელი კეისრის მონა შეიძლება ყოფილიყო კოლხი ბალნეატორი?

როგორც აღინიშნა, არქეოლოგიური და პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე წარწერა თარიღდება ახ.წ. I საუკუნის I ნახევრით. ამ ქრო-

---

383 ამასთან დაკავშირებით იხ. D. C. Braund, G. R Tsetskhladze. The Export of Slaves from Colchis, Classical Quarterly. 39 (i). 1989, გვ. 119

384 D. C. Braund, G. R Tsetskhladze. The Export of Slaves from Colchis, Classical Quarterly. 39 (i). 1989, გვ. 119

385 D. C. Braund, G. R Tsetskhladze. The Export of Slaves from Colchis, Classical Quarterly. 39 (i). 1989, გვ. 123

386 L. Adkins. R. A. Adkins. Handbook to life in Ancient Rome. Oxford University Press. New York, Oxford. Oxford University Press. 1998, გვ. 198

ნოლოგიურ პერიოდში რომს რამდენიმე მმართველი ჰყავდა და ყველა იულიუს-კლავდიუსების დინასტიის წარმომადგენელია:

- ავგუსტუსი (ძვ. წ 31- ახ.წ 14 წწ)
- ტიბერიუსი (ძვ.წ. 14-37 წწ)
- კალიგულა (ძვ.წ. 37-41 წწ)
- კლავდიუსი (ძვ.წ. 41-54 წწ)

საყურადღებოა, რომ ავგუსტუსის პერიოდში მოღვაწე პოეტი ჰორაციუსი პისონებისდმი მიწერილ ეპისტოლეში, რომელსაც „პოეტური ხელოვნების შესახებ წიგნის“ სახელით ვიცნობთ, განმარტავს, რომ მწერლის მხატვრული ენა უნდა ასახავდეს პერსონაჟის მეტყველების თავისებურებებს. ჰორაციუსი მიუთითებს, რომ, მნიშვნელოვანია, ვინ საუბრობს: ღმერთი თუ გმირი, ხანდაზმული თუ ახალგაზრდა, მატრონა თუ ძიძა, ვაჭარი თუ მიწის მუშა და აქვე ახსენებს ორ ეთნიკურ ჯგუფს, რომელსაც, როგორც ჩანს, რომში კარგად იცნობდნენ — კოლხს და ასირიელს: intererit multum Divosne loquatur an heros… Colchus an Assyrius,… (Hor. Ars, 114; 118). ცხადია, ჰორაციუსის ეს პასაჟი იმაზეც მიანიშნებს, რომ კოლხები ლათინურად თავისებურად, მათთვის დამახასიათებელი „აქცენტით“ საუბრობდნენ, რაც რომაელებისთვის კარგად იყო ცნობილი.

ვფიქრობთ, არსებული მასალა საშუალებას არ გვაძლევს ამ საკითხზე წარმოვადგინოთ უფრო კონკრეტული დასკვნები, იმის გათვალისწინებით, რომ ამ პერიოდში რეგიონში რომაელების აქტიურობა პერმანენტულად ჩანს, თუმცა, სალუსტია კოლხისის წარწერა, რომელსაც ქვემოთ განვიხილავთ და რომელიც დათარიღებულია ახ.წ. 1-30 წლებით, გვაფიქრებინებს, რომ კოლხების რომში გამოჩენა შეიძლება დაუკავშირდეს ავგუსტუსის ან ტიბერიუსის მმართველობის ხანას.

სალუსტია კოლხის წარწერა რომიდან

რომში, ესკვილინუსის ბორცვზე, ფუსკონის ვენახში, კ. სალუსტიუსის გაათავისუფლებულ მონათა სამარხში Monumentum libertorum Q. Sallustii XVI საუკუნეში[387] აღმოჩენილი იყო საფლავის მარმარილოს ფირფიტა, რომელიც ამჟამად დაკარგულია. სამარხის ჩანახატი, შესრულებული ანდრეა ალჩატოს მიერ XVI საუკუნეში, დაცულია ვატიკანის ბიბლიოთეკაში.[388] სამარხი წარმოადგენდა ოთხკუთხა ნაგებობას, რომელსაც შესასვლელთან ჰქონდა აბსიდი ან ერთგვარი ნიშა.[389] საფლავის ქვაზე შესრულებულია ლათინური წარწერა ორ სვეტად:

I სვეტი

SALLUSTIA

THYMELE

II სვეტი

SALLUSTIA

COLCHIS

წარწერა ასე იკითხება:

Sallustia Sallustia

Thymele Colchis.[390]

წარწერა გამოცემულია 1882 წელს – (CIL 06, 08206)[391] და თარიღდება ახ. წ. 1-30 წწ-ით.[392] Monumentum libertorum Q. Sallustii წარმოადგენს ჯგუფურ სამარხს, სადაც, სავარაუდოდ, დაკრძალულია 3 მონა (?), 65 გაათავისუფლებული მონა და 1 თავისუფალი მოქალაქე. სამარხზე სულ 39 წარწერაა აღმოჩენილი.[393]

საფლავის ქვაზე ორი ქალის სახელი ჩანს: Sallustia Thymele და Sallustia Colchis. ორივე ქალს Sallustia გასაგები მიზეზის გამო ჰქვიათ – მათი ყო-

---

[387] S. Meloni. I Monumenta Columbariorum: Contributo alla Storia Sociale della Roma Primo-Imperiale. Roma. 2016-2017. სადოქტორო ნაშრომი, გვ. 58. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://iris.uniroma1.it/retrieve/handle/11573/937578/440549/Tesi%20dottorato%20Meloni ბოლო ნახვა 10.02.2022

[388] Cod. Vat. Lat. 10546

[389] F. Cantarelli, E. Gautier Di Confiengo. La collezione epigrafica Fusconi (Roma, secolo XVI-XVIII), Soveria. Rubbettino. 2012, გვ. 207, fig. 20

[390] EDR160035, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?visua=si&id_nr=EDR160035 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[391] Corpus Inscriptionum Latinarum- Vol. VI- Inscriptiones Urbis Romae Latinae, Pars II, Monumentaa columbariorum, Tituli officialium et artificialium. Tituli sepulcrales reliqui:- A. Claudius, Ed. E. Bormnn, G. Henzen, Chr. Huelsen. 1882 (imp. iter. 1961)

[392] EDR160035, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?visua=si&id_nr=EDR160035 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[393] S. Meloni. I Monumenta Columbariorum: Contributo alla Storia Sociale della Roma Primo-Imperiale. Roma. 2016-2017. სადოქტორო ნაშრომი, გვ. 58-59 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://iris.uniroma1.it/retrieve/handle/11573/937578/440549/Tesi%20dottorato%20Meloni ბოლო ნახვა 10.02.2022

ფილი მფლობელი, რომელმაც ისინი გააზატა, ეკუთვნოდა სალუსტიუს-ების გვარს და ერქვა კვინტუს სალუსტიუსი. რაც შეეხება მეორე სახელს „Thymele“ და „Colchis“, აქ აშკარად, ჩვენი აზრით, უნდა ჩანდეს მონა ქალთა ეთნიკური კუთვნილება. პირველი, თიმელე, როგორც ჩანს, ბერძენია (მისი სახელის ეტიმოლოგია ამაზე მიანიშნებს), ხოლო მეორე – კოლხი.[394]

აქედან გამომდინარე, დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ კვინტუს სალუს-ტიუსის მონა ქალი სალუსტია კოლხისი იყო ეთნიკურად ან წარმოშობით კოლხეთიდან. კოლხი მონები რომში საკმაოდ იშვიათად გვხვდებიან (ერთი მათგანი თავად იმპერატორის მონა იყო), რაც, ვფიქრობთ, იმაზე მიანიშნებს, რომ რომსა და კოლხეთს შორის ამ პერიოდში არ არსებობდა სამხედრო კონფლიქტი ან სხვა რაიმე დაპირისპირება და რომ თავად კოლხეთში არ არსებობდა მონებით ვაჭრობის მყარი სოციალურ-ეკონომიკური წინაპირობები.

[394] რომში კოლხი მონების მოხვედრის საკითხთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ. კოლხუს ბალნეატორის წარწერა

ეპიტაფია ვირეია კოლხის მოხსენიებით

რომის პროვიცია ალპურ გრაიეში[395] (თანამ. საფრანგეთი) აქსიმაში (თანამ. Aime en Tarentaise) 1860 წელს აღმოჩნდა ოთხ ნაწილად გატეხილი მარმარილოს სტელა (ზომები: სიმაღლე-160 სმ; სიგანე-77 სმ), რომელზეც შესრულებული იყო წარწერა ლათინურ ენაზე. სტელა დათარიღდა 1-100 წლებით. წარწერა 8 სტრიქონს შეიცავდა (ასოების ზომები: 7,2-3,7 სმ) და ეპიტაფიას წარმოადგენდა. ამჟამად სტელა დაკარგულია.

წარწერის ტექსტი შემდეგნაირად იკითხება:

T VIREIO
ONESIMO
VIREIA COLCHIS
UXOR H
L CASSIVS ERASTVS
H
[]VS ALCIMVS
CONL

წარწერას ასეთი ტრანსკრიფცია აქვს:

T(ito) Vireio
Onesimo
Vireia Colchis
uxor h(eres)
L(ucius)Cassius Erastus
H(eres)
[T (itus) Virei]us Alcimus
conl(ibertus)

ეპიტაფია ასე შეიძლება ვთარგმნოთ:

ტიტუს ვირეიუს
ონესიმუსს
ვირეია კოლხისი (კოლხი?)
მემკვიდრე ცოლი
ლუციუს კასიუს ერასტუსი
მემკვიდრე
ტიტუს ვირეიუს ალკიმუსი
კონლიბერტინუსი (გააზატებული - ე.კ.)

წარწერა შესწავლილი აქვს ბ. რემის.[396]

---

[395] Alpes Graiae (ალპური გრაე) იყო რომის მცირე პროვინცია, რომელიც სავარაუდოდ კლავდიუსის დროს გააერთიანეს ალპური პენინების პროვინციასთან

[396] B. Rémy. Inscriptions latines des Alpes (I.L. Alpes) 1. Alpes Graies. Chambéry - Grenoble. 1998, გვ. 92-93, Nr. 38.

ვირეია, რომელიც გარდაცვლილ მეუღლეს ეპიტაფიას უძღვნის და ეპიტაფიაში მის მემკვიდრედ არის სახელდებული, მეუღლის საგვარეულო სახელთან ერთად იხსენიება მეორე სახელითაც – Colchis. საყურადღებოა, რომ რომაული ტრადიციის მიხედვით, გათხოვილი ქალი ატარებს მამის საგვარეულოს სახელს და არა – მეუღლისას.[397] შესაბამისად, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ვირეია არის მეუღლის მიერ გათავისუფლებული მონა ქალი და მისი მეორე სახელი წარმოადგენს ადრეულ, გათავისუფლებამდე შერქმეულ სახელს – Colchis, რომელიც, დიდი ალბათობით, მის ეთნიკურ წარმომავლობაზე მიუთითებს.

საკითხი, თუ რამდენად მიუთითებს მონებისთვის შერქმეული ეთნიკური სახელი მათ ეთნიკურ წარმომავლობაზე, ისტორიოგრაფიაში დისკურიის საფუძველი გახდა. უილიამ ვესტერმანი მიჩნევდა, რომ ასეთი სახელები ეთნიკურობის მანიშნებელი არ იყო, გამომდინარე იქიდან, რომ გერმანელ, ფრიგიელ, გალ მონებს შეიძლება ჰქონოდათ ბერძნული ან ეგვიპტური სახელები.[398] თუმცა, აქ არის ორი ნიუანსი – ა) ბერძნული და ეგვიპტური სამყარო და მათგან გამომდინარე, სახელები – ჰერმესი, პარამონე და ა.შ. ბევრად უფრო ნაცნობია ანტიკურობაში და შესაბამისად, მონებისა და აზატებისთვის მათი დარქმევა უჩვეულო ნაკლებად ჩანს, თუმცა კოლხეთთან დამაკავშირებელი სახელის დარქმევა მაინც უფრო სპეციფიურია და შესაბამისად, სავსებით შესაძლებელია, რომ ასეთი სახელის მატარებელი ეთნიკურად კოლხი იყოს; ბ) ერთი საკითხია ბერძნული სახელის დარქმევა, მაგ. ჰერმესი და მეორეა ეთნიკურობის მანიშნებელი სახელის დარქმევა – ასეთი სახელები უფრო მოსალოდნელია, რომ ეთნიკურობაზე მიანიშნებდეს. მათთან მიმართებით ვესტერმანიც ფრთხილობს და ასკვნის, რომ ისინი ეთნიკურობასთან ერთად, შესაძლოა, მათი შესყიდვის ადგილსაც მიანიშნებდესო,[399] თუმცა, კოლხების შემთხვევაში, თუნდაც ის შესყიდვის ადგილს მიანიშნებდეს (კოლხეთს), ეთნიკურად მაინც კოლხებთან უნდა გვქონდეს საქმე (იხ. ასევე კოლხუს ბალნეატორის წარწერა რომიდან, სალუსტია კოლხის წარწერა რომიდან).

[397] Eric M. Orlin. A Social and Cultural History of Republican Rome. John Wiley & Sons. 2022, გვ. 112
[398] W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984. გვ. 96
[399] W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984. გვ. 96

წარწერა ვოლუსია კოლხისის მოხსენიებით

რომში, ვია აპიაზე, კანტონის ვენახში (vigna Cantoni) (Monumentum Volusiorum, თანამ.- via Appia Antica) აღმოჩენილია მარმარილოს დაფა, რომლის ზომებია: სიმაღლე -28, 5 სმ; სიგრძე- 52 სმ; სიგანე/ დიამეტრი- 3 სმ. ასოების სიმაღლე- 1,1-3,5 სმ. დაფა დაცულია ვატიკანის მუზეუმში (Lapidario Profano ex Lateranense, Z, 3v, inv. 25928). დაფაზე შესრულებულია შვიდსტრიქონიანი ლათინური წარწერა, რომელიც არქეოლოგიურ და პალეოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით, თარიღდება ახ.წ. 51-100 წწ-ით.

წარწერა შესწავლილია მარკო ბუონოკორეს მიერ. [400]

წარწერის ტექსტი ასეთია:

D(is) M(anibus) s(acrum).
Volusiae Nebridi
Q(uintus) Volusius Alcimus et
Volusia **Colchis** fili matri
bene merenti fecerunt et
Crescenti patri et Chresimo; e[x]
permissu decurionum locus dat[us].

წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

ღვთაებრივი წმინდა მანებისადმი (რომაული ეპიტაფიის ტრადიციული დასაწყისი ან დასასრული – ე.კ.)
ვოლუსია ნებრიდუსს
კვინტუს ვოლუსიუს ალკიმუსმა და
ვოლუსია კოლხისმა (კოლხმა?), შვილებმა დედას
საპატივსაცემოდ გაუკეთეს (ეს საფლავი ე.კ.) და
მამა კრესკენტუსს და ხრესიმუსს;
დეკურიონების ნებართვითაა ადგილი მოცემული.

როგორც ცნობილია, დაფის აღმოჩენის ადგილი ვოლუსიუს სატურნინუსების მონებისა და ლიბერტინების სამარხს წარმოადგენდა.[401] შესაბამისად, წარწერაში მოხსენიებული პირები – ვოლუსია ნებრიდუსი, კვინტუს ვოლუსიუს ალკიმუსი და **ვოლუსია კოლხისი,** რადგანაც ისინი

[400] M. Buonocore. Schiavi e liberti dei Volusi Saturnini. Le iscrizioni del colombario sulla via Appia antica. Roma. 1984, გვ. 114-115, nr. 75, ფოტო ტაბ. XLVI, გამოსახულება 170 (2)

[401] M. Buonocore. Schiavi e liberti dei Volusi Saturnini. Le iscrizioni del colombario sulla via Appia antica. Roma. 1984, გვ. 114-115

ვოლუსიუსების საგვარეულო სახელს ატარებენ, გათავისუფლებული მონები არიან. აქვე დაკრძალულ კრესკენტუსს და ხრესიმუსს ვოლუსიუსების საგვარეულო სახელი არ აქვთ, შესაბამისად, დიდი ალბათობით, ისინი მონები არიან. წარწერაში ნახსენები ორი ქალიდან ერთ-ერთს, კერძოდ — ვოლუსია კოლხისს, ვოლუსიუსების საგვარეულო სახელიდან ნაწარმოებ საკუთარ სახელთან ერთად (რაც რომაულ ტრადიციას შეესაბამება) ერქვა კოლხისი – „კოლხი", რაც, დიდი ალბათობით მის ეთნიკურ კუთვნილებაზე მიანიშნებდა (ეთნიკურობიდან მომდინარე სახელების კავშირზე წარმომავლობასთან იხ. ეპიტაფია ვირეია კოლხის და კოლხუს ბალნეატორის წარწერა).

რომში მონების სტატუსი განსხვავდებოდა ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე, მაგ. რესპუბლიკის პერიოდში მონობა უფრო გავრცელებული იყო და მანუმისია შედარებით იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა, ხოლო იმპერიის პერიოდში, მანუმისია უფრო ხშირ ხასიათს ატარებდა. საყურადღებოა, რომ ქალაქში მონების სტატუსი ბევრად მაღალი იყო, მათ ბატონის სახელით ხელშეკრულებების დადებაც კი შეეძლოთ[402]. სოფლად მონების სიმრავლეში ეჭვი შეაქვს ედ. მაიერს და მასვე ეთანხმება უ. ვესტერმანიც[403], რომაული და ბერძნული მონობის ცნობილი მკვლევარი. ახ. წ. I საუკუნის II ნახევარში მანუმისია უკვე გახშირებულია რომში, თუმცა, არა ისე, როგორც ეს II საუკუნეში იყო, განსაკუთრებით სტოიციზმის გავლენით.

რაც შეეხება კოლხი მონის ღირებულებას — უ. ვესტერმანის დაკვირვებით, I საუკუნეში აღმოსავლეთში, მცირე აზიაში, სირიასა და ეგვიპტეში მონის ფასი 175 დან 600 დენარიუსამდე მერყეობდა, მაშინ როდესაც დასავლეთში 350 დან იწყებოდა და 700-მდეც კი აღწევდა[404] კოლხი მონის ფასიც სავარაუდოდ, 175 დან 600 დენარიუსამდე იქნებოდა.

[402] ნ. ფიფია. უზუფრუქტის წესით გადაცემული მონის მიერ დადებული სტიპულაციის კანონიერებისა და მონის სამართლებრივი მდგომარეობის შესახებ ძველ რომში. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომები. I. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2012, გვ. 26-33

[403] W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984, გვ. 120

[404] W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984, გვ. 101

კოლხი ქალის ეპიტაფია

სანტა მარია კაპუა ვეტერეში (კაზერტას პროვინცია) ინახებოდა ერთი დაუთარიღებელი ფრაგმენტი, კაპუაში აღმოჩენილი, რომელიც, სავარაუდოდ, ეპიტაფიას წარმოადგენდა. წარწერა შესრულებულია ლათინურად და შეიცავს 4 სტრიქონს:

Colchidi
Hesychus
[co]niugi
de se merit[a]e[405].

წარწერა ასე ითარგმნება:
კოლხისს (კოლხს?)
ჰესიხუსმა
მეუღლეს
საპატივსაცემოდ გაუკეთა (ეპიტაფია ე.კ.).

წარწერა ამჯერად დაკარგულია და არ ვიცით, რა მასალაზე იყო შესრულებული, ჩვენთვის მხოლოდ მისი ტექსტია ცნობილი. გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ წარწერაში პიროვნებები ერთი საკუთარი სახელით იხსენიებიან, ეპიტაფიის მიმძღვნელი და თავად გარდაცვლილი მონები არიან, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ წარწერის საუკუნე უცნობია, გადაჭრით იმის მტკიცება, რომ ქალი მონაა, არ იქნებოდა სწორი – იმპერიის ხანაში, განსაკუთრებით II საუკუნიდან მონების გათავისუფლებამ საკმაოდ ფართო ხასიათი მიიღო (იხ. ეპიტაფია კოლხი მეუღლისადმი), შესაბამისად, თუ ეს წარწერა იმპერიის ხანისაა, უფრო საფიქრებელია, აზატისა იყოს. რაც შეეხება ქალის სახელს Colchis, შესაძლოა, მიანიშნებდეს მის ეთნიკურ წარმომავლობაზე. (ეთნიკურობიდან მომდინარე სახელების კავშირზე წარმომავლობასთან იხ. ეპიტაფია ვირეია კოლხის და ბალნეატორ კოლხუსის მოხსენიებით).

[405] CIL 10, 04091 (1). EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDR005897. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR005897 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

წარწერა აბელას ფორუმზე აფსაროსის ციხე-სიმაგრის შესახებ

იტალიის ქალაქ ნოლას მახლობლად, ანტიკური ქალაქის, აბელ-ას ფორუმზე აღმოჩენილია 16 სტრიქონიანი წარწერა ბაზისზე (კვარცხლბეკზე?), რომელიც ახ.წ. I საუკუნის მიწურულით თარიღდება (იხ. დანართი 64).

წარწერა ასე გამოიყურება:

1. N • MARCIO
2. N • F • GAL
3. PLAETORIO • CELERI
4. QUAEST • II • VIR • LEG VII
5. GEMIN • LEG XVI • FL • FIRM
6. DONIS • DONATO • A • DIVO
7. TRAIAN • BELLO • PARTHICO
8. CORONA • MURALIS • TORQVIB
9. ARMILLIS • PHALARIS • LEG • II
10. GALL • LEG • XIIII • GEM • MART • VECTR
11. LEG • VII • CL P • F • LEG • I • ADI • P • F • P • P • LEG
12. EIVSD • PRAEPOSIT • NUMEROR
13. TENDENTIUM • IN • PONTO AB
14. SARO • TRIB • COH • III VIG
15. PARTON • COLON
16. D D

წარწერის ტექსტი ასეა აღდგენილი:[406]

1. N(umerio) Marcio
2. N(umeri) f(ilio) Gal(eria)
3. Plaetorio Celeri
4. quest(ori) IIvir(o)(centurioni) leg(ionis) VII
5. Gemin(ae) I (centurioni) leg(ionis) XVI Fl(aviae) Firm(ae)
6. donis donato a divo
7. Traian(o) bello Parthico
8. corona muralis torquib(us)

[406] CIL. X. 01202 EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDR102518. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?id_nr=EDR102518 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

9. armillis phalaris (centurioni) leg(ionis) II
10. Gall(icae) (centurionis) leg(ionis) XIIII Gem(inae) Mart(iae) Vectr(icis)
11. (centurioni) leg(ionis) VII Cl(audiae) P(iae) F(idelis) (centurioni) leg(ionis) I Adi(utricis) P(iae) F(idelis) p(rimo) p(ilo) leg(ionis)
12. eiusd(em) praeposit(o) numeror(um)
13. tendentium in ponto Ab/
14. saro trib(uno) coh(ortis) III vig(ilium)
15. patron(o) colon(iae)
16. d(ectreto) d(ecurionum)

ტექსტი ასე შეიძლება ვთარგმნოთ:

1. ნუმერიუსს მარკიუსს,
2. ნუმერიუსის ვაჟს, გალერია (gens Galeria)
3. პლეტორიუს კელერს
4. კვესტორს, დუუმვირს,VII ლეგიონის ცენტურიონს,
5. გემინას I (ლეგიონის – ე.კ.), ფლავია ფირმას XVI ლეგიონის ცენტურიონს
6. საზომვარი მიეცა ღვთაებრივი
7. ტრაიანუსისგან პართული ომის დროს:
8. მურალური გვირგვინი გირლანდებით
9. სამაჯურებით, ფალერებით, II ლეგიონის ცენტურიონს,
10. XIIII გალური ლეგიონის („გალიკას" ეპიტაფია ე. კ.) ცენტურიონს, გემინა მარტია ვიქტრიქსის
11. VII ლეგიონის ცენტურიონს, კლაუდია პია ფიდელის ადიუტრიქს I ლეგიონის ცენტურიონს, კლაუდია პია ფიდელის ლეგიონის უფროს ცენტურიონს (Primus Pilus),
12. ამავე (ლეგიონის – ე.კ.) ხელმძღვანელს დამხმარე ჯარისკაცებისა (ნუმერებისა),
13. რომლებიც განლაგებული არიან ზღვაზე აზ-
14. საროსში, III კოჰორტის ვიგილების (გუშაგების) კოჰორტის ტრიბუნს,
15. კოლონიის პატრონს (მფარველს)
16. დეკურიონთა დეკრეტით

ამრიგად, ირკვევა, რომ წარწერაში დასახელებული პიროვნება — ნუმერიუს მარკიუს გალერია პლეტორიუს კელერი, რომელიც სხვადასხვა

დროს რომაულ ჯარში არაერთ თანამდებობაზე მსახურობდა და პართული ექსპედიციის დროს იმპერატორ ტრაიანუსისგან მრავალი საპატიო ჯილდოც კი მიუღია, როგორც ჩანს, კარიერის დასასრულს მივლენილი იქნა აფსაროსის ციხეში, რომელიც კოლხეთის ტერიტორიაზე, კაპადოკიის პროვინციაში მდებარეობდა. აქ, როგორც ეს წარწერიდან ჩანს, იგი გუშაგების კოჰორტის ტრიბუნი იყო და ამავდროულად (ან - მოგვიანებით) კოლონიის პატრონის მოვალეობას ასრულებდა. საყურადღებოა, რომ აფსაროსში, როგორც ამას წარწერიდან ვიგებთ, დაბანაკებული იყო კლაუდია პია ფიდელის ადიუტრიქს I ლეგიონის დამხმარე ჯარისკაცების რაზმი, რაც ზოგიერთ მეცნიერს ავარაუდებინებს, რომ აფსაროსში განლაგებული იყვნენ ძირითადად დამხმარე ძალები და გუშაგთა შენაერთები.[407]

შესაბამისად, არიანესთან ნახსენებ ხუთ კოჰორტას, რომელიც დაბანაკებული იყო აფსაროსის ციხეში (Arrian, Peripl. Mar.Eux. 7), მეცნიერთა ნაწილი დამხმარედ მიიჩნევს.[408]

როგორც ამას ადასტურებს აფსაროსში აღმოჩენილი რომაული დამღები (იხ. გონიო-აფსაროსის ლათინური წარწერები), ციხე-სიმაგრეში, მართლაც, სხვადასხვა ლეგიონის კოჰორტები იყო განლაგებული.

I ლეგიონი ადიუტრიქსი ჩამოყალიბებულია ნერონის ან გალბას მიერ და თავიდან ის, წყაროების მიხედვით, ჩანს რომის დასავლეთის პროვინციებში. აღმოსავლეთში ის ფიგურირებს მხოლოდ ერთხელ — ტრაიანუსის პართული ექსპედიციის დროს.[409] აღმოსავლეთში ტრაიანუსის კამპანიის დროს ლეგიონების სტრატეგიული შეკრების ადგილს სატალა წარმოადგენდა და კ. ფიფია მიიჩნევს, რომ სატალა-ტრაპეზუნტის სტრატეგიული ხაზის სიახლოვეს კოლხეთში იმპერიის პოზიციების სისუსტე აბსოლუტურად მიუღებელი იქნებოდა რომაელებისთვის.[410] სწორედ ასეთ ვითარებაში, დიდი ალბათობით, პირველი ლეგიონის ჯარისკაცები მოხვდნენ აფსაროსში. შემდეგ ეს ლეგიონი საკმაოდ მალევე ისევ რომის დასავლეთ პროვინციებში ჩანს,[411] შესაბამისად, ტრაიანუსის აღმოსავლური ექსპედიციის დასასრულისას, აფსაროსში დროებით გადმოსროლილი ეს ლეგიონი ისევ უკან დააბრუნეს.

[407] Ш.Х. Мамуладзе, М.С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара, Вестник Древней Истории. 2002. 1(240). Москва , издательство: Наука, გვ. 33
[408] Ш.Х. Мамуладзе, М.С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара, Вестник Древней Истории. 2002. 1(240). Москва , издательство: Наука, გვ. 35
[409] D. L. Wasson. (2021, September 01). Legio I Adiutrix. World History Encyclopedia. Retrieved from https://www.worldhistory.org/Legio_I_Adiutrix/
[410] კ. ფიფია. რომის აღმოსავლური პოლიტიკა და ცალკეული „სამეფოების“ წარმოქმნა კოლხეთში (ახ. წ. II ს.). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012. გვ. 60
[411] D. L. Wasson. (2021, September 01). Legio I Adiutrix. World History Encyclopedia. Retrieved from https://www.worldhistory.org/Legio_I_Adiutrix/

წარწერა სოხუმის ციხიდან მეფე სპადაგას მოხსენიებით

სოხუმის ციხის გათხრებისას, რომელიც წარმოებდა ალიკ გაბელიას ხელმძღვანელობით, 1998 წელს აღმოჩენილ იქნა კირქვის ფილის ფრაგმენტზე შემონახული ბერძნული წარწერა. შემორჩენილი ფრაგმენტის ზომაა 19X21 სმ, სისქე -10 სმ. ფილის მარცხენა მხარე დაკარგულია, დანარჩენი მხარეებიც ალაგ-ალაგ ჩამომტვრეულია.

წარწერა 5 სტრიქონიანია. ასოთა საშუალო სიმაღლე ძირითადად 17 მმ-ია, ხოლო პირველი სტრიქონის ასოთა სიმაღლე დაახლოებით 11 მმ-ს შეადგენს. ასოები საკმაოდ სიმეტრიულად, ინტერვალების დაცვითაა შესრულებული, სიმეტრია დაცულია სტრიქონებს შორისაც. წარწერა პირველად გამოცემულია ვ. ვ. ვერტოგრადოვას[412] მიერ (იხ. დანართი 22, 23), რომელიც წარწერის შემდეგნაირ ტრანსლიტერაციას გვთავაზობს:

1.]δαμ[
2.](α)ναγασασθ(α)[ι][
3.][α]ντιδιδωνου[
4.](υ)ασενυμι(ω)[
5.][α]νεμο[ς][413]

საბოლოო სახით ვ. ვერტოგრადოვა წარწერას შემდეგნაირად აღადგენს და თარგმნის:

1.[τοῦ]δαμ[οῦ ψάφισμα
2.](α)ν ἀγάσασθ(α)[ι][
3.][ἀ]ντιδιδων ου[
4.]κατασκε(ύ)ασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] [
5.][ἄ]νεμο[ς]

1. [დადგენილება] ხალხისა.
2.]აღტაცების გამოხატვა[.
3.]ანაზღაურების მიმცემი[.
4.]აღჭურვა (თქვენი?) [ტრიერები] [.
5.](ქარი?) [.[414]

[412] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 385-390

[413] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 386

[414] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 389

ასოთა განლაგება ფილის ფრაგმენტზე ვ. ვერტოგრადოვას ავარაუდ-ებინებს, რომ წარწერა თავდაპირველად ხუთზე მეტ სტრიქონს შეიცავდა და მეხუთე სტრიქონის შემდეგ მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო დადგე-ნილების ხელმოწერებით დამოწმება.

ასოთა ფორმების თავისებურებებიდან ყურადღებას იმსახურებს ზო-გიერთი ასო-ნიშნის კურსივით შესრულება. ასე, მაგალითად, სიგმასა და ეფსილონს, განსხვავებით ეშერის სხვა წარწერისგან, აქვს ლუნარული ფორმა (C,Є და არა- Σ,Ε). ასევე საყურადღებოა ომიკრონის და თეტას მო-ხაზულობა, რომლებიც წრიულია და ზომით სტრიქონის სიმაღლეს უტ-ოლდება, მაშინ როდესაც უფრო ადრეულ წარწერებში ისინი ზომით უფ-რო პატარაა სხვა ნიშნებთან შედარებით. თეტა მოხაზულია დახურულად და ახლავს ჰორიზონტალური ხაზი. ომეგა დაწერილია კურსივით, მიუ და ნიუ ზომით ერთმანეთს უტოლდება და სტრიქონის სიმაღლეს უახლოვ-დება. ალფას აქვს მთლიანი ბუნიკი, რომელიც მარჯვნივაა დახრილი. ყვე-ლა ამ მონაცემის მიხედვით, ვ. ვეტროგრადოვა ათარიღებს წარწერას ახ.წ. II ს-ით.[415]

მკვლევარი საბოლოოდ დაასკვნის, რომ წარწერა, მისი შინაარსიდან გამომდინარე, დამსახურებათა აღმნუსხველ წარწერას წარმოადგენს და დეკრეტთა კატეგორიას მიეკუთვნება. წარწერაში განდიდებულია ადამი-ანი (მისი სახელი არაა შემორჩენილი), რომელმაც მნიშვნელოვანი საზო-გადოებრივი საქმისთვის იღვაწა. შესაძლოა, ეს ყოფილიყო ტრიერების აღჭურვა. წარწერა ადასტურებს სოხუმის ტერიტორიაზე ქალაქის, სებას-ტოპოლისის განახლებისას, ბერძნული ენის უწყვეტი გამოყენების ტრა-დიციას ახ.წ. II საუკუნეში.[416]

თ. ყაუხჩიშვილი სოხუმის წარწერას საკუთარი პალეოგრაფიული პი-რით ასე აღადგენს:

ΔAY

N (ან AP) AΓACACΘA

NTIΔIΔONOY

ACENYMI

ΔN /ΔP/ ΔH/ AP… EMO

[415] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 389

[416] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 389

და შემდეგ მის ტრანსლიტერაციას გვთავაზობს:

ΔAY

...ἀγάσάσθα(ι)

(ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας]

(κατασκε]ύασεν ὑμί(ω)[ν]

... εμο...

წარწერის მისეული თარგმანი ასე გამოიყურება:

„ΔAY (= 434 წ. ბოსფორის წელთაღრიცხვით, 137 წ. ა.წ. 434-297= 137 წ.)

პატივისცემა (ან- თაყვანისცემა)

სამაგიეროდ მიგებული მიწა (მიწის ნაკვეთი, ნიადაგი)

ააგო თქვენი?“.[417]

თ. ყაუხჩიშვილი მიუთითებს, რომ წარწერის მეექვსე სტრიქონის კვალი თითქმის გადაშლილია და თავად წარწერაც საკმაოდ დაზიანებულია იმგვარად, რომ ძნელი სათქმელია, არის ეს მთლიანი, თავდაპირველი წარწერა, თუ მისი ერთი ნაწილი. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ასოები გულმოდგინედ არის გამოყვანილი და სტრიქონებიც ერთმანეთისგან თანაბრად არის დაშორებული ე.ი. წარწერა არ უნდა იყოს სხვათაშორის შესრულებული.[418]

ასოთა მოხაზულობის შესწავლისას თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ ასოთა დიდი ნაწილი (A, I, T, Γ, Δ) სტანდარტული მოხაზულობისაა (ასეთ მოხაზულობას ინარჩუნებენ ეს ასოები ძვ.წ. VI-V საუკუნეებიდან ვიდრე ბიზანტიურ ხანამდე). მეცნიერის აზრით, ყურადღებას იმსახურებს წარწერის ცალკეული ასო. მაგ, ο და θ მრგვალია, ν -საკმაოდ ფართოა, ხოლო μ უფრო ვიწრო, რომლის ვერტიკალური ხაზების შემაერთებელი ჩატეხილი ხაზი საკმაოდ ჩამოგრძელებული, სამკუთხედის ფორმისაა. თ. ყაუხჩიშვილს ასევე საყურადღებოდ მიაჩნია ε, σ, υ, ω ასოების მოხაზულობაც, რომლებიც კურსივის მიდრეკილებისაა. საბოლოოდ, თ. ყაუხჩიშვილიც დაასკვნის, რომ წარწერა თავისი შინაარსით სამაგიერო პატივის მიგებას ეხება (ე.ი. არის დეკრეტთა რიგის).[419]

სხვადასხვა რეგიონის ეპიგრაფიკული მასალის განხილვის შედეგად თ. ყაუხჩიშვილი დაასკვნის, რომ სოხუმის წარწერა უნდა დათარიღდეს ზოგადად I-III სს-ით. ასევე აღნიშნავს, რომ ყველაზე მეტი მსგავსი მასალა

---

[417] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 375

[418] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 375

[419] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 375-376

მოიპოვება პონტოსპირეთიდან და საერთოდ, II საუკუნიდან, რაც შეესაბამება იმ თარიღს, რომელიც თვით სოხუმის წარწერაზეა.[420] სქემატურად წარმოვადგენთ წარწერის ვ. ვეტროგრადოვას და თ. ყაუხჩიშვილის მიერ შემოთავაზებულ წაკითხვებს:

სოხუმის წარწერა	I სტრიქონი	II სტრიქონი	III სტრიქონი	IV სტრიქონი	V სტრიქონი
ვეტროგ-რადოვა	]δαμ[[დადგე-ნილება] ხალხისა.	](α) ναγασασθ(α) [ι][.]აღტაცების გამოხატვა[.	][ἀ]ντιδιδων ου[ ]ანაზღაურების მიმცემი[.	]κατασκε(ύ) ασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] [ ]აღჭურვა (თქვე-ნი?) [ტრიერ-ები] [.	][ἄ]νεμο[ς]](ქარი?) [.
ყაუხჩი-შვილი	ΔΑΥ 137 წ. ა.წ.	ἀγάσάσθα(ι) პატივისცემა (ან- თაყვა-ნისცემა)	(ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας] სამაგიეროდ მიგებული მიწა (მიწის ნაკვეთი, ნიადაგი)	(κατασκε]ύασεν ὑμί(ω)[ν] ააგო თქვენი	... εμο...

უნდა ითქვას, რომ სოხუმის წარწერის წაკითხვა ბევრ კითხვის ნიშანს აჩენს და, შესაბამისად, ჩვენ შევეცდებით თითოეული სტრიქონის მიხედვით წარმოვადგინოთ საკუთარი მოსაზრებები.

პირველ სტრიქონთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს შემდეგი — იგი ზომით განსხვავდება სხვა სტრიქონებისგან და შესაბამისად, მიგვაჩნია, რომ ის გამოყოფილი უნდა იყოს დანარჩენი ტექსტისგან. როგორც აღვნიშნეთ, ამ სტრიქონის ვეტროგრადოვასეული ტრანსლიტერაციით აქ უნდა იყოს სამი ასო δαμ, რომელიც მან აღადგინა, როგორც დორიული სიტყვა **δᾶμος**. დორიული დიალექტის გამოყენება ამ რეგიონში ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებს, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში დორიული დიალექტი არასდროს გამოიყენებოდა, გარდა ამისა, წარწერის თარიღი (ახ. წ. II ს.) კიდევ უფრო მეტ წინააღმდეგობას ქმნის სიტყვის დორიულ ფორმასთან, რადგან ამ დროისათვის პრაქტიკულად ყველგან უკვე კოინეს იყენებდნენ. დამატებით უნდა აღინიშნოს, რომ ბერძნული წარწერების მონა-

[420] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 376

ცემთა ბაზის მიხედვით,[421] δᾶμος ფორმა დასავლეთ საქართველოსთან ახლომდებარე რეგიონებიდან ნამდვილად დადასტურებულია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის, უფრო კონკრეტულად კი, დაუზუსტებელი წარმოშობის წარწერებში. ასევე, δᾶμος ცნობილია სამხრეთ შავიზღვისპირეთში, პონტოს ჰერაკლეადანაც, თუმცა ამ ტერიტორიაზე ცნობილია დორიელების აქტიურობა და, შესაბამისად, ამ დიალექტზე წარწერის არსებობაც ლოგიკურია, განსხვავებით აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისგან, სადაც დორიული დიალექტი არ გამოიყენებოდა. შესაბამისად, პირველ სტრიქონში არ უნდა აღდგეს სიტყვა δᾶμος.

თინათინ ყაუხჩიშვილი, როგორც აღვნიშნეთ, პირველ სტრიქონს კითხულობს როგორც „**ΔΑΥ**“-ს და მას ბოსფორის წელთაღრიცხვის მანიშნებლად მიიჩნევს.[422] ამასთან, ყაუხჩიშვილი მიუთითებს, რომ ბოსფორის წარწერებში თარიღი, როგორც წესი, ბოლოში დაისმის, ისევე როგორც პონტოსპირეთის წარწერებში, თუმცა არის თარიღის შუაში დასმის რამდენიმე შემთხვევა და უფრო იშვიათად (აქ მკვლევარი სამ წარწერას ასახელებს) — თავში.[423] ამრიგად, თარიღის დასმა წარწერის დასაწყისში, როგორც ვხედავთ, ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს და თანაც ამ რეგიონში დადასტურებული არ არის, რასაც თავად თ. ყაუხჩიშვილიც აღნიშნავს.

საყურადღებოა, რომ პირველი სტრიქონი საკმაოდ დაზიანებულია და ის სამი ასო, რომელიც აქ იკითხება, არ არის სტრიქონის დასაწყისი და წარწერის შედარებით გრძელ, მესამე სტრიქონს თუ დავაკვირდებით, ადვილია, წარმოვიდგინოთ, რომ პირველი სტრიქონის სამი ასოს წინ სულ ცოტა სამი ასოა სავარაუდო. გარდა ამისა, ამ სამი ასოს წინ და შემდეგ ჩანს თითო ასოს ფრაგმენტი, რომელიც, მეტი ალბათობით შეიძლება იყოს ალფა, რაც, ჩვენი აზრით, თ. ყაუხჩიშვილის წაკითხვის ამ ვერსიას სათუოდ ხდის.

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ არ ვეთანხმებით ვ. ვეტროგრადოვას და თ. ყაუხჩიშვილის მოსაზრებას ამ სამიდან ბოლო ასოს M-დ ან ϒ-დ აღდგენასთან დაკავშირებით. ვეტროგრადოვას მიერ შესრულებულ პალეოგრაფიულ პირზე ისე ჩანს, რომ ბოლო ასოს სწორი ხაზის გვერდით აქვს 45 გრადუსიანი ტეხილი ხაზი, რაც ავტორს ავარაუდებინებს ამ ად-

[421] ბერძნული წარწერების შესამოწმებლად გამოვიყენეთ კორნელის უნივერსიტეტისა და ოჰაიოს შტატის უნივერსიტეტის მიერ შექმნილი ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზა, რომელიც ხელმისაწვდომია შემდეგ ბმულზე: https://inscriptions.packhum.org/

[422] თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ ფოტო, რომელსაც ის იყენებდა წარწერაზე მუშაობისას საკმაოდ დაბალი ხარისხის იყო. იხ. თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 375

[423] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 375

გილას ასო M-ს არსებობას, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ფოტოზე ეს მონაცემი ოდნავ განსხვავებულად ჩანს, აქ ტეხილი ხაზი უფრო დაზიანების შედეგს ჰგავს და არა წარწერის ნაწილს; ამ პრობლემას შესანიშნავად ხედავს თ. ყაუხჩიშვილიც, რომელიც M-ს ნაცვლად აქ Y-ს კითხულობს, თუმცა, გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ ფოტოზე რეალურად ჩანს მხოლოდ სწორი ხაზი, რაც შეიძლება იყოს როგორც Y-ს, ისე ასო Γ -ს ფეხი ან სულაც I. თუკი წარწერის ჩვენ მიერ შესრულებულ მაღალი რეზოლუციის გადიდებულ ფოტოს კარგად დავაკვირდებით, ადვილად შესამჩნევია, რომ მესამე ასოზე Y-სთვის დამახასიათებელი განტოტვის კვალი არსად ჩანს, თანაც მესამე ასო საკმაოდ მაღალია (თუკი გვერდით მდგომ ასოებს შევადარებთ) საიმისოდ, რომ მასზე ეს განტოტვის კვალი, არსებობის შემთხვევაში, გამოჩენილიყო. ამგვარად რჩება წაკითხვის 2 ვარიანტი — Γ და I.

როგორც აღვნიშნეთ, პირველი სტრიქონი სხვა სტრიქონებისგან ზომით განსხვავდება და შესაბამისად, საგანგებოდ გამოყოფილ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს, რაც აქ, დიდი ალბათობით, საკუთარი სახელის არსებობაზე მიუთითებს. გვინდა გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი, რომ წარწერის პირველ სტრიქონში მოხსენიებულია პიროვნების საკუთარი სახელი. საკუთარი სახელის პირველ სტრიქონში მოხსენიების ვარაუდს ამყარებს თავად ვ. ვეტროგრადოვას მიერ შენიშნული ფაქტი, რომ პირველი სტრიქონის ასოთა განსხვავებული სიმაღლე გარკვეულ ფუნქციონალურ დატვირთვასაც ატარებდა,[424] რაც, შესაძლებელია, საკუთარი სახელის დანარჩენი ტექსტიდან გამოყოფისთვის გაკეთდა. „ΔAI" კომპლექსი, რომელსაც, სავარაუდოდ, წინ და შემდეგ A მოსდევს AΔAIA ვარიანტს გვაძლევს, რაც რეგიონში გავრცელებულ ონომასტიკონის შემადგენელ ნაწილს არ წარმოადგენს (შდრ. Χαρμαδαία –ფოკისიდან (IG IX, 1,186) და Δαδαία- მესოპოტამიიდან (SEG 2:786)).[425] ჩვენი აზრით, დიდი ალბათო-

[424] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 389

[425] Inscriptiones Graecae IX,1. Inscriptiones Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae, insularum maris Ionii, ed. Wilhelm Dittenberger. Berlin 1897. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/42128?hs=56-62%2C109-116 ბოლო ნახვა: 13.02.2022; Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/320505?hs=34-40 ბოლო ნახვა: 13.02.2022

ბით, აქ შეიძლება აღდგეს ასო Γ (იხ. დანართი 24). ΑΔΑΓΑ წააკითხვა მხოლოდ საკუთარ სახელებში გვხვდება, ისიც მხოლოდ 2 შემთხვევაში - თრაკიაში- Μαδαγαυα (IGbulgI²229) და მესოპოტამიაში — Ἀδαγαβάρου (SEG 7:381)[426] მსგავსი კომბინაციით ჩვენი რეგიონის პროსოპოგრაფიიდან კონკრეტულ ქრონოლოგიურ პერიოდში და კონკრეტულად სოხუმის მიდამოებში შეიძლება აღვადგინოთ ფლავიუს არიანესთან[427] დადასტურებული სანიგთა მეფის, სპადაგას სახელი. წარწერის პირველი სტრიქონი, რომელშიც სახელი უნდა იყოს მოხსენიებული, შეიძლება წავიკითხოთ შემდეგნაირად: **[CΠ]ΑΔΑΓΑ(C?).**

მეორე სტრიქონის ვ. ვეტროგრადოვას და თ. ყაუხჩიშვილის მიერ წაკითხვა, რომელიც არსებითად არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ჩვენთვის სრულიად მისაღებია, თუმცა, ნამდვილად საეჭვოდ მიგვაჩნია ვ. ვეტროგრადოვას მიერ](α)ν ელემენტის დაკავშირება მომდევნო სიტყვასთან (αγασασθ(α)[ι][), რადგან ასეთი ფორმა -αναγασασθαι, არსადაა დადასტურებული. ამ თვალსაზრისით, თ. ყაუხჩიშვილის მიერ შემოთავაზებული ვარიანტი αγασασθαι უფრო გამართლებული და მისაღებია.

რაც შეეხება მესამე სტრიქონს, ამ სტრიქონში შემორჩენილი ასოებია: ντιδιδωνου. ἀντιδιδων ფორმა, რომელსაც ვეტროგრადოვა აღადგენს, თავად ავტორის მითითებით, საკმაოდ ბუნდოვანია და დაზუსტებას მოითხოვს (][ἀ]ντιδιδων ου[-]ანაზღაურების მიმცემი[). თ. ყაუხჩიშვილი ამ სტრიქონთან დაკავშირებით მიიჩნევს, რომ, მართალია, წარწერაშია ომეგა, მაგრამ ეს მიაჩნია ამ დროის ბერძნულისათვის დამახასიათებელ ომიკრონის და ომეგას მონაცვლეობად და ასეთ ვარიანტს გვთავაზობს. (ἀ)ντιδιδὸν οὗ[δας] „სამაგიეროდ მიგებული მიწა (მიწის ნაკვეთი, ნიადაგი)".

ჩვენი აზრით, აქ არა ორი, არამედ სამი სიტყვა უნდა ამოვიკითხოთ. პირველი სიტყვის ბოლო ნაწილი შეიძლება იყოს -ντι, რომელიც არაერთი ლექსიკური ფორმატივის დაბოლოებაა, შემდეგ ვვარაუდობთ სიტყვას διδων, რაც წარმოადგენს δίδωμι ზმნის („მიცემა, გადაცემა") ინფინიტივს,

[426] Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/320622?hs=118-125 ბოლო ნახვა: 13.02.2022

[427] Arr. Peripl. pos=44 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44 ბოლო ნახვა: 13.02.2022

ხოლო მესამე სიტყვის საწყისი ნაწილი უნდა იყოს ου- (რომლითაც არაერთი ბერძნული სიტყვა იწყება).[428]

მეოთხე სტრიქონის ვეტროგრადოვასეული აღდგენა ασεν ὑμί ფრაგმენტისა, როგორც κατασκεύασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις][429] — „აღჭურვა თქვენი ტრიერები“, ვფიქრობთ, ნაკლებად დამაჯერებელია ტრიერებთან დაკავშირებით (აქვე შეიძლება სხვა ზმნაც მოვიშველიოთ, როგორიცაა, მაგალითად παρεσκεύασεν „მოამზადა“). თ. ყაუხჩიშვილი ტრანსლიტერაციის ანალოგიურ ვარიანტს გვთავაზობს — κατεσκεύασεν ὑμί(ω)[ν], ოღონდ ტრიერების გარეშე — და წინა სტრიქონის საკუთარ ინტერპრეტაციაზე დაყრდნობით (სამაგიეროდ მიგებული მიწა (მიწის ნაკვეთი, ნიადაგი) ასე თარგმნის ამ სტრიქონს „ააგო თქვენი.“ ჩვენი აზრით, გარდა ვარიანტისა κατασκεύασεν/ κατεσκεύασεν, რომლის მთავარი მნიშვნელობებია „აღჭურვა, მომარაგება, გამაგრება თავდაცვის საშუალებებით აღჭურვა“, შეიძლება ასევე განვიხილოთ ზმნა παρεσκεύασεν, რომლის ძირითადი მნიშვნელობაა „მომზადება, უზრუნველყოფა მომარაგება“.

რაც შეეხება ბოლო სტრიქონს, რომელსაც თ. ყაუხჩიშვილი არ განიხილავს, ხოლო ვეტროგრადოვა კითხულობს, როგორც (νεμο) ἄνεμος-ად („ქარი“), ეს თარგმანი კონტექსტიდან აშკარად ამოვარდნილად გამოიყურება. ამას თავად ვეტროგრადოვაც გრძნობს და ამიტომ წინა სტრიქონში ამატებს სიტყვას τριήρεις („ტრიერები“).

---

[428] რაც შეეხება სხვა ვარიანტს (ორი სიტყვა), ვფიქრობთ, ასევე შესაძლებელია, პირველი სიტყვის ბოლო ნაწილი იყოს -ντιδι, ხოლო მეორის საწყისი - δωνου. ამ შემთხვევაში ντιδι შეიძლება იყოს სიტყვა προποντιδι-ს ნაწილი, ხოლო ასოთა კომბინაცია δωνου გვხვდება სულ სამ წარწერაში, აქედან ერთი ფრაგმენტია და აკლია დასაწყისი და დასასრული, მეორეში ის არის ნაწილი სიტყვისა μελεδωνοὐς, რაც ჩვენს შემთხვევაში გამორიცხულია, რადგან წინამდებარე ასოები შემორჩენილი გვაქვს და ბოლოს, მესამე წარწერაში ნაწილია სიტყვისა Κνίδωνου[ς], რომელიც ასევე გამორიცხულია ჩვენს შემთხვევაში იმავე მიზეზით. ლექსიკონებითაც არ იძებნება სიტყვა, რისი დასაწყისი და ნაწილი შეიძლება იყოს ეს ფრაგმენტი, შესაბამისად, აქ თარგმანი და ზუსტი შინაარსის აღდგენა რთულია. იხ. შემდეგი წარწერები: IG II² 2776. Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). კონტექსტიდან გამომდინარე, აქ შეგვიძლია ფრთხილი ვარაუდის გამოთქმაც, ხომ არ არის აქ ასო ომეგა არასწორად დაწერილი ომიკრონის ნაცვლად, ამ შემთხვევაში, ერთადერთი სიტყვა, რომელიც აქ შეიძლება აღდგეს, იქნება, δονέω-ს ნაწილი, რომელიც აღნიშნავს „ქარით გამოწვეულ რხევას“, „შერყევას“. ამ შემთხვევაში, ვეტგორადოვასეული აღდგენა ბოლოს სტრიქონისა უფრო დამაჯერებელი იქნებოდა, თუმცა, თუ არიანეს უკავშირდება მისი შექმნა, რასაკვირველია, ეს გამორიცხულია, თუ სანიგთა მეფეს, ამ შემთხვევაში დასაშვებია, მაგრამ რამდენად მიმზიდველადაც არ უნდა ჩანდეს, ჩვენ ეს წაკითხვა მაინც ნაკლებად სავარაუდოდ მიგვაჩნია (ნ. ფ.).

[429] В. В. Вертоградова. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск: Издательство Магнитогорского государственного университета. № 12. 2002, გვ. 387-389

საჭიროდ მივიჩნიეთ სიტყვა νεμο-ს კომბინაციით ყველა შესაძლებელი ვარიანტის განხილვა. ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით, νεμο გვხვდება, როგორც ნაწილი ზმნა νέμω-დან წარმოებული სხვადასხვა ფორმებისა (νέμονται, ἀπονέμο, νεμόμενοι). თუკი ბოლო სტრიქონს აღვადგენთ ზმნა νέμω-ს გამოყენებით, თუნდაც ისეთი ფორმით როგორიცაა, მაგალითად νέμονται "მდებარეობს, ბინადრობს" ან „სარგებლობს" წარწერის შინაარსი ნაკლებად ხელოვნურად გამოიყურება, განსაკუთრებით იმის გათვალისწინებით, რომ ამ ზმნის სხვადასხვა ფორმა ხშირად დასტურდება წარწერებში, მათ შორის, შავიზღვისპირეთში, რასაც ვერ ვიტყვით ἄνεμος-ზე, რომელიც ამ ფორმით სულ 6-ჯერ გვხვდება ჰაიდელბერგის წარწერათა კორპუსის ბაზაში და სამჯერ ოჰაიოს უნივერსიტეტის ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზაში.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ უკანასკნელს, გარდა ზემოთაღნიშნული მნიშვნელობისა „მდებარეობს, ბინადრობს", ლიდლ-სკოტის ლექსიკონის მიხედვით კიდევ ერთი, ფართოდ გამოყენებული მნიშვნელობა გააჩნია „განაწილება, მიცემა" (ἀπονέμο)[430] მათ შორის, "ხორცისა და სასმელის მიცემა" (νεμόμενοι)[431].

საბოლოო ჯამში, წარწერას ასე აღვადგენთ:

1. [СΠ]**ΑΔΑΓΑ**[С]

2.](Α)**Ν ΑΓΑCACΘ**(Α)[Ι]

3. **ΝΤΙ ΔΙΔΩΝ ΟΥ**

4.[ΠΑΡΑ] **CKE**](Υ)**ACEN ΥΜΙ**(Ω)[Ν] ან [ΚΑΤΑ]**CKE**](Υ)**ΑΣΕΝ ΥΜΙ**(Ω)[Ν]

5. **ΝΕΜΟ**[ΝΤΑΙ] ან **ΝΕΜΟ**[ΜΕΝΟΙ]

1. Σπ]αδαγ[ας

2.](α)ν ἀγάσασθ(α) [ι]

3. ντι δίδων ου

4. [παρασκε](ύ)ασεν / [κατεσκε](ύ)ασεν ὑμί(ω)[ν]

5. νέμο[νται] / νέμο[μένοι]

შესაბამისად, თარგმანი ასეთია:

1. სპადაგასი

2. აღტაცების გამოხატვა

3. მიმცემი/ გადამცემი

4. აღჭურვა/ მოამზადა თქვენი

5. გაანაწილა/ მისცა

[430] A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. Clarendon Press, Oxford. 1996, გვ. 210

[431] A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. Clarendon Press, Oxford. 1996, გვ. 1167

წარმოვადგენთ სამივე წაკითხვას სქემატურად:

სიხუმის წარწერა	I სტრიქონი	II სტრიქონი	III სტრიქონი	IV სტრიქონი	V სტრიქონი
ვეტ-როგ-რადო-ვა	]δαμ[[დადგე-ნილება] ხალხისა.	](α) ναγασασθ(α) [ι][.]აღტაცების გამოხატვა[.	][ἀ]ντιδιδων ου[ ]ანაზღაურებ-ის მიმცემი[.	]κατασκε(ύ) ασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] [ ]აღჭურვა (თქვე-ნი?) [ტრიერები] [.	][ἄ]νεμο[ς]](ქარი?) [.
ყაუხ-ჩიშვი-ლი	ΔΑΥ 137 წ. ა.წ.	ἀγάσάσθα(ι) პატივისცემა (ან- თაყვანის-ცემა)	(ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας] სამაგიეროდ მიგებული მიწა (მიწის ნაკვეთი, ნი-ადაგი)	... εμο... ააგო თქვენი	?
კობა-ხიძე, ფიფია	Σπ] αδαγ[ας სპადაგა	](α)ν ἀγάσασθ(α) [ι] აღტაცების გამოხატვა, პა-ტივისცემა	ντι δίδων ου მიმცემი/გა-დამცემი	[παρασκε](ύ)ασεν / [κατεσκε](ύ)ασεν ὑμί(ω)[ν] მოამზადა/ მისცა	νέμο[νται] /νέμο[μένο ι] გაანაწ-ილა/ მის-ცა

ამრიგად, ვფიქრობთ, წარწერაში უნდა ასახული ყოფილიყო კონკრეტული პიროვნების (რომელიც წარწერაში დასახელებულია) აღტაცება და პატივისცემა მის მიმართ, რომელმაც ქალაქის თუ ციხის ბინადართათვის რაღაცა გაიღო, რის აღსანიშნავადაც ამოიკვეთა ეს წარწერა. დიოსკურია/სებასტოპოლისის მიდამოებში არიანე ასახელებს სანიგთა მეფე სპადაგას, რომელმაც რომის იმპერატორისგან მიიღო მეფობა:

,,Ἀψίλαις δὲ ὅμοροι Ἀβασκοί: καὶ Ἀβασκῶν βασιλεὺς Ῥησμάγας: καὶ οὗτος παρὰ σοῦ τὴν βασιλείαν ἔχει.Ἀβασκῶν δὲ ἐχόμενοι Σανίγαι, ἵναπερ καὶ ἡ Σεβαστόπολιςῴ κισται: Σανιγῶν βασιλεὺς Σπαδάγας ἐκ σοῦ τὴν βασιλείαν ἔχει.“

„აბასკებს ემეზობლებიან სანიგები, რომლებიც სახლობენ სებასტოპოლისშიც. სანიგთა მეფეა სპადაგა, რომელმაც შენგან მიიღო მეფობა“.[432]

[432] Arr. Peripl. pos=44 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44 ბოლო ნახვა: 19.01.2022

ბოლო სტრიქონის მეორე მნიშვნელობით აღდგენის სასარგებლოდ შეიძლება მეტყველებდეს ისევ არიანესთან მოხმობილი ერთი ცნობა. სებასტოპოლისში მისვლისას არიანე განსაკუთრებით აღნიშნავს შემდეგს:

„…παραμείψαντες δὲ τὸν Ἀστέλεφον ἐς Σεβαστόπολιν ἥκομεν πρὸ μεσημβρίας, ἀπὸ Χώβου ὁρμηθέντες… ὡς καὶ τὴν μισθοφορὰν τοῖς στρατιώταις δοῦναι τῆς αὐτῆς ἡμέρας, καὶ τοὺς ἵππους καὶ τὰ ὅπλα ἰδεῖν καὶ τοὺς ἱππέας ἀναπηδῶντας ἐπὶ τοὺς ἵππους καὶ τοὺς κάμνοντας καὶ τὸν σῖτον, καὶ τὸ τεῖχος περιελθεῖν καὶ τὴν τάφρον.“

„ქობოსიდან გზად ასტელეფი გამოვიარეთ და შუადღემდე ჩამოვედით სებასტოპოლისში... დღის დანარჩენი დრო გავატარეთ ჯარისკაცებისთვის ხელფასის დარიგებაში, ცხენების და იარაღის დათვალიერებაში, ვაკვირდებოდით ცხენოსნების მარჯვე ჯირითს და მათ მიერ ცხენებზე შეხტომას, მოვინახულეთ სნეულნი, შევამოწმეთ ხორბლეულის მარაგი და ციხე-სიმაგრისა და თხრილის მდგომარეობა“.[433]

წარწერის ბოლო აბზაცში მოხსენიებული სიტყვა „განაწილება“ (რიგ შემთხვევებში ხორცისა და სასმელის განაწილება), შესაძლოა, კავშირში იყოს არიანეს ცნობასთან, რომ ჯარისკაცებს დაურიგა ხელფასი ანდა შეამოწმა პურის მარაგი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არიანეს სებასტოპოლისში ვიზიტს კიდევ ერთი წყარო, დიოსკურიის მიდამოებში ნაპოვნი ლათინური წარწერა ადასტურებს: “Had[rian(us) Aug(ustus)]/ per Fl(avium) A[rrianum]/ leg(atum) [Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]“[434]. ლოგიკურია, დაისვას შეკითხვაც, რატომ შეიძლებოდა არიანესთან დაკავშირებული ერთი წარწერა შესრულებულიყო ლათინურად, ხოლო მეორე — ბერძნულად. ჩვენი აზრით, ოფიციალური დეკრეტები ლათინურად იწერებოდა, თუმცა, თუ სამიზნე აუდიტორია ადგილობრივი მოსახლეობა იყო, პრაქტიკული თვალსაზრისით, შესაძლოა, ის ბერძნულად შესრულებულიყო, რადგან ბერძნული უფრო ხშირად გამოიყენებოდა რეგიონში. აღსანიშნავია, რომ მცხეთაში აღმოჩენილი ვესპასიანუსის ცნობილი წარწერაც ბერძნულად არის შესრულებული. ამ შემთხვევაშიც სავარაუდოდ, ეს ადგილობრივი მოსახლეობის მაქსიმალური ინფორმირებისთვის გაკეთდა. ბერძნული უფრო ნაცნობი იყო ადგილობრივი მოსახლეობისთვის და ენის არჩევანიც, როგორც ჩანს, ამან განაპირობა.

---

433 Arr. Peripl. pos=40. Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D40 ბოლო ნახვა: 19.01.2022

434 HD030528, Epigraphic Database Heidelberg. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD030528 ბოლო ნახვა: 23.11.2020

ვეტროგრადოვას და ყაუხჩიშვილის მიერ წარწერის დეკრეტად გამოცხადება, ჩვენი აზრით, არ შეეფერება სინამდვილეს. დეკრეტის გამოცემა თავისთავად გარკვეულ თანამდებობის პირებს შეეძლოთ. არიანე ამ მხრივ, ნაკლებად უფლებამოსილია, დეკრეტის მსგავსი დოკუმენტი გამოსცეს. რაც შეეხება სანიგთა მეფეს, ეს უფრო შესაძლებელია, თუმცა, მაინც საეჭვოა, ამდენად სუვერენულად ეგრძნო თავი სანიგთა მეფეს, რომ საკუთარი დეკრეტი გამოეცა, ეს წარწერა უფრო შეიძლება მადლიერების გამოხატვის ნიშნად იყოს აღმართული, თუმცა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ სანიგთა მეფე, ისევე როგორც რეგიონის სხვა მეფეები, რომლებიც კლიენტ მეფეებს წარმოადგენენ, რამდენად სუვერენულები არიან და შესაბამისად, რამდენად შეუძლიათ საკუთარი დეკრეტის გამოცემა, ამის საბოლოოდ არც უარყოფა და არც დადასტურება ჯერჯერობით არსებული მონაცემების საფუძველზე, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია.

ვფიქრობთ, ეს შეიძლება იყოს სანიგთა მეფის, სპადაგასის მითითებით შესრულებული წარწერა. მეფე, რომელმაც, არიანეს ცნობით, ძალაუფლება ჰადრიანუსისგან მიიღო,[435] ბუნებრივია, განსაკუთრებული მადლიერებით იყო გამსჭვალული იმპერატორისა და მისი წარმომადგენლის მიმართ. შესაბამისად, წარწერაში იგი აღტაცებას გამოხატავს არიანეს ვიზიტისა და განსაკუთრებით, ამ უკანასკნელის მიერ სებასტოპოლისის ციხის აღჭურვისა და ჯარისკაცებისთვის ხელფასისა და სანოვაგის დარიგების გამო, რაც, ბუნებრივია, მისი ძალაუფლების განმტკიცებას ემსახურებოდა. ამით ის საკუთარი მოსახლეობის თვალში ხაზს უსვამდა იმ ფაქტს, რომ რომაელები მის ხელისუფლებას მხარს უჭერდნენ, წარწერის ბერძნულად შესრულებაც ამის დასტური უნდა იყოს.

და ბოლოს, უნდა დავეთანხმოთ ვ. ვეტროგრადოვას, რომ ამ წარწერის აღმოჩენა ნამდვილად ადასტურებს ამ რეგიონში ბერძნული ენის ინტენსიურად გამოიყენების ფაქტს. დამატებით იმასაც აღვნიშნავდით, რომ აღმშენებლობითი თუ სხვა სახის საზოგადოებრივი აქტივობა, რომელიც საჯარო ინტერესს იმსახურებს, აშკარად მეტყველებს ამ პერიოდის სებასტოპოლისის, როგორც ქალაქის და ციხე-სიმაგრის აქტიურ ცხოვრებაზე.

435 Arr. Peripl. pos=44 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44 ბოლო ნახვა: 19.01.2022

ფლავიუს არიანეს ლათინური წარწერა სოხუმის ციხიდან

სოხუმის ციხის კედლიდან XIX ს-ის 80-იან წლებში ამოღებული იქნა ნაცრისფერი კირის ფილის ნამტვრევი ლათინური წარწერით (იხ. დანართი 25). შემორჩენილია წარწერის 3 სტრიქონი.

ფილის და წარწერის აღწერა მ. როსტოვცევის მიხედვით, შემდეგია: ფილის ზომები: სისქე- შუა ნაწილში 17 სმ, მარჯვენა მხარეს - 10 ½სმ, სიმაღლე შუა ნაწილში 16 ½სმ, მარჯვენა მხარეს-11 სმ. ჩარჩოს სისქე -4 სმ. წარწერაზე ასოთა სიმაღლე ზედა სტრიქონში არის 33 მმ, შუა სტრიქონში -36, ხოლო ქვედა- 26 მმ, ასოები შეფერილია წითლად, ასევე, ქვემოთა მხარეს ქვა მთელია, ამას ადასტურებს ამაღლებული კიდე, რომელიც ქვას ჩარჩოდ ჰქონდა შემოვლებული ყველა მხრიდან. ზემოთ და მარცხნივ ქვა აშკარად მოტეხილია. მოტეხილი ჩანს ქვის მარცხენა მხარე, ოღონდ რამდენად – დაუდგენელია[436].

წარწერის ტრანსკრიფცია ასე გამოიყურება:

H]ad[r……

per Fl. A……

leg[437]

წარწერის თარგმანი ასეთია:

ჰ]ად]რ......

ფლ. ა სთვის......

ლეგ......

წარწერა გამოცემულია მ. როსტოვცევის მიერ 1901 წელს.[438] მისი აზრით, წარწერაში ნახსენები უნდა იყოს ორი პიროვნება, პირველი არის იმპერატორი, რომლის სახელის შემადგენლობაში შედის Hadrianus, ე.ი. ჰადრიანუსი ან ანტონინუს პიუსი, ხოლო მეორე სახელია Fl(avius) A, რომლის ტიტული მოცემულია ბოლო სტრიქონში.

მკვლევარის აზრით, ყველაზე ბუნებრივია ბოლო სტრიქონი ასე შეივსოს: leg(atum) [Aug(usti) pr(o) pr(aetore)] ან [eius], თუმცა არ არის გამო-

---

[436] М. П. Ростовцев. Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365. том 27. 1907. Одесса, გვ. 5

[437] М. П. Ростовцев. Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365. том 27. 1907. Одесса, გვ. 5

[438] М. П. Ростовцев. Новые Латинские надписи с юга России, Известия Императорской Археологической Комиссии (ИИАК), вып. 33. т I. 1901, გვ.12

რიცხული leg- ში დავინახოთ შემოკლება leg(ionis) და Fl. A იყოს რომელიმე ლეგიონის ცენტურიონი ან ტრიბუნი.[439]

საფიქრებელია, რომ წარწერა იყოს სამშენებლო ან მიძღვნითი. მშენებლობა ან მიძღვნა ან თავად იმპერატორის მიერ ან მის საპატივსაცემოდ, სხვა პირის მიერ შეიძლებოდა შესრულებულიყო. როგორც ჩანს, აქ უკანასკნელი შემთხვევაა, შემსრულებლად კი Fl. A გვევლინება.

წარწერაში აღმოჩენილი ორი საკუთარი სახელის შეპირისპირებით მიდიან დასკვნამდე, რომ აქ ნახსენებია იმპერატორი ჰადრიანუსი და იმპერატორ ჰადრიანუსის ლეგატი და ცნობილი მწერალი ფლავიუს არიანე.[440]

ამრიგად, წარწერა ასე უნდა აღვადგინოთ:

„ჰადრიანუს ავგუსტუსი

ფლავიუს არიანუსის,

ავგუსტუსის ლეგატის პროპრეტორის მეშვეობით...“

ფლავიუს არიანეს/არიანუსის სახელი ოფიციალურ დოკუმენტებში ნახსენებია სამჯერ: 1. 137 წლის ცნობილი წარწერა კაპადოკიური სებასტოპოლისიდან;[441] 2. ათენის წარწერაში;[442] 3. ჰადრიანუსის რესკრიპტში.[443]

არიანეს სახელი სამივე წარწერაში praenomen-ის გარეშე და საგვარეულოს სახელის შემოკლებითაა მოცემული — Fl.Arrianus.

ასევეა არაოფიციალურ წყაროებშიც,[444] რაც სრულიად შეესაბამება ეპოქის ჩვეულებას.

არიანეს „პერიპლუსიდან“ ცნობილია, რომ შავი ზღვის სანაპიროებზე მოგზაურობისას მის მოვალეობას წარმოადგენდა გარნიზონების დათვალიერება. არიანე ძირითადად ოთხ პუნქტში იმყოფებოდა: ტრაპეზუნტში, აფსაროსში, ფაზისსა და სებასტოპოლისში. თითოეულ მათგანში არიანე საკმარის დროს რჩებოდა, რათა საფუძვლიანად დაეთვალიერებინა გარნიზონი, ციხე და მარაგები. სავარაუდოდ, ეს ერთ დღეზე არანაკლები უნდა ყოფილიყო. დიოსკურია, რასაკვირველია, სებასტოპოლისია, როგორც ამას როსტოვცევიც აღნიშნავს.[445]

---

439 М. П. Ростовцев. Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365. том 27. 1907. Одесса, გვ. 5

440 М. П. Ростовцев. Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365. том 27. 1907. Одесса, გვ. 5

441 W. Schulze. Zur Geschichte lateinischer Eigannamen. Göttingen. 1904, გვ. 487

442 IG. III, 1116. Inscriptiones Atticae aetatis romanae, ed. Wilhelm Dittenberger. Parts I-II. Berlin. 1878-1882. გვ. 1029 და გვ. 1032

443 IG. 49,14, 2,1

444 Prosop. imp. Rom, II, 64, გვ. 154.

445 М. П. Ростовцев. Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365. том 27. 1907. Одесса, გვ.6

ცნობილია ისიც, რომ ტრაპეზუნტში არიანე დაკავებული იყო წარწერების დადგმითაც (Arr, PPE, 1). შესაბამისად, შესაძლებელია იმის ვარაუდი, რომ მან სებასტოპოლისშიც აღასრულა ჰადრიანუსის ნება ან საკუთარ თავზე აიღო ქალაქის ან გარნიზონის ინიციატივის შესრულება იმპერატორის საპატივსაცემოდ და ამ ქვის დადგმა მის მიერ სებასტოპოლისის მონახულებისას განახორციელა.[446]

არიანეს მოგზაურობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული მეორე წარწერაც (იხ. წარწერა სოხუმის ციხიდან მეფე სპადაგას მოხსენიებით).

[446] М. П. Ростовцев. Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365. том 27. 1907. Одесса, გვ. 5

ლანგენბრუკის წარწერა ჰენიოხის მოხსენიებით

ლანგენბრუკში (ისტორიული: Augusta Rauricorum, ზედა გერმანია), შვეიცარიის საზღვრის სიახლოვეს (ისტორიული: გალია) უღელტეხილის მწვერვალზე, რომაულ გზაზე, 1900 წელს აღმოჩენილია კირქვის სამსხვერპლოს ან ქანდაკების კვარცხლბეკის ფრაგმენტი, რომელიც ამჟამად ბაზელის ისტორიის მუზეუმშია დაცული (იხ. დანართი 26). ქვა ახ.წ. 150-250 წწ-ითაა დათარიღებული.[447] მისი სიმაღლე 23 სანტიმეტრია, სიგანე-16 სმ, სისქე-8 სმ. ქვაზე შესრულებულია წარწერა ლათინურად. წარწერა გამოცემულია 1902[448] და 1916 წელს.[449] წარწერის ასოთა სიმაღლე 1,1-1,5 სმ-ია. წარწერაზე ჩანს 6 სტრიქონის კვალი.

წარწერის ტრანსკრიფცია შემდეგია:

]
HENI[ ]
VS D P D
P C AMO
R LIBERE
TVS
VSLM

წარწერა ასე აღდგება და იკითხება:

[---] / Heni[oc(h)]/us d(e) p(roprio) d(edit) / p(onendum) c(uravit)[450] Amo/r liber{e}/tus[451] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)[452].

წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

„ჰენიოხუსმა საკუთარი ხარჯი გაიღო, აღმართვისთვის იზრუნა, გააზატებულმა ამორმა აღასრულა თავის აღთქმა, თავისი ნებით, როგორც საჭიროა.“

[447] CIL 13, 11541. (B). The Epigraphic Database Heidelberg. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032031 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[448] T. Burckhardt-Biedermann, Römische Inschrift am obern Hauenstein. In: Anzeiger für Schweiz. Altertumskunde NF 3. 1902, S. 245–247

[449] Corpus Inscriptionum Latinarum, pars IV Addenda ad partes primam et secundam, edid. O. Hirschhfeld et H. Finke, 1916, vol. XIII, Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae, edid. O. Hirschhfeld and C. Zangemeister.

[450] c=curavit?)- Corpus Inscriptionum Latinarum, pars IV Addenda ad partes primam et secundam, edid. O. Hirschhfeld et H. Finke, 1916, vol. XIII, Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae, edid. O. Hirschhfeld and C. Zangemeister. 11541

[451] R. Fellmann. Das römische Basel. 24 (B). Basel 1981: liber[-]/tus; AE 1902, 0142. (B); G. Walser, Römische Inschriften in der Schweiz 2. Bern 1980. 246-247, Nr. 231; Foto.: Z. 4/5: liber/tus.

[452] CIL 13, 11541. (B). The Epigraphic Database Heidelberg. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032031 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

Votum solvit libens merito ამ წარწერაში, დამკვიდრებული ტრადიციის თანახმად, შემოკლებითაა მოცემული (VSLM), სავარაუდოდ, ისევე, როგორც de proprio dedit (DPD) და ponendum curavit (PC).

ჰენიოხუსი/ჰენიოხი განხილულია, როგორც საკუთარი სახელი (nomen, cognomen), მიუხედავად იმისა, რომ ეს საკუთარი სახელი რომაულ ეპიგრაფიკაში მხოლოდ ორჯერ დასტურდება.

ჰენიოხების ტომი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკურ წყაროებში ხშირად იხსენიება, მათ შორის II-III საუკუნეებშიც. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ მახელონ-ჰენიოხიის სამეფო რომის მოკავშირეა ტრაიანუსის ეპოქაში, ჰადრიანუსის დროს, საფიქრებელია, რომ დამოუკიდებელი სახელმწიფოა, თუმცა, სავარაუდოდ, რომთან მეგობრულ ურთიერთობაში იმყოფება. ამ ტერიტორიიდან მონად ვინმეს წაყვანა სამხედრო ნადავლის სახით ნაკლებ საფიქრებელია, უფრო მოსალოდნელია, რომ თუ აქედან რომში ვინმე მონად გაიყიდა, ეს მხოლოდ ადგილობრივებთან ვაჭრობის შედეგია. ეს, რასაკვირველია, იმ შემთხვევაში, თუკი დავუშვებთ, რომ ჰენიოხი ეთნიკური სახელია, რომელიც საკუთარ სახელად არის გადაქცეული, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ რომაულ ეპიგრაფიკაში ეს სახელი ძალიან იშვიათად გვხვდება, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ სახელის მატარებელი პიროვნება მართლაც ჩვენს რეგიონს უკავშირდება.

ეპიტაფია კოლხი მეუღლისადმი

ხორვატიაში ქალაქ სოლინში (ანტიკური - Salonae - დალმაციის პროვინცია), რომაული თერმების ტერიტორიაზე აღმოჩენილი იყო 8 სტრიქონიანი ფილა (მასალა უცნობია). ფილა წარმოადგენს ლათინურ ენაზე შესრულებულ ეპიტაფიას. ფილის ზომებია: სიმაღლე - 18 სმ, სიგანე - 17 სმ, სიღრმე - 6 სმ. ასოების ზომა - 2 სმ. ეპიტაფია ქალაქ სპლიტის არქეოლოგიურ მუზეუმშია დაცული და თარიღდება 151-300 წწ-ით. წარწერა ცუდად არის შემონახული, შემორჩენილია ასოების მხოლოდ ქვედა ნაწილები. პირველი სტრიქონი თითქმის არ ჩანს, მეორე სტრიქონში ჩანს მხოლოდ დასაწყისი ნაწილი. წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:[453]

]

[] COLC

[]IDE VXORI

[]ERENTI

[]VI VIXLI

[]NNOS XXX

[]BVS MANI

[]VS

მისი ტრანსკრიფცია შემდეგია:

-----]

[---] Colc-

[h]ide(?)(!) uxori

[m]erenti

[q]ui (!) vix< it=LI>

[a]nnos XXX

[Di]bus Mani-

[b]us

[453] წარწერა ხელმისაწვდომია ჰაიდელბერგის უნივერსიტეტის ლათინური წარწერების მონაცემთა ბაზაში და ეფუძნება ფ. ბულიჩის პუბლიკაციას. იხ. HD057485. Epigraphic Database Heidelberg. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD057485 ბოლო ნახვა: 12.01.2023

წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

კოლხ-

ისს(კოლხს?) ცოლს

საპატივისაცემოდ,

რომელმაც იცხოვრა

30 წელი.

ღვთაებრივი მანებისადმი (რომაული ეპიტაფიის ტრადიციული დასაწყისი ან დასასრული ე.კ.).

ეპიტაფიას მამაკაცი უძღვნის საკუთარ მეუღლეს, რომელმაც 30 წელი იცოცხლა. ქალის სახელია კოლხისი (კოლხი ქალი), რომელიც, შესაძლოა, მის ეთნიკურ წარმომავლობასთან იყოს კავშირში. დიდი ალბათობით, ქალი არის მონა ან უფრო მოსალოდნელია, აზატი, რადგან, როგორც ეს ზემოთაც აღინიშნა, რომის იმპერიაში საკუთარი სახელები, რომლებიც აღნიშნავდნენ პირის ეთნიკურ კუთვნილებას, მეტწილად მონებს ერქვათ (ეთნიკურობიდან მომდინარე სახელების კავშირზე წარმომავლობასთან იხ. ეპიტაფია ვირეია კოლხის მოხსენიებით). რომში კოლხური წარმოშობის მონები იმპერიის ხანის დასაწყისიდან ჩანან (იხ. კოლხუს ბალნეატორის წარწერა რომიდან, სალუსტია კოლხის წარწერა რომიდან). მათი სტატუსი განსხვავდებოდა საუკუნეების მიხედვით. ახ. წ. I საუკუნეში მონობა ჯერ კიდევ ფართოდ იყო გავრცელებული, ახ. წ. II საუკუნეში მანუმისია მნიშვნელოვნად გახშირდა, ახ. წ. III საუკუნეში ძალიან შესუსტებული იყო (იხ. წარწერა ვოლუსია კოლხისის მოხსენიებით),[454] შესაბამისად, წარწერაში მოხსენიებული კოლხი ქალი, უფრო სავარაუდოა, რომ აზატი იყო, ვიდრე მონა.

[454] რომში მონობასთან და სხვადასხვა საუკუნეში მონების სტატუსთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ. W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984

მეფე პაკორუსის/პაკორის წარწერები

2005 წელს აფხაზეთში, გაგრის რაიონის სოფ. აჩმარდის ახლოს მდებარე იმ სამარხების გამოკვლევისას, რომლებიც მძარცველური გათხრებით იყო დაზიანებული, აღმოჩნდა ანტიკური ხანის სამარხი. ამ არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები 2007 წელს ავტორთა კოლექტივმა მოსკოვში გამოქვეყნა. სამარხის ნომრად სტატიაში მითითებულია №5, ხოლო მდებარეობს იგი №1 და №2 სამარხებს შორის.[455] აღწერილობით, სამარხში მიცვალებული დაკრძალულია გულაღმა. სხვადასხვა ნივთებს შორის აღმოჩენილი იქნა ვერცხლის დოქი[456]. იგი ნაპოვნია მიცვალებულის მენჯის ძვლებზე, გვირგვინის ქვეშ, მასზე წერტილისებური ჭდეებით დატანილია ბერძნულენოვანი წარწერა. წარწერა შესრულებულია პუნსონით. ასოები ვერტიკალური მიმართულებითაა ჩარიგებული. თავდაპირველად ტექსტი მოცემულია ჭურჭლის ყელის გასწვრივ ერთ ხაზზე, შემდეგ, სიტყვის შუაში გადმოდის ქვედა ხაზზე.[457] ა. ვინოგრადოვი ასე კითხულობს და თარგმნის წარწერას:

Ἐγὼ Πάκουρος ὁ βασιλεὺς τοῖς ἀ

μνοῖς ἒδωκα

მე, მეფე პაკორუსმა/პაკორმა ცხვრებს [ჩემსას] მივეცი.[458]

წარწერა, ა. ვინოგრადოვის აზრით, შესაძლებელია, არა პროფესიონალი მკვეთავის, არამედ მწერლის მიერ იყოს შესრულებული. მისი შეფასებით, ასოები უსწორმასწოროა, სხვადასხვა ზომის, მსუბუქად დახრილი და ფორმით ჰგავს (განსაკუთრებით **Δ** და **Ω)** პაპირუსის წარწერების შრიფტს[459]. პალეოგრაფიული ნიშნებით, ვინოგრადოვის აზრით, წარწერა შეიძლება დათარიღდეს მხოლოდ ფართო მონაკვეთით – ახ. წ. I-IV საუკუნის დასაწყისით, თუმცა სამარხში აღმოჩენილი ინვენტარის, კერძოდ, მინის ოთხწახნაგოვანი ბოთლის ანალიზის საფუძველზე (რომაული ჭურ-

[455] ეს სტატი ჩვენთვის ხელმისაწვდომი არ იყო და მის შინაარსს ა. ვინოგრადოვის სტატიის მიხედვით გავეცანით.

[456] ვინოგრადოვის სტატიის ქართულ ვერსიაში „დოქი" ნათარგმნია „თასად", შესაბამისად, დამკვიდრებულია ამ ფორმით, თუმცა აღწერილობით ნივთი დოქს (პატარა ოინოქოეს) წარმოადგენს.

[457] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 55; გვ. 62

[458] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 55; გვ. 62

[459] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 55; გვ. 62

ჭლის ასეთი ტიპი ხმარებიდან პრაქტიკულად გამოდის IV ს-ში), წარწერა III საუკუნეს მიეკუთვნება.[460] წარწერის ფორმულას, ავტორის აზრით, არ მოეძებნება პირდაპირი ანალოგიები ბერძნულ ეპიგრაფიკაში და, სავარაუდოდ, აღმოსავლური წარმომავლობა უნდა ჰქონდეს. მკვლევარს ამას აფიქრებინებს მეფისა და ქვეშევრდომების ურთიერთობის წარწერისეული გააზრება, როგორც მწყემსისა – ცხვრებთან.[461]

მეფე პაკორის იდენტიფიკაციის პროცესში ვინოგრადოვმა წარმოადგინა ყველა პაკორი/ბაკური, ვინც მისთვის რეგიონის ისტორიიდან იყო ცნობილი და ხაზი გაუსვა ყველა შესაძლებელ ვარიანტს, თუ ვინ შეიძლება იყოს აჩმარდის წარწერის მეფე პაკორი. მან უარყო პართიის მეფე პაკორის კავშირი ამ წარწერასთან. რაც შეეხება არმენიის მეფე პაკორს, რომელიც ხანმოკლე ვადით (ახ. წ. 161-163 წწ.) მართავდა სომხეთს, აჩმარდის თასის მასთან კავშირს ავტორი სრულად არ უგულვებელყობდა, მით უფრო, რომ კ. ტრევერის ინფორმაციით, არსებობს კიდევ ერთი თასი მეფე პაკორის წარწერით, რომელიც თითქოს უფრო არმენიის მეფესთან უნდა იყოს კავშირში. თუმცა, მკვლევარმა ორი სერიოზული კონტრარგუმენტი წამოაყენა, რომელიც არმენიის მეფისადმი აჩმარდის თასის მიკუთვნებას გამორიცხავდა: 1) სომხეთის მეფის სახელი გადმოიცემოდა არასრული ფორმით Πάκορος, ხოლო ფორმა Πάκουρος დაფიქსირებულია ახ. წ. III საუკუნის შუა ხანებიდან, 2) პაკორის, როგორც პროპართულად განწყობილი მეფის კანდიდატის, „დიპლომატიაში ბერძნული ენა ნაკლებად მოსალოდნელი ჩანს“.[462] თუმცა, ვინოგრადოვის, აზრით, არმენიის მეფე პაკორის აჩმარდის თასთან კავშირის სრულიად უგულვებელყოფა არ შეიძლება. მკვლევარი მივიდა დასკვნამდე, რომ ეს შეიძლება იყოს მხოლოდ „ქართლის ცხოვრებიდან“ ცნობილი იბერიის მეფე ბაკურებიდან ერთ-ერთი. ქართლის ცხოვრების ყველა შესაძლებელ მეფე ბაკურს იგი ჩამოთვლის: **„ბაკური, ვაჩეს მემკვიდრე** (ლეონტი მროველთან — შვილი) და მირდატის წინამორბედი (ლეონტისთან — მამა); **ბაკური, რევის ძე** და თრდატის მამა (ლეონტისთან მის ნაცვლად ნახსენებია ბაქარი, მირიანის შვილი და მირდატის მამა); **ვარაზ-ბაკური, თრდატის მემკვიდრე** (ლეონტისთან ეს ვარაზ-ბაქარია, მირდატის ძე და ფარსმანის მამა, რომელიც „მოქცევაი ქართლი-

[460] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 56, 58; გვ. 62, 65

[461] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 55; გვ. 62

[462] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 56; გვ. 63

საი“-ში დასახელებულია თრდატის დისშვილად); **ბაკური, თრდატის ვაჟი** (მის ადგილას ლეონტი ათავსებს თრდატს, ვარაზ-ბაქარის სიმამრს)“.[463] ა. ვინოგრადოვისთვის, **ბაკური, ვაჩეს ძე,** რომელსაც ის ასევე რუფინუსის ბაკურთან (390-397 წწ. მეფობდა) აიგივებს, ჩანს ყველაზე მეტად დაკავშირებული აჩმარდის თასთან.[464] ამასთან, მკვლევარს გაუჭირდა იმის ახსნა, თუ საიდან უნდა აღმოჩენილიყო იბერიის მეფის თასი დასავლეთ საქართველოში ასე შორს, იბერიისგან, მაშინ როდესაც, ცნობილია, რომ იმხანად დასავლეთ საქართველო არ ექვემდებარებოდა იბერიას. საბოლოო ჯამში, იგი აღნიშნავს, რომ აჩმარდის თასზე არც იბერიის და არც სომხეთის მეფეები არ უნდა იყვნენ მოხსენიებული, რადგან აფხაზეთი II-IV საუკუნეებში არცერთს არ ექვემდებარებოდა და შესაბამისად, ეს შეიძლება იყოს სხვა წყაროებით უცნობი კოლხეთ/ლაზიკის მეფე, გამომდინარე იქიდან, რომ ლაზებს აბაზგები და აფშილები პერიოდულად ექვემდებარებოდნენ.[465]

ვინოგრადოვის სტატიის შემდგომ მეფე პაკორის ვინაობის დაზუსტება მოხდა. 2013 წელს თ. დუნდუამ და აკ. ჩიქობავამ გამოაქვეყნეს სტატია, რომელშიც აჩმარდის თასის მეფე პაკორი იდენტიფიცირებულია. სტატიის ავტორები ა. ვინოგრადოვის ზემოხსენებული ციტატის პასუხად აღნიშნავენ, რომ „მოტანილი ციტატის ბოლო წინადადება ჭეშმარიტებასთან, ნაწილობრივ, ახლოსაა, მაგრამ: 1. პაკურ/პაკორი ლაზების არა ჰიპოთეტური, არამედ რეალური, ნარატივით დადასტურებული, ბასილევსია ანტონინუს პიუსის დროს; 2. აბასკები და აფსილები ლაზთა მეფის არა ექსტენსიური, არამედ პერმანენტული ვასალები იყვნენ[466]; 3. II ს-ში გაგრის რაიონში სულ სხვა კლანები სახლობდნენ... 4. პაკურ/პაკორმა საფუძველი ჩაუყარა ლაზიკის ცენტრალიზებული სამეფოს არსებობას (III ს.).[467]“

ავტორთა უფრო დეტალური კომენტარი აჩმარდის თასის შესახებ შემდეგია:

„იულიუს კაპიტოლინე ანტონინე პიუსის ცხოვრების აღწერილობაში დას-

[463] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013, გვ. 56; გვ. 63

[464] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ, 2013. გვ. 57; გვ. 64

[465] А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. 2013, გვ. 58

[466] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970, გვ. 555-558

[467] თ. დუნდუა, აკ. ჩიქობავა. დასავლეთ საქართველოს ჰეგემონი ლაზთა მეფე პაკორი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013

ძენს: "Pharasmanes rex ad eum Romam venit plusque illi quam Hadriano detulit. Pacorum regem Laziis dedit. Parthorum regem ab Armeniorum expugnatione solis litteris reppulit . . ." (IX)[468] (. . . მან ლაზებს მეფედ პაკორი მისცა . . .). ე.ი. პაკორ/პაკურ/ბაკური, ლაზთა მეფე II ს. შუა ხანებისთვის, მდ. ბზიფის დასავლეთით მცხოვრებ თავის „ცხვრებს"/ქვეშევრდომებს ვერცხლის თასს უგზავნის.

ვინ იყვნენ ისინი?

დასავლეთ საქართველოში ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე დაწყებული მთიელთა ჩამოსახლება-*receptio* ადგილობრივი მმართველი კლასის გაძლიერებას ემსახურებოდა მიზნად; ეს კი აუცილებელი იყო იმ კონსტიტუციური ნორმის დაფუძნებისთვის, რასაც ბატონყმური რიგი, ანუ გარეეკონომიკური იძულება ჰქვია.[469]

ახ. წ. I ს-ის 70-იან წწ. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ასეთი ვითარებაა: კვლავ ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, ჯერ აფსილები სახლობენ, შემდეგ რომაული სიმაგრე სებასტოპოლისია (castellum Sebastopolis), შემდეგ – სანიკები, შემდეგ – ჰენიოხები (Plin. NH. VI. 14).

131 წლისთვის დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური რუკა ასეთია: ჭოროხიდან, ჩრდილოეთის მიმართულებით (რომაული ლიმესის მიღმა), ჯერ ლაზები ცხოვრობდნენ, მათი მეფე მალასაა; შემდეგ – აფსილები, მათი მეფე იულიანეა; შემდეგ – აბასკები, მათი მეფე რესმაგაა; შემდეგ – სანიგები, მათი მეფე სპადაგაა. ახლა სწორედ ეს სანიგები სახლობენ სებასტოპოლისის გარშემო (Arr. Periplus. 11), და ვრცელდებიან თანამედროვე სოჭამდე (Arr. Periplus. 18).

ახ. წ. II ს. შუა ხანებისთვის კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში (რომაული ლიმესის მიღმა) მხოლოდ ლაზები იხსენიებიან (Ptol. Geogr. V. IX. 5). ე.ი. ზღვისპირეთი პოლიტიკურად უკვე ინტეგრირებულია ლაზთა ჰეგემონიით, და ამ ეთნონიმმა სხვა სახელები გადაფარა. ლაზების აღმოსავლეთით, ჰინტერლანდში, მანრალები/მარგალები ცხოვრობენ.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ლაზთა მეფე პაკორ/პაკური თასს თავის სანიგ ქვეშევრდომს უგზავნის, და რომ სულ მალე, თუ უკვე არა, ეს უკანასკნელი ტერმინი ავტონომიური სოციალური კონტრაქტის ინდიკატორი აღარ იქნება, არამედ – ლაზთა ზღვისპირა სამეფოში შემავალი კონკრეტული „საერისთავოს" ნომინალის ძირი. კიდევ ნახევარი საუკუნე გაივლის, და ლაზთა სამეფო მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავს.

კიდევ ერთი საკითხი – რომაელთა კლიენტი პაკორ/პაკური სპარსულ სახელს ატარებს. რატომ? სპარსული სახელები ლაზთა ზედაფენამ, ალბათ, მაშინ შეითვი-

[468] The Scriptores Historiae Augustae. With an English Translation by David Magie. Vol. I. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England. First published 1921. Reprinted 1930, 1953, 1960, 1967, 1979, 1991, p. 122

[469] **თ. დუნდუა.** ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 115-118; **თ. დუნდუა, ნ. სილაგაძე.** საქართველოს ისტორია, თემატური თუ ქრონოლოგიური პრინციპი? თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2000, გვ. 55

სა, როდესაც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მეგრულ-ჭანური მოსახლეობა აქემენიდურ იმპერიაში (XIX სატრაპია) შედიოდა (Herod. III. 94).“[470]

ბაკურ მეფის აჩმარდში აღმოჩენილმა თასმა ახალგაზრდა არქეოლოგის, ლანა ჩოლოგაურის ყურადღებაც მიიპყრო. მას სტილით აჩმარდის თასიც და კ. ტრევერის მიერ ხსენებული მაიკოპის თასი (იხ. ქვემოთ) დასავლურ ქართული წარმომავლობის მიაჩნია.[471]

მიუხედავად ზემოხსენებული კვლევებისა, კვლავ დასაზუსტებელი რჩება ორი საკითხი: აჩმარდის თასის მეფე პაკორის, რომელიც, როგორც უკვე დადგენილია, რომ, ლაზთა მეფე პაკორია, და კ. ტრევერის მიერ მოხსენიებული თასის წარწერის პაკორთან.

საინტერესოა, რომ გააქტიურებული ლაზთა სამეფოს ჩართულობა ჩანს იბერიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ფარსმან ქველის გარდაცვალების შემდეგ, სანამ მცირე ხნით გამეფდებოდა ღადამი/ადამი, მცირე ხნით ჩანს ინტერრეგნუმი და სპარსელების (პართელების) დაინტერესება რეგიონით:

„მაშინ გამოვიდეს სპარსნი, და გამოიტანეს თანა მირდატ, და დაიპყრეს ქართლი, და მისცეს მირდატს ნაწილი მისი. ხოლო ნაწილი ფარსმანისი თჳთ დაიჭირეს, და დაუტევეს ერისთავი არმაზს. ხოლო ფარნავაზ სპასპეტმან წარიყვანა ცოლი და ძე ფარსმან ქუელისა, და ივლტოდა, და მივიდა სომხითს. რამეთუ სომეხთა მეფისა ასული იყო ცოლი ფარსმანისი. და დაიპყრეს ქართლი მირდატ და ერისთავმან სპარსთამან. ხოლო მეგრნი დადგეს ერთგულობასა ფარსმანის ძისასა.

ხოლო მას ჟამსა მოყუარე იყვნეს სომეხნი და ბერძენნი. მაშინ სომეხთა მეფემან მოირთო ძალი ბერძენთაგან, და წარმოემართა ბრძოლად სპარსთა და ქართველთა. მიერთნეს მეგრნი, და შეკრბა სიმრავლე ურიცხჳ. მაშინ მირდატ და ერისთავმან სპარსთამან მოირთეს ძალი სპარსეთით. ხოლო სომეხნი და ბერძენნი და მეგრნი შთავიდეს შიგა ქართლს, და მუნ მიეგებნეს სპარსნი და ქართველნი მდინარესა ზედა, რომელსა ჰქჳან ლიახჳ. და მუნ იქმნა ბრძოლა მათ შორის ადგილსა, რომელსა ჰქჳან რეჭაჲ. და მოსწყდა ორგნით-ვე ურიცხჳ, იძლივნეს სპარსნი და ქართველნი, და მოკლეს მირდატ და ერის-თავი სპარსეთისა, და მოსრნეს სპანი მათნი.“[472]

---

[470] უფრო დეტალურად იხილეთ: თ. დუნდუა, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2017, გვ. 119-124

[471] ლ. ჩოლოგაური. დიონისეს გამოსახულებები ელინისტური ხანის ამიერკავკასიაში. ნაშრომი შესრულებულია არქეოლოგიის მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 2016, გვ. 45-47. ხელნაწერის უფლებით

[472] ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხენაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.amsi.ge/istoria/qc/ ბოლო ნახვა: 07.01.2021

ახლა დეტალურად ყოველივე ამის შესახებ.

მირდატი ფარსმან ქველის მმართველობის საწყის ეტაპზე მისი სპასპეტია. ლეონტი ამას შეცდომით თანამეფობას უწოდებს. შემდეგ მირდატმა, როგორც ჩანს, პართელების მხარე დაიჭირა და ფარსმანს დაუპირისპირდა. ფარსმანისა და მირდატის დაპირისპირებაში სომხები ფარსმანის მხარეს იჭერენ, ხოლო პართელები – მირდატისა. ფარსმანი მირდატს ამარცხებს სომხებთან ერთად და განიმტკიცებს ძალაუფლებას. სპასპეტად კი ფარნავაზს დაადგენს. ფარსმან ქველის გარდაცვალების შემდეგ, მირდატი პართელების დახმარებით ისევ ცდილობს ხელისუფლების ჩაგდებას და სწორედ ეს პასაჟია ზემოთ აღწერილი. მირდატი მცირე ხნით იკავებს ქართლს, მაგრამ ამასობაში „მეგრნი“ (ანუ ლაზები), რომლებიც ფარსმანის შვილის ერთგულ მოკავშირეებად რჩებიან და სომხები ერთიანდებიან. გაერთიანებული ძალებით ისინი მირდატს უპირისპირდებიან. მათთან ერთად არიან „ბერძენნი“ (რომაელები იგულისხმებიან - ნ.ფ.).

ლეონტი მროველთან საკუთრივ ქართლის მეფეები კონკრეტული სახელებით არიან მოხსენიებული, თუმცა სხვა მეფეთა (მეგრთა, სომეხთა, სპარსელთა) სახელი არ არის ნახსენები. ფარსმანის გარდაცვალების შემდგომი ინტერრეგნუმი მცირე ხანს უნდა გაგრძელებულიყო, ნებისმიერ შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრების“ ეს მოვლენები 161 წლამდე ხდება, როდესაც პართელები სომეხთა მეფედ ბაკურს სვამენ. ბაკურის დასმის შემდეგ, სომხეთი, მცირე ხნით, ისევ პროპართული ორიენტაციის მეფის ხელშია, შესაბამისად, იგი ფარსმანის შვილის მხარეს ვერ დაიჭერდა რომაელებთან და ლაზებთან ერთად. სომეხთა მეფე, რომელიც ქართლის ცხოვრების ამ პასაჟშია ნახსენები, რომაელთა კლიენტი მეფე სოჰემუსია (144-161 წწ.).

საინტერესოა კონკრეტული ადგილი, სადაც ეს ბრძოლა გაიმართა. ქართლის ცხოვრებაში ნახსენებია, როგორც მდინარე ლიახვი, რეხთან ახლოს. სოფელი რეხი, რომელიც არა მდინარე ლიახვთან, არამედ მდინარე ლეხურასთან მდებარეობს, ქართლის ცხოვრებაში ბევრჯერ არის მოხსენიებული.[473] XVIII საუკუნეში მისი მოსახლეობა შეთხელებულა და ს. მაკალათია აღნიშნავს, რომ აქ კორინთლები დასახლებულან და სოფლისთვის საკორინთლო უწოდებიათ.[474] კონკრეტული ადგილი შიდა ქართლში მდებარეობს და ჟინვალიდან დიდი მანძილით არ არის დაშორებული.

ასევე საინტერესოა, მაიკოპში 1934 წელს აღმოჩენილი ვერცხლის თა-

473 ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. შემდგენლები: გ. გამყრელიძე, დ. მინდორაშვილი, ზ. ბრაგვაძე, მ. კვაჭაძე. თბილისი, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა. 2013, გვ. 418

474 ს. მაკალათია. ლეხურას ხეობა. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1964, გვ. 42

სის მიკუთვნების საკითხი. ეს ვერცხლის თასი აღმოჩენილია ერთერთ სამარხში, რომელიც თარიღდება არაუგვიანეს II-III საუკუნეების მიჯნით.[475] ამ ვერცხლის თასის კედელზე გამოსახულია სხვადასხვა თეატრალური სცენები და არის პუნქტირით, პუნსონით შესრულებული წარწერა: **Παρά βασιλέως Πακόρου** „მეფე პაკორისგან“ (იხ. დანართი 27). ამ თასზე მოხსენიებულ პაკორს კ. ტრევერი არმენიის მეფე პაკორთან/ზაკურთან აიგივებს.[476] მაგრამ ამ გაიგივების საწინააღმდეგოდ და პარალელურად, ლაზთა მეფე პაკორთან გაიგივების სასარგებლოდ, მოქმედებს შემდეგი არგუმენტები:

- ✓ არმენიის მეფე პაკორი/ზაკური მხოლოდ მცირე ხნით, ლუციუს ვერუსის პართულ ექსპედიციამდე მართავს სომხეთს, შესაბამისად, ისეთი ავტორიტეტის მოხვეჭას ის ვერც მოასწრებდა, რომ წარწერებზე ასეთი მედიდური წარწერა განეთავსებინა და ფართო ტერიტორიაზე დაეგზავნა სხვადასხვა ნივთები.
- ✓ გეოგრაფიული თვალსაზრისით, არმენიის მეფე ზაკურზე მეტად დასავლეთ საქართველოს მმართველის, პაკორის კუთვნილი ნივთი უფრო მოსალოდნელია რომ მაიკოპის ტერიტორიაზე აღმოჩენილიყო.
- ✓ მაიკოპის თასის წარწერის შესრულების სტილი და შინაარსი ძალიან ჰგავს აჩმარდის თასის წარწერის შესრულების ტექნიკას, შინაარსს და რაც მთავარია, მასალას. ორივე შესრულებულია ერთი და იმავე სტილის ღვინის ჭურჭელზე.[477] შესაბამისად, ამ ორი თასის ერთსა და იმავე პირთან დაკავშირება რთული არ არის.
- ✓ დამატებითი კონტრარგუმენტია ვინოგრადოვის შენიშვნა (იხ. ზემოთ) სომხეთის ტახტზე პროპართული ორიენტაციის მეფის მიერ ბერძნულის დიპლომატიაში ნაკლებად გამოყენების შესახებ.

ამრიგად, ლაზთა მეფე პაკორუსის/ზაკურის/პაკორის მმართველობა იულიუს კაპიტოლინუსის და ორი ეპიგრაფიკული მასალის, რომელიც თავის მხრივ, „ქართლის ცხოვრებასთან“ მათი დაკავშირების საფუძველს იძლევა, შემდეგნაირად აღდგება:

რომის იმპერატორი ანტონიუს პიუსი ლაზებს „მეფედ უბოძებს პაკორს“. ეს ყველაფერი, ბუნებრივია 138-161 წწ.-ში უნდა მომხდარიყო.

[475] К. В. Тревер. Очерки по истории и культуры древней Армении (II в. до н. э. - IV в. н. э.). Москва, Издательство академии наук СССР. 1953, გვ. 242-245

[476] К. В. Тревер. Очерки по истории и культуры древней Армении (II в. до н. э. - IV в. н. э.). Москва, Издательство академии наук СССР. 1953, გვ. 242-245

[477] ამ ორი თასის სტილის იგივეობასთან დაკავშირებით იხ. ლ. ჩოლოგაური. დიონისეს გამოსახულებები ელინისტური ხანის ამიერკავკასიაში. ნაშრომი შესრულებულია არქეოლოგიის მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 2016, გვ. 45-47

ლაზთა მეფე პაკორის/ზაკურის ჰეგემონობით ფაქტობრივად მთელი დასავლეთ საქართველო ერთიანდება. იგი ჩართულია იბერიის სამეფო კარის ინტრიგებშიც. ფარსმან ქველის გარდაცვალების შემდეგ, მირდატი, მისი ყოფილი სპასპეტი იბრძვის პართელებთან ერთად ფარსმანის მემკვიდრის, მისი ერთგული მოკავშირის, ლაზთა მეფის, პაკორის, სომეხთა მეფის, სოჰემუსის და საკუთრივ ფარსმანის მემკვიდრის ქართლში მხარდამჭერების წინააღმდეგ. ამ ბრძოლაში ლაზთა მეფე პაკორი და სხვები მას ამარცხებენ და დაახლოებით 161 წ. ტახტზე ადის ღადამი/ადამი.

ლაზთა მეფე პაკური თავის ქვეშევდრომებს გაგრის მიდამოებში უგზავნის ვერცხლის თასს მედიდური წარწერით. ერთ-ერთი ზუსტად ასეთი თასი მოხვდება ასევე მაიკოპში. მაიკოპის თასის წარწერა ახსენებს მეფე პაკორუსს, მაგრამ არ აქვს მიძღვნა „ჩემს ცხვრებს“, გამომდინარე იქიდან, რომ ეს თასი, სავარაუდოდ დიპლომატიური ხასიათის საჩუქარია და ქვეშევდრომებისთვის გაგზავნილს არ წარმოადგენს.

სოხუმის ციხესთან აღმოჩენილი წარწერა ვალერიანუსის მოხსენიებით

2011 წელს აფხაზეთში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სოხუმის ციხესთან ახ. წ. I-III საუკუნეების ფენაში აღმოჩნდა ლათინური წარწერა ფილაზე, რომელიც იდგა კვარცხლბეკზე. კვარცხლბეკი სამი მხრიდან დამუშავებულ ქვას წარმოადგენს. ექსპედიციის შედეგების შესახებ მოკლე ინფორმაცია გამოსცა არქეოლოგების ჯგუფმა.[478] წარწერა, მათი ინფორმაციით, ამოიკითხეს და რუსულად თარგმნეს ე. მაკლაკოვამ და მ. შმეგელმიხმა. პუბლიკაციაში წარწერის მხოლოდ რუსული თარგმანია მოცემული და გამომდინარე იქიდან, რომ ჩვენ კონკრეტულ არტეფაქტთან წვდომა არ გვქონდა, მოგვყავს წარწერის მათ მიერ შესრულებული რუსული თარგმანი: «**Памяти благословенного судьбой Валерьяна погребальная песнь царственному дражайшему супругу**». ქართული თარგმანი შემდეგი შინაარსისაა: **„ბედისგან დალოცვილი ვალერიანუსის მოსაგონრად, დასაკრძალი ხოტბა (შესხმა) უძვირფასეს მეფე მეუღლეს“.** წარწერის პუბლიკაციის ავტორებს არ დაურთავთ არტეფაქტის არც ფოტო, არც პალეოგრაფიული პირი, ასევე არ არის მოცემული ინფორმაცია, რამდენად სრულყოფილად შემოინახა ეს წარწერა, შესაბამისად, არ ვიცით, რამდენად ზუსტად არის აღდგენილი წარწერა, თუმცა, მითითებულია, რომ წარწერა უზადო ლათინურითაა შესრულებული.

შინაარსთან დაკავშირებით რამდენიმე მოსაზრება უკვე გამოითქვა, ვალერიანე შეიძლება იყოს ადგილობრივი მმართველი, რომელიც რომაულ სახელს ატარებს, მსგავსად არიანესთან დადასტურებული აფშილების მეფე იულიანესი,[479] ასევე შეიძლება იყოს რომის იმპერატორი პუბლიუს ლიცინიუს ვალერიანუსი, თუმცა იდეის ავტორებსაც[480] და ჩვენც ეს იდენტიფიკაცია საეჭვოდ მიგვაჩნია. ა. ჯოპუას და ვ. ნიუშკოვის ვარაუდით, ეს შეიძლება ვინმე წარჩინებული რომაელი იყოს, რომელიც აქ ყოფნისას გარდაიცვალა და დაკრძალულია მეუღლესთან ერთად ან თუნდაც სებასტოპოლისის ციხის კომენდანტი.[481]

---

[478] О. Х. Бгажба, А. С. Агумаа, Г. А. Сангулия, А. И. Джопуа и др. Охранные археологические раскопки у стен Сухумской крепости в 2011 году // Материалы IV Абхазской Международной археологической конференции, посвящённой археологу-кавказоведу Л.Н. Соловьёву. Сухум: Дом печати. 2017, გვ. 105
[479] О. Х. Бгажба, А. С. Агумаа, Г. А. Сангулия, А. И. Джопуа и др. Охранные археологические раскопки у стен Сухумской крепости в 2011 году // Материалы IV Абхазской Международной археологической конференции, посвящённой археологу-кавказоведу Л.Н. Соловьёву. Сухум: Дом печати. 2017, გვ. 105
[480] О. Х. Бгажба, А. С. Агумаа, Г. А. Сангулия, А. И. Джопуа и др. Охранные археологические раскопки у стен Сухумской крепости в 2011 году // Материалы IV Абхазской Международной археологической конференции, посвящённой археологу-кавказоведу Л.Н. Соловьёву. Сухум: Дом печати. 2017, გვ. 105
[481] А.И. Джопуа, В.А. Нюшков. Античная эпиграфика на территории Абхазии. Вестник Танаиса. Выпуск 5. Том. 1. 2019, გვ. 132

წარწერის ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ ფართოა – I-III საუკუნეები. შესაბამისად, რომელი სამეფოს მეფეზე უნდა იყოს საუბარი, რასაკვირველია, რთულია დავადგინოთ. თუმცა, ჩვენი აზრით, ამ წარწერის შინაარსი და ავტორების შემოთავაზებული დათარიღება მაინცდამაინც ერთმანეთთან თანხვედრაში არ არის. წარწერა თავისი შინაარსიდან გამომდინარე, კერძოდ, ფრაზა „ბედისგან დალოცვილი“ უფრო ბიზანტიური ხანით შეიძლება ათარიღებდეს წარწერას, მაგრამ წარწერის პალეოგრაფიული პირის, ფოტოს ან/და ლათინური შინაარსის გარეშე ამაზე მსჯელობა ძალიან რთულია. იმ შემთხვევაში, თუ არქეოლოგების დათარიღება სწორია, წარმოვადგენთ ჩვენს მოსაზრებას თუ რომელი სუვერენული ერთეულის მმართველი შეიძლება იყოს ბასილეუს ვალერიანუსი. ამისათვის საჭიროა გავითვალისწინოთ სოხუმის მიმდებარე რეგიონის ეთნოპოლიტიკური რუკა ანტიკური ხანის ავტორების მიხედვით. ინფორმაცია საკმაოდ მწირია ამ რეგიონთან დაკავშირებით, თუმცა, პლინიუსის და არიანეს ცნობებით მიხედვით, გარკვეული ინფორმაცია გაგვაჩნია. პლინიუსის მიხედვით, აქ ჰენიოხები ჩანან (Plin. Nat. 6.4, 6.5).[482] II საუკუნეში, ფლავიუს არიანეს ექსპედიციის დროს, ამ რეგიონში აღარ ჩანან ჰენიოხები. არიანესთან დიოსკურიიდან მდინარე აქეუნტამდე (დღ. შახე) მხოლოდ სანიგთა სამეფოა.[483] მესამე საუკუნეში ლაზთა სამეფო ძლიერდება და მთელს დასავლეთ საქართველოზე ავრცელებს თავის გავლენას.[484] ჰენიოხები და სანიგები ერთი და იგივე ტომია.[485] გამომდინარე იქიდან, რომ მეორე საუკუნეში ეს რეგიონი ქართველური ტომების, ჰენიოხების/სანიგების ბინადრობის ადგილია, შესაძლოა, ვალერიანუსიც ერთ-ერთი ქართველური ტომის, სანიგების მეფეც იყოს და შესაბამისად, ქართველურ სამყაროსთან იყოს დაკავშირებული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ადგილობრივი მეფის რომაული სახელი უჩვეულო ნამდვილად არ ჩანს აფსილთა მეფე იულიანეს მაგალითზე.[486] არიანეს ეპოქაში რომი ამ ტერიტორიას აკონტროლებს და აქ სხვადასხვა წვრილი სამეფოს მმართველები რომის კლიენტი მეფე-

[482] The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street. 1855. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137:book=6:chapter=4&highlight=heniochi ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[483] Arr. PPE. 11. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭაღმაძისა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

[484] თ. დუნდუა, აკ. ჩიქობავა. დასავლეთ საქართველოს ჰეგემონი ლაზთა მეფე პაკორი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013, გვ. 8

[485] ჰენიოხებისა და სანიგების იგივეობის შესახებ იხ. ნ. ფიფია. ჰენიოხთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები. VIII. 2008, გვ. 39-45

[486] Arr. PPE. 11. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭაღმაძისა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

ები არიან, მათ მიერ რომაული სახელის ტარებაც საკმაოდ სიმპტომატურია. თუმცა, თუ ეს წარწერა III საუკუნისაა, მაშინ ვალერიანუსი შესაძლოა ლაზთა მეფეც იყოს. სოხუმის 2011 წლის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ეს წარწერა ამ მხრივ მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა და საბოლოოდ ამ საკითხის გადაჭრა მომავალი აღმოჩენების საქმეა.

მეორე საკითხი რაც ამ წარწერაში ყურადღებას იქცევს, მეფის მეუღლის სტატუსია: იგი „მეფე მეუღლის“ ფორმით არის წარმოდგენილი. გააჩნდა თუ არა რაიმე სახის რეალური პოლიტიკური უფლება ქალს, დედოფალს, ეს შეიძლება ნამდვილად სადავო იყოს და ზოგადად, ნაკლებ მოსალოდნელიც, თუმცა წარწერაში დედოფლის ასე მოხსენიება გარკვეულწილად საინტერესოა.

წარწერა თიხის სანათურზე სოხუმიდან

სოხუმის მუზეუმში დაცული იყო ამავე ტერიტორიაზე 1954 წელს აღმოჩენილი თიხის სანათური, რომელიც ადგილობრივ ნაწარმს წარმოადგენდა (იხ. დანართი 28). ინვენტარის № 72-153. თ. ყაუხჩიშვილის აღნიშვნით, სანათურის ბრტყელ პირზე (სიგრძე- 8 სმ, სიგანე ყველაზე ფართო ნაწილში - 6,5 სმ) მთავრული, ჩაღრმავებული ასოებით შემონახულია ბერძნული წარწერა, რომელიც სანათურის გამოწვამდე უნდა იყოს შესრულებული.[487] წარწერის ტრანსლიტერაცია შემდეგია:

ΠΕΡΑΘΕΙΣ[488] / ΠΕΡΑCΕΙC[489]/ ΠΕΙΡΑCΕΙC[490]
ΠΡΟCΚΥΝΕΙ
ΚΥΡΙΝΕΡΜΗΝ
ΜΑΡΚΥΡΙΝ
ΥΠΕΡCΩΤΕ
ΡΙΑC

თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს ტექსტს და მის თარგმანს გვთავაზობს: Περαθεὶς προσκύνει κῦριν Ἑρμῆν Μαρκῦριν ὑπὲρ σωτηρίας.

„მოგზაურო, თაყვანი-ეც მეუფე ჰერმეს-მერკურის (თავის) გადასარჩენად.“[491]

თ. ყაუხჩიშვილის დათარიღება წარწერის ენობრივ და პალეოგრაფიულ თავისებურებებს ემყარება, რის საფუძველზეც იგი წარწერას II-III საუკუნეებით ათარიღებს. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ წარწერა შესრულებულია დიოსკურია-სებასტოპოლელი ვაჭრის მიერ, რომელიც მის მფარველ ღვთაებას თაყვანს სცემს.[492]

ელნიცკის აზრით, წარწერა ახ. წ. IV საუკუნეს მიეკუთვნება. ელნიცკი წარწერას ანტიქრისტიანულ რეაქციასთან აკავშირებს. მისი აზრით, ნივთის მეპატრონისთვის, ჰერმესი არა მხოლოდ გადამრჩენელად, შემ-

[487] Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись на Сухумском светильнике. Труды АбНИИ. XXVIII. Сухуми. 1957, გვ. 227-238; Т. С. Каухчишвили. Эпиграфические новости из Грузии: Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1958, გვ. 132-133; თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 77-78

[488] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 77

[489] Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись на Сухумском светильнике. Труды АбНИИ. XXVIII. Сухуми. 1957, გვ. 228

[490] Л. А. Ельницкий. О малоизученных или утраченных греческих и латинских надписях Закавказья. Вестник Древней Истории (ВДИ). № 2. 1964, გვ. 142-145

[491] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 77

[492] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 77

ქმნელადაც მოიაზრება, სოლარულ ღვთაებად. ამის დასტური უნდა იყოს მზის სამი დისკო, რომელიც გამოსახულია მეორე და მესამე სტრიქონს შორის. ეს კულტი, მისი აზრით, ახლოს დგას იულიანე განდგომილის რწმენასთან, რომელსაც ამიანუს მარცელინუსი ჩუმად, ღამღამობით სწორედ მერკურიუსის თაყვანისცემას მიაწერს.[493]

ჩვენი აზრით, საყურადღებოა, რომ წარწერაში ჰერმესი ბერძნულთან ერთად რომაული შესატყვისით მოიხსენიება, რაც რეგიონში რომაულ გავლენებს ცხადყოფს. რაც შეეხება რომაელების რეგიონში ყოფნას, განსაკუთრებით, რომაული ჯარის აქ დგომას, ამის შემოწმება ფრაქციული რომაული ფულის აღმოჩენებით შეიძლება. III-IV საუკუნეების რომაული სპილენძის ფული, რომელიც ჯარისკაცების აქ ყოფნის დასტურია, მრავლად არის აღმოჩენილი ბიჭვინთაში. შესაბამისად, რომაული გავლენა აქ ნამდვილად მოსალოდნელია. გამომდინარე იქიდან, რომ ნივთი მუზეუმში ინახებოდა და აღმოჩენის ზუსტი ადგილი უცნობია და არც კარგად დათარიღებული არქეოლოგიური ფენიდან მომდინარეობს, ორივე მოსაზრება საყურადღებოა.

[493] Л. А. Ельницкий. О малоизученных или утраченных греческих и латинских надписях Закавказья. Вестник Древней Истории (ВДИ). № 2. 1964, გვ. 142-145; Л. А. Ельницкий. Новые документы антихристианской реакции в Римской империи в IV в. н. э. Советская археология. №4. 1962, გვ. 228-233

წარწერა სოხუმის ციხიდან „ჰერაკლეის“

1958 წელს სოხუმის ციხესთან მოპოვებული და სოხუმის მუზეუმში დაცულია იმპორტული ამფორის ყური (N 67-28). თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, დამღის ზომებია: 5 სმ X 1 სმ. ასოების სიმაღლეა 0,6-0,8 სმ, სიგანე - 0,4-0,7 სმ[494]. ბერძნულ წარწერაზე ჩანს:

HPAKΛ

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ: Ἡρακλ[είας] – „ჰერაკლეის“.[495]

რადგან წარწერას საგანგებო დამათარიღებელი ნიშნები არ მოეპოვება, ნატეხის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვითა და იმ ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობების გათვალისწინებით, რომელიც არსებობდა დიოსკურიასა და სხვა საზღვაო ქალაქებს შორის, წარწერა დაახლოებით II-III სს.-ს უნდა განეკუთვნებოდეს.[496]

წარწერა გამოცემულია ლ. შარვაშიძის და ლ. სოლოვიოვის მიერ.[497] მათი აღწერით, ნივთი აღმოჩენილია სოხუმის ციხის შიგნით, მოედნის მსგავს თავისუფალ არეალში, რომელშიც ხის დროებითი ნაგებობები ჩანს. მათი დანიშნულება სოლოვიოვისა და შერვაშიძის აზრით, სავაჭრო-სახელოსნო იყო.[498] ეს „მოედანი“ სავსე იყო კერამიკისა და მინის ფრაგმენტებით. შესაბამისად, აღმოჩენის კონტექსტის მიხედვით, ლოგიკურია ნივთის იმპორტულად მიჩნევა.

---

494 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 78

495 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 78

496 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 77-78

497 **Л. А. Шервашидзе, Л. Н. Соловьев.** Исследования древнего Севастополиса. Советская археология. 1960. №3, გვ. 171-179; **Л. А. Шервашидзе.** Повесть о городе взятом волнами. Сухуми, Издательство: Алашара. 1967

498 Л. А. Шервашидзе, Л. Н. Соловьев. Исследования древнего Севастополиса. Советская археология. №3. 1960, გვ. 171-179

წარწერა სოხუმიდან სინოპურ ლუთერიონზე

სოხუმის მუზეუმშია დაცული სინოპური ლუთერიონი (N 60-954/713a), რომლის კიდეზე შემონახულია დამღა ბერძნული წარწერით. წარწერა თავდაპირველად გამოსცა მ. ტრაპშმა. იგი აღნიშნავს, რომ წარწერის ქვემოთ პალმის რტოა გამოსახული.[499]

თ. ყაუხჩიშვილის აღნიშვნით, წარწერა საკმაოდ გადასულია, დამღის ზომებია 5,5 სმ X 2,5 სმ, ასოების სიმაღლე - დაახლოებით 1 სმ. წარწერის შინაარსი შემდეგია:

.ΟΣΙΒ.

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და თარგმნის ტექსტს: [Σ]ωσίβ[ιος]ς ან [Σ]ωσιϐ[ίου] „სოსიბიოსი“ ან „სოსობიოსის“.[500] წარწერის დათარიღება ცუდი შენახულობის გამო თ. ყაუხჩიშვილს შეუძლებლად მიაჩნია და მხოლოდ არქეოლოგიური მონაპოვრის მიხედვით, ვარაუდობს დაახლოებით ახ. წ. II-III სს.

აღსანიშნავია, რომ ეს სახელი ბერძნულ სამყაროში ძალიან ხშირად გვხვდება. სულ ჩანს 400-მდე წარწერაში. მათი აბსოლუტური უმრავლესობა აღმოჩენილია ატიკაში, ცენტრალურ საბერძნეთში, ეგეოსის კუნძულებზე, მცირე აზიაში. მცირე რაოდენობით სხვა რეგიონებში, სადაც ბერძნული კულტურის გავლენა სწვდებოდა.

---

[499] М. Трапш. Раскопки древнего Севастополиса в районе Сухумской крепости в 1959 г. Труды АбНИИ, XXXIII- XXXIV, Сухуми, 1963, გვ. 243. М. Трапш, Труды. II, Сухуми, Издательство: Алашара. 1969, გვ. 308

[500] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 78

გრაფიტო ამფორის ნატეხზე სოხუმის ციხიდან

სოხუმის მუზეუმში დაცულია ამფორის ნატეხი (№ 64-29), რომელიც სოხუმის ციხესთან არის მოპოვებული. ნატეხზე არის ბერძნული გრაფიტო, რომლის სიგრძეც, თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, არის 3,5 სმ და სიგანე- 3,7 სმ. არქეოლოგიური და პალეოგრაფიული მონაცემებით წარწერა თარიღდება გვიანანატიკური ხანით.[501] წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

T.EZI

მსგავსი ასოთა კომბინაციით ცნობილია სულ სამი წარწერა. ერთში სიტყვა სრულად ასე აღდგა: ΤΡΑΠΕΖΙΜΟΥ[502] ეს წარწერა შესრულებულია მარმარილოს მაგიდაზე, მეორე არის წარწერა სირიიდან, თუმცა კონტექსის ამოკითხვა მასშიც ჭირს[503] და ბოლოს მესამე წარწერა სკვითიიდანაა, იქაც გრაფიტოს სახით არის შემორჩენილი შინაარსით EZI.[504]

---

[501] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 79

[502] SEG 51:736. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/297565?hs=237-243 ბოლო ნახვა: 15.01.2022

[503] IGLSyr 5 2193. Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V. Emesène, ed. Louis Jalabert and René Mouterde. Paris 1959. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/244465?hs=185-191 ბოლო ნახვა: 15.01.2022

[504] SEG 30:803,i. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/309951?hs=28-34 ბოლო ნახვა: 15.01.2022

წარწერა ჭედურ თასზე ბიჭვინთიდან

1961 წელს ბიჭვინთაში შემთხვევით აღმოჩნდა II-III საუკუნეების ვერცხლის ჭედური თასი. ინვენტარის №КОФ 73-6/1. ნივთი გამოაქვეყნა გ. შამბამ, რომელმაც წარწერის არსებობა მხოლოდ აღნიშნა, მაგრამ შინაარსობრივად არ გამოუქვეყნებია. საკუთრივ წარწერა გამოაქვეყნა თ. ყაუხჩიშვილმა. მისი აღწერილობით, ნივთი *„გარედან შემკულია ორ რიგად დიონისეს კულტთან დაკავშირებული რელიეფური გამოსახულებებით. გარედან ქუსლზე (დიამ. 4,8 სმ.) დაახლოებით ნახევარწრეზე ამოკაწრულია ხელით გაკრული წარწერა, რომელსაც უჭირავს 3,5 სმ, სიმაღლეში კი - დაახლოებით 0.5 სმ. წარწერაში ვერტიკალური ხაზები უფრო მკვეთრია, ხოლო სხვა შტრიხები (მომრგვალებული ანდა ჰორიზონტალური) უფრო სუსტადაა გამოყვანილი. მასში შეიმჩნევა როგორც ბერძნული, ასევე ლათინური ასოები. ერთი ასოს ხაზი გამოყენებულია მეორესთვის. ასოები ერთმანეთშია ჩაწერილი.“*[505] სავარაუდოდ ასე იკითხება:

ZELKCPΠTΩΨCPULINιZ“[506]

მათგან ბერძნულ ასოებად თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს შემდეგს: E, Π, Ω, Ψ (?), ხოლო ლათინურად L, C, U. ბერძნული ან ლათინური ასოებია Z, K, P, T, I, N. ამ ასოებისგან სავარაუდოდ, მისი აზრით, აღდგება შემდეგი სიტყვები: ბერძნულად Ἐκρί[κ]τως ეკრიკტოსი... ლათინურად C. L[u]cius Pulli[o] გ. ლუკიუს პულიონი[507].

წარწერის ორენოვნებასთან დაკავშირებით გ. შამბა აღნიშნავს, რომ ერთი წარწერა პირველი მფლობელისაა, ხოლო მეორე ახალი მფლობელის.[508] თ. ყაუხჩიშვილის დამატებითი კომენტარით, თუ შამბას დაკვირვება სწორია, მაშინ ლათინურ წარწერაში იკითხება ლუკიუს პულიონი (პოლიონი), ხოლო ბერძნულში – ეკრიტიკოსი.[509] ბერძნულ პროსოპოგრაფიაში ეს სახელი არ გვხვდება, მაგრამ მართებულია თ. ყაუხჩიშვილის შენიშვნა, რომ ეს სახელი იგივე წარმოებისააა, საიდანაც იწარმოება პლინიუსთან, პომპონიუს მელასთან და პტოლემაიოსთან დადასტურებული გეოგრაფიული სახელი Ἐκρηκτική.

---

505 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 76

506 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 76

507 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 76

508 Г. К. Шамба. Пицундская чаша. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. V. Тбилиси. 1976, გვ. 160

509 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 77

მართებულად მიგვაჩნია შამბას შენიშვნა, რომ ორი წარწერა მის ორ მფლობელს აღნიშნავს. ჰაიდელბერგის უნივერსიტეტის მიერ შექმნილი ლათინური წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით ეს სახელი დადასტურებულია ერთ წარწერაში, რომელიც აღმოჩენილია ესპანეთში, ალკუბია დე ავეიანედაში. ამ ადგილას რომაული პერიოდის ფენებია აღმოჩენილი, ასევე რომაული გზა. წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

D(is) M(anibus) / G(aio) Pullio Q(uirina) M/ercuriali Di/onisi(!) fi(lio) / II(viro) an(norum) XXXII / L(ucius) Pul(lius) Cani(---) / patri f(aciendum) c(uravit)/[510]

ყურადღებას იქცევს ამ წარწერაში დიონისეს მოხსენიებაც. ვერცხლის თასიც, რომელიც ბიჭვინთაშია აღმოჩენილი დიონისეს კულტთან დაკავშირებული რელიეფური გამოსახულებებით არის შემკული. ამასთან დაკავშირებით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს თასი მიეკუთვნებოდა ვინმე რომაელ ჯარისკაცს, რომელიც ჯერ ესპანეთში, შემდეგ მცირე აზიაში მსახურობდა. ასეთი ხშირად მოძრავი ლეგიონი იყო XV ლეგიონი, აპოლინარისი, 115 წელს, პართიასთან ომის განახლებისას, ამ ლეგიონს დაემატა XXX ლეგიონის, ულპია ვიქტრიქსის, ნაწილები. აღსანიშნავია, რომ ეს უკანასკნელი ლეგიონიც რომის იმპერიის სხვადასხვა ადგილას მსახურობდა, მეტწილად — განაპირა რეგიონებში. საინტერესოა ისიც, რომ შამბას აღნიშვნით, ეს თასი აღმოჩნდა ტრაიანუსის მონეტებთან ერთად.[511] ულპია ვიქტრიქსის ლეგიონის ნაწილებიც სწორედ ტრაიანუსის დროს, პართიასთან ომის განახლებისას, გადმოისროლეს მცირე აზიაში. ტრაიანუსის მონეტა ყველაზე ადრეულია მასთან აღმოჩენილ მონეტებს შორის. კონკრეტულად ამაზე მეტის თქმა, ბუნებრივია, რთულია. რაც შეეხება მეორე სახელს, ეს ფორმა მიჩნეულია, რომ არის გეოგრაფიული ტერმინის „ეგრისის“ ადრინდელი დადასტურებული ფორმა.[512] სავარაუდოდ, გეოგრაფიული სახელი საკუთარ სახელადაც გამოიყენებოდა. შესაბამისად, ნივთის პირველი მფლობელი რომაელი ჯარისკაცია, ხოლო მეორე – ადგილობრივი მკვიდრი. რატომ შეიცვალა ნივთმა მფლობელი, ამასთან დაკავშირებით დამატებით რაიმეს თქმა შეუძლებელია.

---

510 ჰაიდელბერგის უნივერსიტეტის ლათინური წარწერების მონაცემთა ბაზა. იხ. წარწერა: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD005940 ბოლო ნახვა: 07.01.2022

511 Г. К. Шамба. Пицундская чаша. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. V. Тбилиси. 1976, გვ. 161

512 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 77

წარწერა ოქროს ფირფიტაზე წებელდიდან

სოხუმის მუზეუმში დაცული იყო (N79-51) წებელდაში აღმოჩენილი ოქროს ფირფიტა, რომელზეც მაგიური შინაარსის ტექსტია შემონახული. ფირფიტა 1977 წელს აღმოაჩინეს მიწის ზედაპირზე და მიჩნეულია სამარხის ინვენტარად. თ. ყაუხჩიშვილის აღნიშვნით, ფირფიტაზე (ზომები 6 ½ სმ- 5,7 სმ) 9 სტრიქონად დაუდევარი ხელით შესრულებული წარწერაა ჩაჭდეული. წარწერის ასოები მთავრულია, ზოგი სწორად, ზოგი შებრუნებულადაა მოხაზული.[513]

წარწერა პირველად გამოსცა ი. ვორონოვმა. მანვე დაურთო კომენტარები შინაარსთან დაკავშირებით. მისი შენიშვნით, წარწერა ასოთა უაზრო გამეორებაა, რაც ავგაროზისთვისაა დამახასიათებელი და გამლიერებულია ებრაული სიტყვებით (ΙΑΩ II სტრ. ΑΔΩΝΑΙ II-III სტრ. Σαβαωθ V სტრ.) და ეგვიპტის ღმერთების (ΣΕΤ, ΡΑ VIII სტრ.) სახელების დართვით. ი. ვორონოვი აღნიშნავს, რომ ΙΑΩ - იაჰვეა, გვიანანტიკურ ხანაში მთავარი ღმერთი გნოსტიციზმში, ΑΔΩΝΑΙ - მისი მეორე სახელი, Σαβαωθ - იაჰვეს ძველებრაული სახელის „ცვაოტ" გრეციზებული ფორმაა (ზეცის, ბრძოლის ღმერთი). S-ის მსგავსი გადახაზული ასო კი, ასტრალურ კულტთან არის დაკავშირებული.[514] დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (III ს.)[515] და ი. ვორონოვი, ამგვარი ავგაროზების გავრცელებულობას (II-III სს.).[516]

გნოსტიციზმთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ამ კულტის თავდაპირველი წარმოშობა ბურუსითაა მოცული. ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ იუდაიზმთან ერთად, მაზდეანობასაც მიიჩნევენ მის საფუძვლად. მართალია, ღმერთები, რომელიც ამ წარწერაშია დასახელებული, იუდაიზმიდან იღებს საფუძველს, მაგრამ თუ, მომავალმა აღმოჩენებმა დასავლეთ საქართველოში გნოსტიციზმის გავრცელება დაადასტურეს, ჩვენი აზრით, უფრო სავარაუდოა, რომ ის სპარსულ გავლენასთან იყოს კავშირში. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ მაგიური წარწერები ჯერ კიდევ არ ნიშნავს გნოსტიციზმის გავლენას ან გავრცელებას, ეს საკითხი ძალიან ფრთხილად უნდა დაისვას და მხოლოდ მაგიური წარწერები არ არის საკმარისი გნოსტიციზმის გავრცელების მტკიცებულებად.

[513] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 77

[514] Ю. Н. Воронов. О некоторых новых находках в окрестностях Цебелды. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. Х. Тбилиси. 1981, გვ. 110

[515] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 77

[516] Ю. Н. Воронов. О некоторых новых находках в окрестностях Цебелды. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. Х. Тбилиси. 1981, გვ. 111

წარწერა ბიჭვინთის მუზეუმიდან სქელი აგურის ნატეხზე

ბიჭვინთის მუზეუმში გამოფენაზე განთავსებული იყო სქელი აგურის ნატეხი №02:1728. ნატეხის ზომები არის 20 სმ. სიგრძე და 14 სმ. სიგანე.[517] მასზე ამოტეხილია ბერძნული ასომთავრული ფრაგმენტულად შემორჩენილი წარწერა.

E

KAT

Θ (ან E)

წარწერა თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, შედგება 3 სტრიქონის დასაწყისი ასოებისგან. III სტრიქონის ასოების მხოლოდ თავები მოჩანს. სტრიქონის სიმაღლე 5 სმ-ია, ხოლო სიგრძე - 8 სმ.[518] ასოთა მოხაზულობის მიხედვით ყაუხჩიშვილი წარწერას ადრექრისტიანული ხანით ათარიღებს,[519] რითაც ეთანხმება გ. აფაქიძის არქეოლოგიურ, უშუალოდ, აგურის დათარიღებას.[520]

პირველი სტრიქონის დასაწყისში თ. ყაუხჩიშვილი კიდევ ერთ ასოსიმბოლოს ვარაუდობს, თუმცა, არ განსაზღვრავს, თუ რომელი ასოა აქ სავარაუდო. ჩვენი აზრით, ის შეიძლება იყოს T. იმავე სტრიქონში არასადავო ასოს – E-ს შემდეგ კიდევ ერთი დაუზუსტებელი ასოა (იხ. ქვემოთ). თუ დავუშვებთ, რომ აგურზე შემორჩენილი ასოები არ წარმოადგენს სტრიქონის დასაწყისს, შესაძლებელია, ვივარაუდოთ წარწერის აღდგენის გარკვეული ვარიანტები. ასოთა კომბინაციის მიხედვით შესაძლო ვარიანტები გადავამოწმეთ ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზებში და ჩვენი აზრით, აქ ჰეკატეს მოხსენიებასთან უნდა გვქონდეს საქმე. ჰეკატე სულ 307 წარწერაშია დაფიქსირებული, მათგან 196 წარწერა მცირე აზიის ტერიტორიაზე, ხოლო 5 — ჩრდილო შავიზღვისპირეთშია ნაპოვნი. ასევე საინტერესოა, რომ 17 წარწერაში (სულ 20 ჯერ) მოხსენიებულია შემდეგი კომბინაციით: Ἀρτέμιδι Ἑκάτει. ბიჭვინთის წარწერა შესრულებულია ფრაგმენტზე, შესაბამისად, დაზუსტებით იმის თქმა, რომ წარწერა შემორჩენილ ნაწილზე იწყებოდა, მაინც რთულია, ამიტომ შესაძლებლად მიგვაჩნია ამ შემთხვე-

[517] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4c

[518] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4c

[519] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4c

[520] გ. აფაქიძე. ბიჭვინტის სამშენებლო კერამიკა. დიდი პიტიუნტი. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977, გვ. 226, 231. ტაბ. № 568

ვაშიც წარწერის სრული ვერსია აღდგეს არტემისის და ჰეკატეს მოხსენიებით, თუმცა, ბუნებრივია, კონტექსტი ამაზე შორსმიმავალი დასკვნების გაკეთების საშუალებას ჯერჯერობით არ იძლევა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჰეკატეს კულტი ნუმიზმატიკურ მასალებზე დაყრდნობით, კერძოდ, კოლხურ თეთრზე არსებული გამოსახულებების მიხედვით, გავრცელებული ჩანს კოლხეთშიც.[521]

[521] იხ. კოლხური თეთრი. ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი. ხელმისაწვდომია: http://geonumismatics.tsu.ge/ge/catalogue/#1 ბოლო ნახვა: 23.01.2020

ბიჭვინთის მუზეუმში დაცული წარწერა თეთრი ქვის ფილაზე

1962 წელს ბიჭვინთაში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებულ იქნა თეთრი ქვის ფილის ფრაგმენტი (№ 02-4027). შემდეგ ეს ფილა მოთავსებული იყო ბიჭვინთის მუზეუმში გამოფენაზე.[522] წარწერა ეპიგრაფიკული კომენტარების გარეშე 1977 წელს გამოქვეყნდა ბიჭვინთის არქეოლოგიური გათხრებისადმი მიძღვნილ კრებულში „დიდი პიტიუნტი".[523] წარწერას მოგვიანებით პალეოგრაფიული კომენტარები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა.[524] მან წარწერა აღწერა და აღნიშნა, რომ „ბერძნული ასომთავრული წარწერის ერთი სტრიქონის ასოები თითქმის მთლიანად, ხოლო მეორე სტრიქონის ასოების მხოლოდ ზედა ნაწილია შემორჩენილი. სტრიქონების სიგრძეა 2,5 სმ, სიმაღლე – 4, 2 სმ. ცალკეული ასოების სიგანე Π – 2 სმ, N – 2,5 სმ, E – 1,5 სმ, P – 1,3 სმ."[525] წარწერაში არის ერთი ლიგატურა. დასაწყისში ორი ასო – Π და E გადაბმულია. თ. ყაუხჩიშვილის აღნიშვნით, ასოების კუთხეები ჩაღმავებულია, თავად ასოები ღრმადაა ჩაჭრილი, ხოლო შინაარსობრივად ასე იკითხება: ΠΕΡΝΙΚ [ὑ]πὲρ Νίκ[ης] [ὑ]πὲρ Νικ[ολάου] გამარჯვებისთვის, ან ნიკოლოზისთვის. წარწერა თ. ყაუხჩიშვილმა სავარაუდოდ II-III საუკუნეებით დაათარიღა. ლიგატურის და კუთხეებში ღრმად ჩაჭრილი და ჩაჭდეული ასოების მიხედვით არ გამორიცხა, რომ წარწერა მომდევნო საუკუნეებისაც იყოს.[526] 1988 წ. მ. შპაიდელმა და თ. თოდუამ Saalburg-Jarbuch-ში გამოქვეყნებულ სტატიაში ამ წარწერის სავარაუდო შინაარსობრივი აღდგენა შემოგვთავაზეს: „[ὑ]πὲρ νίκ[ης καὶ σωτηρίας τοῦ κυρίου]":[527] „გამარჯვებისთვის, ბატონის ხსნისთვის" და რომის იმპერატორის სახელით შესრულებულ წარწერად მიიჩნიეს.[528] ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ფორმულა „ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ κυρίου" დანამდვილებით გვხვდება სულ 20 წარწერაში, მათგან არც ერთს წინ არ უძღვის ფრაზა „ὑπὲρ νίκης". ასეთი ფორმულა ჯერჯერობით ეპიგრაფიკული ძეგლებით დადასტურებული არ არის. შესაბამისად, წარწერის

[522] დღეისათვის მისი სავარაუდო ადგილმდებარეობა ბიჭვინთის სახელმწიფო ისტორიული და არქიტექტურული ნაკრძალი „დიდი პიტიუნტია".

[523] დიდი პიტიუნტი. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977, ტაბ. № 975

[524] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4a

[525] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4a

[526] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4a

[527] M.P. Speidel, T.T. Todua. Three Inscriptions from Pityus on the Caucasus Frontier. – Saalburg Jahrbuch. 44. 1988, გვ. 56-58

[528] წარწერა შპაიდელის და თოდუას ინტერპრეტაციით გამოქვეყნდა ბერძნული წარწერების კორპუსში. ელექტრონულად ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/339210?hs=103-110 ბოლო ნახვა: 14.01.2022

მსგავსი აღდგენა საფუძველს მოკლებული ჩანს. რაც შეეხება სახელს „ნიკოლოზი“, იგი ბერძნულ პროსოპოგრაფიაში საკმაოდ გავრცელებული სახელია, მათ შორის ხშირია ეპიგრაფიკულ ძეგლებზეც. დღესდღეობით გამოქვეყნებული ბერძნული წარწერებიდან მოხსენიებულია 405 წარწერაში, მათგან 58 მცირე აზიის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. საკუთრივ ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე მათგან არც ერთი არაა. ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიასთან ყველაზე ახლოს აღმოჩენილი წარწერა ამ სახელით მომდინარეობს ჰერაკლეა პონტიკადან (დღევანდელი ერეღლი) და ბიზანტიურ ხანას მიეკუთვნება.[529] შესაბამისად, კონკრეტული პირის დაკავშირება ბიჭვინთის წარწერის ნიკოლოზთან ჯერჯერობით შეუძლებელია.

[529] ჰერაკლეადან მომდინარე წარწერისთვის იხ. https://inscriptions.packhum.org/text/265261?hs=216-222 ბოლო ნახვა: 14.01.2022

ბიჭვინთის მუზეუმის წარწერა ქვის ფრაგმენტზე

ბიჭვინთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ III ნაკვეთზე 1972 წელს მოიპოვა 6 სმ-ის სიგრძის დამუშავებული ქვის ფრაგმენტი, რომელსაც შუა ნაწილი, დაახლოებით 3 სმ. სიგრძეზე დამუშავებული აქვს და მასზე რელიეფურად გამოყვანილია წარწერა. რელიეფურ ნაწილში არის წარწერა ჩაჭდეული. წარწერა პირველად გამოქვეყნდა ბიჭვინთის გათხრებისადმი მიძღვნილ კრებულში,[530] თუმცა ეპიგრაფიკული კომენტარების გარეშე. თ. ყაუხჩიშვილმა წარწერა შეიტანა თავის კორპუსში და თავისი კომენტარები დაურთო. როგორც იგი აღნიშნავს, წარწერა შემდეგნაირად უნდა აღდგეს: ΟΕΟ. მისივე აღწერით, ასოების სიმაღლე წარწერაში 1-1,5 სმ-ია. Ο მრგვალია (ე.ი. სიგანეც 1 სმ. აქვს), კუთხოვანი Ε-ს სამივე ფეხი სხვადასხვა სიგრძისაა (0,5-1 სმ. საშუალოდ).[531] წარწერა, მისი აზრით, ასოთა მოხაზულობის მიხედვით, შეიძლება დათარიღდეს გვიანანტიკური ან ადრექრისტიანული ხანით.[532] წარწერის ფრაგმენტულობის გამო შინაარსის დადგენა თ. ყაუხჩიშვილს გაუჭირდა. თუმცა, დღესდღეობით, გამომდინარე იქიდან, რომ წარწერების მონაცემთა ბაზები ნებისმიერი კომბინაციით ტექსტის ძიების საშუალებას იძლევა, შესაძლებელი გახდა ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ამ ასოების კომბინაციის სავარაუდო შინაარსის განსაზღვრა.[533] ასოების ასეთი კომბინაცია გვხვდება 176 წარწერაში, მათგან თანმიმდევრობით გვხვდება 84 წარწერაში. 84 წარწერიდან 38 შემთხვევაში გვხვდება სიტყვა ποέουσα/ποέουσαν, 19 შემთხვევაში გვხვდება სიტყვათა კომბინაციაში μὴ ποέοι, 18 შემთვევაში სიტყვაში ποέοντα/ποέοντας, სამგან გვხვდება როგორც სახელის Ἀρσινοέος, ნაწილი. თითო-თითო შემთხვევებია რამდენიმე სიტყვაში.

530 დიდი პიტიუნტი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977, სურ. №19

531 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4b

532 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, №4b

533 სტატისტიკისთვის ვისარგებლეთ დღესდღეობით ყველაზე სრულყოფილი ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზით, რომელიც კორნელის უნივერსიტეტის და ოჰაიოს უნივერსიტეტის მიერ არის შესრულებული. ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/ ბოლო ნახვა: 14.01.2022

წარწერებიანი ბეჭდები ბიჭვინთის ნაქალაქარის სამაროვნიდან

1986 წლის 26 ივლისს ბიჭვინთის სამაროვნის N 390 სამარხში, რომელიც წარმოადგენს ორმოსამარხს (სიღრმე: 85 სმ), აღმოჩნდა რკინის ბეჭედი-ინტალიო (N 8, ინვ. N 1423). საყურადღებოა, რომ ასეთი სახის სამარხი, როგორც წესი, დაკავშირებულია პიტიუნტის ბერძნულ-რომაულ მოსახლეობასთან.[534] სამარხში აღმოჩენილი ინტალიო არის ოვალური ფორმის, მაღალი და ბრტყელი, ძირში მცირედ განიერი და დამზადებულია ლურჯი ფერის გამჭვირვალე მინისგან, მინა ირიზებულია და დაბალი ხარისხისაა, ბუშტუკებიანი. ინტალიოს ზომებია: ზედაპირის სიგრძე - 8 მმ, სიგანე-5 მმ, სიმაღლე - 4მმ. თავად ბეჭდის რკალი დაზიანებულია იმდაგვარად, რომ ფორმის აღდგენა შეუძლებელია. მინის ინტალიო კარგადაა შემონახული, თანმხლები მასალისა და სტილის მიხედვით ბეჭედი თარიღდება ახ.წ. III საუკუნით.[535] ინტალიოს პირზე შემორჩენილია წარწერა. წარწერა არ არის ღრმად ნაკვეთი. წარწერის ტექსტი ასეთია:

NI

თუ ინტალიო საბეჭდავია, მისი რეალური ტექსტი ასე უნდა გამოიყურებოდეს:

IN

მარიკა მშვილდაძე მიუთითებს, რომ წარწერა ლათინურ ენაზეა შესრულებული და თუ ეს ლიგატურაა, მაინც ვერ ხერხდება ამ მდარე ხარისხის გემაზე სხვა ასოების ამოკითხვა.[536]

აქვე მკვლევარი აღნიშნავს, რომ თუკი აქ შემოკლებაა, შეიძლება აქ იგულისხმებოდეს Natio Italiae, რასაც ა. ფიოდოროვა ვარაუდობს ანალოგიური წარწერის შემთხვევაში.[537] საყურადღებოა, რომ ასეთი შემოკლების არსებობა ლათინურ ეპიგრაფიკაში ცნობილი არ არის და არც ვარიანტისა: Italiae Natio (თუ ამას ანაბეჭდზე წავიკითხავთ).

ვფიქრობთ, აქ რჩება შესაძლებლობა, რომ ეს იყოს მფლობელის ინიციალები - nomen და praenomen, თუმცა ამ შემთხვევაში უამრავი ვარიანტი შეიძლება ვიგულისხმოთ იმის გათვალისწინებით, რომ შუშა, როგორც საბეჭდავი, მართლაც, რომაულ ხანაში ხშირად გამოიყენებოდა.[538]

---

[534] მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 152

[535] ბეჭდის სრული აღწერილობა იხ.: მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 132-133

[536] მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 56-58

[537] Е.В.Фёдорова. Латинская эпиграфика, Москва. Издательство Московского университета. 1969, გვ. 363

[538] Reynold Higgins. Greek and Roman Jewellery. Berkeley and Los Angeles. second edition. University of California Press. 1980, გვ. 41

და შესაბამისად, ინიციალები შეიძლებოდა ყოფილიყო როგორც NI, ისე - IN.

ვფიქრობთ, ნაკლებსავარაუდოა, რომ ბეჭედი იყოს საბეჭდავი, რადგან, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, წარწერა ღრმად არ არის ნაკვეთი.

საყურადღებოა, რომ თუ ეს წარწერა, მართლაც, ლათინურადაა შესრულებული, იგი არის ლათინურწარწერიანი ერთადერთი ინტალიო, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი.

რადგანაც ასეთი გამონაკლისი ნაკლებსავარაუდოა, უფრო მეტად საფიქრებელია, რომ წარწერა არა ლათინურად, არამედ ბერძნულადაა შესრულებული. საინტერესოა, რომ ბიჭვინთაში აღმოჩენილ დაახლოებით ამავე პერიოდის წარწერაში, რომელიც ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ (იხ. ბიჭვინთის მუზეუმში დაცული წარწერა თეთრი ქვის ფილაზე), როგორც აღვნიშნეთ, იკითხება NI კომპლექსი, რომელიც, თ. ყაუხჩიშვილის ვარაუდით, შეიძლება იყოს ან გამარჯვების (Νίκ[ης] ნიკეს), ან საკუთარი სახელის (Νικ[ολάου ნიკოლაოსის) აღმნიშვნელი. ამ უკანასკნელ ვერსიას თ. ყაუხჩიშვილი უფრო ემხრობა, რადგან არაერთი სახელი იწყება Νικ- ით.[539]

შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ეს წარწერა ბერძნულ ენაზეა შესრულებული და დიდი ალბათობით, ასახავს მფლობელის საკუთარი სახელის საწყის მარცვალს. ეს სახელი, როგორც ჩანს, არ იყო უცხო რეგიონის პროსოპოგრაფიისთვის, რასაც, შესაძლოა, ადასტურებდეს დაახლოებით იმავე პერიოდის ეპირაფიკული ძეგლი იმავე გეოგრაფიული არეალიდან.

1988 წლის 4 აგვისტოს ბიჭვინთის სამაროვანზე, N403 სამარხში, რომელიც წარმოადგენს 90 სმ. სიღრმის ორმოსამარხს, აღმოჩენილია ვერცხლის ბეჭედი (N 10, ინვ. N 1423). ბეჭედს აქვს ლუქისებრი იასპის თვალი, რომელიც წარმოადგენს ინტალიოს. ინტალიოს ზომებია: ზედაპირის სიგრძე -8მმ, სიგანე- 6 მმ, ბეჭდის სიმაღლე - 22 მმ, სიგანე- 18მმ.

ინტალიოს პირზე გამოსახულია დელფინზე შემომჯდარი ეროსი (კუპიდონი), უკან გაწზიდული ფრთებით, ღვთაებას ცალ ხელში ბაირაღი (ან მათრახი? ე.კ.) უჭირავს, ხოლო მარცხენა ხელით ეჭიდება დელფინს. გამოსახულება საკმაოდ ღრმადაა ნაკვეთი.[540] დელფინის ქვემოთ გამოსახულია ნეგატივური წარწერა:

ΑΛΕ

მარიკა მშვილდაძე ცდილობს აღადგინოს წარწერა და ΑΛΕ-ს შემდეგ Α ასოს დამატებით ΑΛΕΑ კომპლექსს გვთავაზობს, რაც, მისი განმარტე-

[539] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 63

[540] ბეჭდის ზუსტი აღწერილობა იხ.: მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 134-135

ბით, შეიძლება იყოს როგორც „სითბო“, ისე ათენას ეპითეტი - „დამცველი“; თუმცა იგი იქვე აღნიშნავს, რომ ყველა ეს აღდგენა არ მიესადაგება გემის გამოსახულების შინაარსს და თან ასოთა განლაგება ინტალიოზე მეოთხე ასოს ადგილს არ ტოვებს.[541]

აქვე მკვლევარი განიხილავს ბერძნული წარწერების შემოკლებებს ოლბიის წარწერების შესახებ ნაშრომში, სადაც აღნიშნულია, რომ ΑΛΕ შეიძლება იყოს Ἀλέξανδρον-ის შემოკლება[542] და დაასკვნის, რომ აქ ინტალიოს დამამზადებელი ან მფლობელის სახელია ასახული. [543]

გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ ბეჭედი საბეჭდავს უნდა წარმოადგენდეს, ნაკლებსავარაუდოა, რომ მასზე ინტალიოს დამამზადებლის სახელი იყოს ამოტვიფრული. მეტი ალბათობით, ინტალიოზე უნდა ყოფილიყო ბეჭდის მფლობელის სახელი, რომელსაც, მართლაც, შესაძლებელია, ერქვას Ἀλέξανδρος.

გამოსახულების სტილის მიხედვით, ინტალიოს ათარიღებენ ახ.წ. II საუკუნით.[544]

ვფიქრობთ, ნივთის და მისი მფლობელის შესახებ უფრო ზუსტი ინფორმაცია შეიძლება მოვიპოვოთ გემაზე გამოსახული სიუჟეტის იდენტიფიცირებითა და განმარტებით.

მ. მშვილდაძე მიუთითებს, რომ, მისი აზრით, ეს სიუჟეტი „ მთვარის სიმბოლიზმს, სიყვარულს და ეროტიულობას უნდა განასახიერებდეს“.[545]

მოკლედ განვიხილოთ სიუჟეტის გენეზისის საკითხი და მისი სიმბოლური მნიშვნელობა.

სიუჟეტი, რომელიც ეფუძნება კარიელი ყმაწვილის, ჰერმიასის მეგობრობას დელფინთან, რაც ანტიკურობის არაერთ ავტორთან დასტურდება (პლუტაქოსი, ელიანე), მოგვითხრობს დელფინის მიერ საყვარელი ეფებოსის შემთხვევით მოკვლისა და დელფინის თვითმკვლელობის სევდიან ისტორიას. გვიანელინისტურ და რომაულ ხანაში ხელოვნების ნიმუშებზე, განსაკუთრებით გემებსა და მონეტებზე, მითს ჩამოშორდა უეცარი სიკვდილის, გარდაცვლილის ჰადესისკენ მოგზაურობის მნიშვნელობა და ჰერმიასის ნაცვლად გამოჩნდა ეროსი/კუპიდონი, რომელიც სასიყვარულო ვნებას განასახიერებდა. მითის ამგვარი ტრანსფორმაციის

[541] მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 58-59

[542] Надписи Ольвии (1917-1965), Под. ред. Т. И. Книпович, Е. И. Леви, Ленинград : Академия Наук СССР, Институт Археологии. Издательство Наука. 1968. გვ. 353

[543] მ.მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 58-59

[544] მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 135

[545] მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 30

მიზეზად მიჩნეულია დელფინსა და ყმაწვილს შორის არსებული ძლიერი გრძნობა, ხოლო გამოსახულების სიმბოლურ მნიშვნელობად — ეროტიული ალუზიები.[546]

სიუჟეტი განსაკუთრებით პოპულარული ხდება რომაულ პერიოდში, რაც შეიძლება აიხსნას იმ ფაქტით, რომ ეროსი-კუპიდონი რომში განსაკუთრებით პატივდებული იყო დედამისის, ვენუსის გამო, რომელიც რომაელთა წინაპრის, ენეასის მშობლად იყო მიჩნეული. მნიშვნელოვანია, რომ ავგუსტუსის ცნობილ ქანდაკებაზე (ე.წ. Prima Porta) ოქტავიანუსის მარჯვენა ფეხთან სწორედ დელფინზე შემომჯდარი კუპიდონია გამოსახული, რაც იმპერატორის ღვთაებრივ წარმომავლობაზე და აქციუმის საზღვაო ბრძოლაში ავგუსტუსის გამარჯვებაზე მიანიშნებს.[547]

დელფინზე ამხედრებული კუპიდონი ამ პერიოდიდან ჩნდება რომაელ იმპერატორთა მონეტებზე და გამოსახულებებზე და იგი, როგორც წესი, საზღვაო გამარჯვების სიმბოლო ხდება.[548]

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ ბიჭვინთის ნაქალაქარის სამაროვანზე აღმოჩენილი გემა დელფინზე შემომჯდარი კუპიდონის გამოსახულებით, დიდი ალბათობით, ეკუთვნოდა პიტიუნტის ტერიტორიაზე არსებული რომაული ციხე-ქალაქის ბინადარს, უფრო ზუსტად კი — რომაელ სამხედრო პირს, რომლის საბეჭდავზე გამოსახული იყო საზღვაო გამარჯვების სიმბოლო. შეიძლება ისიც ვივარაუდოთ, რომ ბეჭდის მფლობელს საკმაოდ დაწინაურებული მდგომარეობა ჰქონდა, რადგან მის ბეჭედ-საბეჭდავზე იმპერატორთა მონეტებსა და გამოსახულებებზე აღბეჭდილი სიმბოლო ფიგურირებდა და მას ჰქონდა საბეჭდავი, რომლითაც იგი რაღაც დოკუმენტებს ამოწმებდა.

ბიჭვინთის სამაროვნიდან ცნობილია ასევე წარწერა, რომელიც ოქროს წახნაგოვან ბეჭედზე იყო ამოკვეთილი (N 20, ინვ. N 15-996:50) წარწერა წერტილების სახითაა შესრულებული. წარწერიდან, მ. მშვილდაძის ინფორმაციით, შემდეგი ნეგატივური ასოები შემოგვრჩა:

Α ΑΖ ΖΣ [549]

ტექსტის ფრაგმენტულობიდან გამომდინარე, ძნელია შორსმიმავალი დასკვნების გაკეთება, თუმცა ერთი რამ აშკარაა — ძვირფასი ბეჭედი საბეჭდავს წარმოადგენს და მისი მფლობელი მასზე საკუთარ სახელს ამოაკვეთინებდა.

---

546 Marie-Claire Beaulieu. The Sea in the Greek Imagination. Philadelphia. University of Philadelphia Press. 2016, გვ. 142

547 Br. S. Ridgway. "Dolphins and Dolphin-Riders." Archaeology 23. 1970, გვ. 95

548 J. R. Melville-Jones. A Dictionary of Ancient Roman Coins. Seaby. The University of Michigan. 1990, გვ.102

549 მ. მშვილდაძე. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012, გვ. 30

ავრელიოსის წარწერა ნოქალაქევიდან

2002 წლის ივლისში ნოქალაქევში სამხრეთის ტერასის გათხრისას სხვადასხვა დროის ექსპონატებთან ერთად აღმოჩნდა კარგად დამუშავებული პრიზმის ფორმის ქვის ფრაგმენტი, რომელიც უნდა ყოფილიყო ჯვრის მარცხენა ფრაგმენტი. ფრაგმენტზე შემორჩენილია ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერა, რომელიც მარცხენა ნაწილზეც უნდა გაგრძელებულიყო[550].

წარწერის მთლიანად აღდგენა ვერ ხერხდება, ხოლო შემორჩენილი ნაწილი ასე გამოიყურება:

C(AΓ) AYP.ETI (M ან N)|| Δ<>Y

წარწერას შემდეგნაირად კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

...Αὐρ[ήλιος] ἐτίμ[ησε]... δού[λου] ან δούλῳ ან δοῦλος- „...ავრელიოსმა პატივისცა (მიაგო) მონასა (ღმრთისასა)“.[551]

თ. ყაუხჩიშვილი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ავრელიოსმა ვიღაცას მიაგო, შესწირა, პატივი სცა და ეს ვიღაც არის δοῦλος τοῦ θεοῦ (მონა ღმრთისა), თუმცა, არც ისაა გამორიცხული, რომ მონა ღმრთისა თავად ავრელიუსია AYP, რომელიც არის შემოკლებული ფორმა რომაული სახელისა Aurelius.[552]

სახელი სრული ფორმით დასტურდება პირველი საუკუნეების ბერძენ ავტორებთან (მემნონი, პლუტარქოსი, აპიანოსი, კასიუს დიო), ხოლო შემოკლებული სახით – III საუკუნის წარწერაში ოლიმპიიდან,[553] მცხეთის ეპიტაფიაში – IV ს,[554] ხოლო მცხეთის IV საუკუნის სამშენებლო წარწერაში იგი სრული სახითაა წარმოდგენილი.[555]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოების მოხაზულობას (მაღალი და კუთხოვანი C, M, T, E). ასევე აღნიშნავს:

> „ამ მოხაზულობის ასოები გვხვდება ძვ.წ. IV-III სს-ში და შემდეგაც, მაგალითად, ახ. წ. VI საუკუნეშიც. განსაკუთრებით საყურადღებოა ფრაგმენტში მოცემული რომბისებური o (<>). ზოგადად, სხვადასხვა წარწერებში რომბისებური o-ს გარდა ჩანს რომბისებური θ-ც (◊). ნოქალაქევის წარწერაში რომბისებური θ არსადაა. რომბისებური o

---

550 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 370

551 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 370

552 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 370

553 M. Guarducci. Epigrafia Greca. IV. Roma. Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato. 1978, გვ. 180, fig. 48.

554 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 256-257

555 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 229-230

ჩანს შემდეგ წარწერებში: ოლვიის წარწერაში, III-IV სს. ჩრდილოეთ საბერძნეთში, IV საუკუნის მცხეთის მოგვთა უბანზე მოპოვებულ წარწერაში, რომის ხანის წარწერაში ამისოდან, 282-283 წწ-ის წარწერაში ნეოკლავდიოპოლისიდან და სხვ. ამგვარი ი გამოყვანილია ძვ. წ IV ს-ის ფიჭვნარის გრაფიტოზეც“.[556]

ამრიგად, ყველა მონაცემის გათვალისწინებით, თ. ყაუხჩიშვილი წარწერის ფრაგმენტს პალეოგრაფიული ნიშნებითა და სავარაუდოდ აღდგენილი ვერსიის თანახმად, ათარიღებს III-IV სს-ით.[557]

წარწერა პირველად გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[558]

[556] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 370; იხ. ასევე: მ. ნასიძე. საქართველოს ბერძნული გრაფიტო. თბილისი. 2002, გვ. 35, N29; გვ. 39, N40

[557] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 370

[558] Т. Каухчишвили. Палеохристианские греческие надписи Грузии. Caucasia VII. 2003, გვ. 137-139

წარწერა ბიჭვინთის მუზეუმიდან თიხის ფრაგმენტზე

ბიჭვინთის არქეოლოგიური ექსპედიციამ მოიპოვა თიხის ფრაგმენტი, რომელიც წარმოადგენს ჯამის ქუსლს, მასზე ამოღარულია ორი ასო – EY. ინვენტარის №145 (02:448). წარწერა პირველად გამოქვეყნდა კრებულში „დიდი პიტიუნტი“.[559] თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ეს შეიძლება იყოს სახელის დასაწყისი.[560] თუმცა, ჩვენი აზრით, ჯამის ქვედა ნაწილი, ქუსლი, ფაქტობრივად სრულად არის შემორჩენილი და როგორც ჩანს, მასზე მხოლოდ ეს ასოები იყო დატანილი, შესაბამისად, ის არ შეიძლება იყოს სახელის დასაწყისი. ეს არც საწყაოს მანიშნებელი არ არის, უფრო სავარაუდოა, რომ იყოს „კარგი“-ს მნიშვნელობით. ასოთა მოხაზულობისა და თვით ფრაგმენტის (?) მიხედვით თ. ყაუხჩიშვილმა წარწერა IV-VI საუკუნეებით დაათარიღა.[561]

---

559 ლ. ასათიანი. ბიჭვინტის წითელლაკიანი კერამიკა. დიდი პიტიუნტი. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977, ტაბ. №420

560 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, № 4d

561 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 63, № 4d

რომაული ლეგიონის დამღები ბიჭვინთიდან

პიტიუნტის ტერიტორიაზე (დღ. ბიჭვინთა) აღმოჩენილია რომაული ლეგიონის დამღები, სულ სამი ფრაგმენტია შემორჩენილი. ერთ-ერთ ფრაგმენტზე, რომელიც ინკიტის ტბასთან არის ნაპოვნი, შემორჩენილია წარწერა LEG[562], მეორეზე – G და XV, მესამეზე მხოლოდ ერთი ასო – G. ეს დამღები ანალოგიების მიხედვით ასეა გაშიფრული: LEG(io) XV (Apollinaris)[563]. აპოლინარისის დამღებად მიიჩნევს მათ გ. ცეცხლაძეც.[564]

XV ლეგიონი ახ. წ. 74 წელს ალანებთან მოსალოდნელი კონფლიქტის გამო პანონიიდან აღმოსავლეთში გადმოტყორცნეს.[565] ამ დროიდან ახ. წ. V საუკუნემდე ლეგიონის ძირითადი ბაზა კაპადოკიაში, სატალაში მდებარეობდა. ამ ლეგიონის ნაწილები განლაგებული იყო, როგორც ჩანს, ბიჭვინთაშიც, ისევე, როგორც სოხუმის ციხესთან.

---

[562] **ო. ლორთქიფანიძე.** ინკიტის ტბის მიდამოებში ჩატარებული სადაზვერვო-არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარი ანგარიში. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. 3. თბილისი. 1963. გვ. 105; **G. R. Tsetskhladze.** Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, გვ. 224; **А.И. Джопуа, В.А. Нюшков.** Античная эпиграфика на территории Абхазии. Вестник Танаиса. Выпуск 5. Том. 1. 2019

[563] გ. გამყრელიძე, თ. თოდუა. რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში. თბილისი. 2006, გვ. 18.

[564] G. R. Tsetskhladze. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, გვ. 224

[565] G. R. Tsetskhladze. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, გვ. 224

რომაული ლეგიონის დამღები სოხუმიდან

სოხუმის ციხესთან, II-III საუკუნეების ფენაში აღმოჩენილია კერამიკის 17 ფრაგმენტი, რომელზეც შტემპელით რელიეფურად ამოტვიფრულია რომაული XV ლეგიონის, აპოლინარისის დამღა,[566] ძირითადად შემდეგი შინაარსისა: „LEGXVAP“, რომელიც ასე იკითხება: Legio XV Appolinaris. ამ ლეგიონის პონტოს ლიმესის ტერიტორიაზე აქტიურობის შესახებ არაერთხელ დაწერილა[567] და ეს დამღებიც ამის დადასტურებაა.

566 А.И. Джопуа, В.А. Нюшков. Античная эпиграфика на территории Абхазии. Вестник Танаиса. Выпуск 5. Том. 1. 2019

567 G. R. Tsetskhladze. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, გვ. 227

რომაული ლეგიონის დამღები პეტრა-ციხისძირიდან

რომაული ლეგიონის დამღაა ასევე აღმოჩენილი პეტრას (დღევანდელი ციხისძირი) ტერიტორიაზეც. შემორჩენილია შემდეგი ასოები: VEXFA (იხ. დანართი 29). მკვლევართა ნაწილი ამ წარწერას შემდეგნაირად შიფრავს: Vex[illationes Legionis XII] et XV A[ppolinaris].[568] ხოლო ნაწილი შემდეგნაირად - VEX[illatio] FA[siana].[569] შპაიდელის აზრით, ფაზისის გარნიზონის სახელოსნო შავიზღვისპირეთის სხვა სიმაგრეებისთვისაც ამზადებდა სამშენებლო მასალას.[570] კ. ფიფიას აზრითაც, ეს დამღიანი აგური დამზადებული იყო ფაზისში მდგარი სამხედრო ნაწილის სახელოსნოში და ამავე ნაწილის ჯარისკაცებს რაღაც სამხედრო-საინჟინრო სამუშაოები ჩაუტარებიათ პეტრაშიც.[571]

[568] М.П. Спейдел. Древнейший манускрипт с территории СССР. Письмо из римской крепости Апсар. - Вестник древней истории (ВДИ). №4. 1985, გვ. 176-179

[569] **მ. შპაიდელი.** კავკასიის საზღვარი. II საუკუნის გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფაზისში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. №1. 1985, გვ. 134; **გ. გამყრელიძე, თ. თოდუა.** რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში. თბილისი. 2006, გვ. 19; **G. R. Tsetskhladze.** Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, გვ. 227

[570] მ. შპაიდელი. კავკასიის საზღვარი. II საუკუნის გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფაზისში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი, №1. 1985, გვ. 134

[571] კ. ფიფია. რომაული გარნიზონები და სასაზღვრო ციხესიმაგრეები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში I-II სს. კრ. ,,თეიმურაზ მიბჩუანი-70“. თბილისი. 2010. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.dzeglebi.ge/statiebi/istoria/romauli_garnizonebi.html ბოლო ნახვა: 13.02.2022

რომაული ლეგიონის დამღები გონიო-აფსაროსიდან

გონიოში, რომაული ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია 14 წარწერა ლათინურ ენაზე, რომლებიც რომაულ დამღებს წარმოადგენენ (იხ. დანართი 30). დამღები, ძირითადად, დასმულია ქვებსა და თიხის აგურებზე, რომლებიც საფორტიფიკაციო ნაგებობებისთვის გამოიყენებოდა.

1) მასალა: ქვა (აგური)
წარწერა: Coh(ors)II[572]
თარგმანი: II კოჰორტა
2) მასალა: თიხის ნაწარმი (აგური)
წარწერა: [C]oh(ors)II[573]
თარგმანი: II კოჰორტა
3) მასალა: თიხის ნაწარმი(აგური)
წარწერა: Sagi(ttariorum)[574]
თარგმანი: „მშვილდოსნების"
4) მასალა: ბრინჯაოს სანათი
წარწერა: Coh(ors) Aur(elia) c(ivium) R(omanorum)[575]
თარგმანი: რომაელ მოქალაქეთა კოჰორტა აურელია
5) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: Co[h(ors) l(egionis) V] M(a)c(edonicae)[576] THT
თარგმანი: მაკედონიური (მაკედონიკა) ლეგიონის Vკოჰორტა
6) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [Coh(ors) l(egionis]) [V M(a)c(edonicae)[577] THT]
თარგმანი: მაკედონიური (მაკედონიკა) ლეგიონის Vკოჰორტა
7) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [Coh(ors) l(egionis]) V (M)ac(edonicae)[578] THT
თარგმანი: მაკედონიური (მაკედონიკა) ლეგიონის Vკოჰორტა

572 EDCS-27700098. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
573 EDCS-27700099. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
574 EDCS-27700100. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
575 EDCS-27700101. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
576 EDCS-81200120. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
577 EDCS-81200121. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
578 EDCS-81200122. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022

8) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [Leg(io) XV A]pol(linaris)[579]
თარგმანი: აპოლონის (აპოლინარის) ლეგიონი
9) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [Leg(io) XV Ap]ol(linaris)[580]
თარგმანი: აპოლონის (აპოლინარისი) ლეგიონი
10) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: Coh(ors) |(miliaria)[581] [3]
თარგმანი: მილიარიის კოჰორტა
11) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: Coh(ors) III[582] [3]
თარგმანი: მესამე კოჰორტა
12) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [C]oh(ors) II[583] [3]
თარგმანი: მესამე კოჰორტა
13) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [Coh(ors) 3]I sagi(ttariorum)[584]
თარგმანი: მეორე კოჰორტა
14) მასალა: თიხის ნაწარმი
წარწერა: [Coh(ors) 3]I sagi(ttariorum)[585]
თარგმანი: მშვილდოსანთა მესამე კოჰორტა

დამღებიდან ირკვევა, რომ აფსაროსის ციხეში სხვადასხვა დროს განლაგებული იყო რამდენიმე რომაული ლეგიონის (აპოლინარისი, მაკედონიკა) ცალკეული კოჰორტები.

ციხე-სიმაგრე აფსაროსი (ლათ. Apsaruntus, Apsarus, Absarrum), რომელიც I საუკუნის მიწურულს უნდა იყოს რომაელთა მიერ აგებული იმ ადგილას, სადაც მდ. ჭოროხი (ძვ. აფსაროსი) შავ ზღვას უერთდება. ყველაზე

579 EDCS-81200123. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
580 EDCS-81200124. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
581 EDCS-81200125. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
582 EDCS-81200126. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
583 EDCS-81200127. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
584 EDCS-81200128. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022
585 EDCS-81200129. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022

ადრეულ ცნობას ციხე-სიმაგრის შესახებ პლინიუს უფროსის „ბუნების ისტორიაში" ვხვდებით: "Flumen Absarrum cum castello cognomina in faucibus, a Trapezunte CXL."(Plin., NH, VI, 12)[586] - „მდინარე აზსარუმი, იმავე სახელწოდების მქონე ციხე-სიმაგრით მის შესართავთან, (დაცილებულია - ე.კ.) ტრაპეზუნტიდან 140 (ათასი ნაბიჯით)".[587]

ციხე-სიმაგრე შემდგომში კაპადოკიის პროვინციის შემადგენლობაში შედიოდა და მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა. ციხე-სიმაგრეს უნდა ეკონტროლებინა ჩრდილოეთიდან ალანების რომის იმპერიის საზღვრებისკენ საფრთხის შემცველი გადაადგილება.

რამდენად მრავალრიცხოვანი იყო ციხის ტერიტორიაზე განლაგებული რომაული სამხედრო კონტინგენტი? ამასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობები არის დაცული ჰადრიანუსის კაპადოკიის ლეგატის, ფლავიუს არიანეს თხზულებაში, სადაც აღნიშნულია: „Καὶ ἤλθομεν πρὸ τῆς μεσημβρίας σταδίους πλείονας ἢ πεντήκοντα καὶ διακοσίους εἰς Ἄψαρον, ἵναπερ αἱ πέντε σπεῖραί εἰσιν ἱδρυμέναι. Καὶ τὴν μισθοφορὰν τῇ στρατιᾷ ἔδωκα καὶ τὰ ὅπλα εἶδον καὶ τὸ τεῖχος καὶ τὴν τάφρον καὶ τοὺς κάμνοντας καὶ τοῦ σίτου τὴν παρασκευὴν τὴν ἐνοῦσαν. Ἥντινα δὲ ὑπὲρ αὐτῶν τὴν γνώμην ἔσχον, ἐν τοῖς Ῥωμαϊκοῖς γράμμασιν γέγραπται (Arr. Peripl. pos=19, 20)"[588]- „შუადღისთვის, გავიარეთ რა ხუთას სტადიაზე მეტი, მივაღწიეთ აფსაროსს, სადაც ხუთი კოჰორტა არის განლაგებული. მათ ჩვენ ჩავუტანეთ მათი ხელფასი, დავათვალიერეთ შეიარაღება, კედლები და თხრილი, მოვინახულეთ ავადმყოფები და შევისწავლეთ ხორბლის ამჟამინდელი მარაგის მდგომარეობა. ამ საკითხზე ჩემი ანგარიში ლათინურად უკვე დაწერილია."[589]

ამრიგად, თუ არიანეს ვერწმუნებით, აფსაროსის ციხეში II საუკუნის დასაწყისში 5 კოჰორტა ანუ დაახლოებით 2400 ჯარისკაცი იმყოფებოდა (I-III საუკუნეებში თითოეულ კოჰორტაში 480 ჯარისკაცი ირიცხებოდა),[590] შესაძლებელია, დავასკვნათ, რომ აფსაროსი საკმაოდ მნიშვნელოვან ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა.

ამავდროულად, არსებობს აფსაროსში სამხედრო ძალის რიცხოვნობასთან დაკავშირებით სხვა მონაცემებიც ანტიკური ხანის სხვა წყაროებიდან. კერძოდ, იტალიის ქალაქ ნოლასთან, აბელაში აღმოჩნდა I საუკუნის მიწურულით დათარიღებული წარწერა (იხ. აბელას წარწერა აფსაროსის შესახებ), რომლის მიხედვითაც ფიქრობენ, რომ I საუკუნის მიწურულს აფ-

[586] Naturalis Historia. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906
[587] თარგმანი - ე. კობახიძე
[588] Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885
[589] თარგმანი - ე. კობახიძე
[590] Ad. Goldsworthy. In the Name of Rome: The Men who Won the Roman Empire. New Haven & London, Yale University Press. 2016, გვ. 443

საროსში არა საბრძოლო ლეგიონის კოჰორტები, არამედ დაზვერვითი და საგუშაგო ძალების შენაერთები იყვნენ დაბანაკებული.

დაახლოებით იმავე დასკვნამდე მიდიან ეგვიპტეში, ფაიუმში აღმოჩენილი ახ.წ. II საუკუნით დათარიღებული პაპირუსის ფრაგმენტის ანალიზისას. შ. მამულაძე, მ. ხალვაში და ლ. ასლანიშვილი სტატიაში „აფსაროსის რომაული ლეგიონები“ იმოწმებენ მ. შპაიდელის ნაშრომს, რომელშიც განხილულია ეს ფრაგმენტი.[591]

ფრაგმენტის ტექსტი, შპაიდელის მიხედვით, ასე შეიძლება აღდგეს:

Mar]tialis vet (eranus)...[Omnium[…]. I Apsaro de[gen.]re eius M Va[l]er[...] Coh. II Claudiana [...]

მ. შპაიდელის აზრით, წარწერაში ნახსენები კლავდიანუსის მეორე კოჰორტა, რომელიც კაპადოკიაში იმყოფებოდა ახ. წ. II საუკუნეში და რომლის ვეტერანიც იყო წარწერაში ნახსენები მარციალისი, წარმოადგენდა რომაული ჯარის დამხმარე კოჰორტას და შესაბამისად, არიანესთან ნახსენები დანარჩენი ოთხი კოჰორტაც დამხმარე იყო.[592] ამავე აზრს იზიარებენ შ. მამულაძე, მ. ხალვაში და ლ. ასლანიშვილი, რომლებიც ფიქრობენ, რომ ამ კოჰორტის აფსაროსში ყოფნას ადასტურებს ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი პირველი 2 წარწერა (Coh(ors)II და [C]oh(ors)II), სადაც II აღქმული აქვთ Cohors II Claudiana-ს აღმნიშვნელად.[593]

ამავდროულად, მკვლევარები მიიჩნევენ, რომ აფსაროსში განლაგებული კოჰორტების დამხმარე ხასიათს ადასტურებს კიდევ ერთი დამღა (ჩვენს ჩამონათვალში - Sagi(ttariorum)- „მშვილდოსანთა“), რადგან მშვილდოსანთა კოჰორტა ითვლებოდა სპეციფიკური შეიარაღების მქონე დამხმარე კოჰორტად.[594]

ამასთან, მკვლევარების აზრით, სამფეხა, ცილინდრული ფორმის მქონე ბრინჯაოს სანათის ქვედა ფრიზზე არსებული წარწერა (ჩვენს ჩამონათვალში - N 4)- Coh(ors) Aur(elia) c(ivium) R(omanorum) - რომაელ მოქალაქეთა კოჰორტა აურელია – სწორედ იმაზე მიუთითებს, რომ ეს იყო რომაული ჯარის დამხმარე კოჰორტა, რადგან მოქალაქეობის აღმნიშვნელი აბრევიატურები, როგორც წესი, დამხმარე ნაწილებთან დაკავშირებით გამოიყენებოდა.[595]

---

[591] Ш. Х. Мамуладзе, М. С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002, გვ. 34-35

[592] Ш. Х. Мамуладзе, М. С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002, გვ. 34-35

[593] Ш. Х. Мамуладзе, М. С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002, გვ. 35

[594] Ш. Х. Мамуладзе, М. С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002, გვ. 35.

[595] Ш. Х. Мамуладзе, М. С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002, გვ. 37.

სტატიის ბოლოს, მკვლევრების აზრით, აფსაროსი შეიძლება მივაკუთვნოთ სამხედრო ბანაკების საშუალო კატეგორიას, რომელშიც დაბანაკებული იყვნენ რომაული სამხედრო ძალების შედარებით მცირერიცხოვანი და დამხმარე დანაყოფები, რომელთა კონტინგენტის საერთო რაოდენობა 1200-1400 ადამიანს არ აღემატებოდა. ეს რაოდენობაც, საკმაოდ შთამბეჭდავად გამოიყურება. რა იყო ამ შენაერთების დანიშნულება? მეცნიერთა ნაწილის აზრით, აფსაროსის ციხეში დაბანაკებული რომაული ჯარის ნაწილების მიზანს წარმოადგენდა დარიალის გასასვლელისა და იბერიისკენ მიმავალი გზების კონტროლი და სამშენებლო სამუშაოების წარმოება.[596] ნაწილი მიიჩნევს, რომ დამატებით მათ ფუნქციას წარმოადგენდა ადგილობრივი ტომების მეკობრეობის ალაგმვა და ვაჭრობის უსაფრთხოება შავი ზღვის სანაპიროზე[597].

[596] Ш. Х. Мамуладзе, М. С. Халваши, Л. Г. Асланишвили. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002, გვ. 38.

[597] მ. შპაიდელი. კავკასიის საზღვარი. II საუკუნის გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფაზისში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი, 1985. №1, გვ. 134

წარწერა სტელაზე ატიკიდან

ატიკის სტელაზე, რომელიც ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მიწურულით თარიღდება, შემორჩენილია წარწერა:

Κτήσιον Μακρώνισσα.[598]

წარწერა შეიძლება ითარგმნოს შემდეგნაირად:

„კტესიონი (ნავსადგური კუნძულ სკიროსზე) მაკრონისსა (საკუთარი სახელი – ე.კ.)".

Μακρώνισσα პაპეს მიერ მიჩნეულია საკუთარ სახელად, რომელიც არის მდედრობითი სქესის ფორმა სიტყვისათვის Μάκρώνες.[599] რაც შეეხება თავად ტერმინს Μάκρώνες, პაპე მას განმარტავს როგორც ეთნიკურ სახელს და იმოწმებს ანტიკური ხანის რამდენიმე ავტორს.[600] ამრიგად, პაპე მიიჩნევს, რომ ეს საკუთარი სახელი შეიძლება დაუკავშირდეს ეთნიკურ სახელს „მაკრონები".

საინტერესოა, რომ თინათინ ყაუხჩიშვილი მიუთითებს, რომ პაპე საკუთარ სახელს Μακρώνισσα უკავშირებს საკუთარ სახელს Μάκρών, რაც ერთგვარ გაუგებრობას იწვევს და არ შეესაბამება პაპესთან დაცულ ინფორმაციას.[601] სინამდვილეში, პაპე პირდაპირ ამბობს, რომ შეიძლება ეს სახელი ეთნიკურობით იყოს განპირობებული.

თავის მხრივ, თ. ყაუხჩიშვილიც აღნიშნავს, რომ Μακρώνισσα-ს ბერძნული ეტიმოლოგია არ ეძებნება და მომდინარეობს ეთნიკური სახელიდან Μάκρώνες, „რომელსაც იგივე ძირი უნდა ჰქონდეს, რაც არის „ეკრიტიკე"-ში (კლავდიოს პტოლემაიოსი, პომპონიუს მელა, პლინიუსი) და ქართულ მ-ეგრ-ელ-ში".[602]

„ეთნონიმი Μάκρώνες კარგად იყო ცნობილი ბერძნულ სამყაროში (შდრ. ჰეკატაიოს მილეტელი, ჰეროდოტე, ქსენოფონტი და ა.შ.) და იგი იქცა საკუთარ სახელად ბერძენთა და რომაელთათვის.[603]"

---

598 IG II² 9275, Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/11706?hs=93-100 ბოლო ნახვა: 5.02.2022

599 W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, გვ. 847

600 W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, გვ. 847

601 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 232

602 აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1964, გვ. 136-142, გვ. 321 - აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკის" სქოლიო 1024

603 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 233

ყურადღებას მივაპყრობთ საკუთარი სახელის Μακρώνισσα ფორმით Μακρώνισα დადასტურების კიდევ ერთი შემთხვევას. (იხ. წარწერა კუნძულ როდოსზე მაკრონისას მოხსენიებით).

მაკრონები ქართველურ სამყაროში იხსენიებიან როგორც ელინურ და ელინისტურ, ასევე რომაულ ხანაში, თუმცა, უკვე ელინისტური ხანის დასასრულს სტრაბონი წერს, რომ სანები უწინდელი მაკრონები არიან. სტრაბონის მიხედვით, ტრაპეზუნტისა და ფარნაკიის ზემოთ, ანუ მთიანეთში, ცხოვრობდნენ ტიბარანები, ქალდები და სანები, რომელთაც უწინ უწოდებდნენ მაკრონებს.[604] ამ ცნობიდან გამომდინარე შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ მაკრონები შეერწყნენ სანებს (ჭანებს), რომელთაც არაერთი სხვა დასავლურქართული ტომი შეერწყა (ან მათმა სახელმა გადაფარა სხვა ტომების სახელწოდება) და მაკრონები თითქოს ამის შემდეგ არ უნდა ჩანდნენ, როგორც სხვა ტომები, რომელთა სახელიც ამ დროისათვის გაქრა, თუმცა, საინტერესოა, რომ არიანე (II ს.) შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ასახელებს მაკრონ-ჰენიოხების სამეფოს[605] (იგივე სან-ჰენიოხთა სამეფო პლინიუსის მიხედვით[606]): „[სანების] გვერდით არიან მაკრონები და ჰენიოხები, მათი მეფე ანქიალეა“.[607] მაკრონები ამიანე მარცელინუსთანაც ჩანან, თუმცა, იგი ხალიბებთან, ტიბარენებთან და სხვა ისეთ ტომებთან ერთად კონტექსტში არიან ნახსენები,[608] რომლებიც ამ ტერიტორიაზე აღარ მოსახლეობენ ან მათი სახელი უკვე გადაფარა სანების (ჭანების) სახელმა (ამასთან დაკავშირებით იხ. დელფოს წარწერა სანის მოხსენიებით). შესაბამისად, ამიანე ამ კონტექსტის წერისას, ცხადია, მწიგნობრულ ტრადიციას ეყრდნობა. აქედან გამომდინარე, არიანეს შემდეგ ზუსტი ცნობები მაკრონების მოხსენიებასთან დაკავშირებით არ გაგვაჩნია, შესაბამისად, ახ. წ. IV საუკუნის მიწურულისთვის მოსალოდნელი არ არის ეთნიკური ტერმინის მაკრონის არსებობა ქართველურ სამყაროში, თუმცა, ეს არ გამორიცხავს იმას, რომ ეს სახელი ქართველური სამყაროს გავლენით გახდა პოპულარული ბერძნულ-რომანულ სამყაროში. სწორედ ამ მხრივ არის საინტერესო ეს წარწერა ჩვენთვის.

[604] Strabo. 12.3, Strabo. ed. H. L. Jones, The Geography of Strabo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924

[605] Arr. PPE, 11, 11, ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაღმაძისა. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 42

[606] Plin. Nat. 6.4, The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis. 1855

[607] Arr. PPE, 11, 11, ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაღმაძისა. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 42

[608] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. 1. ტექსტი. ქართული თარგმანი გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 110-111

წარწერა კუნძულ როდოსზე მაკრონისას მოხსენიებით

კუნძულ როდოსზე აღმოჩენილია დაუთარიღებელი წარწერა,[609] რომელიც ვკითხულობთ:

col. I.1 Χαρίτα
Μακρωνίσα.
col. II.1 Ἀπολλόδωρος
ἐγγενής.

რომელიც ასე ითარგმნება: „ქარიტა მაკრონისა. აპოლოდოროსი ადგილობრივი მკვიდრი."

ჩვენი აზრით, ამ წარწერის Μακρωνίσα შეიძლება დავუკავშიროთ ატიკის სტელაზე დადასტურებულ Μακρώνισσα-ს.[610]

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ (იხ. წარწერა სტელაზე ატიკიდან) Μακρώνισσα პაპეს მიერ მიჩნეულია საკუთარ სახელად, რომელიც არის მდედრობითი სქესის ფორმა სიტყვისათვის Μάκρώνες.[611] რაც შეეხება თავად ტერმინს Μάκρώνες, პაპე მას განმარტავს როგორც ეთნიკურ სახელს და იმოწმებს ანტიკური ხანის რამდენიმე ავტორს.[612]

ვფიქრობთ, ამ წარწერაში აშკარა ოპოზიცია შეინიშნება - „არაადგილობრივსა" (მაკრონი ქალი Μακρωνίσα) და „ადგილობრივ" (ἐγγενής) - ბერძენ აპოლოდოროსს შორის, რაც აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ Μακρωνίσα ნამდვილად ეთნიკური სახელია.

საყურადღებოა, რომ სიტყვა ἐγγενής („ადგილობრივი მკვიდრი"), რომელიც დაახლოებით 20- ზე მეტ ტექსტში დასტურდება,[613] ერთ შემთხვევაში როდოსული წარწერის ანალოგიურ ოპოზიციას – „არაადგილობრივი მკვიდრი"/„ადგილობრივი მკვიდრი" აშკარად გვიჩვენებს. კერძოდ, კარიაში, როდოსელთა კოლონიაში აღმოჩენილ მიძღვნით წარწერაში, რომელშიც ადგილობრივ მკვიდრებთან ერთად ნახსენები არიან პიროვნებები: ჰალიკარნასოსიდან, მინდოსიდან, ლაოდიკეადან, ბიზანტიონიდან, ეს ოპოზიცია ნათლად იკვეთება:

[609] ASAA 2 (1916) 163, 97. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente (Bergamo; Rome). 1916

[610] IG II² 9275, Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/11706?hs=50-62 ბოლო ნახვა: 05.02.2022

[611] W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, გვ. 847

[612] W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, გვ. 847

[613] სტატისტიკისთვის იხ. Searchable Greek Inscriptions. The Packard Humanities Institute. Cornell University Ohio State University. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/ ბოლო ნახვა: 05.02.2022

Μυωνίδης Ἁλικαρνασεύς, Λυσίμαχος Λαοδικεύς,
Παπίας Βυσζάντιος, Ζηνᾶς ἐγγενής,
Ἀριστόμαχος ἐγγενής, Ἰάσων ἐγγενής,
Ἀντέρως ἐγενής ἐγγενής, Ζώσιμος ἐγγενής.[614]

ამრიგად, წარწერებში დადასტურებული „მაკრონისა“, რომელიც აშკარად აღნიშნავს არა საკუთარ, არამედ ეთნიკურ სახელს, ძველი კოლხეთის ერთ-ერთ ტომს, „მაკრონებს“ რომ შეესაბამება, მიუთითებს იმაზე, რომ მაკრონებს საბერძნეთის სხვადასხვა რეგიონში, როგორც კონტინენტურ (ატიკა), ისე კუნძულოვან (დელოსი) ნაწილში უცხოვრიათ.

საყურადღებოა, რომ ბერძნული საკუთარი სახელის მიღების მიუხედავად (Χαρίτα – ქარიტა) ქალი ინარჩუნებს ეთნიკურ წარმომავლობასაც (მაკრონი – Μακρωνίσα). ეს, ჩვენი აზრით, ეთნიკური სახელი, სხვა წარწერებში არაა დადასტურებული.[615] თავის მხრივ, ეს წარწერა რამდენადმე ადასტურებს იმასაც, რომ წარწერაზე ატიკის სტელაში ასევე საქმე უნდა გვქონდეს ეთნიკურობით განპირობებულ სახელის წარმოებასთან.

[614] Rhodian Peraia 114, McCabe, Donald F. Rhodian Peraia Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Includes: Peter Marshall Fraser and George Ewart Bean. The Rhodian Peraea and Islands. Oxford 1954. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/262214?hs=327-336%2C354-363%2C374-383%2C397-410%2C422-431 ბოლო ნახვა: 05.02.2022

[615] ASAA 2, 163, 97. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente (Bergamo; Rome). 1916

ბერძნული და ლათინური წარწერები, როგორც ქართლის/იბერიის ისტორიის წყარო

მონოგრამა Θ და Γ

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაშია დაცულია თეთრი ქვის პატარა საბეჭდავი, N(27-25)/I. თ. ყაუხჩიშვილის აღწერილობით, საბეჭდავს გარეგნულად საწონის ფორმა და გახვრეტილი ყური აქვს. ქვედა წრიულ წახნაგზე ჩაჭდეული აქვს მონოგრამა, რომელზეც ჩანს Θ და Γ. თ. ყაუხჩიშვილი მონოგრამის გაშიფვრას ვერ ახერხებს და აღნიშნავს, რომ მსგავსი მონოგრამები დადასტურებულია ძვ.წ. IV-III სს-დან.[616] იქვე აღნიშნავს, რომ სპეციალისტთა აზრით, საბეჭდავი ელინისტური ხანისაა.[617]

კონკრეტული სახელის ძიება Θ და Γ ასოებით ერთობ რთულია, გამომდინარე იქიდან, რომ თუნდაც ბერძნული სახელების პროსოპოგრაფიული საძიებლებით[618] უამრავი სახელია, რომელიც ამ ორ ასოზე იწყება, ასევე მრავალი შემთხვევაა, როდესაც ერთ წარწერაში ორი სახელი, ერთი – Θ და მეორე – Γ ასოთი იწყება.[619]

[616] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266; თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 268

[617] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266

[618] ბერძნული პროსოპოგრაფიის საძიებლად იხ. მაგ. http://www.seangb.org/index.php

[619] აღმოჩენის ადგილად თ. ყაუხჩიშვილს სოფელი ფაშიანთა აქვს მითითებული, უფრო ზუსტად, ეს უნდა იყოს საბჭოთა პერიოდის სოფელი ფაშიანი, დღევანდელი კასპის მუნიციპალიტეტის სოფელი კალოუბანი

წარწერა ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ-ის მოხსენიებით გრაცის მუზეუმიდან

გრაცის მუზეუმის სეიფში დაცულია კუნძულ ქიოსზე, კედელში ჩაშენებული თეთრი ფილა, რომელიც ძვ.წ. III-II სს-ით თარიღდება. ფილაზე 31 სტრიქონად შესრულებულია საკმაოდ კარგად შემონახული ბერძნული წარწერა[620]:

1 [ἐ]πὶ πρυ[τ]άνεως Ἀθη[νοδ]ώρου, γ[υμνασι]- 2 αρχούντων Ἑρμησίλεω τοῦ Ξούθο[υ, Δίν]- 3 νυος τοῦ Ἑλίξου, Νικίου τοῦ Μήτρωνο[ς, οἵδε] 4 ἐνίκων τῶν τε παίδων καὶ τῶν ἐφήβω[ν καὶ τῶν] 5 νέων τοὺς τιθεμένους ἀγῶνας καὶ [ἔθυσαν] 6 ταῖς τε Μούσαις καὶ τῶι Ἡρακλεῖ ἀπὸ τῆς πρ[οσό]- 7 δου τῆς δεδομένης κατὰ τὸ ψήφισμα τὸ Υ[---] 8 τευς τοῦ Λυσίου. ἀναγνώσεως Ἀγαθοκλῆ[ς] 9 Ἀγαθοκλεῦς. ῥαψωιδίας Μιλτιάδης Διονυσίου. 10 ψαλμοῦ Ξένων Τιμοκλεῦς. κιθαρισμοῦ Κλε[οκύ]- 11 δης Διονυσίου. παίδων δόλιχον Ἀσκληπιάδης 12 [Πρ]ωτογένου. ἐφήβων νεωτέρων δόλιχ[ον Δι]- 13 [ο]νύσιος Καλλιστράτου. μέσων δόλιχον Π[ρω]- 14 [το]κλῆς Τιμοκλεῦς. πρεσβυτέρων δόλιχο[ν] 15 Μοσχίων Μοσχίωνος. ἀνδρῶν δόλιχον Αἰσχρ[ί]- 16 ων Αἰσχρίωνος. παίδων στάδιον Ἀθηνίκων Θ[ε]- 17 οφάνου. ἐφήβων νεωτέρων στάδιον Ἑστιαῖο[ς] 18 Μεγήνορος. μέσων στάδιον Ἀπολλώνιος Ἀ19 πολλωνίου. πρεσβυτέρων στάδιον Ἀρτέμν [Ἀρ]- 20 τέμωνος. ἀνδρῶν στάδιον Μητρόδωρος Πα[.] 21 [..]ος. παίδων δίαυλον Ἀθηνίκων Θεοφάνου. ἐ22 φήβων νεωτέρων δίαυλον Ὕβριστος Παταίκου. 23 [μ]έσων δίαυλον Μελάντης Ἀντιγόνου. πρεσ24 βυτέρων δίαυλον Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου. 25 [ἀ]νδρῶν δίαυλον Μῆνις Ἀδράστου. παίδων πά26 λην Ἀθηνίκων Θεοφάνου. ἐφήβων νεωτέρων πάλην 27 Δημήτριος Μάκρωνος. μέσων πάλην Μόσχος Μό[σ]- 28 χου. πρεσβυτέρων πάλην Θεόδοτος Θεοδότου. [ἀνδ]- 29 ρῶν πάλην Ἀπελλᾶς Κλεινομάχου. παίδων πυγ[μὴν] 30 Ἡρακ[λείδης Ἡρα]κλείδω. ἐφήβων νεωτέρων [πυγμὴ]ν 31 [---]Π[---]

წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

„როდესაც ათე[ნოდ]ოროსი იყო პრიტანოსი (ქალაქის მმართველი ე.კ.), ხოლო გ[იმნასიარქოსები] (სამხედრო წვრთნების ხელმძღვანელები ე.კ.) იყვნენ ჰერმესილეოსი, ქსუთოსის ვაჟი და ნიკიასი, მეტრონოსის ვაჟი, [შემდეგმა] ბიჭებმა, ეფებოსებმა [და] ახალგაზრდა ვაჟებმა გაიმარჯვეს შეჯიბრებაში, რომელიც მათთვის იყო მოწყობილი. და როგორც მუზების, ისე

[620] Chios 57, Donald F. McCabe. Chios Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study. Princeton. 1986. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://epigraphy.packhum.org/text/246439 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

ჰერაკლესთვის [ჩატარდა] მსხვერპლშეწირვები, რომელიც დაფინანსებული იყო ლისიასის ვაჟის, ი(...)-ს გადაწყვეტილებით. ნაწარმოების კითხვა: აგათოკლე[ს]ი, აგათოკლესის ვაჟი; რაფსოდია (ეპიკური პოეზიის მხატვრული კითხვა- ე.კ): მილტიადესი, დიონისიოსის ვაჟი; კითარაზე დაკვრა თითებით: ტომოკლეოსი; კითარაზე დაკვრა პლექტრონით: კლე[ოკოსი}, დიონისიოსის ვაჟი; ბიჭების შორ მანძილზე სირბილი: ასკლეპიადესი, [პრ]ოტოგენესის ვაჟი; ახალგაზრდა ეფებოსების შორ მანძილზე სირბილი: [დი]ონისიოსი, კალისტრატოსის ვაჟი; საშუალო ასაკის ეფებოსების შორ მანძილზე სირბილი: პ[როტო]კლეოსი, ტიმოკლეოსის ვაჟი; უფროსი ასაკის ეფებოსების შორ მანძილზე სირბილი: მოსხიონოსი მოსხიონოსის ვაჟი; ახალგაზრდა ვაჟების შორ მანძილზე სირბილი: აისხრიონოსი აისხრიონოსის ვაჟი; ბიჭების სტადიონზე სირბილი: ათენიკონ თ[ე] ოფანესის ვაჟი; ახალგაზრდა ასაკის ეფებოსების სტადიონზე სირბილი: ესტრიაო[ს]ი მეგენოროსის ვაჟი; საშუალო ასაკის ეფებოსების სტადიონზე სირბილი: აპოლონიოს აპოლონიოსის ვაჟი; უფროსი ასაკის ეფებოსების სტადიონზე სირბილი: არტემონი [არ]ტემონოსის ვაჟი; მამაკაცთა სტადიონზე სირბილი: მეტროდოროსი პა [] ოსის ძე; ბიჭების სწრაფი სირბილი: ათენიკონი თეოფანესის ვაჟი; ახალგაზრდა ასაკის ეფებოსების სწრაფი სირბილი: იბრისტოსი, პატაიკოსის ვაჟი; საშუალო ასაკის ეფებოსთა სწრაფი სირბილი: მელანტესი, ანტიგონოსის ვაჟი; უფროსი ასაკის ეფებოსთა სწრაფი სირბილი: აპოლონიოსი, აპოლონიოსის ვაჟი; ახალგაზრდა მამაკაცთა სწრაფი სირბილი: მენისი, ადრასტოსის ვაჟი; ბიჭების ჭიდაობაში შეჯიბრება: ათენიკოსი, თეოფანოსის ძე; ახალგაზრდა ეფებოსების ჭიდაობაში შეჯიბრება: დემეტრიოსი, მაკრონის ვაჟი; საშუალო ასაკის ეფებოსების ჭიდაობაში შეჯიბრება: **მოსხოსი, მო[ს]ხოსის ვაჟი;** უფროსი ასაკის ეფებოსების ჭიდაობაში შეჯიბრება: თეოდოტოსი, თეოდოტოსის ვაჟი; ახალგაზრდა ვაჟების ჭიდაობაში შეჯიბრება: აპელასი, კლეინომახოსის ვაჟი; ბიჭების კრივში ორთაბრძოლა: ჰერაკლეიდესი, ჰერაკლეიდესის ვაჟი; ახალგაზრდა ეფებოსების კრივში ორთაბრძოლა...“

წარწერა შესწავლილია, როგორც მუსიკალური შეჯიბრებისა და სპორტის სახეობების შესახებ ინფორმაციის შემცველი ტექსტი.[621]

ჩვენთვის საინტერესოა წარწერაში ნახსენები შემდეგი სახელი: **Μόσχος Μό[σ] χου** რომელიც, ფიგურირებს ერთ-ერთ წარწერაში ჰალიკარნასიდან. ასევ ერთ-ერთი მონეტის წარწერაზე (დაწვრილებით იხ. ჰალიკარნასის თეატრის წარწერა ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ)

[621] P. Mauritsch, W. Petermandl, H. W. Pleket, I. Weiler (Hrsg.). Quellen zum antiken Sport, Darmstadt 2012 (Texte zur Forschung; Bd.102), გვ. 273-275, Q194. LGPN-01, p 164 (s.v. □ρμησ□λεως [4])

ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ ჰალიკარნასის თეატრის წარწერაში

ჰალიკარნასის თეატრის ერთი წარწერა საქართველოს ისტორიის კუთხით საინტერესოა.

კარნიზის I ნატეხი (იხ. დანართი 31):
ΜΟΣΧΟΣΜΟΣΧΟΥ ΤΟΥΜΟ

წარწერა ასე წაიკითხება:
„მოსხოსი, მოსხოსის (ძე) მო...ის (ძე)“

კარნიზის II ნატეხი (იხ. დანართი 32):
ΓΟΝΟΘΕΤΗΣΑΣΤΟΜΓΥΛΝΑΔΙΟΝΥΣΩΙ[622]

„დიონისიებს (დიონისესადმი მიძღვნილი დღესასწაულები), შემომტანი, შემომწირველი, ქალაქის მცხოვრები, მოქალაქე, შემომწირველმა ქალაქის მცხოვრებლებს... დიონისიებს“

კიდევ ერთი ნატეხი იქვე იდო (იხ. დანართი 33); შესაძლოა, წარწერა მასზე გრძელდება (?). თითქოს – ΟΠΟL (?).

69 წლის სამოქალაქო ომის დროს იმპერატორ მარკუს სალვიუს ოტონის რომაულ ფლოტს სათავეში ედგა აზატი (libertus) მოსხი.[623] I-II საუკუნეებში რომაულ ლეგიონში ჩარიცხვის წინაპირობა რომის მოქალაქეობა იყო.[624] ფლოტს ეს არ ეხებოდა.[625] ფლოტის ნავარქოსი მოსხი სწორედ რომ აზატია; აზატებს და მონებს კი რომში ხშირად სპეციფიურ სახელებს არქმევდნენ – მათ ეთნიკურობას, ან, ზოგადად, წარმომავლობას რომ აღნიშნავდა. მაგ., იმპერატორ ოტონის მოწინააღმდეგის და მისი „მესაფლავის“, იმპერატორ ავლუს ვიტელიუსის ფავორიტი აზატი აზიატიკი იყო, რომელიც მხედრის წოდებას და რომაულ სახელს (nomen) იღებს.[626] ხომ არ არის მოსხი, ან მისი წინაპარი ქართლიდან (ანტ. იბერია) წაყვანილი?! თუ ასეა,

---

[622] **Α**, როგორც **Α**-ს ვარიანტი, ძვ. წ. III-I სს. ჩნდება, ხოლო **Π** ცვლის **Γ** - ს ძვ. წ. I-ახ. წ. I სს. B. H. McLean. An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337). The University of Michigan Press. 2005, გვ. 41. აქედან დასკვნა – ჩვენი წარწერა ძვ. წ. III-II სს უნდა დათარიღდეს

[623] Tacit. Hist. I. 87, Историки Античности. т. II. Древний Рим. Москва, издательство: Правда. 1989, გვ. 243; Tacitus. In Five Volumes. II. The Histories. Books I-III. With an English Translation by C. H. Moore. Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXXX, გვ. 150

[624] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades and a Dual Citizenship – a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi. 2000, გვ. 60

[625] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades and a Dual Citizenship – a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi 2000, გვ. 60

[626] Tacit. Hist. II. 57, Историки Античности. т. II. Древний Рим. Москва, издательство: Правда. 1989, გვ. 281

რატომ არ უწოდებენ მას იბერს?! II-III სს. პლატეის საიდუმლო ქრისტიანული ორგანიზაციის წევრი გაიოსი ხომ იბერია ზედწოდებით.[627] ქართლის/იბერიის ეკონომიკური სისტემის სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილებში (მესხეთი ფართო გაგებით), ბაგრატიონ/ბივრიტიანთა დომენში[628], ყოველთვის ძლიერი იყო ცენტრიდანული პოლიტიკური (და არა ეკონომიკური) ტენდენციები. იყო დრო (ძვ. წ. II-ახ. წ. IV სს.), როცა ეს მხარეები გუგარქის ავტონომიური საპიტიახშოს ბირთვს შეადგენდა.[629] აქედან გამომდინარე, მესხთა/Μόσχοι სოციალური კონტრაქტიც რეალობაა, და მათი ეთნიკური იბერობაც. მეტიც, ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის გარიჟრაჟზე (XI ს.) ტერმინოლოგიური კომპლექსიც კი არსებობს, ერთ სიბრტყეზე დაფიქსირებული – ქართველნი და მესხნი.[630] ხოლო ის, ვინც მესხეთს ფლობს, ქართველთა მეფეა.[631] კონკრეტული სინთეზი, ანუ – სტატუსი, აზატი, და სახელი, მოსხი, სხვა შესაძლებლობას არ გვიტოვებს, თუ არა იმას, რომ ამ პიროვნების წარმოშობა (პირადი ან წინაპრის) ქართულ სამყაროს დავუკავშიროთ.

„მოსხის“ ლათინური ტრანსპლანტაცია იოლი ასახსნელია; ბერძნულ სამყაროსთან მიმართებაში საქმე ცოტა გართულებულია. მოსხი ხომ ელინური საკუთარი სახელია (ეტიმოლოგიისთვის, Μόσχος ὁ 1) ჩამომავალი, ტოტი, 2) მოზვერი, ხბო, 3) ბოკვერი, ახალგაზრდა ლომი, 4) ჭაბუკი. Μόσχος ἡ 1) დეკეული, 2) გოგო, ქალიშვილი)[632], თუმცა, არც თუ ძალიან გავრცელებული. აქედან, გამომდინარე, ძნელია, ვინმემ ამტკიცოს შემდეგი პიროვნებების ქართული წარმომავლობა: 1) მოსხი ელეელი, ფილოსოფოსი, 2) მოსხი ლამფსაკიდან, ტრაგიკოსი, ან, მით უმეტეს, 3) მოსხი სირაკუზიდან, პოპულარული პოეტი-ბუკოლიკი.[633]

კონკრეტულ ნომინალს ვარიანტებიც გააჩნდა – Μόσχις, Μόσχιος, Μοσχιανός, Μόσχιν, Μοσχίνη, Μόσχιον, Μοσχίων, Μόσχιλος, Μοσχῖνα,

---

[627] T. Dundua. Gaius the Iberian – First Ever Recorded Georgian To Be Baptized. ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. II. თბილისი. 2011, გვ. 425

[628] T. Dundua. Bagrat, Son of Bivrat. Phasis. Greek and Roman Studies. vol. 4. Tbilisi. 2001, გვ. 26-29

[629] თ. დუნდუა, ნ. სილაგაძე. საქართველოს ისტორია: თემატური თუ ქრონოლოგიური პრინციპი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2000, გვ. 53-54

[630] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 144-145

[631] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997, გვ. 144-145

[632] Древнегреческо-русский словарь. Составил И. Х. Дворецкий. Москва. 1958. т. II, გვ. 1110; Greek-English Lexicon, Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. New Edition Completed 1940. Reprinted 1961. Oxford, გვ. 1148

[633] Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 8. Stuttgart. Weimar. 2000. სტატია “Moschos” (Μόσχος), გვ. 414-415

Μοσχῖνος.[634] სუბსტრატიც და დერივატიც ძვ. წ. III ს-ში გაერთიანებული ათენთან (ოროპში) მცხოვრები ერთ-ერთი ებრაელი მონის სახელში – Μόσχος Μοσχίωνος Ἰουδαῖος[635], ე.ი. მოსხი მოსხიონის ძე. ეს ებრაელი აშკარად ელინიზირებულია. ის წარმართია.[636] თუმცა, საკუთრივ ელინებში, მამის და შვილის სახელი იშვიათად თუ მეორდება, თუ, რა თქმა უნდა, საქმე ელინისტურ დინასტიებს არ ეხება.[637] ხომ არ გამოიყენეს ბერძნებმა Mōšéh-ის, როგორც ებრაელთა ეთნიკური ნომინალური დიფერენტის, ფონეტიკურად მსგავსი ფორმები, ებრაელ მონებს სახელებს რომ არქმევდნენ?!

რა ვქნათ იმ შემთხვევაში, თუ საქმე ებრაელ მონას არ ეხება, ხოლო სახელი „მოსხი" გაორებულია – Μόσχος Μόσχου?! ვინ არის ჩვენ წინაშე, „წმინდა ელინი", თუ ელინიზირებული ბარბაროსი, ალბათ, უფრო მესხი. არ გამოვრიცხავთ რა პირველ შესაძლებლობას, ჩვენ უფრო მეორისკენ ვიხრებით. ეს ექსტენსიური სახელი რაღაც ზედმეტად არის გაორებული, თითქოს ეთნიკურობისთვის ხაზის გასასმელად. კონკრეტული ასპექტით საინტერესო წარმოსახვითი გენეალოგიური გზა ასეთია: მამა მესხეთიდან მოიყვანეს, როგორც მონა, და მას მოსხი უწოდეს; მისი ბიოლოგიური შვილი მსგავსად იწოდა. ის გახდა აზატი, შემდეგ – რომელიმე პოლისის მოქალაქეც. შესაძლოა, და, ალბათ, ასეა, ეს გზა კიდევ უფრო ხანგრძლივი ყოფილიყო თაობების კუთხით, მაგრამ ტიპოლოგიურად – აღწერილის იდენტური. ეთნონიმის ონომასტიკურ შტრიხად ქცევის მაგალითიც გვაქვს: . . . [Κ]όλχος γὲ[γραφ]σεν[638], ატიკურ ამფორაზე.

Μόσχος Μόσχου სამჯერ მაინც გვხვდება, ორჯერ – მონეტებზე, ერთხელ – ეპიგრაფიკულ ძეგლზე. ქალაქ სმირნის მაგისტრატი სადღაც ძვ. წ. II ს., ის ე.წ. ჰომერულ მონეტებზე (Homereia) თავის სახელს – Μόσχος Μόσχου – სიამაყით ათავსებს.[639] ეს მნიშვნელოვანი ქალაქი ყოველთვის დიდი თავისუფლებით სარგებლობდა; ამის პროდუქტია ქალაქის სამონეტო ემისიები. იქნებ სწორედ ეს მაგისტრატია ნახსენები ჰალიკარნასის თე-

[634] იხ. მაგ., W. Pape's Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Zweite Hälfte. Braunschweig. 1884, გვ. 946-947

[635] E. L. Gibson. The Jewish Manumission Inscriptions of the Bosphorus Kingdom. Tübingen. Mohr Siebeck. 1999, გვ. 66

[636] ოროპიდან მომდინარე ძვ. წ. III ს. წარწერის მიხედვით, ის თაყვანს სცემს ამფიარაოსს და ჰიგეიას

[637] იხ. მაგ., Ch. Seltman. Greek Coins. London. Methuen & Company. 2nd Rev Ed. 1955, გვ. 227-233, 240-245

[638] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი. 1970, გვ. 410; იხ. აგრეთვე გვ. 408

[639] აპოლონის თავის გამოსახულება დაფნის გვირგვინში მარჯვნივ/Rv. მჯდომარე ჰომეროსის გამოსახულება, მარცხნივ. ლეგენდები – ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ. ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ. J. G. Milne. The Autonomous Coinage of Smyrna. II. The Numismatic Chronicle. Fifth Series – vol. VII. London. 1927, გვ. 95, №321

ატრის[640] წარწერაში. მან, სავარაუდოდ, დიონისიებისას გარკვეული ხარჯი გაიღო ქალაქის მცხოვრებთათვის.

აქ, მინიმუმ, III თაობის მოსხზეა საუბარი – ΜΟΣΧΟΣΜΟΣΧΟΥ ΤΟΥΜΟ[ΣΧΟΥ]. იქნებ ეს სულ სხვა მაგისტრატია, და ის ჭრის ქვემოთ აღწერილ ფულს.

სმირნა. ძვ. წ. II-I სს. ბრინჯაო.

Av. კიბელას თავის გამოსახულება მარჯვნივ.

Rv. აფროდიტე სტრატონიკისის ქანდაკება, მარჯვნივ. ლეგენდები – ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ; ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ.[641]

ან, საერთოდ, წარწერაში ნახსენები ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ ჭრის ორივე ტიპის მონეტას.[642]

ასეთი ფორმა – ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ ΤΟΥ ΜΟΣΧΟΥ – რომ შესაძლებელია, ამისათვის იხ. წარწერა: Magistratus eponymi Heracleotarum.[643]

Φανίας Φανίου τοῦ Φαν[ίου] 14

სხვათა შორის, ამ წარწერაში მამა-შვილის სახელის დამთხვევის პროცენტული მაჩვენებელი დაახლ. 25%-ს უტოლდება.

ამრიგად, მეტად ფრთხილი ჰიპოთეზის სახით, შეიძლება ითქვას, რომ ქალაქ სმირნის ერთი წარმატებული ოჯახი ქართული წარმომავლობის ყოფილა. ყოველ შემთხვევაში, კონკრეტული ნუმიზმატიკური და ეპიგრაფიკული მონაცემების კომენტარის გარეშე დატოვება არ შეიძლებოდა.[644]

---

[640] The Ancient Theatre Archive. A Virtual Reality of Greek and Roman Theatre Architecture. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/halicarnassus/halicarnassus.htm ბოლო ნახვა: 21.02.2022

[641] A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. XVI. Catalogue of the Greek Coins of Ionia. Barclay V. Head. London. Woodfall and Kinder. 1892, გვ. 240 №33

[642] J. G. Milne. The Autonomous Coinage of Smyrna. II. The Numismatic Chronicle. Fifth Series – vol. VII. London. 1927, გვ. 89-92

[643] Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecorum. Edidit Wilhelmus Dittenberger. Volume Alterum. Lipsiae. MDCCCCV, გვ. 60-61, №459

[644] დაწვრილებით იხ. ასევე: ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ. თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. IV. თბილისი. 2011, გვ. 10-18; T. Dundua. History of Georgia. Tbilisi. 2017, გვ. 86-90

ოქტავიანუს ავგუსტუსის წარწერა — Res Gestae Divi Augusti

ოქტავიანუს ავგუსტუსის მიერ საკუთარი მოღვაწეობის შესახებ თხრობა, რომელსაც ეწოდება Res Gestae Divi Augusti („ღვთაებრივი ავგუს-ტუსის მიერ აღსრულებული საქმეები“), ამოტვიფრული იყო ქალღმერთ რომსა და ავგუტუსის ტაძრის კედლებზე ანკირაში (თანამ. ანკარა, თურ-ქეთი), რომის პროვინცია გალატიის დედაქალაქში, სხვაგვარად ცნობი-ლია სახელით Monumentum Ancyranum (იხ. დანართი 34). Monumentum Ancyranum შესრულებულია ახ.წ. 14 წლის შემდეგ და ავგუსტუსის ან-დერძის თანახმად, უნდა ამოტვიფრული ყოფილიყო ბრინჯაოს ორ ფირ-ფიტაზე და განთავსებულიყო მისი მავზოლეუმის წინ რომში.[645] რომში ეს წარწერები არ შემონახულა, ანკარის გარდა, ძეგლის ფრაგმენტები ისევ გალატიაში, ანტიოქიის მახლობლად, აპოლონიასა და პისიდიაშია შე-მორჩენილი.

ანკირას ტაძარი, სანამ იგი ქალღმერთ რომას და ღვთაებრივ ავგუს-ტუსს მიეძღვნებოდა, ძვ.წ. II საუკუნეში აგებული იყო კიბელეს სახელზე. ბოლოს ტაძარი ბიზანტიურ ეკლესიად გადაკეთდა.[646]

ძირითადი ტექსტი შესრულებულია ლათინურად, მისი თარგმანი კი - ბერძნულად. ლათინური ტექსტი განთავსებულია პრონაოსში, ორ, ერ-თმანეთის მოპირდაპირე კედელზე. ბერძნული ტექსტი შენობის გარეთა კედელზე მდებარეობს.[647]

წარწერა ძალიან მოცულობითია, შედგება 35 თავისაგან და 3 ნაწილად იყოფა. 1-14 თავებში ჩამოთვლილია ის თანამდებობები და პატივი, რომე-ლიც წილად ხვდა ავგუსტუსს, 15-24 თავებში აღწერილია, თუ რა ღვაწლი დასდო ავგუტუსმა რომსა და მის მოქალაქეებს, 25-35 თავებში მოთხრო-ბილია მისი პოლიტიკური და საგარეო მოღვაწეობა.[648] წარწერის მესამე ნა-წილში, კერძოდ 31-ე თავში ვკითხულობთ:

Nostram amicitiam apetiverunt
per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen
Tanaim et ultra reges Albanorumque rex et Hiberorum et Medorum.

[645] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 239
[646] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 239
[647] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 239
[648] W. Fairley. Augustus. Minumentum Ancyranum: The Deeds of Augustus. Fb&c Limited. 2017

ტექსტი ასე შეიძლება ვთარგმნოთ:

„ჩვენი მეგობრობა ითხოვეს
ელჩების მეშვეობით ბასტარნებმა, სკვითებმაც და სარმატთა მეფეებმა, რომლებიც არიან მდინარე ტანაისის გამოღმა
და გადაღმა [მოსახლენი], მეფემ ალბანთა და [მეფეებმა] იბერთა და მიდიელთა".

ბერძნულ ვერსიაში ვკითხულობთ:

Τὴν ἡμετέραν φιλίαν ἠξίωσαν

διὰ πρέσβεων Βαστάρναι καὶ Σκύθαι καὶ Σαρμα

τῶν οἱ ἐπιτάδε ὄντες τοῦ Τανάιδος ποταμοῦ καὶ

οἱ πέραν δὲ βασιλεῖς, καὶ Ἀλβανῶν δὲ καὶ Ἰβήρων

καὶ Μήδων βασιλεῖς.

წარწერის ბერძნულ ვარიანტს ასე თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

„ჩვენი მეგობრობა მოითხოვეს ელჩების მეშვეობით ბასტარნებმა, სკვითებმა და იმ სარმატთა მეფეებმა, ვინც მდინარე ტანაისის გამოღმა და გაღმა მხარეს არიან; აგრეთვე ალბანთა, იბერიელთა და მიდიელთა მეფეებმა".[649]

წარწერა გამოცემულია 1883 წელს თ. მომზენის მიერ.[650]

წარწერის ტექსტის მიხედვით ირკვევა, რომ რომთან მეგობრობა უთხოვიათ ბასტარნებს, სკვითებს და სარმატებს, ასევე ალბანთა, იბერთა და მიდიელთა მეფეებს.

თ. ყაუხჩიშვილი მიუთითებს, რომ როგორც ლათინურ, ისე ბერძნულ ვერსიებში ბასტარნები და სკვითები ტომის სახელით არიან ხსენებული, ხოლო სარმატებს, რომლებიც ბინადრობენ ტანაისის ორივე ნაპირზე და რომლებიც ოქტავიანუსს ორ ჯგუფად წარმოუდგენია (ეს არის ზუსტი განსაზღვრა, თანაც თარიღიანი), მეფეები ჰყოლიათ (ის კიდევ ცალკე საკითხია, რას წარმოადგენდა მათი მეფე), როგორც ჩანს, მეფე ერთზე მეტი იყო (ლათ. reges, ბერძნ. βασιλεῖς).[651]

სხვა წყაროებიდან ცნობილია, რომ ოქტავიანუსს მიდიელებთან საგანგებო მეგობრობა აკავშირებდა. I ს-ის დასაწყისში რომაელთაგან დამორ-

[649] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 240

[650] Res gestae divi augusti; Ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi iterum. edidit Th. Momsen. 1883. Berolini [Berlin] (P. XXXIV, XXXV)

[651] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 241

ჩილებული არმენია ავგუსტუსმა ჯერ არიობარზანესს მისცა და მისი სიკვდილის შემდეგ — მის ძეს, არტავაზდს.[652]

ვ. ლატიშევთან მომზენისეული შენიშვნაა მოყვანილი, რომლის თანახმადაც, ალბანთა მეფე არის ფარნაბაზოსი, ხოლო იბერთა — ზობერი, ამასთან, ეს ის მეფეები არიან, რომლებიც დიონ კასიუსის ცნობით (X, IX, 24), დაამარცხა პუბლიუს კანიდიუსმა.[653] თ. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს, რომ აქ შეცდომაა და პირიქითაა: ზობერი არის ალბანთა მეფე და ფარნავაზოსი — იბერთა, ამასთან, ისიც საეჭვოა, რომ 50 წლის შემდეგ მეფეებად ისევ იყვნენ იგივე ფარნავაზოსი და ზობერი.[654] აღსანიშნავია, რომ ეს წარწერა ზოგადად მოგვითხრობს ავგუსტუსის მოღვაწეობაზე, მაგრამ ამ შემთხვევაში თარიღებს არ აზუსტებს, როდის შეიძლებოდა იბერებს ეთხოვათ ავგუსტუსთან ალიანსი — ეს შეიძლება ყოფილიყო ავგუსტუსის გაიმპერატორებიდან მალევე.

რომაელებმა იბერიაში რამდენიმეჯერ ილაშქრეს (ძვ. წ 66-65 წწ. — პომპეუსმა და ძვ.წ. I ს. — კანიდიუსმა), მათ იბერიაში ფეხის მოკიდება და ქვეყნის საბოლოო დამორჩილება ვერ მოახერხეს. იმის გათვალისწინებით, რომ იბერიელების ხელში იყო ჩრდილო კავკასიაზე გადასასვლელები, და ასევე იბერიაზე გადიოდა დიდი სავაჭრო გზა, რომელიც ინდოეთს და ევროპას აკავშირებდა, რომაელებმა იბერიელებთან მეგობრული ურთიერთობის დამყარება გადაწყვიტეს.

კანიდიუსი იბერიაში ლაშქრობს მას შემდეგ, რაც მარკუს ანტონიუსი მას არტავაზდ მეორის წინააღმდეგ გზავნის არმენიაში,[655] სადაც რომაელების პოზიციები შესუსტებულია. როგორც ჩანს, იბერიაც ამ დროისთვის მაინცდამაინც პრორომაული ორიენტაციით არ გამოირჩეოდა, კანიდიუსმა იბერიის მეფე ფარნაბაზოს (ფარნავაზ) II აიძულა ალბანეთის მეფის, ზობერის (ზოვერის) წინააღმდეგ გამოსულიყო.[656] ამ ეტაპზე ანტონიუსსა და ოქტავიანუსს შორის ჯერ ინტენსიური დაპირისპირება არ არის, რომ იბერიის მეფეს ოქტავიანუსის სასარგებლოდ მოქმედება დავაბრალოთ, თუმცა, ეს ეპიზოდი და ანტონიუსისადმი იბერიის დაქვედებარება საკმარისი საფუძველია ვივარაუდოთ, რომ ანტონიუსის დამარცხებისთა-

[652] В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Восточные тексты. Вестник Древней Истории. I. 1947, გვ.41
[653] В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Восточные тексты. Вестник Древней Истории. I. 1947, გვ.41
[654] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019, გვ. 240
[655] თ. თოდუა. რომის კავკასიური პოლიტიკა (ძვ. წ. I-ის 70 - იანი - ახ. წ. I -ის 50-იანი წლები. ამირანი. 2007. XVII-XVIII, გვ. 103
[656] თ. თოდუა. რომის კავკასიური პოლიტიკა (ძვ. წ. I-ის 70 - იანი - ახ. წ. I -ის 50-იანი წლები. ამირანი. 2007. XVII-XVIII, გვ. 103

ნავე იბერიელები ეცადნენ ურთიერთობა დაელაგებინათ რომის ახალ მმართველთან, რათა აღმოსავლეთში მოქმედების მეტი თავისუფლება ჰქონოდათ, ამასთან, მათთან კონტექსტში არიან ნახსენები ალბანები, მიდიელები — ყველა ის ხალხი, ვისთანაც ანტონიუსს და კანიდიუსს მოუხდათ დაპირისპირება, მათი ძალით მიმხრობა, როგორც ჩანს. ანტონიუსის დამარცხებისთანავე მათ ოქტავიანუსთან კავშირის დამყარება ისურვეს. თ. თოდუა აღნიშნავს, რომ ავგუსტუსს იბერიის სრული დაქვემდებარებისთვის შესაბამისი ძალები არ გააჩნდა,[657] თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ იბერია ბუფერულ სახელმწიფოდ ავგუსტუსისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო, რის გამოც იგი იბერების შეთავაზებას მოკავშირეობის თაობაზე, კეთილგანწყობით შეხვდებოდა და ამ ფაქტს სიამაყით განათავსებდა საკუთარი მოღვაწეობის შესახებ თხრობაში.

[657] თ. თოდუა. რომის კავკასიური პოლიტიკა (ძვ. წ. I-ის 70 - იანი - ახ. წ. I -ის 50-იანი წლები. ამირანი. 2007. XVII-XVIII, გვ. 105

ვესპასიანეს წარწერა მცხეთიდან

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცულია 1867 წელს მცხეთიდან 7 კმ-ზე, მტკვრის მარჯვენა მხარეს, იქ, სადაც დღეს ზაჰესთან რკინიგზის ხიდია, აღმოჩენილია ქვის ფილა (ზომები 123 X 115 სმ), რომელზეც არის ვესპასიანეს სახელით შედგენილი ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 35).

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, წარწერაში არის 17 სტრიქონი (ტექსტის ფართობი 89 X 85 სმ.). ქვის ზედა, მარცხენა ნაწილი მომტვრეულია, მარჯვენა – დაზიანებული. სტრიქონების სიგრძე 85 სმ-ია, ასოთა სიმაღლე - 4-6 სმ. პირველი ორი სტრიქონი შესრულებულია უფრო დიდი ზომის ასოებით, დანარჩენი – შედარებით პატარა ასოებით. წარწერა ძირითადად კარგად იკითხება, დაზიანებულია მხოლოდ ერთი სტრიქონი თითქმის მთლიანად – მეორე სტრიქონის პირველი ნახევარი.[658]

წარწერა საგულდაგულოდ გამოყვანილი ლამაზი მთავრული ასოებითაა შესრულებული.

წარწერის ტრანსკრიფცია ასეთია:

...ΙΣΑΡΟΥΕ...
...ΑΣΤΟΣΑΡ-
ΧΙΕ... ΣΔΗΜΑΡΧΙ...Η-
ΣΕΞΟ... Ο...ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΤΟ
ΙΔΥΠΑΤΟΣΤΟ...ΑΠΟΔΕΔΕΙΓΜΕ-
ΝΟΣΤΟΖΠΑΤΗΡΠΑΤΡΙΔΟΣΤ...ΜΗ-
ΤΗΣΚΑΙΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΤΙΤΟΣΚΑΙΣΑΡ
ΣΕΒΑΣΤΟΥΥΙΟΣΔΗΜΑΡΧΙ...ΗΣΕ-
ΞΟΥΣΙΑΣΤΟ...ΥΠΑΤΟΣΤΟΔΑΠΟ-
ΔΕΔΕΙΓΜΕΝΟΣΤΟΕΤΕΙΜΗΤΗ-
ΣΚΑΙΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣΚΑΙΣΑΡΣΕΒΑ-
ΣΤΟΥΥΙΟΣΥΠΑΤΟΣΤΟΓΑΠΟ-
ΔΕΔΕΙΓΜΕΝΟΣΤΟΔΒΑΣΙΛΕΙ
ΙΒΗΡΩΝΜΙΘΡΙΔΑΤΗΒΑΣΙΛΕΩΣΦ-
ΑΡΑΣΜΕΝΟΥΚΑΙ{Ι}ΑΜΑΣΑΣΠΟΙΥΙΩ
ΦΙΛΟΚΑΙΣΑΡΙΚΑΙΦΙΛΟΡΩΜΑΙΩΤΩΕ-
ΘΝΕΙΤΑΤΕΙΧΗΕΞΩΧΥΡΩΣΑΝ

[658] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 251

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და თარგმნის ტექსტს:[659]

[Αὐτοκράτωρ Κα]ῖσαρ Οὐε[σ
πασιανὸς Σεβ]αστὸς ἀρ-
χιε[ρεὺς μέγιστο]ς, δημαρχι[κ]ῆ-
ς ἐξο[υσίας τ]ὸ [ζ]΄, αὐτοκράτωρ τὸ
ΙΔ, ὕπατος τὸ [ς΄], ἀποδεδειγμέ-
νος τὸ ζ΄, πατὴρ πατρίδος, τ[ει]μη-
τὴς καὶ αὐτοκράτωρ Τίτος Καῖσαρ
Σεβαστοῦ υἱὸς δημαρχι[κ]ῆς ἐ-
ξουσίας τὸ [Ε˜], ὕπατος τὸ Δ΄, ἀπο-
δεδειγμένος τὸ Ε΄, τειμητὴ-
ς καὶ Δομιτιανὸς Καῖσαρ Σεβα-
στοῦ υἱὸς ὕπατος τὸ Γ΄, ἀπο-
δεδειγμένος τὸ Δ΄, βασιλεῖ
Ἰβήρων Μιθριδάτῃ βασιλέως Φ-
αρασμάνου καὶ {ι} Ἀμασάσποϊ υἱῷ
φιλοκαίσαρι καὶ φιλορωμαίῳ τῷ ἔ-
θνει τὰ τείχη ἐξωχύρωσαν.

თვითმპყრობელმა კეისარმა ვესპასიანე სევასტოსმა, დიდმა ქურუმთმთავარმა, შვიდჯერ ტრიბუნის ხელისუფლებით აღჭურვილმა, თოთხმეტჯერ თვითმპყრობელად (არჩეულმა), ექვსჯერ ჯპატოსმა, მეშვიდედ გამოცხადებულმა, სამშობლოს მამამ და ცენზორმა და თვითმპყრობელმა ტიტე კეისარმა, სევასტოსის ძემ, ხუთჯერ ტრიბუნის ხელისუფლებით აღჭურვილმა, ოთხჯერ ჯპატოსმა, მეხუთედ გამოცხადებულმა, ცენზორმა და დომიციანე კეისარმა, სევასტოსის ძემ, სამჯერ ჯპატოსმა, მეოთხედ გამოცხადებულმა, იბერთა მეფეს, მითრიდატეს მეფე ფარსმანისა და ამაზასპუჰის[660] ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს და ხალხს ეს კედლები გაუმაგრეს.

თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს:

„წარწერაში მოხსენიებული რომაელი იმპერატორების თანამდებობათა დაწვრილებითი აღნუსხვიდან, წარწერა უნდა დათარიღდეს 75 წლის 1 ივლისის შემდეგი პერიოდით. წარწერა, რომელიც უთუოდ გალავანში იყო ჩას-

[659] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 251

[660] გ. წერეთლის ვერსია (ამაზასპუჰი- მითრიდატეს დედა, ფარსმანის მეუღლე); ი. ზარტოლომეი, J. Mohl, ლატიშევი - Ιαμασδει (ქალის სახელი); ლ. რენიე, ი.პომიალოვსკი - Ιαμασδαιτων („ამაზდას (არმაზის) მცხოვრები"); ა. ამირანაშვილი, ბოლტუნოვა, მ. ნ. ტოდი, თ. ყაუხჩიშვილი - Ιαμασπω= Ιαμασασπω (მამაკაცის სახელი). დაწვრილებით იხ: თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 242, სქოლიო 1

მული, ზღუდის გამმაგრებლების უკვდავსაყოფად ადგილზეა ამოჭრილი, მჭრელის სადაურობის დადგენა ვერ ხერხდება – ხელი იმ დროისთვის ჩვეულებრივია, ბერძნული ენა გამართული. ასოთა მოხაზულობის მიხედვით (სწორი ბუნების პატარა, სამკუთხედის ფორმის ჩაღრმავებით დამთავრება, α-ს ჩატეხილი შუა ხაზი, ε, η, θ ჰორიზონტალური ხაზის ნაცვლად მცირე, წერტილზე ოდნავ გრძელი ნიშნები, Σ, Ω, Ξ მოხაზულობა) და ენობრივი მონაცემები (იშვიათი იტაციზმი εθνι, τειμητης; ერთი შემთხვევა ο/ω-ს აღრევისა - IV სტრიქონის სიტყვაში αυτοκρατορ). ენა ჩვეულებრივია I საუკუნის წარწერათათვის ყველგან, სადაც ბერძნული წერა იციან".[661]

ტექსტის ყველაზე საგულისხმო გამოცემა ეკუთვნის გ. წერეთელს.[662]

ვესპასიანეს წარწერა უაღრესად საინტერესოა. ზოგადად, ვესპასიანეს ეპოქიდან მცირე ეპიგრაფიკული ძეგლები მოგვეპოვება, იმპერიისგან უკიდურეს აღმოსავლეთ პერიფერიაში მისი აღმოჩენა საკმაოდ საინტერესოა.

ტექსტის კონტექსტის გასაგებად გასათვალისწინებელია რომის პოლიტიკა და თავდაცვის კონცეფცია იმპერიის შიგნით და მოსაზღვრე ხალხებთან ურთიერთობისას.

საიმპერიო უსაფრთხოების სისტემის სამი თანმიმდევრობითი ვარიანტი ფიქსირდება, ვიდრე ეს სისტემა სრულიად მოიშლებოდა. იტალიელი კოლონისტები საუკეთესო ტექნოლოგიებით, არნახული მასშტაბის საკომუნიკაციო სისტემა, სამრეწველო საქონლის ფართო ასორტიმენტი, რომის მოქალაქეობა, მუნიციპალური ავტონომია – აი, რა მოუტანა რომმა დასავლეთ პროვინციებს I-II სს. მათაც ყოველივე ეს დააფასეს და მჭიდროდ ინტეგრირდნენ მეტროპოლისთან. რომანიზაცია ამის ლოგიკური შედეგია. ელინებს კი რომაელებმა წყნარი ცხოვრება და ეკონომიკური სტაბილურობა შესთავაზეს. რომაული რაინის, დუნაის და პონტოს საზღვრების მიღმა ბევრი იყო ისეთი, ვინც ამ პანევროპული ინტეგრაციის კონცეფციას თანაუგრძნობდა. მეგობარი მეფეებისთვის რომის მოქალაქეობა უმაღლეს ჯილდოდ ითვლებოდა. იულიუს-კლავდიუსებისთვის კი ეს კლიენტი სამეფოები საიმპერიო ტერიტორიების თავდაცვის პირველი ხაზი იყო. მათ უკან მთელ პერიმეტრზე განლაგებული მსხვილი სალეგიონო დაჯგუფებები სისტემის შეუვალობის გარანტიაა. ანტონინებმა სამეფოები გააუქმეს, სალეგიონო ზეკონცენტრაცია კი მათი ფართო სასაზღვრო დისლოკაციით შეცვალეს. თუმცა, კარდინალურად, არაფერი შეცვლილა. ორივე შემთხვევაში, სუსტი მეტოქე საზღვარზევე ნადგურდებოდა, შემდგომ კი სამხედრო ოპერაცია მისსავე ტერიტორია-

[661] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 252

[662] გ. წერეთელი. მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ხანისა. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1958

ზე გადაინაცვლებდა. უსაფრთხოების ამ სისტემას ექსპერტები წინა-ხაზზე-თავდაცვას უწოდებენ.

ანტიკურ საზოგადოებაში ინდუსტრიული კადრების არასწორმა გადანაწილებამ საწარმოო საშუალებების წარმოების საზიანოდ ერთ სულ მოსახლეზე წარმოებული სამრეწველო პროდუქციის ზრდის შედარებით ნელი ტემპები გამოიწვია დემოგრაფიული ევოლუციის ტემპებთან მიმართებაში. იტალია სამრეწველო საქონელზე ფასებს მაღლა წევს, პროვინციებისგან კი ნედლეულზე და სურსათზე დაბალ ფასებს მოითხოვს. რომის იმპერიის ევროპელი სუბიექტების ურთიერთსიმპათიები სუსტდება, ზევრი რაინს და დუნაის მიღმა ეძებს მოკავშირეს. 1) ეკონომიკური კრიზისი, 2) საინტეგრაციო კავშირების შესუსტება, 3) „ბარბარიკუმის" სოციალურ-ეკონომიკური გამოცოცხლება, 4) ფინანსური ქაოსი და პროფესიული არმიის ნაწილის ფერმერთა მილიციად ტრანსფორმაცია, ლიმიტანები – ყოველივე ზემოაღნიშნული ცვლის თავდაცვით სტრატეგიას. ლიმიტანები პირველ დარტყმას იღებენ და სასაზღვრო ზოლის ევაკუაციას სიმაგრეებში ახდენენ, ისინი მოწინააღმდეგეს ქანცავენ. ღრმად შეჭრილ მტერს კი ზურგში დაბანაკებული დიდი საველე არმიები ხვდება. სისტემა დიოკლეტიანეს დროს გაფორმდა. ამას ჰქვია უკანა-ხაზზე-თავდაცვა.

მაგრამ ვიდრე ახალი სისტემა დადგინდებოდა, რომაელები იმპერიის ფარგლებში უკვე იოლად შემოჭრილ მოწინააღმდეგეს ამარცხებდნენ იქ, სადაც კი მძლავრი საარმიო კონცენტრაციის შექმნას მოახერხებდნენ. გალიენემ ამისთვის უკანა ხაზის სპეციალური სარეზერვო ნაწილები შექმნა. ადრე პრეტორიანული გვარდია იყო ერთადერთი საიმპერიო რეზერვი. სამხედრო ენაზე კონკრეტული მეთოდი ელასტიური თავდაცვაა.

უსაფრთხოების კონცეფციის შეცვლა კი აუცილებელი იყო თუნდაც გერმანიკული კლანების მეკობრული თავდასხმების გამო ყველგან ზღვებზე III ს-დან, რამაც სასაზღვრო ხაზის სიგრძე მნიშვნელოვანწილად გაზარდა.[663]

პროფესიონალი ჯარისკაცებით დაკომპლექტებული ლეგიონები, საკავალერიო ალები, ქვეითთა კოჰორტები და შერეული Cohortes equitatae წინა-ხაზზე - თავდაცვის სისტემის შემადგენელი ნაწილებია. ლიმიტანთა მილიციამ ალები და კოჰორტები ჩაანაცვლა, რეგულარულმა მობილურმა რეზერვმა – Comitatenses – კი ლიმესზე თავმოყრილი ლეგიონები; ყველა ეს დანაყოფი უკანა-ხაზზე-თავდაცვის სისტემის შემადგენელი ნაწილია. ტრანსფორმაცია მთელი III ს. მანძილზე მიმდინარეობდა; დასრულებუ-

663 Ed. N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore. Johns Hopkins University Press. 1981, გვ. 192-193; T. Dundua, N. Silagadze. European Industrial Complexes of I Cycle of Capitalism and the Georgian Western Affiliations. Historical and Numismatic Tale. Tbilisi. 2005, გვ. 5-7; T. Dundua. North and South. Tbilisi, Meridiani Press. 2001, გვ. 8-15

ლი სახე მან კონსტანტინე I დროს მიიღო. მაგ., შიდა რეზერვის შექმნა ჯერ კიდევ სევერმა სცადა. მან II Parthica ალბანუმში განალაგა, მანვე გაზარდა პრეტორიანული და საქალაქო კოჰორტების შემადგენლობა. გალიენემ კი სარეზერვო საკავალერიო ნაწილები შექმნა.[664]

რომაელთა ჰეგემონია ლაზიკაში პიტიუნტიდან (ბიჭვინთა) აფსაროსამდე (გონიო) განლაგებულ კასტელუმებს ეყრდნობოდა ძლიერი გარნიზონებით. რომაელთა კლიენტები, ქვეყნის შიდა რაიონებში მცხოვრები ლაზი მეფეები კარგად სარგებლობდნენ პანევროპული სიმშვიდით და სარფიანად ვაჭრობდნენ პონტოს აყვავებულ ქალაქებთან – სინოპესთან, ამისოსთან და ტრაპეზუნტთან. შავიზღვისპირეთს, ამ ეთნოკულტურული კუთხით ჭრელ მაკრორეგიონს, ერთი რამ აერთიანებდა – კერძოდ, ელინიზმის პრინციპები, მაგრამ ყოველივეს უკვე რომაული ფული და რომაელი ჯარისკაცები ემსახურებოდნენ. უფრო აღმოსავლეთით იბერიის მეფეები იყვნენ, ხანდახან მათ რომის მოქალაქეობაც კი ჰქონდათ. იბერების პანევროპული ფუნქცია ბერძნულ-რომაული ფინანსებით წარმოებული იმ ტრანზიტის სერვისი გახლდათ, ცენტრალური აზიიდან და ინდოეთიდან რომ იღებდა სათავეს. სანელებლები, ძვირფასი ხე-ტყე და ქვები ევროპას „ტრანსკავკასიური" სავაჭრო მაგისტრალით მიეწოდებოდა (Strabo. XI. 7. 3; Plin. Nat. Hist. VI. 52).[665] გარდა ამისა, იბერია საიმპერიო ტერიტორიების თავდაცვის სწორედ რომ პირველ ხაზზეა. ამიტომ ვესპასიანემ საგანგებო ღონისძიებას მიმართა მცხეთის მისადგომების გასამაგრებლად, რათა ჩრდილოეთიდან მომავალი გზა მტკიცედ ყოფილიყო ჩაკეტილი, ალანთა შესაძლო თავდასხმის შემთხვევაში.[666]

[664] Ed. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire, From the First Century A.D. to the Third. Baltimore. Johns Hopkins University Press. 1981, გვ. 173, 184

[665] თ. დუნდუა. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993, გვ. 29-37; თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. დამატება. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2019, გვ. 28-38

[666] თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი: გამომცემლობა მერიდიანი. 2017, გვ. 48-51, 125-126

წარწერა ქვებზე ზაჰესიდან

1938 წელს მცხეთის მიდამოში აღმოჩენილი იქნა 13 მოზრდილი ქვა, რომლებიც ერთი მთლიანი კედლის ნაწილს წარმოადგენს. ნაწილი ამ კედლისა ადგილზეა (ზაჰესის ახალი ხიდის თავზე). ქვები დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში. მათზე თითო-ოროლა ბერძნული ასოა ჩაჭრილი.:

ψ; CΔ; ψ; Φ; O; Δ; M; ΦΨ; M; I; MΆ; I I; Δ; Δ

წარწერა გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[667]

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ამ ქვების თავდაპირველი თანამიმდევრობა უცნობია, ასევე დაუდგენელია ასოთა მნიშვნელობა - ქმნიდნენ ისინი მთლიან სიტყვებს თუ სიტყვების შემოკლებას წარმოადგენდნენ. მისი აზრით, შესაძლოა, ეს ქვები იყო იმ კედლის ნაწილი, რომელიც ვესპასიანემ იბერებს გაუმაგრა (თუმცა, ასოთა მოხაზულობას არაფერი აქვს საერთო ვესპასიანეს წარწერის ასოთა მოხაზულობასთან).[668]

ასოთა მოხაზულობის მიხედვით (ψ-ს და δ-ს მოხაზულობები, ლიგატურა-CΔ), მან წარწერა გვიანრომაულ ხანით დაათარიღა.[669]

ამ წარწერის შინაარსთან დაკავშირებით ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას მხოლოდ ერთ ქვაზე გადაბმით დაწერილი ორ-ორი ასო გვაძლევს, ასეთებია: CΔ, ΦΨ, MΆ, II.

CΔ გადაბმით არცერთ წარწერაში არანაირ კომბინაციაში არ გვხვდება და გამომდინარე იქიდან, რომ **II** შეიძლება იყოს რაოდენობის აღმნიშვნელი და ორს ნიშნავდეს, ამ შემთხვევაშიც მიგვაჩნია, რომ ესეც შეიძლება რაოდენობის აღმნიშვნელი იყოს და 204-ს ნიშნავდეს (C სავარაუდოდ სიგმაა, რომელიც რომაულ ხანაში ასე იწერებოდა). **ΦΨ** ვერ იქნება რაოდენობის აღმნიშვნელი, მაგრამ ყურადსაღებია ერთი შესაძლებლობა – ეს ასოთა კომბინაცია გვხვდება მხოლოდ ორ წარწერაში, ამათგან ერთი მონოგრამაა[670] და შესაბამისად, უნიკალური თავისი შინაარსით და მსგავსს ჩვენს

[667] თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 238-240

[668] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 252

[669] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 252

[670] Perg. Forsch. 11 II,794. *Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon.* «Deutsches Archäologisches Institut. Pergamenische Forschungen», 11. Berlin 1998. Part I. Christoph Börker, *Der Pergamon-Komplex*, გვ. 2-69, nos. 1-606; II. Johannes Burow, *Die übrigen Stempel aus Pergamon,* გვ. 71-138, nos. 1-795. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/308119?hs=58-64 ბოლო ნახვა: 27.01.2022

შემთხვევაში ვერ ვივარაუდებთ. რაც შეეხება მეორეს, აქ ის გვხვდება წარწერაში, რომელიც ბერძნული ანბანის ჩამონათვალს წარმოადგენს.[671] **ΜΆ** შეიძლება უამრავი სიტყვის ნაწილი იყო და ამასთან დაკავშირებით კონკრეტული სიტყვის აღდგენა შეუძლებელია, თუმცა, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ესეც რიცხვის აღმნიშვნელია და 41-ს უნდა აღნიშნავდეს.

[671] ISсM III 218. Avram, Alexandru. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 3. Callatis et territorium. Bucharest 2000. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/173790?hs=68-72 ბოლო ნახვა: 27.01.2022

წარწერა ბაიათხევიდან (მცხეთა)

მცხეთაში, ბაიათხევის გვიანანტიკური ხანის რომაულ ორმოსამარხში აღმოჩნდა ჰემატიტის მძივი, რომელზეც ამოკვეთილია:

ΦΥΛΑΞΕ

წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

φύλαξαι „დაცვა, დაფარვა“.[672]

როგორც ჩანს, მძივს ამულეტის დანიშნულება ჰქონდა და მას მისი პატრონი ბოროტისაგან უნდა დაეცვა. საყურადღებოა, რომ ჰემატიტი, როგორც სამკურნალო და დამცავი თვისებების მქონე ქვა, ხშირად გამოიყენებოდა ბერძნულ და რომაულ ამულეტებში.[673]

რელიგიური რწმენების ისტორიის თვალსაზრისით, საინტერესოა, რომ ანტიკური ხანის იბერიაში გავრცელებული ყოფილა სხვადასხვა დამცავი ფუნქციით ამულეტების ტარება. ამასთან, უცნაური და ყურადსაღებია ისიც, რომ მსგავსი შინაარსის წარწერა ბერძნულ სამყაროში საკმაოდ მცირეა, სულ 5 წარწერა გვხვდება, ოთხი აღმოჩენილია მცირე აზიაში და ერთი – ეგვიპტეში, ამათგან ერთადერთი წარწერაა მსგავსი კონტექსტით – ავტორი ღმერთებისგან დაცვას ითხოვს და ეს ეგვიპტური წარწერაა.[674]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (განსაკუთრებით დამახასიათებელია ასო ξ, რომელიც გამოსახულია როგორც ორი პარალელური ხაზის კლაკნილის მეშვეობით შეერთებით) და ენობრივი მონაცემებით (αι დიფთონგი უკვე გამონოფთონგებულია), რის მიხედვითაც წარწერა პირველი საუკუნეების უნდა იყოს.[675]

[672] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[673] Chr. A. Faraone. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times. University of Pensylvania Press. Philadelphia. 2018, გვ. 94

[674] G. Wagner, Les Oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs (Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques). «Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'étude», 100; Paris 1987. Oasis d'Égypte 80, II. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/219310?hs=73-81 ბოლო ნახვა: 27.01.2022

[675] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

ზევახის წარწერა ოქროს ბეჭედზე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში (N(ა 40)/(I V 30)) დაცულია 1940 წელს არმაზში, ქალის სამარხში მოპოვებული ოქროს ბეჭედი (იხ. დანართი 36), რომლის სარდიონის ვიწრო გრძელ თვალზე (ზომები 9 მმ X 4 მმ) პოზიტიურად გამოყვანილია სახელი:

ZEYAXHC

Ζευάχης

ზევახესი

თ. ყაუხჩიშვილის ვარაუდით, ქალი, რომელიც ამ ბეჭედს ატარებდა იყო ზევახესის შვილი, მეუღლე ან დედა. მკვლევარი წარწერას ათარიღებს ასოთა მოხაზულობით (E, Y, C) და რომაულ ხანას მიაკუთვნებს.[676] ისტორიული რეალიებით წარწერა თარიღდება I საუკუნის მეორე ნახევრით.[677] ნივთი მიჩნეულია ქართულ ნახელავად.

წარწერა პირველად გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[678]

სახელი ზევახი დასტურდება მხოლოდ საქართველოს ბერძნულ წარწერებში. აშკარაა, რომ ეს ადგილობრივი ონომასტიკონია. ზევახესის ეს წარწერა დაკავშირებულია მცხეთაში აღმოჩენილ რამდენიმე სხვა წარწერასთან. სხვა შემთხვევაში ფიქსირდება ამ სახელის ბერძნული ანბანით, მაგრამ სემიტური ენებისთვის დამახასიათებელი მხოლოდ კონსონანტებით ჩაწერა.

---

676 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260; II-III სს-ით ათარიღებს თ. ყაუხჩიშვილი წიგნში: საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბილისი. 2019, გვ. 251

677 მარგ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბილისი. 1969, გვ. 130.

678 თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 263

ზევახისა და კარპაკის წარწერა

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში (N(ა 40)/(I 48)) დაცულია 1940 წელს არმაზის ხევთან, ე.წ. ასპავრუკის სამარხში ნაპოვნი ოქროს ქამრის ბალთა, რომელშიც ჩასმულია გემა – ალმადინზე გამოსახული ქალი და მამაკაცი. ისინი ერთმანეთს უყურებენ (იხ. დანართი 37). მათ ირგვლივ წრიულად არის ასომთავრული ბერძნული წარწერა. საგანგებოდ გამოყვანილ წარწერაში ქალის სახელი ნეგატიურად არის ამოკვეთილი, მამაკაცის – შერეულად.[679] გემის ზომებია 21 მმ X 8 მმ. ტექსტის ტრანსლიტერაცია შემდეგია:

ZEYAXHCZOHMOYKAPΠAK

თინათინ ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს და თარგმნის წარწერას:[680]

Ζευάχης ζωή μου, Καρπάκ

ზევახეს ჩემი სიცოცხლე, კარპაკი.

ნივთი ადგილობრივ ნახელავად მიიჩნევა. გემა ასახავს წარჩინებულ ცოლ-ქმარს, ცოლი ქმარს ამ ეპითეტით მიმართავს. თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს, რომ გემა კარპაკის, ზევახის მეუღლის, საბეჭდავი უნდა იყოს (მისი სახელი ნეგატიურადაა ამოკვეთილი).[681]

მეცნიერთა აზრით, კარპაკი და ზევახესი არიან მშობლები სერაფიტისა (არმაზის ბილინგვიდან) და ასპავრუკ პიტიახშისა.[682] სახელი „კარპაკი", რომელიც ირანული წარმოშობის უნდა იყოს,[683] მხოლოდ ამ წარწერაში გვხვდება. „ზევახესი" საქართველოს ბერძნულ წარწერებში რამდენჯერმე იხსენიება. მის სადაურობაზე სხვადასხვა აზრი არსებობს. თ. ყაუხჩიშვილი წარწერას ასოთა მოხაზულობით (μ, υ, ς, ε კუთხეებში საგანგებო ჩაღრმავებებით) და ენობრივი მონაცემებით (ο და ω-ს ხმარების აღრევა სიტყვაში ζοη) რომაული ხანით, ე.ი. პირველი საუკუნეებით ათარიღებს. ისტორიული რეალიების გათვალისწინებით (არმაზის ბილინგვა, არმაზის ხევის სამარხები და იქ დაცული ინვენტარის თარიღები) ნივთი და მისი წარწერა ახ.წ. II საუკუნის უნდა იყოს.[684]

---

679 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260

680 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260

681 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260

682 **გ. წერეთელი.** არმაზის ბილინგვა. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1942, გვ. 34; **გ. ლომთათიძე.** არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1945

683 იგი, ნიბერგის აზრით, "ლამაზს" უნდა ნიშნავდეს - H.S. Nyberg, Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946, გვ. 231

684 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260

საინტერესოა, რომ საბეჭდავზე, ქალის სახელიც არის ამოკვეთილი. მეტიც, მისი პროფილიც არის გამოსახული. ეს ინტალიო ქალმა დაუმზადა, „შეუკვეთა" ქმრისთვის, თუ მასაც გააჩნდა გარკვეული უფლებები და ეს მის უფლებრივ მდგომარეობას ასახავს, საბოლოოდ ჯამში, რთული სათქმელია. წარწერის ინტიმური ხასიათიდან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კარპაკი ამ საბეჭდავს იყენებდა ზევახესთან პირადი მიმოწერის დროს და საკუთარ გზავნილებს ამ ქმრის ბალთის ანაბეჭდით ამოწმებდა, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ ეს ნივთი სამარხშია ნაპოვნი, შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ნივთი მიძღვნითი ხასიათისაა და გარდაცვლილი მეუღლისთვის უკანასკნელ საჩუქარს წარმოადგენს. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში გაუგებარი რჩება, თუ რატომ არის შესრულებული ქალის სახელი ნეგატიურად, შესაბამისად, მეტი ალბათობით ამ ნივთს, როგორც ჩანს, საბეჭდავის ფუნქცია ჰქონდა, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, იგი არ უნდა ყოფილიყო უფლებრივი მდგომარეობის აღმნიშვნელი ნივთი.

წარწერა გამოცემულია ს. ყაუხჩიშვილისა და თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[685] ს. ყაუხჩიშვილი პირველ გამოცემაში ყურადღებას ამახვილებს წარწერის პალეოგრაფიულ თავისებურებებზე.[686]

[685] **ს. ყაუხჩიშვილი.** არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 169-170; **თ. ყაუხჩიშვილი.** ბერძნული წარწერები საქართველოში. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 260-261

[686] იხ. ს. ყაუხჩიშვილი. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 169-170

დედოფალ დრაკონტისის წარწერა ბაგინეთიდან

1993 და 1995 წლებში მცხეთაში, ბაგინეთის უბანზე აღმოჩნდა ქვიშაქვის ფილის ორი კარგად დამუშავებული ფრაგმენტი, რომელიც მცხეთის არქეოლოგიურ ინსტიტუტშია დაცული (N 01/2-8; 01-2-69).

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერილობით, ქვედა ნაწილის ფრაგმენტის ზომებია: 12,5სმ. X 17, 5 სმ.X 9-10 სმ, ხოლო ზემოთა ნაწილის – 11 სმ X 11 სმ X 8-8,4 სმ. ფილაზე ლამაზად გამოყვანილი ასომთავრული ასოებით შესრულებულია ბერძნული წარწერა. ასოების კუთხეები ჩაღრმავებულია და შემდეგ დაკავშირებულია შემაერთებელი ხაზებით. ზედა ფრაგმენტზე არის 2 სტრიქონის და მესამე რიგის მხოლოდ ერთი ასოს ზედა ნაწილის ნაშთი. ქვემო ფრაგმენტზე 7 სტრიქონია. ზედა 4 სტრიქონი უფრო მსხვილი ასოებითაა (სიმაღლე დაახლ. 2სმ) ფართოდ ნაწერი, ქვედა 4 სტრიქონი – შედარებით მჭიდროდ და ზომით უფრო პატარა ასოებით. მეშვიდე სტრიქონის ასოთა სიმაღლე 1 სმ-ია. წარწერაში გამოყენებულია ბერძნული ანბანის 17 ასო, ზოგი თითოჯერ, ზოგი – მეტჯერ[687].

წარწერა შემდეგი სახითაა წარმოდგენილი:

...ΛΕΩΣ
ΙΑΝΗΣ
ΦΕΥ...
ΤΡΟΠΟ..
ΝΑΜ.
ΑΝΙΟΝΚΤΙΣΑ
ΙΔΙΑΤΡΟΦΙΜΗ
ΔΡΑΚΟΝΤΙΔΙΒΑΣ
ΙΛΙΣΗΑΦΙΕΡΩΣΕΝ

თ. ყაუხჩიშვილი წარწერის ასეთ ტრანსკრიფციას გვთავაზობს:

...λεως
ιανης
φευ...
τροπο..
ναμ.
ανιον κτισα
ιδιατροφιμη
Δρακοντιδι βασ

[687] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 227

ιλιση αφιερωσεν

და ასე აღადგენს ტექსტს:

[βασι]λέως...[τρο]φεύ[ς] [κάι ἐπὶ]τροπο[ς] νᾶμ[α] [βαλ]ανεῖον κτίσα[ς] ἰδίᾳ τροφίμῃ Δρακοντίδι βασιλίσ[σ]ῄ ἀφιέρωσεν.[688]

ტექსტის თ. ყაუხჩიშვილისეული თარგმანი შემდეგია:

„მეფის... მამამძუძემ და ეზოსმოძღვარმა გააკეთებინა თავისი საზრდელით (ან-სახსრით) მიწისქვეშა გაყვანილობა (ან-წყალსადენი) და აბანო (ან წყალსადენი აბანოსთვის) და შესწირა დრაკონტის დედოფალს".[689]

დ. ბრონდმა წარწერა ინგლისურად შემდეგნაირად თარგმნა: "…of … King, Anagranes, foster-father and steward with his his own resources having fitted out (?) the bath-building (?) for his own nurtured Dracontis, queen, dedicated (it)"[690].

წარწერა, როგორც ეს ტექსტიდან ჩანს, არის შეწირვითი ხასიათის. მეფის ეზოსმოძღვარმა წყალსადენი გაიყვანა აბანოსთვის (ან თავად შენობა ააგო) და დედოფალ დრაკონტისს შესწირა. თავად სახელი ბერძნული წარმოშობისაა და ქართულ ონომასტიკონში პირველად დასტურდება.

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას და წარწერას II-III საუკუნეებს მიაკუთვნებს. წარწერის ენა არის კოინე, დაწერილია გამართული ბერძნულით. დადასტურებულია კლასიკური ნორმებიდან რამდენიმე გადახვევა. ერთია იტაციზმის შემთხვევა ει/ι (βαλανεῖον-βαλανίον) და ერთი σ-ა ორის ნაცვლად სიტყვაში βασιλίσῄ.[691]

ეს წარწერა სავარაუდოდ, დაკავშირებულია მცხეთაში აღმოჩენილ სხვა წარწერასთან, რომელშიც მოიხსენიება მეფე ამაზასპი. ეს ორი წარწერა ერთმანეთთან დ. ბრონდმა დააკავშირა და მიიჩნია, რომ ორივე წარწერაში მოხსენიებული დედოფალი დრაკონტისი უნდა იყოს ერთი და იგივე პიროვნება, რომელიც არის სომხეთის მეფის, ვოლოგეზის შვილი და იბერიის მეფე ამაზასპის ცოლი. მან ამ წარწერაში გამზრდელისა და ეზოსმოძღვრის სახელი Ἀναγράνης აღადგინა. ანაგრანესი დანამდვილებით იხსენიება მეფე

[688] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 227

[689] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 227

[690] „...მეფისა, ანაგრანესმა, მამობილმა და მმართველმა (ეზოსმოძღვარმა) საკუთარი ხარჯებით კეთილმოაწყო (?) აბანოს შენობა (?) მისი აღზრდილი დრაკონტისისთვის, დედოფლისთვის, მიუძღვნა (ეს)". D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ : the Court of caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, (Collection « ISTA », 862). 2002. გვ. 26. ონლაინ ხელმისაწვდომია: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 ბოლოს ნახვა: 25.01.2022

[691] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი, 2000. გვ. 227

ამაზასპის წარწერაში და დ. ბრონდის იდენტიფიკაცია ორმაგ ტიტულს ეყრდნობა, ორივე წარწერაში ერთსა და იმავე პირს აქვს ტიტული τροφεύς და ἐπὶτροπος და სიტყვა τροφεύς-ის წინ დანამდვილებით ჩანს ... άνης[692]. ვინ უნდა იყვნენ ეს პირები და ქართლის რომელ მეფე ამაზასპთან გვაქვს აქ საქმე, ეს საკმაოდ რთული საკითხია (დეტალურად იხ. ანაგრანესის წარწერა მცხეთიდან მეფე ამაზასპის მოხსენიებით).

თ. ყაუხჩიშვილს წარწერის შინაარსის გადმოცემისას არ აქვს აღდგენილი ერთი ნაწილი, კერძოდ, მეორე სტრიქონში შემორჩენილია სიტყვის დაბოლოება „ιανης". ასოთა ამ კომბინაციით ბერძნული ეპიგრაფიკის მონაცემთა ბაზაში რა სიტყვებიც იძებნება, მათი აბსოლუტური უმრავლესობა საკუთარი სახელებია: ასე ბოლოვდება სხვადასხვა სახელი სახელობით ან/და მიცემით ბრუნვაში, მაგ.: Ἀδριανῆς, Μαρκιανῆς, Ἰουλιανῆς, Ποντιανῆς, Φλαβιανῆς, Τραιανῆς, Βαρβαριανῆς, Οὐλπιανῆς, Αὐρηλιανῆς. მეორე სტრიქონში, ერთი შეხედვით, მეფის სახელია მოხსენიებული, თუმცა, II-III საუკუნის იბერიის ჩვენთვის ცნობილ მეფეთაგან (მითრიდატე, ფარსმანი, ხსეფარნუგი, ღადამი, ამაზასპი, რევ მართალი, ვაჩე, ბაკური) არცერთის სახელი არ შეიძლება დაბოლოვდეს ιανης-ით. არც საკუთრივ მეფე ამაზასპის სახელი ბოლოვდება ιανης-ით, შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ აქ ანაგრანესი უნდა იგულისხმებოდეს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მეორე წარწერა, რომელშიც მეფე ამაზასპი სახელით იხსენიება, საშუალებას იძლევა რამდენადმე დავაზუსტოთ, რომელი ამაზასპი იგულისხმება – ეს უნდა იყოს ამაზასპ I. სამივე წარწერა (იხ. ასევე: ანაგრანესის წარწერა მცხეთიდან მეფე ამაზასპის მოხსენიებით და ანაგრანესის წარწერა იბერთა ასულების მოხსენიებით) ერთი და იმავე კონიუნქტურის ნაწილია და ერთსა და იმავე პირებს უკავშირდება. დამატებით შეიძლება ითქვას, რომ რადგან ეს წარწერები რომაული ტიპის აბანოს მახლობლად არის აღმოჩენილი, ხოლო რომაული გავლენა და სავარაუდო პრორომაული ორიენტაცია უფრო ამაზასპ I-ს ჰქონდა, როგორც ჩანს, სამივე წარწერა ამაზასპ პირველის ეპოქას უკავშირდება.

[692] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ : the Court of caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, (Collection « ISTA », 862). 2002. გვ. 23-34. ონლაინ ხელმისაწვდომია: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

ანაგრანესის წარწერა მცხეთიდან მეფე ამაზასპის მოხსენიებით

მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტში დაცულია ერთ მთლიან ქვიშაქვის ფილაზე ამოკვეთილი მთავრული ასოებით შესრულებული ბერძნული წარწერა (N 01-6-81-1). ფილა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1996 წელს რომაული ტიპის აბანოს მახლობლად აღმოაჩინა. წარწერის ზომებია: სიგანე-32 სმ., სიმაღლე - 29 სმ., სისქე- 8 სმ. მართალია, ფილის ოთხივე წიბო კარგად არის დამუშავებული და არც დაზიანებულია, მაგრამ თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, იგი არის გაგრძელება ასევე კარგად დამუშავებული ფილაზე დაწყებული წარწერისა.[693]

წარწერა გამოქვეყნებულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[694]

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, წარწერის ასოები თანაბარია და ლამაზად გამოყვანილი (ასოების სიმაღლე - დაახლ. 2 ½ სმ., სიგანე დაახლ. 2 სმ.) წარწერა 8 სტრიქონს შეიცავს, თითო სტრიქონში 13-15 ასოა, გარდა მერვე სტრიქონისა, სადაც 10 ასოს შემდეგ უფრო წვრილი ხელით მიწერილია მთელი სიტყვა ორ სტრიქონად (პირველ სტრიქონზე 6 ასო, მეორეზე- 3) იმავე მთავრულით, რითაც შესრულებულია მთელი წარწერა.[695]

ΑΡΜΕΝΙΑCΟΥΟΛΟ-+
ΓΑΙCΟΥΓΥΝΑΙΚΙΔΕ
ΒΑCΙΛΕΩCΙΒΗΡΩΝ
ΜΕΓΑΛΟΥΜΑΖΑC
ΠΟΥΑΝΑΓΡΑΝΗCΟ
ΤΡΟΦΕVCΚΑΙΕΠΙΤΡ
ΠΟCΙΔΙΑΔΥΝΑΜΙ
ΤΟΒΑΛΑΝΙΟΝ ΑΦΙΕΡΩ
CEN

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს, ავსებს და თარგმნის ტექსტს:

აღდგენილი: Ἀρμενίας Οὐλογαίσου γυνακί δὲ βασιλέως Ἰβήρων μεγάλου Ἀμαζάσπου Ἀναγράνης ὁ τροφεύς καί ἐπίτρ[ο]πος ἰδίᾳ δυνάμει τὸ βαλανεῖον ἀφιέρωσεν.

შევსებული: [ქალის სახელი მიცემით ბრუნვაში + θυγατρὶ δὲ βασιλέως] Ἀρμενίας Οὐλογαίσου γυνακί δὲ βασιλέως Ἰβήρων μεγάλου Ἀμαζάσπου Ἀναγράνης ὁ τροφεύς καί ἐπίτρ[ο]πος ἰδίᾳ δυνάμει τὸ βαλανεῖον ἀφιέρωσεν.

---

693 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 227

694 თ. ყაუხჩიშვილი. ახალი ბერძნული წარწერა არმაზციხე-ბაგინეთიდან (II). 8. ნარკვევები. IV. საიუბილეო კრებული. 1998, გვ. 11-14

695 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 227

თარგმანი: (ქალის სახელი მიცემით ბრუნვაში) არმენიის მეფის, ვოლოგეზეს ასულს, ხოლო იბერთა დიდი მეფის, ამაზასპეს მეუღლეს, ანაგრანესმა, მამამძუძემ და ეზოსმოძღვარმა, საკუთარი სახსრით (გაკეთებული) აბანო შესწირა.[696]

ამგვარად, წარწერა არის შეწირვითი ხასიათის. მასში მოხსენიებული არიან ისტორიული პირები: იბერიის დიდი მეფე, **ამაზასპი** და არმენიის მეფე **ვოლოგეზე.** ეს ორივე სახელი კარგად ცნობილია საისტორიო წყაროების მიხედვით. პირების იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებით თ. ყაუხჩიშვილს მითითებული აქვს, რომ ამაზასპე II იყო ძე ფარსმან IV-ისა, რომელიც დაახლოებით III საუკუნის დასაწყისში მეფობდა, ასევე აღნიშნავს, რომ თუკი ეს შაპურ I-ის (242-272) წარწერაში ნახსენები ამაზასპეა, მისი მეფობა III ს-ის შუა წლებშიც გაგრძელდა. რაც შეეხება არმენიის მეფე ვოლოგეზეს (ვალარშ II), იგი 186-198 წლებში მართავდა ქვეყანას. წარწერიდან ირკვევა, რომ ვალარშის ასული იბერიის მეფის მეუღლეა.[697]

თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს, რომ სახელი „ანაგრანესი" ბერძნულია (ἄναγρον, ἄνιγρον 1. „ცოდვილი", რომელიც საჭიროებს რელიგიურ განწმენდას, მოკვეთილი, დაწყევლილი; 2. მიძღვნილი, შეწირული + დაბოლოება ης). ანაგრანესის თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინებია: τροφεύς და ἐπίτροπος. ἐπίτροπος არის ეზოსმოძღვარი, ხოლო τροφεύς – აღმზრდელი, დამრიგებელი და გამგებელი, რასაც ქართულად „მამამძუძე" შეიძლება შეესაბამებოდეს.[698]

წარწერაში ნახსენები „ანაგრანესი", როგორც ისტორიული პირი, სხვა წყაროებიდან ცნობილი არ არის. მის შესახებ საგანგებო გამოკვლევა არსებობს,[699] რომელშიც დ. ბრონდი მიიჩნევს, რომ დედოფალ დრაკონტისის წარწერაში ბაგინეთიდან ნახსენები მამამძუძე და ეზოსმოძღვარი და ამ წარწერის მამამძუძე და ეზოსმოძღვარი ანაგრანესი ერთი და იგივე პიროვნებაა, აქედან გამომდინარე, დრაკონტისი შეიძლება იყოს არმენიის მეფის ასული, რომლის სახელიც ამ წარწერაში დაიკარგა.[700]

---

696 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ 228

697 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228

698 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ 228

699 D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ : the Court of caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, (Collection « ISTA », 862). 2002. გვ. 23-34. ონლაინ ხელმისაწვდომია: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

700 D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ : the Court of caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, (Collection « ISTA », 862). 2002. გვ 27. ონლაინ ხელმისაწვდომია: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

მოხსენიებული ისტორიული პირებისა და პალეოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, თ. ყაუხჩიშვილი წარწერას II-III სს-ით ათარიღებს. დამახასიათებელი ნიშნები: A-ს ორგვარი დაწერილობა – ბუნჩატეხილი და სწორი ხაზით; υ -ს ორნაირი გამოსახვა Υ-სა და V-ს მეშვეობით. ε, o, ς -მრგვალია, ასევე მომრგვალებულია. B, P, Φ-ის ნაწილებიც მომრგვალებულია, μ-ს გაშლილი აქვს გვერდითი ხაზები, მაგრამ კუთხოვანია. საინტერესოა ω-ს დაწერილობა – ორ პარალელურ ვერტიკალურ ზახს შორის შეერთებულია კუთხოვანი ჩატეხილი ხაზით. არის ერთი ლიგატურა (NH) და იტაციზმის ორი შემთხვევა: βαλανιον(= βαλανεῖον); δυνάμι (=δυνάμει). ἐπίτρπος არის შემსრულებლის უნებლიე შეცდომა, lapsus calami.[701]

საკითხის სრული გადაწყვეტისთვის საჭიროდ მიგვაჩნია წარწერაში მოხსენიებული პირების იდენტიფიკაციისთვის ყველა საჭირო ვარიანტის მიმოხილვა. დედოფალი დრაკონტისი, ისევე, როგორც მამამძუძე (მზრდელი) და ეზოსმოძღვარი ანაგრანესი, სხვა წყაროებიდან უცნობია, შესაბამისად, ისინი ვერც მეფე ამაზასპისა და ვოლოგეზეს იდენტიფიკაციისთვის და ვერც წარწერის ზუსტი დათარიღებისთვის ვერ დაგვეხმარება.

ამაზასპის ზუსტი იდენტიფიკაციისთვის უნდა ვახსენოთ ყველა ამაზასპი, რომელიც ჩვენთვის წყაროებიდან არის ცნობილი.

„მოქცევაი ქართლისაი"-დან და „ქართლის ცხოვრებიდან" ცნობილია „ორმეფობის" დროინდელი მეფე **ამაზასპი,** არსოკის მემკვიდრე,[702] რომელიც დერუკის („მოქცევაი ქართლისაი") თუ დეროკის („ქართლის ცხოვრება")[703] „თანამეფეა". ასევე ამ ორი წყაროდან ცნობილია მეორე **ამაზასპი, ღადამის (ადამის) შვილი** და რევ მართალის წინამორბედი. შაბურ პირველის ქააბა-ი-ზარდოშტის წარწერაში იხსენიება ასევე **იბერიის მეფე ამაზასპი,** რომელიც იბერიაში, როგორც ჩანს, III საუკუნის შუა ხანებში მეფობდა. ამ ამაზასპს გ. წერეთელი აიგივებდა კიდევ ერთ სპარსულ წარწერაში მოხსენიებულ უფლისწულთან – **ჰაბზასთან,**[704] ამ იდენტიფიკაციას ეთანხმებიან თ. მგალობლიშვილი და ს. რაპიც.[705] დამატებით უნდა აღინიშნოს,

---

[701] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ 228

[702] მოქცევაი ქართლისაი, შატბერდის კრებული. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I (V-X სს.) რედაქტორი: ილია აბულაძე. თბილისი. 1963. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/satberd/satbe.htm?satbe306.htm#Cod.Satb._Mokc._A_1 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

[703] ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი. 1955. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/kcx1/kcx1.htm ბოლო ნახვა: 25.01.2022

[704] გ. წერეთელი, ივერია ახ. წ. მესამე საუკუნის ირანულ წყაროებში. ტექსტი გამოუქვეყნებელი ხელნაწერის სახით ინახება გ. წერეთლის არქივში, რომლითაც ისარგებლეს ს. რაპმა და თ. მგალობლიშვილმა

[705] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. 2010. Brill, გვ. 263–290

რომ მგალობლიშვილი და რაპი ამ ამაზასპს და ანაგრანესის წარწერის ამაზასპს ერთმანეთთან აიგივებენ.[706] თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ უფლისწული ჰაზზა მანიქეველია, მათი აზრით, ის შეიძლება იყოს მესამე საუკუნის მეფე ამაზასპი, ასევე ანაგრანესის წარწერის ამაზასპი, მაგრამ არა „ქართლის ცხოვრების“ ამაზასპი, ღადამის ძე, გამომდინარე იქიდან, რომ მანიქეველობა ამაზასპ ღადამის ძის მეფობისას ჯერ არ არსებობდა. შესაბამისად, ამაზასპ ღადამის ძის თაობაზე მგალობლიშვილი და რაპი მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების არსებობას აღიარებენ და ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ცნობილი ამაზასპი მათთვის მხოლოდ ამაზასპ მესამეა[707]. ამასთან, ამაზასპ მესამე მათთვის პართიის კანდიდატია იბერიის ტახტზე პრორომაული ორიენტაციის მირდატ მეორის წინააღმდეგ, შესაბამისად, ანტი-მეფე.[708] ს. რაპი და თ. მგალობლიშვილი მეფე ვოლოგეზეს მეშვეობით ანაგრანესის წარწერების დათარიღების საკითხს არ განიხილავენ და, შესაბამისად, მათი მსჯელობაც საკმარისად დამაჯერებელი არ არის.

მცხეთის ვესპასიანეს წარწერაში იხსენიება **იამაზასპუჰი,** რომელიც ზოგი მეცნიერის მიერ მიჩნეულია უფლისწულად, თუმცა თ. ყაუხჩიშვილის თარგმანით დაზუსტებულია, რომ ეს არა ამაზასპია, როგორც ეს დრაკონტისის და ანაგრანესის წარწერაშია, არამედ იამაზასპუჰი,[709] გარდა ამისა, კონტექსტით ჩანს, რომ „იამაზასპუჰი“ დედოფალი უნდა იყოს და არა უფლისწული. ერთი და იმავე ფუძით ქალის და მამაკაცის სახელის არსებობა იბერიაში უჩვეულო არ ჩანს. მაგალითისთვის მეფე ღადამი და დედამისი, შვილიშვილის, ღადამის შვილის, ამაზასპის რეგენტი, ღადანაც საკმარისია. შესაბამისად, რადგან ვესპასიანეს წარწერის იამაზასპუჰი ქალია და არა მამაკაცი, დრაკონტისისა და ანაგრანესის წარწერებთან კავშირში არ უნდა იყოს.

არსებობს კიდევ ერთი ამაზასპი, რომელიც რომში აღმოჩენილ ახ. წ. II საუკუნის წარწერაში იხსენიება, თუმცა ეს ამაზასპი მეფე არ ყოფილა, მხოლოდ სამეფო დინასტიას მიეკუთვნებოდა და არც შემდგომ არ უმეფია, როგორც ჩანს, ის ტრაიანუსის აღმოსავლური ექსპედიციის დროს დაიღ-

---

706 T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. 2010. Brill, გვ. 273

707 T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. 2010. Brill, გვ. 273

708 T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. 2010. Brill, გვ. 275

709 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 25

უპა. შესაბამისად, ეს ამაზასპიც ვერ იქნება ანაგრანესის და დრაკონტისის წარწერებში მოხსენიებული ამაზასპი.

დაგვრჩა მხოლოდ სპარსული წარწერების ამაზასპი და „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაი ქართლისაის“ ორი ამაზასპი. სპარსული წარწერების ამაზასპთან მიმართების გადასაჭრელად საჭიროა ორი აბსოლუტური ნარატივის გათვალისწინება:

- სპარსული წარწერების ამაზასპი, რომელიც სავარაუდოდ იგივე ჰაბზაა, III საუკუნის 60-იან წლებში მეფობდა
- ანაგრანესის წარწერაში მოხსენიებული ამაზასპი არმენიის მეფე ვოლოგეზეს (ვალარშ I ან ვალარშ II) უმცროსი თანამედროვეა, გამომდინარე იქიდან, რომ მის შვილზეა დაქორწინებული

არმენიის მეფე ვოლოგეზეს უმცროსი თანამედროვე, იქნება ეს ვალარშ I თუ ვალარშ II, არ შეიძლება იყოს III საუკუნის 60-იანი წლების მმართველი, რადგან ვალარშ II-ის მმართველობა 198 წელს სრულდება და ქორწინებაც, რომელიც სავარაუდოდ, ორი სამეფო ოჯახის დაახლოებას ისახავდა მიზნად, მის მმართველობაში მოხდებოდა. გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ, შესაძლებელია, ქორწინება ვალარშ II-ის სიკვდილის შემდეგაც მომხდარიყო, თუმცა, არა 60 წლის შემდეგ, გამომდინარე იქიდან, რომ მისი შვილი უკვე საქორწინო ასაკისა აღარ იქნებოდა. შესაბამისად, სპარსული წარწერების ამაზასპი ანაგრანესის და დრაკონტისის წარწერებთან დაკავშირებული მეფე ამაზასპი ვერ იქნება.

ახლა რაც შეეხება „ქართლისა ცხოვრებასა“ და „მოქცევაი ქართლისაი“-ში მოხსენიებულ ამაზასპ I-სა და ამაზასპ II-ს. რა ვიცით მათ შესახებ?

ამაზასპ I-ის შესახებ საკმაოდ მწირი ცნობები მოგვეპოვება. იგი მოხსენიებულია, როგორც დეროკის (დერუკის) „თანამეფე“. კ. თუმანოვი მიიჩნევს, რომ იგი 106-116 წწ. მეფობდა და იყო მითრიდატე I-ის (მიჰრდატ I) შვილი. მისი აზრით, ის ასევე ვესპასიანეს სტელის ამაზასპია, (რაც ჩვენ შეუძლებლად მიგვაჩნია (იხ. ზემოთ), ასევე სერაფიტას წარწერის ხსეფარნუგი. ამ მითრიდატეს ძმაა რომის ეპიტაფიაში მოხსენიებული ამაზასპი, რომლის სახელიც, როგორც ჩანს, ძმისშვილს დაარქვეს. ამაზასპ I-ის უმცროსი თანამედროვეა არმენიის მეფე ვალარშ (ვოლოგეზ) I (117-140 წწ.),[710] რომელიც ამავდროულად პართელი უფლისწული იყო. ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ რომაელებმა სომხეთში სოჰემუსი გაამეფეს. „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაი ქართლისაი“-ის მიხედვით, ამაზასპის შემდეგ მეფობს ფარსმან ქველი, რომელიც ჰადრიანუსისა და ანტონიუს პიუსის თანამედროვედ მიიჩნევა და მისი მეფობაც რომის იმპერატორების

[710] G. A. Bournoutian. A Concise History of the Armenian People: (from Ancient Times to the Present) (2 ed.). Mazda Publishers. 2002, გვ. 42

მიხედვით თარიღდება, თუმცა, არ არსებობს არავითარი მტკიცებულება, რომ ჰადრიანუსი რომის იმპერატორი და ფარსმან ქველი ქართლის მეფე ერთსა და იმავე წელს გახდნენ; შესაბამისად, დასაშვებია, რომ ჰადრიანუსის თანამედროვე მცირე ხნით ამაზასპ I ყოფილიყო. თუ ეს ასეა, ბუნებრივია, რომ ამაზასპი ვალარშის თანამედროვე მმართველიც გამოდის. ამ შემთხვევაში, დრაკონტის დედოფლის და ანაგრანესის წარწერებში მოხსენიებული მეფეები - იბერიის მეფე ამაზასპი და არმენიის მეფე ვოლოგეზე (ვალარში) შეაძლოა, რომ ამაზასპ I და ვალარშ I იყვნენ.

ამაზასპ II-ის შესახებ „მოქცევაი ქართლისაი" მხოლოდ სახელს გვამცნობს, ვიცით მისი წინამორბედი მეფე - ფარსმანი და მომდევნო - რევ მართალი. „ქართლის ცხოვრება" საკმაოდ ვრცელ ნარატივს გვთავაზობს და მის მიხედვით, შემდეგი მნიშვნელოვანი ცნობები შეგვიძლია გამოვყოთ:

- ✓ ამაზასპ II-მდე დაზუსტებით მეფობდნენ ფარსმან ქველი, მისი მემკვიდრე ადამი, რომელიც ახ. წ. 161-164 წწ. მეფობდა,[711] შემდეგ ადამის შვილის, ფარსმანის სახელით მართავს დედოფალი ღადანა. როგორც ჩანს, ამ ფარსმანმა სრულწლოვანებამდე მიაღწია და საკუთარი სახელით ქვეყნის მართვაც მოასწრო, მხოლოდ მას შემდეგ გამეფდა მისი ძე ამაზასპი, შესაბამისად, ამაზასპ II-ის გამეფების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი 180 წელს დაბლა არ ჩამოდის.
- ✓ ამაზასპის მეფობის პირველ წლებში მის მმართველობას ქვეყნის შიგნით წინააღმდეგობა არ მოჰყოლია, მან რამდენიმე ბრძოლა გადაიხადა ოსების წინააღმდეგ და ერისთავები და სპასპეტი მას გვერდში ედგნენ
- ✓ სომხეთი თავიდან მისი მოკავშირე იყო, ხოლო შემდეგ განუდგა მას
- ✓ ამაზასპი სომხეთის მოკავშირეობის დაკარგვის შემდეგ სპარსელებს უკავშირდება (?)
- ✓ ამაზასპის წინააღმდეგ გამოდიან, ოსები, „მეგრნი", სომეხთა მეფე, ამაზასპის ერისთავები, „ბერძენნი" (ანუ რომაელნი).
- ✓ ამაზასპის დამარცხების შემდეგ „სომეხთა მეფის მიერ გამეფებული" რევ მართალი **ამაზასპის დისწული და სომეხთა მეფის შვილია.**

დავუშვათ, ანაგრანესის წარწერის ამაზასპი არის ქართლის ცხოვრების ამაზასპ II. მაშინ, „ქართლის ცხოვრების" და ამ წარწერის მონაცემების შეჯერების საფუძველზე გამოდის, რომ ამაზასპს ცოლად ჰყოლია სომეხთა მეფის, ვოლოგეზეს ასული (დრაკონტისი ?) და ამასთან, მისი და ცოლად გაჰყოლია სომეხთა მეფე ვოლოგეზეს? ჩვენი აზრით, ასეთი ორმაგი დი-

[711] ადამის გამეფების ქრონოლოგიასთან დაკავშირებით იხ. ჩვენი სტატია: N. Phiphia. King Pacorus/Bakur of Lazi. Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region. №11. 2019, გვ. 484—490

ნასტიური ქორწინება გამორიცხულია. ეს დინასტიური ქორწინება ამაზასპის მეფობის დასაწყისში მოხდა, როცა მას დანამდვილებით კარგი ურთიერთობა ჰქონდა სომეხთა მეფესთან და იბერიის სოციალური კონტრაქტიც ზოგადად მშვიდ ხასიათს ატარებდა; მეფეს თავიდან არავინ აჯანყებია, ის მხოლოდ გარეშე მტრებს ებრძოდა, ხოლო რევ მართალის დედა, ამაზასპის და, გამომდინარე იქიდან, რომ რევ მართალი ამაზასპის უმცროსი თანამედროვეა, ან ძმის ქორწინების პარალელურად დაქორწინდა, ან – მის შემდეგ. საფიქრებელია, რომ შემდეგ მოხდა. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ორმაგი დინასტიური ქორწინება მაინც გამორიცხულია. გამოდის, რომ ან ამაზასპ II არ არის ანაგრანესის წარწერის ამაზასპი, ან ვოლოგეზ II არ არის ამაზასპის დის ქმარი და შესაბამისად, არც რევ მართალის მამა,[712] თუ შეიძლება რევ მართალის მამად სომეხი მივიჩნიოთ და ეს არის ვოლოგეზ II, მაშინ, ჩვენი აზრით, მცხეთის წარწერების ამაზასპის ამაზასპ II-სთან იდენტიფიკაცია შეუძლებელია.

აქ გასათვალისწინებელია ერთი მომენტი – რომაულ სტილში აბანოს მოწყობა უფრო პრორომაული ან მინიმუმ რომაული გავლენის მქონე მეფეს შეეძლო, ამ ორი ამაზასპიდან ასეთი უფრო ამაზასპ პირველია, ამ წარწერის ამაზასპის დაკავშირება უფრო მასთან შეიძლება.

ახლა რაც შეეხება ანაგრანესის ტიტულს და პიროვნებას. ამასთან დაკავშირებით საინტერესო აზრი გამოთქვა დ. ბრონდმა. იგი აღნიშნავს, რომ სელევკიდებისა და პტოლემაიოსების კარზე τροφεύς-ის თანამდებობა არსებობდა და ელინისტური ხანის იბერიაზე გავლენა სწორედ ამ ქვეყნებიდან ჩანს და ფუნქციებიც, სავარაუდოდ, მსგავსი უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა, გამომდინარე იქიდან, რომ დედოფალი სომეხია, ბრონდი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ანაგრანესი მისი აღმზრდელია და სავარაუდოდ თავადაც სომეხი: „we cannot assume that a king would always appoint a τροφεύς from within his kingdom: an outsider might well be préférable“,[713] თუმცა, იმავე სტატიაში დასაშვებად მიიჩნევს, რომ ანაგრანესი, შესაძლოა, იბერიელი ყოფილიყო.[714]

ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ, რომ, პირველ რიგში, არ არსებობს

[712] ვოლოგეზის იდენტიფიკაციას ამაზასპის დის ქმართან ლ. თუმანოვი და, მოგვიანებით ს. რაპი ემხრობიან, თუმცა, გარდა ზოგადი ქრონოლოგიური შტრიხებისა, არავითარი დამატებითი არგუმენტი არ გააჩნიათ

[713] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ : the Court of caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, (Collection « ISTA », 862). 2002. გვ. 27, 30. ონლაინ ხელმისაწვდომია: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953   ბოლო ნახვა: 25.01.2022

[714] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ : the Court of caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, (Collection « ISTA », 862). 2002. გვ. 27, 30. ონლაინ ხელმისაწვდომია: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

არავითარი მტკიცებულება, რომ ანაგრანესი დედოფლის გამზრდელია. ამ კონტექსტთან სულ სამი წარწერა არის დაკავშირებული, აქედან პირველში (იხ. ზემოთ) პირდაპირ წერია, რომ ის მეფის მამამძუძეა,[715] მეორეში (იხ. ქვემოთ) ასევე პირდაპირ წერია, რომ ის მეფის მამამძუძეა,[716] შესაბამისად, ამ საკითხში სადავო არაფერი არ არის. რაც შეეხება მის ეთნიკურ კუთვნილებას, აქაც არაფერია საკამათო, დ. ბრონდს მისი სომხობის არგუმენტად მხოლოდ თავისი დაშვება მოჰყავს, რომ ის დედოფლის მზრდელია. ზემოხსენებულიდან გამომდინარე, ამაზე ანაგრანესის სომხობის დაფუძნება გამორიცხულია, გარდა ამისა, აღსანიშნავია ისიც, რომ ანაგრანესი მამამძუძეობასთან ერთად ეზოსმოძღვარია. ეზოსმოძღვარი, როგორც ეს სერაფიტას წარწერიდან ირკვევა, „მეფის მრავალი გამარჯვების მომპოვებელია“,[717] ანუ სარდალი, სავარაუდოდ, სპასპეტი, რომელიც ნაკლებ სავარაუდოა, რომ იბერიაში სომეხი ყოფილიყო, მით უფრო ისეთ კონიუნქტურაში, როდესაც ქართლს ხშირად უწევდა სომხეთთან დაპირისპირება.

715 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 227

716 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

717 Г. В. Церетели. Армазская билингва. Двуязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мцхета-Армази. Тбилиси, Издательство Академии наук Грузинской ССР. 1941, გვ. 23-24; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970, გვ. 770

ანაგრანესის წარწერა იბერთა ასულების მოხსენიებით

ზაგინეთის გათხრებისას 1993 და 1996 წლის ექსპედიციების მიერ აღმოჩენილი იქნა ქვიშაქვის ფილების 2 ფრაგმენტი, რომლებიც ერთი მთლიანი ფილის ნაწილებს წარმოადგენდა (ორივე ფრაგმენტის ზომებია: 34 სმ. X 24 სმ. X 8-9 სმ).

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, ამჟამად დაცულია 8 სტრიქონი. აქედან პირველი ოთხის მხოლოდ მარცხენა ნაწილია შემორჩენილი, ხოლო ქვემოთა 4 სტრიქონი - ზედაზე ორჯერ მეტი სიფართოვით, თუმცა, მასაც აკლია მარჯვენა მხარე. ასოები თავისუფლადაა ნაწერი და კარგადაა გამოყვანილი. ასოების სიმაღლე ყველა სტრიქონში ერთნაირია (3 სმ.). როგორც ჩანს, წარწერის დასაწყისი უფრო ფართოდ იყო ნაწერი. დაცულია 16 ასო (ზოგიერთი ასო ნახმარია რამდენჯერმე), სრულ ანბანს აკლია 7 ასო (ζ, κ, ξ, π, τ, χ, ψ).[718]

ტრანსკრიფცია:

ΒΑΣΙΛ..

ΩΣ. ΑΝ...

ΕΥΣ ΒΟ...

ΟΥ. ΒΑ...

ΡΗΛΙΗΟΙΑ..

ΙΒΗΡΩΝΘΥΓΑ

ΩΝ ΘΕΟΥΟ...

ΔΕΜΕΓΑΛΟ

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და თარგმნის ტექსტს:

აღდგენილი ვარიანტი: Βασιλ[έως]...ως. Ἀν[αγράνης?] [τροφ]εὺς. βο ου. βα... ρηλιηοια...Ἰβήρων θυγα[τέρ]. ων θεοῦ <ου> δέ μεγάλο[υ]

თარგმანი: მეფის ...მამამძუძემ ანაგრანესმა (?)... იბერთა ასულთა ღმრთისა, ხოლო დიდისა...[719]

თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს, რომ თუ მისი დაშვება მართებულია და ΑΝ... ΕΥΣ არის Ἀναγράνης τροφεὺς, მეფის სახელი, შესაძლოა, „ამაზასპოსი" იყო.[720]

თ. ყაუხჩიშვილი კომენტარში აღნიშნავს, რომ ამ შეწირვით წარწერაში, სავარაუდოდ, ლაპარაკია მეფეზე, იბერთა (მეფის?) ასულებზე, ღმერთზე და რაღაცა დიდზე (μεγάλου), იბერთა მეფის ასულებს მეფის მოხელემ

[718] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

[719] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

[720] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

შესწირა რაღაცა. μεγάλου აქ θεοῦ-ს მსაზღვრელი უნდა იყოს. რაც შეეხება V სტრიქონის დასაწყისს (ρηλιηοια...), თუ ეს სიტყვა საკუთარი სახელია ან მისი დაბოლოება, თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს, რომ ფორმის აღდგენა ასეა შესაძლებელი: Κύριλλα, Κυρίλλη, Κυριλλοῦς, Μυριλέα – ეს ქალთა სახელებია. მართალია, მამაკაცის ასეთი სახელებიც ბევრია, მაგრამ ქალის ან ქალების სახელები უნდა იყოს.[721] წარწერაში უნდა ყოფილიყო მეფის სახელი, შემდეგ - მისი მოხელის და იბერთა (მეფის) ასულთა სახელები (ან ერთი მაინც) და მერე დიდი ღმერთისადმი ვედრება. კონკრეტულად რთულია იმის დადგენა, რა გაკეთდა და რა შეეწირათ მეფის ასულებს და რას ევედრებიან დიდ ღმერთს.[722]

თ. ყაუხჩიშვილი წარწერას ასოთა მოხაზულობის მიხედვით სავარაუდოდ II-III საუკუნეებით ათარიღებს, ამის საფუძველი მასში ერთმანეთის პარალელურად გამოყენებული მრგვალი და კუთხოვანი ასოებია (C, O, E, Ω). ყურადსაღებია II და IV სტრიქონებში დასმული სიტყვათგამყოფი თითო წერტილი, რომელიც ხშირად გამოიყენება ჰადრიანუსის დროიდან (II ს-ის 30-იანი წლებიდან) III საუკუნის შუა წლებამდე.[723]

ეს წარწერა დაკავშირებულია ამ პერიოდით დათარიღებულ ორ სხვა წარწერასთან – დედოფალ დრაკონტისის წარწერასთან და ანაგრანესის წარწერასთან მეფე ამაზასპის მოხსენიებით. თ. ყაუხჩიშვილის ვარაუდი მეფე ამაზასპის მოხსენიებასთან დაკავშირებით სწორია, გამომდინარე იქიდან, რომ სხვა წარწერებიდან ჩანს, რომ ანაგრანესი მეფე ამაზასპის მამამძუძეა.

ერთი სიტყვის დასაწყისს βο თ. ყაუხჩიშვილი არ აღადგენს და არ თარგმნის. ამასთან დაკავშირებით დანამდვილებით იმის თქმა შეიძლება რომ ეს სიტყვის დასაწყისია. ასე უამრავი სიტყვა იწყება, მაგრამ ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმან, რომ სტატისტიკურად წარწერებში ყველაზე ხშირად ეს ასოთა კომბინაცია გვხვდება, როგორც სიტყვა „βολῆ“-ს ნაწილი. მისი ერთერთი მნიშვნელობა არის „გადასახადი“. იმის გათვალისწინებით, რომ ანაგრანესი სხვა დანარჩენ წარწერებში ჩანს, როგორც შემწირველი, სპონსორი სხვადასხვა მშენებლობებისა, არ არის გამორიცხული, აქაც იგივე მნიშვნელობით იყოს ეს სიტყვა გამოყენებული. როგორც ჩანს, მშენებლობის განხორციელებისთვის გარკვეული გადასახადის გაღება გახდა საჭირო, თუმცა, ვის მიერ, რთული სათქმელია.

---

[721] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

[722] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

[723] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 228-229

წარწერა ანტინოეს მედალზე სამთავროდან

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში დაცულია (N (2 - 23)/25) მცხეთაში, სამთავროს უბანში 1920 წელს აღმოჩენილი ბრინჯაოს სქელი, მრგვალი მედალი.

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერილობით, მედლის ავერსზე გამოხატულია დიდებულის თავი. თავის გასწვრივ, ორსავე მხარეს არის ბერძნული წარწერა. რევერსზე გამოსახულია ჰერმესი მწყემსის კომბლით და მის გვერდზე – თავდახრილი ხარით, წინ – მცენარითა და ზემოთ ვარსკვლავით. ერთი წარწერა მკაფიოა, ხოლო მეორე – ნაწილობრივ დაზიანებული.[724]

წარწერებს ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

ΑΝΤΙΝΟΟΝ | ΘΕΟΝΗΠΑΤΡΙC

Ἀντίνοον θεόν, ἡ πατρίς

ანტინოეს, ღმერთს, სამშობლო

ΑΔΡΙΑΝΩΥ | ΒΙΘΥΝΙ[Ε]ΟΝ

Ἁδριανοῦ Βιθυνι[έ]ων

ადრიანეს ბითვინიონელთაგან.[725]

ჰადრიანუსი თავისი და ბითვინიელთა სამშობლოს სახელით გაღმერთებულ ანტინოეს უძღვნის ამ მედალს.

ანტინოე (ანტინოოსი), წარმოშობით ბითვინიელი, იმპერატორ ჰადრიანუსის სატრფო იყო. 130 წელს იგი ტრაგიკულად აღესრულა (ნილოსში დაიხრჩო). ანტინოეს კულტი ჰადრიანუსმა მისი გარდაცვალებიდან (130 წ.) მალევე დააწესა და მის პატივსაცემად ქანდაკებები აღიმართა რომის იმპერიის სხვადასხვა ქალაქში, გამოუშვა მონეტები და მედლები მისი გამოსახულებით. ვარსკვლავს უწოდეს ანტინოეს სახელი. ანტინოე აღიქმებოდა როგორც ახალგაზრდობის და სილამაზის ეტალონი. მისი კულტის პოპულარიზაციას იმპერატორი განსაკუთრებით აღმოსავლეთში ახდენდა, მაგრამ ანტინოეს კულტი ჯერ კიდევ II საუკუნეში გახდა კრიტიკის საგანი, ორი ძირითადი მიზეზით: ის ჰომოსექსუალიზმის სიმბოლოდ იყო მიჩნეული და ასევე ჩვეულებრივი მოკვდავი იყო. მოგვიანებით, ქრისტიანობის დამკვიდრებასთან ერთად კიდევ უფრო აკრიტიკებდნენ მისი კულტის დაწესებას და მასთან დაკავშირებული ქანდაკებების ნაწილი გაანადგურეს[726]. საინტერესოა ანტინოეს მედლის იბერიაში, სამთავროს უბანში მისი აღმოჩენა. ბუნებრივია, უცნობია, რა გზით შეიძლებოდა ის მოხ-

[724] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 267

[725] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 267

[726] ანტინოეს კულტთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ. R. Lambert. Beloved and God: Story of Hadrian and Antinous. George Weidenfeld & Nicolson. 1984

ვედრილიყო მცხეთაში — თავად იბერიელი დიდებულის მიერ შეძენილი ნივთია რომის იმპერიის აღმოსავლეთ პრონციებში მოგზაურობისას, თუ რომელიმე რომაელი იმპერატორის საჩუქარი. მედალი არ შეიძლება ყოფილიყო ჰადრიანუსის მიერ მეფე ფარსმანისთვის გამოგზავნილ საჩუქრებს შორისაც, რადგან ჰადრიანუსის მიერ ფარსმანის მიპატიჟებისას ანტინოე ჯერ დაღუპული არ იყო.

ისტორიული მონაცემებით და პალეოგრაფიული ნიშნებით (Ω-ს გამოყენება O-ს მაგივრად) თ. ყაუხჩიშვილი წარწერას ათარიღებს II ს-ის I ნახევრით.[727]

წარწერა გამოცემულია ს. მაკალათიასა[728] და თ. ყაუხჩიშვილის[729] მიერ.

727 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 267

728 ს. მაკალათია. 1920-1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლისის დათარიღებისათვის. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. 1928, გვ. 177-180

729 თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ 267-268

კოვაკის/კუაკის წარწერა სამთავროდან

საქართველოს მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში დაცულია (N300) სამთავროს სამაროვანზე ქალის სამარხში 1940 წელს აღმოჩენილი რკინის ბეჭედი (იხ. დანართი 38). რკინის ბეჭედს აქვს თვალი – იასპის ოვალური ქვა (ზომები 19 მმ X 16 მმ). ქვაზე გამოსახულია ძროხა, ხბო და ძროხაზე ფოთლებგადმოფენილი ხე. გემა მიჩნეულია ადგილობრივ ნახელავად.[730] გამოსახულების ქვემოთ არის ბერძნული ასომთავრული წარწერა, რაც ანაბეჭდზე იკითხება:

ΚΟΥΑ / Κ

Κουάκ

კოვაკ (კუაკ).

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ეს უნდა იყოს ქალის სახელი (ნივთი ქალის სამარხშია მოპოვებული), ნივთი მისი საბეჭდავი უნდა ყოფილიყო.[731] სახელი ირანული (?) წარმოშობისაა. ამის საფუძველს თ. ყაუხჩიშვილს აძლევს ანალოგიური აღნაგობის სახელის, „კარპ-აკ" ის ირანულ წარმოშობაზე ნიბერგის მოსაზრება.[732]

დათარიღების საფუძველი თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, შემდეგია: დამწერლობის თვალსაზრისით, წარწერა მაინცადამაინც რელიეფური არ არის. ზოგიერთი ასოს მოხაზულობით (A, Y) და ენობრივი მონაცემებით (υ გადმოსცემს „ვ" ბგერას თუ ου- კომპლექსი გადმოსცემს?) წარწერა შეიძლება დათარიღდეს პირველი საუკუნეებით.[733] მხატვრული ანალიზის საფუძველზე ნივთი II საუკუნით თარიღდება.[734]

წარწერა გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[735]

როგორც წყარო საინტერესოა იმით, რომ ამდიდრებს რეგიონის პროსოპოგრაფიულ ბაზას, სხვა მხრივ, მისი ინფორმატიული შესაძლებლობები შეზღუდულია.

---

730 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

731 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

732 H.S. Nyberg, Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi, 1946. გვ. 228-243, სადაც იგი აღნიშნავს, რომ კარპაკი აშკარად ნიშნავს „ლამაზს"- გვ. 231

733 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

734 მარგ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1969, გვ. 136

735 თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 259-260

ასპავრუკ პიტიახშის წარწერა

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში (N(ა 40)/(I 18)) დაცულია 1940 წელს არმაზის ხევთან, ე.წ. ასპავრუკის სამარხში ნაპოვნი ადგილობრივი წარმოების ოქროს ბეჭედი – საბეჭდავი, რომლის თვლად ჩასმულია სარდიონის ქვის გემა (ზომები 21 მმ. X 17 მმ.) მამაკაცის ბიუსტის პროფილის გამოსახულებით (იხ. დანართი 39). გამოსახულების ირგვლივ, თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, სამ მხარეს საგანგებოდ ნეგატიურად გამოყვანილი ბერძნული წარწერაა (მარცხენა ნაწილში ორი სტრიქონია).[736] წარწერის ტრანსკრიფცია შემდეგია:

ΑCΠΑΥΡΟΥ/ΚΙC ΠΙΤΙΑΞΗ/C

თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს და თარგმნის ტექსტს:[737]

Ἀσπαυρούκις πιτιάξης

ასპავრუკი პიტიახში.

ნივთი წარმოადგენს პიტიახშის ინსიგნიას. ძველი იბერიის ამ მოღვაწის სახელი ირანულია, ბერძნულად იქნებოდა Ἀσπαυρούκος. თუმცა, ს. ყაუხჩიშვილი უთითებს, რომ „რომაელების გავლენით, ბერძნულ პირთა სახელებში, ιος ბოლოკიდურის ნაცვლად დამკვიდრა ις ბოლოკიდური[738]... ამ წარწერაშიც Ἀσπαυρούκιος ფორმის ნაცვლად არის Ἀσπαυρούκις.[739] ხოლო თავად სახელი, ნიბერგის ვარაუდით, ირანულია.[740] ვ. ი. აბაევს ეს სახელი სკვითურ-ალანურად მიაჩნია.[741] ამ მოსაზრებას ეთანხმება ნ. პრიუდომიც.[742]

დათარიღებისას თ.ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (ასოთა კუთხეების ჩაღრმავება, მრგვალი ς, ο, ρ, ξ) და სახელის ფორმას (Ἀσπαυρούκις), რაც მიუთითებს რომაულ ხანაზე.[743] ისტორიული რეალი-

[736] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260

[737] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 260

[738] ს. ყაუხჩიშვილი. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 169

[739] ს. ყაუხჩიშვილი. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 169

[740] H.S. Nyberg. Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946, გვ. 230-231

[741] В. И. Абаев. Осетинский язык и фольклор. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград, 1949, გვ. 157. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://i.ironau.ru/pdf/osjazfolk1949.pdf ბოლო ნახვა: 20.01.2022

[742] N. J. Preud'homme. La stèle des victoires du Pitahs Sargas et la réaffirmation de la domination royale en Ibérie du Caucase. Camenulae 22, janvier 2019, გვ. 10. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://lettres.sorbonne-universite.fr/sites/default/files/media/2020-06/cam22preud_hommebat.pdf ბოლო ნახვა: 20.01.2022

[743] H.S. Nyberg. Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946, გვ. 260; თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 250-251

ების გათვალისწინებით (არმაზის ბილინგვა, არმაზის ხევის სამარხები და იქ დაცული ინვენტარის თარიღები) ნივთი და მისი წარწერა ახ. წ. II-III სს-ის უნდა იყოს. გემის მხატვრული ანალიზი უფრო აზუსტებს დათარიღებას, რომლის მიხედვითაც იგი ახ. წ. II საუკუნის მიწურულისაა.[744]

ამ წარწერის და მცხეთიდან მომდინარე რამდენიმე წარწერის საფუძველზე ს. რაპი აღნიშნავს, რომ კავკასიელი პიტიახშები იბერიაში სასანიანების მმართველობამდე მინიმუმ სამი მეოთხედი საუკუნით ადრე არსებობდნენ.[745] ბუნებრივია, მისი ეს დასკვნა ნიშნავს იმას, რომ პიტიახში ირანის მოხელეს წარმოადგენდა, თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ეს თანამდებობა იბერიის სამეფო კარზეც არსებობდა. მ. ბახტაძე აღნიშნავს, რომ არმაზისხევის პიტიახშები იბერიის მეფის ცენტრალური სამოხელეო აპარატის ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი თანამდებობაა, შესაძლოა, მეფის შემდგომ მეორე პირიც კი[746]. შესაბამისად, ასპავრუკიც იბერიის მეფის მოხელეა.

[744] მარგ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბილისი. 1969, გვ. 133

[745] S. H. Rapp Jr. The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Ashgate Publishing, Ltd. 2014, გვ. 65

[746] მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2003, გვ. 33

ოსტიის წარწერა ფარსმან ქველის რომში ვიზიტის შესახებ

1958 წელს გერმანელმა მეცნიერმა ჰ. ნესელჰაუფმა გამოაქვეყნა იტალიაში, ოსტიაში, მდ. ტიბრის შესართავში ახლად აღმოჩენილი წარწერა ახ. წ. II საუკუნის დასაწყისისა (იხ. დანართი 40).[747] აღმოჩენის გარემოებების შესახებ უფრო კონკრეტული დეტალები უცნობია, რადგან მომპოვებელი კოლექციონერი აღმოჩენიდან მალევე გარდაიცვალა.[748] საქართველოში პირველად ეს წარწერა ალ. გამყრელიძემ გამოაქვეყნა. წარწერის ტექსტი მან შემდეგნაირად აღადგინა და თარგმნა:[749]

[…..]SIAN[US (ან …STAN[US)………….
[…L.ANNIUS?]FABIANUS, ……………..
[(თარიღი)]PHARASMAN [ES REX IBERORUM… CUM FILIO]
[(სახელი)] E ET UXORE PHR……………
……….REDDIDIT.V K. APR…………….
……….I NON.MAI.DIEM,[QUA]……….
……….VIT GLADIA[TO(RUM)]………..
…………..MXI…………………………...
……………S………………………………

[…..]სიან[უს (ან …სტან[უს)………….
[…ლუციუს ანიუს?]ფაბიანუს, ……………..
[(თარიღი)] ფარსმანი [მეფე იბერთა… შვილით]
[(სახელი)] ით და მეუღლით ფრ……………
……….მისცა (დაუბრუნა) აპრილის კალენდებამდე 5
……….დღით ადრე მაისის ნონებამდე ერთი……….
……….დღით ადრე გლადია[ტორთა]………..
…………..1011…………………………...
……………ს………………………………

თანამედროვე კვლევების საფუძველზე, ტექსტის სრული, აღდგენილი ვერსია შემდეგნაირად გამოიყურება:

Css [T. H]oeni[us Severus]
[M. Peducaeus Priscinus]
Suf. Kal. Mart. [...]

[747] H. Nesselhauf. Ein neues Fragment der Fasten von Ostia. Athenaeum. Pavia. Vol. 36, 1958.
[748] ალ. გამყრელიძე. ლათინური წარწერა ფარსმან მეფის შესახებ ოსტიიდან. ჟ. ცისკარი. 1959. მეორე გამოცემა იხ. კრებულში: იბერია-კოლხეთი. №4. თბილისი. 2008, გვ. 122 .
[749] ალ. გამყრელიძე. ლათინური წარწერა ფარსმან მეფის შესახებ ოსტიიდან. ჟ. ცისკარი. 1959. მეორე გამოცემა იხ. კრებულში: იბერია-კოლხეთი. №4. 2თბილისი. 2008, გვ. 122.

Suf. Kal. Mai. [...]
Suf. Kal. Jul. [...]
Suf. Kal. Nov.? [...]**sian**[us? ...]
[L. Annius] **Fabianus**
IIviri [...]
[...]

[...] **Pharasman**[es rex Iberorum ... cum filio]
[...]**e et uxore Phr**[... cui Imp. Antoninus Aug. regnum]
[amplius] **reddidit v. K. Apr**. [...]
[...]**i. Non. Mai. diem** [qua ...]
[...]**vit gladiat**[orum ...]
[...]**MXI**
[v]ocitatae sunt [...]
[...]ea exornata [...]
[...]t dedicavit X[... K. Nov. ara et statuae Imp.]
[Antonio Aug. et d]ivae Faustinae [ob insignem eorum]
[concor]
[diam in foro de]dicatae.[750]

ტექსტი ასე შეიძლება ითარგმნოს:

[კონსულები: ტიტუს ჰენიუს სევერუსი
მარკუს პრედუკეუს პრისკინუსი]
[სუფექტუს კონსულები მარტის კალენდებიდან...]
[სუფექტუს კონსულები მაისის კალენდებიდან...]
[სუფექტუს კონსულები ივლისის კალენდებიდან...]
[სუფექტუს კონსულები ნოემბრის (?) კალენდებიდან]...სიან...
[ლუციუს ანნიუს] ფაბიანუსი
[დეცემვირები: ...
...]

[...] ფარსმან[ესი, იბერიელთა მეფე... შვილთან ერთად]

და ცოლით ფრ [...რომელსაც იმპერატორ ანტონინუს ავგუსტუსმა ძალაუფლება]

[უფრო ფართო] დაუბრუნა/უბოძა, აპრილის კალენდებზე [როდესაც? ე.კ.-quando]

[750] CIL XIV, 244. Epigraphic-Datebank Clauss/Slaby, Manfred Clauss, Anne Kolb, Wolfgang A.Slaby, Barbara Woitas. EDCS-20200012. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_publication=CIL+14%2C+00244&r_sortierung=Belegstelle ბოლო ნახვა: 29.07.2022

[…] გლადიატორთა

[…] 1011

[]მოხმობილი იყვნენ [...]

[...] (ქალღმერთი(? ე.კ.-**d**ea?) მორთული [...]

[...] მიუძღვნა X [... ნოემბრის კალენდებზე საკურთხეველი და ქანდაკებები იმპერატორ]

[ანტონინუს ავგუსტუსს და]ქალღმერთ ფაუსტინას [ნიშნად მათი]

[თანხმობის(?) ე.კ. –concor**diam** (?)]

[ფორუმზე მი]ძღვნილნი

ვინაიდან წარწერის აღმოჩენის დროისთვის Fasti Ostienses-ის არაერთი ჩანაწერი დაუთარიღებელი იყო და ზოგ შემთხვევაში, მაგალითად, 141-144 წლების ჩანაწერები არ იყო შემორჩენილი, წარწერის შექმნის ზუსტი დროის დასადგენად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა აქ ნახსენები საკუთარი სახელები.

აღდგენილი ვერსიის მეექვსე სტრიქონში მითითებული პირის (sian) იდენტიფიკაციის საკითხი სახელის ფრაგმენტულად შემორჩენის და წაკითხვის სხვადასხვა შესაძლებლობის გამო, საკმაოდ გართულებულია. რაც შეეხება მეორე სტრიქონს, აქ ნამდვილად იკითხება **Fabianus - ფაბიანუსი,** რომელსაც წარწერის შესრულების დროისთვის ერთ-ერთ მოქმედ კონსულად მიჩნევენ და აიგივებენ **ლუციუს ანიუს ფაბიანუსთან**, რომელიც 135-167 წლამდე დაკიის გამგებლად ჩანს. 50-იან წლებში ლუციუს ანიუს ფაბიანუსის კონსულობის შესახებ ჯერ მხოლოდ ვარაუდი არსებობდა და ნესელჰაუფმაც ეს საკითხი ღიად დატოვა, 80-იან წლებში ნ. ლომოურიც ჯერ კიდევ არასაკმარისად მიიჩნევდა ინფორმაციას მისი კონსულობის შესახებ[751]. 2013 წელს ვ. ეკმა გამოაქვეყნა სტატია, ანტონიუს პიუსის ეპოქაში კონსულების სიის შესახებ, რომელიც ფასტების მიხედვით დაადგინა და დააზუსტა ლუციუს ანიუს ფაბიანუსის კონსულობის რეალურობა. კონკრეტულად მან მიუთითა, რომ ლუციუს ანიუს ფაბიანუსი კონსული იყო 141 წლის ნოემბერ-დეკემბერში.[752] ამავდროულად ვ. ეკი უთითებს ისეთ ქრონოლოგიურ მონაკვეთებსაც, როდესაც კონსულის ვინაობა უცნობია. კერძოდ, ასეთია, 138 წლის ივლისი-სექტემბერი, 139 წლის მაისი-ივნისი, 140 წლის ივლისი-სექტემბერი, **141 წლის მარტი-აპ-**

[751] Н. Ломоури. Грузино-Римские взаймоотношения. ч. 1. Политические отношения. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1981, გვ. 198

[752] W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius.Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys Konsulat undSenatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61.Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013, გვ. 73

რილი, 143 წლის აპრილი-მაისი და ოქტომბერი-დეკემბერი, **149 წლის აპ-რილი-მაისი** და ოქტომბერი-დეკემბერი, 156 წლის მაისი-სექტემბერი, **161 წლის აპრილი-ივლისი.**[753]

საბოლოოდ მან დაასკვნა, რომ ლუციუს ანიუს ფაბიანუსი ნამდვილად იყო კონსულ სუფექტუსი 141 წლის ნოემბერ-დეკემბერში.[754] საყურადღე-ბოა, რომ ოსტიის ამ წარწერის დათარიღების კვლევისას მეცნიერებს 142 წელიც დასაშვებად მიაჩნიათ.[755]

რაც შეეხება მეორე სტრიქონს, აქ აშკარად მოხსენიებულია მეფე ფარ-სმანი და გამომდინარე იქიდან, რომ ამ ეპოქაში მხოლოდ ფარსმან ქველია ცნობილი, წარწერის ფარსმანის იდენტიფიკაცია მეფე ფარსმან ქველთან ეჭვს არ იწვევს, მით უფრო, რომ ფარსმანის რომში ვიზიტის საკითხი ნა-რატიული წყაროებიდანაც ცნობილია, კონკრეტულად ამის შესახებ მოგ-ვითხრობს დიონ კასიუსი, რომლის თხზულების შესაბამის პასაჟს ჩვენ ქვემოთ დავუბრუნდებით.[756]

მიჩნეულია, რომ სტრიქონის გაგრძელებაში ფარსმანის შვილის სახე-ლი უნდა იყოს მოხსენიებული. მეცნიერებს მეფისწულის სახელის დაკავ-შირება ფარსმანის შემდგომ გამეფებულ და არმაზის ბილინგვაში მოხსენი-ებულ ქსეფარნუგთან არც უცდიათ, რადგან ქსეფარნუგი, რომელიც, არმა-ზის ბილინგვის მიხედვით, ფარსმანის შემდეგ მეფობს, მისი ლეგიტიმური მემკვიდრე და შვილი, როგორც ჩანს, არ ყოფილა, რაკი არმაზის ბილინ-გვაში ქსეფარნუგი ერთადერთია, ვისი ნათესაური კავშირიც წინა თაობის მისი ოჯახის წევრთან არ იხსენიება; ამის საფუძველზე გ. მელიქიშვილი ქსეფარნუგს სავსებით სამართლიანად უზურპატორად მიიჩნევს.[757]

წყაროებიდან, კერძოდ „ქართლის ცხოვრებიდან" ცნობილია ფარსმა-ნის ერთადერთი შვილი – ესაა დედოფალ ღადანასთან გაჩენილი შვილი – ადამი, რომელიც მამის გარდაცვალებასთან დაკავშირებული გარკვე-ული პერიპეტიების შემდეგ სამი წლის განმავლობაში მეფობდა და მალევე გარდაიცვალა. „ქართლის ცხოვრების" თანახმად, მას მცირეწლოვანი მემ-კვიდრე მაინც დარჩა, რომლის რეგენტი იყო ბებიამისი, ღადანა. ფარსმან ქველის გარდაცვალების თარიღად ჩვენ 161-163 წლებს შორის შუალედს

[753] W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius.Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys Konsulat undSenatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61. Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013, გვ. 72-80

[754] W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius.Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys Konsulat undSenatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61. Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013, გვ. 73

[755] Pharasmanes II. In: Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World. Edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Vol. 5. Leiden-Boston. Brill. 2004, გვ. 922

[756] Cassius Dio, Historia Romana. LXX, 2. იხ. ნ. ლომოური. დიონ კასიუსის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1966, გვ. 82

[757] გ. მელიქიშვილი. საქართველო ახ. წ. I-III საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970, გვ. 366

ვვარაუდობთ, რადგან ლუციუს ვერუსის პართული ექსპედიციის დრო-ისთვის ან მისი დაწყების შემდეგ მალევე ის ცოცხალი აღარ ჩანს (ამასთან დაკავშირებით, იხ. ლუციუს ვერუსის პართულ ექსპედიციასთან დაკავში-რებული წარწერა რომიდან, ასევე მეფე ბაკურის წარწერები). შესაბამისად, თუ ოსტიის წარწერაში სავარაუდოდ ნახსენები ფარსმანის ვაჟი იგივე შვი-ლია[758], რომელიც „ქართლის ცხოვრებაში" ჩანს, იგი რომში ყოფნისას უკ-ვე ზრდასრული ან ზრდასრულობას მიახლოებული ყმაწვილია, რადგან, როგორც ამას დიონ კასიუსი აღნიშნავს, იგი მამამისთან და იბერიის სხვა დიდებულებთან ერთად შეიარაღებულ ასპარეზობაში მონაწილეობს.[759]

მეოთხე სტრიქონში, როგორც ჩანს, ფარსმანის მეუღლის სახელია მოხ-სენიებული. აქ გარკვევით ჩანს დასაწყისი „PHR", რომელსაც ელნიცკი სა-ერთოდ ფარსმანის სახელის დასაწყისად მიიჩნევდა,[760] თუმცა, როგორც ნ. ლომოურმა სავსებით სამართლიანად აღნიშნა, ერთი და იმავე წარწერაში, ორი სტრიქონის დაშორებით, არ შეიძლება ერთი და იგივე პირის სახელი ასეთი დონის ოფიციალურ დოკუმენტში ერთგან მითითებული იყოს სწო-რად, ხოლო მეორეგან — არასწორად.[761] შესაბამისად, მეცნიერები უფრო იქითკენ იხრებიან, რომ აქ ფარსმანის მეუღლის სახელია და ის ირანული წარმოშობისა უნდა იყო,[762] თუმცა, ფარსმანის მეუღლის სახელის უფრო ზუსტი იდენტიფიკაცია ამ ფრაგმენტის მიხედვით რთულია. „ქართლის ცხოვრების" მიხედვით, როგორც აღინიშნა, ფარსმანის მეუღლეს ღადანა ერქვა და მისი დაკავშირება წარწერაში მოხსენიერული სახელის PHR და-საწყისთან რთულია. გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ ფარსმანის მეუღლის სახელი მხოლოდ ლეონტი მროველთან არის დადასტურებუ-ლი, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ფარსმანის მეუღლეს სულაც არ ერქვა ის სახელი, რომელიც XI საუკუნის ავტორთანაა მითითებული, ამასთან, შესაძლებელია, სხვადასხვა ცოლზეც იყოს საუბარი.

მომდევნო სტრიქონების აღდგენილ ტექსტში საუბარია ანტონინუს პიუსის მიერ ფარსმანისთვის ბოძებულ „უფრო დიდ ძალაუფლებაზე", რაც ეხმიანება დიონ კასიუსთან დაცული პასაჟის ფრაზას: τε ἀρχὴν ἐπηύξησε – „ანტონინუსმა განავრცო მისი სამფლობელო",[763] რის შემდეგაც მოთხრო-

[758] ალ. გამყრელიძეს საეჭვოდ მიაჩნია, რომ ფარსმანს მემკვიდრე შვილი წაეყვანა რომში. იხ. ალ. გამყრელიძე, ლათინური წარწერა ფარსმან მეფის შესახებ ოსტიიდან. ჟ. ცისკარი. 1959. მეორე გამოცემა იხ. კრებულში: იბერია-კოლხეთი. №4. 2008. თბილისი, გვ. 128

[759] Cassius Dio, Historia Romana. LXX, 2

[760] Л. Е. Эльницкий. О малоизученных или утраченных греческих и латинских надписях Закавказия. Вестник древней истории (ВДИ). 1964. №2, გვ. 142

[761] Н. Ломоури. Грузино-Римские взаймоотношения. ч. 1. Политические отношения. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1981, გვ. 200

[762] Н. Ломоури. Грузино-Римские взаймоотношения. ч. 1. Политические отношения. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1981, გვ. 200-201

[763] Cassius Dio, Historia Romana. LXX, 2

ბილია აპრილის კალენდებზე ჩატარებულ გლადიატორთა ორთაბრძოლაზე, სადაც დიდი ალბათობით, MXI - 1011 გლადიატორი ან მხეცი მონაწილეობდა. შემდეგ აღწერილია, როგორც ჩანს, რელიგიური რიტუალი, რომელიც მიმდინარეობდა ქალღმერთის ქანდაკების მორთვით და მსხვერპლშეწირვით. აქვე ნახსენებია ნოემბრის კალენდებზე აღმართული სამსახვერპლო და ქანდაკებები, რომლებიც ქალღმერთ ფაუსტინას და ანტონინუს პიუსს ეძღვნებოდა, რასაც ასევე შესწირეს მსხვერპლი, რაც იყო იმპერატორისა და ფარსმანის თანხმობის ნიშანი.

დაწვრილებით გავაანალიზოთ ტექსტში წარმოდგენილი ინფორმაცია. ჩვენი აზრით, ცხოველთა თუ გლადიატორთა დიდი რაოდენობა (რაც მრავალდღიან დღესასწაულზე მიანიშნებს), ქალღმერთის ქანდაკებისთვის პატივის მიგება და რაც მთავარია — აპრილის კალენდების ხსენება იმაზე მიუთითებს, რომ რომ აქ აღწერილია აპრილის მეგალენსია (Megalensia/ Megalenses Ludi), რომელიც რომში 4-10 აპრილის განმავლობაში ტარდებოდა და ეძღვნებოდა Magna Mater-ს, რომელიც იყო რომში პუნიკური ომების შემდეგ დამკვიდრებული კიბელეს რომაული შესატყვისი.[764]

ამ დღესასწაულის დროს საზეიმო პროცესია, ნადიმები, თამაშობები (მათ შორის- მსხვერპლშეწირვები) იმართებოდა. კიბელეს ქანდაკება საზეიმოდ ირთვებოდა და მას საგანგებო ძღვენს მიართმევდნენ ხოლმე.[765]

წარწერის მომდევნო მონაკვეთში ნახსენებია ქალღმერთი ფაუსტინა, რომლის საკურთხეველი და ქანდაკება ნოემბრის კალენდებზე იყო აღმართული. ქალღმერთი ფაუსტინა, რომელსაც ამ დღესასწაულზე პატივი მიაგეს, არის ანტონინუს პიუსის განღმრთობილი მეუღლე, რომელიც, მეცნიერთა ვარაუდით, 140 წლის ოქტომბერში ან ნოემბერში გარდაიცვალა.[766] საყურადღებოა, რომ იმპერატორს იმდენად უყვარდა მეუღლე, რომ იგი აღარასოდეს დაქორწინებულა და დიდხანს იყო ღრმად დამწუხრებული.[767] ცნობილია, რომ ანტონინუს პიუსმა მეუღლის გარდაცვალებისთანავე თხოვნით მიმართა სენატს მეუღლის ქალღმერთად შერაცხვის შესახებ და მის საპატივსაცემოდ ფაუსტინას აპოთეოზის ამსახველი სვეტი და მოგვიანებით — ტაძარიც ააგებინა რომის ფორუმზე, ასევე სენატმა ფაუსტინას ოქროს და ვერცხლის ქანდაკებების რომში დადგმის ბრძანებაც გამოსცა.[768]

[764] MEGALE´SIA, MEGALENSIA. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. William Smith, LLD. William Wayte. G. E. Marindin. Albemarle Street, London. John Murray. 1890. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:id=megalesia-cn ბოლო ნახვა: 29.07.2022

[765] Th. Wiedemann. Emperors and Gladiators. London Routledge. 1995, გვ. 11-12

[766] Anth. Birley. Marcus Aurelius. London and New York. Routledge, 2000, გვ. 243

[767] J. B. Bury. A History of Roman Empire from its Foundation to the death of Marcus Aurelius, New York, Harper, 1893, გვ. 528

[768] Historia Augusta, Pius, 6.7.

შესაბამისად, წარწერის შესრულების მომენტისთვის ფაუსტინა უკვე გარდაცვლილია, განღმრთობილია და მის საპატივსაცემოდ სამსხვერპლო და ქანდაკებაცაა აღმართული. წარწერაში აღნიშნულია, რომ სამსხვერპლო ქანდაკება ნოემბრის კალენდებზეა აღმართული და წელი დაზუსტებული არ არის, რადგან, ჩვენი ვარაუდით, წარწერის შესრულების მომენტში ფაუსტინა დიდი ხნის გარდაცვლილი არ იყო. აქვე შევნიშნავდით, რომ სიტყვა concordia „თანხმობა“, რომელიც ბოლო სტრიქონში შეიძლება იყოს აღდგენილი, გარკვეულწილად უკავშირდება განღმრთობილ ფაუსტინას, რადგან მისი გამოსახულება, ქალღმერთ კონკორდიას სახით, აღმოჩენილი იქნა რომში და ამჟამად კაპიტოლიუმის მუზეუმშია დაცული.[769] ვფიქრობთ, მისი თაყვანისცემა ქალღმერთ კიბელეს დღესასწაულზე სრულიად დასაშვებია იმის გათვალისწინებით, რომ კიბელეს რომაული ეპითეტი არის Magna Mater - „დიდი დედა“. ცნობილია, რომ ფაუსტინა ითვლებოდა სანიმუშო დედად, მან ოთხი შვილი გაუჩინა იმპერატორს.

საბოლოო დასკვნებამდე კიდევ ერთხელ განვიხილოთ დიონ კასიუსთან დაცული ცნობა ფარსმანის რომში ვიზიტის შესახებ.

„ὅτι Φαρασμάνῃ τῷ Ἴβηρι ἐς τὴν Ῥώμην μετὰ τῆς γυναικὸς ἐλθόντι τήν τε ἀρχὴν ἐπηύξησε καὶ θῦσαι ἐν τῷ Καπιτωλίῳ ἐφῆκεν, ἀνδριάντα τε ἐπὶ ἵππου ἐν τῷ Ἐνυείῳ ἔστησε, καὶ γυμνασίαν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ υἱέος τῶν τε ἄλλων πρώτων Ἰβήρων ἐν ὅπλοις εἶδεν.“

ქართულად ეს მონაკვეთი ასე შეიძლება ითარგმნოს:

„როდესაც იბერიელი ფარასმანესი მოვიდა რომში მეუღლესთან ერთად, ანტონიუსმა განავრცო მისი სამფლობელო, ნება დართო მას რომ მსხვერპლი შეეწირა კაპიტოლიუმში, აღმართა ცხენოსანი ქანდაკება მელინას (Ἐνυείῳ) ტაძარში და ესწრებოდა შეიარაღებულ შეჯიბრებას, (γυμνασίαν ὅπλοις) რომელშიც ეს წინამძღოლი, მისი ვაჟი და სხვა წარჩინებული იბერიელები იღებდნენ მონაწილეობას“ (LXX. 2.1).

ამრიგად, დიდი ალბათობით, ფარსმანი ამალითურთ რომს 141 წელს მეგალენსიას დღესასწაულის დროს ეწვია. რაც შეეხება კაპიტოლიუმზე მსხვერპლის შეწირვას, ეს კონკრეტულ დღესასწაულს არ უკავშირდებოდა, რადგან ცნობილია, რომ კაპიტოლიუმზე მსხვერპლშეწირვა იყო ე.წ ოქროს სტანდარტი რომთან ალიანსის დასადასტურებლად.[770]

ახლა რაც შეეხება ფარსმანის ვიზიტის საკითხს და კონტექსტს. მეფე ფარსმან ქველს გართულებული ურთიერთობა ჰქონდა იმპერატორ ჰად-

[769] M. Beckmann. Diva Faustina: coinage and cult in Rome and the provinces. New York: American Numismatic Society. 2012, გვ. 85–86

[770] L. Masri. Rome, Diplomacy, and the Rituals of Empire. Historia 65, 2016/3; 325-347.

რიანუსთან და რადგან ეს საკითხი საყოველთაოდ ცნობილია, ამის განხილვას ახლა არ შევუდგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ თავიდან არსებობდა ვარაუდი, რომ ფარსმანის ვიზიტი ჰადრიანუსის დროს შედგა, თუმცა, შემდგომმა კვლევებმა დაადასტურა, რომ ეს დაუსაბუთებელი მოსაზრება იყო. ეს შეცდომა ქართულ ისტორიოგრაფიაში დაამკვიდრა ვ.ვ. ლატიშევის მიერ დიონ კასიუსის თხზულების შევსების მცდელობამ, მ. ინაძემ[771] და შემდეგში, ნ. ლომოურმაც მიუთითა, რომ ამ აზრს საფუძველი არ ჰქონდა.[772]

კარგადაა ცნობილი, რომ ფარსმანის ურთიერთობა რომთან გამოსწორდა სწორედ ანტონინუს პიუსის დროს, როგორც ჩანს, მისი მმართველობის საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე, რის ნიშნადაც ანტონინუსმა ის რომში მიიწვია. ფარსმანი რომში ოჯახით და ამალით ჩავიდა და სწორედ ეს ვითარება აისახა კიდეც ამ წარწერაში. ცნობილია, რომ ფასტები ასახავდა ერთი წლის განმავლობაში მომხდარ მოვლენებს, შესაბამისად, არსებობს ფასტების 142 წლის ჩანაწერები, სადაც უკვე სხვა კონსულების სახელები ფიგურირებს.

„ოსტიური ფასტების“ წარწერის მიხედვით, ერთის მხრივ, დასტურდება დიონ კასიუსის მიერ მოყვანილი ცნობის სისწორე ფარსმანის რომში ჩასვლის შესახებ და ივსება ახალი დეტალებით, მეორეს მხრივ – დგინდება ფარსმანის რომში ვიზიტის ზუსტი თარიღი – 141 წლის აპრილ-მაისი. ასევე, ჩვენი აზრით, საყურადღებოა, რომ ვიზიტის ამ თარიღით შეიძლება ვიმსჯელოთ რომის საგარეო პოლიტიკისთვის ამ ფაქტის მნიშვნელობაზე – მიუხედავად ახლადგარდაცვლილი მეუღლის გამო ღრმა მწუხარებისა, იმპერატორმა აღარ გადადო ფარსმანის რომში მოწვევა და გულუხვად უმასპინძლა იბერიელთა მეფეს და მის ამალას; რაც, როგორც წლის ყველაზე ღირშესანიშნავი მოვლენა, აისახა ოსტიის წარწერაში.

[771] მ. ინაძე, იბერიისა და რომის ურთიერთობა II საუკუნის პირველ ნახევარში. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. 1. თბილისი. 1955, გვ. 313-328

[772] Н. Ломоури. Грузино-Римские взаймоотношения. ч. 1. Политические отношения. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1981, გვ. 197

არმაზის ბილინგვა

1945 წლის 25 ნოემბერს[773] არმაზისხევში აღმოჩნდა ბაზალტის მართკუთხა სტელა, რომლის ზედა ნაწილი მომრგვალებულია. სტელის ქვედა ნაწილის კიდეები უმნიშვნელოდ ჩამომტვრეულია. ქვაზე ორენოვანი წარწერაა წარმოდგენილი (იხ. დანართი 41). ზედა, მომრგვალებულ ნაწილზე მოცემულია ბერძნული წარწერა (ზომები 55X 35 სმ), ხოლო ქვედა ნაწილზე – არამეული. წარწერას არაერთი გამოკვლევა მიეძღვნა, როგორც საქართველოში,[774] ისე საზღვარგარეთ.[775] ბერძნული წარწერა ლამაზი და თანაბრად მოყვანილი მთავრული ასოებით, 10 სტრიქონადაა შესრულებული.

წარწერის ტრანსლიტერაცია შემდეგია:

ΣΗΡΑΠΕΙΤΙΣΖΗΟΥΑΧΟΥ
ΤΟΥΝΕΩΤΕΡΟΥΠΙΤΙΑΞΟΥ
ΘΥΓΑΤΗΡΠΟΥΠΛΙΚΙΟΥΑΓΡΙΠΠΑΠΙΤΙΑΞΟΥ
ΥΙΟΥΙΩΔΜΑΝΓΑΝΟΥΓΥΝΗ
ΤΟΥΠΟΛΛΑΣΝΕΙΚΑΣΠΟΙΗΣΑΝΤΟΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΟΥΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΒΗΡΩΝ
ΜΕΓΑΛΟΥΞΗΦΑΡΝΟΥΓΟΥΑΠΕΘΑΝΕ
ΝΕΩΤΕΡΑΕΤΩΝΚΑ
ΗΤΙΣΤΟΚΑΛΛΟΣΑΜΕΙΜΗΤΟΝ
ΕΙΧΕ

---

773 1940 წელს - **თ. ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 246; 1940 წლის შემოდგომაზე - **Bruce M. Metzger**. A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia. Journal of Near Eastern Studies Vol. 15, No. 1 (Jan., 1956), გვ. 18-26

774 **გ. წერეთელი.** არმაზის ბილინგვა. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, ენიმკის მოამბე. XIII. 1942; **ს. ყაუხჩიშვილი,** არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 171-175; **А. Шанидзе.** Данные греческо-пехлевийской билингвы из Армази для истории термина ეზოისმოძღვარი- Эзоисмодзгуар-и в древне-грузинском, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. II. 1-2. 1941, გვ. 181-187; **G. Tseretheli**. A Bilingual Inscription from Armazi near Mcḫeta in Georgia. The Journal of Roman Studies. Vol. 33. Parts 1 and 2. 1943, გვ. 82-86; **გ. ლომთათიძე**. საქართველოს მოსახლეობის სოციალური და კულტურული დახასიათებისათვის ახ. წ. I-III სს. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. I. 1955, გვ. 359; **ო. ლორთქიფანიძე.** ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1968; **თ. ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 255-256; **თ. ყაუხჩიშვილი**. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019

775 **B. M. Metzger.** Sources on the Alans A Critical Compilationby Agusti Alemany. Brill. 2000; **Bruce M. Metzger.** A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia. Journal of Near Eastern Studies Vol. 15, No. 1 (Jan., 1956), გვ. 18-26; **H.S. Nyberg.** Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi, 1946

ხოლო ტექსტი აღდგენილია ასე:

1. Σηραπειτίς Ζηουάχου
2. τοῦ νεωτέρου πιτιάξου
3. θυγάτηρ Πουπλικίου Ἀγρίππα πιτιάξου
4. υἱοῦ ᾿Ιωδμανγάνου γυνή
5. τοῦ πολλάς νείκας ποιήσαντος
6. ἐπιτρόπου βασιλέως ᾿Ιβήρων
7. μεγάλου Ξηφαρνούγου Ἀέθανε
8. νεωτέρα ἐτῶν Κα
9. ἥτις τό κάλλος ἀμείμητον
10. εἶχε

რაც შეეხება დათარიღებას, წარწერას მიაკუთვნებენ:

1. წარწერაში ნახსენებ ისტორიულ პირებზე დაყრდნობით (არამეული ტექსტის გათვალისწინებით) ა) II ს-ის II ნახევარს;[776] ბ) III საუკუნის I ნახევარს.[777]

2. პალეოგრაფიული ნიშნებისა და ენობრივი მონაცემების მიხედვით – II-III საუკუნეებს. *(პალეოგრაფიული ნიშნები:* „მრგვალი ε, σ, მრგვალი და სამკბილა ω, მორკალული შუა ნაწილით μ, განვითარებული, მომრგვალებული მარჯვენა ნაწილით β და ρ)“; *ენობრივი ნიშნები*: „η მოკლე და გრძელი e-სთვის, ηου- ευ დიფთონგისთვის, εεει დაწერილობა i-სთვის“;[778] ზოგადად წარწერაში იტაციზმის სამი შემთხვევა გამოიყოფა (Σηραπειτίς, νείκας, ἀμείμητον) ქართული ხშ- კომპლექსი გადმოცემულია ბერძნული ξ-თი (πιτιάξου).[779]

[776] **გ. წერეთელი.** არმაზის ბილინგვა. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, ენიმკის მოამბე. XIII. 1942, გვ. 34-42; **G. Tseretheli.** A Bilingual Inscription from Armazi near Mcḫeta in Georgia. The Journal of Roman Studies. Vol. 33. Parts 1 and 2. 1943, გვ. 82-86; **B. M. Metzger.** A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia; Journal of Near Eastern Studies Vol. 15, No. 1 (Jan., 1956), გვ. 18-26

[777] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 255-256

[778] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 255-256

[779] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999, გვ. 255-256

ყველა გამოცემა[780] ბერძნული ტექსტის წაკითხვის ერთ ვარიანტს ეყრდნობა, თუმცა თარგმანი და ინტერპრეტაცია ნაწილობრივ სხვადასხვაგვარია.

თარგმანი:

1. სერაპიტი, ზევახისა,
2. მცირისა პიტიახშისა (გ.წერეთელი) / პიტიახშისა, მცირე ზევახისა (თ. ყაუხჩიშვილი)/ ახლანდელის პიტიახშის, ძევახისა (ს. ყაუხჩიშვილი)[781]/ (შედარებით) უფრო ახალი (დანიშნული) პიტიახშისა, ძევახისა (ე.კ.)
3. ასული, პიტიახშ პუბლიკიოს აგრიპას
4. ძის, იოდმანგანის, მეუღლე
5. მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი
6. ეპიტროპოსისა,[782] იბერთა მეფისა
7. დიდისა ქსეფარნუგისა. გარდაიცვალა
8. ახალგაზრდა, 21 წლის/ 21 წელზე შედარებით ნორჩი, შედარებით ახალგაზრდა (ან 21 წელზე უფრო ახალგაზრდა - ე.კ.)[783]
9. რომელსაც უბადლო სილამაზე
10. ჰქონდა.

νεωτέρος სიტყვის მნიშვნელობის განსაზღვრასთან დაკავშირებით საყურადღებოდ გვეჩვენება მისი, როგორც ზედსართავის, შედარებითი ხარისხის (νέος „ახალი, ახალგაზრდა, ნორჩი...“ νεωτέρος „(შედარებით) უფრო ახალი, ახალგაზრდა, ნორჩი...“) სხვადასხვა ფორმით წარწერაში ორჯერ გამეორების შემთხვევის (νεωτέρου, νεωτέρα) გათვალისწინება. პირველად იგი, ჩვენი აზრით, „პიტიახშის“ მსაზღვრელია (νεωτέρου πιτιάξου), ხოლო

[780] **გ. წერეთელი.** არმაზის ბილინგვა. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. ენიმკის მოამბე. XIII. 1942, გვ. 34-42; **ს. ყაუხჩიშვილი.** არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 171-175; **თ. ყაუხჩიშვილი.** ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 249-252; **თ. ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 255-256

[781] **გ. წერეთელი.** არმაზის ბილინგვა. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, ენიმკის მოამბე. XIII. 1942, გვ. 34-42; **ს. ყაუხჩიშვილი.** არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 171-175; **თ. ყაუხჩიშვილი**. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 249-252; **თ. ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 255-256

[782] მმართველი, მეფის მონაცვლე (ს. ყაუხჩიშვილი); სპასპეტი (გ. წერეთელი, თ. დუნდუა); პროკურატორი-ეზოსმოძღვარი (ა. შანიძე)

[783] ბერძნულ ენაში 20-დან 30 წლამდე ასაკის აღსანიშნავად, რამდენიმე, ხშირად სინონიმური, ტერმინი გამოიყენებოდა და მათ შორისაა ესეც (იხ. Christian Laes, John Strubbe. Youth in the Roman Empire, the Young and the Restless Years. Cambridge University Press. 2014, გვ. 41)

მეორე შემთხვევაში - თავად გარდაცვლილის და, როგორც ეს მომდევნო სიტყვათშეთანხმებით დგინდება (ἐτῶν Κα „21 წლისა“) ამ უკანასკნელის ასაკის შეფასებას წარმოადგენს და ნიშნავს „(შედარებით) უფრო ახალგაზრდას, უფრო ნორჩს ვიდრე“, შესაბამისად, ვფიქრობთ, პიტიახშთან დაკავშირებით, იგი, შეიძლება ნიშნავდეს შემდეგს: „ (შედარებით) უფრო ახალი პიტიახშის“, რაც გარკვეულწილად ეხმიანება სიმონ ყაუხჩიშვილის თვალსაზრისს. რაც შეეხება სერაპიტის ასაკს, არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტში აღნიშნულია, რომ სერაპიტი სიცოცხლის 21-ე წელს გარდაიცვალა, სხვაგვარად: 21-ე წელში იყო გადამდგარი, ანუ გარდაცვალებისას იყო 20 წლის, რაც, მართლაც, უნდა ჩანდეს ბერძნულ ვერსიაშიც: „უფრო ახალგაზრდა 21 წელზე“.

რაც შეეხება ტერმინს ἐπιτρόπος, რომელიც უდრის რომაულ procurator-ს, მეცნიერთა შორის იგი დღემდე დავას იწვევს. გ. წერეთელმა ტერმინი და მისი შესაბამისი არამეული rb. trb- მიიჩნია სპარსული ტერმინის, სპასპეტის შესატყვისად.[784] გ. ლომთათიძე ტერმინს „მხედართმთავრად“ თარგმნის.[785] ამავე აზრისაა კ. გრიგოლია.[786] ო. ლორთქიფანიძე მას „სამეფო მეურნეობის გამგებელს“ უწოდებს,[787] ხოლო ა. შანიძეს და ს. ყაუხჩიშვილს, რომელსაც ეთანხმება თ. ყაუხჩიშვილი, მიაჩნიათ, რომ ἐπιτρόπος ძველ ქართულ „ეზოისმოძღვარს“ და თანამედროვე ქართულ „მეურვეს“, „გამგებელს“ უნდა აღნიშნავდეს.[788]

არმაზის ბილინგვაში ბევრი საინტერესო საკუთარი სახელი ფიგურირებს, რომელთა უმეტესობა პირველად ჩნდება ქართულ ონომასტიკონში.

წარწერა პირველად გამოცემულია გ. წერეთლის მიერ.[789]

წარწერა ასეც შეიძლება ითარგმნოს:[790]

„სერაფიტა, ასული პიტიახშ ჯავახ მცირისა, მეუღლე პუბლიკიოს აგრიპა პიტიახშის ძის იოდმანგანისა – იბერთა დიდი მეფის ქსეფარნუგის მრავალ გამარჯვებათა მომპოვებელი სპასპეტისა (თ. დ. ἐπίτροπος), გარდაიცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, ოცდაერთი წლისა, მქონებელი შეუდარებელი სილამაზისა.“

---

784 გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა. თბილისი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, ენიმკის მოამბე. XIII. 1942, გვ. 44 და შმდ.

785 გ. ლომთათიძე. საქართველოს მოსახლეობის სოციალური და კულტურული დახასიათებისათვის ახ. წ. I-III სს: ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. I. 1955, გვ. 359

786 კ. გრიგოლია. ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან. ტ. 1, ახალი ქართლის ცხოვრება. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1954, გვ. 18-19

787 ო. ლორთქიფანიძე. ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1968, გვ. 26

788 ამასთან დაკავშირებით იხ.: თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 248

789 გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა. ენიმკის მოამბე. XIII. 1942

790 წაკითხვა ეკუთვნის თ. დუნდუას.

ეს მალზედ კარგად ცნობილი არმაზის ბილინგვის ბერძნული ნაწილია ოდნავ სახეცვლილი ქართული თარგმანითურთ, ბერძნული ტექსტი სტელის ზედა არეზეა ამოკვეთილი; მის ქვემოთ არამეული ტექსტია.[791] Ἐπίτροπος უდრის არამ. trbṣ, რაც აგრიპას მიმართაც იხმარება; ის არის ფარსმანეს trbṣ.[792] ე.ი. აგრიპა სამეფოში მეორე კაცია, და აგრეთვე – თუ სახელის მიხედვით ვიმსჯელებთ – რომის მოქალაქეც; Publicius, აშკარად, არის რომაული nomen.

ძველად იტალიურ კონფედერაციულ არმიაში რომაული სტრუქტურული უპირატესობა რეგულირდებოდა ნორმატიული აქტით – civitas sine suffragio, მოქალაქეობა საარჩევნო უფლების გარეშე, ე.ი. მოკავშირეები იყვნენ რომის სწორედ ასეთი მოქალაქეები, ინარჩუნებდნენ რა საკუთარ სოციალურ კონტრაქტებს (res publica). ლათინური უფლებები რაღაც საშუალოა რომის მოქალაქეობასა და უცხოელის სტატუსს შორის. ლათინები, რა თქმა უნდა, დამატებით, საკუთარ ავტონომიურ სოციალურ კონტრაქტს ქმნიდნენ. რომის არმია სწორედ რომაელთაგან და ლათინთაგან შედგებოდა, დანარჩენი კონტინგენტები კი მოკავშირენი (socii) არიან.[793]

ძვ. წ. II ს-დან რომი უკვე ცდილობს მართოს იტალია. ლათინთა ჯარების სათავეში მყოფი რომაელი მაგისტრატები ამავე დროს რომაული სახელმწიფო სტრუქტურის სამოქალაქო აღმასრულებელნი იყვნენ; ადგილობრივი ადმინისტრაცია ცენტრს ექვემდებარებოდა.[794]

მოკავშირეთა ომმა იტალიური კომუნალური სტრუქტურები თვითმმართველ მუნიციპიებად აქცია, სწორედ ამ გზით მოხვდნენ მოკავშირეები რომაულ თანამეგობრობაში. მუნიციპია ძველ ტომს შეესაბამება; ყოფილ მოკავშირეს და უკვე ახალ მოქალაქეს აქედან მოკიდებული ორმაგი ცხოვრება აქვს, ურთიერთდაკავშირებული და განუყოფელი.[795]

მალე აღნიშნული სისტემა ციზალპიურ გალიაზეც გავრცელდა. ამიერიდან იტალია მთელი ნახევარკუნძულია, მესანას სრუტედან ალპების მთისწინეთამდე.[796]

---

[791] Г. В. Церетели. Армазская билингва. Двуязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мцхета-Армази. Тбилиси, Издательство Академии наук Грузинской ССР. 1941, გვ. 22-23; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი. 1970, გვ. 770

[792] Г. В. Церетели. Армазская билингва. Двуязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мцхета-Армази. Тбилиси, Издательство Академии наук Грузинской ССР. 1941, გვ. 32

[793] A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 46, 73, 96, 98

[794] A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 105

[795] A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 150, 153

[796] A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 159

კეისრის და ავგუსტეს პოლიტიკა რომის მოქალაქეობის უკვე პროვინციებზე ფართოდ გავრცელებას გულისხმობდა; იტალიური მასშტაბური ემიგრაცია ყოველივე ამის საფუძველია. Ius Latii იშვიათად ესპანეთის და გალიის ყველაზე უფრო რომანიზებულ მხარეებსაც ეძლეოდა; აუცილებელი პირობა სწორედ რომ რომანიზაციაა. შემდეგი საფეხური კი სრული მოქალაქეობაა.[797]

კარაკალამ რომის მოქალაქეობა იმპერიის მთელ თავისუფალ მოსახლეობას უბოძა.[798]

იყო ინდივიდუალური დოტაციებიც. დასავლეთ პროვინციებში მცხოვრები დომიციების (Domitii), ფაბიების (Fabii) და პომპეების (Pompeii) წინაპრებს რომის მოქალაქეობა უნდა მიეღოთ შემდეგი სარდლებისგან – დომიციუს აჰენობარბა, ფაბიუს მაქსიმე და პომპეუს მაგნუსი.[799]

კეისარმა, პირველმა რომის ისტორიაში, მეფე რომის მოქალაქედ აქცია.[800] ეს წესი შემდგომაც გამოიყენებოდა. ბრიტანეთისთვის რომაული tria nomina ასე ჟღერდა – Ti. Claudius Cogidubus, მისი კეთილისმყოფელი ან კლავდიუსი, ან ნერონია; თრაკიისთვის – C. Iulius Rhometalcus, მისი წინაპრის კეთილისმყოფელი კეისარი ან ავგუსტეა; პონტოსთვის – M. Antonius Polemo, მისი კეთილისმყოფელი ანტონიუსია; იუდეისთვის – M. ან C. Iulius Agrippa.[801]

რომის მოქალაქეობის ბოძების ქართული შემთხვევა ძალზედ საინტერესოა, პუბლიკიუს აგრიპა ხომ ფარსმანეს სპასპეტია, ფარსმანეს კი იმპერატორ ადრიანესთან საკმაოდ არაერთგვაროვანი ურთიერთობანი ჰქონდა. რომაელი სარდალი C. Quinctius Certus Publicius Marcellus, legatus divi Hadriani provinciarum Syriae et Germaniae superioris, მიჩნეულია კონკრეტულ დონორად.[802]

ბარ-კოხბას და აჯანყებული იუდეველების წინააღმდეგ საბრძოლველად ადრიანემ თავისი საუკეთესო გენერლები გაგზავნა. ანკირაში (გალატია) აღმოჩენილი ორი წარწერა ადასტურებს IV სკვითური ლეგიონის

797 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 225, 233

798 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 280, 287

799 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, გვ. 295

800 D. Braund. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship. Beckenham, Kent, Fyshwick, Australia. 1984, გვ. 45

801 D. Braund. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship. Beckenham, Kent, Fyshwick, Australia. 1984, გვ. 39, 41-42, 44

802 Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III. Pars VI. Consilio et Avctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis. Iteratis Curvis Ediderunt Leiva Petersen, Klaus Wachtel. Adivvantibus M. Heil, K.-P. Johne, L. Vidman. Berolini. Novi Eborau. MCMXCVIII, გვ. 433-434, №№1038, 1042

(legio IV Scythica) სენატორული წოდების ლეგატის სირიაში ყოფნას, რომელიც, ამავე დროს, ამ პროვინციის მმართველიცაა. მისი სახელია პუბლიკიუს მარკელუსი, და მან თავისი არმიის ნაწილითურთ იუდეას მიაშურა საომარ მოქმედებებში მონაწილეობის მისაღებად. აკვილეას წარწერა გვამცნობს, რომ C. Quinctius Certus Publicius Marcellus ყოფილა არა მარტო კონსული, ავგური და legatus divi Hadriani provinciae Syriae et Germaniae superioris, არამედ ის ტრიუმფალური ნიშნებითაც (ornamenta triumphalia) დაუჯილდოებიათ.[803]

აჯანყება იმდენად სახიფათო იყო, რომ მის ჩასახშობად სხვადასხვა ადგილებიდან სასწრაფოდ გადაისროლეს დამატებითი ლეგიონები. იმისათვის, რომ ვინმე ლეგიონში ჩარიცხულიყო, ის აუცილებლად რომის მოქალაქე უნდა ყოფილიყო. სამაგიეროდ, ორივე იტალიურ ფლოტში, classis Ravennas და classis Misenensis, შედარებით ადვილი იყო მოხვედრა. და აი, ახლა classis Misenensis ჯარისკაცები შეუერთდნენ legio X Fretensis. ე.ი. მათ სასწრაფოდ მიეცათ civitas Romana. სიტუაცია მართლაც რომ დაძაბული ყოფილა! კიდევ ერთი – შეფერთხილ ლეგიონთა შესავსებად ახალი შეკრება გამოცხადდა. ძალზედ დაზარალდა დამხმარე ნაწილებიც.[804] ამ მხრივაც რაღაც უნდა ეღონათ.

ყოველივე ზემოთქმული შესაძლოა ასე შეჯამდეს: რომაელთა დასახმარებლად სამხრეთისკენ დაძრულ იბერულ კონტინგენტს სპასპეტი აგრიპა ედგა სათავეში ფარნავაზიანთა მმართველი კლანიდან. სირიის ლეგატმა პუბლიკიუს მარკელუსმა მას civitas Romana და საკუთარი გვარი უბოძა. ყოველივე ამის რატიფიკაცია უკვე შემდგომი საფეხურია.

რომის მოქალაქეთა „ქართულ“ სიაში აგრიპა მარტო არ არის.

II-III სს. დათარიღებულ ვერცხლის დიდ ლანგარზე იბერთა მეფის ფლავიოს (ფლავიუს) დადეს სახელია გამოყვანილი. უეჭველია, რომ მის წინაპარს ვესპასიანემ ან დომიციანემ უბოძა რომის მოქალაქეობა, მან კი ის მემკვიდრეობით მიიღო.[805]

რომაული გვარები, მაგ. Aurelius, სახეზეა IV ს-შიც კი.

ბევრი რამ, რაც რომაელებმა შექმნეს, ევროპის მოწყობის საფუძველი გახდა, მათ შორის – ფართო ინტეგრაციული დიაპაზონი. რომაელებს წესად ჰქონდათ მიეცათ რომის მოქალაქეობა იმპერიის საზღვრებთან მცხოვრებ მეფეთათვის. აღმოსავლეთის ლიმესს განსაკუთრებული ყურადღება

[803] W. Eck. The Bar Kokhba Revolt. The Roman Point of View. The Journal of Roman Studies. v. LXXXIX. Leeds. 1999, გვ. 83, 85

[804] W. Eck. The Bar Kokhba Revolt. The Roman Point of View. The Journal of Roman Studies. v. LXXXIX. Leeds. 1999, გვ. 79-80

[805] Очерки истории Грузии. т. I. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1989, გვ. 415; D. Braund. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship. Beckenham, Kent, Fyshwick, Australia. 1984, გვ. 43

ექცეოდა. დეზინტეგრაციის ხანაშიც კი, როცა ბრიტანეთი, გალია და ესპანეთი განცალკევებას ლამობდა, იმპერიული არმიების აღმოსავლურ კამპანიებში მოკავშირე მეფენი კვლავ რომს ერთგულებდნენ. მათ შორის იყო იბერიის მეფეც, ხშირად – რომის მოქალაქე.

მოდით, დავუბრუნდეთ აგრიპას საკითხს. მონეტები მხარს უჭერს იბერთა კონტინგენტის იმპერიულ საჯარისო სტრუქტურაში ყოფნას. ქართლში ადრიანეს 8 აურეუსია ნაპოვნი, ეს ორჯერ მეტია სხვა რომელიმე იმპერატორის აქ აღმოჩენილ ოქროზე. ეტყობა, მოლაშქრეებს კარგი საჩუქარი მიუღიათ.[806]

პუბლიკიუს აგრიპას გაუმართლა. საოცრად წარუმატებელი გამოდგა იბერთა მეფის ძმის ამაზასპის ლაშქრობა ტრაიანეს პართულ კამპანიაში. ის გარდაიცვალა სამხედრო დიდების[807] და რომის მოქალაქეობის გარეშე.[808]

806 Г. Ф. Дундуа. Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. Тбилиси. 1982, გვ. 247; თ. დუნდუა და სხვ. სამონეტო მიმოქცევა ქართლში/იბერიაში I-IV საუკუნეებში. ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); ყველაფერ ამასთან დაკავშირებით იხ. თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2017, გვ. 152-156

807 მართალია, ამაზასპი ბრძოლის დაწყებამდე გარდაიცვალა, მაგრამ მისი სამხედრო ძლიერება განდიდებულია მის ეპიტაფიაში, რამაც, გარკვეულწილად, მას სამხედრო დიდება მოუტანა (ე.კ.). რაც შეეხება მოქალაქეობას, ამასთან დაკავშირებით იხ. დედოფალ ულპიას წარწერა და ამაზასპის ეპიტაფია

808 А. И. Амиранашвили. Иберия и римская экспансия в Азии. ВДИ. 1938. №4, გვ. 164

ლუციუს ვერუსის პართულ ექსპედიციასთან დაკავშირებული წარწერა რომიდან

რომში, Ospedale S. Giovanni-ს ტერიტორიაზე[809] აღმოჩენილია თეთრი მარმარილოს დაფის ორი, შეუსაბამო ფრაგმენტი, ზომები: სიმაღლე-23, 5 სმ, სიგანე-22 სმ; სისქე-3,1 სმ. სავარაუდოდ, დაფა საპატიო ქანდაკების კვარცხლბეკის ნაწილს წარმოადგენდა (იხ. დანართი 42). დაფა დათარიღებულია ახ.წ. 169- 171 წწ-ით. დაფაზე შესრულებულია ლათინური წარწერა 12 სტრიქონად. წარწერის ასოთა სიმაღლე არის 3,3 სმ.

დაფაზე წარწერა შემდეგი სახითაა წარმოდგენილი:

[]
[]
[]
[]V[]
[] ROVINCIA[]
[] AE LEG LEG I[]
[] IAM ET HIBE[]
[] NAICAE ET PROV[]
[] AD[]
[] E ET ORAT
[] A SENAT[]
[]SC

წარწერა ასეა აღდგენილი:

Q(uinto) Antistio Advento Q(uinti) f(ilio) Quir(ina)]
[Postumio Aquilino, co(n)s(uli), sacerdoti fetiali],
[IIIviro viarum curandarum, tribuno mil(itum) leg(ionis) I Minerviae p(iae) f(idelis)],
[quaestori pr(o) pr(aetore) pro]v[inciae Macedoniae, seviro equitum Romanor(um)],
[trib(uno) pl(ebis) leg(ato) pr(o) pr(aetore) p]rovinci□a□[e Africae praetori ---], [leg(ato) leg(ionis) VI ferrat]ae, leg(ato) leg(ionis) I□[I adiutricis p(iae) f(idelis) in expeditione]
[Parthica per Armen]iam et Hibe□[riam, donis militaribus donato],
[leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) III Cyre]naicae et prov[inciae Arabiae, curatori operum]

---

[809] საყურადღებოა, რომ ანტიკურ ხანაში ამ ადგილას, რომელიც კელიუმის ბორცვზე მდებარეობს, იყო მარკუს ავრელიუსის დედის, დომიცია ლუცილას ვილა, სადაც მომავალმა იმპერატორმა ბავშვობა და სიყმაწვილე გაატარა. აქ აღმოჩენილია კვარცხლბეკი მარკუს ავრელიუსის ცნობილი ცხენოსანი ქანდაკებისა, რომელიც მოგვიანებით - 1538 წელს კაპიტოლიუმზე გადაიტანეს (Carlo Pavia, Guide to Underground Rome, Guida di Roma Sotterranea, Gangemi editore, Rome, 2011, 379)

[locorumque publicorum, leg(ato) Aug(usti)] ad [praetenturam Italiae]
[et Alpium, ---]e et orat[ione (?) ---]
[---] a senat[u statua? ---],
[ex] s(enatus) c(onsulto).[810]

აღდგენილი ტექსტის მიხედვით, წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

„კვინტუს ანტისტიუს ადვენტუსის, კვინტუსის ვაჟიშვილის, კვირინის, პოსტუმიუს აკვილინუსის, კონსულისა და ფეციალური ქურუმის, გზათა მმართველი კვატროვირის, წმინდა ერთგული მინერვიული I ლეგიონის სამხედრო ტრიბუნის, მაკედონიის პროვინციის კვესტორისა და პრეტორის, რომაელ ევკვიტთა სევირის, პლებსის ლეგატის, აფრიკის ლეგატისა და პრეტორის, ფერატას VI ლეგიონის ლეგატის, წმინდა ერთგული დამხმარე (Adiutrix) I ლეგიონის ლეგატის დროს, არმენიისა და იბერიის გავლით პართული ექსპედიციისას სამხედრო ჯილდოებით დაჯილდოვ-და ***კირენეის და არაბეთის პროვინციის III ლეგიონის იმპერატორის ლეგატი, საზოგადოებრივ ადგილთა და შენობათა კურატორი****, იტალიის პრეტენტურასა და ალპებში იმპერატორის ლეგატი...და სიტყვით/მოხსენებით (?) სენატის მიერ ქანდაკება? სენატთან შეთანხმებით“.*

არსებობს წარწერის აღდგენის ასეთი ვერსიაც:

pro]v[inciae 3] / [3 p]rovincia[e 3] / [leg(ato) leg(ionis) VI Ferrat]ae leg(ato) leg(ionis) I[I Adiutricis P(iae) F(idelis) in expeditione] / [Parthica per Armen]iam et Hibe[riam donis militaribus donato] / [leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) III Cyre]naicae et prov[inciae Arabiae curatori operum] / [locorumque publicorum leg(ato) Aug(usti)] ad [praetenturam Italiae] / [et Alpium 3]e et orat[ione(?) 3] / [3] a senat[u 3] / [ex] s(enatus) c(onsulto)

ტექსტის ამგვარი აღდგენის მიხედვით, წარწერა ასე შეიძლება ითარგმნოს:

„კვინტუს ანტისტიუს ადვენტუსის, კვინტუსის ვაჟიშვილის, კვირინის, პოსტუმიუს აკვილინუსის, კონსულისა და ფეციალური ქურუმის, გზათა მმართველი კვატროვირის, წმინდა ერთგული მინერვიული I ლეგიონის, ადიუტრიქსის, სამხედრო ტრიბუნის, მაკედონიის პროვინციის კვესტორისა და პრეტორის, რომაელ ევკვიტთა სევირის, პლებსის ლეგატის, აფრიკის ლეგატისა და პრეტორის, VI ლეგიონის, ფერატას, ლეგატის,

[810] HD030520, The Epigraphic Database Heidelberg. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD030520 ბოლო ნახვა: 10.02.2022; EDR093391, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR093391 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

I ლეგიონის, ადიუტრიქსის, ლეგატის დროს, ***არმენიისა და იბერიის გავლით პართული ექსპედიციისას*** *სამხედრო ჯილდოებით დაჯილდოვდა III ლეგიონის, კირენაიკას, იმპერატორის ლეგატი და არაბეთის პროვინციის საზოგადოებრივ ადგილთა და შენობათა კურატორი, იტალიის პრეტენტურასა და ალპებში იმპერატორის ლეგატი...და სიტყვით/მოხსენებით (?) სენატის მიერ ქანდაკება? სენატთან შეთანხმებით".*

წარწერაში მოხსენიებულია კვინტუს ანტისტიუს ადვენტუსი (Quintus Antistius Adventus) (ახ.წ. 120-175 წწ.), რომელიც იყო რომაელი პოლიტიკოსი და გენერალი. სხვა წარწერებში იგი სრული სახელით – კვინტუს ანტისტიუს ადვენტუს პოსტიმიუს აკვილინუსად (Quintus Antistius Adventus Postumius Aquilinus) იხსენიება. დღემდე არ არის დადგენილი, რატომ ეწოდა მას სახელი Postumius Aquilinus. მეცნიერთა აზრით, ნაკლებად დამაჯერებელია, რომ კვინტუს ანტისტიუს ადვენტუსი იყო პოსტუმუსი, რომელიც ნაშვილები იყო კვინტუს ანტისტიუსის მიერ, უფრო საფიქრებელია, რომ ეს სახელი მომდინარეობს მისი დედის მხრიდან, რომელიც, როგორც ეს სხვა წარწერიდან ირკვევა, იყო Antonia Prisca.[811] ჩვენი აზრით, თუკი დავუშვებთ, რომ ამ უკანასკნელს ეტრუსკული ფესვები ჰქონდა (ამ თვალსაზრისით, საყურადღებოა, მისი მეტსახელი Prisca- შდრ. Lucius Tarquinius Priscus), ადვილად ასახსნელია, რატომ აქვს დართული კვინტუს ანტისტიუს ადვენტუსის სახელს მეორე საგვარეულო სახელი, რაც სწორედ ეტრუსკულ ტრადიციას შეესაბამებოდა – პიროვნული იდენტიფიკაციისას მამის სახელთან ერთად, როგორც წესი, იყენებდნენ დედის საკუთარ და საგვარეულოს სახელსაც – მატრონიმს და ასევე ბებიისა და ბაბუის საკუთარ და საგვარეულო სახელებს.[812]

რაც შეეხება პართულ ექსპედიციას, ცხადი ხდება, რომ ამ ლაშქრობაში არმენიის და იბერიის მიმართულებით მონაწილეობას იღებდა რომაული ჯარი.

ახლა დაწვრილებით ამ ლაშქრობისა და ამ ლაშქრობაში იბერიის როლის შესახებ.

ლუციუს ვერუსის პართული კამპანია 161-162 წლის ზამთარში დაიწყო. აღმოსავლეთიდან რომში ცუდი ამბები მიდიოდა, სირიაში, როგორც ჩანს, აჯანყება მზადდებოდა და გადაწყდა, რომ ერთ-ერთი იმპერატორი – ან მარკუს ავრელიუსი ან ლუციუს ვერუსი აღმოსავლეთში სალაშქროდ

---

811 Olli Salomies. Adoptive and Polyonymous Nomenclature in the Roman Empire. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica. 1992, გვ. 82

812 G. Bonfante, L. Bonfante. The Etruscan Language, an introduction. Manchester University Press, Manchester and New York. 2002, გვ. 89

გამგზავრებულიყო.[813] ლუციუს ვერუსს, როგორც ჩანს, დიდად არ სურდა გამგზავრება, თუმცა, 162 წლის ზაფხულში იგი დაიძრა აღმოსავლეთისკენ, ჩავიდა ეფესოში, თუმცა, 162 წლის დასასრულამდე ჩააღწია თუ არა ანტიოქიაში – უცნობია.[814] რომაელებმა აღმოსავლეთში სამი ლეგიონი სრულად გადაისროლეს ჩრდილოეთიდან: ქვემო გერმანიიდან I ლეგიონი Minervia, ქვემო პანონიიდან II ლეგიონი Adiutrix და ქვემო მოეზიიდან – V Macedonica.[815] I და V ლეგიონების ლეგატები იყვნენ მარკუს კლავდიუს ფრონტონი და პუბლიუს მარციუს ვერუსი, რომლებიც 163 წელს სტაციუს პრისკუსის სარდლობით წარმატებას აღწევენ არმენიაში. ადიუტრიქსი სირიის მხარეს გადაიყვანეს და X ლეგიონის, Gemina-ს ნაწილები შეუერთეს. 163 წლისთვის პრისკუსმა არმენიის დედაქალაქი, არტაქსატა დაიმორჩილა, ხოლო ვერუსმა მიიღო ტიტული — არმენიაკუსი (არმენიის დამპყრობელი).[816] ამის შემდეგ, ვერუსი დროს ანტიოქიაში ატარებს და როგორც ჩანს, ლაშქრობაში მონაწილეობას თავს არიდებს.[817] პართიის მეფე ვოლოგეზე არ ეგუებოდა რომაელების რეგიონში გაძლიერებას და დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს არ თანხმდებოდა. მეტიც, 163 წელს პრისკუსის მიერ არმენიის დაკავების პარალელურად, პართელებმა მალევე ჩამოაგდეს ოსროენეს პრორომაული ორიენტაციის მეფე და ტახტზე საკუთარი კანდიდატი დასვეს.[818] 163 წელს რომაელებმა არმენიაში ტახტზე ხელახლა გაამეფეს თავისი კანდიდატი, გაიუს იულიუს სოჰემუსი.[819] ამის შემდეგ რომაელების ყურადღება უფრო სამხრეთით არის გადატანილი, რადგან პართელებთან ბრძოლა სწორედ იქ მიმდინარეობდა. ამ მოვლენების შესახებ ყველაზე მნიშვნელოვან წყაროდ ითვლება ლეგატ ფრონტონის წერილები მარკუს ავრელიუსისადმი და სწორედ აქ, რაც ჩვენთვის საყუ-

[813] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 160

[814] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 161

[815] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 161

[816] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 162

[817] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 162

[818] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 162

[819] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 162

რადღებოა, დაცულია პატარა ცნობა იბერიელებთან დაკავშირებით, რომელსაც ქვემოთ შევეხებით.[820]

საქართველოს ისტორიის კონტექსტში, ამ წარწერაში ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთია **„in expeditione Parthica per Armeniam et Hiberiam“** „არმენიისა და იბერიის გავლით პართული ექსპედიციისას“, რასაც დაწვრილებით განვიხილავთ.

ჩვენი აზრით, რომში აღმოჩენილი წარწერის ამ მონაკვეთიდან ისე ჩანს, რომ იბერიელები რომაელებისა და პართელების სამხედრო დაპირისპირების რაღაც ეტაპზე არა რომაელების, არამედ უფრო პართელების მხარეს დგანან, რადგან საკუთრივ პართიელების წინააღმდეგ ლაშქრობის დაწყებამდე რომაელები ე.წ. პრევენციულ ღონისძიებას ატარებენ – პართელთა გავლენის შემცირებას ცდილობენ რეგიონში. სწორედ ამ მიზნით ისინი მიემართებიან ჯერ არმენიაში (რითი დასრულდა არმენიაზე ეს „გავლა“, ჩვენ ზემოთ უკვე განვიხილეთ), შემდეგ კი – იბერიაში. მხოლოდ ამის შემდეგ მიდიან ისინი სამხრეთში საკუთრივ პართელებთან საომრად. საინტერესოა, რომ, როგორც ჩანს, არმენიაში ლაშქრობისას, გარკვეულ ეტაპზე, რომაული ლეგიონების რაღაც ნაწილები მაინც, სავარაუდოდ, იბერიაშიც ყოფილა გაგზავნილი. რატომ უნდა შექმნილიყო ამის საჭიროება?

იბერია ზოგადად უფრო პრორომაული ორიენტაციით გამოირჩეოდა, თუმცა, არსებობდა პერიოდული სირთულეები, მაგალითად, ფარსმან ქველის მეფობისას. მართალია, ფარსმან ქველი არც პროპართული ორიენტაციის ყოფილა ოდესმე, მას საკმაოდ დამოუკიდებლად ეჭირა თავი, რაც რომაელებს გარკვეულ პრობლემებს უქმნიდა. ჰადრიანუსის დროს მისი ურთიერთობა რომთან დაძაბული იყო, თუმცა, როგორც ცნობილია ანტონიუს პიუსის მეფობაში იბერია-რომის ურთიერთობები გამოსწორდა, რასაც მოწმობს როგორც დიონ კასიუსი,[821] ასევე ოსტიაში აღმოჩენილი წარწერა მეფე ფარსმანის მოხსენიებით (იხ. ზემოთ). ფარსმანი რომში ვიზიტით ეწვია იმპერატორ ანტონიუს პიუსს. ამის შემდეგ თითქოს არ უნდა იყოს მოსალოდნელი რომსა და იბერიას შორის გაუგებრობები. თუმცა, ფარსმანის სიკვდილის შემდეგ „ქართლის ცხოვრება“ საკმაოდ საინტერესო პერიპეტიების შესახებ მოგვითხრობს:

> „მაშინ გამოვიდეს სპარსნი, და გამოიტანეს თანა მირდატ, და დაიპყრეს ქართლი, და მისცეს მირდატს ნაწილი მისი. ხოლო ნაწილი ფარსმანისი თჳთ დაიჭირეს, და დაუტევეს ერის-თავი არმაზს. ხოლო ფარნავაზ სპასპეტმან წარიყვანა ცოლი და ძე ფარსმან ქუელისა, და ივლტოდა, და **მივიდა სომხითს.**

[820] Marcus Cornelius Fronto, The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius and Various Friends. Edited and for the first time translated into English by C.R. Haines, M.A., F.S.A. London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam's Sons. 1919, გვ. 303
[821] Cassius Dio, LXX, 2

რამეთუ სომეხთა მეფისა ასული იყო ცოლი ფარსმანისი. და **დაიპყრეს ქართლი მირდატ და ერის-თავმან სპარსთამან.** ხოლო მეგრნი დადგეს ერთ-გულობასა ფარსმანის ძისასა.

ხოლო მას ჟამსა მოყუარე იყვნეს სომეხნი და ბერძენნი. მაშინ სომეხთა მეფემან მოირთო ძალი ბერძენთაგან, და წარმოემართა ბრძოლად სპარსთა და ქართველთა. მიერთნეს მეგრნი, და შეკრბა სიმრავლე ურიცხჳ. მაშინ **მირდატ** და ერის-თავმან სპარსთამან მოირთეს ძალი **სპარსეთით**. ხოლო **სომეხნი და ბერძენნი და მეგრნი** შთავიდეს შიგა ქართლს, და მუნ მიეგებნეს სპარსნი და ქართველნი მდინარესა ზედა, რომელსა ჰქჳან **ლიახჳ.** და მუნ იქმნა ბრძოლა მათ შორის ადგილსა, რომელსა ჰქჳან რეჯაჲ. და მოსწყდა ორგნით-ვე ურიცხჳ, იძლივნეს სპარსნი და ქართველნი, და მოკლეს მირდატ და ერის-თავი სპარსეთისა, და მოსრნეს სპანი მათნი.“[822]

აქ რამდენიმე მომენტია საინტერესო — ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ, როგორც ისტორიკოსები ვარაუდობენ,[823] არა მისი უშუალო მემკვიდრე, არამედ უზურპატორი — ქსეფარნუგი ადის ტახტზე, რომელიც არმაზის ბილინგვაშია მოხსენიებული. ქსეფარნუგი ერთადერთია, რომლის შესახებ არ არის მითითებული, რომ იგი მის წინამორბედთან ნათესაურ კავშირში იმყოფებოდა, რის მიზეზად მეცნიერები მის უზურპატორობას მიიჩნევენ.[824] „ქართლის ცხოვრების“ თანახმადაც, მცირე ხნით ტახტს ფარსმანის სპასპეტი, მირდატი იკავებს.[825] ამ მირდატს, როგორც ჩანს, პართია ეხმარება, რაც არ დარჩენილა რომაელთა ყურადღების მიღმა. სწორედ ამიტომ იბერიის ამბებში, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „სომეხნი და ბერძენნი“ ამ შემთხვევაში – რომაელები) უშუალოდ არიან ჩართულნი. გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ პროპართული ორიენტაციის მქონე არმენიელები ამ ლაშქრობაში არ ჩაერთვებოდნენ, ეს ამბავი 163 წლამდე ვერ მოხდებოდა, სანამ რომაელებმა არტაშატი არ დაიკავეს და არმენიის ტახტზე ხელახლა არ დასვეს პრორომაულად განწყობილი გაიუს იულიუს სოჰემუსი, რომელიც 161

822 ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.amsi.ge/istoria/qc/ ბოლო ნახვა: 08.07.2022

823 გ. მელიქიშვილი. საქართველო ახ. წ. I-III საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970. გვ. 366

824 ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.amsi.ge/istoria/qc/ ბოლო ნახვა: 08.07.2022

825 მირდატისა და ქსეფარნუგის იგივეობა ფონეტიკური თვალსაზრისით რთული სამტკიცებელია. თუმცა, კონტექსტი და ისტორიული რეალიები ამ ორი პიროვნების იდენტობისკენ იხრება, მაგრამ შესაძლოა, აქ ორ სხვადასხვა პირთან გვქონდეს საქმე, რომელიც ქართლის ტახტისთვის იბრძვის, ერთის სახელი შემოინახა „ქართლის ცხოვრებაში“, მეორისა — ეპიგრაფიკულ ძეგლებში.

წლის შემდეგ დევნილობაში იყო. საინტერესოა, რომ მათთან ერთად იმავე კონტექსტში იხსენიებიან „მეგრნი“, რაც სრულიად დასაშვები ჩანს. ლაზთა მეფე **პაკორუსი,** რომელიც ანტონიუს პიუსმა დაადგინა მმართველად, დიდი ალბათობით, ამ ეპიზოდში იბერიის საქმეებშიც არის ჩართული (ამასთან დაკავშირებით დეტალურად იხ. მეფე პაკორუსის წარწერები). ფარსმანის მემკვიდრის მხარეს ასეთი ტრიოს — ლაზების, არმენიელების და რომაელების ერთად გამოსვლა უზურპატორის წინააღმდეგ ლოგიკურად გამოიყურება. მირდატის პირველი გამოსვლა და ფარსმანის სიცოცხლეშივე ტახტის ხელში ჩაგდების მცდელობა „სპარსელების“ (პართელების) მხარდაჭერით 161 წლამდე ხდება, ხოლო მეორე გამოსვლა, როგორც ჩანს — ამის შემდეგ. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ფარსმანის მემკვიდრე მცირე ხნით იმალებოდა არმენიაში, რადგან დედა არმენიელი ჰყავდა. შემდეგ, სავარაუდოდ, ლუციუს ვერუსის პართული ექსპედიციის დაწყებით მას შანსი მიეცა, რომ ტახტი დაებრუნებინა. რომაელებმა, როგორც ჩანს, გადაწყვიტეს, ტახტის კანონიერი მემკვიდრისთვის, მეტ-ნაკლებად პრორომაული ორიენტაციის მქონე მეფის შვილისთვის მხარი დაეჭირათ და მას მკვეთრად გამოხატული პროპართული ორიენტაციის მქონე უზურპატორის ჩამოგდებაში დახმარებოდნენ. არმენიის დაკავების შემდეგ ამის განხორციელება მათთვის, დიდი ალბათობით, დიდ პრობლემას არ წარმოადგენდა. გამომდინარე იქიდან, რომ ეს ფაქტი წყაროებში სათანადოდ არ აისახა, საფიქრებელია, რომ ამ ინიციატივაში რომაული ჯარის მხოლოდ მცირე შენაერთი მონაწილეობდა. თუმცა, გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ დიონ კასიუსის თხზულების 71-ე წიგნი, რომელშიც მარკუს ავრელიუსის და ლუციუს ვერუსის პართულ ექსპედიციაზეა მოთხრობილი, ყველაზე ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, შესაბამისად, შესაძლოა, იბერიაში მიმდინარე მოვლენების შესახებ ცნობებმა ჩვენამდე არ მოაღწია. სწორედ ამიტომ რჩება ამ ომის შესახებ ძირითად წყაროდ სწორედ ლეგატ ფრონტონის წერილები მარკუს ავრელიუსისადმი. ფრონტონს, რომელიც მარკუს ავრელიუსის მსგავსად ძალიან განათლებული პიროვნება იყო, როგორც ჩანს, ომის მსვლელობის თაობაზე იმპერატორის ხშირი ინფორმირება ევალებოდა, ამიტომაც არის მისი წერილები დიდი რაოდენობით შემორჩენილი. ერთ-ერთ წერილში, რომელიც დათარიღებულია 161 წლით, იგი იბერებსაც ახსენებს. მარკუს ავრელიუსს იგი შემდეგს ატყობინებს: **„კარგი იქნებოდა, თუ მოისმენდი, პართელები და იბერიელები თავიანთ ენაზე როგორ ადიდებენ მამაშენს (იგულისხმება ანტონიუს პიუსი - ნ. ფ., ე.კ.), ისინი ყველაზე სრულყოფილი ორატ-**

ორები გეგონება".[826] ამ ცნობაში საინტერესოა, რომ, ერთის მხრივ, ჩანს ანტონიუს პიუსის დროს იბერებისა და რომაელების გაუმჯობესებული ურთიერთობა, თუმცა, მეორეს მხრივ, პართელებისა და იბერების ერთ სიბრტყეზე მოხსენიება გარკვეულწილად საეჭვოდ გამოიყურება. ხომ არ არის ეს რემინისცენცია იმისა, რომ იბერების ნაწილი მაინც პროპართული ორიენტაციისა იყო?

ნებისმიერ შემთხვევაში, რომის წარწერა ადასტურებს, რომ ლუციუს ვერუსის პართული ექსპედიციის პერიოდში რომაული ჯარი, როგორც ჩანს, მისი მცირე შენაერთი, მაგრამ მაინც ჩართულია იბერიის სამეფო ტახტისთვის ბრძოლაში, რაც გამოწვეული იყო ფარსმანის კანონიერი მემკვიდრის გაძევებით უზურპატორის მიერ. პროპართულსა და პრორომაულ ორიენტაციას შორის ბრძოლა რამდენადმე უნდა იყოს ასახული იბერთა მჭევრმეტყველების შესახებ ფრონტონის ცნობაშიც. იბერები, ერთის მხრივ, განადიდებენ ანტონიუს პიუსს, თუმცა, მეორე მხრივ, ისინი აქ პართელების გვერდით იხსენიებიან. საინტერესოა, რომ ვოლოგეზ მეოთხის (147-191) დამოკიდებულება ანტონიუს პიუსისადმი შედარებით კეთილგანწყობილია, უარეს შემთხვევაში — ნეიტრალური. სწორედ ამიტომ მიუხედავად იმისა, რომ მას რომთან გარკვეული ტერიტორიული პრეტენზიები ჰქონდა, ანტონიუს პიუსის გარდაცვალებამდე მას ომი რომთან არ დაუწყია. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მარკუს ანტონიუსი გახდა იმპერატორი, ვოლოგეზემ გადაწყვიტა ომი გამოეცხადებინა რომაელებისათვის.[827] შესაბამისად, ისტორიული კონტექსტიც თითქოს ხელს უწყობს იმას, რომ, ერთის მხრივ, ვოლოგეზ მეოთხის პართიის და, მეორეს მხრივ, ფარსმან ქველის იბერიის დამოკიდებულება რომისადმი უფრო კეთილგანწყობილი უნდა ყოფილიყო, რაც აისახა კიდეც ფრონტონის 161 წლით დათარიღებულ წერილში. საფიქრებელია, რომ 161 წელი რომაელთათვის უფრო სიტუაციის დაზვერვის წელია და ფრონტონიც უამრავ წერილს გზავნის მარკუს ანტონიუსთან, რომ აუხსნას აღმოსავლეთში არსებული მდგომარეობა.

წარწერა ყურადღება იპყრობს ფარსმან ქველის გარდაცვალების თარიღის დაზუსტების თვალსაზრისითაც. დიდი ალბათობით, ეს უნდა მომხდარიყო 161-163 წლების შუალედში. როგორც აღვნიშნეთ, ვოლოგეზი ანტონიუს პიუსის მმართველობაში რომის წინააღმდეგ მოქმედებებს

[826] Marcus Cornelius Fronto, The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius and Various Friends. Edited and for the first time translated into English by C.R. Haines, M.A., F.S.A. London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam's Sons. 1919, გვ. 303

[827] A. R. Birley. "Hadrian to the Antonines". In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, გვ. 160-161

არ იწყებს, ამიტომ მისი გარდაცვალება, მარკუს ანტონიუსის და ლუციუს ვერუსის მმართველობის დასაწყისი, როდესაც ვოლოგეზი თავისი ტერიტორიული პრეტენზიების გამხორციელებას იწყებს, უნდა ჩაითვალოს ფარსმან ქველის პართელების მიერ მოწამვლის თარიღის ქვედა ზღვრად, ამავდროულად 161 წელს პართელები არმენიიდან პრორომაულ სოჰემუსს აგდებენ. გარდა ამისა, დიონ კასიუსის ცნობით, ზუსტად ამ სიტუაციაში სატრაპი ტირიდატე მაქელონებისა და ჰენიოხების მეფეს კლავს,[828] რომის კიდევ ერთ მოკავშირეს.[829] ეს ყველაფერი ერთ ქრონოლოგიურ და პოლიტიკურ კონტექსტშია განსახილველი. ფარსმანის გარდაცვალების თარიღის ზედა ზღვარი რეგიონში რომაელების გაძლიერებაა, კონკრეტულად, არმენიის ტახტზე სოჰემუსის დაბრუნება. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, მირდატის წინააღმდეგ რომაელების, პრორომაული არმენიელების, პრორომაული იბერი უფლისწულის და „მეგრთა“ ანუ ლაზების გამოსვლა 163 წლამდე ვერ მოხდებოდა, რადგან ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ მომენტი, როდესაც „მას ჟამსა მოყუარე იყვნეს სომეხნი და ბერძენნი“, არ შეიძლება ყოფილიყო ამ თარიღამდე, ასევე „მაშინ სომეხთა მეფემან მოირთო ძალი ბერძენთაგან (ანუ რომაელთაგან - ნ.ფ., ე.კ.)“, არ შეიძლება ყოფილიყო ასევე 163 წლამდე, სანამ სოჰემუსი ისევ გამეფდებოდა. ამასთან, ეს მოვლენა არც 163 წლის შემდეგ მომხდარი არ შეიძლება იყოს, რადგან, როგორც წარწერაშია აღნიშნული, არმენიისა და იბერიის გავლით რომაელები პართიისკენ გაემართნენ, მართლაც, საკუთრივ პართიის წინააღმდეგ ბრძოლა და უფრო სამხრეთით ბრძოლების გადანაცვლება 163 წელს იწყება.

ამრიგად, ეს ლათინური წარწერა საკმაოდ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის რომი-იბერიის ურთიერთობის შესახებ. იგი ადასტურებს რომაელთა სამხედრო ძალების ყოფნას იბერიაში 161-163 წლებში. უნდა აღინიშნოს, რომ აქამდე ქართულ ისტორიოგრაფიაში პართულ ექსპედიციაში იბერების ჩართულობის საკითხზე ყურადღება არ ყოფილა გამახვილებული, რადგან არც ეს წარწერა იყო შემოტანილი სამეცნიერო მიმოქცევაში და არც ფრონტონის წერილს მიუქცევია აქამდე მეცნიერთა ყურადღება რომი-იბერიის ურთიერთობების კონტექსტში.

[828] Cassius Dio, Historia Romana. LXXI, 14. იხ. ნ. ლომოური. დიონ კასიუსის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1966, გვ. 82

[829] მაქელონ-ჰენიოხები ტრაიანეს მოკავშირეები არიან, ამასთან დაკავშირებით იხ. ამაზასპოსის ეპიტაფია

დედოფალ ულპიას წარწერა

2001 წლის აგვისტოში მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ეზოში მცხეთის არქეოლოგიურმა ინსტიტუტმა გახსნა ქვასამარხი N14, სადაც ქალია დაკრძალული. საყურადღებოა არქეოლოგების დაკვირვება, რომლებსაც მნიშვნელოვნად ეჩვენებათ მიცვალებულის დამარხვის წესი, კერძოდ, მისი პოზა სამარხში – მიცვალებული წევს გულაღმა, გაშოტილ მდგომარეობაში, თავით დასავლეთისაკენ, როგორც ეს მცხეთაში აღმოჩენილ სხვა სამარხებშიც დასტურდება, თუმცა მას გადაშლილი აქვს ბარძაყის და წვივის ძვლები, ხოლო ტერფის ქუსლები ერთმანეთთან აქვს მიტყუპებული. დაკრძალვის ეს წესი კავკასიურ, ლოკალურ ტრადიციას ჰგავს და მეტყველებს მიცვალებულის ეთნიკურ წარმომავლობაზე. ამასთან დაკავშირებით გ. ლორთქიფანიძეს და მ. მშვილდაძეს გამოთქმული აქვთ ვარაუდი, რომ დაკრძალვის ეს წესი უფრო ჩრდილოკავკასიურს წააგავს.[830]

სამარხში 25 დასახელების ნივთია აღმოჩენილი, ძირითადად ოქროსა და ვერცხლის ინვენტარი, მათ შორის არის საბეჭდავი ოქროს ბეჭედი, რომელშიც ჩასმულია სარდიონის გემა-ინტალიო (იხ. დანართი 43). ბეჭედი 40-50 წლის ქალბატონს მარცხენა ხელის ფალანგაზე ეკეთა.[831] ბეჭდის ჩარჩო ოვალურია, რომელზეც მიდუღებულია ოქროსგან ჩამოსხმული ორი ავაზის გამოსახულება. ავაზებს კბილებითა და თათებით უჭერიათ ბეჭდის თვალბუდე. სარდიონის გემა – საბეჭდავზე გამოსახულია ქალის ბიუსტის მარცხენა პროფილი, რომელსაც ამშვენებს წაკვეთილი ცილინდრის ფორმის თავსაბურავი. გემმის სიგრძეა 20 მმ., ხოლო სიგანე - 17 მმ. ნივთის საერთო წონა არის 9, 89 გრამი.[832] გემმის ირგვლივ ფაქიზად გამოყვანილია ბერძნული წარწერა, რომელიც ანაბეჭდზე ასე იკითხება:

ΒΑCΙΛΙCCΑ ||ΟΥΛΠΙΑΝΑΞΙΑ

თ. ყაუხჩიშვილი წაკითხვისა და თარგმანის ორ ვერსიას გვთავაზობს:

1) Βασίλισσα Οὐλπια ναξία – „დედოფალი ულპია ნაქსოსელი"
2) Βασίλισσα Οὐλπια [α]ναξία- „დედოფალი ულპია მბრძანებელი".

[830] გ. ლორთქიფანიძე, მ. მშვილდაძე. ქართლის (იბერიის) „რომანიზაციის" კულტუროლოგიური ასპექტები (I-III სს). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. N1. თბილისი. 2016, (26-40) გვ. 32

[831] ა. აფაქიძე, გ.ყიფიანი, ვ. ნიკოლაიშვილი, გ. მანჯგალაძე, მ. კაპანაძე. სვეტიცხოვლის ეზოში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები, მცხეთა. 2001; მცხეთა – 2001. 2001-2002 საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგების ანგარიშები. VI სამეცნიერო სესია. თბილისი. 2003, გვ. 81-123

[832] A. Apakidze, G. Kipiani and V. Nikolaishvili. A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis, Greek and Roman Studies. 7. 2004, გვ. 129

იქვე მკვლევარი აღნიშნავს, რომ დასაშვებია, წარწერაში ორი მეზობელი ასოდან ერთი იყოს გამორჩენილი, თუმცა რაკიღა წარწერა საგანგებოდაა გამოყვანილი, ეს ნაკლებადაა სავარაუდო. ნაკლებ სავარაუდოა ისიც, რომ იბერიაში მყოფი დედოფალი ინარჩუნებდეს თავის წარმომავლობას, ნაქსოსელობას.[833] საბოლოოდ, თ. ყაუხჩიშვილი ამ საკითხს ღიად ტოვებს.

წარწერის წაკითხვის მესამე შესაძლებელი ვერსიაც არსებობს: Βασίλισσα Οὐλπια Ναξία - დედოფალი ულპია ნაქსია.[834] ნაქსია ბერძნულ პროსოპოგრაფიაში დადასტურებული სახელია. ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით, იგი ჩანს ექვს წარწერაში, მათ შორის: Θεοφίλα || Τιμόλεω || Ναξία (IG II² 9982),[835] Νικοστράτη || Κτησιφῶντος || Ναξία (IG II² 9983), Μααρον[— —] || Ναξία [— —] (IG IV 130)[836], Ἀρχία Βήλωνος Ναξία χαῖρε (Samos 504)[837] და კიდევ ორ, ვრცელ წარწერაში[838]. ამ შემთხვევაში დგება საკითხი ორმაგის სახელის შესახებ. ჩვენი აზრით, დასაშვებია, ერთ პიროვნებას ორმაგი სახელი ჰქონოდა. თუმცა, შესაძლებელია, ამ შემთხვევაში საქმე გვქონდეს ეთნიკურის სახელის (ნაქსოსელი) საკუთარ სახელად გადაქცევასთან.

სამარხი, მასში აღმოჩენილი ნივთების უმრავლესობის საფუძველზე, დათარიღებულია ახ.წ. III საუკუნით[839] და, როგორც ფიქრობენ, ეკუთვნის

[833] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 367

[834] არსებობს კიდევ ერთი შესაძლებელი ვარიანტი: Οὐλπίανα ἄξια, თუმცა, ჩვენ ამ წაკითხვას არ ვიზიარებთ.

[835] Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/12429?hs=61-68 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

[836] Inscriptiones Graecae IV = Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecryphaliae, Argolidis, ed. Max Fraenkel. «Corpus inscriptionum graecarum Peloponnesi et insularum vicinarum», 1. Berlin 1902. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/27606?hs=49-56 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

[837] D. F. McCabe. Samos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1986). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/254662?hs=80-87 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

[838] იხ. IG XI,4 1199 და IG XI, 2 145. Inscriptiones Graecae XI. Inscriptiones Deli, fasc. 4, ed. Pierre Roussel. Berlin Reimer. 1914. Nos. 510-1349. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/63684?hs=179-186 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

[839] A. Apakidze, G. Kipiani and V. Nikolaishvili. A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis, Greek and Roman Studies. 7. Tbilisi. 2004, გვ. 133; მ. მშვილდაძე. ფლავიუსებისა და ანტონინუსების საიმპერატორო გვართან დაკავშირებული ნივთები სვეტიცხოვლის N14 მდიდრული აკლდამიდან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIII. თბილისი. 2018, გვ. 103

იბერიის სამეფო ოჯახის წევრ ქალბატონს, რომელსაც ინტენსიური კავშირი ჰქონდა რომის იმპერიის უმაღლეს წრეებთან.[840]

არსებობს ვარაუდი, რომ საბეჭდავი ულპია დედოფლის უფლებრივი მდგომარეობის აღმნიშვნელი პირადი ბეჭედია, ხოლო თავად ულპია, ქართლის დედოფლის ტიტულის მატარებელი უნდა ყოფილიყო.[841] პალეოგრაფიულად წარწერა თარიღდება II-III სს-ით[842] და გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[843]

წარწერა არაერთ შეკითხვას აღძრავს და მათგან, ვფიქრობთ, ყველაზე მთავარია იმის დადგენა, თუ რა კავშირი შეიძლება ყოფილიყო დედოფალსა და ულპიუსების საგვარეულოს (gens Ulpia) შორის.

ულპიუსების საგვარეულო, რომელიც რომის მმართველობის სადავეებთან ტრაიანუსის იმპერატორობის შემდეგ მოექცა (98-117 წწ.), ტრაიანუსის შემდეგაც ინარჩუნებდა გარკვეულ გავლენებს იმპერიაში.

თავდაპირველად გ. ლორთქიფანიძის და მ. მშვილდაძის მიერ გამოითქვა ვარაუდი, რომ ულპიას ეს ბეჭედი-საბეჭდავი წარმოადგენდა იმპერატორ ავრელიანუსის (270-275) მეუღლის, ულპია სევერინას მიერ ნაბოძებ ოქროს პირად ბეჭედ-საბეჭდავს.[844] ულპია სევერინას მამა, შესაძლოა, იყოს „ავგუსტუსების ისტორიაში" მოხსენიებული ულპიუს კრინიტუსი. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს თხზულება ცნობილია მისი ფაქტოლოგიური ცდომილებებით. ულპიუს კრიტინუსი თავს იმპერატორ ტრაიანუსის შთამომავლად მიიჩნევდა. ავრელიანუსი ულპიუს კრიტინუსთან იყო დაახლოებული და ამის გამო ულპიუსების საგვარეულომ გადაწყვიტა მისი შვილად მიღება[845], თუმცა, ეს მხოლოდ ვარაუდია და ისიც საკმაოდ სათუო წყაროზე დაფუძნებული. კონკრეტულად ვისი შვილიც არ უნდა იყოს, ულპია სევერინა ულპიუსების გვარს ატარებს, ხოლო საბეჭდავის არსებობა ახსნილია იმ ფაქტით, რომ ავრელიანუსის გარდაცვალების შემდეგ

---

[840] მ. მშვილდაძე. ფლავიუსებისა და ანტონინუსების საიმპერატორო გვართან დაკავშირებული ნივთები სვეტიცხოვლის N 14 მდიდრული აკლდამიდან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIII. თბილისი. 2018, გვ. 109

[841] მ. მშვილდაძე. ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XII. თბილისი. 2017, გვ. 58

[842] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 369

[843] თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნულწარწერიანი ნივთები მცხეთიდან. ოჩხარი. 2002, გვ. 410-421; T. Kauchtsschischwili. Neuendeckte Gegenstände mit griechischen inschriften aus Mzcheta. Phasis. 5-6. 2003, გვ. 134-140

[844] გ. ლორთქიფანიძე, მ. მშვილდაძე. ქართლის (იბერიის) „რომანიზაციის" კულტუროლოგიური ასპექტები (I-III სს). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე N1. თბილისი. 2016, გვ. 33-34

[845] Smith, William, Sir, A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology. By various writers. ed. 1813-1893. გვ. 1281. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://quod.lib.umich.edu/m/moa/ACL3129.0003.001/1289?rgn=full+text;view=image ბოლო ნახვა: 29.01.2022

ულპია რამდენიმე თვის მანძილზე ფაქტობრივად მართავდა რომს.[846] მოგვიანებით მ. მშვილდაძემ დაწვრილებით შეისწავლა საკითხი, დააზუსტა და აღნიშნა, რომ **ეს საბეჭდავი „უფლებრივი მდგომარეობის აღმნიშვნელი ბეჭედია“ და იგი ქართლის დედოფალს, ულპიას ეკუთვნოდა.**[847]

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მოსაზრებას ჩვენც ვეთანხმებით. მართლაც, ულპია სევერინას საბეჭდავი ბეჭდის არსებობის შესახებ თვალსაზრისი, ჩვენი აზრით, დამაჯერებელი არ არის და ამასთან დაკავშირებით წარმოვადგენთ დამატებით არგუმენტებს:

1. არ მოიპოვება ავრელიანუსის ან ულპია სევერინას მიერ ქართლის/იბერიის დიდებულებსა და სამეფო კართან პირდაპირი ან არაპირდაპირი ურთიერთობის ამსახველი არქეოლოგიური ან ისტორიული დოკუმენტური მტკიცებულება,
2. გაუგებარია, რატომ უნდა შესრულებულიყო რომის იმპერიის „ფაქტობრივი მმართველის“ საბეჭდავი ბერძნულ ენაზე, შესაბამისად, ეს საბეჭდავი ბეჭედი რომზე მეტად, რა თქმა უნდა, საფიქრებელია, რომ იბერიაში ყოფილიყო დამზადებული, სადაც ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა ბერძნულის გამოიყენება ოფიციალურ ენად და არა ლათინურის, როგორც ეს რომშია.
3. თუკი საბეჭდავი თავად იმპერატორ ავრელიანუსის მიერ იყო ნაბოძები იბერიის მმართველისათვის,[848] სხვაგვარად რომ ვთქვათ, თუკი ეს საბეჭდავი ჯერ კიდევ ავრელიანუსის სიცოცხლეში იყო დამზადებული, რატომ უნდა ჰქონოდა ულპია სევერინას „დედოფლის“ სტატუსი? რომის იმპერატორების მეუღლეები დედოფლის ტიტულს ჩვეულებრივ არ ატარებენ, შესაბამისად, ულპია სევერინასთვის მისი მიკუთვნება ამ მხრივაც საეჭვოდ ჩანს. მით უფრო, რომ არ მოიპოვება მტკიცებულება იმის დასადასტურებლად, რომ ულპია სევერინას ოდესმე ჰქონია „Βασίλισσα“-ს სტატუსი. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ნუმიზმატიკური მონაცემები. ავრელიანუსის სიკვდილის შემდეგ მისი სახელით რამდენიმე ტიპის მონეტა მოიჭრა, რამაც ნუმიზმატებს აფიქრებინა, რომ ულპია სევერინა გარკვეული პერიოდის განმავლობაში იმპერიის de facto მმართველი იყო. თუმცა, ა. უოტსონი ამას საკმა-

[846] გ. ლორთქიფანიძე, მ. მშვილდაძე. ქართლის (იბერიის) „რომანიზაციის“ კულტუროლოგიური ასპექტები (I-III სს). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე N1. თბილისი. 2016, გვ. 33-34

[847] მ. მშვილდაძე. ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XII. თბილისი. 2017, გვ. 57-58

[848] G. Lortkifanidze, M. Mshvildadze. Culturological Aspects of Kartli (Iberia) “Romanization” (I-III c.), abstracts of I International Congress “Problems and Prospects” of Kartvelology. The Georgian National Academy of Sciences Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Georgian Patriarchate. Tbilisi. 2015, გვ. 115

ოდ ეჭვის თვალით უყურებდა.[849] გარდა ამისა, რომაულ სამყარო-
ში ბასილევსის ან ბასილისას ტიტული ძალიან უჩვეულოა, რომ თუნდაც იმპერიის ხანაში ჰქონოდა ქვეყნის მმართველს.

4. ბუნდოვანია, რატომ უნდა ებოძებინათ „დედოფლის“ პირადი ბეჭედი-საბეჭდავი უცხოელი მმართველისათვის, მით უფრო, რომ საბეჭდავი ბეჭედი, როგორც ცნობილია, პირადი მოხმარების ნივთს წარმოდგენს და მისი გასხვისება ყოველგვარ აზრს მოკლებულია.
5. ულპია სევერინას საბეჭდავი ბეჭედი საერთოდ არ არის ცნობილი.

ჩვენი აზრით, ულპიუსების საგვარეულოსა და იბერიის მმართველებს შორის კავშირების ამსახველი მასალა სხვა გარემოებებში და სხვა ეპოქაში უნდა ვეძებოთ.

პირველ რიგში, საყურადღებოა განვიხილოთ, რა ურთიერთობა ჰქონდა იბერიის სამეფო კარს ულპიუსების საგვარეულოს ყველაზე გავლენიან წარმომადგენელთან, იმპერატორ ტრაიანუსთან და რა საფუძველი არსებობდა საიმისოდ, რომ იბერიის სამეფო ოჯახის მდედრობითი სქესის წარმომადგენელ წევრს საკუთარ სახელად, რომაული ტრადიციის შესაბამისად, ტრაიანუსის საგვარეულო სახელი რქმეოდა.

ჩვენი აზრით, ამ ურთიერთობის ამსახველი პირდაპირი ფაქტი დაკავშირებულია ტრაიანუსის ლაშქრობასთან პართელების წინააღმდეგ, სადაც მონაწილეობდა იბერიის მეფისწული, ამაზასპოსი. ეს ინფორმაცია ე.წ. „ამაზასპოსის ეპიგრამიდან“ არის ცნობილი (იხ. ამაზასპოსის ეპიტაფია).

ვფიქრობთ, იბერიის სამეფო კარისა და იმპერატორ ტრაიანუსის ზემოთქმული კავშირის დამადასტურებელი გარკვეული მტკიცებულებები ამავე სამარხშიც მოიპოვება. სამარხში აღმოჩენილ ნივთებს შორის, რომელთა გარკვეული ნაწილი ფლავიუსებისა და ანტონინუსების საგვარეულოსთან გვიჩვენებს გარკვეულ მიმართებებს,[850] საყურადღებოა ოქროს გულსაკიდი (N 6), რომელიც ქალცედონისგან დამზადებულ ქალის რელიეფურ ბიუსტს წარმოადგენს. ქალს ოქროს გულსაკიდი ამშვენებს და ქიტონი (?) მოსავს. ეს მინიატურული ნაკეთობა (სიმაღლე- 27 მმ; სიგანე-16 მმ, დიამეტრი-16 მმ)[851] გამორჩეულია ქალის სკულპტურული გამოსახულების თმის მაღალი ვარცხნილობით, ე.წ. ტუტულუსით, რომელსაც ძირითა-

[849] A. Watson. Aurelian and the Third Century. London: Routledge, 2004. გვ. 113-116

[850] მ. მშვილდაძე. ფლავიუსებისა და ანტონინუსების საიმპერატორო გვართან დაკავშირებული ნივთები სვეტიცხოვლის N 14 მდიდრული აკლდამიდან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIII, თბილისი 2018

[851] A. Apakidze, G. Kipiani, V. Nikolaishvili. A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis, Greek and Roman Studies. 7. 2004, გვ. 130

დად გათხოვილი ქალები ატარებდნენ.[852] მ. მშვილდაძე სამართლიანად შენიშნავს, რომ „ქალისგამოსახულებიანი სკულპტურის დანახვისთანავე თვალშისაცემია ქალის მაღალი თმის ვარცხნილობა, რომელიც შეესაბამება ფლავიუსების დინასტიისა და ტრაიანეს პერიოდის არისტოკრატი ქალების თმის ვარცხნილობას, როდესაც გავრცელებას იწყებს ძალზედ მაღალი თმის ვარცხნილობა“ და რომ ჰადრიანუსის დროს, ასეთი მაღალი ვარცხნილობა, ე.წ. tutulus ძირითადად აღარაა მოდაში.[853]

ულპიასთან დაკავშირებით საყურადღებოდ გვეჩვენება სამარხის კიდევ ერთი ნივთი, რომელიც წარმოადგენს საწერ ხელსაწყოს – ვერცხლის კოლოფს, რომელიც ოქროს ჭვირული შეჭედილობით – სახურავით გვირგვინდება. ამ ნივთის წარწერაში მოხსენიებული უსტამოსი (იხ. წარწერები პენალზე მცხეთიდან), სავარაუდოდ, იბერიის მეფე-ზასილევსი გარკვეულ მიმართებაში იმყოფებოდა დედოფალ ულპიასთან, რომლის სამარხშიაც იქნა აღმოჩენილი საწერი მოწყობილობა, რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს მიცვალებულის სამეფო ოჯახისადმი კუთვნილებას. კონკრეტულად რა კავშირი არსებობდა დედოფალ ულპიასა და მეფე უსტამოსს შორის ბოლომდე ცხადი არ არის. თუმცა, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ის, რომ დედოფალი ულპია, რომლის სამარხიც აღმოჩნდა სვეტიცხოვლის ეზოში, როგორც მ. მშვილდაძე აღნიშნავს, იყო იბერიის მეფეთა ოჯახის წევრი,[854] რომლის წინაპარსაც, ასევე ქართლის სამეფო ოჯახის წევრს, მიღებული ჰქონდა რომის მოქალაქეობა და ტრაიანუსის გვარს ატარებდა, რის აღსანიშნავადაც მდედრობითი სქესის წარმომადგენელს იბერიის სამეფო კარიდან ეწოდა სახელი ულპია. როგორც ჩანს, ეს სახელი სხვა თაობებსაც გადაეცათ, განსაკუთრებით იმ კონტექსტში, რომ იბერიას რომთან პერმანენტულად კარგი ურთიერთობა ჰქონდა, შესაბამისად, სამარხში აღმოჩენილი ქალბატონი, თავად ქართლის დედოფალი ულპიაა და ბეჭედი მის პირად საკუთრებას წარმოადგენს.[855] როგორც ჩანს, ის ტრაიანუსის უმცროსი თანამედროვე წინაპრის სახელს ატარებდა.

---

[852] Ernst K. Guhl, W. D. Koner, The Life of the Greeks and Romans: Described from Antique Monuments. New York. D Appleton and company. 1876, გვ. 489

[853] მ. მშვილდაძე. ფლავიუსებისა და ანტონინუსების საიმპერატორო გვართან დაკავშირებული ნივთები სვეტიცხოვლის N 14 მდიდრული აკლდამიდან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIII, თბილისი. 2018, გვ. 107

[854] მ. მშვილდაძე. ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XII. თბილისი. 2017, გვ. 58

[855] მ. მშვილდაძე. ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XII. თბილისი. 2017, გვ. 57-58

ამაზასპოსის ეპიტაფია

იამბური ტრიმეტრით შესრულებული ეპიტაფია აღმოჩნდა რომში, თუმცა, როგორც ჩანს, ნისიბისიდანაა ჩამოტანილი, სადაც ახალგაზრდა უფლისწული ამაზასპოსი გარდაიცვალა. ეპიტაფია წარმოადგენს ეპიგრამას, რომელიც ბერძნულადაა შესრულებული 114-117 წლებში.[856]

ὁ κλεινὸς ἶνις βασιλέως Ἀμάζασπος,
ὁ Μιθριδάτου βασιλέως κασίγνητος,
ᾧ γαῖα πατρὶς Κασπίας παρὰ κλῄθρας
Ἴβηρ Ἴβηρος ἐνθαδὶ τετάρχυται
πόλιν παρ' ἱρήν, ἣν ἔδειμε Νικάτωρ
ἐλαιόθηλον ἀμφὶ Μυγδόνος νᾶμα.
θάνεν δ' ὀπαδὸς Αὐσόνων ἁγητῆρι
μολὼν ἄνακτι Παρθικὴν ἐφ' ὑσμίνην,
πρίν περ παλάξαι χεῖρα δηίῳ λύθρωι,
ἴφθιμον αἰαῖ χεῖρα δουρὶ καὶ τόξωι
καὶ φασγάνου κνώδοντι, πεζὸς ἱππ[εύς τε]·
ὁ δ' αὐτὸς ἶσος παρθένοισιν αἰδοίαις.

ეპიგრამა ასე ითარგმნება:[857]

„სახელოვანი ვაჟი მეფისა, ამაზასპოსი
ძმა მითრიდატე მეფისა,
რომლის მშობლიური ქვეყანა არის კასპიის კარიბჭეებთან
იბერიელი, იბერიელის ვაჟი, აქაა დაკრძალული
წმინდა ქალაქთან, რომელიც ნიკატორმა ააგო
ზეთისხილის მასაზრდოებელი მიგდონის ნაკადის ირგვლივ,
იგი გარდაიცვალა, თანამგზავრი ავსონიელთა წინამძღოლისა,
რომელიც მიდიოდა მეუფისთვის პართულ ბრძოლაში,
სანამ გაისვრიდა ხელს მტრის სისხლით,
მძლავრ, ვაი, რომ, ხელს შუბიანს და მშვილდიანს
და ხმლიანს, ქვეითად და ცხენდაცხენ:
და თავად იყო მსგავსი მორცხვი ქალწულებისა."

[856] Canali De Rossi, Filippo, 2005. Iscrizioni dello estremo oriente greco. Un repertorio. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 65. Bonn 2004. Additional commentary: Jenseits des Euphrat: griechische Inschriften. Ein epigraphisches Lesebuch. Zusammengestellt, übersetzt und erklärt von Reinhold Merkelbach und Josef Stauber. München—Leipzig. IK Estremo oriente 3

[857] თარგმანი შესრულებულია ე. კობახიძის მიერ

ამრიგად, ირკვევა, რომ ამაზასპოსი, რომელიც იყო იბერიის მეფის ვაჟი და ძმა იბერიის მომდევნო მეფე მითრიდატესი, მონაწილეობდა პართიის ექსპედიციაში და გარდაიცვალა ნისიბისთან, თუმცა ბრძოლის დაწყებამდე.

ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ეს ეპიტაფია ასახავს არა ტრაიანუსის 117 წლის ლაშქრობას, არამედ 75 წელს იმპერატორ ტრაიანუსის მამის ექსპედიციას პართელების წინააღმდეგ.[858] პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს, რომ ამ კამპანიის ნამდვილობის საკითხი ისტორიოგრაფიაში სადავოა, გარდა ამისა, როგორც ვარაუდობენ, ეპიგრამა თავად ჰადრიანუსის შედგენილია ტრაიანუსის ეპოქაში.[859] ამ შემთხვევაში, გაუგებარია, რატომ გამოეხმაურა მომავალი იმპერატორი ქრონოლოგიურად მისგან ასე დაშორებულ – ვესპასიანუსის – ეპოქას. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ჰადრიანუსი ქრონოლოგიურად მასთან ახლო მყოფ მოვლენებს მიუძღვნიდა ეპიგრამას.

ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანია, განვიხილოთ ტრაიანუსის მამის და თავად ტრაიანუსის კამპანიების გეოგრაფიული არეალი, რათა დავაზუსტოთ იბერიელი უფლისწულის მათში მონაწილეობის ალბათობა. ტრაიანუსის მამის აღმოსავლეთის პროვინციებში გენერალ კორპულონის ხელმძღვანელობით მსახურობდა. მოგვიანებით კი იყო სხვადასხვა პროვინციის მმართველი. მისი კავშირი ნისიბისთან მაინც არ ჩანს წყაროებში, ხოლო საკუთრივ იმპერატორ ტრაიანუსის კავშირი ნისიბისთან აღმოსავლეთის ექსპედიციის დროს კარგად არის დოკუმენტირებული. როდესაც ტრაიანუსი არმენიაში მოვიდა, არმენიელებმა მისი უზენაესობა სცნეს და არმენია რომის პროვინციად გამოცხადდა, შემდეგ ოსროენეს მეფემაც სცნო ტრაიანუსის უზენაესობა. ტრაიანემ ამ ამბების შემდეგ დაიკავა ნისიბისი[860] და ზამთარიც სავარაუდოდ იქ გაატარა.[861] იბერიელთა ჩართვა აქ გასაგებიცაა – როგორც ჩანს, როცა ტრაიანუსმა არმენია დაიკავა, იბერიელებმა გადაწყვიტეს პოლიტიკური მხარდაჭერის გამოცხადება და უფლისწული გააგზავნეს ამ ლაშქრობაში.

იბერიელი უფლისწული ჩავიდა ტრაიანუსთან და ნისიბისის აღების წინ ტრაგიკულად დაიღუპა. საინტერესოა, რომ ამ კამპანიაში ჰადრიან-

[858] G. R. Tsetskhladze. Ancient West and East: Mtskheta capital of Caucasian Iberia, Mediterranean Archaeology. Vol. 19/20, Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens: Athens 10–12 October, 2005 (2006/07), გვ. 75-107

[859] R. A. Tybout. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains, in: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E. Tacoma, Brill, Leiden, Boston. 2016, გვ. 400 sch.26

[860] L. Schmitz. History of Rome from the Earliest Times to the Death of Commodus, A.D. 192. London. Walton and Maberly. 1854

[861] L. Schmitz. History of Rome from the Earliest Times to the Death of Commodus, A.D. 192. London. Walton and Maberly. 1854

უსიც მონაწილეობდა.[862] სავარაუდოდ, ჰადრიანუსი პირადად იცნობდა იბერიელ უფლისწულს, რაც, შესაძლოა, ამაზასპოსისთვის ეპიტაფიის მიძღვნის ერთ-ერთი მიზეზიც გახდა.

აშკარაა, რომ ახალგაზრდა უფლისწულის გარდაცვალებამ სერიოზული დისკომფორტი შეუქმნა რომაელებს, განსაკუთრებით კი იმის გამო, რომ უფლისწული არა ბრძოლის ველზე, არამედ ბრძოლამდე გარდაიცვალა. რა იყო გარდაცვალების მიზეზი, უცნობია, თუმცა პართელების წინააღმდეგ ბრძოლაში მნიშვნელოვანი მოკავშირის, იბერიის სამეფო დინასტიის წარმომადგენლის სიკვდილი რომაელთათვის დიდი პრობლემა იქნებოდა პირველ რიგში იმ პასუხისმგებლობის გამო, რომელიც მათ, როგორც ლაშქრობის ორგანიზატორებს, ეკისრებოდათ იბერიელთა და მათი სამეფო დინასტიის მიმართ, რომელსაც გამოაკლდა ოჯახის უახლოესი წევრი.

ვფიქრობთ, ეს სულისკვეთება კარგად ჩანს ეპიტაფიაში. პირველ რიგში, გასათვალისწინებელია, რომ ეპიტაფია ლექსადაა შესრულებული, რაც აშკარად მიუთითებს რომის იმპერატორის სურვილზე, რომ მოვლენა ლირიულ-ემოციურ ჭრილში წარმოაჩინოს. საინტერესოა მოსაზრება, რომელიც ადრე ვახსენეთ, რომ ეპიგრამა ტრაიანუსის მემკვიდრემ, მომავალმა იმპერატორმა ჰადრიანუსმა თავად შეთხზა[863], რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ფაქტის მნიშვნელობას. ეპიტაფიის დასაწყისშივე ხაზგასმულია იბერიელთა სამეფო ოჯახის მიმართ რომაელთა განსაკუთრებული პატივისცემა, რაც კარგად ჩანს ამაზასპოსის ეპითეტში „სახელოვანი“, მითრიდატეს, მოქმედი მეფის მოხსენიებით და თავად გარდაცვლილის „„მძლავრი“ ხელის და საბრძოლო თვისებების ქებით, აქვე არ არის დავიწყებული ამაზასპოსის გარეგნული მშვენიერებაც, რომელიც შედარებულია ქალწულთა სილამაზესთან.

ერთ საინტერესო საკითხსაც აღვნიშნავთ: ჰადრიანუსის ტრფიალი ახალგაზრდა ლამაზი ჭაბუკებისადმი საყოველთაოდ ცნობილია, ანტინოეს კულტის შექმნა სწორედ მას მიეწერება მისი საყვარლის გარდაცვალების შემდეგ. როგორც ჩანს, მისი ზოგადი დამოკიდებულება და განსაკუთრებული ტრფიალი ახალგაზრდა ჭაბუკებისადმიც, ან მინიმუმ ესთეტიური დამოკიდებულებაც, ახდენს ზეგავლენას, როდესაც ის წყვეტს ამაზასპს ეპიტაფია მიუძღვნას.

საინტერესოა, რომ ეპიგრამაში საკუთარი სახელით არ იხსენიება იმპერატორი ტრაიანუსი, რომელიც აქ „მეუფედ“ (ἄναξ) გვევლინება, რითაც იგი თითქოს ერთგვარად აყენებს საკუთარ ღირსებებს იბერიელთა მეფე-

[862] Ch. Merivale. History of the Romans under the Empire. vol. III. London, Longmans, Green and co. 1872, გვ. 162

[863] R. A.Tybout. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains. In: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E.Tacoma, Brill, Leiden, Boston. 2016, გვ. 400, sch.26

თა ჩრდილქვეშ. საყურადღებოა ისიც, რომ მიუხედავად იმისა, რომ ამაზ-ასპოსმა ბრძოლაში თავი ვერ გამოიჩინა, მის სამხედრო შესაძლებლობების ხაზგასასმელად არაერთი ეპითეტია გამოყენებული.

ეპიტაფია, როგორც აღვნიშნეთ, რომშია აღმოჩენილი, რაც ზოგი-ერთ მკვლევარს ავარაუდებინებს, რომ მეფისწული რომში გადაასვენეს[864]. ვფიქრობთ, ეს შესაძლო ფაქტიც მიცვალებულისთვის საგანგებო პატივის მიგებაზე შეიძლება მიანიშნებდეს. ასევე მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ეპიტ-აფია შესრულდა არა ლათინურად, არამედ ბერძნულ ენაზე, რაც იმას გუ-ლისხმობდა, რომ ტექსტის შინაარსი, პირველ რიგში, იბერიელებისთვის უნდა ყოფილიყო გასაგები.[865]

ცხადია, მხოლოდ ეპიტაფია და სათანადო დაკრძალვის ორგანიზებით სამეფო ოჯახის წევრის გარდაცვალების „კომპენსაცია" ვერ მოხერხდებო-და და პატივისცემის ნიშნად იბერიელთა მეფე მითრიდატეს (მირდატს) ბევრ სხვადასხვა საბოძვარს და ჯილდოს გაუგზავნიდნენ. ჩვეულებრივ, რომის იმპერატორები უძღვნიდნენ ხოლმე არაერთ წარჩინების ნიშანს, ინსიგნიებს.[866] ყველაზე დიდ პრივილეგიას კი რომის მოქალაქეობის მი-ნიჭება წარმოადგენდა, რომელიც ხშირად ეძლეოდათ რომის მოკავშირე ქვეყნების უცხოელ წარჩინებულებს, რითაც ისინი, ფაქტობრივად, ორმაგი მოქალაქეები ხდებოდნენ.[867] ეს მომენტი ზოგადად არ იყო უცხო ქართლის მმართველებისათვის.

იბერიის მეფეებს რომ რომის მოქალაქეობა ჰქონდათ, ეს კარგად ჩანს ეპიგრაფიკული წყაროებით. სერაფიტას წარწერაში მოხსენიებულია სა-ხელი „პუბლიკიუს აგრიპა", გარდა ამისა, II-III საუკუნეებით დათარიღე-ბულ ვერცხლის ლანგარზე იბერთა მეფე, ფლავიუს დადეს სახელია აღ-ნიშნული. ისიც რომაულ გვარს ატარებს. თ. დუნდუას აზრით, მათ ორივ-ეს რომაული მოქალაქეობა ჰქონდათ.[868] რომის მოქალაქეობის მინიჭება კი რომაული საგვარეულოს სახელის (nomen) ტარებას გულისხმობდა, რაც,

[864] R. A.Tybout. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains, in: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E.Tacoma, Brill, Leiden, Boston, 2016, გვ. 400, sch.26

[865] ამაზასპის ეპიტაფიასთან დაკავშირებით 2022 წლის 23 მარტს თსუ-ის კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტით ორგანიზებით ჩატარებულ შეხვედრაზე იენის უნივერსიტეტის პროფესორმა ტიმო შტიკლერმა წაიკითხა მოხსენება, რომელშიც გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამაზასპოსის ეპიტაფიის კონტექსტი ანტონინუს პიუსის ეპოქაა, ხოლო წარწერა საგანგებოდა შეიქმნა ფარსმან ქველის რომში ვიზიტის მზადების პროცესში, წარწერის ბერძნულად მისი პატივისცემის მიზნით, ხოლო ეპიგრამაში გათვალისწინებულია ბერძნული ეპოსის, პირველ რიგში, ჰომეროსის ტრადიციული ფორმულები და ეპითეტები

[866] D. Braund. Georgia in antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC- AD 562. Oxford: Oxford University Press. 1994, გვ. 254

[867] J. A. Crook. Law and Life of Rome. 90 B.C.- A.D. 212, Cornell University Pres. Ithaka, New York. 1984, გვ. 39 და შმდგ.

[868] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades And A Dual Citizenship - A Pattern For Europe In Future. Tbilisi. 2002, გვ. 10-16

ჩვენს შემთხვევაში,შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ და მხოლოდ თავად იმპერატორის საგვარეული სახელი Ulpius.

შესაბამისად, თუ წარმოვიდგენთ, რომ მითრიდატემ/მირდატმა ან შესაძლოა, მისი ოჯახის რომელიმე წევრმა მიიღო ეს საპატიო ჯილდო იმპერატორ ტრაიანუსისგან ამაზასპოსის სიკვდილის გამო გამოწვეული უხერხულობის გამო, და აგრეთვე იმის გათვალისწინებითაც, რომ პართელების წინააღმდეგ ბრძოლაში იბერია რომის ერთ-ერთი მოკავშირეა მცირედთაგან, სავსებით ბუნებრივია, ასეთი დასაჩუქრება. საინტერესოა ისიც, რომ ტრაიანუსის მეორე მოკავშირე, მაკრონ-ჰენიოხების მეფე იყო, რომელიც მან დიონ კასიუსის ცნობით სატალაში დაიბარა და დაასაჩუქრა: „Τραϊανὸς ἐκείνῳ μὲν τὸν τοῦ Ἰουνίου υἱὸν ἔπεμψεν, αὐτὸς δὲ μέχρις Ἀρσαμοσάτων 1 προχωρήσας 2 καὶ ἀμαχεὶ αὐτὰ παραλαβὼν ἐς τὰ Σάταλα 3 ἦλθε, καὶ Ἀγχίαλον τὸν Ἡνιόχων τε καὶ Μαχελόνων βασιλέα δώροις ἠμείψατο."[869] ასეთ კონიუნქტურაში, სავსებით შესაძლებელია, რომ იბერიის სამეფო ოჯახის რომელიმე წევრს მიეღო რომის მოქალაქეობა. სავარაუდოდ ასე დამკვიდრდა ულპიუსების გვარი იბერიულ სამეფო ოჯახში და დედოფალ ულპიასაც სახელი ასე უწოდეს (იხ. დედოფალ ულპიას წარწერა).

რომელი მეფე მითრიდატე უნდა იყოს ამ ეპიტაფიაში ნახსენები? კ. თუმანოვი ამაზასპს ვესპასიანუსის წარწერის იამასპუჰთან აკავშირებს.[870] ეს გაიგივება სრულიად მოკლებულია საფუძველს, რადგან ვესპასიანუსის წარწერა ახ. წ. 75 წლით თარიღდება, ხოლო ამაზასპის ეპიტაფიის შექმნის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი ტრაიანუსის მმართველობის ხანაა. ნებისმიერ შემთხვევაში, ეპიტაფიის ამაზასპი – იბერთა მეფე მითრიდატეს ძმა – ტრაიანეს კამპანიის დროს მალიან ახალგაზრდა იყო და როგორც ეს წარწერიდან ჩანს, ის მხოლოდ უფლისწულია და არა მეფე. ვესპასიანუსის წარწერის იამაზასპუჰი კი ნახსენებია, როგორც მითრიდატეს მშობელი და არა ძმა. თუნდაც დავეთანხმოთ იმ აზრს, რომ ეპიტაფია ვესპასიანეს 75 წლის კამპანიის გამოხმაურებაა, ტრაიანუსის მამას და ვესპასიანუსს, ეპიტაფიის ამაზასპის, ვესპასიანუსის წარწერის იამაზასპუჰთან გაიგივება მაინც გაუგებარია. ვესპასიანუსის წარწერის ბოლო ფრაზა: „იბერთა მეფეს, მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და იამასასპუჰის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს და ხალხს კედლები გაუმაგრეს" მეცნიერთა შორის დავის საგანი იყო. ამ წარწერის ფარსმან მეფის იდენტიფიკაცია რა-

[869] Dio Cass., LXVIII, 19. 2. Dio's Roman History. Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press. London; New York. 1914 ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0593%3Abook%3D68%3Achapter%3D19%3Asection%3D2 ბოლო ნახვა: 22.01.2022; იხ. ასევე კ. ფიფია. ტრაიანეს აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2005, გვ. 18

[870] C. Toumanoff. Chronology of the Early Kings of Iberia.New York, Fordham University Press. 1969, გვ. 14-15

დამისტის მამასთან და მითრიდატეს ძმა ფარსმანთან სადავო არაა,[871] თუმცა, იამაზასპუჰის პიროვნება და მისი მოხსენიება მეფე ფარსმანის გვერდით კამათის საგანი გახდა. ვინ არის იგი – ფარსმანის თანამეფე თუ მისი ცოლი?[872] ჩვენი აზრით, გ. წერეთლის მოსაზრება სავსებით სწორია. მისი აზრით, იამაზასპუჰი ფარსმანის მეორე ცოლია. ფარსმანს პირველი ვაჟი, რადამისტი, პირველ ცოლთან შეეძინა. ტაციტუსი წერს, რომ როდესაც რადამისტი ბიძამისთან, არმენიის მეფესთან გაიქცა, დედინაცვალთან გართულებული ურთიერთობა მოიიზეზა (Tac. Ann, XII, 44). ასეთი გავლენის მქონე დედოფალი სავსებით შესაძლებელია მეფესთან ერთად ყოფილიყო მოხსენიებული წარწერაში.

ჩვენის მხრივ, იმასაც დავამატებდით, რომ ის ფაქტი, რომ სახელი „ამაზასპი" მამაკაცებში დადასტურებული სახელია იბერიაში, სრულებით არ ნიშნავს, იმას რომ მისი მდედრობითი, მსგავსი ვერსია არ არსებობდა, თუნდაც, რომაული გავლენით, მით უფრო რომ კონტექსტი ზუსტად ამას გვავარაუდებინებს. გარდა ამისა, წარწერაში გარკვევით ჩანს, რომ სახელი არის არა „ამაზასპოსი", არამედ „იამაზასპუჰი", შესაბამისად, „ამაზასპოსი" და „იამაზასპუჰი", როგორც ჩანს, საერთო წარმოშობის მდედრობითი და მამრობითი საკუთარი სახელებია. მამაკაცისა და ქალის საერთო ფუძის სახელები დასტურდება სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა რეგიონში, მათ შორის, საქართველოშიც.

ახლა რაც შეეხება ვითარებას ქართლში II საუკუნის დასაწყისში და ეპიტაფიაში ნახსენები მეფე მითრიდატეს ვინაობას. ვინ მეფობს ამ პერიოდის იბერიაში წყაროთა მიხედვით? ამასთან დაკავშირებით, „ქართლის ცხოვრებასა" და „მოქცევაი ქართლისაიში" ჰიატუსია, მაგრამ, ამ პერიოდში გვყავს ბერძნულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დადასტურებული მეფე – ფლავიუს დადე, რომლის ქართული სახელიც, როგორც მეცნიერები მიიჩნევენ, უნდა ყოფილიყო მითრიდატე. მეფე ფლავიუს დადეს წინაპარს, როგორც ჩანს, რომის მოქალაქეობა ვესპასიანემ ან დომიციანემ უბოძა, მან კი ეს საპატიო საბოძვარი მემკვიდრეობით მიიღო.[873] როგორც ჩანს, მისი რომაული ასპირაციები იმდენად ძლიერი იყო, ფლავიუს დადემ სახელი შეინარჩუნა და ამით ამაყობდა კიდეც. ამას ადასტურებს მის მიერ ადგილობრივი პიტიახშისთვის ბოძებული საჩუქარი, ლანგარი, სადაც მან ამაყ-

[871] ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. I. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1979, გვ. 177-178

[872] გ. წერეთელი: ამაზასპუჰი – მითრიდატეს დედა, ფარსმანის ცოლი, ლ. ბარტოლეი, ჯ. მოლი, ვ. ლატიშევი Ιαμασδει (ქალის სახელი); ლ. რეინე, ი. პომიალოვსკი - Ιαμασδαιτων არმაზის მაცხოვრებელი, ა. ბოლტუნოვა, მ. ტოდი, თ. ყაუხჩიშვილი Ιαμασπω= Ιαμασασπω (კაცის სახელი) – იხ. დეტალური მიმოხილვა: თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2019

[873] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades and Dual Citizenship - a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi. 2002, გვ. 61

ად განათავსა საკუთარი სახელი. მართალია, დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ თუ მის წინაპარს ჰქონდა ფლავიუსებისგან ბოძებული რომის მოქალაქობა (იხ. ფლავიუს დადეს წარწერა) და მისი რომაული სიმპათიების შესახებ თავად რომშიც იყო ცნობილი, პირადად მისთვისაც შეიძლებოდა ებოძებინათ რომაული სახელი (ამჯერად იმპერატორ ტრაიანუსის მიერ) ამაზასპოსის, მისი ჰიპოთეტური ძმის სიკვდილის შემდეგ, ასე ვთქვათ, სანუგეშოდ. თუმცა, ჩვენი აზრით, ეს მაინც ნაკლებ სავარაუდოა. გამომდინარე იქიდან, რომ ის უკვე ატარებდა რომაულ საგვარეულო სახელს. ამიტომაც, ჩვენი აზრით, ამაზასპოსის წარწერის მეფე მითრიდატეს გაიგივება მეფე ფლავიუს დადესთან მოკლებულია საფუძველს. მაშინ, ვინ უნდა იყოს ეს მეფე მითრიდატე?

„ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაი ქართლისაი“-დან ცნობილია რამდენიმე მეფე, რომელთაც მირდატი ან მირვანი ეწოდებოდათ და მათი გაიგივება ბერძნული წყაროების მითრიდატესთან შესაძლებელია. ესენია: 1) მირვანი, რომელიც საურმაგის შემდგომ მეფობს. ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, იგი ძალიან დაშორებულია ამაზასპოსის ეპიტაფიას და შესაბამისად, მისი წარწერის მითრიდატეს გაიგივება ამ მირვანთან წარმოუდგენელია, 2) მირვან/მირეანი, რომელიც ბარტომ/ბრატმანის შემდგომ მეფობს. ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ისიც საკმაოდ დაშორებულია ამაზასპს და შესაბამისად, ვერც მასთან ვერ გავაიგივებთ ამაზასპის ძმას, მითრიდატეს, 3) ფარსმან ქველის „თანამეფე“ (უფრო სპასპეტი) მირდატი, რომელმაც ფარსმან ქველი მოაწამვლინა და საკმაოდ დრამატულ ვითარებაში დაიკავა ტახტი, თუმცა, როგორც უზურპატორი, ჩამოაგდეს ტახტიდან. ეს მირდატი ქრონოლოგიურად საკმაოდ ახლოს დგას ამაზასპთან და მისი უმცროსი თანამედროვეც კი არის. საინტერესოა, რომ თუ ეპიტაფია ჰადრიანუსის მიერაა შექმნილი, შეიძლებოდა გვევარაუდა, ხომ არ შექმნა ჰადრიანუსმა ეს ეპიტაფია ფარსმან ქველის პოლიტიკური ოპონენტის, მირდატის ძმის განდიდების მიზნით, რათა ამით ფარსმანისთვის დაემტკიცებინა, რომ რომი თავის ერთგულ მოკავშირეებს აფასებს – ფარსმანმა ხომ უარი თქვა ჰადრიანუსთან კავშირზე? თუმცა, ამ მოსაზრებას ეწინააღმდეგება ის ფაქტი, რომ ეპიტაფიას ათარიღებენ უფრო ადრეული პერიოდით, როცა ჰადრიანუსი იმპერატორი ჯერ არ იყო.

შესაბამისად, მითრიდატე მეფე, რომელიც ამაზასპოსის ეპიტაფიაში იხსენიება, არც „ქართლის ცხოვრებაში“ და არც „მოქცევაი ქართლისაი“-ში არ არის დადასტურებული. ის არ დასტურდება არც სხვა ბერძნული წარწერებიდან. აქედან გამომდინარე, უნდა დავასკვნათ, **რომ ის მხოლოდ ამ წარწერიდანაა ცნობილი.** საინტერესოა, რომ ორივე ქართულ წყაროს ამ ეპოქასთან დაკავშირებით რეალურად ჰიატუსი აქვს და რამდენიმე მეფე მხოლოდ ბერძნული ნარატიული ან ეპიგრაფიკული წყაროებიდანაა ცნობილი.

წარწერები პენალზე მცხეთიდან

2001 წლის აგვისტოში მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ეზოში მცხეთის არქეოლოგიურმა ინსტიტუტმა გახსნა ქვასამარხი N14, სადაც ქალია დაკრძალული. სამარხში 25 დასახელების ნივთია აღმოჩენილი, ოქროსა და ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინისა და მინის ინვენტარი, მათ შორის არის საწერი ხელსაწყო – ვერცხლის კოლოფი, რომელიც ოქროს ჭვირული შეჭედილობით – სახურავით გვირგვინდება. კოლოფი თავთან უფრო ფართოა და ბოლოსკენ უფრო ვიწროვდება.

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, სახურავის ვერცხლის გოფრირებული ნაწილი ჰორელიეფური გამოსახულებებით ბოლოვდება. ამ გამოსახულებებს ამშვენებს საგანგებოდ გამოყვანილი ასოებით შესრულებული ბერძნული წარწერები (იხ. დანართი 44 და 45):[874]

MENAN OMHPOC ΔΗΜΟCΘΕΝΕC.

წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

Μένανδρος Ὅμηρος Δημοσθένης – „მენანდრე, ჰომეროსი, დემოსთენე“.[875] ყაუხჩიშვილის იქვე განმარტავს ვინ იგულისხმება ამ სახელების ქვეშ: მენანდრე – ელინისტური ხანის ყველაზე ცნობილი კომედიოგრაფოსი, ჰომეროსი – ბერძნული ეპიკური პოეზიის ფუძემდებელი, დემოსთენე – ანტიკურობაში სახელგანთქმული რიტორი.[876]

სახურავზე მოთავსებულია ოქროს ჭვირული შეჭედილობით შესრულებული ფირფიტა, რომელზეც გამოყვანილია ორსტრიქონიანი მოსევადებული წარწერა:

ΒΑCΙΛΕΩCΟΥCΤΑΜΟΥ
ΤΟΥΚΑΙΕΥΓΕΝΙΟΥ

წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

Βασιλέως Οὐστάμου|| καὶ Εὐγενίου – „მეფე უსტამოსის და ევგენიოსისაც“.[877]

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ხელსაწყო ეკუთვნოდა როგორც მეფე უსტამს, ისე ევგენიოსს, რომელიც, სავარაუდოდ, მეფის მდივანი ან მწერალი იყო. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ სახელი Οὔσταμος არსად ჩანს საცნობარო

[874] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 367
[875] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 367
[876] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368
[877] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368

ლიტერატურაში. შავი ზღვის ჩრდილოეთის წარწერებში გვხვდება სახელი Οΰστανος.[878]

არსებობს მოსაზრება, რომ მეფე უსტამოსი და ევგენიოსი ერთი და იგივე პიროვნებაა. სახელი ევგენიოსი, მაგდა მჭედლიძის აზრით, არის მეფე უსტამოსის მეორე სახელი, რომელიც, მეფემ, შესაძლოა, საკუთარი მასწავლებლის საპატივსაცემოდ დაირქვა. მკვლევარის ვარაუდით, მისი მასწავლებელი შეიძლება ყოფილიყო თემისტიოსის, ფასისის აკადემიის სახელგანთქმული კურსდამთავრებულის მამა – ევგენიოსი,[879] ხოლო წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ:

„მეფე უსტამოსისა //იმავე ევგენიოსისა".[880]

კოლოფის მეორე მხარეზე აღმოჩნდა ფირფიტაც, რომელზეც სამი რიგია და თითოეულ რიგში 3-3 ფიგურაა მუზების გამოსახულებით. გამოსახულებათა ქვემოთ მოთავსებულია რომაული ხანიდან გავრცელებული ფორმის ფირფიტა ზედ მუზების სახელთა წარწერით. ყაუხჩიშვილის აღწერით, წარწერები შემდეგი ფორმითაა განთავსებული:

ზემოთა რიგში: ΚΛΙΩ (Κλειώ) – კლიო (ისტორიის მუზა)

ΕΥΤΕΡΠΗ (Εὐτέρπη) – ევტერპე (ლირიული პოეზიის მუზა)

ΘΑΛΙΑ (Θάλεια) – თალია (კომედიის მუზა)

შუა რიგში: ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ (Μελπομένη) – მელპომენე (ტრაგედიის მუზა)

ΤΕΡΨΙΧΟΡΗ (Τερψιχόρη) – ტერპსიქორე (ცეკვის მუზა)[881]

ΕΡΑΤΩ (Ἐρατώ) – ერატო (ეროტიკული პოეზიის მუზა)

ქვემოთა რიგში: ΠΟΛΥΜΝΙΑ (Πολυυμνία ან Πολυμνία) – პოლიმნია (ჰიმნების მუზა)

ΟΥΡΑΝΙΑ (Οὐράνια) – ურანია (ასტრონომიის მუზა)

ΚΑΛΛΙΟΠΗ (Καλλιόπη) – კალიოპე (ეპოსის მუზა)

მუზათა ჩამონათვალში ასეთი თანამიმდევრობა მიყვება ჰეროდოტეს „ისტორიის" 9 წიგნის სათაურებს. რამდენადაც ცნობილია, თითოეული თავისთვის მუზის სახელის დარქმევა ალექსანდრიელი ფილოლოგების შემოქმედებაა. სწორედ ამ დროიდან დაკანონდა მუზათა ასეთი მიმდევრობა, მაშინ როდესაც მანამდე გავრცელებული იყო – სხვა, როდესაც, მაგალითად, კალიოპე პირველ ადგილას იყო.[882]

---

[878] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368

[879] მცხეთის პენალის ევგენიოსისა და თემისტიოსის მამის, ევგენიოსის გაიგივების შესახებ ჰიპოთეზა გამოთქმული აქვს ნინო ლორთქიფანიძეს, რომელმაც ეს მოსაზრება წარმოადგინა თინათინ გიორგობიანის 80 წლის იუბილესადმი მიძღვნილ კონფერენციაზე

[880] მ. მჭედლიძე. „მუზების ტაძარი" პონტოს კიდეში და ელინური პაიდეიას საკითხი III-IV საუკუნეების საქართველოში (ხელნაწერის უფლებით)

[881] იონიური ფორმაა, ატიკური არის Τερψιχόρα

[882] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368

ბერძნულ წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით, ისეთი წარწერა, რომელშიც ყველა მუზა იქნებოდა მოხსენიებული, მცხეთის პენალის გარდა კიდევ ერთია და აღმოჩენილია კარიაში (მცირე აზია).[883] კარიის წარწერასთან კიდევ ერთი მსგავსებაა – მუზათა ჩამონათვალის თანმიდევრობა ზუსტად ერთნაირია. სხვა წარწერებში მუზები ან ყველა ერთად არ იხსენიება ან თავად წარწერები შემორჩა ფრაგმენტულად და არც ვიცით, იყო თუ არა ყველა მუზა მოხსენიებული თავიდანვე.

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას, იტაციზმს (რომელიც საუკუნეთა მიჯნაზე მკვიდრდება) სიტყვებში: Κλειώ || Κλιώ; Θάλεια ||Θαλία; ლიგატურას (NH- სიტყვებში: Δημοσθένης, Μελπομένη); იონიურ ფორმას Τερπψιχόρη ატიკური Τερπψιχόρα-ს ნაცვლად (დანარჩენ შემთხვევაში დაცულია ატიკური ბერძნულის ნორმები) და ათარიღებს წარწერებს II-III სს-ით.[884]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეფუძნება სხვადასხვა წარწერის მასალებსაც. კერძოდ, საქართველოს წარწერებს,[885] ოლბიის წარწერებს, ხერსონესის წარწერებს და ბერძნულ ეპიგრაფიკას ზოგადად. აქვე ახსენებს მცხეთის გათხრებიდან მოპოვებულ ლაპიდარულ წარწერებს, რომლებსაც II-III სს-ს მიაკუთვნებს.[886]

---

883 Ch. Roueché. Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Period. A Study Based on Inscriptions from the Current Excavations at Aphrodisias in Caria. «Journal of Roman Studies Monographs», 6. London. 1993. წარწერა ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/264893?hs=75-82 ბოლოო ნახვა: 29.01.2022

884 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368

885 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368. იხ. N198, 233, 235, 242, 261

886 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 368. იხ. № 29, 30, 227, 254, 255, 260, 261; თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნულწარწერიანი ნივთები მცხეთიდან. ოჩხარი. 2002, გვ. 410-421; T. Kauchtsschischwili. Neuendeckte Gegenstände mit griechischen inschriften aus Mzcheta. Phasis. 5-6. 2003, გვ. 134-140

ბაკურის წარწერა სარდიონის გემაზე ჟინვალიდან

ჟინვალის ექსპედიციამ 1974 წელს აღმოაჩინა **რკინის ბეჭედი სარდიონის გემით.** ბეჭედზე გამოსახულია მწყემსი და თხა (იხ. დანართი 46). ა. ვინოგრადოვის აზრით, აქ ასახულია თხის წველის სცენა.[887] გემის **ზომაა** 2 X 1,5 სმ. ზემოთა ნაწილში, თავისუფალ ადგილას არის წარწერა:

BAKOYPA |M| NA...

ამ წარწერას თ. ყაუხჩიშვილი[888] ასე აღადგენს და თარგმნის: Βακύρ, ἀμνά[ς] – „ბაკური, კრავი".

ა. ვინოგრადოვი წარწერას სხვაგვარად კითხულობს: Βακύρ Ἀ[.?]λανας ან Ἀ[.?]λαναγ (ეს უკანასკნელი ახსნილი აქვს ოსური „აგ" წარმომავლობის სუფიქსით) – „ბაკურ ალანი".[889] თუმცა, ალანებთან არც ერთი, ამ პერიოდის სხვა წყაროებით ცნობილი ბაკურის კავშირი არ დასტურდება და ეს მხოლოდ ვინოგრადოვის დაუსაბუთებელ მოსაზრებას წარმოადგენს.

ირანული სახელი „ბაკური" საკმაოდ გავრცელებულია საქართველოში. მარგ. ლორთქიფანიძის აზრით, ეს არის ადგილობრივი წარმოების ნივთი. მასზე გამოსახულია ბაკური და მისი კრავი (თუმცა, თ. ყაუხჩიშვილიც აღნიშნავს, რომ რომ ცხოველი უფრო თხას წააგავს).[890]

დათარიღებისას ყურადსაღებია ასოთა მოხაზულობა (ასოთა კუთხეები ჩაღრმავებულია, უფეხო -υ, μ-ფართოდ გაშლილი ფეხებით), რომლის მიხედვითაც წარწერა პირველი საუკუნეებისა უნდა იყოს.[891] ამავდროულად, მარგ. ლორთქიფანიძის აზრით, ნივთი II-III საუკუნეებისაა.[892]

---

887 А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ, 2013, გვ. 58, 64

888 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263-264

889 А. Ю. Виноградов. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ, 2013, გვ. 63

890 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263

891 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

892 ეს აზრი თ. ყაუხჩიშვილის აღნიშვნით მარგ. ლორთქიფანიძემ. იხ. თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

კავთისხევის წარწერა

2006 წლის ზაფხულში კასპის რაიონის სოფელ კავთისხევში ადგილ კატაულაზე, ეკლესიის მახლობლად არქიტექტორმა-რესტავრატორმა რევაზ ცხადაძემ იპოვნა და საქართველოს შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში მიიტანა კირქვის ფილა, რომელზეც ბერძნული წარწერაა გამოყვანილი (იხ. დანართი 47). ფილის სისქეა 4-5 სმ, სიგანე- 40 სმ, სიმაღლე- 38 სმ. ფილის ზედა და მარჯვენა კიდეები, შეიძლება ითქვას, აღარ არსებობს. ქვედა კიდე აშკარად ჩამოტეხილია, წარწერიანი ზედაპირი – დაზიანებული, თუმცა მისი ამოკითხვა მეტ-ნაკლებად შესაძლებელია.

წარწერაში ასოები თითქოს წინასწარ დახაზულ ორ ხაზს შორის საგულდაგულოდ არის გამოყვანილი. ასოების სიმაღლეა 2 ½ სმ, სიგანე- 1 ½ სმ.პირველი 5 სტრიქონიდან ცალკეული ასოებია მოღწეული, რისი აღდგენაც ვერ ხერხდება. წარწერა ასე გამოიყურება:

1. ENI
2. ΕΓΙ
3. ΑΠΙ (?)
4. ΑΠΩ
5. = ΙΑΜΗ
6. ΚΑΙΕCΤΗC
7. ΜΝΗΜΟCΥ
8. ΜΟΥΚΑΒΑCΕΠΙΒΑΚ
9. ΝΟΜΙΖΗΕΤΕΒΗΤΙΝ
10. ΕΑΝΤΙCCΑΛΕΓΙΤΑ

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და თარგმნის ტექსტს:

καί ἐστησ[ε] μνημόσυ[νον] μοῦ Κάθας ἐπὶ θάκ[ω] νομίζεται(?)[893] θητι[κός] ἐάν τὶς σαλεύετα[ι]ι...

„დადგა ჩემს სამახსოვროდ (ან მოსაგონრად) კათასმა, (მომათავსა) მერხზე ჩვეულებისამებრ და ეს ყოველივე გააკეთა მუშაკმა, რომელსაც საფასურს ვუხდით (ან- უხდის), ხოლო თუ ვინმე ყოყმანობს (მნახველთაგანი), (მას არ უნდა აღუძრას უკმაყოფილება – ან მას უნდა აღეძრას პატივის მიგების სურვილი)“.

[893] ან νομίζη ἐτεόν – „ჭეშმარიტად ასე ვცნობ“, რაც თ. ყაუხჩიშვილის დაკვირვებით, ჩვეულებრივ ასეა. - თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 378, სქოლიო 84

რაც შეეხება პირველ 5 სტრიქონს, თ.ყაუხჩიშვილი, ეყრდნობა რა სხვა წარწერებს, ვარაუდობს, რომ წარწერის დასაწყისი უნდა ყოფილიყო: ἀγαθῇ τύχῃ („კეთილი სურვილებით ან ზედით გისურვებთ ყოფნას“).[894]

თუკი ეს წაკითხვა მართებულია, კერძოდ, კათასმა პატივსაცემ პირს ძეგლი დაუდგა, მოათავსა მასზე მჯდომი გამოსახულება და გამვლელთ სთხოვს, მის ხსოვნას პატივი სცენ, გამოდის, რომ წარწერა საფლავის ქვაზე ყოფილა შესრულებული და მჯდომარე გამოსახულება მასზე იყო დამაგრებული.

რაც შეეხება სახელს Κάθας, თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ იგი ქართულ ონომასტიკონში არ არის წარმოდგენილი. ლ. ზგუსტას ნაშრომში არის ასეთი ფორმაც – Κάθαις Παρνούγου (N 659) ოლვიიდან, რაც სპეციალისტებს ირანულ-ოსურიდან შემოსულად მიაჩნიათ. იმის გათვალისწინებით, რომ „თ“ და „ტ“ ერთმანეთს ხშირად ენაცვლება, აქვე შეიძლება მოვიყვანოთ სახელები ბოსფორის წარწერებიდან: Κάτταις, Κατίων (II ს) და Κάτοκας (III ს.), რომელთა ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას სპეციალისტები იმ აზრისა არიან, რომ ისინი არიან ძველი ირანული წარმოშობისა შერწყმული ოსურთან.[895]

ამასთან დაკავშირებით თ. ყაუხჩიშვილი მიუთითებს, რომ სახელს, რომელიც აშკარად არ არის ბერძნული ან რომაული, შეიძლება დაეძებნოს პარალელები ქართულ სამყაროში. კერძოდ, აგათიას (VI ს) აქვს ცნობა იმის შესახებ, რომ კოლხეთში არის მდინარე Καθαρός, ამასთან კავთისხევის მიდამოებში, სადაც აღმოჩნდა წარწერა, დასტურდება გეოგრაფიული პუნქტი „კატაულა“(ზერი-კატა).[896] მართალია, როდინდელია ეს გეოგრაფიული სახელი, უცნობია, მაგრამ იგი მეცნიერებაში ცნობილია VIII ს-ის ასომთავრული წარწერებით, რომელიც მის ნაგებობებზეა დაცული.[897]

თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ დათარიღებისას ყურადღებას იქცევს წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ბერძნულში გაჩენილი იტაციზმი, რომლის 2 შემთხვევაა წარწერაში: νομίζῃ= νομίζει (ამ დროისთვის η და ει გამოითქმის როგორც ι) და ბოლო სტრიქონში σαλεύεται (=σαλεύειτα[ι] აქაც იგივე მდგომარეობაა σαλεύειται-ში ει- დიფთონგი არის ι-). ძველი ბერძნულის

[894] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 378

[895] L. Zgusta, Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste:Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved, 1955

[896] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 378, სქოლიო 83

[897] ნ. შოშიაშვილი. ქართული წარწერების კორპუსი. I. ლაპიდარული წარწერები. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1980, გვ. 39, 118-123

სხვა ნორმები დაცულია.[898] ოთხკუთხედის მოხაზულობის B და O, რაც სისტემატურად გამოიყენება კავთისხევის წარწერაში, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე ქვეყნების ტერიტორიაზე.[899] ეს წარწერები ძირითადად თარიღდება II-III სს-ით, თუმცა მაგალითები კვიპროსიდან და იტალიიდან IV-V სს-ისაა.[900] ყველაფრის გათვალისწინებით თ. ყაუხჩიშვილი წარწერას ათარიღებს II-III სს-ით.[901]

[898] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 378

[899] Studia Pontica. III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et l'Arménie publiées par J. G. C. Anderson, Franz Cumont, Henri Grégoire. Bruxelles. H. Lamertin. 1910, ##19 d, 64, 146 a, 259 a.

[900] M. Guarducci. Epigrafia Greca. IV. Roma. Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato. 1978, ##122, 123, 155

[901] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 378

პრისკოსის წარწერა ძალისადან

სოფელ ძალისაში 1973-1976 წლებში აღმოჩენილ ნაქალაქარში, რომელიც ნაგებობათა რთულ კომპლექსს წარმოადგენს, ტრიკლინიუმის მოზაიკით დაფარულ იატაკზე არის სხვადასხვა გამოსახულება ბერძნული წარწერებით. მათგან ერთ-ერთი განლაგებულია იატაკის ცენტრალურ ნაწილში, ოთხკუთხოვან ჩარჩოში. ეს არის ორსტრიქონიანი ბერძნული ასომთავრული წარწერა (იხ. დანართი 48):

ΜΝΗCΘΠΡΕΙCΚΟC

ΟΤΑΥΤΑΠΟΙΗCΑC

თ. ყაუხჩიშვილი წარწერის აღდგენისა, წაკითხვისა და თარგმანის ამ ვარიანტს გვთავაზობს:[902]

μνήθσθη (ან μνησθῇ) Πρεῖσκος ὁ ταῦτα ποιήσας

მოხსენიებულ იქნას პრისკოსი, ამის გამკეთებელი

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ვინ არის პრისკოსი, გაურკვეველია, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ მოსახსენებელი წარწერა ცენტრალურ ადგილასაა საგულდაგულოდ გამოყვანილი, მკვლევრის ვარაუდით, ის შეიძლება იყოს სახსრის გამღები, მოზაიკის დაგების ინიციატორი ან სულაც, სასახლის პატრონი.[903]

გვინდა გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი, რომ პრისკოსი მოზაიკის დამგები უფროა, ვიდრე სახსრის გამღები ან სასახლის პატრონი, რომელიც, ნაგებობის რომაული ყაიდის გამო (რაც განსაკუთრებით კარგად ჩანს სასახლეში არსებული რომაული თერმებით) უფრო რომაელია ან რომაულ მოდას აყოლილი ადგილობრივი წარჩინებული. ეს უკანასკნელი ვარაუდი უფრო დამაჯერებლად გამოიყურება, რადგან წარწერა არა ლათინურად, არამედ ბერძნულად არის შესრულებული, რაც ამ პერიოდში ადგილობრივ ტრადიციად იყო ქცეული.

რაც შეეხება პრისკოსის ეთნიკურ კუთვნილებას, ძნელია რაიმე გადაჭრით ითქვას, რადგან სახელს თუ მეტსახელს „პრისკოსი" (ლათ. Priscus), ატარებდნენ როგორც ბერძნები, ისევე რომაელები (ამ უკანასკნელის შემთხვევაში: იხ. Lucius Tarquinius Priscus, Titus Julius Priscus, Gaius Julius Priscus, Marcus Statius Priscus, Priscus Attalus და სხვ.).

---

902 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 214-215

903 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009, გვ. 215

სახელი პრისკოსი მოიხსენიება 200-მდე წარწერაში. მათგან ჩვენთვის ერთია საინტერესო – ეფესოში ნაპოვნი წარწერა, რომელიც ტიბერიუს კლავდიუს პრისკოსის პატივსაცემად არის აღმართული. წარწერაში იგი იხსენიება, როგორც X ლეგიონის, ფრეტენსისის ტრიბუნი და მშვილდოსანთა პირველი კოჰორტის ეპარქი. წარწერის ავტორთა შორის იხსენიება „დიონისე, არტემიდორეს ძე, თავად დიონისეს მსგავსი".[904] ეს წარწერა საყურადღებოა იმითაც, რომ X ლეგიონი ზოგადად აღმოსავლეთში ძალიან აქტიურია, მაგ. ის მონაწილეობს კორპულონის კამპანიაში პართელების წინააღმდეგ.[905] ახ. წ. 70 წელს ეს ლეგიონი V მაკედონიკასთან, XII ფულმინატა და XV აპოლინარისთან ერთად იუდეის აჯანყების ჩახშობაში მონაწილეობს.[906] ამის შემდეგ X ლეგიონი თითქმის სულ აღმოსავლეთში რჩება, დანამდვილებით ვიცით, რომ კარაკალას და ჰელიოგაბალის დროსაც იგი აღმოსავლეთშია განლაგებული.[907] თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად X ლეგიონის კავშირისა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე განლაგებულ ორ ლეგიონთან, ფულმინატასა და აპოლინარისთან, ასევე ზოგადად X ლეგიონის აღმოსავლეთში თითქმის მუდმივი ბაზირებისა, ამ კონკრეტული პიროვნების დაკავშირება ძალისის წარწერასთან მაინც საეჭვოდ მიგვაჩნია.

ამავდროულად საყურადღებოდ გვეჩვენება, რომ Legio X Fretensis-თან პუბლიკიუს აგრიპას, როგორც ჩანს, კავშირი ჰქონდა (იხ. არმაზის ბილინგვა). პუბლიკიუს აგრიპას ხელმძღვანელობით იბერიელები რომაელებთან ერთად იბრძვიან. ამავე ლეგიონის ტრიბუნია ეფესოს წარწერაში ნახსენები პრისკოსი. საყურადღებოა ასევე, რომ ძალისა იბერიელი სპასპეტის რეზიდენციად არის მიჩნეული, თუმცა, რასაკვირველია, ეფესოს წარწერის პრისკოსის კავშირი ძალისის წარწერის პრისკოსთან დამატებითი არგუმენტაციის გარეშე თავისთავად ნაკლებად სარწმუნოა, ამასთან, ამ მცირე კავშირის კომენტარის გარეშე დატოვებაც არ იქნებოდა სწორი.

ზოგადად ძალისის წარწერები (იხ. დიონისეს და არიადნეს, ასევე ლაიდას და პრისკოსის წარწერა ქვემოთ) შესრულებულია წიგნიერი, გამარ-

[904] Ephesos 1300. D. F. McCabe. Ephesos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Die Inschriften von Ephesos. 8 vols. in 9 parts, with a Supplement. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 11,1-17,4. Bonn 1979-1984. vol. IV, nos. 1001-1445, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach (1980). ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/249023?hs=305-315 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

[905] D. L. Wasson. "Legio X Fretensis." World History Encyclopedia. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.worldhistory.org/Legio_X_Fretensis/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022

[906] D. L. Wasson. "Legio X Fretensis." World History Encyclopedia. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.worldhistory.org/Legio_X_Fretensis/ ბოლო ნახვა: 16.02.2022

[907] Edw. Dabrowa. Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I-III c. A.D.) Stuttgart: Franz Steiner, 1993, გვ. 18

თული ბერძნულით. პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, (მრგვალი C, E, Θ. O; ბუნჩატეხილი A, კუთხეების გამოყოფა) პირველი საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.[908] ხელოვნებათმცოდნეები მოზაიკას III საუკუნით ათარიღებენ,[909] შესაბამისად, ძალისის მოზაიკის ეს წარწერაც თ. ყაუხჩიშ-ვილის დასკვნით, III საუკუნის უნდა იყოს.[910]

[908] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

[909] **М.Г. Мизандари.** Дионисйская тема в искусстве античной Иберии; Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988; **М.Д. Одишели.** Позднеантичные и раннехристианские мозаики Грузии. Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988

[910] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

წარწერა ძალისიდან დიონისესა და არიადნეს მოხსენიებით

1973-76 წლებში სოფ. ძალისში აღმოჩენილი ნაქალაქარის ერთ-ერთ ნაგებობაში, რომელიც სასახლეს წარმოადგენს, ტრიკლინიუმის იატაკზე აღმოჩნდა რამდენიმე გამოსახულება და ბერძნული წარწერა.

გამომდინარე იქიდან, რომ ზოგიერთი წარწერა გამოსახულებას ახლავს, ისინი მიმობნეულადაა წარმოდგენილი და მოსახსენებელი წარწერის (იხ. პრისკოსის წარწერა ძალისიდან) ირგვლივაა განლაგებული (იხ. დანართი 49):

ΔΙΟΝΥϹΌϹ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΑΓ...ΧΑΡΙϹ

წარწერებს თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს და თარგმნის:

Διόνυσος

Ἀριάδνη

Ἀγ[λαία] Χάρις

დიონისე არიადნე აგლაია ქარიტი.[911]

თ. ყაუხჩიშვილი ვარაუდობს, რომ აგლაია ქარიტთან ერთად, რომელიც დიონისეს მხლებელია, გამოსახული იყო დიონისეს დანარჩენი ორი ქარიტიც (ევფროსინე, თალეია), რომელთა გამოსახულებები წარწერებითურთ დაიკარგა. არ ჩანს არც სხვა გამოსახულებების (დიონისეს სხვა მხლებლების – პანის, მენადების) წარწერები, რომლებიც, მისი ვარაუდით, უნდა ყოფილიყო.[912]

ძალისის წარწერები შესრულებულია წიგნიერი, გამართული ბერძნულით. პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, (მრგვალი C, E, Θ. O; ბუნჩატეხილი A, კუთხეების გამოყოფა) პირველი საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.[913] ხელოვნებათმცოდნეთა აზრით, მოზაიკა III საუკუნით თარიღდება, შესაბამისად ძალისის მოზაიკის ეს წარწერებიც III საუკუნის უნდა იყოს.[914]

---

[911] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 214-215

[912] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

[913] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

[914] **М.Г, Мизандари.** Дионисийская тема в искусстве античной Иберии; Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988. **М.Д. Одишели**. Позднеантичные и раннехристианские мозаики Грузии. Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988

მოზაიკა, რომელიც ასახავს დიონისესა და არიადნეს ნადიმს, სრულიად შეესატყვისება ტრიკლინიუმის დანიშნულებას. აგრეთვე საყურადღებოა, რომ ძალისის სიახლოვეს, კერძოდ წილკანში ნაპოვნია ამეთვისტოს ინტალიო, რომელზედაც არიადნეს ბიუსტია გამოსახული, ამასთან, სარკინეთში აღმოჩენილია დიონისესა და არიადნეს ტერაკოტული ქანდაკებები, სამთავროს სამაროვანში – ვერცხლის სარკეშემკული დიონისეს მიერ არიადნეს გაღვიძების რელიეფი და სხვ.,[915] რაც რეგიონში დიონისესა და არიადნეს ამსახველი მითოლოგიური სიუჟეტის პოპულარობაზე მიუთითებს.

ვფიქრობთ, ეს კიდევ ერთი საბუთია იმის დასადასტურებლად, რომ სახლის მფლობელი არის ადგილობრივი წარჩინებული, რომელმაც საკუთარი საცხოვრებლის ტრიკლინიუმის იატაკზე იმჟამად ლოკალურად პოპულარული მითის გამოსახვა მოისურვა. ამისათვის მან, როგორც ჩანს, დახელოვნებული ოსტატი დაიქირავა. ირ. ციციშვილი აღნიშნავს, რომ

> *„მიუხედავად განზოგადოებული მოდელირებისა, სახეები მეტყველია და თითქოს ინდივიდუალურიც. მოზაიკა გემოვნებითაა შესრულებული და მისი ოსტატის პროფესიონალიზმზე მეტყველებს. ძალისის მოზაიკის შედარება ამ პერიოდის მრავალრიცხოვან ძეგლებთან, გვარწმუნებს, რომ იგი მიეკუთვნება რომის იმპერიის აღმოსავლეთის არეალს, კერძოდ, ანტიოქიის სკოლას. მოზაიკა შესრულებულია III საუკუნის პირველ მეოთხედში. რაც შეეხება მის ოსტატს, იგი უცხოელია, რომელიც საქართველოში ცხოვრობდა, ან ადგილობრივი მხატვარი დაუფლებული ხელობას ანტიოქიის სკოლაში“.*[916]

ჩვენი აზრით, გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ წარწერა წიგნიერი და გამართული ბერძნულითაა შესრულებული, დიდი ალბათობით, წარწერა უცხოელი ოსტატის მიერაა გაკეთებული, რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს სახლის მფლობელის სტატუსსა და მის ქონებრივ მდგომარეობას, რომელიც სახლს აგებს რომაული არქიტექტურის სტილში, ხოლო იატაკების მოპიკეთებას ანტიოქიაში განსწავლულ, სავარაუდოდ, უცხოელ, ბერძენ ოსტატს ანდობს. წარწერა სრულდება ბერძნულად, რაც ადგილობრივ ტრადიციას არ ეწინააღმდეგება და ამავდროულად, მიანიშნებს წარწერის შემსრულებლის ეთნიკურ წარმომავლობაზე.

---

[915] ირ. ციციშვილი. ადრეკლასობრივი პერიოდის საზოგადოების ხელოვნება. წიგნში: ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოების გამომცემლობა. 1995, გვ. 18-23

[916] ირ. ციციშვილი. ადრეკლასობრივი პერიოდის საზოგადოების ხელოვნება. წიგნში: ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოების გამომცემლობა. 1995, გვ. 23

დიონისე ბერძნულ წარწერებში 260-მდე წარწერაშია მოხსენიებული და თითქმის ყველგან ღმერთის სახელს შეესაბამება. რიგ წარწერებში დაუზუსტებელია კონტექსტი და შესაძლოა, ადამიანის სახელს აღნიშნავდეს. არიადნეს სახელი შედარებით მცირე რაოდენობის წარწერებშია, სულ 20 წარწერაში. ძალისის გარდა, ერთადერთი შემთხვევა გვაქვს, როდესაც დიონისე და არიადნე წარწერებში ერთად იხსენიება, ეს არის წარწერა ლარნაკზე, რომელიც ატიკაშია დამზადებული (SEG 42:74,A).[917]

[917] Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/229659?hs=32-43 ბოლო ნახვა: 25.01.2022

წარწერა ძალისიდან ლაიდასა და პრისკოსის მოხსენიებით

1973-76 წლებში სოფ. ძალისში აღმოჩენილი ნაქალაქარის ერთ-ერთ ნაგებობაში, რომელშიც რომაული აბანო მდებარეობს, ტეპიდარიუმის მოზაიკურ იატაკზე ჩანს ორსტრიქონიანი ვრცელი ბერძნული მთავრული წარწერის ფრაგმენტები. ფრაგმენტებს ზემოთ და ქვემოთ არსებული ჩარჩოს ხაზები აქვს შერჩენილი. თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ ასოთა მოხაზულობა ისეთია, როგორც ძალისის სხვა წარწერებში (იხ. პრისკოსის წარწერა ძალისიდან; წარწერა ძალისიდან დიონისესა და არიადნეს მოხსენიებით), თუმცა უფრო წვრილი და მომაღლო ასოებითაა შესრულებული და კუთხეებიც უფრო გამოკვეთილია.[918] ფრაგმენტებზე წერია:

a. Θ...Φ

...

b. ΛΑΙΔΑΤ.

ΠΡΕΙC

c. NK.ΠΙΝ

თ. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს, რომ ფრაგმენტებზე იკითხება ორი საკუთარი სახელი Λαίδας (Λαίδατ[ος])- **ლაიდას** და Πρεῖσκος- **პრისკოს** (ეს უკანასკნელი ატრიუმის იატაკზე არსებულ მიძღვნით წარწერაშიცაა ნახსენები (იხ. პრისკოსის წარწერა ძალისიდან) და ფიქრობს, ხომ არ არიან აქ ის პირები ჩამოთვლილი, რომლებმაც პრისკოსის განკარგულებით გარკვეული სამუშაოები ჩაატარეს.[919]

ძალისის წარწერები, როგორც აღვნიშნეთ, III საუკუნის უნდა იყოს.[920]

ამრიგად, თუკი პრისკოსის შემთხვევაში, დაზუსტებით არ შეიძლება ითქვას, იგი ბერძენია თუ რომაელი, მეორე სახელის ბერძნულობა ეჭვს არ იწვევს და საფიქრებელია, რომ ეს პირები ბერძნები უნდა იყვნენ. პრისკოსი შესაძლებელია იყოს სახსრის გამღები, მოზაიკის დაგების ინიციატორი ან სულაც, სასახლის პატრონი,[921] მაგრამ წარწერაში გვერდიგვერდ ორი ადამიანის მოხსენიება უფრო მათ მსგავს სტატუსზე მიუთითებს, და რადგან ორი ადამიანის მიერ სახსრის გაღება, დაგების ინიციატივა და მით უფრო, სასახლის პატრონად ყოფნა ძნელი წარმოსადგენია, უფრო მეტად არის შე-

---

[918] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

[919] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

[920] **თ. ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215; **М.Г. Мизандари**. Дионисийская тема в искусстве античной Иберии; Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988; **М.Д. Одишели**. Позднеантичные и раннехристианские мозаики Грузии. Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988

[921] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 215

საძლებელი ვივარაუდოთ, რომ ეს არიან მოზაიკის დამგები ხელოსნები, რომლებმაც, ამავდროულად წარწერების შემსრულებლები არიან. მათი ბერძნობის დამადასტურებელ დამატებით არგუმენტად შეიძლება გამოდგეს წარწერის წიგნიერი, გამართული ბერძნულით შესრულება.

რაც შეეხება წარწერის ბოლო ნაწილს, რომელსაც თ. ყაუხჩიშვილი უთითებს, მაგრამ სახელ(ებ)ის სავარაუდო აღდგენას არ გვთავაზობს, ამასთან დაკავშირებითაც შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი. ასოთა კომბინაცია „πιν" წარწერათა უმრავლესობაში გვხვდება, როგორც სიტყვა „πίναξ"-ის ნაწილი. თუ ეს სახელი არ არის, პრაქტიკულად ყველა შემთხვევაში ამ სიტყვის ნაწილია. უფრო იშვიათ შეთხვევებში გვგხვდება, როგორც ზმნის „ἐπινευσω" ნაწილი. თუმცა, ჩვენს შემთხვევაში, როგორც აღვნიშნეთ, აქ საკუთარი სახელები უნდა იყოს ჩამოთვლილი, შესაბამისად, უნდა ვეძებოთ საკუთარი სახელი, რომელიც ამ ასოთა კომბინაციას შეიცავს. ასეთი სახელები ბერძნულ პროსოპოგრაფიაში საკმაოდ ბევრია, მათგან ყველაზე ხშირად წარწერებში გვხვდება შემდეგი: Ἐλπινίκη, Σπίνθος/Σπινθέρ/ Σπίνθαρος/ Σπινθέρας, Πίνδαρος, Πίνος, Ἐπίνικος, უფრო იშვიათად გვხვდება შემდეგი სახელები: Ὀπινᾶς, Κρισπίνου, Ἀγριππίνου, Παπίνιον. ხშირ შემთხვევაში ეს სახელები გვხვდება საკუთარ სახელ დიონისესთან ერთად, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ ძალისის წარწერებში მოხსენიებული დიონისე დანამდვილებით ღმერთის სახელია, შედარება „πιν" ასოთა კომბინაციის შემცველი სახელებისა პარალელურად დიონისეს საკუთარი სახელით არსებითად არავითარი შორსმიმავალი დასკვნის საშუალებას არ იძლევა და შესაბამისად, ამ შედარებას ჩვენ არ მივმართავთ.

ზევახის წარწერა გემაზე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში (N (ა 40)/(I I 19)) დაცულია 1940 წელს არმაზში, ქალის სამარხში მოპოვებული ოქროს ბეჭედი, რომელსაც აქვს აჟურული რკალი და თვალი (იხ. დანართი 50). გემის ზომებია 11 მმ X 9 მმ. გემაზე გამოსახულია საყურიანი მამაკაცის პროფილი, ხოლო გამოსახულებაზე გამოყვანილია სამი ასო:

ZYX (ან K)

თ. ყაუხჩიშვილი ასე აღადგენს და თარგმნის წარწერას:

Z[ε]υ[ά]χ[ης] ზევახეს.[922]

თუ ეს ინტერპრეტაცია სწორია, აქ ვხედავთ იმავე სახელს, რომელიც მოცემულია სხვა წარწერებში, ოღონდაც იგი შესრულებულია ხმოვნების გარეშე.[923] რაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სემიტური ენებისთვის დამახასიათებელი მართლწერითაა შესრულებული, თუმცა, ამის გადაჭრით მტკიცებაც რთულია, გამომდინარე იქიდან, რომ მაგ. დასავლეთ საქართველოში ანტიკურ ხანაში დადასტურებული გვაქვს ერთი და იმავე სიტყვის ხმოვნებით და ხმოვნების გარეშე ჩაწერაც, კონკრეტულად, დიოსკურიის დამღებზე.[924]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას, რომლის მიხედვითაც წარწერა რომაულ ხანას მიეკუთვნება, ასევე არქეოლოგიურ კონტექსტს და წარწერას III საუკუნის მიწურულით ათარიღებს. [925]

წარწერა გამოცემულია ს. ყაუხჩიშვილის,[926] თ. ყაუხჩიშვილის[927] და მარგ. ლორთქიფანიძის[928] მიერ.

---

[922] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

[923] ბერძნული ენის განვითარების ისტორიისათვის საყურადღებოა ამ სამ წარწერაში სახელის „ზევახი" სამგვარი დაწერილობა: Ζηουαχης, Ζευαχης, Ζεουαχης.

[924] ნ. ფიფია. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2014, გვ. 15-16, 108

[925] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

[926] ს. ყაუხჩიშვილი. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 169-170

[927] თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 260-263

[928] მარგ. ლორთქიფანიძე. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები. ნაწ. 2, არმაზისხევსა და ბაგინეთზე აღმოჩენილი გლიპტიკური ძეგლები. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1958

პლატონის წარწერა

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში (N (ა 40)/(III 12)) დაცულია 1940 წელს არმაზის ხევში, ე.წ. ბერსუმას სამარხში მოპოვებული ოქროს ბეჭედი პრაზემის ქვით (იხ. დანართი 51). ქვაზე გამოსახულია მამაკაცი პროფილში, ალექსანდრე მაკედონელი, ხოლო ქვემოთ წვრილი ასოებით, ნეგატიურად, არა ღრმა ჭრილით გამოყვანილია ასომთავრული ბერძნული წარწერა, რომელსაც ძალიან ვიწრო ზოლი უჭირავს ქვემოთა კიდეში:

ΠΛΑΤΩΝ

Πλάτων

პლატონი.

მთლიანად ინტალიოს ზომებია (15 მმ X 12 მმ).

პლატონი მიჩნეულია საქართველოში მოღვაწე ბერძენ ოსტატად.[929] ყურადღებას იქცევს ალექსანდრე მაკედონელის გამოსახვა ბეჭედზე.

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (A ჩატეხილი შუა ხაზით, ω მაღალი შუა შტრიხით) და წარწერას მიაკუთვნებს I საუკუნეებს.[930] მარგ. ლორთქიფანიძე ნივთის მხატვრული ანალიზის საფუძველზე მას III ს-ით ათარიღებს.[931]

წარწერა პირველად გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[932]

[929] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

[930] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

[931] მარგ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბილისი: გამომცემლობა: მეცნიერება. 1969, გვ. 54, გვ. 128

[932] თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 263-264

„ლამაზი ქალბატონის“ წარწერა მცხეთიდან

1977 წელს მცხეთაში, მოგვთაკარში, არქეოლოგიური გათხრებისას ახ. წ. I-III საუკუნეების სამარხთა ნივთებს შორის აღმოჩნდა სარდიონის თვლიანი რკინის ბეჭედი. თვალის მთელ ზედაპირზე პოზიტიურად ამოჭრილია ორსტრიქონიანი წარწერა.[933] წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

ΚΥΡΙΑ

ΚΑΛΗ

თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს და თარგმნის ტექსტს:

Κυρία καλή „ლამაზი კჳრია“ ან „ლამაზი ქალბატონი“.[934]

თ. სურგულაძე და ა. სიხარულიძე წარწერის თარგმნისას რამდენიმე ვარიანტს გვთავაზობენ: „დიდებული დედოფალი“, „მშვენიერი ქალბატონი“, „ქალბატონი კალე“.[935]

თ. ყაუხჩიშვილის აღნიშვნით, ასოთა მოხაზულობის (კუთხოვანი ასოები, ხაზები დაბოლოებისას მოგრძო ჰორიზონტალური შტრიხი), საერთო სტილისა და შინაარსის მიხედვით (Κυρία καλή; Αἰλία καλή...- სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში მოპოვებული გემების ანალოგიით) წარწერა პირველი საუკუნეებით თარიღდება.[936]

სახელი Κυρία ბერძნულ წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით სულ 44 წარწერაშია დადასტურებული, რომელთა ნახევარი (22 წარწერა) მცირე აზიაშია აღმოჩენილი, დანარჩენი თითო-ოროლა შემთხვევებით გაფანტულია ყველგან მთელ მედიტერანულ სამყაროში. სიტყვა καλή წარწერების უმეტესობაში (სულ 70 წარწერიდანაა ცნობილი) სწორედ ასეთ კონტექსტშია, წინ უძღვის სახელი და შემდეგ მოსდევს ეს სიტყვა, შესაბამისად, თ. ყაუხჩიშვილის ერთ-ერთი წაკითხვა, „ლამაზი კჳრია“ იმ აზრით, რომ კჳრია სახელს წარმოადგენს, სავსებით სწორია.

---

933 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

934 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 261

935 თ. სურგულაძე, ა. სიხარულიძე. Κυρία καλή მცხეთის მოგვთაკარიდან: აკადემიის მოამბე. 89, N 2. 1978, გვ. 501

936 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

ათეკას წარწერა სამთავროს სამაროვნიდან

მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე, ქალის მდიდრულ სამარხში, რომელსაც ახ. წ. III საუკუნით ათარიღებენ, სხვა ნივთებთან ერთად აღმოჩნდა ამეთვისტოსთვლიანი ოქროს ბეჭედი (იხ. დანართი 52). ცენტრში, მთელი სიმაღლით ასახულია ქალის ფიგურა პროფილში (თ. ყაუხჩიშვილი ვარაუდობს, რომ ბეჭედზე ქალღმერთი ჰიგია უნდა იყოს გამოსახული),[937] რომელსაც გასწვრივ, ორივე მხარეს თითო სტრიქონად აქვს ნეგატიური ბერძნული წარწერა.[938]

ΑΘΗΚΑΜΑ

ΥΓΕΙΑΝ

თ. ყაუხჩიშვილი[939] წარწერას ასე კითხულობს:

Ἄθηκα μὰ Ὑγείαν

და გვთავაზობს მის ორგვარ თარგმანს და, შესაბამისად, ინტერპრეტაციას:

I ვარიანტი: „ათეკა, გეფიცები ჰიგიას" (ბეჭდის პატრონი, ათეკა (?) ევედრება ჰიგიას (ჯანმრთელობის ქალღმერთს, ასკლეპიოსის ასულს) ე.ი. თხოვს ჯანმრთელობას, თუმცა „ათეკა", როგორც საკუთარი სახელი, საცნობარო ლიტერატურაში არ დასტურდება.

II ვარიანტი: ბეჭდის პატრონი (სახელი უცნობია) ამ თვალს (ἄθηκα, τά შესაძლოა აღნიშნავდეს მარჯანს, თუმცა თვალი ამეთვისტოა) ავედრებს ჰიგიას, ე.ი. ამ თვალზე ეფიცება ჰიგიას, შესთხოვს ჯანმრთელობას.[940]

იქვე მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ფიცის ამგვარი ფორმულა დამახასიათებელია ძველი, საშუალო და ახალი ბერძნულისათვის.[941]

ბეჭდის თვალი ოვალურია, მისი ზომებია 1,7 სმ X 1,2 სმ. წარწერა წვრილი, მკაფიო ასოებითაა გამოყვანილი, ასოების ბოლოებზე ჩაღრმავებული წერტილებია. Θ და Ε მრგვალია, დანარჩენი ასოები – კუთხოვანი. α-ს ყველგან დამრეცი შუა ხაზი აქვს, μ-ს სწორხაზოვანი, ქვემოთ ოდნავ გაშლილი ფეხები. ასოთა ამგვარი მოხაზულობის მიხედვით, წარწერას

---

[937] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[938] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[939] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[940] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[941] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

პირველი საუკუნეებით ათარიღებენ, რაც არ ეწინააღმდეგება თავად სამარხის დათარიღებას (III ს.).[942]

საყურადღებოდ გვეჩვენება ამეთვისტოს თვისებების შესახებ ბერძენთა, რომაელთა (და არა მხოლოდ) შორის არსებული შეხედულებები, რომელთა მიხედვით, ამეთვისტოს შხამსაწინააღმდეგო თვისებები გააჩნდა, რაც კარგად ჩანს მის სახელწოდებაშიც (a-methystos „არა მომწამვლელი"), რის გამოც ეს ქვა ძალიან ხშირად გამოიყენებოდა, როგორც დამცავი ამულეტი.[943]

ასევე აღვნიშნავთ, რომ, მართალია, სახელი ათეკა ბერძნულ წარწერებში არსად დასტურდება, მაგრამ ეს პირველი შემთხვევა არ არის, როდესაც საკუთარი სახელი შეიძლება მხოლოდ ერთ წარწერაში დადასტურდეს, შესაბამისად, ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ საკუთარი სახელი უნდა ვივარაუდოთ.

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ბეჭედი ოქროსია და ამასთან, წარწერა ნეგატიურია, როგორც ჩანს, ეს საბეჭდავი ბეჭედი უნდა იყოს.

[942] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[943] C. A. Faraone. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times. University of Pensylvania Press. Philadelphia. 2018, გვ. 337

მატრონას და კაბრიასის წარწერა ზღუდერიდან

1964 წელს ზღუდერში აღმოჩენილია და საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში (N 1187) დაცულია ოქროს ბეჭედი სარდიონის თვლით (ზომები 19 მმ X 15 მმ). მასზე გამოსახულია ერთმანეთისკენ მიმართული ორი პროფილი, ახალგაზრდა ქალისა და მამაკაცისა. მათი გამოსახულებების ქვეშ გამოყვანილია წარწერა (იხ. დანართი 53):

ქალის ქვეშ - ΜΑΤΡΩΝΑ

კაცის ქვეშ - ΚΑΒΡΙΑC

ამ წარწერებს ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

Ματρώνα - „მატრონა“

Καβρίας - „კაბრიასი“.

მკვლევარი მიიჩნევს, რომ სახელები თვალზე გამოსახულ პირებს აღნიშნავენ. [944]

სახელი „მატრონა“ (ლათ. „ქალბატონი, გათხოვილი ქალი“) რომაულია, ხოლო Καβρίας, როგორც ჩანს, იგივეა, რაც Χαβρίας – კარგად ცნობილი ბერძნული სახელი (Χ/Κ მონაცვლეობით). საქართველოს ისტორიაში ეს სახელები ერთადერთხელ, ამ წარწერაში გვხვდება. ნივთი მიჩნეულია რომის რომელიღაც პროვინციაში, შესაძლოა მცირე აზიაში, ან ძველ ქართლში დამზადებულად.[945]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (კუთხეები საგანგებოდ ჩაღრმავებული აქვს ასოებს: Κ, Λ, Ι; მრგვალი σ; სამკბილიანი, სიმაღლეში ტოლხაზიანი ω) და წარწერას პირველი საუკუნეებით ათარიღებს. სახელი „მატრონაც“ რომაულ ხანაზე მიუთითებს. ძეგლის მხატვრული ანალიზის საფუძველზე წარწერა თარიღდება III ს-ის მეორე ნახევრით.[946]

ჩვენის მხრივ, იმას დავამატებდით, რომ სახელი Καβρίας ბერძნულ ეპიგრაფიკაში არსად გვხვდება და შეიძლება ჩაითვალოს სახელ Χαβρίας-ის რომანიზებულ ან ადგილობრივ ვარიანტად.

ქ. ჯავახიშვილი და გ. ნემსაძე აღნიშნავენ, რომ წყვილადი პორტრეტების გამოსახვა ახ. წ. I-III საუკუნეებში იყო გავრცელებული, ხოლო მსგავს დაკვეთას არა მხოლოდ იმპერატორებისგან, არამედ კერძო პირებისგანაც

---

944 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263

945 ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე. ზღუდერის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები: მუზეუმის მოამბე. XXXVI-B. 1982, გვ. 143

946 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263

იღებდნენ ხელოსნები.[947] გემაზე გამოსახულ ქალს სეპტიმიუს სევერუსის მეუღლის, იულია დომნას (გარდ. 217) მიერ შემოღებული სტილის ვარცხნილობა ამშვენებს მცირედი განსხვავებით, ხოლო მამაკაცის ვარცხნილობა, მათი აზრით, წააგავს იმპერატორ გალიენუსის (253-268 წწ.) ვარცხნილობას, შესაბამისად, გემა III საუკუნის 50-60-იანი წლებით უნდა დათარიღდეს.[948]

[947] ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე. ზღუდერის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები: მუზეუმის მოამბე. XXXVI-B. 1982, გვ. 143
[948] ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე. ზღუდერის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები: მუზეუმის მოამბე. XXXVI-B. 1982, გვ. 141-142

გემინოსის/გემნიოსის წარწერა ზღუდერიდან

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში დაცულია 1964 წელს ზღუდერში მოპოვებული ოქროს ბეჭედი (№1189). თ. ყაუხჩიშვილის აღწერილობით, ეს არის შავი, გაუმჭვირვალე მინის თვლიანი ბეჭედი, თვლის ზომებია 21მმ X 15 მმ. და მასზე გამოსახულია მამაკაცი პროფილში (იხ. დანართი 54). ასევე, კეფისა და მარჯვენა მხრის უკან არის ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერა, რომელიც ამოჭრილია ზედაპირულად და შესრულებულია ძალიან პატარა ასოებით. კიდეზე ასოების ნაწილი გადაცვეთილია, რაც, მეცნიერის აზრით, შეიძლება გამოეწვია გემის ბუდეში ჩასმისას თვალის გახეხვას.[949]

ΓΕΜ

ΟΥ

წარწერას ასე აღადგენს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

Γεμ[ίν]ου ან Γεμ[νί]ου „გემინოსისა“ ან „გემნიოსისა“.[950]

წარწერის წაკითხვის მეორე ვერსიაც არსებობს: ქ. ჯავახიშვილის და გ. ნემსაძის მითითებით, თ. ყაუხჩიშვილმა მეორე მოსაზრებაც გამოთქვა: წარწერაში შეიძლება იყოს სახელი Γέλλιος,[951] თუმცა თ. ყაუხჩიშვილი უთითებს, რომ ეს სახელი მხოლოდ ეგვიპტურ პაპირუსებში გვხვდება, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, უახლესი მონაცემებით, ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზების მიხედვით, ეს სახელი ატიკიდან მომდინარე სახელებშიც გვხვდება.[952]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ითვალისწინებს ასოთა მოხაზულობას (Υ,Ε) და წარწერას პირველი საუკუნეებით ათარიღებს, თუმცა აღნიშნავს, რომ გლიპტიკური ანალიზის მიხედვით ის III საუკუნისაა.[953]

[949] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263

[950] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263

[951] ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე. ზღუდერის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები: მუზეუმის მოამბე. XXXVI-B. 1982, გვ. 147

[952] SEG 42:189[1], Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ; ასევე, IG II² 2233, IG II² 2237, Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690)

[953] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 263

სპეციალისტებს სახელი ქვისმჭრელის სახელად მიაჩნიათ, ხოლო თავად ნივთი — რომაული გლიპტიკის ხელოვნების ნიმუშად.[954]

რაც შეეხება სახელს Γεμίνος, იგი 40-მდე წარწერაში გვხვდება, ხოლო Γεμνίος გვხვდება ერთ წარწერაში მცირე აზიიდან - Γαΐου Γε-μνίου, γενομενῳ ἀν-δρί· ἕτερος δὲ ὁ πειρά.[955] გამომდინარე ამ მოცემულობიდან, ვფიქრობთ, თუკი წარწერაზე ამოკვეთილია Γεμ[νί]ου, გასათვალისწინებელია, რომ ეს საკუთარი სახელი, პირველისგან განსხვავებით, რომაული წარმოშობისაა. მართალია, პირველი სახელი, Γεμίνος, უფრო გავრცელებული ჩანს, მაგრამ მეორე სახელი, გამომდინარე იქიდან, რომ ნივთი რომაული წარმოშობისაა, ამ შემთხვევაში, უფრო მოსალოდნელია, იყოს წარმოდგენილი ამ წარწერაში.

954 ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე. ზღუდერის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები: მუზეუმის მოამბე. XXXVI-B. 1982, გვ. 146-148

955 SEG 57:1575, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/search?patt=%CE%93%CE%B5%CE%BC%CE%BD%CE%AF%CE%BF ბოლო ნახვა: 20.02.2022

წარწერა ზღუდერიდან ვერცხლის ლანგარზე

1964 წლის ექსპედიციის მიერ ზღუდერში მოპოვებული იყო ვერცხლის ნივთები, რომლებზეც გამოყვანილია ბერძნული წარწერები. ნივთები საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფშია დაცული.

ერთ-ერთ ნივთზე, კერძოდ, ვერცხლის დიდი ლანგრის ფრაგმენტზე, გარედან ირგვლივ მჭიდრო პუნქტირით გამოყვანილია:

XAPICAMNI .

წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

[ἐ]χαρισάμην - „მივუძღვენ, ვაჩუქე“.[956]

წარწერა, თ. ყაუხჩიშვილის ვარაუდით, იმავე ტიპის იყო, როგორიცაა ბერსუმას ლანგრის წარწერა, თუმცა დაკარგულია იმ პირების სახელები, ვინც აჩუქა და ვისაც აჩუქეს.[957] ლანგრის ფსკერზე, შიგნით არსებობდა ასევე პუნქტირით შესრულებული წარწერა, სადაც მხოლოდ მკაფიო A ჩანს.[958]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას, საერთო სტილს, მასში დაცულ ფორმულას და წარწერას II-III სს-ით ათარიღებს.[959]

ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით, 35 წარწერაშია ეს ფორმულა გამოყენებული, მათი აბსოლუტური უმრავლესობა (27) ჩრდილოეთ საბერძნეთიდან მომდინარეობს და როგორც ჩანს, საჩუქრის, მიძღვნის ტიპურ ფორმულას წარმოადგენს.

---

[956] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[957] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[958] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[959] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

ევფრატეს წარწერა ზღუდერიდან

სახელმწიფო ეროვნული მუზეუმის სეიფში დაცულია ზღუდერში 1964 წლის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ვერცხლის ორყურა ჭურჭელი. მის ფეხზე, ქვემოთ ირგვლივ პუნქტირით შესრულებულია არამეული წარწერა, რომელიც აღნიშნავს „13 ასს“, (რაც ან ჭურჭლის წონაა ან მისი მოცულობა).[960] აქვე ამოკაწრულია ბერძნული სახელი, რომელსაც ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

ΕΥΦΡΑΤΗϹ – Εὐφράτης – „ევფრატე“.[961]

თ. ყაუხჩიშვილის მითითებით, მამაკაცის ეს სახელი დასტურდება ეგვიპტის პაპირუსებში,[962] თუმცა, დღესდღეობით ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზით ჩანს, რომ ეს სახელი დადასტურებულია არა მხოლოდ ეგვიპტურ პაპირუსებში, არამედ ყველგან მთელს ბერძნულ სამყაროში და სულ 44 ტექსტშია მოხსენიებული, ამათგან თითქმის ნახევარი (18) მცირე აზიიდან მომდინარეობს, დანარჩენი – 2-3 ცალის ოდენობით – ატიკიდან, ცენტრალური და ჩრდილოეთ საბერძნეთიდან, თრაკიიდან, იტალიის ტერიტორიიდან და სხვ.

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (მომრგვალებული E, C; P-ს თავისებური ფორმა) და წარწერას მიაკუთვნებს ახ. წ. I-III საუკუნეებს.[963]

[960] მ. ჭელიძე. ეპიგრაფიკული შენიშვნები. სემიტოლოგიური ძიებანი. V. 1990. გვ 73

[961] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[962] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[963] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

ხედ-ის წარწერა ზღუდერიდან

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში დაცულია ზღუდერში 1964 წლის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ვერცხლის კოვზი, ოვალური პირითა და რვაწახნაგა ტარით. ტარზე ამოკაწრულია ორი წარწერა: ბერძნული XHΔ – Χηδ ხედი, რომელსაც თ. ყაუხჩიშვილი საკუთარ სახელად მიიჩნევს (მთლიანად ან შემოკლებით, მაგ., შავიზღვისპირეთში გვაქვს სახელები Χαδικίας და Χαδάκης).[964] არამეულად ამოკაწრული სიტყვაც იკითხება Ked, ე.ი. იმეორებს ბერძნულს.[965]

თ. ყაუხჩიშვილის შენიშვნით, ბერძნულ ასოთა მოხაზულობა საგანგებო ნიშნებით არ ხასიათდება, შესაბამისად, იგი პალეოგრაფიული მონაცემებით წარწერას ვერ ათარიღებს, თუმცა, ნივთის ანალიზით, მასზე არამეული და ბერძნული წარწერების პარალელურად არსებობით და სამარხის ინვენტარით მან წარწერა ახ.წ. II-III სს-ით დაათარიღა.[966]

თუ ეს სიტყვის დასაწყისია, როგორც თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, ბერძნულ წარწერებში კიდევ ორი სავარაუდო სახელი გვხვდება ასეთი დასაწყისით. ერთი მათგანი (Χηδδοπ) ცენტრალური საბერძნეთიდან მომდინარეობს,[967] ხოლო მეორე – (Χηδοσβίου – gen. სიტყვისა Χηδοσβίος) ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთიდან, პანტიკაპეიონიდან (დღ. ქერჩი).[968]

---

964 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

965 მ. ჭელიძე. ეპიგრაფიკული შენიშვნები. სემიტოლოგიური ძიებანი. V. 1990, გვ 74

966 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

967 SEG 42:405, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003, ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/327570?hs=45-49 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

968 CIRB 846 Корпус Боспорских надписей / Под. ред.: В. В. Струве (отв. ред.), М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича, А. И. Доватура, Д. П. Каллистова, Т. Н. Книпович. Ленинград, Издательство: Наука. 1965 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/183577?hs=35-39 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

წარწერა იასპის ქვაზე სამთავროდან

1939 წელს სამთავროში ნაპოვნია წაკვეთილი კონუსის ფორმის იასპის ქვა, სავარაუდოდ, ბეჭდიდან ამოვარდნილი, რომელიც საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტშია (N225) დაცული (იხ. დანართი 55). ქვაზე ფუძეთაგან პატარა წრიულ წახნაგზე ამოკვეთილია ნეგატიურად ორსტრიქონიანი წარწერა, რომელიც შესრულებულია კუთხოვანი მთავრული ასოებით.

EYT

YXI

წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი

εὐτύχει „ბედნიერი იყავ".[969]

მ. მაქსიმოვას აზრით, მეორე თარგმანიც – „ჯანმრთელი იყავ" – დასაშვებია.[970]

წარწერა ასახავს სურვილს იმ პირის მიმართ, ვინც ამ ბეჭედს ატარებს.[971] იასპის ქვას საბერძნეთში ტრადიციულ ამულეტად იყენებდნენ.[972]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (კუთხოვანი ε, ორგვარი υ) და ენობრივ ნორმებს (ει დიფთონგი გადმოცემულია ι-თი) და საკმაოდ გავრცელებულ ფორმულას, რომლის მიხედვითაც წარწერა პირველი საუკუნეებისა უნდა იყოს.[973]

მ. მაქსიმოვას აღწერილობით, ამ ნივთთან ერთად სამარხში აღმოჩენილია სარდიონის გემა, ბეჭედი. მასთან მიდუღაბებულია დომიციანეს დენარიუსი, რომელსაც საკიდის ფუნქცია ჰქონდა, ჰადრიანუსის დენარიუსი და ორი ვერცხლის ბეჭედი გემმის გარეშე. მ. მაქსიმოვა ნივთსა და წარწერას III საუკუნით ათარიღებს.[974]

ეს სიტყვა 100-მდე წარწერაში გვხვდება, მათგან ნახევარი მცირე აზიის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ამ სიტყვასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი ფაქტი – ადრე მიჩნეული იყო, რომ ის გამომშვიდობებისას უფრო გამოიყენებოდა, ვიდრე მისალმებისას, თუმცა, რ. მასკელარის აზრით, რომელიც რამდენიმე პაპიროლოგიურ მონაცემს დაეყრდნო, ეს ტერმინი უფრო

---

[969] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[970] М.И. Максимова. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро: მუზეუმის მოამბე. XVI B. 1950, გვ. 257

[971] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[972] C. A. Faraone. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times, University of Pensylvania Press. Philadelphia. 2018, გვ. 98

[973] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 262

[974] М.И. Максимова. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро: მუზეუმის მოამბე. XVI B. 1950, გვ. 257

მისალმებისას გამოიყენებოდა.[975] გამომდინარე იქიდან, რომ ნივთი სამარხშია ნაპოვნი და ასევე წარწერა ნეგატიურადაა შესრულებული, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ნივთი საბეჭდავი ბეჭედია, თუმცა, სამწუხაროდ, უცნობია მასალა, რომელშიც თვალი იყო ჩასმული, შესაბამისად, გადაჭრით მტკიცებაც რთულია.

975 R. Mascellari. "Il saluto finale delle petizioni nei papiri di epoca romana: da εὐτύχει a διευτύχει" Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. vol. 64. no. 2. 2018, გვ. 294-305

ბერძნული ლიგატურა სამთავროდან

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში დაცული სამთავროში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ბეჭდის ნატეხი (№350) (იხ. დანართი 56). ბეჭდის ფარზე არის ბერძნული ლიგატურა, რაც, თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, რომელიმე პირის სახელს უნდა წარმოადგენდეს, თუმცა გაშიფრული არა აქვს.[976]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასო A-ს მოხაზულობას და საერთო სტილს, რომლის მიხედვითაც ლიგატურა პირველ საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს[977].

ა. ზახაროვს წარწერა მონოგრამად მიაჩნია.[978] მონოგრამა შეიძლება იყოს ორი სახელის პირველი ასოებისგან შედგენილი. საყურადღებოა, რომ AA ასოთა კომბინაცია უფრო ხშირად გვხვდება მაგიური დანიშნულების წარწერებზე, საერთოდაც, ალფას გამოყენება ასეთ წარწერებში საკმაოდ ხშირია, ამიტომ ჩვენი აზრით, ქრონოლოგიის გათვალისწინებით შესაძლებელია ამ ბრინჯაოს ბეჭდის წარწერის მაგიური ფუნქცია ვივარაუდოთ.

---

[976] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

[977] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

[978] A. Zacharow, Gemmen und Siegel des Museums Georgiens: საქართველოს მუზეუმის მოამბე. 1928. ტ. V. თბილისი. 1930, გვ. 258

წარწერა სამთავროდან ვიქტორიას გამოსახულებიან შუშის თვალზე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში დაცულია სამთავროში მოპოვებული წითელი შუშის თვალი ბრინჯაოს რგოლით (N 336). თვლის პირზე ამოკვეთილია გამარჯვების რომაული ქალღმერთი ვიქტორია, თვლის მეორე მხარეს ჩაჭრილია სამსტრიქონიანი ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 57).

HX | API | Ϛ I

წარწერა პირველად გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[979] იგი წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის: [ε]ὐχαρίστει „ჰმადლობდე, მადლობელი იყავ ან ეზიარე".[980] ი. პომიალოვსკი გამოყოფს ფორმას HXAPIEI (კომენტარის გარეშე).[981] ა. ზახაროვს წარწერა არა აქვს გარჩეული, მხოლოდ მითითებული აქვს ასეთი წაკითხვით HXAPIΣI.[982]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ენობრივ ნორმებს (στ კომპლექსის გადმოცემა Ϛ-ს დაწერილობით, ι -თი გადმოცემა ει დიფთონგის; η-თი გადმოცემა υ-სი, ευ დიფთონგში პირველი ელემენტის მოკვეცას, ამის შედეგად მიღებული υχαριστι გადაქცეულია ιχαριστι-დ) და ათარიღებს მას ახ. წ. III-IV საუკუნეებით.[983] ნივთი, როგორც ხელოვნების ნიმუში, შესწავლილი აქვს ზახაროვს, რომელიც მას რომაულ ხანას მიაკუთვნებს.[984]

ვფიქრობთ, გამოსახულებასა და წარწერას შორის კავშირი მეორეულია და რომაული გამარჯვების ქალღმერთის გამოსახულებას, რომელიც ანგელოზის ალუზიას იწვევდა, წარწერა მოგვიანებით დაერთო, რაც საკმაოდ დამკვიდრებული იყო გვიანანტიკურობაში.[985]

---

979 თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 257-258

980 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

981 И. В. Помяловский. Сборник греческих и латинских надписей Кавказа. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук. 1881, გვ. 69

982 A. Zacharow, Gemmen und Siegel des Museums Georgiens: საქართველოს მუზეუმის მოამბე. 1928. ტ. V. თბილისი. 1930, გვ. 258

983 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

984 A. Zacharow, Gemmen und Siegel des Museums Georgiens: საქართველოს მუზეუმის მოამბე. 1928. ტ. V. თბილისი. 1930, გვ. 258

985 Chr. Doyle. Declaring Victory, Concealing Defeat? Continuity and Change in Imperial Coinage of the Roman West, c.383–c.408. In book: Shifting Genres in Late Antiquity. Publisher: Ashgate, Taylor and Francis. 2015. გვ. 164

ფლავიუს დადეს და ბერსუმა პიტიახშის წარწერა

არმაზის ხევში 1940 წელს აღმოჩნდა ვერცხლის ლანგარი, რომელიც სახელმწიფო მუზეუმის სეიფშია დაცული (N ა 40/III). ნივთი ადგილობრივი ნახელავია.[986] ვერცხლის ლანგრის ქუსლზე ირგვლივ პუნქტირით ამოჭრილია ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 58). წარწერა წრეს არ კრავს. წარწერა შესრულებულია ლამაზი ხელით, მომრგვალებული ასოებით. წარწერას ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:[987]

ΕΓΩΒΑϹΙΛΕΥϹΦΛΔΑΔΗϹΕΧΑΡΙϹΑΜΗΝ ΒΕΡϹΟΥΜΑΠΙΤΙΑΞΗ

ἐγὼ βασιλεὺς Φλ[αύιος] Δάδης ἐχαρισάμεν Βερσουμᾷ πιτιάξῃ

მე, ფლავიოს დადესმა მივუძღვენ ბერსუმა პიტიახშს (ეს ლანგარი).

ΒΕΡϹΟΥΜΑ-ს ქვეშ ამოკაწრულია შედარებით მკრთალად და დაუდევრად:

ΜΑΚΕΔΟΝΙ - Μακεδóνι – „მაკედონს".

ლანგრის ქუსლის შუაში არის ამოკაწრული ნიშნები, რაც ბერძნული არაა. პ. ინგოროყვას ისინი ქართულ ასოებად მიჩნია და კითხულობს: ბ პ ქ. ამ ასოებს, მეცნიერის აზრით, შეიძლება ჰქონდეს ორგვარი გაგება: „ბერცუმ პიტიახში ქართლისაჲ" ან „ ბერცუმ პიტიახში ქარძამის ძჲ".[988]

ნივთის მბოძებელი არის ფლავიუს დადესი, სავარაუდოდ, მეფე, ხოლო მფლობელი- ბერსუმა პიტიახში. მაკედონი ან ბერსუმას მეორე სახელია ან ამ ნივთის შემდგომი პატრონის. ვფიქრობთ, მეორე ვერსია მეტადაა სარწმუნო, რადგან ქუსლზე ადგილი იყო დარჩენილი და ამომკვეთს შეეძლო სიტყვა ძირითად წარწერაში ჩაესვა, ამასთან, ΜΑΚΕΔΟΝΙ ძირითადი წარწერის დაწერილობასთან შედარებით უფრო დაუდევარი, განსხვავებული ხელითაა შესრულებული (განსაკუთრებით Α და Δ).[989]

წარწერაში ყურადღებას იქცევს იბერიის ისტორიულ პირთა მოხსენიება. მეფეს, დადესს, აქვს დამატებით მინიჭებული ფლავიუსების დინასტიის სახელი, რაც ენიჭებოდათ ამ გვარის მიერ დაფასებულ პირებს.[990] დ.

[986] **შ. ამირანაშვილი.** ქართული ხელოვნების ისტორია. 1961, გვ 82; **მცხეთა.** არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ტომი I. ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. რედ. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1955, გვ. 52-54

[987] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 267

[988] პ. ინგოროყვა. ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა: ენიმკის მოამბე. X. 1941, გვ. 411-417

[989] თ. ყაუხჩიშვილის გვიანდელი აზრით, ის ფაქტი, რომ მაკედონი სხვა ხელით წერია, და ძირითადი წარწერა – სხვით, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ისინი სხვადასხვა დროისანი არიან - თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 253

[990] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

ბრონდი ვარაუდობს, რომ რომაული მოქალაქეობა დადესის წინაპარს მიენიჭა ვესპასიანეს, ტიტუსის ან დომიციანუსის მმართველობისას ან „გვიანი ფლავიუსების“, კონსტანტინეს პერიოდში (ეს უკანასკნელი იმ შემთხვევაში, თუ სამარხი შეიძლება დათარიღდეს IV საუკუნით).[991]

ფლავიუსი და მაკედონი ბერძნულ-რომაული სახელებია, ხოლო ბერსუმა – სირიული (= ძე მმარხველისა), ძირი „დადეს“ გავრცელებულია მთელ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, მისი ეტიმოლოგია დაუდგენელია (ირანული, ბერძნული).[992]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეფუძნება ასოთა მოხაზულობას (α ჩატეხილი შუახაზით, მრგვალი ε, σ, ω, μ, β, დამახასიათებელი ξ), შემოკლების ნიშანს (ΦΛ), რომაული პერიოდისთვის ნიშანდობლივი -ιος დაბოლოების მქონე სახელების ις დაბოლოებით წარმოდგენას (Μακεδόνι) და წარწერებს პირველი საუკუნეებით ათარიღებს.[993] სამარხში აღმოჩენილი სხვა ინვენტარისა და მონეტების მიხედვით, ნივთი და მასზე გამოყვანილი წარწერა II-III სს-ით თარიღდება. დ. სთრონგი[994] გვთავაზობს სხვა ადგილებში მოპოვებული ვერცხლის III საუკუნის შუა წლებით დათარიღებული ლანგრების ანალიზს, კ. მაჩაბელი კი „ბერსუმას“ ლანგარს, დაწვრილებითი შესწავლის საფუძველზე III საუკუნისად მიიჩნევს.[995]

წარწერა გამოცემულია ს. ყაუხჩიშვილის[996] და თ. ყაუხჩიშვილის[997] მიერ.

[991] D. Braund, King Flavius Dades, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. 96. 1993, გვ. 49

[992] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[993] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[994] D. E. Strong. Greek and Roman Gold and Silver Plate. London: Methuen. 1966

[995] კ. მაჩაბელი. ძველი საქართველოს ვერცხლი. თბილისი: საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გამომცემლობის სტამბა. თბილისი. 1983, გვ. 105

[996] ს. ყაუხჩიშვილი. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941, გვ. 170-171

[997] თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 264-266

გაიოს იბერი – დოკუმენტურად დადასტურებული პირველი ქართველი ქრისტიანი
(ბრინჯაოს პლიტა პლატეიდან)

ქრისტიანული ინსტიტუციური სისტემის ჩამოყალიბება დაიწყო მას შემდგომ, რაც მოციქულებმა მათთვის განკუთვნილ ქვეყნებს მიაღწიეს. მასში დაბალი კლასების მასობრივმა შეღწევამ ამ სისტემის ზედმეტად სოციალიზება მოახდინა. კონსტიტუციურ წესრიგს დიდი საფრთხე შეექმნა. ისტებლიშმენტი ქრისტიანობას ადმინისტრაციული ღონისძიებებით და მისტიფიკაციით უპირისპირდებოდა. ეს უკანასკნელი კი მითრაიზმი იყო.

სოციალისტური სათავეში, მითრაიზმი სულ მალე სრულ სახელმწიფო კონტროლს დაექვემდებარა, და, შესაბამისად, წითელი ფერები ქრისტიანობას გადასცა. სწორედ მითრაიზმს უნდა „მოეხიბლა“ პროლეტარიატი ქრისტიანობის საზიანოდ. ამ ორ კონფესიას შორის კონფუზის გასაძლიერებლად მითრაიზმი ისე დაამსგავსეს ქრისტიანობას, რომ მითრას დაბადების დღედაც კი 25 დეკემბერი გამოაცხადეს.[998]

ე.ი. მითრაისტული კვალი ნებისმიერი რეგიონიდან არაპირდაპირ ამ მხარის ქრისტიანიზაციაზე მეტყველებს.

ქრისტიანულ-მითრაისტული „სიმბიოზი“ ლაზიკაში ფაქტია – ის დასტურდება ბერძნულ-ქართული ნარატივით წმ. ანდრიას მიმოსვლის შესახებ და არტეფაქტებით „ტრაპეზუნტელ“ მითრას თაყვანისცემაზე.[999]

რაც შეეხება იბერიას, მითრაისტული კვალი აქ უკვე ისეთი მკაფიო არ არის[1000], და წმ. ანდრიას ქართლში ყოფნის მოთხრობაც უფრო აპოკრიფულია. მეტი არგუმენტია საჭირო აღმოსავლურ-ქართულ სივრცეში ადრექრისტიანული თემების არსებობის რეალობის სამტკიცებლად.

ერთი ასეთი არგუმენტი ჩვენ მოგვეპოვება, თუმცა ისიც საკმაოდ ბუნდოვანია.

ბრინჯაოს პლიტა პლატეიდან, ცენტრალური საბერძნეთი, მამაკაცის 40 სახელს გვთავაზობს. მათი უმრავლესობა ბერძნულია, მცირე ნაწილი – ბერძნულ-რომაული. თანამდებობითი ატრიბუცია მხოლოდ ზოგიერთს ახლავს, და ყველა, სტრუქტურული ასპექტით, ქრისტიანულია – πρεσβύτερος, ἀναγνώστης („წმინდა წიგნების წამკითხველი“).[1001] 11. 2, 7, 8, 16.

---

[998] T. Dundua. Christianity and Mithraism. The Georgian Story. Tbilisi. 1999

[999] გ. დუნდუა. სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი პიტიუნტში ძვ. წ. II-ახ. წ. IV სს. დიდი პიტიუნტი. I. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1975, გვ. 280-429

[1000] გ. დუნდუა. სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი პიტიუნტში ძვ. წ. II-ახ. წ. IV სს. დიდი პიტიუნტი. I, თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1975, გვ. 280-429

[1001] M. Guarducci. Epigrafia Greca. IV. Epigrafi sacre pagane e Christiane. Roma. Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato. 1978, გვ. 335-336

2, Διονυσόδωρος πρ(εσβύτερος)
7, Εὐτρόπιος πρεσβ(ύτερος)
8, Φιλοκράτης ἀναγνώ(στης)
16, Φίλων πρεσβ(ύτερος)

ფიქრობენ, რომ ბრინჯაოს ამ პლიტაზე პლატეის ადრექრისტიანული თემია წარმოდგენილი. პლიტა, რომელიც ახლა ათენის ეროვნულ მუზეუმში ინახება, II-III სს. მიჯნით თარიღდება.

ორი პიროვნების სახელს სპეციალური ეთნიკური ინდიკატორი ახლავს – 11. 4 და 12: Κάιος ὁ Ἴβ(ηρ) და Ἀθηνόδωρος Ἀρμ(ένιος).

ე.ი. გაიოს იბერი; აი, აქედან იწყება შეკითხვათა კასკადი: სად დაიბადა ის, იბერიაში?! და მხოლოდ შემდგომ მოხდა მისი სხვაგან გადაყვანა? თუ ეს ასეა, ის ბილინგვალი ყოფილა. მაგრამ არა, სათუოა. კონკრეტული ლათინური სახელის მატარებელი არც ერთი იბერი ცნობილი არ არის. მაშ, როგორ მოხვდა გაიოსი საბერძნეთში?! რომელ სოციალურ ფენას ეკუთვნოდა ის?! ძალზედ ბევრი შეკითხვაა.

გაიოსის „შემთხვევა“ უფრო ბერძნულ-რომაულია, ვიდრე ქართული. მაგრამ მისი ეპითეტი მაინც სიმპტომატურია – „იბერი“, ის არ არის სრულად ასიმილირებული. გამოდის, რომ გაიოსი დოკუმენტურად დადასტურებული პირველი ქართველი ქრისტიანია.[1002]

[1002] ყველაფერ ამასთან დაკავშირებით იხ. თ. დუნდუა. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბ. 2017, გვ. 157-158

წარწერები აურეუსების იბერულ მინაბაძებზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა ასეთია – ოქრო. წონა: მაგ. 2,87 გრ., 3,37 გრ., 3,44 გრ., 3,55 გრ. d=18 მმ., 19 მმ., 20/21 მმ. (იხ. დანართი 59). ჟინვალის ცალის აღწერილობა:

შუბლი – ვალერიანეს ოდნავ უხეშად შესრულებული დრაპირებული ბიუსტი დაფნის გვირგვინში მარჯვნივ. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა: პროტოტიპი – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. წერტილოვანი რკალი.

ზურგი – სქემატური გამოსახულება ორცხენიან ეტლზე (ბიგაზე) მდგომი მარცხნივ მიმართული ფრთოსანი ვიქტორიასი, რომელიც მათრახს უჭერს ცხენებს. გარშემო დამახინჯებულად – VICTORIA. ხაზს ქვემოთ დამახინჯებულად – AVGG.

ზარაფხანა – უცნობია.
ნომინალი – რემედიუმი: 2,87 გრ.-3,55 გრ.
თარიღი – ახ. წ. III ს-ის მეორე ნახევარი.

კოლექცია: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 14 ცალი, გფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №9151, გფ. № 9155-9158, გფ. №9336, გფ. №9340, გვ. №9735, გფ. №12179, გფ. №12181, გფ. №12215, გფ. №14592, გფ. №14595-14596.

III საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართლში რომაული ოქროს მონეტების შემოსვლის ინტენსიურობა კლებულობს, რაც უშუალო კავშირში უნდა იყოს იმპერიის მძაფრ კრიზისთან. მართლაც, თანდათან მცირდება აურეუსების წონა და თვით ემისიის მასშტაბებიც. სწორედ ამას უნდა გამოეწვია ოქროს მონეტების შემოსვლის საგრძნობი შეკვეცა იბერიაში, ხოლო ამ უკანასკნელს – რომაული ოქროს მონეტების ადგილობრივი იმიტაციების გენეზისი. მათთან ერთად იჭრებოდა ავგუსტეს დენარების იბერული მინაბაძები.

ამ მოვლენის ეგზისტენციის ქრონოლოგია სამარხეული კომპლექსების, კონკრეტული პროტოტიპების და სხვა უფრო ზოგადი მომენტების გათვალისწინების საფუძველზე, ძირითადად, III საუკუნის II ნახევრით იფარგლება.

სამონეტო ტიპოლოგიის ევოლუცია თითქმის ნატურალისტური კონცეფციების სქემით შეცვლის ჩვეულებრივი პროცესია.[1003]

[1003] **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **გ. დუნდუა.** სამონეტო მიმოქცევა იბერიაში I-IV საუკუნეებში (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული. ოთარ ლორთქიფანიძე 75. თბილისი. 2005; **თ. დუნდუა.** კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993; **თ. დუნდუა.** საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995; **თ. დუნდუა.** ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა.** რომაული ფული საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2006; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ანტიკური პერიოდის კავკასიის ნუმიზმატიკის საკითხები. თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2009; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა** და სხვ. ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. II ნაწილი. ქრისტიანობა, მითრაიზმი და ისლამი. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა ქართლსა და ეგრისში I-X საუკუნეებში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2014; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **მ. შეროზია.** რომაული აურეუსების ადგილობრივი (იბერიული) იმიტაციების ახალი ნიმუშები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია. №2. (47-B). 2011; **К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе.** Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская СССР) в 1964-1965 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1968. №1; **К. В. Голенко.** Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1971. №4; **Г. Ф. Дундуа.** Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 1982; **Л. Н. Казаманова, В. В. Кропоткин** Подражания римским золотым монетам II-III вв. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1964. №1; **Д. Г. Капанадзе.** Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **Д. Г. Капанадзе.** Монетные находки мцхетской экспедиции. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1955. №1; **Д. Г. Капанадзе.** Ауреусы армазского некрополя. Советская археология (СА). 1957. №3; **Д. Г. Капанадзе.** О продолжительности обращения денариев Августа и драхм Готарза в древней Иберии. Советская археология (СА). 1962. №4; **Д. Г. Капанадзе.** Новые находки подражаний римским ауреусам в Грузии. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1970. №4; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua.** Influx of the Roman Coins in Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2005; **T. Dundua.** Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2012; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **T. Dundua, N. Phiphia.** Imitations of the Roman Coins in "Transcaucasian" States. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings. XVII. Tbilisi, Meridiani Press. 2021

წარწერები ავგუსტეს დენარების იბერულ მინაბაძებზე

სამონეტო ტიპის აღწერილობა ასეთია – ვერცხლი. წონა: მაგ. 1,28 გრ., 2,23 გრ., 2,59 გრ., 2,93 გრ., 2,97 გრ., 3,02 გრ., 3,10 გრ., 3,12 გრ., 3,23 გრ., 3,24 გრ., 3,25 გრ., 3,33 გრ., 3,42 გრ., 3,51 გრ., 3,55 გრ. d=17/18-19/20 მმ. (იხ. დანართი 60).

შუბლი: იმპერატორის უხეშად შესრულებული ბიუსტი მარჯვნივ/მარცხნივ, დიადემით. გარშემო დამახინჯებული ლათინური წარწერა: პროტოტიპი – CAESAR AVGVSTVS DIVI F. PATER PATRIAE. წერტილოვანი რკალის ფრაგმენტი.

ზურგი: გაიუს და ლუციუს კეისრების გამოსახულება, რომლებიც ეყრდნობიან შუაში მოთავსებულ ფარებს. ფარებს უკან – შუბები. ფარებს ზემოთ – სიმპულუმი და ლიტუსი. წრიული წარწერა დამახინჯებულია: პროტოტიპი – C. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. IVVENT. წერტილოვანი ან ხაზოვანი რკალი.

ზარაფხანა – უცნობია.
ნომინალი – რემედიუმი: მაგ. 1,28 გრ.-3,55 გრ.
თარიღი – ახ. წ. III ს-ის მეორე ნახევარი.

კოლექცია: სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი – 14 ცალი, გფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის განძების ფონდი) №5103, გფ. №9446, გფ. №2544; ქფ. (სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური კოლექციის ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი) №54, ქფ. №1704, ქფ. №1705, ქფ. №3372, ქფ. №3425, ქფ. №4049, ქფ. №4050, ქფ. №4051, ქფ. №4052, ქფ. №4053, ქფ. №4054; სომხეთის სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკური ფონდი – №14362; მოსკოვის სახელმწიფო ა. ს. პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმი – 1 ცალი.

ახ. წ. I საუკუნის დასაწყისიდან იბერიის სამონეტო ბაზარზე წამყვან ადგილს იკავებს გალიის (ლუგდუნუმი) ზარაფხანაში ძვ. წ. 2-ახ. წ. 4 წლებში ავგუსტეს სახელით მოჭრილი დენარები. ავგუსტეს მონეტები 206 ცალის ოდენობით აღმოჩენილია მცხეთა-აღაიან-ნასტაკისში, ზღუდერში, ერწოში, მაგრანეთში, ქუშანაათ გორაზე და ჟინვალში. სხვა იმპერატორების ვერცხლის მონეტები ერთეული ცალებითაა წარმოდგენილი.

იბერიის სამონეტო ბაზარზე რომაული აურეუსებიც გამოჩნდა, რომლებიც I საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ავგუსტეს დენარებთან ერთად, იბერიაში ფულადი მიმოქცევის ძირითად საშუალებად იქცა.

ავგუსტეს დენარები იბერიის ფულადი მეურნეობის საფუძველია I-II საუკუნეებში. ამ მონეტების ემისია, როგორც ვარაუდობენ, მალიან ფართო მასშტაბებით წარმოებდა და ისინი განსაკუთრებული ინტენსიურობით ვრცელდებოდა იმპერიის პერიფერიებსა და „ბარბაროსულ" მხარეებში, რაზედაც პირდაპირ მუთითებს მათი აღმოჩენები. სამეცნიერო ლიტერატურაში ავგუსტეს დენარების ასეთი პოპულარობა აღნიშნულ ადგილებში იმითაა ახსნილი, რომ ნერონის მიერ 64 წელს ჩატარებული რეფორმის შემდეგ რომაული დენარის წონა შემცირდა და სინჯი გაუარესდა. ამის გამო „ბარბაროსები" მათ აღარ ღებულობდნენ. სწორედ მათთვის გაჰქონდათ ავგუსტეს და ტიბერიუსის დენარები. ვარაუდობენ, რომ იბერიაში ავგუსტეს მონეტები რომაული სირიიდან მოედინება.

ავგუსტეს დენარები მეტად ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მიმოიქცოდა იბერიის ფარგლებში. სამარხეული კომპლექსების ანალიზის შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ I საუკუნის დასაწყისიდან III საუკუნის შუა ხანებამდე იბერიის ეკონომიკაში ავგუსტეს დენარების წამყვანი როლი სრულებით უდავოა.

როგორც ჩანს, ამ მონეტების რიცხვის მკვეთრმა შემცირებამ III საუკუნის შუა ხანებიდან გამოიწვია მათი ადგილობრივი იმიტაციების გენეზისი. გაჩნდა რომაული აურეუსების მინაბაძებიც.

ავგუსტეს დენარების იბერული მინაბაძების რაოდენობა სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში 14 ცალით განისაზღვრება. სამწუხაროდ, ვინაიდან ისინი ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა კარგად დათარიღებულ კომპლექსებში, მათი ემისიის თარიღის დადგენა ჭირს. მასალის სიმცირის გამო, ასევე ძნელია ავგუსტეს დენარების მინაბაძების ცენტრის ლოკალიზაცია.

მაინც, სამარხეული კომპლექსების, კონკრეტული პროტოტიპების და სხვა უფრო ზოგადი მომენტების გათვალისწინების საფუძველზე, ყველა კატეგორიის მინაბაძის ემისიის ქრონოლოგია, ძირითადად, III საუკუნის II ნახევრით იფარგლება.

სამონეტო ტიპოლოგიის ევოლუცია თითქმის ნატურალისტური კონცეფციების სქემით შეცვლის ჩვეულებრივი პროცესია.[1004]

[1004] **გ. დუნდუა.** საქართველოს მიწა-წყალზე ნაპოვნი იშვიათი რომაული მონეტა. ძეგლის მეგობარი. №3. თბილისი. 1967; **გ. დუნდუა.** სოფ. ყელეთში აღმოჩენილი რომაული დენარის იშვიათი მინაბაძი. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს. თბილისი. 1972; **გ. დუნდუა.** სამონეტო მიმოქცევა იბერიაში I-IV საუკუნეებში (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული. ოთარ ლორთქიფანიძე 75. თბილისი. 2005; **გ. დუნდუა, თ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკა. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006; **თ. დუნდუა.** კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993; **თ. დუნდუა.** საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995; **თ. დუნდუა.** ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ნ. ჯავახიშვილი, ა. ერისთავი.** ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი. 2003 (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა); **თ. დუნდუა.** რომაული ფული საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2006; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ანტიკური პერიოდის კავკასიის ნუმიზმატიკის საკითხები. თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2009; **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა და სხვ.** ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge); **თ. დუნდუა, გ. დუნდუა.** ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. II ნაწილი. ქრისტიანობა, მითრაიზმი და ისლამი. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა ქართლსა და ეგრისში I-X საუკუნეებში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013; **დ. კაპანაძე.** ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969; **К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе.** Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская ССР) в 1964-1965 гг. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1968. №1; **К. В. Голенко.** Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). 1971. №4; **Г. Ф. Дундуа.** Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.-IV в. н. э.). დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 1982; **Д. Г. Капанадзе.** Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955; **Д. Г. Капанадзе.** О продолжительности обращения денариев Августа и драхм Готарза в древней Иберии. Советская археология (СА). 1962. №4; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua.** Influx of the Roman Coins in Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2005; **T. Dundua.** Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tbilisi. 2012; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi. 2013; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **T. Dundua, N. Phiphia.** Imitations of the Roman Coins in "Transcaucasian" States. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings. XVII. Tbilisi, Meridiani Press. 2021

ქააბა-ი-ზარდოშტის წარწერა

პერსეპოლისში (თანამ. შირაზიდან 60 კმ.), მდინარე არაქსის ნაპირას, XX საუკუნის 30-იან წლებში ზოროასტრის კულტის მთავარი ტაძრის („ზოროასტრის ქააბი“) ნანგრევების კედელზე აღმოჩენილია ვრცელი, სამ ენაზე შესრულებული წარწერა. ეს ენებია: პართული ფალაური, სასანური ფალაური და ბერძნული.

ბერძნული წარწერა შეიცავს 70 სტრიქონს და თემატურად რამდენიმე ნაწილად შეიძლება დაიყოს. დასაწყისში არის შაპურის გენეალოგია, შემდეგ მოსდევს მისი ძლევამოსილი და უზარმაზარი სამეფოს აღწერილობა (ჩამოთვლილია ის ქვეყნები და ხალხები, რომლებიც ამ სამეფოს შემადგენლობაშია), შემდეგ აღწერილია შაპურის მიერ გადახდილი ომები (ცალ-ცალკე მოცემულია მისი 3 დიდი ლაშქრობა, რომლის დროსაც მან რომაელთა კუთვნილი არაერთი ქვეყანა, ქალაქი ან გამაგრებული ადგილი დაარბია, გადაწვა, დაიპყრო, აქვე მოცემულია რომაელთა ჯარის შემადგენლობა და სხვ.). მომდევნო ნაწილი ეთმობა იმის აღწერას, რა გააკეთა მან რელიგიისთვის. ბოლოს მოცემულია სია სხვადასხვა ქვეყნის მეფეთა, მმართველთა და წარჩინებულთა, რომელთაც ძალაუფლება მიიღეს: პაპაკე მეფისაგან, არტაქსარეს (არდაშირ I) მეფისაგან და თავად მისგან, შაპურ I-სგან (საპორესგან).[1005]

შესაბამისად, წარწერას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება: შაპურ I-ის მოღვაწეობის და ამ პერიოდის ირანის, ასევე, რომის ისტორიის კუთხით. გარდა ამისა, ისტორიული გეოგრაფიის შესასწავლად, ლიგვისტური მონაცემების თვალსაზრისითაც და სხვა. წარწერა შეიცავს საყურადღებო ცნობებს საქართველოს ისტორიის შესახებაც.

ჩვენთვის ამ კუთხით საინტერესოა წარწერის ორი ნაწილი: 1. დასაწყისი (2-4 სტრიქონი) და 2. ბოლო (59-68 სტრიქონები).

პირველ ნაწილში ჩამოთვლილია ის ტომები და ხალხები, რომლებიც შაპურ I-ს ხარკს უხდიან.

ამ მონაკვეთს ასე კითხულობს თ. ყაუხჩიშვილი

Τοῦ Ἀριανῶν ἔθνους ... καὶ **ταῦτα** τὰ ἔθνη. Περσίδα, Παρθίαν, Οὐζ[ηṿ]ήν, Μ̣ησανηνήν, Ἀσσυρίαν, Ἀδιαβηνήν, Ἀραβίαν, Ἀδουρβαδηνήν, Ἀρμενίαν, Ἰβηρίαν, Μαχελονίαν, Ἀλβανίαν [...ἕως ἔμ̣π̣ροσθ̣εν] Καπ ὄρους καὶ **Ἀλανῶν** [πυλῶν], καὶ ὅλον τὸ Πρεσσουαρ ὄρος, Μ̣[α]δηνήν, Γουργαν, Μαρου, Αρην πάντα τὰ ἀνωτάτω ἔθνη.

და გვთავაზობს ამ პასაჟის ასეთ თარგმანსაც:

[1005] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 255-256

„არიანთა ხალხის... შემდეგი ხალხები: პერსიდა, პართია, ხუზისტანი, მეშანი, ასირია, ადიაბენე, არაბია, ატროპატაკანი, არმენია, იბერია, მახელონია, ალბანია, ...ვიდრე კაპ (?)ის მთებამდე და **ალანთა** კარამდე და მთელი პრესუარის მთა, მიდია, ჰირკანია, მარგიანე, არენი და ყველა ზემოთ მცხოვრები ხალხი"...[1006]

არსებობს ამ მონაკვეთის წაკითხვის სხვა ვერსიაც:

2. ...τοῦ Ἀριανῶν ἔθνου[ς **δεσπότης εἰμ**]ί. κα[ὶ **κα**]ṭ[**έχω**] ἔ̣θ̣ν̣η Περσίδα, Π[αρθίαν], Οὐ[ζη]ṿήν, Μ̣[ησαν]ηνήν, Ἀσσυρίαν, Ἀδιαβηνήν, Ἀραβίαν, Ἀδουρβα-
3. δηνήν, Ἀρμενίαν, Ἰβηρίαν, Μαχελονίαν, Ἀλβανίαν, ..c.6..γ̣η̣ν̣ή[ν, ἕως ἔ]μ̣π̣[ροσ]θ̣[εν] Κ̣απ ὄρους καὶ π̣ṿ[λ]ῶ[ν **Ἀλβαν]ῶ̣ν̣** καὶ ὅλον τὸ Πρεσσουαρ ὄρος, Μ̣[α]δηνήν, Γουργαν, Μαρου,
4. Ῥην καὶ πάντα τὰ ἀνωτάτω ἔθνη[1007]

თ. ყაუხჩიშვილის მიერ ტექსტის წაკითხვასა და ტექსტის ამ ინტერპრეტაციას შორის არის მცირედი განსხვავებები, რომელიც ორივე ვერსიაში მინიშნებულია. შესაბამისად, ბოლო ვერსიის თარგმანი უმნიშვნელო განსხვავებებს გვაჩვენებს:

„არიანთა ხალხის **მბრძანებელი (დესპოტი) ვარ. და ვფლობ შემდეგ ხალხებს:** პერსიდა, პართია, ხუზისტანი, მეშანი, ასირია, ადიაბენე, არაბია, ატროპატაკანი, არმენია, იბერია, მახელონია, ალბანია, ...ვიდრე კაპ (?)ის მთებამდე და **ალბანთა**[1008] კარამდე და მთელი პრესუარის მთა, მიდია, ჰირკანია, მარგიანე, არენი და ყველა ზემოთ მცხოვრები ხალხი".

წარწერის ბოლო ნაწილში (59-68) ჩამოთვლილი არიან ის პირები, რომლებმაც ძალაუფლება მიიღეს შაპურის დროს. ეს არიან: მეფეები, სატრაპები, პიტიახშები, ეპიტროპოსები, მწიგნობართუხუცესები და სხვა წარჩინებულები. მათ შორის იხსენიება იბერიის მეფე ჰამაზასპოსიც.

თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს და თარგმნის ამ მონაკვეთს:

59... καὶ τῶν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν ἡμῶν γεγονότων Ἀρταξάρου βασιλέως
60. τῆς Ἀδιαβηνῆς, Ἀρταξάρου βασιλέως τῆς Κιρμανζηνῆς, Δηνακη<ς> βασιλίσση̣<ς> Μησων δαστικιρ. Σαπωρ, Ἀμαζασπου τοῦ βασιλέως τῆς Ἰβηρίας, Οὐαλάσσου τοῦ ἐγ βασιλέων υἱοῦ Παβάκου …

[1006] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 256

[1007] SEG 20:324, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/321466?hs=12526-12535 ბოლო ნახვა: 10.02.2022

[1008] ამ განსხვავებაზე ქვემოთ ვიმსჯელებთ

68. ὁμοῦ πρόβατον ἕν, ἄρτου μόδιον ἕνα ἥμισυ, οἴνου πασαιους τέσσαρες.

59. „მათ შორის, ვინც ჩემგან მიიღო ძალაუფლება, არტაქსარესს,

60. ადიაბენეს მეფეს, არტაქსარესს, კირმაზენეს მეფეს, დენაკეს, მისის დედოფალს...ჰამაზასპოსს, იბერიის მეფეს, ვალაშეს, რომელიც პაბაკეს ძეა...

68. ერთნაირად ყველას თითო ცხვარი, ერთნახევარი მოდიოსი პური, ოთხი ჭურჭელი ღვინო".[1009]

რაც შეეხება ტექსტის პირველ მონაკვეთს, საყურადღებოა, რომ შაპურ I-ის დროს არმენია, **იბერია, მახელონია** და ალბანია შედიან რიცხვში იმ ქვეყნებისა, რომლებიც სასანიდურ ირანს ხარკს უხდიან. როგორც ჩანს, ეს ქვეყნები სწორედ შაპურ I-ის დროიდან ხდებიან ირანზე დამოკიდებულნი (ეს დიდი მცდელობის მიუხედავად ვერ მოახერხა არდაშირ I-მა).[1010]

წარწერაში არაფერია ნათქვამი იმაზე, თუ როგორ გახდნენ ეს ქვეყნები შაპურის მოხარკენი.

წარწერაში ნახსენებ **„მახელონიასთან"** დაკავშირებით სხვადასხვა თვალსაზრისია გამოთქმული.[1011] თითქოს არ არის დღეს სადავო ის საკითხი, რომ ბერძნულ-რომაული წყაროების მაკრონი (და მაკროკეფალები), მახელონი, მახერონი, მანრალი, ეკრეკტიკე, კეგრიკიტე, კერკეტი, ყველა უკავშირდება ეგრ- ძირს, რომელმაც მოგვცა ქართული ეგრისი, არგვეთი და სხვ.[1012]

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ერთი შეხედვით, შესაძლებელია, რომ მახე-

---

[1009] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 259

[1010] E. Honigman, A. Marieq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Recherches sur les « Res Gestae divi Saporis » (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques, t. XL VII, fase. 4), Bruxelles. Palais des Académies. 1953, გვ. 68-80

[1011] დაწვრილებით ეს საკითხი მიმოხილული აქვს თ. ყაუხჩიშვილს: „მართალია, მახელონია იბერიასა და ალბანიას შორის იხსენიება, მაგრამ ეს არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ეს ქვეყანა აუცილებლად იბერიის და ალბანიას მოსაზღვრე იყო. ბერძნულ „Μαχελονίαν"-ს ფალაურ ენაზე შესრულებულ წარწერაში შეესაბამება Sykn, რომელიც, სავარაუდოდ, იკითხებოდა როგორც Sīgān. ზოგიერთი მკვლევარი Sykn-ს უკავშირებს Zigana-ს და მახელონიას ვარაუდობს შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე (დაახლოებით თანამედროვე აფხაზეთის მოსაზღვრე ტერიტორიაზე). ვინც ფიქრობს, რომ წარწერაში ნახსენები მახელონია იგივე მხარეა, რომელსაც ახსენებს დიონ კასიუსი (ჰენიოხთა და მახელონთა მეფეა ანხიალე), ამასვე ამბობს ანონიმიც, არიანეს მიხედვით ანხიალე – ჰენიოხთა და მაკრონთა მეფეა, ისინი Sykn-ს კითხულობენ Saka-დ, რაც „სკვითს" ნიშნავს. - ე.ი. მახელონია არის სკვითია (სკვითია აქ ფართო ცნებაა და მაშინ ის შეიძლება მოვათავსოთ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე). სხვა მკვლევარები Sykn-ს უკავშირებენ „სისაკანს" და „სიუნიკს". ცხადია, ფალაურ მონაცემებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ტერმინ „მახელონიას" დადგენისათვის, მაგრამ ბერძნულ-რომაულ წყაროებში ეს ტერმინი საკმაოდ ნაცნობია, „ხოლო Sykn- ძირი თუ შეესაბამება „მახელონიას", ამ სიტყვით თითქოს არასდროს ყოფილა ხსენებული მახელონიის შესაბამისი რომელიმე მხარე, შესაძლებელია ფალაურის ნაწილის საგულდაგულოდ შესწავლამ საკითხი სულ გადაგვასინჯინოს". იხ. თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 258

[1012] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 258

ლონია ზიგანას (თანამ. გუდავას) მიდამოში მდებარეობდეს, თუმცა ფაქტობრივი გარემოებები სხვაგვარია – შაპურის გავლენა დასავლეთ საქართველოს ასე ჩრდილოეთით არ წვდებოდა,[1013] ხოლო სამხრეთი ნაწილი, დასაშვებია, რომ მისი გავლენის ქვეშ იყო. ეს ჩანს შაპურის წარწერიდანაც. კერძოდ, შაპურის მეორე ლაშქრობის დროს აღნიშნულია, რომ შაპურმა რომაელთა 37 ქალაქი აიღო. ამ ქალაქებს შორის ნახსენებია სატალა (სტრ. 18), რომელიც, სხვა წყაროთა გარდა, ცნობილია დიონ კასიუსის „ისტორიიდან": ტრაიანემ 114 წელს უბრძოლველად აიღო არსამოსატა – არმენიის ქალაქი, მოვიდა სატალაში და ანქიალე, ჰენიოხთა და მახელონთა მეფე დაასაჩუქრა. აშკარაა, რომ სატალა ანქიალეს სამეფოსთან ახლოს მდებარეობდა, ე.ი. ჰენიოხთა და მახელონთა სამეფოსთან.[1014] სწორედ ამასთან დაკავშირებით წერს გ. მელიქიშვილი, რომ თუკი შაპურმა დაანგრია და აიღო სატალა, არ შეიძლება, რომ ეს არ შეხებოდა მახელონიასაც.[1015]

ამრიგად, თ. ყაუხჩიშვილი დაასკვნის, რომ შაპურის წარწერაში ნახსენები მახელონია უნდა იყოს დიონ კასიუსისა და ანონიმის მახელონთა ქვეყანა.[1016]

მახელონ-ჰენიოხები პირველად იხსენიებიან დიონ კასიუსთან და ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ ტრაიანუსმა სატალაში ყოფნის პერიოდში მახელონ-ჰენიოხთა მეფე დაასაჩუქრა (Cassius Dio, 68, 19). აღსანიშნავია, რომ ზოგადად ტრაიანუსს ამ ლაშქრობაში საკმაოდ მცირე მოკავშირე ყავდა აღმოსავლეთში, მათ შორის სულ ორი სახელმწიფო ჩანს, ერთი მახელონ-ჰენიოხია, ხოლო მეორე – იბერია, რომლის უფლისწული ამაზასპოსიც ნისიბისთან ბრძოლის დაწყებამდე გარდაიცვალა. მის სიკვდილს საკმაოდ მნიშვნელოვანი გამოხმაურება მოყვა - მას ეპიტაფია თავად მომავალმა იმპერატორმა ჰადრიანუსმა მიუძღვნა (იხ. ამაზასპოსის ეპიტაფია). ჩვენთვის ამ შემთხვევაში საინტერესოა ის ფაქტი, რომ მახელონ-ჰენიოხია რომის მოკავშირეა ტრაიანუსის ეპოქაში. ეს სახელმწიფო, სავარაუდოდ, არსებობდა უფრო ადრეც, იგი მოხსენიებულია არიანესთან, როგორც მაკრონ-ჰენიოხთა სამეფო. ხოლო V საუკუნის ანონიმთან, როგორც მახელონ-ჰენიოხთა სამეფო (Anonymous, PPE, 8). არიანეს მიხედვით, მაკრონ-ჰენიოხების მეფე მეფე კი ანქიალეა (Arrian, PPE, 10). არიანეს დროს არ ჩანს რომთან მათი დამოკიდებულება, უფრო მეტიც კი – თუ ამ რეგიონში ყველა მეფესთან

[1013] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 258

[1014] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 258

[1015] Г. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тбилиси: Изательство Акадкмии наук Грузинской ССР. 1959, გვ. 388

[1016] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 258

მიმართებაში, რომელმაც რომისგან მიიღო ძალაუფლება, არიანე ამას გან-საკუთრებით აღნიშნავს, იგი დუმს მაკრონ-ჰენიოხების მეფესთან დაკავ-შირებით. როგორც ჩანს, ეს მეფე დამოუკიდებელი სუვერენია. შესაძლებე-ლია, იმ თანადგომისა და მოკავშირეობისთვის, რომელიც მათ ტრაიანუსს აღმოსავლურ ლაშქრობაში აღმოუჩინეს. ჰადრიანუსის დროისათვის იბ-ერიაში, მართალია, ვითარება შეცვლილია და აქ ფარსმანი მართავს, რო-მელსაც საკმაოდ დამოუკიდებლად უჭირავს თავი, თუმცა, საგარეო ორი-ენტაციის ასეთი ცვლილება მაინცდამაინც მახელონ-ჰენიოხიას არ უნდა განეცადა, რადგან იგივე არიანე, ძიდრიტების (მახელონ-ჰენიოხების მე-ზობლების) შესახებ აღნიშნავს, რომ ისინი ფარსმანის ქვეშევრდომები არი-ან (Arrian, PPE, 10), ასე ვთქვათ, ფარსმანის იბერიას არიანე ცალკე პოლი-ტიკურ ერთეულად აღიქვამს, და როგორც ჩანს, ასევე ესმის მახელონ-ჰე-ნიოხიის საკითხიც.

როდის უნდა დაქვემდებარებოდა ეს რეგიონი პართიას? პირველ რიგ-ში უნდა განვიხილოთ, დაახლოებით რა ტერიტორიას მოიცავდა მაკრონ-ჰენიოხთა სამეფო. არიანეს ცნობების მიხედვით, სამეფო შავი ზღვის სა-ნაპიროზე მდებარეობდა სანებსა და ძიდრიტებს შორის. მეფე ანქიალეს სასახლე, არიანეს მიხედვით, მდინარე პრიტანიდზეა აშენებული (Arrian, PPE, 7). ეს უნდა იყოს მდინარე ფირტინა.[1017] ძიდრიტები დაახლოებით დღევანდელი აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლეობდნენ, მათი ლოკაციის-თვის მდინარე აფსაროსია მითითებული. რეგიონში რომაელები ინტერესს რამდენადმე კარგავენ, ჰადრიანუსი არმენიას პართელებს უთმობს,[1018] თუმცა, შავი ზღვის სანაპიროზე რომაელები ჯერ კიდევ რჩებიან. საფიქ-რებელია, რომ ლუციუს ვერუსის პართული კამპანიის შემდეგაც (161-166) აქ პართული გავლენა ჯერ კიდევ არ უნდა ყოფილიყო. III საუკუნეში ვი-თარება შეიცვალა და პართელები უფრო იკიდებენ ფეხს აღმოსავლეთში განსაკუთრებით, კარაკალას მემკვიდრის, მაკრინუსის შემდეგ, რომელმაც ნისიბისთან ბრძოლა წააგო პართელებთან;[1019] თუმცა სასანიდების ხელი-სუფლებაში მოსვლამდე მაინც შავიზღვისპირეთი, სავარაუდოდ, არ გადა-სულა ირანელების ხელში. საინტერესოა, რომ შავიზღვისპირეთში რომა-ელები დგანან III საუკუნეშიც და IV საუკუნეშიც კი. III-IV საუკუნეების რომაული ფრაქციული ფული, რომელიც ჯარისკაცების ხელფასს წარმო-ადგენდა, ყველაზე დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი მაგ. პიტიუნტის ტერიტორიაზე,[1020] რაც იმის მომასწავებელია, რომ რომაელები საკმაოდ

[1017] ნ. კეჭაღმაძე იხსენიებს, როგორც ფურტუნა სუს, მაგრამ აშკარად ფირტინას გულისხმობს
[1018] M. Sicker. The Struggle over the Euphrates Frontier. The Pre-Islamic Middle East. Greenwood Publishing Group. 2000, გვ. 167-168
[1019] R. Cowan. The Battle of Nisibis, AD 217. Ancient Warfare. 3 (5). 2009, გვ. 29–35
[1020] T. Dundua. Influx of the Roman Coins. Tbilisi. Artanuji Press.. 2005, გვ. 3-14

მყარად გრძნობენ თავს შავიზღვისპირეთში. შაპურის მიერ მახელონ-ჰენიოხიის დაკავება, ჩვენი აზრით, გრძელვადიანი გავლენა მაინც არ უნდა იყოს; სავარაუდოდ, შაპურმა ეს ტერიტორია, თუ სანაპირომდე გავიდა, მხოლოდ მცირე ხნით დაიკავა, თუმცა, ისიც სავარაუდოა, რომ შაპურის წარწერა მახელონ-ჰენიოხიის მხოლოდ ჰინტერლანდის დამორჩილებას გულისხმობდეს და არა მთლიანად სამეფოს ტერიტორიის დაკავებას.

წარწერის ერთ მონაკვეთში არის ნახსენები Καπ ὄρους καὶ πυ[λ]ῶ[ν Ἀλαν]ῶν ბერძნულ ტექსტში სიტყვები Καπ და Ἀλβαν]ῶν საეჭვოა და სავარაუდოდ, ფალაურის მიხედვითაა აღდგენილი. Καπ, თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, უნდა ნიშნავდეს „კავკასიონს", რაც იბერთა და ალანთა კონტექსტში სხვა დიდი მთების ხსენებას გამორიცხავს.[1021] რაც შეეხება სიტყვას Ἀλαν]ῶν, რაც კონტექსტის მიხედვით არის „ალანთა კარი", მისი განსხვავებული წაკითხვაც არსებობს, კერძოდ Ἀλβαν]ῶν ანუ „ალბანთა კარი", რაც დერბენდს შეესაბამება.[1022] თ. ყაუხჩიშვილს ამ საკითხზე საკუთარი აზრი არ გამოუთქვამს, თუმცა მიუთითებს, რომ შაპურ I, რომელიც დაინტერესებული იყო ამიერკავკასიის ქვეყნებით, რათა განსაზღვროს სადამდე ვრცელდებოდა მისი გავლენა და ძალაუფლება, ასახელებს მთებს (კავკასიონს) და ორ კარს, რომელიც მასშია (ალანთა თუ ალბანთა). რომაელი მხედართმთავრებისა და იმპერატორებს მსგავსად, ირანის მეფესაც, საფიქრებელია, აინტერესებდა (შესაბამისად, იცოდა) ის გასასვლელები, რომელიც ამ მთებში მდებარეობდა.[1023]

რაც შეეხება წარწერის ბოლო ნაწილს, სადაც ნახსენებია **ჰამაზასპოსი,** იბერთა მეფე, საყურადღებოა, რომ იბერიის მეფე ამაზასპი ქართული წყაროებითაც ცნობილი ისტორიული პირია, იგი III საუკუნის შუა წლებში მეფობს. ლეონტი მროველი საკმაოდ ვრცელ ინფორმაციას გვაწვდის მის შესახებ. იგი არის ფარსმან მეფის ვაჟი და ფარსმან ქველის შვილიშვილია. ამაზასპს ლეონტი მროველი ძლევამოსილებით დიდ პაპას, ფარსმან ქველს ადარებს. „ქართლის ცხოვრების მიხედვით, ამაზასპს, სპარსელების გარდა, ფაქტობრივად, რეგიონში არსებული ყველა ძალა ჰყავდა გადამტერებული – სომხები, ოსები, „ბერძნები" (იგულისხმება რომაელები – ნ.ფ., ე.კ.).[1024] ამასთან, საინტერესოა, რომ როგორც ჩანს, მას თავად სპარსელებთან მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა. თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, რომ წარწერაში მასთან ერთად ნახსენებ პირთა მიმართ შაპურს დაუწესებია

1021 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 258

1022 E. Honigman, A. Marieq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, გვ. 88-90

1023 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 259

1024 ქართლის ცხოვრება. ტომი I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955, გვ. 55-57

მსხვერპლშეწირვა, გარკვეული რაოდენობით. მნიშვნელოვანია, რომ ამავე ოდენობის შესაწირავი თავად მისთვისაც ყოფილა განსაზღვრული (სტრ. 52), რაც, მკვლევარის აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ამაზასპი ირანის მეფის გავლენიანი და მეგობრულად განწყობილი მოკავშირე იყო.[1025]

ამ წარწერის ამაზასპს გ. წერეთელი აიგივებდა კიდევ ერთი სპარსულ წარწერაში მოხსენიებულ უფლისწულთან – **ჰაზზასთან,**[1026] ამ იდენტიფიკაციას ეთანხმებიან თ. მგალობლიშვილი და ს. რაპიც.[1027] დამატებით უნდა აღინიშნოს, რომ მგალობლიშვილი და რაპი ამ ამაზასპს და ანაგრანესის წარწერის ამაზასპს ერთმანეთთან აიგივებენ.[1028] ამ იდენტიფიკაციას ჩვენ არ ვეთანხმებით (იხ. ზემოთ ანაგრანესის წარწერები მცხეთიდან) ამაზასპ III მგალობლიშვილისა და რაპისთვის პართიის კანდიდატია იბერიის ტახტზე პრო-რომაული ორიენტაციის მქონე მირდატ მეორის წინააღმდეგ, შესაბამისად, ანტი-მეფე.[1029]

წარწერაში საყურადღებოა კიდევ ერთი ადგილი, კერძოდ Inn TR, მკვლავართა დავის საგანი გახდა. ზოგიერთი მოსაზრებით, იგი ნიშნავდა „ირანთა" ანუ „ალბანთა კარს", ე.ი. დარიალს, სხვათა აზრით, იგი აღნიშნავდა დარიალს.[1030] გ. წერეთელი, ეყრდნობა რა ქართულ, არაბულ და სხვა წყაროებს, ეკამათება მარიკს[1031] და მიუთითებს, რომ წარწერაში „დარიალი იგულისხმება.[1032]

ტექსტის პირველი გამოცემა (სამივე ენაზე) ეკუთვნის მ. შპრენგლინგს.[1033]

[1025] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 259

[1026] გ. წერეთელი. ივერია ახ. წ. მესამე საუკუნის ირანულ წყაროებში. ტექსტი გამოუქვეყნებელი ხელნაწერის სახით ინახება გ. წერეთლის არქივში, რომლითაც ისარგებლეს ს. რაპმა და თ. მგალობლიშვილმა

[1027] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, გვ. 263–290

[1028] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, გვ. 273

[1029] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, გვ. 275

[1030] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 260

[1031] E. Honigman, A. Marieq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, გვ. 295-360

[1032] გ. წერეთელი. შაპურის წარწერის I'nn TR, თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს, საიუბილეო კრებული მიძღვნილი გ. ახვლედიანის დაბადების 80 წლისთავისადმი, თბილისი. 1969, გვ. 327-337

[1033] **M. Sprengling.** Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ). American Journal of Semitic Languages and Literatures. vol. 57, №4. 1940, გვ. 341-420; **M. Sprengling. Third Century Iran, Sapor and Kartir. Chicago, University of Chicago Press. 1953**

წარწერა წილკნიდან ოქროს გულსაკიდზე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სეიფში დაცულია 1951 წელს წილკანში შემთხვევით აღმოჩენილ სამარხში მოპოვებული ოქროს გულსაკიდი (№863), რომელსაც აქვს ამეთვისტოს თვალი (ზომები 28 მმ X 22 მმ). მის ბრტყელ პირზე არიადნეს ბიუსტია გამოსახული პროფილში, ხოლო ამოზნექილ ქვედაპირზე ჩაჭრილია ბერძნული მთავრული ასოებით შესრულებული წარწერა. გამოსახულება ჰადრიანუსის ხანით (II ს-ის პირველი ნახევრით) თარიღდება, ხოლო წარწერა, რომელიც ახლა იკითხება, შესრულებულია ადრე არსებულ, შემდეგში გადაშლილ წარწერაზე ზემოდან. გამოხატულება რომაული კლასიციზმის ნიმუშადაა მიჩნეული.[1034]

თ. ყაუხჩიშვილის აღწერით, წარწერიანი მხარის ქვემოთა ნაწილის მარცხენა კუთხე ამოტეხილია, წარწერის ასოები საკმაოდ წვრილად, დაუდევრადაა ჩაჭრილი, თუმცა – მკაფიოდ და კუთხეებიც ჩაჭდეულია. ცენტრალური ნაწილის მთელ სიგრძეზე შემონახულია 20 სტრიქონიანი ბერძნული წარწერა, მის მარჯვნივ, მარჯვენა კიდის გასწვრივ არის 6 სტრიქონიანი წარწერა, რომელიც გამოყვანილია ისე, რომ I სტრიქონი კიდეზეა, ხოლო VI ცენტრთანაა. ცენტრალური წარწერის მარცხნივ არის 5 სტრიქონიანი წარწერა, აქ I სტრიქონი ცენტრთანაა, V კი თვლის კიდეზე.[1035]

ცენტრალური ნაწილის წარწერა: ΙΑΩ | ΙΕΟΥ | ΙΑΗ | † | ΡΗ | † | ΩΡΟΜΑΖ | ΜΟΥΛΑΧ | ΙΑΕΙ | ΙΕΩ | ΑΒΡΑCΑΞ | ΙΑΕΗ | ΙΑΕΩΟΥΙ | ΕΩΥΙΑ | ΩΟΥΙΑΕ | ΥΙΑΕΩΟ | Ι | ΟΩΥΘ |..ΚΕΒΡΙ |..ΗΙ |...Η

მარჯვენა წარწერა: CECEIΓENΦAPAΓΓΗ | ΘΩΒΑΡΡΑΒΑΥ ΚΥΡΙΕΕΠΑΓΑΘΩ | ΚΑΙΕΥΤΥΧΩCC(? Κ) ΤΩΡΙΩΤΩ | ΦΟΡΟΥΝΤΙ | ΙΛΕΟΥ ΙΩΝΙΑΟΙΩΕΑΧ |ΙΑΡΒΑΘΙΑΩΩΗΙΟΕΗ

მარცხენა წარწერა: ΑΙΗΩΙΟΥΑΙΑΒΛΑ...| ΝΑΘΑΝΑΛΒΑ | †ΝΗΤΥΩΡΑΗΡ | ΙΑΡΒΑΘΑ | ΓΡΑΜΝΗ † ΙΒΑΩ | ΧΑΒΑΡΒΑΡΘΑΡΟΥΡΟΧΑΧ...

ამ წარწერიდან ბერძნულად გამართული არის მხოლოდ ერთი ნაწილი — მარჯვენა მხარის II-V სტრიქონებში. ამ მონაკვეთს ასე კითხულობს და თარგმნის თ. ყაუხჩიშვილი:

Κύριε, ἐπ᾽ αγαθῷ καὶ εὐτυχῶς Σ (?Κ)τωρίῳ τῷ φοροῦντι ἱλέου.

[1034] **მარგ. ლორთქიფანიძე.** საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, ნაწილი III, საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების კატალოგი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 26-29; **მარგ. ლორთქიფანიძე.** ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბილისი: გამომცემლობა: მეცნიერება. 1969, გვ. 54, 61

[1035] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 264

უფალო, შეიწყალე სასიკეთოდ და საბედნიეროდ ს(ქ)ტორიოსი (ამ ნივთის) მატარებელი.[1036]

ტექსტის დანარჩენი ნაწილი წარწერისა და ნივთის მაგიურ დანიშნულებაზე მიუთითებს.

წარწერის **ცენტრალურ ნაწილში** არის მაგიური შეძახილები ღვთაების მიმართ. პირველი სტრიქონის ΙΑΩ ბერძნული ტრანსკრიპციაა ებრაული სიტყვის („იჰვჰ" ან „იჰვ"- იეჰოვა), რაც ნიშნავს „უფალს". 1-3, 7-8, 10-ე სტროქონებში ხმოვანთა პატარა ჯგუფებში ხმოვანთა მონაცვლეობაა, ხოლო 11-16 სტრიქონებში 6 ხმოვანია წარმოდგენილი სხვადასხვაგვარი დალაგებით (I ხმოვანი გადადის ბოლო ადგილას, სხვა მხრივ ხმოვანთა თანმიმდევრობა დაცულია). სხვა მაგიური წარწერების 7 ხმოვნის ნაცვლად გვაქვს 6 ხმოვანი, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. IV-V სტრიქონების | † | PH | † და ΩΡΟΜΑΖ აუხსნელია, ხოლო VI სტრიქონის ΜΟΥΛΑΧ (ΜΟΥΛΑΘΙ) წარმოადგენს პაპირუსებში დადასტურებულ ფორმას, რაც ღვთაების მომაჯადოვებელი სახელია. IX სტრიქონში წერია ΑΒΡΑCΑΞ, რაც შელოცვითი წარწერების გავრცელებული ელემენტია (სიმბოლო უზენაესი ძალის ღვთაებისა), იგივე „აბრაქსას"(ბერძნულად გვხვდება ორივე დაწერილობა).[1037]

XVIII სტრიქონის ფრაგმენტული ΚΕΒΡΙ, თ. ყაუხჩიშვილის ვარაუდით, ΒΡΑΚ – ΚΟΒΑΡ-ის დაბოლოებაა (ეტიმოლოგია უცნობია).[1038]

მარჯვენა მხარის I-II სტრიქონებში თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, იკითხება: CECE...IENΦΑΡΑΓΓΗ ΘΩΒΑΡΡΑΒΑΥ, საიდანაც ბერძნულია ΕΝΦΑΡΑΓΓΗ (ἐν φάραγγι „კლდეში, ხეობაში"). ΘΩΒΑΡΡΑΒΑΥ გვხვდება სხვა მაგიურ წარწერებში, თუმცა, შესაძლებელია, ეს ნაწილი იყოს ბერძნულად ნაწერი ზენდური და ქალდეური სიტყვები, რაც მაგიის ძალას აძლიერებს და მათ რეალური მნიშვნელობა არა აქვთ[1039]. წარწერის ამ მონაკვეთს ასე კითხულობს მარგ. ლორთქიფანიძე: Σεσε ι[ε] ἐν φαράγγῃ Ρώ[η] ან Ρώ[ου] Βἀρράβάυ.[1040]

შინაარსის მქონე წარწერის შემდეგ V სტრიქონში არის ΙΩΝΙΑ (Ἰωνία-

[1036] წარწერის პირველ გამოცემაში „სტორიოსთან" შედარებით „ქტორიოსს" აქვს მინიჭებული უპირატესობა. იხ. თ. ყაუხჩიშვილი. წილკანში აღმოჩენილი გემმის ბერძნული წარწერა: მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. I. 1955, გვ. 211-218

[1037] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 264

[1038] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 264

[1039] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

[1040] მარგ. ლორთქიფანიძე. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, ნაწილი III, საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების კატალოგი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 27

სთან შემთხვევით დამსგავსებული), VI სტრიქონში IAPBAΘ, რაც წარწერის მარცხენა ნაწილშიცაა, რაც საკმაოდ გავრცელებულია სხვადასხვა ამულეტებზე. ამავე V-VI სტრიქონებში გვხვდება უაზრო ხმოვანთჯგუფები (OIΩEAX, IAΩΩHIOEH).[1041]

მარცხენა მხარის წარწერაში, გარდა IAPBAΘ-ისა (IV სტრიქონი) , I-II სტრიქონებში გვაქვს ABΛA...| NAΘANAΛBA, რაც ნიშნავს „შენ ხარ ჩვენი მამა", დადასტურებული მრავალ ამულეტზე და X-ს შემცველი უაზრო მარცვლები მთელ V სტრიქონად - XABAPBAPΘAPOYPOXAX, რისი ანალოგიურებიც იძებნება მაგიურ ტექსტებში.[1042]

IV სტრიქონში არის ზგერათკომპლექსი ΓPAMNH, რასაც ბერძნული იერი აქვს; I სტრიქონში ხმოვანთა კომპლექსია, რომელსაც აკლია მხოლოდ E, III სტრიქონში უაზრო †NHTYΩPAHP და IV სტრიქონში † IBAΩ.[1043]

გემის საგანგებო შესწავლის შედეგად ზემოთმოყვანილი წარწერის ქვეშ გამოვლენილია ადრინდელი წარწერის ფრაგმენტები.

ცენტრალურ ნაწილში: III სტრ. AH, IV სტრ. H

მარჯვენა ნაწილში: I სტრ. Δ4ΓΓԺ |II სტრ. O V სტრ. VI სტრ. Λ IΩҒ4O ΩԺ VI სტრ.Ժ B4ΘI4ШШ EO

მარცხენა ნაწილში: I სტრ.AP/OC Λ III სტრ.XNHT4ΩOP IV სტრ.I4ΛB 4Θ ΓP4M ΔHKKΩ ΔB4ΘAPΘOX XI.[1044]

იმის მიხედვით, რაც ჩანს, თ. ყაუხჩიშვილი ასკვნის, რომ ადრინდელი წარწერაც მაგიურია.[1045] ასოთა უაზრო კომპლექსები ჰგავს იმას, რაც შემდეგ, ამჟამად დაცულ წარწერაშია (შდრ. მარცხენა ნაწილის APBAΘAΓPAMNH, XABAPBAPΘ... POXAX- შესაბამის ქვედა ადგილს; მარჯვენა ნაწილის APBAΘI მის შესაბამისს).

ამგვარად, ნივთი წარმოადგენდა ამულეტს და მისი მფლობელია სტორიოსი თუ ქტორიოსი (სახელი ამ ფორმით არაა ლიტერატურაში დადასტურებული, გვხვდება Στορέσας, Ὀστώριος, საიდანაც კანონზომიერად შეიძლება „სტორიოსის" მიღება), იგი უფალს შეწყალებას თხოვს, რაც ჩართულია ვრცელ მაგიურ ტექსტში. წარწერა შესრულებულია ადრინდელ ტექსტზე, რომელიც ასევე მაგიური უნდა ყოფილიყო. მთელი ეს წარწერა (ადრინდელი განსაკუთრებით) გარკვეულ მიმართებაში იყო გემაზე გამო-

1041 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 264

1042 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

1043 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

1044 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

1045 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

სახულ არიადნესთან, რომელიც დიონისესთან დაკავშირებულ, ვეგეტაციის ღვთაებად მიიჩნეოდა.[1046]

არიადნესთან დაკავშირებით დამატებით შეიძლება ითქვას, რომ გემა, რომელიც წილკანშია აღმოჩენილი, შეიძლება გარკვეულ მიმართებას გვიჩვენებდეს იმავე პერიოდის ძალისის მოზაიკასთან, სადაც დიონისე და არიადნე არიან გამოსახული, მითუმეტეს, რომ გეოგრაფიულად ძალისი და წილკანი ერთმანეთთან საკმაოდ ახლოს მდებარეობს. აქ ვგულისხმობთ დიონისესა და არიადნეს კულტის არსებობას მოცემულ ტერიტორიაზე, რასაც ადასტურებს სხვა არტეფაქტებიც: დიონისეს და არიადნეს ტერაკოტული ქანდაკებები სარკინეთიდან, დიონისეს ბრინჯაოს ქანდაკება სოფელ კოდისწყაროდან, ვერცხლის სარკეშემკული დიონისეს მიერ არიადნეს გაღვიძების რელიეფით სამთავროდან და სხვა.[1047]

წარწერა გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის[1048] და მარგ. ლორთქიფანიძის მიერ.[1049]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ასოთა მოხაზულობას (სამგვარი ε , ორგვარი θ,ο, ω, υ; ასოთა მიდრეკილება კუთხოვანობისკენ B, P, ξ-Z), ორიოდ ლიგატურას (OY, OI) და რომაულ ხანაში ფართოდ გავრცელებულ აბრაქსასს, რის მიხედვით წილკნის გემის წარწერა II-IV საუკუნეებით თარიღდება. ეს დათარიღება ეხება არა მხოლოდ მეორად წარწერას, არამედ პირველ, გადაშლილ წარწერასაც. რამდენადაც წარწერაში გვაქვს მიმართვა Κύριε (უფალო), რომელიც დამახასიათებელია ქრისტიანული წარწერებისთვის, ის III-IV საუკუნეების უნდა იყოს.[1050]

ამრიგად, ბერძნული წარწერები ოქროს გულსაკიდზე წილკნიდან ასახავს II-IV საუკუნეების იბერიაში, მცხეთის მიმდებარე ტერიტორიაზე მცხოვრებთა მულტიკულტურალიზმს და ეპოქათა ცვლილების შედეგებს. ჰადრიანუსის ეპოქის დროინდელ ოქროს გულსაკიდს არიადნეს გამოსახულებით, რომელიც ანტიკურობაში ამ ტერიტორიაზე განსაკუთრებული თაყვანისცემით სარგებლობდა, დიდი ალბათობით, შემდგომში დაურთეს მაგიური შინაარსის წარწერა ბერძნულ ენაზე, რომელიც ამ პერიოდში იბერიის ერთ-ერთ მთავარ ოფიციალურ ენას, lingua franca-ს წარმოადგენდა. მოგვიანებით, მცხეთაში ქრისტიანობის დამკვიდრების კვალდაკვალ, წარ-

---

1046 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 265

1047 ირ. ციციშვილი. ადრეკლასობრივი საზოგადოების პერიოდის ხელოვნება. წიგნში: ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოების გამომცემლობა. 1995, გვ. 18-23

1048 თ. ყაუხჩიშვილი. წილკანში აღმოჩენილი გემმის ბერძნული წარწერა: მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. I. 1955, გვ. 211-218

1049 მარგ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, ნაწილი III, საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების კატალოგი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961, გვ. 26-29

1050 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 256

წერის ადრინდელი ტექსტი ჩანაცვლდა ახალი, ქრისტიანობასთან მეტად მისადაგებული ვარიანტით, თუმცა, შენარჩუნდა ტრადიციული მაგიური ფორმულები, რაც ადრექრისტიანულ ეპოქაში წინარექრისტიანული და ქრისტიანული ელემენტების თანაარსებობის მაგალითს უნდა წარმოადგენდეს. გვიანდელი ტექსტის მაგიურ ფორმულების დართვა ქრისტიანულ ეპოქაში შეიძლება დამატებით აიხსნას იმ ფაქტით, რომ ტექსტის დასაწყისში ფიგურირებდა ΙΑΩ („იეჰოვა"). შესაძლებელია ისიც ვივარაუდოთ, რომ ამ მაგიურ ტექსტში ბერძნული ტრანსკრიფციით წარმოდგენილი ცალკეული ებრაული ფორმულები (ΑΒΛΑ...| ΝΑΘΑΝΑΛΒΑ) ბოლომდე გაუგებარი არ რჩებოდა მათი მფლობელებისთვის, იმის გათვალისწინებით, რომ ამ პერიოდში მცხეთაში და მის მიმდებარე ტერიტორაზე ებრაელთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი თემი სახლობდა, რაც ეპიგრაფიკული მასალითა[1051] და „ქართლის ცხოვრების" არაერთი პასაჟითაა დადასტურებული[1052]. დამატებით შეიძლება ითქვას, რომ მცხეთა-არმაზის ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, ებრაული ამულეტების ტექსტების სხვა ენათა დამწერლობით გადმოცემა არ უნდა ყოფილიყო უჩვეულო მოვლენა, რასაც 1992 წელს მცხეთაში აღმოჩენილი ოქროს გრაგნილზე შესრულებული ერთი ებრაული ამულეტიც ადასტურებს. ეს ამულეტი სარას შვილს, აბრააამს ეკუთვნოდა. მასზე ებრაული ტექსტი არამეული დამწერლობითაა წარმოდგენილი.[1053]

რაც შეეხება წარწერაში ნახსენებ საკუთარ სახელს, დიდი ალბათობით, წარწერაში წარმოდგენილი დაზიანებული C(? K)ΤΩΡΙΩ შეიძლება აღვადგინოთ ან ფორმით Σερτωρίῳ, რომელიც დასტურდება ახ.წ. II ს.-ის ლათინურ-ბერძნულ ბილინგვაზე ეფესოდან[1054] (იგი რომაულ nomen Sertorius-ს შეესაბამება) ან ვარიანტით Στατωρίῳ, რომელიც ვინმე გაიუსის მამად არის სახელდებული ისევ და ისევ მცირე აზიაში, კერძოდ — თანამედროვე ანკარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ, 175-200 წლებით დათარიღებულ წარწერაში.[1055]

1051 V. Nikolaishvili. The Archaeological Context of the Hebrew Inscriptions Discovered in Eastern Georgia. იბერია კოლხეთი. №5. თბილისი, 2009, გვ. 153-158

1052 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. გამომცემლობა: სახელგამი. გვ.16, 35-36, 44, 95, 97-102, 118

1053 **К. Г. Церетели.** Арамейский Амулет из Мцхета. ВДИ. N 3. 1999. გვ. 3-22; **C. Müller-Kessler, T. C. Mitchell, M. I. Hockey**. An Inscribed silver Amulet from Samaria. Palestine Exploration Quarterly. 139. 1. 2007, გვ. 18. სქ. 3

1054 Ephesos 1396. D. F. McCabe. Ephesos Inscriptions. Texts and List. vol. IV, nos. 1001-1445, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton 1980 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/249118?hs=459-466 ბოლო ნახვა: 21.02.2023

1055 Bosch, Emin. Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum. «Türk Tarih Kurumu Yayınlarından», Ser. 7, no. 46. Ankara 1967. № 269,205. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/267131?hs=207-214 ბოლო ნახვა: 21.02.2023

Θηο... θεοῦ წარწერა ბრინჯაოს ბეჭედზე სამთავროდან

სამთავროში აღმოჩენილია ბრინჯაოს ბეჭედი, რომელიც საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტშია დაცული (N 226). ბეჭდის ფარზე ამოჭრილია ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 61):

ΟΗΘ | ΘER

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, წარწერის პირველი სტრიქონი უნდა წავიკითხოთ მარცხნიდან მარჯვნივ, მეორე სტრიქონი არის ΘEου (R = ου).

Θηο... θεοῦ თეო[დოტოს?] ღმრთისა.[1056]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ეყრდნობა ტექსტის დაწერილობას (ადრებიზანტიურისთვის დამახასიათებელი ლიგატურა R, ε-ს მაგივრად η-ს ხმარება) და მიაკუთვნებს მას ადრებიზანტიურ ხანას.[1057]

მ. მაქსიმოვა უთითებს, რომ „ზედა" სტრიქონის წარწერის სწორად წაკითხვისთვის ანაბეჭდი უნდა შემოვატრიალოთ. თეოდოტოსთან ერთად, იგი იქვე აღნიშნავს სახელის სხვა სავარაუდო ვარიანტსაც: Θηοφίλος.[1058] ასეთი სახელი მოხსენიებულია წარწერაზე მცირე აზიიდან.[1059] ბერძნული პროსოპოგრაფიით სახელთა სავარაუდო სიას კიდევ სამი უნდა დაემატოს: Θηογίτονος და Θηοδίπου, რომელიც ერთ წარწერაშია მოხსენიებული,[1060] ასევე Θηόδορος.[1061] მ. მაქსიმოვას აზრით, ნივთი IV-V საუკუნეებისაა.[1062]

ჩვენი აზრით, უფრო სავარაუდოა, რომ ორივე სტრიქონზე ერთი და იმავე სიტყვის შემოკლებაა – „ღვთისა". როგორც ჩანს, ბეჭდის მფლობელი, რომელიც სასოებით აღვსილ ქრისტიანად მიიჩნევდა თავს, სხვებსაც

1056 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266; თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 257

1057 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266

1058 М.И. Максимова. Геммы из некрополя Мцхеты- Самтавро: მუზეუმის მოამბე. XVI B. 1950, გვ. 261-262.

1059 Priene 478. D. F. McCabe. Priene Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1987). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Friedrich Hiller von Gaertringen. Inschriften von Priene. Berlin 1906. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/253360?hs=92-96 ბოლო ნახვა: 27.01.2022

1060 Agora XXI F 55. M. Lang. Graffiti and Dipinti. «The Athenian Agora», 21. Princeton. American School of Classical Studies. 1976. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/233474?hs=66-70%2C85-89 ბოლო ნახვა: 27.01.2022

1061 IK Kyme 101,a. Engelmann, Helmut. Die Inschriften von Kyme. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 5. Bonn 1976. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/268368?hs=41-46 ბოლო ნახვა: 27.01.2022

1062 М.И. Максимова. Геммы из некрополя Мцхеты- Самтавро: მუზეუმის მოამბე. XVI B. 1950, გვ. 221-274

ამცნობდა, რომ ღმრთისად მიიჩნევდა თავს და აქვე საკუთარ თავსაც ახსენებდა. პირველი მიზნით უნდა იყოს განპირობებული წარწერის ერთი შეხედვით, მარჯვნიდან მარცხნივ დაწერა და ამოტრიალებულად. სინამდვილეში, უცხო პირი ამ ბეჭედს რომ შეხედავდა „ზედა“ წარწერასაც სრულიად სწორად დაინახავდა. საინტერესოა ისიც, რომ წინარექრისტიანულ ხანაში მაგიური ფუნქციის წარწერებზე გაძლიერების მიზნით ერთი და იმავე ტექსტის რამდენჯერმე დაწერა ჩვეულებრივია, შესაბამისად, შესაძლებელია, საქმე გვქონდეს ამ პრაქტიკის რემინისცენციასთან უკვე ქრისტიანულ ხანაში.

ანეალის წარწერა გემაზე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში დაცულია ნაყიდი გემა (N 645). გემა წარმოადგენს მწვანე ფერის ქვას, სტეატიტს, რომელიც გახვრეტილია (ყაითანზე სატარებლად). იგი ძირითადად მრუდეა, პირი აქვს ბრტყელი, მასზე გამოსახულია მამაკაცი ქუდით პროფილში, რომლის სახის გასწვრივ სიგრძეზე ამოჭრილია ბერძნული წარწერა (იხ. დანართი 62). თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, წარწერა ანაბეჭდზე ასე იკითხება:

†| ΑΝΕΑΛ †Ἀνεάλ ქ. ანეალი (საკუთარი სახელი).[1063]

როგორც ჩანს, ნივთი მისი მფლობელის საბეჭდავია. პიროვნება დაუდგენელია. ყაუხჩიშვილი უთითებს, რომ სახელი ებრაულია და გვთავაზობს სავარაუდო დაკავშირებულ ვერსიებს: ბიბლიური Ανιηλ, Ιναηλ- ქართული ანიელ, ანელ, ანაველ; გემების წარწერები: Αναηλ, Αναελ... მცირეოდენი ფონეტიკური ვარიაციით.[1064]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ითვალისწინებს ასოთა მოხაზულობას (კუთხოვანი ასოები შებრუნებული ν, ორგვარი A) და მიაკუთვნებს წარწერას IV-V საუკუნეებს (ასეთი მოხაზულობისა და სტილისაა განსაკუთრებით IV-V სს-ის მოზაიკური წარწერები).[1065]

წარწერა პირველად გამოცემულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ.[1066]

ჯვრის გამოსახულებითაც ჩანს, რომ გემა ქრისტიანული უნდა იყოს. ამ თვალსაზრისით, სავარაუდოა, რომ წარწერაზე მართლაც ბიბლიური სახელის, ანაელის ვარიაცია იყოს. ანაელი იხსენიება ტობითის წიგნში. ტობითი, ბიბლიის თანახმად, ასურეთის ორი მმართველის, სენაქერიბის და ასარქადონის (ძვ. წ. VII ს.) თანამედროვეა. ტობითის წიგნი კანონიკურია კათოლიკური და მართლმადიდებლური ეკლესიისთვის, თუმცა, შედარებით ნაკლებად ცნობილი. მისი სავარაუდო პოპულარობა ქართლში შესაძლოა, ქართლის სამეფოსთან ახლოს მყოფი გეოგრაფიული ერთეულის, არარატის მოხსენიებამ განაპირობა.

[1063] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266

[1064] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266

[1065] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 266

[1066] თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951, გვ. 259

წარწერა გულსაკიდზე სამთავროდან

1979 წელს სამთავროში გაძარცვულ ქვაყუთში აღმოჩნდა ოქროს თხელი ფირფიტა, გულსაკიდი, რომელიც სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული. გულსაკიდის დიიამეტრია 2,6 სმ. თ. ყაუხჩიშვილის აღწერილობით, გულსაკიდის ცენტრში არის კონსტანტინოპოლის სიმბოლური გამოსახულება, ხოლო ირგვლივ, გამოსახულების გასწვრივ – ერთსტრიქონიანი ბერძნული წარწერაა. წარწერა შესრულებულია ლამაზი მრგვლოვანი ასოებით (წარწერა მხოლოდ გამოსახულების თავთან და ფეხებთან არაა).[1067]

ΕΙϹΘΕΟϹ|ΒΟΗΘΙ

თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს და თარგმნის წარწერას:

εἷς θεός, βοήθει – „ერთი არს ღმერთი, შეეწიე (შემეწიე)“.[1068]

დათარიღებისას თ. ყაუხჩიშვილი ემყარება ასოთა მოხაზულობას (მრგვალი ასოები, β-ს თავისებური სახე), იტაციზმის (βοηθι) გავრცელებულ ფორმულას და წარწერას გვიან რომაულ, ადრე ბიზანტიურ ხანას მიაკუთვნებს[1069]. იკონოგრაფიის მიხედვით ნივთი დათარიღებულია IV-V სს-ით.

მსგავსი შინაარსის ერთი წარწერა იძებნება ბერძნული წარწერების მონაცემთა ბაზის მიხედვით: εἷς θ(εό)ς, β[οήθει] | | Ἡσυχ[ίῳ], სავარაუდოდ, VI საუკუნით დათარიღებული.[1070] ამ შემთხვევაში კონკრეტული პირიც არის მითითებული – ჰესიხიოსი. წარწერა პალესტინაშია აღმოჩენილი, შესაბამისად, შესაძლებელია, აქ ჰესიოხიოს იერუსალიმელი (ქართული საეკლესიო ტრადიციით - ევსუქი) იგულისხმებოდეს. ჰესიქიოს იერუსალიმელი, მეხუთე საუკუნის ცნობილი თეოლოგია, ბიბლიის კომენტატორი და მქადაგებელი.[1071] თუმცა, რამდენად შესაძლებელია სამთავროში აღმოჩენილ წარწერაში ამ პირის მოხსენიება ვივარაუდოთ, ძნელი სათქმელია. თავისთავად, პარალელისთვის საინტერესო წარწერაა, თუმცა, დიდი ალბათობით, ეს ფრაზა, რომელიც ბიბლიიდანაა (ზაქარია წინასწარმეტყველის წიგნი, XIV, 19), დამკვიდრებული ფორმულა იქნებოდა და გავრცელებული.

[1067] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 268

[1068] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 269

[1069] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000, გვ. 269

[1070] SEG 8:147, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://inscriptions.packhum.org/text/319391?hs=18-43 ბოლო ნახვა: 29.01.2022

[1071] Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Hesychius Of Jerusalem." Encyclopedia Britannica, February 15, 2007. https://www.britannica.com/biography/Hesychius-of-Jerusalem

უსას პიტიახშის წარწერა

პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის მედალიონთა, მონეტებისა და ანტიკურობის განყოფილებაში დაცულ ერთ ბეჭედზე (inv. 58.1385),[1072] რომლის თვალი წარმოადგენს სამფენოვანი სარდონიქსის გემას, გამოსახულია მამაკაცის პროფილი (იხ. დანართი 63). ბეჭდის აღმოჩენის ადგილი[1073] და საფრანგეთში მოხვედრის ისტორია უცნობია. ნივთი, როგორც ეს ბიბლიოთეკის კატალოგიდან ჩანს, 1795 წლამდე გახდა მუზეუმის საკუთრება. იგი III-IV საუკუნეებითაა დათარიღებული.[1074] მისი ზომებია: სიგრძე-3,5 სმ, სიგანე-3,2 სმ. სარდონიქსის თვალზე გამოსახული მამაკაცი წარმოდგენილია მარცხენა პროფილით, აქვს მოკაუჭებული ცხვირი, გრძელი თმა, წვერი და უკეთია გრძელი საყურე.[1075] პორტრეტის ირგვლივ ამოკვეთილია ბერძნული წარწერა. ცნობილია, რომ ამავე კოლექციაში დაცული იყო ამჟამად დაკარგული სარდონიქსის მეორე ბეჭედიც (ზომები: 2 სმ X 1,5 სმ) წარწერის გარეშე, რომელზეც გამოსახული მამაკაცის პორტრეტული მსგავსება პირველი ბეჭდის პიტიახშთან მიუთითებდა იმაზე, რომ მეორე ნივთიც იმავე პიროვნებას ეკუთვნოდა.[1076]

ნივთის წარმოშობასთან დაკავშირებით, გლიპტიკოსი მარგარიტა ლორთქიფანიძე მიუთითებს, რომ ქვა ამოტვიფრულია იბერიის სახელოსნოში და თარიღდება III-IV საუკუნეებით,[1077] ხოლო თინათინ ყაუხჩიშ-

---

1072 Intaille, “Outcha, pitiarche d’Ibérie et de Kartlie” (inv.58.1385). Médailles et Antiques, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/24057?vc=ePkH4LF7w6yelGA1iLEpqKaCewk5QRqZm4IKGaRwhib3zLzi5KLMgpLM_DxopUlk8tLHE8IAxVU4eA$$ ბოლო ნახვა: 23.8.2021

1073 რაპის აზრით, ეს ნივთი არმაზის ნეკროპოლისშია ნაპოვნი: St. H. Rapp Jr. The Sasanian World Through Georgian Eyes: Caucasia and Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Ashgate Publishing Limited. 2014, გვ. 124

1074 ზოგიერთი მკვლევარი მას მეხუთე საუკუნისად მიიჩნევს: Cyril Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Washington, D.C. Georgetown University Press. 1963, გვ. 188-189

1075 Intaille, «Outcha, pitiarche d’Ibérie et de Kartlie» (inv.58.1385). Médailles et Antiques, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/24057?vc=ePkH4LF7w6yelGA1iLEpqKaCewk5QRqZm4IKGaRwhib3zLzi5KLMgpLM_DxopUlk8tLHE8IAxVU4eA$$ ბოლო ნახვა: 23.8.2021

1076 N. J. Preud’homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS’ Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS“ წიგნში: იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრე მედიევური პერიოდის ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევანი (Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period”) N 14. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2018, გვ. 112

1077 Intaille, “Outcha, pitiarche d’Ibérie et de Kartlie” (inv.58.1385). Médailles et Antiques, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France- ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/24057?vc=ePkH4LF7w6yelGA1iLEpqKaCewk5QRqZm4IKGaRwhib3zLzi5KLMgpLM_DxopUlk8tLHE8IAxVU4eA$$ ბოლო ნახვა: 23.8.2021; **მარგ. ლორთქიფანიძე.** კოლხეთის ძვ. წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები (ბერძნულ სახელოსნოებთან ურთიერთობის საკითხი). თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1975

ვილი აღნიშნავს: „ერთია უდავო, რომ ნივთი ჩვენი სამყაროდან არის და ენათესავება ქართველი პიტიახშების სამარხებში აღმოჩენილ საგნებსა და წარწერებს“.[1078]

ბეჭედზე შემდეგი წარწერაა ამოტვიფრული:

ΟΥCACΠΙΤΙΑΞΗCΙΒΗΡΩΝΚΑΡΧΗΔΩΝ.

წარწერის წაკითხვის ასეთი ვარიანტია დამკვიდრებული:

Οὔσας πιτιάξης Ἰβήρων Καρχηδων.

თუმცა, არსებობს წარწერის ტექსტის თარგმნისა და ინტერპრეტაციის სხვადასხვა ვერსია.

პოლ პეეტერსი მიიჩნევს, რომ წარწერა ასე უნდა ითარგმნოს: *„აშუშა პიტიახში კოლხელი იბერებისა“.*[1079]

პავლე ინგოროყვა თვლის, რომ ბერძნულ წარწერას ასეთი თარგმანი შეესაბამება: *„უშა პიტიახში იბერთა-კარქედისა“.* აქვე პ. ინგოროყვა განმარტავს, რომ სიტყვაში „იბერთა-კარქედისა“ იგულისხმება კლდეკარის პიტიახში, წინაქრისტიანული ხანის მოღვაწე.[1080]

ექვთიმე თაყაიშვილი ასე თარგმნის ბერძნულ ტექსტს: *„უჩა პიტიახში იბერთა-ქართლელთა“.*[1081]

კორნელი კეკელიძის თარგმანი შემდეგია: *„აშუშა პიტიახში ქარკედონის (ე.ი. სასანიდთა) იბერებისა“.*[1082]

ეს უკანასკნელი ვარიანტი ეფუძნება შემდეგ არგუმენტებს – წარწერის Καρχηδων უნდა დაუკავშირდეს მეშვიდე საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, სებეოსის (ფსევდო-სებეოსის) „ისტორიის“ პროლოგში[1083] ნახსენებ სიტყვას Kark’edovmayec’i, რომელსაც კორნელი კეკელიძე უკავშირებს ირანის სასანიდთა დინასტიას.[1084] ცნობილი მეცნიერი მიიჩევს, რომ ამ დროს

1078 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, 253

1079 P. Peeters. Sainte Sousanik, martyre en Arménie-Géorgie. Analecta Bollandiana Bd. 53, fasc. III-IV. 1935, გვ. 274-276

1080 პ. ინგოროყვა. „მოქცევაი ქართლისაი“ და ანტიკური ხანის იბერთა მეფეების სია. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XI-B. 1941, გვ. 297-298

1081 ექვ. თაყაიშვილი. როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. მნათობი. სახელგამი. 1948. N 8. გვ. 99-100

1082 კ. კეკელიძე. აშუშა პიტიახშის წარწერის გაგებისათვის. ლიტერატურული ძიებანი. V. 1949, გვ. 125-132

1083 Ps. Sebeos, cap.7; Sebeos’ History, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, New York. 1985, ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.attalus.org/armenian/seb2.htm ბოლო ნახვა: 19.09.2021

1084 Kark’edovmayec’i-ის ინტერპრეტაციის შესახებ კიდევ არაერთი ვარაუდიაა გამოთქმული. მაგალითად, გევორგ ვ. აბგარიანი მიიჩნევს, რომ ტერმინი სებეოსის ტექსტის კონტექსტიდან გამომდინარე, წარმოადგენს სომხური სიტყვის -č‘ar k‘awdeayc‘ (Չար Քաւդեայց) „ბოროტი ქალდეველები“ დამახინჯებას, დევიდ ფრენდო ფიქრობს, რომ აქ ერთმანეთში აღრეულია ქარქემიში (Karkemish) და კართაგენი. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში გაუგებარია, ბერძნულ ენაზე არსებული Εὔρωπος (კარკემიშის ბერძნული სახელწოდება) როგორ გამოიწვევდა ამ აღრევას. D. Frendo. Sebeos and the Armenian historiographical tradition in the context of Byzantine-Iranian relations. Peritia. 1985. vol. 4, გვ. 12

საქართველოში ე.წ. „სასანიდური იბერიის“ გარდა არსებობდა მეორე იბერიაც – სახელდობრ, რომაელთა.[1085] ამის საფუძველზე წარწერაში მოხსენიებულ უსასს (მის სახელს მკვლევარი „აშუშად“ აღიქვამს), კ. კეკელიძე მიიჩნევს არა ვარსქენ პიტიახშის მამად, არშუშა მეორედ, არამედ IV ს-ის მეორე ნახევრის მოღვაწედ. ეს უკანასკნელი თვალსაზრისი ემყარება იმ ფაქტს, რომ V საუკუნის იბერიაში, როდესაც ცხოვრობდა არშუშა II, უკვე აღარ იყო ე.წ. ორმეფობა (ეს უკანასკნელი, კ. კეკელიძის განმარტებით, 368 წლის ირან-რომის ზავს მოსდევდა), რომლის საფუძველზეც რომმა და ირანმა იბერიაში გავლენის სფეროები გაიყვეს. შესაბამისად, იბერიას ორი – პროირანული და პრორომაული ორიენტაციის მმართველი ჰყავდა. კ. კეკელიძე მიიჩნევს, რომ წარწერაში ნახსენები სიტყვა Καρχηδων მსაზღვრელია სიტყვისა Ἰβήρων, სადაც, მისი აზრით, იგულისხმება ირანის იბერია, რომელიც შეპირისპირებულია სხვა, სავარაუდოდ, რომის დაქვემდებარებაში მყოფ იბერიასთან და გამომდინარე იქიდან, რომ ასეთი რეალობა მხოლოდ 368 წლის ზავის შემდეგ იყო, კ. კეკელიძეც წარწერის დათარიღებისას ამ ეპოქისკენ იხრება. კ. კეკელიძისეულ Καρχηδων-ის წაკითხვას და ტერმინის კავშირს სასანელთა დინასტიის სხვა, იქამდე უცნობ სახელთან დაეთანხმა ა. ბოგვერაძე[1086], თუმცა, არ გაიზიარა მისი სხვა დასკვნები. კ. კეკელიძე ასევე განიხილავს პიტიახშების ინსტიტუტის საკითხს იბერიაში. იგი სწორად აღნიშნავს, რომ იბერიის ისტორიაში ჩვენთვის ცნობილია როგორც ირანის მოხელე პიტიახშები, მაგ. ვარსქენ პიტიახში, ისე (უფრო ადრე დადასტურებული - ნ.ფ., ე.კ.) – იბერიის მეფის მოხელე პიტიახშები, რომლებიც ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ჩანან. წარწერაში მოხსენიებულ პიტიახშს კ. კეკელიძე იბერიის მეფეთა მოხელედ მიიჩნევს. კონკრეტულად ამ აშუშამ, მისი აზრით, ფეხი მოიკიდა ქვემო ქართლში და მოგვიანო პერიოდის აშუშა (ვარსქენის მამა) შესაძლოა, ამ აშუშას შთამომავალი იყოს.

ირანის იბერიის პიტიახშის ბეჭედზე ბერძნულ წარწერას კ. კეკელიძე იმის მინიშნებად მიიჩნევს, რომ მოსახლეობაში მძლავრობდა ბერძნების მიმართ კეთილგანწყობა, რაც გამოიხატებოდა ქრისტიანულ-კულტურულ მიდრეკილებებში.[1087]

ეს უკანასკნელი თვალსაზრისი თ. ყაუხჩიშვილს ნაკლებად დამაჯერებლად მიაჩნია, რადგან, თუნდაც მოსახლეობის სიმპათიები პრობერძნული იყო, ოფიციალურ პირს, ირანული იბერიის პიტიახშს, რატომ უნ-

---

[1085] 1963 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში კ. თუმანოვი იმავე აზრს გამოთქვამს - Cyril Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Washington, D.C. Georgetown University Press. 1963, გვ. 188-189

[1086] ა. ბოგვერაძე. ქართლის პიტიახშთა ხელისუფლებისა და ვინაობის საკითხისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 35. 1963, გვ. 66

[1087] კ. კეკელიძე. აშუშა პიტიახშის წარწერის გაგებისათვის. ლიტერატურული ძიებანი. V. 1949, გვ. 125-132

და ჰქონოდა საბეჭდავი, ე.ი. მისი ძალაუფლების დამამოწმებელი ერთ-ერთი ინსიგნია ბერძნული წარწერით, გაუგებარი რჩება.[1088]

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, (რომელიც წარწერას ასე თარგმნის: „უშა პიტიახში კარქედთა იბერთა"[1089]), აქ ნახსენებია იბერთა ერთ-ერთი პიტიახში, რომლის სახელი Oὔσας მას არ ეჩვენება „აშუშას" შემოკლებად, რადგან, მართალია, *„ბევრნაირი შემოკლება არსებობს ბერძნულ ეპიგრაფიკა-პალეოგრაფიაში, მაგრამ ეს შემოკლება ჩვეულებრივ არ ხდება სიტყვის დასაწყისის ხარჯზე, პირიქით, როდესაც მოკლდება ბერძნული (ან ბერძნულად დაწერილი) სიტყვა, დასაწყისი ყოველთვის რჩება".*[1090] ამდენად, თვით Oὔσας უნდა გადმოსცემდეს იბერი პიტიახშის სახელს. ის არაა „აშუშას" ან რომელიმე სხვა სახელის დაბოლოება[1091]. აქვე, საკუთარი მოსაზრების გასამყარებლად თ. ყაუხჩიშვილი იმოწმებს გრიგოლ წერეთლის ნაშრომს ბერძნულ ხელნაწერებში შემოკლებების შესახებ.[1092] საყურადღებოა, რომ ამ მოსაზრებით თ. ყაუხჩიშვილი აკრიტიკებს არა მხოლოდ კორნელი კეკელიძეს, არამედ ექვთიმე თაყაიშვილსაც, რომელსაც, კორნელი კეკელიძის მსგავსად, ეს სახელი შემოკლებად მიაჩნია.[1093] კერძოდ, ექვთიმე თაყაიშვილი საკუთარი მოსაზრების დასასაბუთებლად ქართული სახელების შემოკლების ფაქტს იშველიებს, რასაც ეთანხმება კ. კეკელიძე. ვფიქრობთ, თ. ყაუხჩიშვილის თვალსაზრისის სასარგებლოდ დამატებით შეიძლება აღინიშნოს, რომ ე. თაყაიშვილისა და კ. კეკელიძის მოსაზრება ეფუძნება ქართულ ენაში არსებულ შემოკლებების პრინციპს, რაც ბერძნული ენისთვის უჩვეულოა და მეთოდურად არ არის გამართლებული.

რაც შეეხება Καρχηδων-ს, თ. ყაუხჩიშვილი განმარტავს, რომ, ზოგადად, Καρχηδών (gen.-ονος) არის ქალაქ კართაგენის სახელი. კართაგენის მცხოვრები არის Καρχηδόνιος (gen. pl. Καρχηδονίων). იგი ასევე აღნიშნავს, რომ არსებობს კიდევ ზმნა: Καρχηδονίζω („კართაგენის ორიენტაციის ვარ").

[1088] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 255

[1089] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 253

[1090] შდრ. Гр. Церетели, Сокращения в греческих рукописях. Преимущественно по датированным рукописям Санкт-Петербурга и Москвы. Санкт-Петербург. Типография императорской академии наук. 1896

[1091] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 254

[1092] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 254

[1093] ექვ. თაყაიშვილი. როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. მნათობი. სახელგამი. N 8. 1948, გვ. 99-100

აქ ამ სიტყვების დაკავშირება წარწერის καρχηδων-თან თ. ყაუხჩიშვილს შეუძლებლად მიაჩნია. Ἰβήρων-ის შემდეგ დაწერილი καρχηδων, მკვლევარის აზრით, არის „იბერიის“ განსაზღვრება (სწორედ ამიტომაც თ. ყაუხჩიშვილი სიტყვას არ წერს მთავრული ასოთი), რომელიც მას ბრუნვაში (gen. pl.) ეთანხმება. ე.ი. უშა (?) პიტიახში „კარხედ“ იბერთა პიტიახშია, ხოლო რას ნიშნავს ეს „კარხედი“, თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, დაუდგენელია. ერთი რამ უდავოდ ეჩვენება მკვლევარს, რომ ის საზღვრავს „იბერებს“. თ. ყაუხჩიშვილი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ აქ შეიძლება ნაგულისხმები იყვნენ „ქართველი იბერები“, რომლებიც განსხვავდებოდნენ „ესპანელი იბერებისაგან“, თუმცა, საკითხს მაინც ღიად ტოვებს. [1094]

ნიკოლა პრიუდომი აღნიშნავს, რომ საფუძველს მოკლებულია Καρχηδων-ის დაკავშირება „დანიელის მეშვიდე ხილვის“ სომხურ ვერსიაში არსებულ ფორმასთან Kark‘edovmayi, რომელიც, სავარაუდოდ, ირანს მიემართება, რადგან აშკარაა, რომ კარქედონი არის III-IV საუკუნის იბერიის ადმინისტრაციული ტერმინი, ხოლო სიტყვა Kark‘edovmayi ჩანს შუა საუკუნეების ქრისტიანულ სასომხეთში თარგმნილ ტექსტში, რომელიც გაჯერებულია მხატვრული სახეებით“.[1095] იგი მიიჩნევს, რომ სიტყვა Καρχηδώνοι (ქარკედონელები), სიტყვის არამეულ ეტიმოლოგიაზე დაფუძნებით, უნდა განიმარტოს (qrt-ḥdšt “ახალი ქალაქი“). ამრიგად, Καρχηδώνοι აღნიშნავს ქალაქთა მცხოვრებლებს, ხოლო პიტიახშის მოვალეობა, მკვლევარის აზრით, სწორედ იბერიის ქალაქთა მმართველის ფუნქციებსაც ითავსებდა.[1096]

გიორგი ქავთარაძე მიიჩნევს, რომ სახელი უსასი შეიძლება დაკავშირებული იყოს სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი საწერი ხელსაწყოს სახურავზე ნახსენებ „Βασιλέως Οὐστάμου”-სთან (ბასილევს უსტამოსთან). შემდეგ მკვლევარი მიუთითებს:

„გასათვალისწინებელია, რომ სომხური ისტორიული მემატიანეებისათვის იბერიის მეფე და გოგარენის პიტიახში (ანუ სამხრეთ იბერია) ზოგჯერ ერთი და იგივე

[1094] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 255

[1095] N. J. Preud'homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS“ წიგნში: იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრე მედიევური პერიოდის ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევანი (Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period) N14. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2018, გვ. 213

[1096] N. J. Preud'homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS“ წიგნში: იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრე მედიევური პერიოდის ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევანი (Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period) N 14. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2018, გვ. 213

პიროვნებაა. როგორც ჩანს, უსას წარწერის ბოლო სიტყვა – „καρχηδων“ (კართაგენელები) - გამოხატავს რთულ მნიშვნელობას: ერთი მხრივ, ეს არის სიამაყის ელემენტი პიტიახშის ინტიტულაციაში. ეს მიუთითებს მის წარმოშობაზე მიჰრდატიდან, დარიოსის ერთ-ერთი სატრაპიდან. მოსე ხორენაცის თანახმად, ალექსანდრე მაკედონელმა მიჰრდატი, დარიოსის ერთ-ერთი სატრაპი, დააყენა მმართველად იბერიელთა, რომლებიც ერთხელ ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორმა დაიპყრო, როდესაც ის თავს დაესხა ლიბიელთა და იბერიელთა მიწას და დაასახლა ისინი პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს; კართაგენელთა ეთნონიმის გავრცელებული ფორმა იყო ლიბიის ფინიკიელები (Λιβυφοίνϊκες). მეორეს მხრივ, იმის გათვალისწინებით, რომ კართაგენელთა სახელი მომდინარეობს ფინიკიური სიტყვიდან Kart H? Dašt („ქალაქი“ და *h? Dašt - „ახალი“) და რომ „ქალაქი“ არამეულ ენაზე არის კარდი, სავარაუდოა, რომ სახელი „კართაგენული იბერია“ გულისხმობდა იბერიის ნაწილს (ქართლი – ქართულად) მდინარე კურის სამხრეთით, სადაც მდებარეობს „არმაზისციხე“ ან „ქართლი“ და სადაც არამეული იყო სამეფო კარის ოფიციალური ენა, ბერძნულთან ერთად“. შესაბამისად, Carthago შეიძლება იყოს ქართლის სახელწოდების ადრეული გამოძახილო.* [1097]

ამგვარად, მკვლევარი ასკვნის, რომ უსა პიტიახში და უსტამოს ბასილევსი ერთი და იგივე პიროვნებაა და რადგანაც იგი დარიოსის სატრაპ მიჰრდატის შთამომავლად აღიქვამს თავს, მისი კართაგენთან კავშირი გასაგებია. ამასთან, იგი განმარტავს, რომ კარხედონი არის იბერიის ნაწილი, კერძოდ ქართლი, სადაც მდებარეობს არმაზციხე.

ჩვენი აზრით, პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ უსას პიტიახში და უსტამოს ბასილევსი დაახლოებით ექვსი საუკუნით არიან დაშორებული დარიოსის III-ის მმართველობის ხანას და შესაბამისად, ძვ.წ. IV საუკუნის მოვლენების გავლენით კართაგენის სახელის გამოყენება ახ. წ. IV საუკუნის ქართლში, როდესაც ამ დიდ ქრონოლოგიურ შუალედში ამ კავშირებს სხვა არცერთი ფაქტი არ ადასტურებს, ნაკლებსავარაუდოა. ასევე მნიშვნელოვანია იმის გათვალისწინებაც, რომ გიორგი ქავთარაძე სატრაპ მიჰრდატის შესახებ მსჯელობისას ეფუძნება მოვსეს ხორენაცის ცნობებს. ინფორმაცია, რომელსაც მოვსეს ხორენაცი დანამდვილებით გვთავაზობს, შემდეგია:

- გუგარქის პიტიახშები თავის წარმოშობას დარიოსის სატრაპ მიჰრდატს უკავშირებენ
- დარიოსის სატრაპი მიჰრდატი ნაბუქოდონოსორის მიერ გადასახლებულ (?) იბერიელთა მმართველად იყო დანიშნული

[1097] G. L. Kavtaradze. The Problem of Interpretation of Ancient Gem from Paris. in: Materials of the First Internetional Congress of Caucasiologists. Tbilisi: Universali Press. 2007, გვ. 272-273

- ნაბუქოდონოსორმა ილაშქრა იბერიელებისა და ლიბიელების წინააღმდეგ და გადაასახლა ისინი „პონტოს მარჯვენა ნაპირებზე“ (მოვსეს ხორენაცი. II. 8).[1098]

რადგან მოვსეს ხორენაცის ამ ცნობების ნამდვილობის დადგენის გარეშე ეს საკითხი არ გადაიჭრება, დეტალურად განვიხილავთ მათ.

გუგარქის პიტიახშები რომ თავის წარმოშობას დარიოსის სატრაპს უკავშირებენ, ამაში დაუჯერებელი არაფერია. რეგიონში პერიოდულად არსებობდა ირანის გავლენა და პრესტიჟისთვის ადგილობრივად დანიშნულ მმართველებს, სრულიად შესაძლებელია, თავისი წარმოშობა დაეკავშირებინათ დარიოსის ერთ-ერთ სატრაპთან.

მეორე ცნობა, რომელიც ნაბუქოდონოსორის მიერ იბერიელთა გადასახლებას გულისხმობს, სხვა წყაროებიდან უცნობია. ბუნდოვანია, ეს ცნობა რომელ ისტორიულ ამბებს უნდა მივუსადაგოთ, რადგან ვინ არიან „პონტოსთან გადასახლებული იბერიელები“, გაუგებარია. არავითარი საფუძველი არ არსებობს იმის ვარაუდისა, რომ ნაბუქოდონოსორს შეხება ჰქონდა ქართველურ ტომებთან. მოვსეს ხორენაცთან დაცული ცნობა ნაბუქოდონოსორის მიერ იბერიელთა გადასახლების შესახებ, შესაძლოა, ეფუძნებოდეს ნაბუქოდონოსორის ცნობილ პოლიტიკას ხალხთა გადასახლების შესახებ, შესაბამისად, ნებისმიერი მიგრაცია, რომლის შესახებაც მოვსეს ხორენაცს ჰქონდა ცნობები, მან დაუკავშირა მიგრაციების ცნობილ „შემოქმედს“.

მესამე ცნობა, რომ ნაბუქოდონოსორმა ილაშქრა ლიბიელებისა და იბერიელების მხარეში და გადაასახლა ისინი, შესაძლოა, ნაბუქოდონოსორის ლევანტში ლაშქრობების რემინისცენცია იყოს, თუმცა, ფაქტია, გამომდინარე იქიდან, რომ შავი ზღვის რეგიონს ნაბუქოდონოსორი არ ფლობდა, იგი იქ ვერავის გადაასახლებდა. შესაბამისად, მოვსეს ხორენაცის ეს ცნობა უნდა გავიგოთ, როგორც მსოფლიო ისტორიის ცნობილ მოვლენებთან კონკრეტული რეგიონის დაკავშირების მცდელობა, ამავდროულად, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, მის მიზანს, როგორც ჩანს, იბერიელთა მიგრანტობის მტკიცება წარმოადგენდა, შესაბამისად, ამ ცნობის რეალობად მიღება და მით უფრო, კართაგენთან გუგარქის საპიტიახშოს და იბერიის პირდაპირი კავშირების ძიება, როგორ ამას გ. ქავთარაძე გვთავაზობს, ჩვენი აზრით, საფუძველს მოკლებულია. გარდა ამისა, არსადაა დადასტურებული ცნობები იმის შესახებ, რომ ქართლის იბერია „კართაგენულ იბერიად“ არის სახელდებული.

1098 Мовсес Хоренаци, «История Армении». Перевод с древнеармянского языка, примечания Г. Саркисяна; Ред. С. Аревшатян. Ереван: Айастан, 1990. ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html#_ftnref57 ბოლო ნახვა: 7.11.2021

ს. რაპის აზრით, „Ἰβήρων Καρχηδων“, შეიძლება ასახავდეს *„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში* ნახსენებ „არიან-ქართლს“,[1099] რომელიც გიორგი მელიქიშვილის ინტერპრეტაციით,[1100] აღნიშნავს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეს, რომელიც ერთ დროს აქემენიდთა ირანის საზრძანებელში შედიოდა და რომელსაც უფრო ჩრდილოეთით მოსახლე ქართველები არიან-ქართლს ანუ ირანის ქართლს უწოდებდნენ. სწორედ ასე, შესაძლოა, განასხვავებდნენ ბერძნები Ἰβήρων Καρχηδων-ს ესპანეთის იბერიისაგან, როგორც ეს თ. ყაუხჩიშვილს აქვს ზემოთ შენიშნული, მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ დღესდღეობით არ გვაქვს შემორჩენილი მტკიცებულება, რომ ე.წ. ირანის ქართლს (არიან-ქართლს) ერქვა „ქარკედონული იბერია“და მის მცხოვრებლებს – „ქარკედონელი იბერიელები“.

რაც შეეხება ესპანეთის იბერიას, იქ, მართლაც, არსებობდა ქალაქი – Νέα Καρχηδών „ახალი კართაგენი“ (თანამ. კარტახენა), რომელიც ანტიკურ ხანაში პოლიბიოსთან, დიოდოროს სიცილიელთან მოიხსენიება.[1101] ერთი შეხედვით, შეიძლება გვევარაუდა, რომ უსასი იყო პირენეის იბერთა, ესპანური ახალი კარქედონის მმართველი, მაგრამ ამ მოსაზრებას გამორიცხავს უსასის ტიტული – პიტიახში. ეს თანამდებობა ირანული წარმოშობისაა და მისი გავლენით აღმოსავლეთის რიგ ქვეყნებში, მათ შორის იბერიაშიც იყო გავრცელებული. აღმოსავლეთში კი მხოლოდ ერთი იბერიაა – საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე. შესაბამისად, ეს წარწერა აუცილებლად ქართველურ სამყაროსთან არის დასაკავშირებელი.

დანამდვილებით ვიცით, რომ კართაგენი არსებობდა ლიბიასა და ესპანეთში, მაგრამ წარწერის ტექსტიდან გამომდინარე, შეიძლება გაჩნდეს კითხვა – ხომ არ არსებობდა Καρχηδων კავკასიის ტოპონიმიკაში? ამასთან, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგადად კავკასიის ტოპონიმიკაში ამ სახელის არსებობა არ ნიშნავს იმას, რომ კონკრეტულად უსას პიტიახშის სამფლობელოს უნდა მიემართებოდეს ეს ტერმინი, ჩვენ ამ აზრისგან შორს ვართ, თუმცა, რამდენად ჩვეულებრივი ან ტრადიციული ჩანს კავკასიის კონტექსტში ამ ტოპონიმის არსებობა, ამის მიმოხილვას საბოლოო დასკვნებისთვის მაინც საჭიროდ მივიჩნევთ.

ამ კუთხით საინტერესოა სტეფანე ბიზანტიონელის (VI ს.) "ეთნიკაში" (Ἐθνικά) დაცული ერთი ცნობა. ეს თხზულება, რომელიც წარმოადგენს შუასაუკუნეების ერთ-ერთ ყველაზე ცნობილ გეოგრაფიულ ლექსიკონს,

[1099] S. H. Rapp Jr. The Sassanian World through Georgian Eyes. Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Ashgate Publishing, Ltd., 2014. გვ. 124

[1100] გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება, 1965

[1101] Древнегреческо-Русский словарь. составил И.Х. Дворецкий. том I. Москва. 1951, გვ. 879

დღემდე ითვლება ძველი სამყაროს გეოგრაფიის, მითოლოგიისა და რელიგიის შესახებ სანდო წყაროდ.[1102] ნაშრომის შემორჩენილი ნაწილებიდან კარგად ჩანს, რომ სტეფანე იმოწმებს ანტიკური ხანის არაერთ ავტორს. მონაკვეთში „ქალაქთა შესახებ" (Περὶ Πολέων), რომელიც ანბანის მიხედვით დალაგებულ ქალაქთა სახელწოდებებსა და ამ ქალაქთა შესახებ იმდროისთვის არსებულ ცნობებს შეიცავს, Καρχηδών-ის შესახებ განმარტებულია, რომ ლიბიასა და იბერიაში მდებარე ქარკედონის გარდა არსებობდა მესამე, კავკასიური ქარკედონიც: "ἔστι δὲ καὶ Ἀρμενίας Καρχηδών, ὡς Εὐτρόπιός φησιν"[1103]- **„არის არმენიის კარქედონიც, როგორც ევტროპიოსმა თქვა."**

სტეფანე ბიზანტიონელი აქ იმოწმებს IV საუკუნის მიწურულის რომაელ ისტორიკოს ევტროპიოსს, რომელმაც დაწერა Breviarium Historiae Romanae ათ წიგნად. ევტროპიოსი, როგორც ამას თავადვე გადმოგვცემს, თან ახლდა იმპერატორ იულიანეს აღმოსავლეთის ექსპედიციაში.[1104]

ამრიგად, ევტროპიოსი, რომელიც მეოთხე საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწეა და შეიძლება ჩაითვალოს პარიზში დაცული წარწერის პიტიახშის თითქმის თანამედროვედ, სტეფანე ბიზანტიონელის თხზულებაში დაცული ცნობის მიხედვით ადასტურებს, რომ არმენიაში ნამდვილად არსებობდა კართაგენი. საყურადღებოა, რომ, როგორც ეს ზემოთაც ვახსენეთ, ევტროპიოსი თან ახლდა სპარსელთა წინააღმდეგ იმპერატორ იულიანეს ექსპედიციაში, რომელშიც მონაწილეობდა იულიანეს მოკავშირე, არმენიის მეფე, არშაკ II.[1105] შესაბამისად, ევტროპიოსის ცნობა შეიძლება საკმაოდ სარწმუნოდ იქნას მიჩნეული.

მაგრამ, საყურადღებოა, რომ ევტროპიოსის ჩვენამდე მოღწეულ თხზულებაში ეს ცნობა შემორჩენილი არ არის. ზოგადად, სტეფანეს ახასიათებს უზუსტობები წყაროთა დასახელების თვალსაზრისით,[1106] თუმცა, მისი ინფორმაციების მიმართ ნდობა დღესაც მაღალია.[1107]

[1102] D. Whitehead. Site-Classification and Reliability in Stephanus of Byzantium. in: From Political Architecture to Stephanus Byzantius: sources for the Ancient Greek *Polis.* David Whitehead (ed.), Franz Steiner Verlag Stuttgart. 1994, გვ. 99-120

[1103] Stephani Byzantii Ethnika, Volumen III, ediderunt H.G. Beck, A.Kambylis, R.Keydell, Berlin, Boston, MMXIV, გვ. 50

[1104] Lib 10, c.16 -Hinc Iulianus rerum potitus est ingentique apparatu Parthis intulit bellum, cui expeditioni ego quoque interfui. Aliquot oppida et castella Persarum in deditionem accepit vel vi expugnavit Assyriamque populatus castra apud Ctesiphontem stativa aliquamdiu habuit. Remeansque victor, dum se inconsultius proeliis inserit, hostili manu interfectus est VI Kal. Iul.,

[1105] Th. Mommsen. A History of Rome under the Emperors. Taylor & Francis, Routledge. 2005, გვ. 404-409

[1106] E.H. Bunbury. A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans, from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire. Volume 2. London. William Clowes and Son. 1879, გვ. 671

[1107] D. Whitehead. Site-Classification and Reliability in Stephanus of Byzantium. in: From Political Architecture to Stephanus Byzantius: sources for the Ancient Greek *Polis.* David Whitehead (ed.). Franz Steiner Verlag Stuttgart. 1994, გვ. 99-120

შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ამ ცნობის შესახებ სტეფანე ბიზანტიონელს სმენოდა, თუმცა წყარო ზუსტად ვერ დაასახელა. მართლაც, არმენიაში ქარკედონის არსებობის შესახებ ცნობა ანტიკურ წყაროებში ნამდვილად არსებობს და ის სტრაბონთან და პლუტარქოსთან გვხვდება. ამ უკანასკნელთან, სტეფანე ბიზანტიონელის მსგავსად, ნახსენებია Ἀρμενίοις Καρχηδόνα (Plut. Luc, 32, 4).

გავეცნოთ პლუტარქოსის და სტრაბონის ამ ცნობებს და დავადგინოთ, რამდენად შეიძლება არსებობდეს კავშირი Ἀρμενίας Καρχηδών (სტეფანე ბიზანტიონელი/ ევტროპიოსი), Ἀρμενίοις Καρχηδόνα (პლუტარქოსი) და უსას პიტიახშის Ἰβήρων Καρχηδων-ს შორის.

პლუტარქოსის „პარალელური ბიოგრაფიების" ერთ მონაკვეთში, კერძოდ, „ლუკულუსში" ვკითხულობთ:

„καίτοι πολλὰ προσελιπάρει Λούκουλλος ἀξιῶν αὐτοὺς μακροθυμίαν ἐμβαλέσθαι ταῖς ψυχαῖς, ἄχρι οὗ τὴν ἐν **Ἀρμενίοις Καρχηδόνα** λαβόντες ἀνδρὸς ἐχθίστου, τὸν Ἀννίβαν λέγων, ἔργον ἀνατρέψωσιν. ὡς δ᾽ οὐκ ἔπειθεν, ἀπῆγεν αὐτοὺς ὀπίσω καὶ κατ᾽ ἄλλας ὑπερβολὰς διελθὼν τὸν Ταῦρον εἰς τὴν λεγομένην Μυγδονικὴν κατέβαινε, χώραν παμφόρον καὶ ἀλεεινὴν καὶ πόλιν ἐν αὐτῇ μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον ἔχουσαν, ἣν οἱ μὲν βάρβαροι Νίσιβιν, οἱ δ᾽ Ἕλληνες Ἀντιόχειαν Μυγδονικὴν."

„თუმცაღა ლუკულუსმა მრავალი დაჟინებული შეგონება გამოიყენა, ეხვეწა მათ (იგულისხმება რომაელი ჯარისკაცები - ე.კ.) *აღჭურვილიყვნენ მოთმინებით, სანამ არ აიღებდნენ **არმენიელთა კართაგენს** და არ წაშლიდნენ მიწიდან ქმნილებას რომაელთა ყველაზე საშინელი მტრისა, აქ ის საუბრობდა ჰანიბალზე, მაგრამ ვერაფერს გახდა და იძულებული გახდა უკან შემობრუნებულიყო. უკანა გზაზე მან გადალახა ტავროსი სხვა გადასასვლელებით და ჩავიდა ნაყოფიერ და თბილ ქვეყანაში, რომელსაც ერქვა მიგდონი. მიგდონში არის დიდი და ხალხმრავალი ქალაქი, რომელსაც ბარბაროსები ნისიბისს უწოდებენ, ხოლო ბერძნები- მიგდონიურ ანტიოქიას"* (Plut, Lucull. 32, 2).

სად მდებარეობდა ზუსტად არმენიის „კართაგენი" და რატომ მიიჩნეოდა იგი ჰანიბალის „ქმნილებად"?

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა პლუტარქოსის „ლუკულუსის ცხოვრებაშივე" ნახსენები ერთი ეპიზოდი, სადაც ვკითხულობთ:

„ λέγεται δ᾽ Ἀννίβαν τὸν Καρχηδόνιον, Ἀντιόχου καταπολεμηθέντος ὑπὸ Ῥωμαίων, μεταβάντα πρὸς Ἀρτάξαν τὸν Ἀρμένιον ἄλλων τε

πολλῶν εἰσηγητὴν καὶ διδάσκαλον αὐτῷ γενέσθαι χρησίμων, καὶ τῆς χώρας καταμαθόντα τόπον εὐφυέστατον καὶ ἥδιστον ἀργοῦντα καὶ παρορώμενον σχῆμα πόλεως ἐν αὐτῷ προϋπογράψασθαι, καὶ [p. 574] τὸν Ἀρτάξαν ἐπαγαγόντα δεῖξαι καὶ παρορμῆσαι πρὸς τὸν οἰκισμόν.ἡσθέντος δὲ τοῦ βασιλέως καὶ δεηθέντος, ὅπως αὐτὸς ἐπιστατήσῃ τοῦ ἔργου, μέγα τι καὶ πάγκαλον χρῆμα πόλεως ἀναστῆναι, καὶ γενομένην ἐπώνυμον τοῦ βασιλέως μητρόπολιν ἀποδειχθῆναι τῆς Ἀρμενίας.“ (Plut, Lucull. 31, 3-4.)

„ნათქვამია, რომ ჰანიბალ კართაგენელმა, მას შემდეგ რაც ანტიოქოსი შეიპყრეს რომაელებმა, მიატოვა იგი და წავიდა არმენიელ არტაქსიასთან, რომელსაც მან მრავალი შესანიშნავი წინადადება და მითითება შესთავაზა. მაგალითად, როდესაც დააკვირდა, რომ ქვეყნის ის ნაწილი, რომელსაც უდიდესი ბუნებრივი უპირატესობა და მიმზიდველობა გააჩნდა, უმოქმედო და უგულებელყოფილი იყო, მან შეიმუშავა ქალაქის გეგმა, შემდეგ კი არტაქსია [არტაშესი] მიიყვანა იმ ადგილას და აჩვენა მისი შესაძლებლობები და მოუწოდა მას მშენებლობა დაეწყო. მეფე აღფრთოვანებული დარჩა და ჰანიბალს სთხოვა, თვითონვე ჩაებარებინა საქმე, რის შემდეგაც იქ წარმოიშვა ძალიან დიდი და ლამაზი ქალაქი, რომელსაც მეფის სახელი დაერქვა და გამოაცხადეს არმენიის დედაქალაქად“(Plut, Lucull. 31, 3-4.).

სტრაბონიც „გეოგრაფიაში“ მოკლედ მიუთითებს, რომ არტაშატი არის არმენიული ქალაქი (Strabo. XI, 11, 4) და იგი დაარსა ჰანიბალმა (Strabo. XI, 11, 7).

როგორც ვხედავთ, აქ საუბარია მდინარე არაქსის ნაპირას არსებულ ქალაქ არტაშატზე (სომხ. არდაშირი), რომელიც გარკვეული პერიოდის განმავლობაში არმენიის დედაქალაქად რჩებოდა.

ამრიგად, ძვ.წ. I -ახ.წ. I საუკუნის ბერძნულ წყაროებში, როგორც ჩანს, არსებობდა ტრადიცია, რომ ქალაქი არტაშატი იყო კართაგენელების დაარსებული და მას შესაძლებელია, მესამე კართაგენის როლი ეკისრებოდა (თავად კართაგენის და იბერიის ნახევარკუნძულზე კართაგენელთა კოლონიის – ახალი კართაგენის შემდეგ).[1108] ეს აზრი საფუძვლიანია განსაკუთრებით იმის გამო, რომ იგი სამი მხრიდან გარშემორტყმული იყო წყლით და რომაელებს, სპარსელებს, იბერიასა და კოლხეთს შორის გაცხოველებული ვაჭრობის ცენტრად იყო აღიარებული.[1109]

საყურადღებოა, რომ ეს ორივე ცნობა ასახავს არტაშატის დაარსების შესახებ ისტორიას, რომელიც მეფე არტაქსია (არტაშეს) I-ს (ძვ.წ. II ს.) უკ-

[1108] Getzel M. Cohen. The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria. University of California Press, London. 2013, გვ. 46

[1109] C. Maranci. The Art of Armenia. Oxford University Press. 2018, გვ. 22

ავშირდება. ეს ის მეფეა, რომელმაც, სტრაბონის ცნობით, „იბერიელებს ჩამოართა პარიადრესის კალთები, ხორზენე და გოგარენე, რომელიც კიროსის (მტკვრის) მეორე ნაპირზე მდებარეობს“ (Strabo, XI, 14, 5).

ერთი შეხედვით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სტეფანე ბიზანტიონელი შეცდომით ასახელებს ევტროპიოსს, რომელსაც მოეპოვება Ἀρμενίας Καρχηδών-ის შესახებ ცნობები და სინამდვილეში აქ იგულისხმება სტრაბონი და პლუტარქოსი (ეს უკანასკნელი უწოდებს კიდეც ქალაქ არტაშატს Ἀρμενίοις Καρχηδόνα-ს); მაგრამ საყურადღებოა, რომ სტეფანე ბიზანტიონელი, როდესაც თავის ნაშრომში სხვაგან უშუალოდ ქალაქ არტაშატზე კომენტარს აკეთებს და იმოწმებს სტრაბონის ცნობებს, არსად წერს, რომ ეს ქალაქი არმენიის კართაგენია. კერძოდ, VI საუკუნის ენციკლოპედისტი მხოლოდ იმას მიუთითებს, რომ არტაშატი არის არმენიის ქალაქი მდინარე არაქსზე და იმოწმებს სტრაბონის „გეოგრაფიიდან“ მხოლოდ ამ ერთ ცნობას (XI, 11.4), მაგრამ გვერდს უვლის სტრაბონის თხზულების იმავე ნაწილში მოყვანილ ინფორმაციას, რომლის მიხედვითაც არტაშატი ჰანიბალმა დააფუძნა (XI, 11, 7).[1110]

შესაძლოა, სტეფანე ბაზანტიონელი სტრაბონის ამგვარ ინფორმაციას (ჰანიბალის მიერ არტაშატის დაფუძნების შესახებ) სარწმუნოდ არ მიიჩნევდა და შეგნებულად გვერდს უვლიდა. სამაგიეროდ, მან არმენიაში კართაგენის არსებობის დამადასტურებლად დაიმოწმა ევტროპიოსი, სავარაუდოდ, იმ მიზეზით, რომ ეს უკანასკნელი ამ ადგილებში ნამყოფი იყო და მისი ინფორმაცია, შინარსობრივად განსხვავებული იყო სტრაბონისაგან.

ვინც არ უნდა იყოს სტეფანოს ბიზანტიონელის პირველწყარო არმენიული კართაგენის შესახებ, ორი საკითხი ნამდვილად უეჭველია:

1. სტეფანე ბიზანტიონელის ეპოქაში (ყოველ შემთხვევაში, ევტროპიოსის დროს მაინც) ეს ქალაქი (არმენიის კართაგენი) ჯერ კიდევ არსებობდა: **“ἔστι** δὲ καὶ Ἀρμενίας Καρχηδών, ὡς Εὐτρόπιός φησιν“[1111]- „**არის** არმენიის კარქედონიც, როგორც ევტროპიოსმა თქვა.“

2. VI საუკუნეში (ან IV საუკუნეში მაინც) **ტოპონიმი „კართაგენი“** , ანტიკური წყაროების მიხედვით, არმენიის და შეიძლება ითქვას, **სამხრეთ კავკასიის რეგიონის კონტექსტში, უცხოდ არ გამოიყურება.**

ეს უკანასკნელი მოცემულობა მნიშვნელოვნად გვეჩვენება საბოლოო დასკვნებისთვის, რასაც ქვემოთ, ნაშრომის ბოლო ნაწილში წარმოვადგენთ.

[1110] Stephani Byzantii Ethnika, Volumen I, ediderunt H.G. Beck, A. Kambylis, R.Keydell. Berlin, Boston, MMVI, გვ. 266

[1111] Stephani Byzantii Ethnika. Volumen III. ediderunt H.G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell. Berlin, Boston, MMXIV. გვ. 50

საყურადღებოა, რომ ანტიკური წყაროების მიხედვით, არმენიისგან არც ისე შორს, მარმარილოს ზღვასთან, ჰანიბალის მიერ დაარსებულად კიდევ ერთი ქალაქია მიჩნეული. ესაა ბითვინიის სახელგანთმული ქალაქი პრუსა (ბერძნ. Προῦσα, თანამ. ბურსა), რომელიც, მიზიის ოლიმპოსის კალთებთან მდებარეობს. პლინიუსი მიუთითებს, რომ „პრუსია ოლიმპოსის ქვეშ (კალთებზე) ჰანიბალმა დააფუძნა" (Prusa ab Hannibale sub Olympo condita") (Plin., Nat.Hist.,V.43). ჰანიბალის ბითვინიაში ყოფნა უკავშირდება მისი სიცოცხლის ბოლო წლებს, როდესაც რომაელთა მიერ მისი მოკავშირის, მაგნესიის მეფის, ანტიოქოსის დამარცხების შემდეგ ჰანიბალი იძულებული გახდა თავი შეეფარებინა ბითვინიის მეფე პრუსიასთან. სწორედ ბითვინიაში ასრულებს თვითმკვლელობით სიცოცხლეს სახელგანთქმული კართაგენელი მხედართმთავარი.[1112]

ამრიგად, სტრაბონის, პლუტარქოსის და სავარაუდოდ, ევტროპიოსის თხზულებებში დადასტურებული ინფორმაცია არმენიაში კართაგენის არსებობის შესახებ ცხადყოფს, რომ ანტიკური წყაროებისთვის უცხო არ არის ამ ტოპონიმის დაკავშირება კართაგენის და იბერიის ნახევარკუნძულის მიღმა არსებულ ტერიტორიებთან.

თუ ჩვენ უსა პიტიახშის წარწერის Καρχηδων-ს სომხეთის გეოგრაფიულ პუნქტად მივიჩნევთ, ჩნდება კითხვა – რატომ იყო ეს მიწები იბერებით დასახლებული? გამომდინარე იქიდან, რომ დანამდვილებით ცნობილია ის ფაქტი, რომ ჰანიბალის მიერ დაარსებულ, ე.წ. არმენიულ კართაგენად წოდებულ ქალაქად არტაშატი (არდაშირი) იგულისხმება, უსასის წარწერაში ნახსენები Καρχηδων-ის მასთან დაკავშირება შეუძლებელია, რადგან ეს ქალაქი, რომელიც იბერიისგან საკმაოდ შორს მდებარეობს, არასდროს ყოფილა დასახლებული იბერიელებით.

ამასთან, თუკი Καρχηδων, ანტიკურ წყაროებზე დაყრდნობით, შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ ერთი დასახლებული პუნქტი (ქალაქი) და არა ქვეყანა/რეგიონი, გამოდის, რომ პიტიახში იყო მხოლოდ ერთი ქალაქის მმართველი, რაც ასევე არ შეესაბამება პიტიახშების უფლებამოსილებას.

ვფიქრობთ, უსასის წარწერაში მოხსენიებული კართაგენის ადგილმდებარეობის შესახებ გარკვეულ ინფორმაციას გვთავაზობს ჩვენ მიერ ზემოთ ნახსენები მეშვიდე საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, ფსევდო-სებეოსის თხზულების შესავალი, სადაც წერია: *„სომხეთის მიწაზე არსაკი-*

[1112] P. N. Hunt. Hannibal. Simon & Schuster, New York. 2017, გვ. 245-261

დების მმართველობის შემცირების დროს [როდესაც] მეფე ვრამშაფუჰის მმართველობა ამოიწურა, არმენიაზე ქარკედოვმაიეცის სამთავროს ხალხი მბრძანებლობდა .“[1113]

სიტყვა „ქარკევდომაიეცის“ იდენტიფიკაციაზე არაერთი გამოკვლევაა დაწერილი. გამოთქმულია ვარაუდი, მათ შორის, როგორც ეს ზემოთაც ვახსენეთ, კორნელი კეკელიძის მიერ, რომ აქ სასანიდების ირანი იგულისხმება,[1114] თუმცა, ამ შემთხვევაში გაუგებარია, რატომ არის ირანი ნახსენები „სამთავროდ“ (իշխանութեան)? საყურადღებოა, რომ სებეოსი სიტყვა „სამეფოს“, როგორც ამას შენიშნავს გ. ქავთარაძე,[1115] ახსენებს ტექსტის იმავე მონაკვეთში (թագաւորութեան – „სამეფო“), რაც სწორედადაც სასანიდთა იმპერიის აღსანიშნავად აქვს გამოყენებული: „[ამ უკანასკნელმა], მავნე, დიდებული ჯადოქრებისა და [მმართველის] **სამეფოს** ყველა მთავარმა ნახარარმა (ბატონმა) ერთიანობით მიიღო გასაოცარი და საშიში გეგმა: ღვთისმოსაობის (ქრისტიანობის) ნაყოფის აღმოფხვრა სომხეთის მიწაზე.“[1116] შესაბამისად, სებეოსი ერთმანეთისგან გარკვევით მიჯნავს და ასხვავებს „სამთავროსა“ და „სამეფოს“ – „ქარკევდომაიეცის“ სამთავროს და სასანიდთა ირანს (როგორც „სამეფოს“), სამეფოს მთავარს და მეფეს (სამეფოს მმართველს).

საყურადღებოა იმის გათვალისწინებაც, თუ რომელ ქრონოლოგიურ პერიოდში დაეპატრონა ეს სამთავრო არმენიიის მიწებს? სებეოსი გარკვევით განმარტავს, რომ ეს მოხდა არშაკიდების ძალაუფლების შემცირების შემდეგ, როდესაც დასრულდა მეფე ვრამშაპუჰის მმართველობა. არშაკიდების ძალაუფლების შემცირება რომსა და ირანსა შორის მიღწეული შეთანხმების მიღწევის შედეგად არმენიის გაყოფას უნდა დავუკავშიროთ (387 წელს), ხოლო მეფე „ვრამშაფუჰის“ – შაჰ ბაჰრამ IV-ის – მმართველობის დასრულება – IV-V საუკუნეების მიჯნას.[1117]

ამრიგად, სებეოსის ტექსტი შეიძლება ასე გავიგოთ – „ქარკევდომაიეცის“ სამთავრომ, დაისაკუთრა არმენიის მიწები და ირანის დახმარებით (ცხადია, ეს სამთავრო ირანის გავლენას განიცდიდა), გადაწყვიტა ქრისტიანობა ამოეძირკვა ამ ტერიტორიაზე. ეს უნდა მომხდარიყო IV-V საუკუნეების მიჯნაზე.

[1113] Sebeos’ History, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York. 1985, ხელმისაწვდომია: http://www.attalus.org/armenian/seb2.htm ბოლო ნახვა: 6.02.2022

[1114] **კ. კეკელიძე**. აშუშა პიტიახშის წარწერის გაგებისათვის, ლიტერატურული ძიებანი. V. 1948, გვ. 125-132; **C.Toumanoff.** Studies in Christian Caucasian History. Washington, D.C. Georgetown University Press. 1963, გვ. 188-189

[1115] გ. ქავთარაძე. „კართაგენელები“ და კავკასია. ლიტერატურული საქართველო. 15 სექტემბერი, N32. 2006

[1116] Pseudo-Sebeos, History, G. Abgaryan (ed.), 1979. n. 118

[1117] R. G. Hovannisian. The Armenian People From Ancient to Modern Times. Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. Palgrave Macmillan. 2004, გვ. 85

საფიქრებელია, რომ სებეოსის მიერ აღწერილი ამბავი ასახავს იბერიის (N.B. - ირანის გავლენის ქვეშ მყოფი ნაწილის) მიერ ქვემო **ქართლში ისტორიულად შემავალი იბერებით დასახლებული გოგარენეს (სომხ. გუგარქი)[1118] მხარის უკან დაბრუნებას, რომელსაც პერიოდულად ხელთ იგდებდნენ ხოლმე არმენიელები.[1119]**

სწორედ IV საუკუნის მიწურულს, როგორც დ. მუსხელიშვილი აღნიშნავს, „არმენიის მიწების ნაწილს (გოგარენეს) იბერია იბრუნებს"[1120], რომელიც ირანის გავლენით მაზდეანობის ქომაგად გვევლინება და გოგარენეს ქრისტიანთა შევიწროებას იწყებს.

როდის, რა ვითარებაში და იბერიის რომელი მეფის მმართველობაში მოხდა ეს?

ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფის, მირიანის გამეფების შემდეგ ტახტზე ქართულ წყაროებში ნახსენები **საურმაგ II**, იგივე ამიანე მარცელინუსთან დადასტურებული **სავრომაკი** ადის. ეს სავრომაკი შაპურ II-მ დაამარცხა და მის ნაცვლად 363 წელს იბერიაში **ასფაგური** (იგივე ქართული წყაროების **ვარაზ-ბაკური**) გაამეფა (Amm. 27.12). ამას რომის რეაქცია მოჰყვა და 370 წელს რომაელებმა სცადეს რეგიონზე კონტროლის დაბრუნება – კერძოდ, მათ ტახტი მცირე ხნით დაუბრუნეს სავრომაკს.[1121] თუმცა მალევე, 371 წელს, ირანმა რომის წინააღმდეგ ბრძოლა გააჩაღა და რომაელებს 378 წლის ადრიანოპოლის ბრძოლის შემდგომ რეგიონის დატოვება მოუწიათ.[1122] **იბერიის მეფეს ირანელების დახმარებით გოგარენესთვის ბრძოლა სწორედ ამ კონტექსტში, ასფაგურის მმართველობისას შეეძლო, შესაბამისად, „ქარკედოვმაიეცის სამთავრო", რომელიც „არმენიის მიწებს" (როგორც ჩანს, გოგარენეს) შეესია, ვარაზ-ბაკურის იბერიაა.**

უსა პიტიახშის წარწერის ტექსტიდან ჩანს, რომ Καρχηδων-ის ძირითად მოსახლეობას იბერიელები შეადგენენ, რის საფუძველზეც შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეს ტერიტორია მეტწილად იბერიის შემადგენლობაში

[1118] გოგარენეს რეგიონის ისტორიასთან დაკავშირებით იხ: D. Muskhelishvili, Some Aspects of Georgian History in the Light of Armenian Historiography. The Caucasus and Globalization. Vol. 5. Issue 1-2. 2011

[1119] ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა სტრაბონის ცნობა „გეოგრაფიაში", სადაც აღნიშნულია, რომ (XI, 14, 5) ძვ.წ. II საუკუნეში მეფე არტაქსიასის დროს არმენიელებმა *„იბერიელებს ჩამოართვეს პარიადრესის კალთები, ხორზენე და გოგარენე, რომელიც კიროსის (მტკვრის) მეორე ნაპირზე მდებარეობს".*

[1120] Д.Л. Мусхелишвили. Из исторической географии Восточной Грузии: Шаки и Гогарена, Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1982, გვ. 10-13

[1121] N. E. Lenski. Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D. Transformation of the Classical Heritage; 34. Berkeley: University of California Press. 2002, გვ. 175

[1122] ამასთან დაკავშირებით იხ. R. G. Suny. The Making of the Georgian Nation: Indiana University Press 2nd edition. 1994, . 22

იყო, თუმცა, იბერიისგან გარკვეულწილად ავტონომიურ ტერიტორიას წარმოადგენდა, რადგან ადგილობრივი მცხოვრებნი არიან არა უბრალოდ იბერიელები, არამედ „კარხედონელი იბერიელები“. ასეთად შეიძლება აღვიქვათ გუგარქის საპიტიახშო, რომელიც მართალია, სომხეთსა და იბერიას შორის რამდენიმე კონფლიქტის მიზეზი გახდა, მაგრამ იგი ძირითადად ქართველების ხელში რჩებოდა.

საინტერესოა, რომ უსას პიტიახშის სამფლობელოს გოგარენესთან დაკავშირების ჰიპოთეზა მეცხრამეტე საუკუნეშიც, წარწერის გამოქვეყნებისთანავე გამოითქვა, თუმცა იმ კონტექსტში, რომ უსასი სომეხი მმართველი აშუშაა. ენიო ვისკონტის[1123] მიერ გამოქვეყნებულ გამოსახულებაზე ვიქტორ ლონგლუა აღნიშნავს, რომ პიტიახში ატარებს სომხურ სახელს „აშუშა“ და არის პიტიახში საქართველოს მოსაზღვრე რეგიონისა, სადაც მეტწილად ამავე ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ, რის გამოც მისი მმართველი იწოდებოდა იბერთა და ქარკედთა (გუგარქის მცხოვრებთა) ერისთავად. საბუთად ლონგლუა იშველიებს მოვსეს ხორენაცთან დაცულ ცნობას იბერიელთა და გუგარქთა პიტიახშის არსებობის შესახებ.[1124] რაიმონდ ჰ. გევორქიანიც მიიჩნევს, რომ აქ გამოსახულია პიტიახში არშუშა, გუგარქის არმენიელი მმართველის შვილი. მისი აზრით, ბეჭედი უნდა იყოს დამზადებული სელევკია-ქტესიფონში, დაახლოებით 450 წელს არმენიელთა ცნობილი აჯანყების დროს, შესაბამისად, მან უსას პიტიახშის გამოსახულებიანი გემა სომხეთისადმი მიძღვნილი გამოფენის კატალოგში შეიტანა.[1125]

ლონგლუას კომენტარის მიხედვით გაუგებარი რჩება შემდეგი – თუ ეს არის არმენიის ტერიტორია და მმართველიც არის არმენიელი, რატომ არიან მოვსეს ხორენაცთან გუგარქის მცხოვრებლებად მოხსენიებული იბერიელები (II, 8)?[1126] ასევე – რატომ იხსენიება მოვსეს ხორენაცთან „გუგართა პიტიახში“ „იბერთა პიტიახშად“ ლაზარ ფარპეცთან (V ს), მოვსეს კალანკატვაცთან (VII ს) და სტეფანოს ორბელიანთან (XII ს)?[1127]

ამას, ვფიქრობთ ერთადერთი ახსნა მოეპოვება – **არა მხოლოდ გოგარენეს მცხოვრებნი, არამედ თავად გოგარენეს მმართველიც იბერიელები იყვნენ.**

[1123] Ennio Quirino Visconti. Iconographie Gresque. Paris, P.Didot. 1811. II.269

[1124] V. Longlois. Numismatique de la Géorgie au Moyen Age. Premier Article, Revue archéologique. VIIth year, part 2. 1852, გვ. 532

[1125] Arménie entre Orient et Occident: Trois mille ans de civilisation. Sous la direction de Raymond H. Kevorkian. Bibliothèque nationale de France. N 98,. 1996, გვ. 237

[1126] Мовсес Хоренаци, «История Армении». Перевод с древнеармянского языка, примечания Г. Саркисяна; Ред. С. Аревшатян.— Ер.: Айастан, 1990. ელექტრონულად ხელმისაწვდომია: http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html#_ftnref57 ბოლო ნახვა: 7.11.2021

[1127] ამასთან დაკავშირებით იხ.: D. Muskhelishvili, Some Aspects of Georgian History in the Light of Armenian Historiography. The Caucasus and Globalization. Vol. 5. Issue 1-2. 2011

თუმცა, თუკი „კართაგენელი იბერიელები“ გოგარენეს მცხოვრებლებად უნდა აღვიქვათ, ჩნდება კითხვა – რატომ უნდა ვიგულისხმოთ გოგარენე Καρχηδων-ად, თუკი ბერძნულ წყაროებში მისი სახელწოდება Γωγαρηνή არაერთ ავტორთან გვხვდება? (Strabo. 11,14,4f.; Ptol. 5,12,4) იმავე სტეფანე ბიზანტიონელთან განმარტებულია, რომ Γωγαρηνή არის „χωρίον μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἰβήρων ανατολικῶν“ (216) „მხარე კოლხებსა და ანატოლიელ იბერთა შორის“. აქ სიტყვა „ανατολικῶν“ აღმოსავლელ იბერებს აღნიშნავს (განსხვავებით „დასავლელი“ – იბერიის ნახევარკუნძულის მკვიდრი იბერებისა).

შესაბამისად, Καρχηδών, როგორც ჩანს, არ უნდა შეესაბამებოდეს უშუალოდ ზუსტად იმ გოგარენეს (გუგარქს), რომლის აღმნიშვნელად ბერძნულში დამკვიდრებული იყო Γωγαρηνή და არც იბერიას, რომლის აღსანიშნავადაც დამკვიდრებული იყო ფორმა – Ἰβηρία[1128] არამედ ადგილს, რომელიც მოიცავდა ერთის ნაწილსაც და მეორესაც.

სად მდებარეობდა ადგილი, სადაც კარქედონელი იბერიელები სახლობდნენ?

გ. ქავთარაძის აზრით, როგორც ეს ზემოთაც მივუთითეთ, „კართაგენული იბერია” გულისხმობდა იბერიის ნაწილს (ქართლი - ქართულად) მდინარე კურის (იგულისხმება მტკვარი - ნ.ფ., ე.კ.) სამხრეთით, სადაც მდებარეობს „არმაზისციხე“ ან „ქართლი“ და სადაც არამეული იყო სამეფო კარის ოფიციალური ენა, ბერძნულთან ერთად“ ეს არის ზუსტად ის ადგილი, სადაც ქართველები საკუთარ თავს უწოდებენ „ქართველებს“ და შესაძლებელია, რომ უსასის გემა იყოს ამის ყველაზე ადრეული მტკიცებულება. მშობლიური ადგილების სახელების უფრო ჩვეულებრივ ფორმებად გადაქცევა საკმაოდ ხშირი მოვლენა იყო ბერძნულ-რომაულ სამყაროში და მისი ერთ-ერთი გამოვლინება შეიძლება იყოს ქართლის ნაცვლად კართაგენის ფორმა“.[1129] ეს თვალსაზრისი საყურადღებოა, მაგრამ ამავდროულად არ უგულებელყოფს იმ ფაქტს, რომ ვინც არ უნდა ყოფილიყო უსას პიტიახში, მისი დამოუკიდებლობა ან მინიმუმ ცენტრიდანული პოზიცია ბუნდოვანია ამ რაკურსიდან. საკუთრივ მცხეთაში ასეთი ძლიერი ცენტრიდანული პოზიცია გაუგებარია, ასეთი ტერიტორია დედაქალაქს რამდენადმე დაცილებული უნდა იყოს.

[1128] ცხადია, ამ შემთხვევაში არ იგულისხმება ის პერიოდები, როდესაც გოგარენე იბერიის შემადგენლობაში იყო უშუალოდ. აქ ვგულისხმობთ ისეთ დროს, როცა გოგარენე ცდილობს მცხეთის ტახტისგან დამოუკიდებლობა შეინარჩუნოს.

[1129] G. L. Kavtaradze. The Problem of Interpretation of Ancient Gem from Paris. in: Materials of the First Internetional Congress of Caucasiologists. Tbilisi: Universali Press. 2007, გვ. 272-273

ამრიგად, უსა პიტიახში უნდა დავუკავშიროთ ისეთ გეოგრაფიულ არეალს და ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომელიც:

1. იბერებითაა დასახლებული;
2. მცხეთის ტახტთან გარკვეულწილად ცენტრიდანული დამოკიდებულება აქვს;
3. გარკვეულწილად დამოკიდებულია სასანიდების ირანზე (აქ გარკვეული ირანული რემინისცენციებიც შეინიშნება);
4. მას მართავს პიტიახში.

ასეთ პოლიტიკურ ერთეულს მხოლოდ გუგარქის საპიტიახშო შეიძლება წარმოადგენდეს. ამავდროულად, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, გუგარქს ბერძნულად შეესაბამებოდა Γωγαρηνή. შესაბამისად, ვფიქრობთ, „კარხედონი" უნდა ყოფილიყო ტერიტორია, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა არა მხოლოდ გუგარქი, არამედ დამატებით სხვა ტერიტორიებიც. გამომდინარე იქიდან, რომ ფეროზის შემდეგ გუგარქის საპიტიახშოში დინასტიური ცვლილება მოხდა (იხ. ქვემოთ), საფიქრებელია, რომ რომელიმე იბერიული წარჩინებული ოჯახის აღზევება მოხდა გუგარქის პიტიახშებად. ასეთი პირი, ბუნებრივია, არ შეიძლება ყოფილიყო საკუთარი მამულების არმქონე პირი. ის პროტოფეოდალური ქართლის სოციალური კონტრაქტის ნაწილია, რომელიც თავადაც ამჟღავნებს პროირანულ პოზიციას და მეფე ასფაგურის ერთგულია. ასფაგურის შემდეგ მცხეთის ტახტზე ისევ ქრისტიანი მეფეები მკვიდრდებიან და გუგარქის პიტიახშების ცენტრიდანული პოზიციები ამ თვალსაზრისით უფრო გასაგები ხდება – სავარაუდოდ, გუგარქი ისევ მაზდეანური გავლენის ქვეშ და პროირანული დარჩა, თუმცა – იბერიის შემადგენლობაში.

ამ ვარაუდთან ახლოს დგას ასევე ექვთიმე თაყაიშვილის თვალსაზრისი. სიტყვა Καρχηδων-ის „ქართლელთან" („ქართველთან") გაიგივებას, როგორც ეს დასაწყისშივე აღვნიშნეთ, ყველაზე ადრე ექვთიმე თაყაიშვილი უჭერდა მხარს. იგი ფიქრობდა, რომ Καρχηδων წარმოადგენს „ქართლელთა" დამახინჯებულ ვარიანტს და ამის საბუთად ბერძნულ წერილობით წყაროებში ქართული ტოპონიმიკისა და საკუთარი სახელების დამახინჯების არაერთი მაგალითი მოჰყავდა.[1130] თაყაიშვილი მიიჩნევდა, რომ ქართლი IV-V საუკუნეების მიჯნაზე მოიცავდა არა მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს, არამედ მის ერთ ნაწილს-ჰერეთის მოსაზღვრე მიწებს, რომელიც ირანს ექვემდებარებოდა და მისი მმართველი იყო პიტიახში."[1131]

[1130] ექვ. თაყაიშვილი. როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. მნათობი. სახელგამი. N 8. 1948, გვ. 99-100

[1131] ექვ. თაყაიშვილი. როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. მნათობი. სახელგამი. N 8. 1948, გვ. 96

რაც შეეხება ქრონოლოგიას, თაყაიშვილი მიიჩნევს, რომ ეს პიტიახში, უშა/უჩა არის IV საუკუნის დასასრულის და V საუკუნის მოღვაწე, რომელიც ცხადყოფს, რომ იბერიის ეს ნაწილი სრულ ვასალურ დამოკიდებულებაშია ირანთან.[1132]

უკანასკნელ ხანებში უსა პიტიახშთან დაკავშირებით მოსაზრება გამოთქვა **მ. ბახტაძემ** სადოქტორო ნაშრომში „ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში". მ. ბახტაძე მართებულად აღნიშნავს, რომ გუგარქის პიტიახშების გაიგივება არმაზელ პიტიახშებთან არასწორია,[1133] ამასთან დაკავშირებით ჩვენ ზემოთ მიზეზიც აღვნიშნეთ – უსას პიტიახშის ინსიგნიაში რამდენადმე ცენტრიდანული პოზიციები ჩანს, რაც საკუთრივ ქართლის პოლიტიკურ ცენტრში შეუძლებლად მიგვაჩნია. ამავდროულად, მ. ბახტაძე დასაშვებად მიიჩნევს უსა პიტიახშის მოგვიანო ხანის არშუშა I-თან ან არშუშა II-სთან დაკავშირებას,[1134] რაც ჩვენ ასევე ნაკლებსავარაუდოდ მიგვაჩნია (იხ. ზემოთ).

გუგარქის საპიტიახშოს ისტორიისათვის აგრეთვე საინტერესოა „ქართლის ცხოვრებაში" დაცული ცნობები, რომელიც მირიან მეფის მმართველობას და შემდგომ პერიოდს უკავშირდება. „ქართლის ცხოვრების" მიხედვით, მირიანმა გუგარქის ტერიტორია ფეროზს, თავის ნათესავს, წარმოშობით სპარსელს გადასცა. ამასთან, თავისი ასული მიათხოვა მას.[1135] ამ ფეროზის შთამომავლები მოგვიანებით კარგავენ ამ ტერიტორიას. „ქართლის ცხოვრების მიხედვით, „ერისთავმან სპარსთამან წარიყვანა ტყუედ შვილნი ფეროზისნი, ასულის წულნი მირიანისნი და ქვეყანა მათი საზღვარი ქართლისა მოსცა ვარაზ-ბაქარსვე".[1136]

მიჩნეულია, რომ ტრადიციით, ფეროზი და მირიანი თავს ერთ-ერთ სპარსულ დინასტიას, მიჰრანიანებს მიაკუთვნებდნენ. კ. თუმანოვი ამას რეალურად მიიჩნევს,[1137] თუმცა ქართულ ისტორიოგრაფიაში

[1132] ექვ. თაყაიშვილი. როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. მნათობი. სახელგამი. N 8. 1948, გვ. 100
[1133] მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი. გამომცემლობა: არტანუჯი. 2003, გვ. 24
[1134] მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი. გამომცემლობა: არტანუჯი. 2003, გვ. 33
[1135] ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. გამომცემლობა: სახელგამი. 1955, გვ. 68
[1136] ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. გამომცემლობა: სახელგამი. 1955, გვ. 137
[1137] C. Toumanoff. Introduction to Christian Caucasian History, II: States and Dynasties of the Formative Period. Traditio 17. 1961, გვ. 38

არცერთის სპარსული წარმოშობის შესახებ თეზა არ არის გაზიარებული.[1138]

ფეროზის ქართლში დამკვიდრების საკითხს მირიანის შემდგომი პერიოდითაც ათარიღებენ, ამის საფუძვლად მიაჩნიათ ის, რომ იგი სპარსეთის მხარდაჭერით მოდის ძალაუფლებაში და ეს უნდა მომხდარიყო 370-იანი წლების დასასრულს ან 380-იან წლებში, როდესაც ორმეფობა ქართლში დასრულდა და მთელი სამეფო პროირანული ორიენტაციის ასფაგურს დარჩა. თუმცა, მ. ბახტაძე შესაძლებლად მიიჩნევს, რომ ფეროზი მირიანის თანამედროვე და სიძეა.[1139] ჩვენ ამ მოსაზრებას ვიზიარებთ, წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარია უსა პიტიახშის ქრონოლოგიური ჩარჩო – როდის უნდა მართავდეს იგი გუგარქს. ფეროზის შემდგომ, როგორც ჩანს, გუგარქის საპიტიახშოში დინასტიური ცვლილება მოხდა – ფეროზის შთამომავლები ამ ტერიტორიას კარგავენ. ფეროზის შემდეგ, 361-394 წლებში არ ჩანს, ვინ მართავს გუგარქის საპიტიახშოს. მცირე ხნით გუგარქს, დიდი ალბათობით, მართავდნენ ფეროზის შვილები, მაგრამ მათ მმართველობას მალე ირანელები ჩამოართმევენ და ეს მოვლენაც ასფაგურთან უნდა იყოს კავშირში. კერძოდ, „ქართლის ცხოვრების" მიხედვით, „ერისთავმან სპარსთამან წარიყვანა ტყუედ შვილნი ფეროზისნი, ასულის წულნი მირიანისნი და ქვეყანა მათი საზღვარი ქართლისა მოსცა ვარაზ-ბაქარსვე".[1140]

შემდეგ, როგორც აღვნიშნეთ, დინასტიის ცვლილება მოხდა და უსა პიტიახში სწორედ ასფაგურის (ვარაზ-ბაკურის) თანადროული მოხელეა გუგარქში.

მ. ბახტაძეც უსა პიტიახშის მიერ გუგარქის საპიტიახშოს მიღების ქრონოლოგიურ ჩარჩოდ IV საუკუნის 80-90-ს მიიჩნევს.[1141] ფეროზის შთამომავლების მომდევნო პერიოდის პიტიახშებიდან რამდენიმეს ჰქვია სახელი არშუშა (რომელთა სახელი შესაძლოა დაკავშირებული იყოს სახელთან „უსა", თუმცა, ეს არ ნიშნავს, რომ უსა პიტიახში რომელიმე მათგანია), შესაბამისად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ IV საუკუნის 80-90-იან წლებში,

---

[1138] **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.** ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1973, გვ. 59-62; **თ. დუნდუა.** მოვსეს ხორენაცის ერთი ცნობის გარშემო (იბერია-პონტოს პოლიტიკური კონტაქტების საკითხისათვის). ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV. თბილისი. 2018, გვ. 14

[1139] მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი. გამომცემლობა: არტანუჯი. 2003. გვ. 34-35

[1140] ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი. გამომცემლობა: სახელგამი. 1955, გვ. 137

[1141] მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი. გამომცემლობა: არტანუჯი. 2003, გვ. 38

როდესაც ნამდვილად ლაკუნა ჩანს გუგარქის პიტიახშების სიაში, პიტიახში უნდა ყოფილიყო უსასი.

პიტიახშის სახელთან დაკავშირებით საგანგებოდ უნდა ითქვას, რომ Oὔσας, რომელსაც აშკარად ეტყობა ელინიზაციის კვალი, რაც მამაკაცის საკუთარი სახელისთვის „ς“ დაბოლოების დართვაშია გამოხატული, როგორც ჩანს, შეესაბამება ადგილობრივი „უსა/უშა“ ვარიანტი. ხაზგასმით აღვნიშნავთ, რომ სახელის „უსა/უშა“ დაკავშირებას სახელთან “აშუშა“ ან „არშუშა“ (ანალოგიის თვალსაზრისით) დასაშვებად მივიჩნევთ, მაგრამ უსასის „არშუშა/აშუშა“-ს შემოკლებად მიჩნევა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შეუძლებლად მიგვაჩნია, რადგან, სრულიად დასაბუთებულად გამოიყურება თინათინ ყაუხჩიშვილის ზემოთნახსენები არგუმენტი, რომ სახელი ბერძნულში დასაწყისის ხარჯზე არ მოკლდება.[1142] ამდენად, თვით Oὔσας უნდა გადმოსცემდეს იბერიელი პიტიახშის სახელს (უსა / უშა). ის არაა „აშუშას“ ან რომელიმე სხვა სახელის დაბოლოება“.[1143]

ნიკოლა პრიუდომს, რომელსაც „უსა“ ირანული წარმოშობის საკუთარი სახელი ჰგონია, მაგალითად მოჰყავს რამდენიმე ექვივალენტური ფორმა: ავესტური Usa, Kawe Usa და მათი დერივატები: Kaos, Kaus და მიიჩნევს, რომ Oὔσα სახელის მნიშვნელობა უნდა იყოს „მძლავრი“.[1144]

ვფიქრობთ, პრიუდომის ეს ვარაუდი მისაღები უნდა იყოს იმ თვალსაზრისით, რომ Oὔσας „არშუშა/აშუშასგან“ დამოუკიდებელი სახელია. დამატებით შეიძლება ისიც აღინიშნოს, რომ გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ „უსა/უშა“ „აშუშა /არშუშას“ მსგავსი ჟღერადობა აქვს (და ეს უკანასკნელი სახელი სხვადასხვა ეპოქაში რამდენიმე მმართველს ერქვა), Oὔσας ბუნებრივად „ჯდება“ დინასტიური სახელების კონტექსტში.

და ბოლოს, წარწერის სიტყვა Καρχηδων-ის წარმომავლობის და მნიშვნელობის შესახებ.

პირველ რიგში, საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ წარწერის ენა გამართული ბერძნულით არის შესრულებული. პიტიახშის თანამდებობის აღსანიშნავად გამოყენებულია სიტყვა „πιτιάξης“, რომელიც საქართვე-

---

1142 შდრ. Гр. Церетели. Сокращения в греческих рукописях. Сокращения в греческих рукописях. Преимущественно по датированным рукописям Санкт-Петербурга и Москвы. Санкт-Петербург. Типография императорской академии наук. 1896

1143 თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 254

1144 N. J. Preud'homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS. წიგნში: იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრე მედიევური პერიოდის ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევანი (Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period) N14. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2018, გვ. 212

ლოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სხვა ბერძნულ წარწერებში – ასპავრუკის წარწერა (II-III სს); ფლავიუს დადესისა და ბერსუმა პიტიახშის წარწერა (III ს.) – ამავე ფორმით დასტურდება. რაც შეეხება სიტყვას „Ἰβήρων“, იგი მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითშია წარმოდგენილი და აღნიშნავს „იბერთა“. თუ წარწერის ბოლო სიტყვას – Καρχηδων გავიგებთ როგორც ბერძნულ ენაზე ლიბიის ქალაქის სახელწოდებას („კართაგენი“), გამოდის, რომ აქ მისი სახელობითი ბრუნვაა წარმოდგენილი და მაშინ წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ: „უსას პიტიახში იბერთა კართაგენი“, რაც აზრს სრულიად მოკლებულია. თუ Καρχηδων-ს აღვიქვამთ, როგორც ფორმას „კართაგენელთა“ (რომელიც ბრუნვასა და რიცხვში (gen. pl.) ეთანხმება სიტყვას „Ἰβήρων“), მაშინ აქ შეცდომაა, რადგან ნაცვლად Καρχηδών-ისა, უნდა ეწეროს „Καρχηδονίων“, რასაც სამართლიანად აღნიშნავს თინათინ ყაუხჩიშვილი,[1145] თუკი მხედველობაში მივიღებთ მეორე ვარიანტს და დავუშვებთ, რომ წარწერაში არის შეცდომა (აკლია ί), წარწერა ასე წაიკითხება- „უსას პიტიახში იბერიელთა კართაგენელთა“, რაც ასევე გაუგებარია. თუ შეცდომა არ არის დაშვებული, რაც ერთადერთ ვარიანტად რჩება, უნდა გავიზიაროთ თ. ყაუხჩიშვილის მოსაზრება, რომ Καρχηδών არის მსაზღვრელი (რის გამოც იგი მთავრული ასოთი კი არ იწყებს სიტყვას, არამედ καρχηδων-ად წარმოადგენს), რომელიც ბრუნვასა და რიცხვში ეთანხმება საზღვრულს („Ἰβήρων“). რა უნდა ყოფილიყო ამ შემთხვევაში სიტყვის καρχηδων სახელობითი ბრუნვის ფორმა? თუკი სიტყვა „Ἰβήρων“-ს დავეყრდნობით, რომლის საწყისი ფორმა არის Ἰβήρ (-ηρος), შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ καρχηδων-ის საწყისი ვარიანტია *καρχηδ (-ηδος) „კარქედელი“, რომლის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაც უნდა იყოს καρχηδων. აქვე შეიძლება ისიც დავუშვათ, რომ ადგილის სახელწოდება ბერძნულად უნდა ყოფილიყო Καρχηδία (შდრ.Ἰβηρία) ან Καρχης (-ηδος) (შდრ.Ἰβηρίας,- αδος „კავკასიის იბერიის რეგიონი“).[1146] საყურადღებოდ გვეჩვენება ის მომენტიც, რომ ზოგჯერ ტოპონიმიკაში, მაგალითად, ქალაქ ქალკედონის ბერძნულ სახელწოდებაში ერთმანეთს ენაცვლება ფორმები: Καρχηδων/ Χαλκηδων/ Καρχηδων.[1147] რაც შეეხება ასო-ბგერა χ-ს სიტყვაში καρχηδων, შესაძლებელია იმის ვარაუდიც, რომ გამომდინარე იმ მოცემულობიდან, რომ კართაგენის ბერძნულ სახელწოდებაში (Καρχηδών) χ ასო-ბგერა შეესაბამება ფინიკიურ **h-ს (Kart-hadasht)**, რომლის ჟღერადობა ბოლომდე გაურკვეველია, ხოლო ლათინურში -th-დ გადმოიცემა (Car**th**ago) (რაც, საფიქრებელია, უფ-

[1145] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019, გვ. 255
[1146] Древнегреческо-Русский словарь, составил И.Х. Дворецкий, том I. Москва . 1951, გვ. 809
[1147] T. Hewitt Kett. Alphabet. Taylor, Walton and Maberly, London. 1849, გვ. 90

რო ზუსტადაც ასახავდა ამ ფინიკიური ბგერის ფონეტიკურ შესატყვისს), შეიძლება ძალიან ფრთხილად გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ უსას პიტიახშის წარწერაში მოცემული სიტყვაში (καρχηδων) χ ასო ასახავდა ქართულ ბგერა „თ“-ს. შესაბამისად, ბერძნული καρχηδων-ის მიღმა, რომლის საწყისი ფორმა, მეტი ალბათობით იყო *Καρχης, შესაძლოა, იგულისხმებოდეს ცნობილი „ქართ“. აქ, ცხადია, ჩვენ ტოპონიმ „ქართლის“ ეტიმოლოგიიის საკითხზე კი არ ვმსჯელობთ (რაც დღესდღეობით დაუდგენელია),[1148] არამედ ვაკავშირებთ მას წარწერაში დადასტურებულ καρχηδων-თან.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, შემდეგი:

Οΰσας πιτιάξης Ἰβήρων καρχηδων – ასახავს IV საუკუნის მიწურულის და V დასაწყისის ვითარებას იბერიაში. უსასი პიტიახშობას იღებს, დიდი ალბათობით, მეფე ასფაგურის მმართველობაში, ირანელთა გარკვეული დახმარების შედეგად, IV საუკუნის 80-90-იან წლებში გუგარქის შემოერთების შემდეგ. იგი განაგებს ტერიტორიას, რომელიც გარკვეულწილად პერიოდულად იბერიის ნაწილია, და ამავდროულად, გამოირჩევა მკვეთრი ცენტრიდანული ასპირაციებით, ეს უკვე, სავარაუდოდ, მას შემდეგ, რაც მცხეთის ტახტზე ისევ ქრისტიანი მეფეები ბრუნდებიან. შესაბამისად, მის ინსიგნიაზე წარწერაში იგი იხსენიება „იბერთა“ პიტიახშად, თუმცა ეს არ არის უშუალოდ იბერია, რადგან „იბერია“ წარწერაში კიდევ უფრო დაზუსტებულია ტერმინით καρχηδων, რომლის უკანაც, შესაძლოა, ტერმინ „ქართლის“ ერთ-ერთი ადრეული რემინისცენცია იმალებოდეს, იმ კონკრეტული ტერიტორიისა, რომელსაც უსასის სახლი ფლობდა. „ქართლში“, ჩვენი ვარაუდით, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში უნდა ვიგულისხმოთ იბერიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის გარკვეული ნაწილი და გოგარენე. სწორედ გოგარენეს შემოერთებით აღმოჩნდა უსასის ხელში ეს ტიტული, რომელსაც ტრადიციულად ფლობდნენ ამ რეგიონის მმართველები. უსა, რომელიც ახალი დინასტიის დამფუძნებლად გვევლინება, საფიქრებელია, საკუთარი მმართველობის ძველი დინასტიის მსგავს ლეგიტიმაციას ცდილობს, ტერმინი καρχηδων ერთის მხრივ, მას ირანულ სამყაროსთან აახლოებს, ხოლო, მეორეს მხრივ, ახლოს დგას ადგილობრივ ტერმინთან „ქართლი“. სიტყვა Καρχηδων რეგიონის ტოპონიმიკისთვისაც უცხოდ არ გამოიყურება, რაზეც ჩვენ ზემოთაც ვიმსჯელეთ. წარწერა შესრულებულია იბერიაში დამკვიდრებულ „საერთაშორისო“, ბერძნულ ენ-

[1148] „ქართლის“ ეტიმოლოგიისა და წყაროებში დადასტურების შესახებ იხ. გურამ ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ ტ. I. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა. 2002; ტ. II. თსუ. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 2013

აზე. წარწერაში, სავარაუდოდ, ნახსენები არიან „ქართლის ბინადარი“ იბერიელები, რომელსაც ბერძნულად შეესაბამება Ἴβήρες *καρχηδώνες. ეს ტოპონიმი („ქართლი“), როგორც ჩანს, ახალი დამკვიდრებულია იბერიაში და სრულიად უცნობია ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული წყაროებისათვის. სიტყვა καρχηδών-ს მეტ განსაზღვრულობას ანიჭებს ტრადიციული ეთნონიმი Ἴβήρων. „ქართლი“ წარწერაში ჩნდება როგორც იბერიელებით დასახლებული რეგიონი, რომლის ბინადართა სახელი καρχηδών მიემართება როგორც ქართულ სიტყვას „ქართლი“ (*Καρχης, -ηδος), ისე რომაელთა წინააღმდეგ მებრძოლ ლიბიურ კართაგენს. კართაგენთან „ქართლის“ ჟღერადობის და ყალიბის დაახლოება აძლევს ამ უკანასკნელს „ტრადიციული“ ტოპონიმის იერს, მეტ დამაჯერებლობას ანიჭებს პიტიხშის ინსიგნიას და ამავდროულად ააშკარავებს პროირანულად განწყობილი საპატიახშოს პოლიტიკურ არჩევანს.

Introduction

Greek and Roman inscriptions have invaluable importance for the study of Georgian history of the Graeco-Roman era. These inscriptions give us the opportunity to check many important aspects of Georgian history. It is notable, that "Life of Kartli" and "Conversion of Kartli" serve as major Georgian narrative historical sources about Eastern Georgia. There is an important chronological gap between classical antiquity and the creation of both above-mentioned narrative sources. Therefore, it would be very difficult to rest only on these two sources in order to reconstruct history of Eastern Georgia. As for Western Georgia, we do not have any ancient source in Georgian language since it was not used there in classical antiquity at all. In general, Georgian historical narrative about classical antiquity can be evaluated in the following form – relative abundance of information with anachronisms, less preciseness and in some cases even the "loss" of time, focusing mostly on Iberia and not on Colchis. There are obvious reasons for this – process of invasion of Eastern Georgian element in Western Georgia determined denunciation of Colchian historical memory. Unlike Georgian historical narrative sources' authors, Grk and Roman authors are contemporaries – they give us information which can check material for Iberia while they represent the major source for the reconstruction of Colchian history. Gaps in narrative sources are filled by epigraphic material. Since epigraphic material gives us information about specific economic year, they are almost absolutely trustworthy. The systemic study of Greek and Latin inscriptions can shed the light on many aspects of Georgian history. Nowadays the urgency of their study is determined by several reasons:

- ✓ Greek and Roman narrative sources, specifically their values and limitations to reconstruct the history is very well researched by historians and philologists, while epigraphic sources mostly were studied by philologists. Tinatin Kaukhchishvili published "Corpus

of Greek Inscriptions in Georgia". All Greek inscriptions known and discovered in Georgia up today are included in this corpus. Scholar added mostly paleographic commentaries, and historical context was explained in most cases, her contribution was immense and invaluable, still part of the inscriptions needed additional philological and mostly, historical scholarly commentaries.

- ✓ Nowadays tendency to study Georgian history in the context of world history increased significantly. The research conducted to study specific aspects and taking into consideration the context and the tendencies in historiography results in wide commentaries to relatively small inscriptions. One example is a publication of inscriptions known from Halicarnassus theatre. A person with the name "Moschos, son of Moschos" is mentioned in these inscriptions. The person is also known from numismatic material of Smyrna. The official who struck the coin and put the pride inscription on coin "Moschos, son of Moschos" and the official known form Halicarnassus inscription "Moschos, son of Moschos" seem to be the same person. Supposedly, ethnic name became a proper name and its duplication hints to the origin of this person from Kartvelian world. Since ethnic name became a proper name, reality of the Meskhi social contract (state) is also possible. A very good example of this is also another case – the inscription from Plataea mentions an Iberian known only from the epigraphic sources, the very first Georgian Christian, a certain Gaios the Iberian – his name "Iber" is an ethnic name, which became a proper name. This small inscription needed a wide scholarly commentary to explain the context fully. Anyway, the idea is that even such a small, relatively less informative sources needed wide commentaries in order to explain the whole context.
- ✓ Some very famous, large inscriptions seemed to have quite wide scientific commentaries, for example, Stele of Serapeitis/Seraphita from Mtskheta seemed to be quite well studied, however, in the light of recent publications more linguistic and historical commentaries

were added to it. This is a very good example that it was necessary to reinterpret these inscriptions and publish them with fresh commentaries.

- ✓ Greek and Latin epigraphic sources concerning Georgia discovered abroad were not collected at all. Therefore, our aim was to collect them. Nowadays databases of Greek and Latin Inscriptions which usually have very strong search systems, gave us the possibility find all inscriptions interesting for the study of Georgian history and this further enriched our knowledge.
- ✓ Latin inscriptions discovered in and outside Georgia interesting for the study of Georgian history were not collected together in one publication. We gathered those known from Georgian historiography as much as possible and added some new inscriptions also found in recently published databases.

The research team worked together in the project; however, it should be mentioned that in rare instances the members of the team had somewhat different opinions. Therefore, first of all, all sections have indication to specific authors while in case of different opinion, there are references in footnotes. Major narrative follows the part all authors agree while different opinion is in a footnote or there is an indication where such an opinion starts.

In order to create full narrative of Georgian history in the light of epigraphic sources we decided to form the structure of the book with the following principles: a) we divided the book into two parts: first part will contain Greek and Latin inscriptions about Colchis/Lazica, while the second one will focus on the history of Iberia/Kartli; b) inscriptions will be presented in chronological order to stick to the principle of complete narrative in order to outline the historical context well; c) initially our intention was to separate inscriptions discovered outside Georgia however since some of them were thematically connected with inscriptions discovered in Georgia, for example, Queen Ulpia's inscription and epitaph of Amazaspos, eventually we decided to put inscriptions discovered abroad in a narrative about Colchis and Iberia

where they would fit with inscriptions found in Georgia following the chronological principle also.

Visual material of inscriptions from Abkhazia is not available for us in the light of Russian occupation of Georgian territories, therefore, we used the images given in scientific literature for their study. We worked on inscriptions found in databases based on their images or text given there, also we used images kept in online-catalogues of the museums. On inscriptions kept in Georgian National Museum we worked with the use of images given with special permission.

Inscription on Amphora from Sokhumi Museum

Black-figured imported amphora dated back to the 6th c. BC is kept in Sokhumi Museum. This artefact was described and published with scholarly comments by T. Kaukhchishvili. According to her, amphora of 60 cm. height is fully decorated (repository N ABM 78-7). War preparations are depicted on one of the scenes in the middle of amphora, between handles, Greek inscription is 17 cm. above. Height and width of the letters are 0,2-0,3 cm. Distance between the letters do not exceed 1 cm.[1] The content of the inscription is as follows:

N. KON N[ί]κον Nikon...

T. Kaukhchishvili assumed that the inscriptions depicts either the name of the warrior (Νικονίδας, Νικόνομος, Νικόνοος, Νίκων, Νικωνίδης, Νικώνυμος) or it is some form of the verb νικάω (νικάω- to win, to overcome).[2] She based her opinion about the chronology of the inscription on letter outline (mainly ν), also on archaeological and stylistic analysis of amphora.[3]

According to online corpus of Greek inscriptions, Νίκον form is attested in 25 cases, twice in one inscription. It is part of the following names: Νικ[ονία], Νικόνομ[ος], Νικονό[μου] (three times), Νικονίκη, Νικονίδου, Νικονίδας, Νικονόα, Νικονόη (twice), Νικονόης. The specific form Νίκον as a full form is in seven inscriptions. The name is present everywhere in the Greek World, in every region.[4] As a part of the verb it is not known from inscriptions.

The name Nikon is quite common and appears in several amphorae decorated with chariot racing scenes and are considered to be Pseudo-Panathenaic amphorae.[5]

The vase is an evidence of Greek presence in the region in 6th c. BC.

[1] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 78 (in Georg.)

[2] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[3] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[4] For the database of Greek inscriptions see: Greek Inscriptions online. Packhard Humanities Institute. Available at: https://inscriptions.packhum.org/ last access: 20.01.2022

[5] Th. Mannack. A Son of Nikon or Nikon Victorious: A New Inscription on a Fragment of a Pseudo Panathenaic Amphora. Arts. 11(4), 69. 2022. https://doi.org/10.3390/arts11040069

There is an opinion, that the inscription has a missing word ΚΑΛΟΣ and that this inscription belongs to a man who won in a horse-race,[6] however, such exaggerated conclusions should be avoided.

[6] A. I. Jopua, V. A. Niushkov. Epigraph Material from Classical Antiquity on the Territory of Abkhazia. Vestnik Tanaisa. issue 5. vol. I. 2019, p. 125 (in Russian)

Inscriptions on II type Hemidrachms of Colchian Money/Tetri

Description of coin type – Silver. Weights range from 1,2 to 2,6 gr. d≈12 mm. (see appendix 1).

Obverse: Archaic female head to right/left within the linear circle or in border of the dots

Reverse: Bull's head to right within the linear circle. Some of the coins are with the Greek letters – MO/ΣO, Φ, A, O, E, Π, Δ.

Mint – Phasis.

Nominal – Attic system hemidrachm.

Date – 5th-3rd cc. B.C.

Collection: Simon Janashia Museum of Georgia, e.g. GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia.) №№ 1229, 1415, 1418,1424, 1429, 1435, 1438, 1439, 1442, 1446, 1456, 1457, 1459, 1462, 1472, 1474, 1477, 1478, 1479, 1494, 1497, 1509, 1512, 1524, 1531, 1634, 1563, 1542, 1543, 1546, 1572, 1573, 1586, 1594, 1595, 1601, 1603, 1605 etc.

"Colchian tetri" is a name of a coin group. Within it eight types can be distinguished. Initially, the name "Colchian tetri" was attributed to the II type hemidrachms. They were found in their thousands in West Georgia (ancient Colchis), both in the seaboard as well as inner territories, and are undoubtedly of the Colchian origin. Other coins' typological and stylistic similarity with the II type hemidrachms and topography of their findings (their majority is found with the II type hemidrachms) give us every reason to attribute them to the Colchian tetri group. Exactly the typological and stylistic similarities with II type hemidrachms make it possible to unite all other coins into the Colchian tetri group.

The majority of the Colchian tetri is without inscription. However, some II type hemidrachms have the Greek letters as follows: MO/ΣO, Φ, A, O, E, Π, Δ. Although it is very difficult to decipher them, by virtue of analogies it is possible to make a hypothesis that the letters are initials of Greek magistrates' names. The minting of coins is their responsibility. The hemidrachms with the identical letters are of the same issue.

Colchian tetri was struck by the local Greeks living in Phasis (Poti). An additional argument to support the theory is as follows: there are depictions of deities and their attributes on the coins, not the iconography or legend related to a king. This is very characteristic to the Greek cities generally.[7]

---

[7] **G. Dundua.** About the Genesis of Lion's Type Colchian Money ("Kolkhidki"). "Matsne". Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. Tbilisi. 1972. №1 (in Georg.); **G. Dundua, A. Kakhidze.** Issues About the Genesis of the Colchian Money ("Kolkhidki"). "Matsne". Series of History…. Tbilisi. 1978. №4, "Matsne". Series of History…. Tbilisi. 1979. №2 (in Georg.); **G. Dundua.** Numismatic Material from Guria. Guria I. Tbilisi. 1996 (in Georg.); **G. Dundua.** Hoards of Imported Antique Coins (the 6th c. B.C.-4th c. A.D.) from Colchis. Guria II. Tbilisi. 1997 (in Georg.); **G. Dundua**. Colchian Money ("Kolkhidki") (General Survey). "Iberia-Colchis". Archaeological Researches of Antique Georgia – Selected Articles. №1. Tbilisi. 2003 (in Georg.); **G. Dundua, T. Dundua**. Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georg.); **G. Dundua, Ir. Jalaghania.** Georgian Numismatic Dictionary. Tbilisi, Nekeri Press. 2009 (in Georg.); **T. Dundua.** Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1993 (in Georg.); **T. Dundua.** Georgia and the West According to Numismatic Material. Books I-II. Tbilisi, Meridiani Press. 1995 (in Georg.); **T. Dundua**. Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tbilisi, Meridiani Press. 1997 (in Georg.); **T. Dundua.** Colchian Money ("Kolkhidki") and Some Questions of Colchian History. Tbilisi, Meridiani Press. 2002 (in Georg.); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua *et al.*** Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part One. Tbilisi, Meridiani Press. 2013 (Georgian and English parallel texts); **Iv. Javakhishvili.** Georgian Numismatics and Metrology. Tbilisi, Zarya Vostoka Press. 1925 (in Georg.); **D. Kapanadze.** Notes on the Numismatics of Ancient Colchis. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. Vol. XV-B. 1949 (in Georg.); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georg.); **O. Lordkipanidze.** About the Iconography of the II Type Colchian Didrachm. Researches ("Dziebani"). №3. Tbilisi. 1999 (in Georg.). **S. Makalatia.** Colchian Didrachm. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. Vol. VII. Tbilisi. 1933 (in Georg.); **S. Makalatia.** Discovery of a New Type of the Colchian Coins. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. Vol. XIV-B. Tbilisi. 1947 (in Georg.); **G. F. Dundua.** Numismatics of Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1987 (in Russian); **K. V. Golenko.** Hoard of Sinopean and Colchian Coins from Kobuleti (1948). *Vestnik Drevnei Istorii* (VDI). 1961. № 1 (in Russian); **K. V. Golenko, D. Kapanadze**. Four Hoards of Kolkhidki. *Numizmatika i Epigrafika.* VI. 1966 (in Russian); **I. A. Javakhishvili. E. A. Pakhomov.** Coins of Georgia. *Khristiankiy Vostok*. vol. 1. Saint-Petersburg. 1912 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, USSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **B. A. Kuftin**. Material to the Archaeology of Colchis. II. Tbilisi, Tekhnika da Shroma Press. 1950 (in Russian); **E. A. Pakhomov.** Coins of Georgia. vol. I. Saint-Petersburg, Imperial Academy of Sciences. 1910 (in Russian); **E. A. Pakhomov.** Coins of Georgia. vol. I-II. Tbilisi, Metsniereba Press. 1970 (in Russian); **A. N. Zograf.** Spread of Discoveries of Antique Coins in Caucasus. *Trudi Otdela Numizmatiki Gosudarstvennogo Ermitazha* (TONGE). vol. I. Leningrad. 1945 (in Russian); **G. Dundua.** Les Kolkhidki. Dialogues d'histoire Ancienne. № 8. 1982; **G. Dundua, T. Dundua.** Les relations économiques de la Colchide aux Époques Archaïque et Classique d' après le matériel numismatique. La Mer Noire Zone de Contacts (Actes du VIIe Symposium de Vani – 26-30. IX. 1994). Presses Universitaires Franc-Comtoises. Paris. 1994; **G. Dundua.** Hoards of Foreign Coins of the Classical Period from Colchis (6th century B.C.-4th century A.D.). Georgian Journal of Archaeology. Tbilisi. 2004; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Small Catalogue the Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **D. M. Lang.** Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York, The American Numismatic Society. 1955; **D. M. Lang.** Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. London. 1957

Metos' Inscriptions from Itkhvisi

Several imported vessels with Greek graffiti were discovered in village Itkhvisi, Chiatura district in 1962-1963 during archaeological excavations led by Georgian State Museum.

The first vessel is a black-glazed bowl. It is almost completely preserved and restored by the specialists. Archaeologists dated it back to the 5th c. BC and attributed it to the workshops of Attica taking into account the quality of the glaze.[8] Greek inscription is scratched on the mouth of the bowl ΜΗΤΟΣ (μήτος)[9]

A jug was discovered in the same grave with Greek monogram, which should be reconstructed as ΜΤΣ (μτς)[10] in I. Gagoshidze's opinion.

Since both vessels are discovered in the same grave and with similar inscriptions, I. Gagoshidze assumed that in both cases it should be the name of the holder.[11]

G. Barjadze pointed out that on the opposite side of the village, people with the family name "Metonidze" live in the village of Tsirkvali and used this as an evidence to prove the local origin of the name.[12] As for the deceased, he believed that this person should be one step down of *skeptukh* on a social ladder.[13] Such differentiated social hierarchy is not attested in Colchis. Also, it is known that not only one, but several *sceptuchies* existed in Colchis and therefore, it is quite possible that this grave belongs to one of the heads of *sceptuchy*. We should mention one moment – in case of Dedatos from Vani it is easier to claim that Dedatos is one of the heads of skeptuchy than in case of Metos because Dedatos's inscription is on a sealing ring while in case of Metos the inscription is on vessels. On the other hand, there are diadems discovered in Itskhvisi grave as well as in Vani, in Dedatos' grave.[14]

[8] I. Gagoshidze. Itkhvisi Burial. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. vol. XXV-B. 1966 (in Georg.), p. 39
[9] I. Gagoshidze. Itkhvisi Burial. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. vol. XXV-B. 1966 (in Georg.), p. 39
[10] I. Gagoshidze. Itkhvisi Burial. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. vol. XXV-B. 1966, p. 40 (in Georg.)
[11] I. Gagoshidze. Itkhvisi Burial. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. vol. XXV-B. 1966, p. 40 (in Georg.)
[12] G. Barjadze. Itkhvisi. Historical and Ethnigraphic Research. Tbilisi. 2004, p. 7 (in Georg.)
[13] G. Barjadze. Itkhvisi. Historical and Ethnigraphic Research. Tbilisi. 2004, p. 8 (in Georg.)
[14] I. Gagoshidze. Itkhvisi Burial. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. vol. XXV-B. 1966, p. 33-34 (in Georg.)

A name “Metos” is not part of Greek prosopography, neither it is known from any other inscription. Therefore, the name seems to be of local origin. It should be noted that the existence of a local name having a Greek suffix is an additional evidence of the high level of hellenization of locals even at such distant territory from the shores and from the Greek colonies as Itkhvisi is.

Another version of the name is written with the use of only consonants which is characteristic to Semitic languages. Aramaic was not used in Western Georgia, only in Eastern Georgia, so we cannot argue Aramaic influence, however the fact is also notable.

Itkhvisi inscription is in fact the earliest well dated inscription from Western Georgia. The earliest ones are different letters on Colchian hemidrachms, although their informative possibilities are quite limited.

Graffito on Attic Kylix from Colchian Necropolis of Pichvnari

A black-glazed kylix was discovered in burial № 311 in Pichvnari Colchian necropolis dated back to the 5th c. BC (inventory № KF-2001-163). The bottom of the kylix has a graffito MYP,[15] which A. Kakhidze and M. Vickers believed to be the beginning of the name (see appendix 2). They mentioned one salt-pot found in northern Black Sea coast which has the similar graffito. The graffito can be reconstructed as follows: ΜΥΡΜΑΚΟΣ[16] (Myrmacos). J. J. Maffres dated the inscription back to the 4th c. BC.[17]

We can suppose, that MYP means not the beginning of a proper name, but is an abbreviation of Μυριάς that was often used in papyri as an equivalent of drachma. These papyri are financial reports.

If our opinion is correct and the abbreviation denotes a monetary unit, graffito indicates a commercial activity in the region.[18]

---

15 A. Kakhidze. M. Vickers. Pichvnari. Vol. I. Results of Excavations Conducted by the Joint British-Georgian Pichvnari Expedition (1998-2002). Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. Tbilisi. Kolkhebi Press, p. 35 (in Georgian and English parallel texts)

16 A. Kakhidze. M. Vickers. Pichvnari. Vol. I. Results of Excavations Conducted by the Joint British-Georgian Pichvnari Expedition (1998-2002). Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. Tbilisi. Kolkhebi Press, p. 35 (in Georgian and English parallel texts)

17 Maffre Jean-Jacques. Bulletin archéologique. In: Revue des Études Grecques, tome 117, Janvier-juin 2004. pp. 141-320. Doi: https://doi.org/10.3406/reg.2004.4567 Online available at: https://www.persee.fr/doc/reg_0035-2039_2004_num_117_1_4567 last access 26.06.2022

18 Nielsen, Bruce E., and Klaas A. Worp, editors. Papyri from the New York University Collection II (P.NYU II). 1st ed., Harrassowitz Verlag, 2010, pp. 76-77, 114

Inscription on Black-glazed Bowl from Pichvnari Necropolis

Attic Black-glazed bowl was discovered on 4th c. BC Greek necropolis of Pichvnari in a burial №70 (inventory №KF-98-15).[19] There is an inscription below the lip of bowl – ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΛΕΩΔΑΜΑΝΤΟΣ (see appendix 3). A. Kakhidze and M. Vickers translated it as follows: "Dionysus, son of Leodamas".[20]

A. Kakhidze suggested that this artefact is an evidence that ethnically Greek population lived on the territory of Pichvnari. [21]

M. Odisheli believed that this bowl was deliberately broken on a grave during a ritual libation, which is an indication that Dionysus was worshipped here. [22]

In our opinion, despite the fact that the owner of the bowl and his father both have Greek names, still it is possible that the vessel belongs to a person who is not necessarily ethnically Greek, it is possible that he was a Colchian. Greek proper names were quite spread in Western, also in Eastern Georgia starting from classical antiquity. One more fact should be outlined – "blessing" the dead with wine and pouring wine on graves, as indicated by M. Odisheli, still remains part of Georgian tradition as the cult of Dionysus was spread in Western as well as in Eastern Georgia.[23]

---

[19] A. Kakhidze. M. Vickers. Pichvnari. Vol. I. Results of Excavations Conducted by the Joint British-Georgian Pichvnari Expedition (1998-2002). Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. Tbilisi. Kolkhebi Press, p. 99 (in Georgian and English parallel texts)

[20] A. Kakhidze. M. Vickers. Pichvnari. Vol. I. Results of Excavations Conducted by the Joint British-Georgian Pichvnari Expedition (1998-2002). Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. Tbilisi. Kolkhebi Press, p. 99, table 229 (in Georgian and English parallel texts)

[21] M. Vickers, A. Kakhidze, The British-Georgian Excavations at Pichvnari 1998: The "Greek" and "Colchian" Cemeteries. Anatolian Studies. Vol 51. 65-90. 2001, p. 78. fig. 27

[22] M. Odisheli. The Cult of Dionysus in Ancient Georgia. in: Ancient Theater and Performance Culture around the Black Sea, edited by David Braund, Edith Hall and Rosie Wales. Cambridge University Press. 2019, p. 373

[23] M. Odisheli. The Cult of Dionysus in Ancient Georgia. in: Ancient Theater and Performance Culture around the Black Sea, edited by David Braund, Edith Hall and Rosie Wales. Cambridge University Press. 2019, p. 273

Lapidary Inscription from Batumi Museum

Greek lapidary inscription was kept in the archaeological base of Kobuleti and Pichvnari. It was accidentally discovered on the banks of river Choloki in 1969 (inventory № KF-69, field №128). Inscription is performed on a round, rolled out cobble-stone (sizes: 22 X 20 X 12, 5 cm.). Graffito is performed with thick incised letters:

IΔ

T. Kaukhchishvili's thinks that these letters mean numbers (14) and designate a distance.[24] Nonspecific outline of the letters prevents us from dating the inscription precisely. Therefore, she just proposed that this should be dated back to 5th-4th cc. BC since it was discovered in close proximity to Greek necropolis.[25]

It should be noted, that if the letters on the stone really designate the distance as T. Kaukhchishvili believes, then this distance is supposed to be measured in stadia and since the size of one stadium was different in different time periods and in different parts of the Greek world,[26] therefore the calculation of the exact place where it is 14 stadia from is difficult to establish.

---

[24] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 143 (in Georg.)

[25] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 143 (in Georg.)

[26] D. Engels. The Length of Eratosthenes' Stade. The American Journal of Philology. 106(3), 1985, p. 298. Doi: https://doi.org/10.2307/295030

Inscription on Oenochoe Found in Athens

A black-glazed oenochoe was found in Athens and is now kept in Berlin Museum. The artefact is dated back to the second half of the 6th c. BC. It is highly decorated. Different gods and heroes are depicted on it including Athena, Poseidon, Hercules. Oenochoe is a typical Ionian vessel by form and decoration.[27]

Two-line Greek inscription is on the vessel:

+ΟΛ+ ΟΣ

ΜΕΠΟΙΕΣΕΝ

T. Kaukhchishvili read and translated the text as follows:

χόλχος μ'ἐποίησεν, "Colchian made me".[28]

Therefore, T. Kaukhchishvili assumed that this typical Ionian vessel was made by a Colchian artisan. She suggested that they could be Phasians mentioned in the fragments of Aristotle, those who were visiting Athens,[29] however one moment should be outlined – who are the Phasians possibly mentioned in this fragment is quite vague – whether they are Phasian Greeks (citizens of polis of Phasis) or ethnically Colchians. "Phasian" should denote Greeks living in the Greek polis in Colchis therefore identification of Colchians with Aristotle's "Phasians" seems doubtful. More possible explanation is that ethnically Colchian is mentioned in this inscription rather than a Phasian Greek. Additional argument is that Greeks who came in Colchis in the 6th c. BC maintained their identity quite well unlike their descendants who lost contacts with mainland Greece in subsequent centuries, mostly from the Hellenistic Age. B. N. Grakov believed this artisan was a slave.[30] There is also belief that this artisan was a metic or a free Athenian citizen.[31]

It is hard to say who is this Colchian artisan, however since he is not mentioned with his proper name, we could assume, that he was a slave brought in Greece. In general, there was quite active trade relationship between Colchis

---

[27] CIG IV, 8239. Corpus Inscriptionum Graecarum. vol. 4. 1877. p. 201; Leonard, Kolchos: RE, XI, 1071-1073

[28] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 226 (in Georg.)

[29] T. S. Kaukhchishvili. Greek Epigraphy as a Source for History of Georgia. *Problemi antichnoiy kulturi.* Tbilisi. Tbilisi University Press. 1975, p. 499 (in Russian)

[30] I. T. Grakov. Materials for the History of Scythia in Greek Inscriptions. *VDI*. №3. 1939, p. 290 (in Russian)

[31] J. Boardman. Athenian Black-Figure Vases. New York: Oxford University Press. 1974, p. 12

and Greece in the 6th c. BC, especially with Ionian industrial centers and Colchians traded with the Greeks with slaves.

O. Lordkipanidze specified the issue of Colchian slaves in Greece: "It is hard to argue that Colchian slaves ended up in Athens as a result of direct contact between Attica and Colchis, if they were specialist of ceramic decoration and were also slaves, the possibility that they were purchased on other market, for example, on Chios, should not be ruled out".[32]

D. Braund and G. Tsetskhladze pointed out that whether this Colchian artisan was a slave, metic or free citizen, his skills are doubtful. Vase decoration requires some qualification which a slave brought from Colchis would not have, he would need a long time to become a master. Since the vase is made and decorated in Attic style, it means that this Colchian spent a lot of time in Athens.[33]

It is hard to say, whether Colchian artisan only made the vessel or even decorated. There are many cases that Greek artisans who decorated the vessels, put their names on it, for example, certain Euphronius and Eksekias, who are the contemporaries of this Colchian artisan, did this.

In our opinion, these inscriptions refer to the author of decoration rather than just maker, however it is also possible that he was both since the vessel has only one indication, there are no two names on it. We should also emphasize one issue – Graeco-Roman civilization was a society which lived in the first cycle of capitalism – here slaves cannot be qualified workers, their major function is to perform jobs which do not require much qualification,[34] therefore, this Colchian who performs quite qualified and difficult job, can only be a descendant of a slave who was taken from Colchis, he represents second or even third generation. This means, that in this inscription we have an ethnic name which became a proper name.

[32] O. Lordkipanidze. Classical World and Ancient Colchis. Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1966. p. 79 (in Georg.)

[33] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze.The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39. No. 1. 1989, p 121

[34] T. Dundua, N. Phiphia. Georgia and the Rest of the World – the Making of Europe and Historical Forms of European Integration. I. Tbilisi, Meridiani Press. 2009, p. 92 (in Georg.)

Inscription on Kylix Found in Athens

A kylix dated back to the 6th c. BC is discovered in Athens which has a Greek inscription.[35] The inscription was reconstructed and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

Εὐξίθεος ἐποίησε, [Χ]όλχος ἔ[γραφ]σεν

"Euksiteos made me and Colchian decorated". [36]

T. Kaukhchishvili added such scholarly commentary: "we should not be doubtful because of this contrast – on the one hand there is a proper name and on the other hand, a tribal name – Euksiteos and Colchian, this could be explained by the fact that the proper name of a Colchian living in Athens is long forgotten, he now is called just a Colchian".[37]

The question how Colchians came in Athens in quite vague (see above also). T. Kaukhchishvili believed that this Colchian was taken as a captive in Athens where his talent made him outstanding.[38] also, she believed that the could be the Phasians mentioned in the fragments of Aristotle[39] (see comment on inscription on oenochoe found in Athens – N.Ph, E.K.).

In our opinion, one inscription revealing a Greek proper name alongside with tribal name represents the manifestation of Greek/Barbarian dichotomy which was quite accepted in Greek society and in this specific case Greek artisan is mentioned with Greek name while the Colchian with tribal/ethnic name. Although, one aspect mentioned above should also be taken into consideration – Graeco-Roman society lived in the first cycle of capitalism, here slaves usually were not doing qualified work, they perform only non-qualified job, [40] therefore, this artisan, as the Colchian who is mentioned in inscription

[35] CIG IV, 8200, Corpus Inscriptionum Greecarum. vol. 4. Berlin. 1877. Also, there are names of different heroes from Trojan War, such are Patroclus, Diomedes, Nestor etc.

[36] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 227 (in Georg.)

[37] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 227 (in Georg.)

[38] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 227 (in Georg.)

[39] T. S. Kaukhchishvili. Greek Epigraphy as a Source for History of Georgia. *Problemi antichnoiy kulturi.* Tbilisi. Tbilisi University Press. 1975. p. 499 (in Russian)

[40] T. Dundua, N. Phiphia. Georgia and the Rest of the World – the Making of Europe and Historical Forms of European Integration. I. Tbilisi, Meridiani Press. 2009, p. 92 (in Georg.)

on oenochoe found in Athens should be a descendant, representative of the second or even the third generation of a Colchian who was taken as a slave. This means that this inscription is also an example how a tribal/ethnic name became a proper name.

Inscription on Silver Cup from Zubovka

In 1899, in Zubovka kurgan, in Kuban, a silver cup was discovered. It is now kept in Hermitage Museum. The cup is dated back to the beginning of the 5th c. BC.[41] Scholars tried to establish more precise date and suggested – 420-400 BC as a proper date.[42] The cup has a typical Greek form.[43] Artefact (diam. 0.21 m., height -0.03 m.) is quite damaged. The bottom is protuberant, represents mesomphalos and is decorated with linear and dotted ornament, also it has an effigy of a head-raising snake relief effigy. Thirteen heads of a deer are depicted as a stamp inside the relief.[44] Inscription was published by K. Dumberg in 1901. He transliterated the text as follows (see appendix 4):

ΑΠΟΛΛΩΝΟΣΗΓΕΜΟΝΟΣΕΙΜΙΤΟΜΦΑΣΙ[45]

The well-performed one-line Greek inscription is close to the mouth of the cup. T. Kaukhchishvili read the text as follows:

Ἀπόλλωνος Ἡγεμόνος εἰμὶ τὸμ Φάσι (τὸμ= τοῦ ἐμ ← τοῦ ἐν)

and subsequently translated it as: "I belong to Apollo Hegemon, who is in Phasis".[46]

The other version of reading is presented in *Suppllementum Epigraphicum Graecum:*

[41] SEG 41:1421, 1. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/287484?hs=59-65 last access: 11.08.2021

[42] L. H. Jeffery. The Local Scripts of Archaic Greece, A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B. C. Oxford, Clarendon Press. 1990, p. 368

[43] D. E. Strong. Greek and Roman Plate. London. Cornell University Press. 1966, p.76

[44] K. Dumberg. Excavations of Kurgans on Zubovka khutor in Kuban oblast. *Izvestia imperatorskoy arkheologicheskoy komisii.* issue I. Saint-Petersburg. 1902, pp. 94-103, ref. #747 (in Russian)

[45] K. Dumberg. Excavations of Kurgans on Zubovka khutor in Kuban oblast. *Izvestia imperatorskoy arkheologicheskoy komisii.* issue I. Saint-Petersburg. 1902, pp. 94-103 (in Russian)

[46] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 235 (in Georg.)

Ἀπόλλωνος Ἡγεμόνος εἰμὶ τοῦ Φάσι. [47]

Therefore, the translation will be as follows: "I am of Apollo Hegemon, of Phasis".

Dumberg dated the inscription back to the 5th-4th cc. BC paleographically,[48] however, the outline of the letters, especially Σ, Π, Ω, looked very typical for 6th-5th cc. B.C. for T. Kaukhchishvili[49] regardless of the fact it was done in Greece or on the seaboard of the Black Sea.

The inscription is believed to be a verse written in iambic trimeter. Second foot of the verse has trochee while the third one is dactyl. The language is Ionian Greek. [50]

Both translations, regardless the minor differences indicate that the temple of Apollo was in Phasis and this cup (or phiale) belonged to it, supposedly it was a donation to the temple.

As for the Greek word Ἡγεμόνος it can be interpreted as the "leader", "protector". Apollo was a major deity for Milesians.[51] Combination of the words "Ἀπόλλωνος" and "Ἡγεμόνος" is not typical and usually other epithets are used for Apollo. [52]

D. Braund suggested that the cult of Apollo existed in Phasis and this cult commemorated the establishment of the city.[53]

How this artefact could end up in Kuban from Phasis? M. Rostovtzeff specified the reason: "this specific case is an interesting indication that Kubanians or their neighbours attacked seashores of Caucasus and they plundered

[47] SEG 41:1421, 1. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003 Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/287484?hs=59-65 last access: 11.08.2021

[48] K. Dumberg. Excavations of Kurgans on Zubovka khutor in Kuban oblast. *Izvestia imperatorskoy arkheologicheskoy komosii*. issue I. Saint-Petersburg. 1902, pp. 94-103 (in Russian)

[49] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 237 (in Georg.)

[50] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 236 (in Georg.)

[51] Lordkipanidzé Otar, Fraysse Arlette, Geny Évelyne. Les divinités de la ville de Phasis : Apollon ou la triade apollinienne ? in: Religions du Pont-Euxin: actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide). 1997. Besançon: Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité. 1999. (Collection « ISTA », 718), p. 148

[52] L.R. Farnell. Cults of the Greek States. Oxford, Clarendon Press. 1909, p. 162

[53] D.C. Braund. Phasis: City, River and Religion, in: The Economy and Society of Colchis, 6th -1st centuries B.C., W. Schuller and G. Tsetskhladze (eds), Konstanz XENIA. 1994

the temple of Apollo Hegemon in Phasis".[54] Robbers could be the warriors of Bosporan king Pharnaces who destroyed several Colchian cities in the 1st c. B.C. according to Strabo (Str.11, 2, 12) or they also could be Sarmatians or some other pirate tribes.[55]

Thus, silver cup was taken to Kuban from Phasis. The artefact is considered to be the masterpiece of Greek art, especially we know that at those times, in 7th-6th cc. B.C. Ionian colonies were in the Black Sea region. It is interesting that Greek colonies existed here starting from the 6th-5th c. B.C. however there was a long dispute among historians whether they should be considered as poleis or as emporia – a trading outpost. [56] T. Kaukhchishvili paid attention to the fact that in each specific case we have to take into consideration what was here when the Greeks came – an empty place or a populated region with culturally developed population. [57] As for Phasis, T. Mikeladze believed that archaeologically we have quite well thriving culture.[58]

As we have mentioned there was a wide discussion about the status of Phasis in historiography. Majority of scholars believed that they should be considered as emporia.[59] M. Inadze defined them as "city type settlements",

[54] M. Rostovtzeff. Scythia and Bosporus, a Critical Ooverview of Literary and Archaeological Monuments. N.A. Marr Academy of History of material Culture. Leningrad. 1925, p. 571 (in Russian)

[55] G. Tsetskhladze. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus). Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994, p. 213

[56] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 236 (in Georg.)

[57] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 236 (in Georg.)

[58] **T. Mikeladze.** Results of the Works of Poti Archaeological Expedition in 1962. Scientific session dedicated to field archaeological works in 1962. Abstracts. Tbilisi. 1963 (in Georg.); **T. Mikeladze.** Results of the Works of Poti Archaeological Expedition in 1963. Scientific session dedicated to field archaeological works in 1963. abstracts. Tbilisi. 1964 (In Georg.)

[59] **Studies in Georgian History.** vol. I. Tbilisi. Sabchota Sakartvelo Press. 1970, pp. 406, 412 (in Georg.); **N. Lomouri,** Greek Colonization of Colchian Seaboard. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1962, p. 61 (in Georg.); **O. D. Lordkipanidze**, Antique World and Eastern Black Sea Coast (Colchis, Iberia). Tbilisi, Tbilisi University Press. 1975, p. 5 (in Russian); **G. Lordkipanidze,** Colchis in 6th-2nd cc. B.C. Tbilisi, Metsniereba Press. 1978, p. 139 (in Russian); **I. B. Braschinskiy**. Major Traits of Greek-Barbarian Trade in Ancient Black Sea Coast and its peculiarities in Colchis. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1980, pp. 98-99 (in Russian); **G. Kvirkvelia**. Greek Trade with Local Population of Northern and Eastern Black Sea Coast. in: Trade in the Black Sea Coast in Archaic and Classical Era: The Historical Perspective of the Silk Road. 9th International Symposium on the History and Archaeology of the Black Sea. Vani. 1999, September 20-23. Proceedings, addenda. I. 1999. p. 25 (in Georg.); **D. Kacharava**. Πόλις ήλλένον in the Black Sea Coast in Archaic and Classical Era. Urbanism in the Black Sea Coast in Archaic and in Classical Era: Πόλις ήλλένον and Πόλις βαρβάρων. 10th International Symposyum on the History and Archaeology of the Black Sea. Vani. 2002, September 23-26. Proceedings, addenda. VIII. 2002. p. 22 (in Georg.); **G. Gamkrelidze.** Colchian Studies. vol. 2. Tbilisi, Center of Archaeological Studies Press. 2010, p. 24 (in Georg.)

which has the signs of polis,[60] Al. Tsereteli believed they were the poleis,[61] G. Dundua and T. Dundua also agreed with this attribution.[62]

Zubovka cup's role in defining the status of Phasis is very important. From the charasteristics of *polis* Phasis seems to have following:

- ✓ autonomy and independence
- ✓ public buildings (temples of protector deities)
- ✓ emission of their own coins
- ✓ their own colonies (?)
- ✓ synoecism/conurbanization
- ✓ usury capital

One of the important factors which helps us to define the status of the Greek colony is the existence of public buildings – the temples of the protector deities in a city. The cult of Apollo and Artemis and temples dedicated to them are known from different evidences.

Zosimus mentions the temple of Artemis in Phasis.[63] The date of its construction is not known for us,[64] however we have some other indications – a fifth century B.C. graffito from Pichvnari "IO" may be a shortened form of an inscription indicating on the cult of Artemis, another graffito known from Tsikhisdziri – "APT" also seems to be connected with the cult of Artemis.[65] Presumably, Artemis was worshipped alongside with Apollo, her sibling, therefore their temples should have been built chronologically somewhat simultaneously. As for the temple of Apollo, Zubovka cup proves its existence. Apollo's cult is not unexpected in Phasis, it was brought here by the Mile-

---

[60] **M. Inadze.** Antique Age Cities (Dioscurias). Proceedings of History Institute. vol. VI. part 2. 1962, p. 201 (in Georg.); **M. Inadze.** The Black Sea Coast Cities of Ancient Colchis. Tbilisi. Metsniereba Press. 1968. p. 144 (in Russian); **M. Inadze.** The Black Sea Coast Cities of Ancient Colchis. Tbilisi. Metsniereba Press. 1982. p. 170 (in Georg.); **M. I. Inadze**. About one Peculiarity of Greek Colonization in Eastern Black Sea Coast. in book: Problems of Greek Colonization in Northern and Eastern Black Aea Coast. Tbilisi, Metsniereba Press. 1979. p. 289 (in Russian)

[61] Al. Tsereteli. About the Issue of Greek Colonization of Colchis. *Mnatobi.* Tbilisi. №3. 1963, p. 178 (in Georg.)

[62] **T. Dundua, N. Silagadze.** History of Georgia: Chronological or Thematical Concept? Tbilisi, Meridiani Press. 2000, pp. 45-46 (in Georg.); **G. Dundua. T. Dundua.** Georgian Numismatics. Vol. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006, p. 256 (in Georg.)

[63] M. Nasidze. Greek Graffito of Georgia (Western Georgia). Abstract of the dissertation to obtain the candidate's degree in History. Tbilisi. 2002, p. 33 (in Georg.)

[64] Otar Lordkipanidze. Phasis, the River and the City in Colchis. Stuttgart: Steiner. 2000, p. 77

[65] M. Nasidze. Greek Graffito of Georgia (Western Georgia). Abstract of the dissertation to obtain the candidate's degree in History. Tbilisi. 2002, p. 33 (in Georg.)

sians. D. Braund mentioned that the cult of Apollo Hegemon is unique[66] and it seems his temple in Phasis was unique too. It is interesting that the cult of Apollo in Didyma was connected with Cabeiri, which are frequently identified with Dioscuri.[67] In this case one aspect is interesting for us – Phasis has a trait characteristic to poleis – a temple in the city and this inscription is evidence of this.

One more Greek cup found in Pichvnari with a graffito of Apollo is additional evidence that he was worshipped in the region. [68]

As for the person, who performed the inscription on Zubovka cup, since Greek language was widely known international language, it is difficult to be resolute and argue that it was done by a Greek or by a local – both options are possible. [69] Zubovka cup does not directly give us information about this however the stylistic analysis may hint on some information. It is notable that the cup does not decisively belong to Greek or local production. T. Kaukhchishvili mentioned that cups with such form are discovered on other territories of Georgia, for example the same Hermitage Museum holds similar silver cup found in Batumi in 1907, a similar bronze cup is also discovered in Vani in 1947 etc.[70] G. Tsetskhladze believed that the cup was made by a local artisan.[71] Images of deer and a snake are also noteworthy – they are also characteristic to the cult of Apollo and represent his sacred animals however it should also be mentioned that the scene is quite common for early art of Colchis. Sh. Amiranashvili indicated that "snake and a deer, connected with the cult of Apollo became common topic in Colchian art".[72]

Therefore, we can conclude that the ornament of Zubovka cup is a representation of Greek mythological and religious symbols with motives characteristic to local art. This could be determined by two factors: 1. close con-

[66] D. Braund. Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 B. C.-A. D. 562. London: Oxford University Press. 1994, p. 98

[67] D. Braund. Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 B. C.-A. D. 562. London: Oxford University Press. 1994, p. 98

[68] G. Tsetskhladze. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus). Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994, p. 206

[69] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 237 (in Georg.)

[70] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 237 (in Georg.)

[71] G. Tsetskhladze. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus). Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994, p. 213

[72] Sh. Amiranashvili. History of Georgian Art. Tbilisi, Academy of Georgian SSR Press. 1961, p. 69

nection of Milesian colonists with locals, 2. high level of Colchian art of the period which is also proved by archaeological material, 3. influence of Colchian art on Greek local production which since Greek culture was a recipient of local influence also. Another example of this is the art of Greek colonies in Italy which has substantial influence of local Italic art traditions.

The connection of Apollo in Phasis with Milesian and Colchian numismatic material, specifically the effigy of lion on the coins of Miletus and on Colchian money is an additional argument of this.[73]

It is well known that Miletus' main deity was Apollo (many-faceted deity, but for the moment we are more interested in the fact that he was a protector of the roads, merchants and sailors). Also quite well known fact is that the colony was linked to its metropoly primarily through a religious cult; the same deity was worshipped in both colony and metropoly. Lion is Miletus' state emblem and is depicted on local coins. The depiction of lion is very characteristic to the Greek numismatics and in different geographical locations it has various functions. But in Milesian numismatics, as scholars unanimously agree, lion's figure is linked to the Apollo's cult. Moreover, the coins from Miletus' colonies too depict lion's figure (for example, coins from Panticapaeum).

Although lion's head depicted on Colchian tetri is most undoubtedly associated with the Apollo cult, we should not forget that the main deity of the Georgian pagan pantheon was the Sun. Lion is generally considered as the Sun's symbol. At the same time, in the beliefs of the Georgian tribes the Sun is considered as female. If we remember that a hermaphrodite lion is depicted on the I type Colchian didrachm, then it is possible to propose yet another hypothesis: did the Greeks strike the coin type with the obverse depiction meeting the two ethnic groups' (Colchian and Greek) interests, because the depiction of lion is semantically linked to Apollo and one of the main deities of the Georgian tribes – the Sun cult.

The lion depicted on the I type Colchian didrachm repeats in every detail the lion on Milesian numismatics. Identical are the lion heads on the Colchian tetradrachm and the I type hemidrachm. The lion depicted on the so-called tetradrachm, I type didrachm, and I type hemidrachm finds its analogy in the

[73] The authors disagreed on some points, therefore the text till this point represents the opinion of N. Phiphia and E. Kobakhidze, while Prof. T. Dundua's opinion is written below

Milesian numismatics. Despite the fact that the facing lion depicted on the so-called drachm is without analogy, iconographically it is associated with the "Colchian tetri" group.[74]

[74] **G. Dundua**. About the Genesis of Lion's Type Colchian Money ("Kolkhidki"). "Matsne". Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. №1. Tbilisi. 1972 (in Georg.); **G. Dundua, A. Kakhidze.** Issues About the Genesis of the Colchian Money ("Kolkhidki"). "Matsne". Series of History… Tbilisi. 1978. №4. (in Georg.); **G. Dundua, A. Kakhidze.** Issues About the Genesis of the Colchian Money ("Kolkhidki"). "Matsne". Series of History… Tbilisi. 1979. №2. (in Georg.); **G. Dundua**. Numismatic Material from Guria. Guria I. Tbilisi. 1996 (in Georg.); **G. Dundua**. Hoards of Imported Antique Coins (the 6th c. B.C.-4th c. A.D.) from Colchis. Guria II. Tbilisi. 1997 (in Georg.); **G. Dundua**. Colchian Money ("Kolkhidki") (General Survey). "Iberia-Colchis". Archaeological Researches of Antique Georgia – Selected Articles. №1. Tbilisi. 2003 (in Georg.); **G. Dundua, T. Dundua.** Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Meridiani Press. 2006 (in Georg.); **G. Dundua, Ir. Jalaghania.** Georgian Numismatic Dictionary. Tbilisi, Nekeri Press. 2009 (in Georg.); **T. Dundua.** Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1993 (in Georg.); **T. Dundua.** Georgia and the West According to Numismatic Material. Books I-II. Tbilisi, Meridiani Press. 1995 (in Georg.); **T. Dundua.** Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tbilisi, Meridiani Press. 1997 (in Georg.); **T. Dundua.** Colchian Money ("Kolkhidki") and Some Questions of Colchian History. Tbilisi, Meridiani Press. 2002 (in Georg.); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi.** Money in Georgia Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua *et al.*** Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part One. Tbilisi, Meridiani Press. 2013 (Georgian and English parallel texts); **Iv. Javakhishvili.** Georgian Numismatics and Metrology. Tbilisi, Zarya Vostoka Press. 1925 (in Georg.); **D. Kapanadze.** Notes on the Numismatics of Ancient Colchis. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. Vol. XV-B. 1949 (in Georg.); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georg.); **O. Lordkipanidze.** About the Iconography of the II Type Colchian Didrachm. Researches ("Dziebani"). №3. Tbilisi. 1999 (in Georg.); **S. Makalatia.** Colchian Didrachm. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. Vol. VII. Tbilisi. 1933 (in Georg.); **S. Makalatia.** Discovery of a New Type of the Colchian Coins. Bulletin ("Moambe") of the State Museum of Georgia. Vol. XIV-B. Tbilisi. 1947 (in Georg.); **G. F. Dundua.** Numismatics of Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1987 (in Russian); **K. V. Golenko**. Hoard of Sinopean and Colchian Coins from Kobuleti (1948). *Vestnik Drevnei Istorii* (VDI). 1961. № 1 (in Russian); **K. V. Golenko**, **D. Kapanadze.** Four Hoards of Kolkhidki. *Numizmatika i Epigrafika*. VI. 1966 (in Russian); **I. A. Javakhishvili. E. A. Pakhomov.** Coins of Georgia. *Khristiankiy Vostok*. vol. 1. Saint-Petersburg. 1912 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, USSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **B. A. Kuftin.** Material to the Archaeology of Colchis. II. Tbilisi, Tekhnika da Shroma Press. 1950 (in Russian); **E. A. Pakhomov**. Coins of Georgia. vol. I. Saint-Petersburg, Imperial Academy of Sciences. 1910 (in Russian); **E. A. Pakhomov**. Coins of Georgia. vol. I-II. Tbilisi, Metsniereba Press. 1970 (in Russian); **A. N. Zograf.** Spread of Discovery of Antique Coins in Caucasus. *Trudi Otdela Numizmatiki Gosudarstvennogo Ermitazha* (TONGE). vol. I. Leningrad. 1945 (in Russian); **G. Dundua.** Les Kolkhidki**.** Dialogues d'histoire Ancienne. № 8. 1982; **G. Dundua, T. Dundua**. Les relations économiques de la Colchide aux Époques Archaïque et Classique d' après le matériel numismatique. La Mer Noire Zone de Contacts (Actes du VIIe Symposium de Vani – 26-30. IX. 1994). Presses Universitaires Franc-Comtoises. Paris. 1994; **G. Dundua.** Hoards of Foreign Coins of the Classical Period from Colchis (6th century B.C.-4th century A.D.). Georgian Journal of Archaeology. Tbilisi. 2004; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Small Catalogue the Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **D. M. Lang.** Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York, The American Numismatic Society. 1955; **D. M. Lang.** Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. London. 1957

Kephisidoros’ Inscription on Stele from Athens

A stele dated back to the 415-414 B.C. was found during archaeological excavations in Athens (see appendix 5). The inscription on it reflects a court document written by court executives.[75] This is a trial of a certain Kephisidoros. His property and the list of his slaves is given in the inscription.[76] A Colchian slave is mentioned among them. K. Pritchett noted that a Colchian is mentioned on 44th line.[77]

Inscription is reconstructed as follows:

H𐅄ΔΓ	Θράιττα	HΔΔΔΔ⊦⊦⊦⊦	Σκύθες
HΔΔΔΓ1	Θράιττα	HΔΔ⊦	hιλλυριός
H𐅄ΔΔ	Θράιχς	HɱŁ⊦⊦	Κόλχος
HHΔΔΔΔ	Σύρος	HɱΔΔ⊦⊦⊦⊦	Κάρ παῖς
HΓ	Κάρ	ɱΔΔ⊦⊦	Καρικόν παιδιόν
H.Δ⊦	hιλλυριός	HHH⊦	Σύρος
HHΔΔ	Θράιττα	HΓŁ ⊦	Μελιττ[ενός vel ένή]
HΔΓ	Θράιχς	HɱΔΔ	λυδέ

and the translation is:

Thracian woman	165 (drachma)	Scythian	144 (drachma)
Thracian woman	135	Illyrian	121
Thracian	170	Colchian	153
Syrian	240	Carian boy	174
Carian	105	Carian child	72
Illyrian	127 (?)	Syrian	310
Thracian woman	220	Meliteian	106
Thracian	115	Lydian	170[78]

T. Kaukhshichvili believes that “we cannot conclude how these slaves ended up in the hands of Kephisidoros, however the undoubtful fact is that in 5th-4th cc. BC. a Thracian, Syrian, Carian, Lydian, Scythian, Colchian have

[75] I. T. Grakov. Materials for the History of Scythia in Greek Inscriptions. VDI. №3. 1939, p. 290 (in Russian)
[76] I. T. Grakov. Materials for the History of Scythia in Greek Inscriptions. VDI. №3. 1939, p. 290 (in Russian)
[77] W. Kendrick Pritchett. The Attic Stelai. Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Vol. 22, No. 4. Oct. - Dec., 1953, p. 242
[78] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 227 (in Georg.)

appeared in Athens, though they are slaves and their names indicate to their ethnicity and these are not just proper names. It is notable that slaves from northern or eastern Black Sea coasts are few in the list, Thracians are prevailing.[79] Rarity of Colchian slaves in Mediterranean region is mentioned by scholars also.[80] Intensive slave trade among Thracians in comparison to Colchis seems to be the major reason of this.[81]

Whether the price depended on ethnicity of slaves or not, it is hard to say. We have later, roman era information, that to a higher extent it did (Varro, LL, 9.93). The reputation and possible function which could be given to them was the major factor determining the price, for example since Syrian slaves could be used for different important purposes, for example make contracts (*stipulatio*) in the name of their masters,[82] their price was higher. However, it is notable that the prices range also among slaves of the same ethnicity (a Thracian woman costs 220, 165 or 135 drachmae) which is evidence that prices depended on different factors and as reputation of a certain ethnic groups was just one of them.

[79] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 227 (in Georg.)

[80] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, p.123

[81] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, p.114

[82] N. Phiphia. Legality and Legal Status of a Contract *(stipulatio)* Signed by a Slave Alienated with Usufruct. Proceedings of Young Historians. Tbilisi, Meridiani Press. 2012, pp. 26-32 (in Georg.)

Inscription on Oil Lamp from Kerch (Panticapaeum)

In 1961 in Panticapaeum a fragment of an Ionian pottery dated back to the 4th-5th cc. BC was found along with Colchian ceramics. According to T. Kaukhchishvili, the inscription should belong to the second half of the 6th c. BC. The first letter Ϙ (Koppa) is important for dating – it is no longer used after the beginning of the 5th c. BC.[83]

The fragment shows graffiti: Ϙολχος, which reads as follows – "Colchos".[84]

T. Kaukhchishvili explains that it is not established whether "Colchos" is a proper name or an ethnic one.[85]

Since Ionian oil lamp on which this inscription is written is found together with Colchian ceramics it is possible to assume that in this case "Colchos" was an ethnic name.

Some researchers also pointed out that the name "Colchos" was used only in the Black Sea region,[86] however, e.g., an inscription of a Colchian woman on a tombstone found in Athens contradicts this view.

---

[83] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 10 (in Georg.)

[84] Ot. Lordkipanidze. Classical World and Ancient Colchis. Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1966, p. 90 (in Georg.)

[85] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 229 (in Georg.)

[86] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, p. 123

Inscription of Colchian Woman on a Gravestone in Athens

A grave inscription (IG 22 9049) dated back to the Hellenistic period was discovered in Athens. The text of the inscription reads as follows:

Εὐφροσύνη Χαιρήμονος Χολκίς

The inscription is translated as "Euphrosyne, Kyremonos, Colchian woman".[87]

B. Grakov, who reads the inscription without commas and, therefore, believes that one person is meant here, thinks that Kyremonos is not the master (slave owner) of this Colchian woman, but the father (the form Χαιρήμονος – usually in such a context should denote the name of the father) and therefore Euphrosyne is a freed female slave, or the daughter of a freed slave.[88]

If we rely on this reading, it is noteworthy that Euphrosyne, who has received a Greek proper name, retains her ethnicity and is called also a Colchian woman. As for Kyremonos, we think it is more convincing to perceive him as the owner of Euphrosyne, because his ethnic origin is not indicated in the inscription. The fact that the Colchian woman has a Greek proper name and is not referred to only by an ethnonym, which was a fairly established practice in Athens, indicates that she was a freed female slave and her owner was, apparently, Kyremonos.

Accordingly, the fact that a Colchian slave woman with a Greek name, despite having a Greek proper name, still retains her ethnic origin is confirmed in Hellenistic Athens. This may indicate that Colchian slaves were rare in these times.

If we read the inscription as T. Kaukhchishvili has translated it (with commas), this tomb can be perceived as the tomb of three people: Euphrosynes, Kyremonos and a Colchian woman. They will also be slaves, and the third

[87] **T. T. Kaukhchishvili**. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 228 (in Georg.); **IG II² 9049.** Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690)

[88] I. T. Grakov. Materials for the History of Scythia in Greek Inscriptions. VDI. №3. 1939, p. 308 (in Russian)

one is called “Colchian woman” – she does not seem to have her own name. In this case, the burial of three persons together with a common epitaph is more characteristic to slaves, and a Colchian slave woman should be mentioned here.

In this case, we are dealing with the case of turning an ethnic name into a proper name, as it is confirmed in other inscriptions also.

Inscription on a Stele from Bosporus – "Philokomos, son of Kolkhos"

One of the inscriptions on a stele from Bosporan Kingdom dated back to the 4th c. BC informs us:

Φιλόκομος Χόλχο[89]

Translation is as follows:

"Philokomos, son of Kolchos".

T. Kaukhchishvili thinks, that Kolkhos is not an ethnic, rather a proper name while Philokomos is a Greek proper name with a clear Greek etymology.[90] She also paid attention that in Bosporan Kingdom as well as in Greek colonies in northern Black Sea coast population had different types of names, which is a testimony that Bosporus has trade and other relationship with many states, including Colchis.[91]

Some scholars also emphasize to the fact that a proper name "Kolkhos" (a Colchian) was only in the Black Sea region,[92] which is not quite accurate. The name Philokomos is also quite rare, it can be found only in several inscriptions mostly found in Attica.[93]

[89] Corpus of Bosporan Inscriptions. ed. by V.V. Struve, M. N. Tikhomirova, V.F. Gaidukevich, A. I. Dovatur, D. P. Kallistova, T. N. Knipovich. Leningrad, Nauka Press. 1965, N 230 (in Russian)

[90] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 229 (in Georg.)

[91] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 230 (in Georg.)

[92] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis. The Classical Quarterly. Vol. 39, No. 1. 1989, p.123

[93] IG I³ 1162, Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. 3rd edn. Berlin 1981, 1994. Fasc. 1, ed. David Lewis, Decreta et tabulae magistratuum (nos. 1-500); fasc. 2, ed. David Lewis and Lilian Jeffery, Dedicationes. Catalogi. Termini. Tituli sepulcrales. Varia. Tituli Attici extra Atticam reperti. Addenda (nos. 501-1517); Agora XV 406, Meritt, Benjamin D., and John Traill. The Athenian Councillors. «The Athenian Agora», 15. Princeton 1974; SEG 16:39, b, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003

Greek Inscription on a Stele from Bosporus "Madzis, son of Kolkhos"

One Greek inscription on a stele from Bosporan Kingdom dated back to the 4th c. BC informs us:

Μάζις Χόλκο[94]

and translation is as follows: "Madzis, son of Kolkhos".[95]

The name "Madzis" is estimated to be of Iranian origin by L. Zgusta.[96] The context and interpretation of this inscription is the same as of inscription on a stele from Bosporus – "Philokomos, son of Kolkhos" (see above).

---

94 Corpus of Bosporan Inscriptions. ed. by V.V. Struve, M. N. Tikhomirova, V.F. Gaidukevich, A. I. Dovatur, D. P. Kallistova, T. N. Knipovich. Leningrad, Nauka Press. 1965, N 200 (in Russian)

95 T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 229 (in Georg.)

96 L. Zgusta. Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste: Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved. 1955, p. 112

Eshera Inscription

A Thick bronze plate was discovered during Eshera excavations in 1975 by G. Shamba. It has a Greek inscription and initially had a relief frame. It was kept in the repository of Sokhumi Museum (№ 81-43). Several scholars dedicated papers to it.[97]

As T. Kaukhchishvili described, 38 fragments are preserved from the plate which are actually a very small and not substantial part of the artefact. 22 fragments have incised letters. Height of the letters is 0,5-0,8 cm, width – 0,5-0,7 cm. and thickness of the plate which bears the inscription is 8 cm.[98]

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated the inscription as follows:

№ 11 ΠΟΛΑΝΟ	πόλ[ιν] ἀνο[ικοδομεῖν] (or Ἀ]
№ 1[99] ΡΩΜΗΙΠΟΛΥCΤ	πόλ[λον]α νό[μιον])
ΔΥΝΑΣΘΑΙΑΥ	ρώμῃ πολυστ[όλῳ]
ΙΑΜΒΑΝΩΝΕΙΣ	[δ]ύνασθαι αὐ[τόν]
ΙΠΑΝΩΝΤΩΝ	[λ]αμβάνων εἰς
ΒΑΣΙΛΕΙΑΣΚΑ	ι πάντων τῶν
	βασιλείας κα[ὶ]
№ 2 ΙΝΑ	... ιν απ...
ΟΝΕΝΣ	... ον ἐν σ...
\ΘΩΣΙΤ	ἔ]λθωσι τ..
№ 3 ΑΜ	? ἅμ[αξα]
ΙΤΑΞ	[τῆ]ι τάξ[ει] ან [τῶ]ι ταξ[αίρχῳ]
ΕΤΩΟ	... έτω ὁ (? [ἀρχ]έτω ὁ)
ΑΜΝΟ	ἀμνὸ[ς]
ΟΥ	ου
№ 4 ΙΛ	ἐξελ[θεῖν]
ΕΞΕΛ	ὁ λιμ[ὴν]
ΟΛΙΜ	λε
ΛΕ	

[97] **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999. pp. 73-74 (in Georg.); **G. K. Shamba.** Eshera Town. Tbilisi, Metsniereba Press. 1980, p. 54-55 (in Russian); **T. S. Kaukhchishvili.** Greek Inscription from Eshera Town. In book: Historiographical Researches. Tbilisi. 1985, pp. 218-223 (in Russian)

[98] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999. p. 73 (in Georg.);

[99] № 11 seems to be the fragment of an upper part (E.K.)

№ 5 ... Γ		? ΠΕ
ΙΠΟΙΣ		[Πέμ]ποις
ΤΑ¯		τας
ˆ		ο
№ 6		
ΟΥ		ου
ΝΚ		... ν κ...
№ 7 ΥΜ(? ΥΝ)		ΞΥΝΙ G. Shamba, table LXXVI
ΛΥΓ		’ΛΥΙ „ „
AL		ΑΚ „ „
˃Υ		ΥΤ „ „
№ 9[100]		
ΤΟΥΣ		τοὺς
|ΟΡΘ		τὸ]ν ὀρθ[όν]
№ 10 ΕΞΟΙ·		ἐξοι[κιζω] ან ἐξοι[κέω]
ΙΣΙΞ		]οσι ξ[ένοις]
№ 12 ·ΝΙ	\ ΝΙ G. Shamba, ibid.	νι
/ΓΗΝΕ	ΤΗΝΑ „ „	ἀγήνο[ρος]
Λ		λ
№ 14 ._		τὸ ἁλ[ίπεδον] ?
ΤΟΑΛ		ὦνον τ[ὸν]
ΩΝΟΝΤ		
№ 17 ΟΛΥ		ὀλύ[μπιος] ?
№ 18 ΄ΣΗΡ		[τῆς] Ἡρ[ακλείας]
ΙΠΥ		[τῆ]ι πύ[λῃ] ან
		[τῶ]ι πύ[ργῳ]
№ 20[101] ΣΙΝΕ/		... σιν ἐλ[θεῖν]
ΛΕΙ		[βασι]λεί[ας]
Σ		... σ

„Rebuilding the city (or Apollo Nomius) with a big sea army. He can.. who took.. in… from all for the kingdom (or during the reign, or royal official) in… if the chariot (?) would come (would be arranged) or taksiarkhos…

[100] There are the remains of inscriptions on fragments № 8, 13, 15, 16, 19 but they cannot be differentiated fully

[101] Numbering of fragments follow as they are in the repository of Sokhumi Museum

should (or let him) lead (?) a lamb (?) coming out… harbor… to send (?) disaster direct, flat settling, desertification of the country (or in passive – settling)… foreigners (?), brave, obstinate coastal lowland (?), price, acquisition.. Olympian (?) gates of Heraclea. A tower… entering the kingdom (or during the reign or royal official).“

In T. Kaukhchishvili's opinion, inscription is like a state decree about either sea warfare, building process or it is about proxeny. [102] Based on letter outline it should be dated back to the 4th-3rd cc. B.C. [103]

I. Vinogradov reconstructed and translated the text in somewhat different way:

Fr.1

- - πόλι[ν - - -
- - ῥώμηι πολύ τις δб τι σ- δб τισ[αντ –
- - <δ>ύνασθαι αὐτ –
- - λ]αμβάνων εἰς π[όλιν - -
- - κα]ὶ πάντων τῶν - -
- -βασιλείας κα - - -
- - ς καὶ - - - - - -

Fr. 2

- - - ΙΝΩΙ - - - -
- - γέγ] ονεν ? ἐν Σ - -
- -῝Ινα δб ἐαν ἔ]λθωσι τ –
- - - - - - - - - - - -

Fr. 3

- - - ΑΝ - - -
- - ι ταξ - - -
-- έτω ο - - -
- - αν ηθ- - -
- - ετ - - - -

Fr. 4

--- ΕΞΕΔ--
--πόλιν - -
---ΛΕ - - -

[102] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 73 (in Georg.)

[103] T. S. Kaukhchishvili. Greek Inscription from Eshera Town. In book: Historiographical Researches. Tbilisi. 1985, pp. 218-223 (in Russian)

Fr. 5

- - ΙΙΕ- - -

- - ΙΠΟΙΣ - -

- - ΤΑΤ ? - -

- - - Ο - - -

Fr. 6

- -ΣΙ - -

- - ΟΥΣ - - -

- - ΝΚ - - -

Fr. 7

- - ΥΝ- -

- - ΛΥ - -

- - ΛΕ- -

- - ΥΠ ?- -

Fr. 8

- - ΣΘ - -

Fr. 9

- - κα[ὶ τούς - -

- - ἐπα]νορθῶ[σαι ? - -

Fr.10

- - - ΣΙΩ - -

- - ΙΙΟΣΖ - -

Fr. 11

- - ΑΝΟ - -

Fr. 12 and 13

- - - - - - - -

- ΟΙΑ ? τῆι τα –

- ΙΣΙ...Α - - -

- - - ΝΙ - - -

Fr.14

- - ΤΟΑΛ - -

- - ΩΝΟΝΕ- -

Fr. 15

--ΠΟΕ ?- -

Fr. 16
- - ΔΙ - -
Fr. 17
- - ΟΣΑ- - - -
- - π]όλιν ? - -
Fr. 18
- - ΣΙΙΗ - -
- - ΝΕΙΡΑ - -
Fr. 19
- - ΟΩ - - or - - ΘΩ - -

I. Vinogradov believes that the fragmentary condition of preserved part prevents us from precise reconstruction of the content, however based on some words, which definitely can be read, specifically ῥώμηι – "military forces, army" and λαμβάνων εἰς π[όλιν] – "took in the city" it is possible to assume that the text is a historical chronicle related to some military actions.[104] Moreover, he believes that Heraclea is not mentioned in the text, neither the text is an international agreement and, also it is unclear which "polis" or "kingdom" is mentioned here.[105]

M. Inadze thinks, that Eshera inscription was a document related to political events, more precisely, it is a contract, agreement between Dioscurias (Eshera) and Heraclea, the city in the Southern Black Sea coast, and also with Kingdom of Pontus. The document seems to be an agreement about military alliance and coordinated action against piracy in order to promote trade. [106]

I. Vinogradov believed that inscription is a detailed introduction, which tries to define the reasons of its issue, while the events may be related with military actions, on the other hand, none of the words are connected with international vocabulary which was used for writing agreements, royal decrees and laws.[107]

[104] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 597
[105] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern, 1997. p. 601
[106] M. N. Inadze. Towards the Interpretation of Eshera Inscription. *Kavkazsko-Blizhnevostochniy sbornik.* VIII. Tbilisi. 1988, p. 158 (in Russian)
[107] J. G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 601

Political status of Greek settlements is a matter of much debate in Georgian historiography. Eshera inscription is important evidence to make a claim. M. Inadze assumed, that according to Eshera inscription, Dioscurias was somewhat independent but in other ways dependent political unit and depended on locals in Hellenistic age. Dioscurias had its own economic base, its own land – *khora* which was controlled economically.[108]

Dioscurias is an independent finally formed polis from the 2nd half of the 4th c. BC. Different characteristics of *poleis* are:

- ✓ self-governannce
- ✓ desire and fight for internal and external sovereignty
- ✓ agora
- ✓ acropolis
- ✓ temples
- ✓ gymnasium
- ✓ theaters
- ✓ walls to defend the city
- ✓ its own coins
- ✓ sub-colonies
- ✓ political life
- ✓ political structure
- ✓ conurbanization/synoecism
- ✓ citizens
- ✓ its own production
- ✓ army and/or fleet.[109]

Dioscurias had majority of them and some of them are evident from Eshera inscription and therefore we will pay detailed attention to only those.[110]

As mentioned above, political struggle and strife for independence is an important aspect to argue the status of a settlement as a *polis*. Facts described in this inscription should be a reflection of this. The inscription shows that Dioscurias is fighting either against the locals or against another city, the fact

[108] M. Inadze. Greek Colonization of Eastern Black Sea. Tbilisi. Metsniereba Publishers. 1982, p. 176 (in Georg.)

[109] Concerning the characteristics and formation of *polis*: M. H. Hansen. Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State. Oxford: Oxford University Press. 2006

[110] Concerning the political status of Dioscurias see also: N. Phiphia. Hellenic Experiment in Western Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2014. (In Georg.)

is, the city tries to have strong external sovereignty. Its possible allies are Heracleans, although as we mentioned, I. Vinogradov doubted that Heracleans are mentioned in this inscription. However, this is not the decisive issue in our case. The most important is that Dioscurias which conurbanized territories around Eshera from the 4th c. BC tried to have an independent foreign policy, which establishes its status as *polis*.

Another argument which proves that Dioscurias is a polis, is that it has an army. This is evident from Eshera inscription and also, we should take into consideration discovery of the weapons in the 4th c. BC burials. Weapons are also discovered at Guad-ikhu burials.[111] Archaeological discoveries hint that Dioscurias had its own, perhaps small, but still an army. Together the artefacts unearthed during archaeological discoveries and Eshera inscription seem to help us argue the status of Dioscurias as *polis*.

In some cases, *poleis* also had their own fteet. Trade relationships with northern Black Sea coast defined the necessity to have ships. Eshera inscription mentions two words "harbour" and "departure". Also, it is interesting that as G. Tsetskhaldze assumed, amphorae made in Colchis were exclusively exported to the Northern shores of the Black Sea.[112] What we know for sure is that Dioscurias produced the vessels for export and such an export would require to have at least their own trade ships and if we connect this with the information from Eshera inscription we can tentatively presume the existence of a fleet. Although existence of a trade ships does not necessarily argue their use for military purposes, but again, still we can very tentatively argue the existence of a military fleet.

Dioscurias had its own defense system, it seems. Eshera inscription mentions the tower which seems to be used as a part of defense system. These towers might be built either from stone or wood, the material which was used in such humid areas, as Colchis, but it does not make the difference. Resident Greeks might have built them based on local conditions and even if there are some wooden buildings here, it does not minimize their importance and does not prevent us from arguing that Greeks living in this polis tried to have their own defense system here. So, we can tentatively argue existence of anoth-

[111] M. M. Trapsh, Works. vol. 2. Ancient Sukhumi. Sokhumi, Alashara Press. 1969, p. 249 (in Russian)

[112] G. R. Tsetskhladze, S. Y. Vnukov. Colchian Amphorae: Typology, Chronology, and Aspects of Production. The Annual of the British School at Athens. Vol. 87. 1992, p. 384

er characteristic of polis – its own defense system. The inscription itself is about defense from foreigners and the city seems to have the allies which also proves that its ruling elite tried to defend its independence.

The opinions of V. Licheli and G. Shamba about the belligerents should also be mentioned. V. Licheli believed that since neither Iberia, nor Colchis were so strong enough to have their own fleet, the ships mentioned in the inscription must belong to Bosporan Kingdom, however, one moment should be pointed out – locals are the intended audience of the inscription, therefore in case of foreign intervention and especially, of their victory, which possibly had an ephemeral effect, memorial inscription dedicated to them does not seem to be important for locals. [113] G. Shamba believes that the Heniochi Kingdom is the one involved in the events. [114] however, we believe their political activity in coastal line is less possible during such an early stage of Greek colonization.

Some scholars think about Pontic kingdom to figure in Eshera inscription,[115] and about Armenian chronicle to support the idea about Pontic intervention in Colchis and Iberia as far back as in the 3rd c. B.C.[116]

Indeed, very strange dynasty appears in "History of the Armenians" written by Pseudo-Moses Khorenats'i. 1) Alexander appoints Dareh's (Darius) nakharar (satrap) Mihrdat (Mithridates) to rule over the Iberians (Georgians); 2) king Valarshak alloted vitaxate of Gugark (Gogarene) to head of Mihrdat's descendants; 3) Mihrdat, one of the pitiaxes, a contemporary of Artashes and Tigranes (Armenian kings), fights Pompejus to defend Pontus in the name of

---

[113] V. T. Licheli. About the Interpretations of Eshera Inscription. In: Internatilonal Relations in the Region of the Black Sea in Ancient and in Medieval Times. Materials of 10th International conference – May 29 – June 3, 2001. Rostov-on-Done. 2002, pp. 33-34 (in Russian)

[114] G. K. Shamba. Ancient Greek Inscription from Eshera and the Issue of State Origini in Abkhazia. *Abkhazovedeniye – Istoriya, Arkheologiya, Etnologiya.* Sukhum. Alashara Press. 2006. pp. 38-42

[115] **G. Melikishvili.** To the History of Ancient Georgia. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1959, pp. 38, 47-48, 51, 277-278, 281 (in Russian); **G. Melikishvili.** Old Georgian, Armenian and Greek Historical Tradition and the Issue of the Origin of Kartli (Iberia) Kingdom. Bulletin of Department of Social Sciences of Georgian Academy of Sciences. Tbilisi. 1962. №2, pp. 221, 225-227 (in Georg.); **G. Melikishvili.** About the Issue of Ancient Population of Georgia, Caucasus and Near East. Tbilisi. Metsniereba Press. 1965. pp. 12, 14, 16 (in Georg.); **Studies in Georgian History.** vol. I. Tbilisi. Sabchota Sakartvelo Press. 1970, pp. 440, 442-444 (in Georg.); **Studies in History of Georgia.** vol. I. Tbilisi. 1989. pp. 253, 255-258, 262-263, 271 (in Georg.); **M. Inadze.** Towards the Interpretation of Eshera Inscription. *Mnatobi*. Tbilisi. 1988. №1, pp. 148-152 (in Georg.); **M. Inadze.** About the Relations Between Egrisi and Kartli (according to "Life of Pharnavazi"). Mnatobi. Tbilisi. 1989. №8, pp. 158-159 (in Georg.)

[116] The opinion of N. Phiphia and E. Kobakhidze about Eshera inscription was presented above while below starts T. Dundua's scholarly commentary

the Armenians; 4) taking advantage of chaos in Rome, Artashes attacks land between two seas (Asia Minor) and also Greece, with a large number of the ships; at last, he is killed by his own soldiers; 5) son of Mihrdat, named after his father, is captured by the Romans (Khorenats'i. II. 8. 11-12. 14-18).[117]

Quite similar information is preserved in "Armenian Geography". Here Artashes conquers the Greek islands in Aegean Sea, besieges the "famous castle".[118]

The Pontic dynasty of Mithridatids is presented in Pseudo-Moses' work, but ascribed to Georgian speaking Armenian province of Gugark (Gogarene). Why? To prescribe all the deeds of Mithridates VI Eupator to his ally Tigranes and also to king Artashes. How? Perhaps, seeing a formation of the theme Armeniakon in the early years of Heraclius rule, including also Pontus, why not to declare Pontus as subjugated to Armenia land in the past times?! Of course, there is no mention of Armeniakon in the narrative, as if the story passed on by mouth.

Then, what was to be done with the Pontic royal dynasty? Keeping in mind that, for example, according to Josephus, Mithridates, a contemporary of Tigranes, defeated by Lucullus, fled[119] to the Iberians, Pseudo-Moses transferred the whole dynasty into southern Georgian domains by that time subjugated to the Armenians. There the dynasty received new function as a fiction, that of pitiaxes of Gugark. They were ordered to defend Armenian Pontus from the Romans. And all the grand expeditions towards the West were headed by the Armenian kings.

For the same tendencies in "Armenian Geography" it could be also written by Pseudo-Moses in the 10s of the 7th c.

Those scholars who think Moses to rely on some oral tradition are quite sure about kingdom of Pontus to intervent into Colchis and Kartli/Iberia affairs as early as in the beginning of the 3rd c. B.C.

Those scholars who think about the notes of Pseudo-Moses to be merely a fiction name Lysimachus in the same context. He assisted Azo, a pretender to Iberian throne. Next pretender, Pharnavaz, was assisted by Seleucus, and he was victorious.

[117] Movses Khorenatsi. History of Armenia. Translation, introductory letter and remarks of Al. Abdaladze. Tbilisi, Metsniereba Press. 1984, pp. 107, 111-112, 114-116 (in Georg.)

[118] Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Texte Arménien traduit en Français par le P. Arsène Soukry, Mékhitariste. Venise. 1881, pp. 21-22

[119] Flav. Ios. Ant. Jud. XIII. 421; Josephus. Works. v. VII. Jewish Antiquities – books XII-XIV, pp. 438-441

Stamps of Dioscurias from Sokhumi

Handles (№78-12/1; 78-12/2) of some amphora found in Gvandra, Gagra district, were kept in Sokhumi Museum. Amphora was produced with local clay and it has a stamp. The inscription was first published by G. Shamba.[120]

According to T. Kaukhchishvili, the length of the stamp is 3.2 cm., the width – 2 cm. The sizes of the inscription itself are: length – 2,6 cm. width – 1,5 cm., height of the letters – 0,4-0,5 cm. and width – 0,5-0,7 cm. [121] The text is as follows:

ΔΙΟΣ

ΚΟΥ

T. Kaukhchishvili reconstructed the inscription as follows: Διοσκου[ρίας] – "Dioscurias" and assumed that this was the shortened form of the city name.[122] She dated the inscription back to the 4th-3rd cc. BC based on paleographic (Σ,Υ) and archaeological data.

G. Shamba pointed out that the stamp was done by someone who knew Greek well although the inscription is in reverse, so, he concluded that the artisan knew the letters well, but made a mistake.[123] Inscription is not in reverse form, it is in a mirror form. There is no mistake of the artisan. He made the stamp in positive, normal way to ease his job and put the inscription in a mirror way. Such handles with stamps are found in other places too (see Stamp on a Fragment of Amphora from Sokhumi). Therefore, it reinforces the idea that this is not the mistake of the artisan, rather it is a stylistic characteristic, a specific emblem Dioscurias used to mark its own production.

Production of amphorae with its own stamps is an indicator that Dioscurias had its own production center, which is an additional evidence to argue the status of Dioscurias as *polis*. Dioscurias is an independent *polis* from the

[120] G. K. Shamba. Stamps for Amphorae from Dioscurias. *Izvestya Abkhazskogo instituta yazika, literaturi i istorii im. D.I. Guliya.* V, 1976, pp. 149-157 (in Russian)

[121] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 77-78 (in Georg.)

[122] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 77-78 (in Georg.)

[123] G. K. Shamba. Stamps for Amphorae from Dioscurias. *Izvestya Abkhazskogo instituta yazika, literaturi i istorii im. D.I. Guliya.* V, 1976, pp. 149-157 (in Russian)

4th c. BC which is proven by direct and indirect evidences. Remains of several production ovens are found around Dioscurias with the fragments of such amphorae with stamps. This territory covers region between Sokhumi and Eshera. It seems, process of synoecism occurred around Dioscurias – the city absorbed different settlements and created a united production space. This process of synoecism alongside with the discovery of amphorae with stamps is evidence to argue Dioscurias status as *polis*.[124]

[124] See detailed explanation: N. Phiphia. Hellenic Experiment in Western Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2014. pp. 107-109 (in Georg.)

Stamp from Sokhumi on a Fragment of an Amphora

A fragment of amphora was found on a military base of Sokhumi. Artefact №69-31/ВГ-12. Two capital letters are written on it: **ΔΡ.** According to T. Kaukhchishvili's description, height of Δ is 1,3 cm., width – 1,3 cm. height of P is 2,5 cm., while width 1,3 cm. also. As she pointed out, such outline is characteristic for the different regions of the Greek world from 5th c. BC and they are used more frequently from 4th c. BC, [125] however, based on the archaeological context, she tends to believe that the fragment should be dated back to the 2nd-1st cc. BC. [126]

In our opinion, this inscription is a shortened form of the stamp of Dioscurias. It should not be forgotten that T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 5th-4th cc. BC from paleographic point of view. The fourth century BC saw the rise of local production in Dioscurias, which seems to be an attempt to establish their economic independence. Therefore, the inscription should be connected with this context.

---

[125] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 79 (in Georg.)

[126] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 79 (in Georg.)

Inscription of Magistrate/Astynome Borios

A handle of an amphora was found in Nokalakevi in 1987 during archaeological excavations. It bears Greek inscription, a stamp:

BOPYOCACT

NOMOY...

ΦOPMI

T. Kaukhchishvili reconstructed the inscription as follows:

Βόρυος ἀστ[υ]νόμου... Φορμίονος

of Magistrate /Astynome Borios… of Formion.[127]

Magistrate Borios is mentioned in several insciprions. Two of them are discovered on the territory of historical Moesia, specifically at Malak Polovets and Zborianovo (modern Bulgaria). Both inscriptions are identical: Βόρυ[ος] ἀστυ[νόμου] Ἀρτεμ[ιδώρου]. Scholars who published them suggested different dates: 325-250 BC for the one inscription, and 270-220 B.C. for the other. Two more inscriptions are known from Scythia Minor. Later this territory became part of Moesia. One has the following content: [ἀστυνόμου] [Βόρυος τ]οῦ [Ζεύξιος], while the other one tells: Βόρυος ἀστυνόμ[ου] Φ[ιλο]κ[ράτους]. Also, one more inscription known from Sinope mentions magistrate Borios. It is assumed that all artefacts with the name of magistrate Borios belongs to him. However, chronology of all these artefacts is quite wide – 4th c. BC – 2nd c. BC.

T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 4th c. BC based on letter outline.[128]

Since the stamp from Nokalakevi is of Sinopean origin, intense trade relationships in the 4th-2nd cc. BC is vivid between Western Georgian hinterland city with some city established by Milesians. Sinopean production would end up in the hinterland of Colchis via Greek colonies established on the shores of the Black Sea. Sinopean amphorae from roman era are discovered on the

[127] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Discovered by Nokalakevi Expedition. Nokalakevi-Archaeolopolis. III. Archaeological Excavations. 1983-1989. Tbilisi. 1993, p. 276 (in Georg.)

[128] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Discovered by Nokalakevi Expedition. Nokalakevi-Archaeolopolis. III. Archaeological excavations. 1983-1989. Tbilisi. 1993, p. 276 (in Georg.)

Georgian shores of the Black Sea.[129] Sinope provided with wine and olive oil not only the Black Sea region but almost all known settlements of that era.[130] Supposedly, they traded with the same products with us.

[129] D. K. Tezgör, N. Kebuladze, D.Lomitashvili, M. Zamtaradze. Les sites de Gudava et d'Ilori (Colchide): amphores de Sinope et amphores locales de l'époque romaine. – Anatolia Antiqua 15., 2007, pp. 197-214
[130] D. Dobreva. Thracian City Economy as Part of the Global Sinopean Wine Trade. Bulletin of the National Archaeological Institute, XLIV. Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identities" (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016). 2018

Vani Decree

Right fragment of the bronze plate was unearthed by Vani archaeological expedition in 1985 (see appendix 6). The plate lacks the beginning and the end. Today it is kept in Vani archaeological museum. Several papers were dedicated to it. [131] According to T. Kaukhchishvili's description, right side has a frame with a form of half-column. The preserved part of the plate is of the following sizes: height – 28 cm., thickness – 1 cm., width in the widest part – 12 cm. Letters of the inscription are written inside the two parallel lines. The letters itself are quite clear, with deepened dots inside, however the linking lines are not very deepened. Average height of the letters is 0,7 cm., width – 0,6-0,7 cm.[132]

26 lines can be differentiated on the fragment. The first ten lines are very damaged by fire and therefore it is difficult to read them, while the 21st-26th lines can be read better, for T. Kaukhchishvili its reading "is certain".[133]

T. Kaukhchishvili filled the gaps in the text and suggested the translation as follows:

(2) ὁ σώ[φρων? ος ὠ

(3) τῷ] παντὶ ὅσ[ια

(4) ἅπτοντα

(5)]ν ὁ τάφος σ[

(6) ἀ]πολειφθῆνα[ι

[131] **T. Kaukhchishvili.** Recently Discovered Greek Inscription from Vani. *Kartuli tskarotmtsodneoba*. VII. 1987, pp. 131-143 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 149-150 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Greek Epigraphy. Tbilisi, Logosi Press. 2000 (in Georg.); **S. Ramishvili.** Written Artefacts from Vani Archaeological Excavations. *Matiane*. Proceedings of the Center of History, Folklore and Ethnography in Vani. Vani. 2016. p. 45-47 (in Georg.); **M. Nasidze.** Graffito – a Small Aspect of Ancient Greek Culture. Aspects of the History and Theory of Culture Tbilisi. 2002, pp. 116-120 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Greek Inscription on a Bronze Plate from Vani. *Problemi Drevney Istorii Prichernomoriya*. Tbilisi. 1998, pp. 248-261 (in Russian); **O. Lordkipanidzé.** Vani, une Pompei géorgienne. Besançon. 1995; **O. Lordkipanidze.** Vani, ein antikes religiöses Zentrum des goldenen Vlieses (Kolchis). Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums. 42. Mainz. 1996; **M. Vickers.** Vani, Rich in Gold. New York. 2008, pp. 35-36; **J.G. Vinogradov.** The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, pp. 577-601

[132] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 149 (in Georg.)

[133] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 149 (in Georg.)

(7)]πον ἔχειν ἀ[

(8)]ουσι τοὺς ἐκγόνυς καὶ

(9) ποι]οῦντας τοὺς τὴν αὐτῶν

(10)]ους ἐν τοῖς γεγραμμέ[νοις

(11) χαραχ]θεῖσα καὶ τὴν στήλην

(12)]μηδὲ ...]ανοις μηδὲ ἀνεπιχειρήτοις

(13) κωλύειν κατὰ δύνα[μιν

(14) ἀκ]ολουθήσασι τοῖς γεγραμ[μένοις

(15)]ς αὐτῶν τε καὶ γυναικῶν

(16) καὶ τῶν λοιπῶν πάντων

(17) ο]υς ὁ ἐντάξει καὶ ὁ ποσεῖ (?)

(18) καὶ ἡ ἐν Σούρει καθημέ[νη στήλη

(19) ἡ] Γῆ καὶ ὁ Ἥλιος καὶ ὁ Μεὶς

(20) κ]αὶ πᾶσαι ἵλεως εἴη

(21) μηδὲ τ]είνασι μηδὲ ποιήσασι

(22) συ]μβουλεύσασι ποιῆσαι

(23)]οις πάντα τάναν[τία

(24) θε]οῖς τοῖς μεγίσ[τοις

(25)]ς ἄλλο μηθέν

(26) ἀσίτοις (?π]ᾶσι τοῖς)

„Wise.. (or moderate). fully pure, clean. began, started (some business). grave. burial. lag behind. has. descendants and from the ones who did (something of feminine gender, stela? – T.K.) in written, prescribed (in document which might be accusatory – T.K), cut (written) and stela. Neither some people nor invincible ones (or the ones who are impregnable). Hinder as possible. May them follow (what is prescribed). From them and from women. and from

the others who will add (insert) and who will count and the stela erected in Suri. The Earth and the Sun and the Moon. and All (feminine gender – T.K.). be merciful. Neither those who had in mind and nor those who did. They did it for counselor (or to counselors). Everything against it. Great gods. but nothing (just particle – T.K.). hungry ones (or to all of them)“.[134]

I. Vinogradov dedicated a very interesting paper to Vani decree. He proposed new translation and subsequently a new interpretation of the document. He also has an alternative view on the content of the document. His reconstruction and translation is as follows:

[- -
[- -]μένας
[- -[ε]ρὸν δὲ
[- -τῶι δὲ ἀπό]φαντι ὅσα
[ἐν τῆι στήληι γεγραμμένα ἐστὶν τὴννν γῆν] ἀργὸν τἄ-
[φορον ? εἶναι αὐτῶι δὲ τελευτήσα]ντι ? ὁ τάφος ἔ-
[ρημος ἔστω, τὰ δὲ τέκνα ὀρφανὰ α]πολειφθῆνα(ι)
[- - - - - - - - - - - - - -χαλε]πὸν ἔχειν α-
[- - - - - - - - - - - καταβ]αλεῖν (τ)οὺς ἐκγόνους καὶ
[- - - - - - - - - - τοὺς δὲ] πάντας τοὺς τὴν αὐτῶν
[λαχόντας ἀρχὴν τοῦ ἀκολ]ουθεῖν τοῖς γεγραμμὲ-
[νοις ἑκάστων τῶν ἱερῶν ? ἀμ]φὶς ἀραι τὴν στήλην
[χαλκῆν σὺν τοῖς γεγραμ]μένοις μηδὲ ἀνεπιχεί-
[ρητα εἶναι τὰ γεγραμμένα κωλύειννν κατὰ δυνα-
[τὸν πᾶσι τοῖς τε μὴ ἀκ]ολουθήσασι τοῖς γεγραμ-
[μένοις τοῖς τεε μετ᾽ ἀυτο]σαυτῶν τε καὶ γυναικῶν
[αὐτῶν τε καὶ τῶν ἐκγόνων] καὶ τῶν λοιπῶν πάντων
[φυλαξάτω ? δὲ ὁ .4-5.. ἱερε]ὺς ὁ ἐν Ταξει καὶ Ποσει
[.4-5..ἱερεὺς ὁ ἐν.4-5.. καὶ ἡ ἐν Σουρει καθημέ-

[134] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 149 (in Georg.)

[νη .5-6.. ἱέρεια. ὁ Ζεὺς καὶ ἡ] Γῆ καὶ ὁ Ἥλιος καὶ ὁ Μεὶς
[καὶ οἱ ἄλλοι θεοὶ πάντες τε κ]αὶ πάσαι ἵλεως εἴη-
[σαν τοῖς ἀκολουθήσασι τ' ἐμμ]είνασι μηδὲ ποιήσασι
[οὐδὲν παρὰ τὰ γεγραμμέναι] ἢ βουλεύσασι ποιῆσαι,
[τοῖς δὲ ταῦτα ποιήσασι τοιούτ]οις πάντα τάναν-
[τία εἴη, αὐτοὶ τε καὶ παρὰ πᾶσι θε]οῖς τοῖς μεγίσ-
[τοις ἐπικατάρατοι ? ἔιησαν καὶ πρὸς ἄλλο μηθὲν
[- τῶν τε προ-
[- -πᾶσι τοῖς
[- ΛΙ

„(1) …For him who repudiates all (that is written on this stele, let the land be) uncultivated and (barren, and after death) let the grave be empty, and the children) remain (orphans) …may he suffer over this… and may they destroy his descendants (?) and… (2) And may all those, who (gained) their (power) over the observance of these prescriptions, where possible prohibit the removal outside of this bronze (stele) with the aforesaid prescriptions from (every shrine) and prevent (these resolutions from being) infringed, forbidding (all those who do not) comply with these prescriptions to do this, (and also those who) are of the ilk and their wives' descendants and all other such people. (3) (May) the priest (ensure this observance), who is in Tazis and (the priest) Posei- and (the priestess) who has a residence in Suris. (4) (Zeus), the Earth, the Sun, and the Moon (and all other gods) and goddesses be merciful (to those who have observed and) upheld the truth, who have not perpetrated (anything against these prescriptions) and have not advised (those who perpetrated such things) to perpetrate them and may the latter be frustrated in all things (and may they be cursed before all) the very great gods and for naught else…“[135]

According to I. Vinogradov, the technique the inscription was done, letter outline (A with linear point, Z with linear vertical line, Θ and O being shorter in a space between lines, K with wide diagonal lines, M with no

[135] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 583

parallel marginal lines, N with virtual line making a square etc.) and good, literate Greek indicates that it was written by a Greek artisan of Hellenistic Period and the inscription should be dated back to the early Hellenistic Age – 4th-3rd cc. BC.[136]

In T. Kaukhchishvili's opinion, the text is a legislative document of the temple and here we can find some provisions: Everybody should be pure to pursuit something. They should clean themselves in case they have done something concerning the burial of the dead, also their descendants should clean themselves. This document was incised on a stela and was directed also against those with whom it is difficult to come to some terms. The document calls the parish – the men (?) as well as women (and they seem to be of the same circle) and to all the rest (representatives of other circle, or social class) to follow what is established by the document. There is a special point about adding a new content in it. Stela is erected in Suri (Surion/Surium) which is the Hellenistic era name of Vani. Also, here we have a prayer to the triad of gods (the Earth, the Sun, the Moon who are worshipped in Suri). One of the gods is asked to be merciful. This mercy does not spread on people who did something wrong (something banned by this decree). Counselors established that those who will do something against the document should not be aided by gods and they should experience every type of hardships.[137]

T. Kaukhchishvili dated back the inscription to 3rd c. BC based on letter outline (Ω, Σ, M, B, P, E, Γ...) and linguistic norms (μηθέν; ἀνεπιχείρητοι)[138], while the archaeological context is of late Hellenistic Age.

Different opinions exist concerning the deities mentioned in the inscription. T. Kaukhchishvili gave her ideas concerning the deities in her first publication of the inscription. She believed that ἡ Γῆ (the Earth) is either a daughter of chaos, wife of Uranus or other local god, ὁ Ἥλιος (the Sun) is the Sun god, who was sometimes identified with Apollo, Hercules, Zeus, Dionysus in classical Greek world, ὁ Μηίς is a moon good of Anatolian origin who was

---

136 J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 581

137 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 150 (in Georg.)

138 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 150 (in Georg.)

worshipped in Attica from 4th-3rd cc. BC but only by metics and by slaves.[139] M. Nasidze connected the cult of ὁ Μηίς with the cult of Hecates.[140]

I. Vinogradov believed that ὁ Μηίς was a local cult and also, he believed that reference to the four gods instead of a traditional triad was a local influence, although the inscription itself, vocabulary, content and other cultural traits seemed undoubtfully Greek for him.[141] In his opinion, Vani upper classes tried to pay some homage to international situation. [142]

Cult of astral deities is quite well studied in Georgia and we have only one additional comment concerning this. Ethnographic materials are primary sources to study astral cults. One specific poem is very symptomatic. The material is written down in Samegrelo and is known in Georgian translation from Megrelian. English translation is as follows:

"The Sun is my mother, the Moon my father, these small stars are my siblings".

Recently, during an ethnographic expedition we encountered one previously unknown version of the poem connected with astral deities. It mentions all deities whose names are connected with week days (*Tuta, Takha, Juma, Tsa, Obi, Sabatoni, Bzha*),[143] including astral deities and at the end calls them "our deities, our gods" finishing the text with the phrase "I would die for you". As it was pointed out above the poem starts with the reference to astral deities including the Sun and the Moon and prayer to them follows.

The unknown deity mentioned in the inscription could be the same deity which is mentioned in other Vani inscriptions and we can understand that Suri or part of it was built in the name of this god,[144] however this is a tentative suggestion.

I. Vinogradov's translation is very interesting from one point of view: the content of Vani decree reminds very much one ethnographically well-known

---

139 T. Kaukhchishvili. Recently Discovered Greek Inscription from Vani. *Kartuli Tskarotmtsodneoba*. VII. 1987, pp. 139-140 (in Georg.)

140 M. Nasidze. Graffito – a Small Aspect of Ancient Greek Culture. Aspects of the History and Theory of Culture Tbilisi. 2002, pp. 116-120 (in Georg.)

141 J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 591

142 J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 594

143 There is also another version of this poem where we can find shortened names of the gods: "*Tu, Ta, Jim, Tsa…*"

144 Compare: O. Lordkipanidze. The City of Vani. *Tsiskari*. N 7. 1968, pp. 133-143 (in Georg.)

tradition in Samegrelo (Western Georgia) – the so-called "asking justice to the icons" (see Supplication to a Goddess from Vani). It seems legal regulation was one of the functions of Vani temples – you could ask its priests to find justice for you and therefore, in this specific case, it is symptomatic, that Vani priests had to upheld with the provisions of decree and control its execution. On the other hand, formula of the curse and the practice of its control by the priests seems to be the early example of the practice ethnographically preserved till today in western Georgia.

The Greek inscription from Vani/Surion shows astral triad[145]. Astral triad is also on the Colchian money ("Colchian tetri").

Within the Colchian tetri coin group eight types can be distinguished.[146] The question of the local genesis of all the types should be answered in the following manner:

1) II type hemidrachm (Obv. Archaic female head; Rev. bull's head) was issued in Colchis. The topography of findings attests to this fact – they were found in their thousands in West Georgia, whereas beyond the territory only several dozens.

2) III type didrachm (Obv. Archaic female head; Rev. bull heads each in quadratum incusum) is a typological prototype of those coins with female and bull heads, whereas hemidrachm is a much simpler variant with only a bull head. Archaic style of both types links them to each other and makes it the product of the Hellenic political organization of the Colchian economic-geographical region.

3) II type didrachm (Obv. Archaic female head; Rev. identical heads in two quadratum incusum) resembles the previous type. Reverses might seem different, however below we will stress a typological synthesis of a female figure with a bull on the reverse of the I type didrachm. This means these two figures are synonymous categories. The typology of archaic female head and the topography of findings again draw our attention to the Hellenic poleis of Colchis.

[145] The opinion of N. Phiphia and E. Kobakhidze about Eshera inscription was presented above while below starts T. Dundua's scholarly commentary

[146] **T. Dundua, G. Dundua** et al. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts)

4) Hemitetartemorion from Pichvnari (Obv. Archaic female head; Rev. crane) is in thematic harmony with other nominals, and here is that is why:

a) II type didrachm shows triomorphic Hecate.

b) III type didrachm shows triomorphic and zoomorphic Hecate.

c) II type hemidrachm's typology is also identical.

Thereby everywhere is the moon attribute.

As to the typology of hemitetartemorion, very symptomatic is a long-feet bird's and lotus' Cypriotic (depicted on ceramics) synthesis; the latter is the attribute of the goddess of fertility, whereas the crane was its synonym. The goddess of fertility in Colchis was at the same time the goddess Hecate.

5) The iconography of this functional synthesis is represented on the reverse of the I type didrachm:

a) naked female figure is associated with the cult of fertility;

b) bull's head is an attribute of the moon;

c) ὁ Μείς cult was popular in the hinterland, whereas in the seaboard territories – ἡ Ἑκάτη cult. The variant of the bilingualized Phasis is a hermaphrodite synthesis – here the Moon has two genders, one, as the Greeks think about the Moon, next, the Colchian perception. The typological peculiarities, topography of findings, astral thematics (Obv. lion as a symbol of Apollo/ Helios; the latter's hermaphroditization is another aspect of Apollo's merge with the local female Sun. The lion is indeed a hermaphrodite – with the mane and the tits. These two gender categories are iconographically realistically depicted on, for example, the I type Colchian hemidrachm or the Milesian numismatics) link this type to the above-mentioned material.

6) The so-called Colchian drachm (without the indication of the place of discovery) (Obv. Lion's head facing; Rev. bull's head) held in the Kutaisi Museum is typologically and thematically linked to the very didrachm.

7) The same can be said about the I type hemidrachm (Obv. Lion's head; Rev. lioness' protome), where the sun's hermaphrodite perception is depicted. The topography of findings attributes this piece to the Colchian genesis.

8) We do not know about the places where the tetradrachms were found. However, the typological parallels with the I type hemidrachm are quite evident; the theme is traditional: Apollo-lion-Sun/Pegasus-Moon.

The lion depicted on the so-called tetradrachms, I type didrachms and

the I type hemidrachms is analogous with Milesian (Greek city in the Asia Minor) numismatics. Lion is Miletus' state emblem and is depicted on local coins. The depiction of lion is very characteristic to the Greek numismatics and in different geographical location it has various functions. But in Milesian numismatics, as scholars unanimously agree, lion's figure is linked to the Apollo's cult. Moreover, the coins from Miletus' colonies too depict lion's figure (for example, coins from Panticapaeum – modern Kerch). The same can be said about the I type Colchian didrachm. The lion depicted on the latter repeats in every detail the lion on Milesian numismatics. Identical are the lion heads on the so-called Colchian tetradrachm and the I type hemidrachm. Despite the fact that the facing lion depicted on the so-called drachm is without analogy, iconographically it is associated with the "Colchian tetri" group.

It is well known that Miletus' main deity was Apollo (many-faceted deity, but for the moment we are more interested in the fact that he was a protector of the roads, merchants and sailors). Also quite well known fact is that the colony was linked to its metropoly primarily through a religious cult; the same deity was worshipped in both colony and metropoly.

In 1899 near the Kuban river in Zubovka village a silver cup with the following inscription was found: "I belong to Apollo-Hegemon, which is in Phasis". The inscription dates to the 5th c. B.C., or the beginning of the 4th one. All the scholars unanimously agree that the cup was dedicated to the Apollo's temple which presumably existed in Phasis. Therefore in Phasis, as in all other colonies, the Milesians introduced Apollo's cult. It should also be emphasized that it was Apollo-Hegemon's temple meaning it was the colonists' deity.

The lion depicted on the Colchian tetri is associated with both Apollo's cult and the main deity of the Georgian pantheon – Sun. Colchian tetri belongs to a synthesized category.

The above arguments give us every reason to suppose that the Colchian tetri with the depiction of lion belongs to the mint of Phasis.

As to the so-called tetradrachms, despite some difficulties with their attribution, as we noted before, the lion depicted on the obverse is typologically and stylistically identical especially with a lying lion of the didrachm from the Colchian numismatics. However the protome of a winged Pegasus

depicted on the reverse is without any analogy. By the connection of the II type didrachm (Obv. Archaic female head to the right within the linear circle; Rev. Identical heads facing one another each in quadratum incusum), III type didrachm (Obv. Archaic female head to the right within the linear circle; Rev. Two bulls' heads facing each other each in quadratum incusum), reverse of the so-called drachm (Obv. Lion's head facing; Rev. Bull's head to the right in quadratum incusum) and the depiction of the II type hemidrachm (Obv. Archaic female head to the right within either linear circle or in border of the dots; Rev. Bull's head to the right within the linear circle) with the Hekate cult it is possible to explain the meaning of the Pegasus depicted on the reverse of the so-called tetradrachm. Still, this type does not belong to the overall typology of the Colchian tetri.

What does the most widespread iconography (female and bull heads) of the Colchian tetri mean? To answer the question, it is important to define the figure depicted on the I type didrachm (Obv. Lying hermaphrodite lion to the right/left with a head turned back; Rev. Kneeling female figure with a bull's head to the right/left in quadratum incusum). Although it is a very difficult problem to solve, still some hypotheses can be proposed.

The resemblance between a bull's head depicted on an ordinary type of hemidrachm and the kneeling female's bull head had already been noticed by some scholars. This allows us to associate them iconographically. Considering the above-mentioned, prominent Russian scholar A. Zograff posed an important question: is the typological changeness of Colchian tetri the result of a gradually changing perception about the deity? This is an important observation. Indeed, it is possible that this depiction differentiation in the 5th c. B.C. initially gave us the II type didrachm (Obv. Archaic female head; Rev. Two identical archaic female heads facing each other), then – III type didrachm (Obv. Archaic female head; Rev. Two bull heads facing each other). It is worth noting that this changeness of archaic female and bull heads on the reverses of the II type didrachm and III type didrachm is not accidental. Moreover, it means they are equivalent. Then comes the II type hemidrachm with archaic female and bull heads.

Bull usually is associated with the Moon deity. In Antique mythology a three-headed deity (three-headed deity depicted on the II type didrachm)

which also plays the role of the Moon deity is Hecate, ancient Oriental cult adopted in Greece. Exactly this deity's three heads are depicted on the II type didrachm. Thereby a link among several types of coins of Colchian tetri is established.

Considering all the above-mentioned, Georgian scholars D. Kapanadze and I. Shengelia identified three heads depicted on the II type didrachm as a three-headed Hecate and linked it to three phases of the Moon.

Thus the existence of the Hecate cult was a real fact. Moreover, if it is possible to draw typological connections between the Hecate cult and the Colchian tetri, then it is easy to explain the meaning of a Pegasus (which does not fit into the overall type of the Colchian tetri) depicted on the reverse of the so-called tetradrachm. Among other many functions, Hecate was also a protector deity of horse-raising. A tentative hypothesis can be proposed: this is another reflection of the Hecate cult.

Also noteworthy is the fact that one of the main figures of the Georgian pagan pantheon was the Moon deity (according to the Georgian scholar Iv. Javakhishvili, the Moon played the role of the main deity in the beliefs of the ancient Georgian tribes). Hecate unified in herself functions of the Moon deity too. Moreover, according to various historical researches, the Hecate cult was also quite popular in Miletus. It is possible that the Greeks who came from Miletus perceived the local Moon deity as Hecate and depicted her on the so-called Colchian coins.

Supplication to a Goddess from Vani

A scratched Greek inscription is on the eastern side of a pillar, possibly an altar in the gates of ancient Vani (see appendix 7). As T. Kaukhchishvili described, "the inscription is on 118 cm. above the ground. It is performed on the left side of the sliced stone. Height of the inscription is 14 cm., width – 2,5 cm. Height of the letters except from longest and narrowest letter P is 2-2,5 cm., and the width is almost the same (1,5-2 cm.). There is a sign of shortening – a dot (.). Each line has only one letter."[147] The content of the inscription is as follows:

AP. ΩANACA

As for the reconstruction, T. Kaukhchishvili read and translated it as follows:

ἀρ[άομαι] ὦ ἄνασ[σ]α

I beg you, the goddess.[148]

Therefore, T. Kaukhchishvili assumed that the person who performed the inscription was praying, more precisely begging something to goddess whose statue perhaps, was on the altar.[149] She also pointed out another version of reading and translation in footnotes (№34). She believed that it might be the shortened version of the name of a Greek vengeance goddess (Ἀρά) or it might be connected with the name Ἄρσανς who appears in another inscription here. This version seems trustworthy, since another inscription discovered nearby and performed from the right to the left mentions the name of an artisan – Ἄρσανς twice. The direction of the writing seems to indicate covert style[150] – the dot after AP seems to be the indication to shortening.

I. Vinogradov also believed that the first part of the inscription should contain the name APCANC since such shortening is not known from other Greek inscriptions. He also believed that this inscription is connected with other inscriptions of APCANC found here and is closely related to Georgian

[147] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 148 (in Georg.)
[148] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 148 (in Georg.)
[149] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 148 (in Georg.)
[150] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 148 (in Georg.)

name – Arsen.[151] The samples from the databases of Greek inscriptions do not provide us with words with such combination of letters from any of the inscription. This is the unique case. On the other hand, local social and religious practice may provide us with specific explanation about the issue.

T. Kaukhchishvili in her early publication of the inscription offered a detailed paleographic analysis. She also supported her idea that the inscription was performed on a stela – she indicated that the inscription was performed from up to down and explained that such inscriptions are called κιονεδόν – pillar inscriptions.[152] She also suggested other translations of the word ἀράομαι: **„I beg you / I beseech you/ I pray to you/ I wish/ I curse“.** [153] The last version captured our interest. Practice of "asking the justice to the "icons" (or gods)" was widely accepted practice in Western Georgia until recently, until post-communist revival of orthodox Christianity, in rare occasions, even now. The form, content and the practice of this ritual is inherently pre-Christian, therefore its origin should be connected to pre-Christian era.[154] The practice of the so-called "asking the justice to the icons (or gods)" was used to identify the guilty person in society. For example, if someone lost anything, the person who suffered from the loss would ask "icons" or in some cases, to specific artefacts, like stones in public to punish the thief – make him/her mad and start to shout the name of the person who he/she robbed. People believed that this form of justice actually was working and its effectiveness was connected with the publicity of the ritual. The subconscious fair of the curse would make the guilty person to publicize himself/herself and his/her actions. This inscription might have served this purpose: the author of the inscription asked the goddess to punish, to damn someone. Vani was an important city of temples and such rituals usually were conducted only in such important places.

[151] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 577

[152] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions of Vani. Proceedings of Georgian Soviet Republic Academy of Sciences. XLVIII. №1. 1967, p. 256 (in Georg.)

[153] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions of Vani. Proceedings of Georgian Soviet Republic Academy of Sciences. XLVIII. №1. 1967, p. 256 (in Georg.)

[154] Concerning the topic see detailed research: **N. Phiphia, K. Tsimintia.** Some Practices Connected with Faith and Beliefs in Samegrelo ("Khvama": "Okhvameri" and "Dunapiri"). Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. 2017. XII. (In Georg.); **K. Tsiminitia,** „Asking Justice from the Icons" in Georgia. The paper was performed to obtain BA degree in ethnology. Tbilisi. 2015. on manuscript rights (in Georg.)

T. Todua believed that ἄνασ[σ]α was the patron deity of Vani-Surioni[155]. S. Ramishvili also connected the inscription and nearby discovered white marble fragments to patron deity of Vani.[156] Additionally, T. Todua connected this goddess to anonymous copper coins struck in Vani with the effigy of lotus. Depiction of lotus is connected with the cult of Isis, who was merged with the cult of Aphrodite in the kingdom of Pontus. T. Todua believed that it was the goddess of water, protector of rivers.[157]

This is also interesting, since practice of a "asking the justice" from gods, or from "icons" is sometimes performed not in the temples, but near the rivers. Ethnographic materials studied by us during our ethnographic expedition in Western Georgia in 2015[158] revealed different forms of this practice, including the one performed near rivers by virgins – they "prayed for justice" – in its essence, they cursed the guilty person and later vowed celibacy. Since this practice in general has very pre-Christian character, we can imply that such practice existed in ancient Colchis, before conversion to Christianity. We can tentatively speculate that this inscription from Vani – a prayer to Vani goddess gives us an interesting information about the existence of such practice in Ancient Colchis and the translation of the text should be as follows: "I curse (someone), oh, goddess".

---

[155] T. Todua. "ANACCA ΣΟΥΡΙ" – the Patron Deity of Vani-Surion. Kartvelologi. 22(7). Tbilisi. 2014 (in Georg.)

[156] S. Ramishvili. Written Artefacts from Vani Archaeological Excavations. Matiane. Proceedings of the Center of History, Folklore and Ethnography in Vani. Vani. 2016, p. 45 (in Georg.)

[157] T. Todua. "ANACCA ΣΟΥΡΙ" – the Patron Deity of Vani-Surion. *Kartvelologi*. 22(7). Tbilisi. 2014 (in Georg.)

[158] We worked on ethnographic material about the curse and the practice of "asking the justice from gods" in 2015 in Samegrelo alongside with an anthropologist K. Tsimintia

Arsans' Inscriptions from Vani

Arsans inscription is close to the so-called "supplication/prayer" to Vani goddess. According to T. Kaukhchishvili, horizontally written one-line inscription is close to above mentioned inscription (see appendix 8). It is written from left to right and is scratched on the inner side of northern wall of small pre-Christian chapel built as an appendix to the main gates of the temple and is on 136 cm. above from the ground. Another inscription is 20 cm. down from the first one, after 1-2 stones and to the west of it. It has the same direction – from left to the right. Second and third letters are distorted. Both inscriptions have the same content:

APCANC

This should be the proper name "Arsans".[159] She published in inscription in 1967.

The scholar pointed out that the name is mentioned only in Vani inscriptions however she pointed out similar names – Ἄρσανος (Diod. Sicul. 17, 6); Ἀρσᾶς (Oxy, VII, 1063, II (II-III); Ἀρσάις (Teb. I, 121, 109). She paid much attention to the manner of writing unusual for Hellenistic Age which is determined by an attempt to write in covert manner and is supposed to hint the name of an artisan, or of a builder.[160] Other scholars also believe that it is a male name.[161] I. Vinogradov connected it to Georgian male name "Arsen".[162]

T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 4th-3rd cc. BC based on paleographic characteristics (open ω, round σ, outline of ν, α with broken arms (i.e. hastas), and general style of the inscription.[163]

---

[159] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions of Vani. Proceedings of Georgian Soviet Republic Academy of Sciences. XLVIII. №1. 1967, pp. 253-258 (in Georg.)

[160] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. Tbilisi, Logosi Press 2009, p. 148 (in Georg.)

[161] S. Ramishvili. Written Artefacts from Vani Archaeological Excavations. *Matiane*. Proceedings of the Center of History, Folklore and Ethnography in Vani. Vani. 2016, p. 45-46 (in Georg.)

[162] J.G. Vinogradov. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern. 1997, p. 577

[163] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 148-149 (in Georg.)

Vani Inscription on the Southern Outer Wall of the Pagan Temple

There is a small trace of a Greek inscription on the southern outer wall of a small pre-Christian temple built as an appendix to the wall of the city gates (see appendix 10). The inscription is 143 cm. above the ground, on the second stone from above. The length of the inscription is 14 cm. T. Kaukhchishvili reads the following letters between lines:

+A+..P...PΛ

The scholar could not reconstruct the whole inscription but pointed out that based on letter outline it might be dated back to the 4th-3rd cc. BC.[164]

Despite the fact that this inscription is fragmentary, in our opinion, its connection with Vani Arsans inscriptions, also with inscription dedicated to Vani goddess is quite vivid.

The inscription is not legible as of today – during our expedition in Vani in 2022, we observed that it was almost completely erased.

[164] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscription in Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 149 (in Georg.)

Dedatos' Inscription

Golden ring is kept in the repository of Georgian National Museum. It was found as a part of grave goods of a noble warrior from Vani in 1969 (see appendix 10). A goddess is depicted on it and it bears Greek negative capital letter inscription:

ΔΕΔΑΤΟΖ

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated it as follows: Δεδατος Dedatos

Dedatos is presumed to be the owner of the artefact.[165]

The name – Melabes alongside with other names attested in Vani are considered as local proper names by S. Ramishvili based on the fact that they are not known from the Greek world.[166]

The inscription was published by Margarita Lordkipanidze.[167] Based on the analysis of the inscription and the artefact itself, she dated back it to the first half of the 4th c. BC. T. Kaukhchishvili proposed 4th-3rd cc. BC as a proper chronology based on letter outline (angular E, A with right linking line, fragment of Σ and inclusion of small o in a bigger letter).[168]

According to O. Lordkipanidze, the artefact is a sealing ring.[169] In his opinion, Vani region achieved some political independence in the second half of the 4th c. – first half of the 3rd c. BC when Colchian kingdom was weakened. New rulers might have called themselves even the kings and Dedatos could be one of them. Fragments of clay stamps dated back to the 4th-3rd cc. BC. which reveal the names of the kings (for example Βασιλικὴ Μηλάβες) might serve as an indirect indication and evidence of this.[170]

---

[165] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 150 (in Georg.)

[166] S. Ramishvili. Written Artefacts from Vani Archaeological Excavations. *Matiane*. Proceedings of the Center of History, Folklore and Ethnography in Vani. Vani. 2016, p. 46-47 (in Georg.)

[167] Margarita Lordkipanidze. Archaic and „Archaic Stylized" Sealing Rings from Vani. Vani. II. Edited by O. Lordkipanidze. Tbilisi, Metsniereba Press. 1976, pp. 135-137 (in Georg.)

[168] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 150 (in Georg.)

[169] O. Lordkipanidze. Vani, the Ancient Religious Center of Colchis Rich in Gold. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401, p. 22 (in Georgian and German)

[170] O. Lordkipanidze. Vani, the Ancient Religious Center of Colchis Rich in Gold. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401. p. 24-25 (in Georgian and German)

Melabes' Inscription

A clay fragment of local production from Vani bears a Greek stamp (see appendix 11):

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΜΗΛΑΒΗ.

T. Kaukhchishvili reconstructed the inscription and proposed the translation:

βασιλική Μηλαβης Of royal (production)/of king Melabes (a proper name?).[171]

She dated the inscription back to 4th-3rd cc. BC based on letter outline however the fragment is discovered in the 2nd-1st cc. BC layers.[172] Possibly, it was of second-hand use.

Every known sample of this stamp has another stamp on it with the following content MHNO. It seems here we have another name – Meno. Visual analysis assured us that in fact here we have not two different stamps but one stamp with two names. Both stamps have the same form on all samples of pottery, all have the same direction, therefore they do not represent two different stamp, rather they are part of one. Thus, on the one hand we have well-known inscription and on the other hand another name (?) on it – Meno.

O. Lordkipanidze used this inscription as an evidence to argue that Dedatos ring was a sealing one. [173] According to him, Vani region achieved some political independence in the second half of the 4th c. – first half of the 3rd c. BC when Colchian kingdom was weakened. New rulers might have called themselves even the kings and Dedatos could be one of them. Fragments of clay stamps dated back to the 4th-3rd cc. BC. which reveal the names of the kings (for example Βασιλικὴ Μηλάβες) might be indirect indication and evidence of this. [174]

[171] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 151 (in Georg.)

[172] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 150 (in Georg.)

[173] O. Lordkipanidze. Vani, the Ancient Religious Center of Colchis Rich in Gold. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401, p. 23 (in Georgian and German)

[174] O. Lordkipanidze. Vani, the Ancient Religious Center of Colchis Rich in Gold. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). s. 353-401, p. 24-25 (in Georgian and German)

T. Lezhava did not believe that Melabes was a royal name.[175] The names – Melabes, Oradzos, Khorsip, Dedato, Meno, Ermo…, Kh-Kha attested from inscriptions and graffiti in Vani are considered as local proper names by S. Ramishvili based on the fact that they are not known from the Greek world.[176]

[175] T. Lezhava. Greek Stamps Found in Vani. Mnemosine, student works in Greek and Latin studies. №4. 2009-2011, pp. 165-166

[176] S. Ramishvili. Written Artefacts from Vani Archaeological Excavations. *Matiane*. Proceedings of the Center of History, Folklore and Ethnography in Vani. Vani. 2016, p. 46-47 (in Georg.)

Oradzos' Inscription from Vani

A local production tile fragment from Vani has a Greek stamp (see appendix 12):

ΟΡΑΖΟ Ὀράζο,

T. Kaukhchishvili reconstructed the inscription and suggested the name on it:

Ὀράζου of Oradzos.[177]

The stamp was dated back to the 4th-3rd cc. BC based on letter outline. It was found in the 2nd-1st cc. BC[178] layers and supposedly was of second-hand use.

It is notable that the name "Oradzos" is not known from any other Greek inscription. In our opinion, it might be the part of the verb αγοράζω. The verb has several meaning: "to transfer, give, occupy the market place, buy at market place, go to agora" [179] In this particular case, it should be connected with a market place and buying something. This word as a part of the verb is attested in at least 16 Greek inscriptions. However, this is just a tentative suggestion.

177 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 151 (in Georg.)

178 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 151 (in Georg.)

179 A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott. Revised and Augmented by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars. with a revised supplement. Oxford, Clarendon Press. 1996, p. 14

Inscription of Histieos and Astynome Cyrus from Vani

A Sinopean amphora was found in Vani in 1969 during archaeological excavations. The amphora has a three-line inscription on one handle in right-angle notch. A vertically depicted emblem – an eagle catching the dolphin is also present on the right side of inscription. The content is as follows:

Ἱστιειου
ἐπι Κύρου
ἀστυνομου

The inscription can be translated as follows:
of Histieos
of Cyrus
astynome

Archaeologists dated the inscription back to the 4th c. BC, most probably 360-320 BC based on archaeological layer and also on Grakov's classification of Sinopean stamps. [180]

Both names are given in somewat specific way in inscription – usually first we have the name of a magistrate[181] and then the other proper name, while here we have the opposite case. The issue of an emblem was also a debatable – whether it represents a specific artisan or a city.[182] Since the emblem is also on the work of other artisans it seems it belongs to the city of Sinope.[183]

It should be noted that the name Histieos is quite rare – we know it from only eight inscriptions, three of them are discovered on sicily and unique ones are from Cos, Rhodes, Thera, Delos and Kallatis. Anyway, the name is rare, however still known from Greek prosopography. The name Cyrus is oriental, however it can be found in about 100 inscriptions from the Greek world.

[180] Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze, V. Tolordava, A. Chkonia. Archaeological Excavations in Vani in 1969. Vani. I. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972, p. 209 (in Georg.)

[181] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 84 (in Georg.)

[182] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 84 (in Georg.)

[183] See details: R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 84 (in Georg.)

Stamps Found in the Burial of a Warrior from Vani

Two amphorae of the so-called Solokha II type found in warrior's burial in Vani have a stamp. Two letters can be differentiated on one of them EY – it also has an emblem.[184] This combination of letters may suggest many version, so additional comments on this stamp is not possible.

[184] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 87 (in Georg.)

Stamps of Heraclea from Vani

An amphora was found in Vani during archaeological excavations on the lot №86, in the layers of the so-called white building where the material of no later than 4th c. BC can be found.[185] The amphora has a two-line stamp and each line includes three-letter inscription:

ΚΑΛ

ΛΙΑ

The first word according to R. Puturidze should be the name of a potter – Kalias,[186] while we believe that both lines are part of this names, only one letter is missing. This name is also quite widespread on Greek world – it can be found in more than 1000 inscriptions.

One more stamp of Heralcea was found in Vani, which has an inscription NI.[187] R. Puturidze believes that this should be the name of an artisan and suggested some possible names: Nikanor, Nikag, Nikarkhos, Nikasagora, Nikasibulos, Nikasion, Nikeas, Nikomedes, Nikosthenes, Nikostratos etc. however since such a shortening is not attested on Heraclean stamps, the issue still was left undecided.[188]

.

[185] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 87 (in Georg.)

[186] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 87 (in Georg.)

[187] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 87 (in Georg.)

[188] R. Puturidze. Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, p. 87 (in Georg.)

Stamps of Heraclid from Vani

Fragments of a tile were discovered during the cleaning of a temple with mosaic floor, during archaeological excavations in Vani in 1970-1971. One fragment of a tile has a stamp – two letters can be definitely differentiated on it – HP, while the third one is also suggested and may be the letter A,[189] therefore, scholars believe that the stamp is Sinopean and represents the name of an artisan – Heraclid.[190]

Several other stamps were discovered in Vani connected with each other, while also connected with above mentioned one. D. Akhvlediani, who published those stamps, reconstructed the texts on them as follows:

1) [HPA]ΚΛΕΙΔΟΥ
2) [HPAK]ΛΕΙΔΟΥ
3) HPA[ΚΛΕΙΔΟΥ]
4) HPAKΛΕΙ[ΔΟΥ]
5) HPAKΛΕΙΔΟ[Υ]
6) inscription on the sixth fragment is mostly erased, however D. Akhvlediani believed here also we have Heraclid's another stamp. [191]

D. Akhvlediani dated the stamps back to 3rd-1st cc. BC based on archaeological context.[192]

It should be noted that Heraclid is a proper name of a person and possibly of an artisan. This name originated from Heracles – as it is known his descendants were called Heraclids. However, the name Heracles was quite widespread in Greek world and the proper name is attested in many inscriptions. Since the inscription is a stamp, mythological characters are not supposed to be mentioned here – it definitely is a name of an artisan.

[189] Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze, V. Tolordava, G. Lezhava, G. Lordkipanidze, N. Matiashvili, A. Chkonia, G. Mchedlishvili. Archaeological Excavations in Vani in 1970-1971. Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972, p. 21 (in Georg.)

[190] Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze, V. Tolordava, G. Lezhava, G. Lordkipanidze, N. Matiashvili, A. Chkonia, G. Mchedlishvili. Archaeological Excavations in Vani in 1970-1971. Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972, p. 21 (in Georg.)

[191] D. Akhvlediani. For the Identification of One Group of Tiles with Stamps Found in Vani. Amirani. IX2. 2003, p. 45 (in Georg.)

[192] D. Akhvlediani. For the Identification of One Group of Tiles with Stamps Found in Vani. Amirani. IX2. 2003, p. 45 (in Georg.)

Sinopean Stamp from Nokalakevi

In 2019 during archaeological excavations in Nokalakevi (Senaki municipality), specifically during a study of two sections of lower terrace of the city, Georgian-English archaeological expedition unearthed a fragment of a Sinopean amphora on F ditch alongside with with artefacts of different usage. The amphora has three-line stamp. It is cut in right-angle notch. The right corner of the stamp has an emblem – the effigy of the so-called "butting bull". The stamp[193] was published in the reports of Nokalakevi archaeological expedition. [194]

The following inscription can be differentiated on it:
ΑΤΑΙΚΟΥ
ΣΤΙΝΟΜ
ΑΝΤΙΘΕ

Based on our observation the initial letters in the first two lines of an amphora stamp are smashed off, while the last two letters in the second and third line are erased (or omitted with the purpose of shortening). The inscription should be reconstructed as follows:
[Π]αταίκου
[ἀ]στυνομ[ου]
Ἀντιθε[ου]

and the text should be translated as:
Pataikos,
of Astynome
of Antitheos

We have the name of an eponym (a proper name of a magistrate) in the first two lines, while the third line has a homonym (name of an artisan). The

[193] The authors express their gratitude to the head of Nokalakevi expedition, PhD in Archaeology, Nikoloz Murghulia for providing us with photos and render. Reconstruction of amphora inscription and visual representation of the figure was done by Jeremy Colvin (see appendix 13)
[194] N. Murghulia, D. Lomitashvili, B. Lordkipanidze, N. Kebuladze, P. Everill, I. Colvin, T. Niniashvili, D. Alania, N. Khutsishvili. Short Report of Georgian-British Archaeological Expedition of 2019. Short Reports of Archaeological Expeditions Conducted in 2019. National Agency for Cultural Heritage Preservation Georgia. Tbilisi. 2020, pp. 19-26 (in Georg.)

eponym and an emblem – "butting bull" gives us the possibility to date the stamp back to the 305-285 BC. [195] The proper name Antitheos is quite rare, especially in inscriptions. Homer uses this word as an epiteth ("like gods") of Odysseus (Hom.Od.21.98), however in comedy of Aristophanes "Thesmophoriazusae" (aka The Women Celebrating the Thesmophoria) Antitheos is mentioned as a proper name (Ar. Thesm. 897).[196]

Scholars believe that "butting bull" as an emblem used for stamps is evidence of returning Achaemenian influence in Sinope from the second half of the 3rd c. BC and this emblem alongside with other "royal" symbols (lion, elephant, lightning, horse etc.) can be considered as Achaemenian symbol.[197]

Discovery of Sinopean amphora in Nokalakevi, on such a distant territory from seaboard indicates to indirect economic contacts of Hellenistic Colchis with Sinope on the verge of 4th-3rd cc. BC.

Sinope was one of the earliest colony of the Greeks in the Black Sea region, established in 756 BC alongside with Trapezus.[198] Later, it is possible that additional group of colonists came here in 630 BC.[199] Sinope was the leader among Greek cities in establishing sub-colonies in the Black Sea region. [200]

Rise of Macedonian kingdom and the weakening of Athenian positions in the Black Sea in the 4th c. BC determined the importance of Sinope's role in region. While Athens served as a commercial mediator between locals and

---

195 N. Jefremow. Monarchic Symbols in the Amphora Stamps of Sinope and the Seleucid Influence on the South Coast of the Pontos Euxeinos in the Early Hellenistic Time: Colloque international, École française d'Athènes. Université de Rennes 2 – Haute Bretagne Athènes, 3-5 février 2010 Resumes, p. 25 Online available at: https://www.efa.gr/images/manifestations/2010/resumes-colloque-2010-Analyse-et-exploitation-des-timbres-amphoriques-grecs.pdf Last access: 27.12.2022

196 „ει μή Κρίτνλλά γ ' Ἀντιθεου Γαργηττόθεν" ("I am Kritille, daughter of Antitheos, from deme of Gargetos")

197 N. Jefremow. Monarchic Symbols in the Amphora Stamps of Sinope and the Seleucid Influence on the South Coast of the Pontos Euxeinos in the Early Hellenistic Time: Colloque International, Sous le Haut Patronage de L'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres analyse et exploitation des timbres amphorique Grecs, École française d'Athènes, Université de Rennes 2 – Haute Bretagne Athènes, 3-5 février 2010. Resumes, p. 25

198 N. Phiphia. Hellenic Experiment in Western Georgia – Greek Colonies (Genesis, History). PhD thesis. Tbilisi. 2013, p. 41 (in Georg.)

199 **V. Gorman.** Miletos, the Ornamement of Ionia – a History of the City to 400 BCE. Michigan: Michigan University Press. 2004, p. 257; **N. Phiphia.** Hellenic Experiment in Western Georgia – Greek Colonies (Genesis, History). PhD thesis. Tbilisi. 2013, p. 42 (in Georg.)

200 N. Phiphia. Hellenic Experiment in Western Georgia – Greek Colonies (Genesis, History). PhD thesis. Tbilisi. 2013, p. 41 (in Georg.)

other Greek city states before, now Sinope embraced this role.[201] As a result, Sinopean amphorae are abundant from 4th c. BC in Colchis. [202] Some scholars believe that Sinopeans not only traded with South-Eastern region of the Black Sea but established several settlements and emporia, for example, Cotyora, Kerasous and Trapezus,[203] although this is not accurate. Trapezus, as mentioned above, was established in 765 BC at the early stages of Milesian colonization, while Kerasous also was established by them, although on the second stage of their activity in the Black Sea which started in 630 BC with the establishment of Kerasous and Sinope. As for Cotyora, Xenophon is the first one who mentions it as a Hellenic city (Xen. Anab. 5.5) and gives direct evidence that it was established by Sinopeans and we have no reason to doubt the information.

Some scholars speculate that a Sinopean settlement existed in Pichvnari, near Kobuleti. [204] There is an opinion that Sinopean district existed in the city of Phasis also[205] and substantial quantity of Sinopean pottery – amphorae, lutheria and tile is evidence of this. [206]

Both opinions do not take into consideration one moment – Greek colonies in Colchis are founded by Milesian colonists, while later they are not reestablished rather they are augmented with new waves of colonists, who came from other territories, however, since in general small quantity of Greek colonists seems to be the reason of the failure of Hellenic experiment here, reinforcement of the cities with additional quantity of colonists seems unlike-

---

[201] See for details: **N. Phiphia.** Hellenic Experiment in Western Georgia – Greek Colonies (Genesis, History). PhD thesis. Tbilisi. 2013. p. 51-55 (in Georg.); About the status of Greek colonis see also: **N. Phiphia.** Greek Colonies in Ancient Colchis – Poleis or Emporia? in book: Comparing Greek Colonies, Mobility and Settlement Consolidation from Southern Italy to the Black Sea (8th – 6th Century BC). Proceedings of the International Conference (Rome, 7.–9.11.2018) Edited by: Camilla Colombi, Valeria Parisi, Ortwin Dally, Martin Guggisberg and Giorgio Piras. De Gruyter. 2022, pp. 104-112. https://doi.org/10.1515/9783110752151-008

[202] **R. Puturidze.** Imported Amphorae from the City of Vani (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, pp. 79-80 (in Georg.); **G. Gamkrelidze.** Ancient Settlements of Central Colchis. Tbilisi, Metsniereba Press. 1982. pp. 99-100 (in Georg.)

[203] G. Gamkrelidze, Sinopean and Colchian Amphorae with Graffiti in the Context of the City of Poti-Phasis. Online Archaeology. №2. 2012, p. 116 (in Georg.)

[204] **M. Inadze.** Issues of the History of Ancient Colchis. Tbilisi, Artanuji Press. 2009. pp. 278-280 (in Georg.); **D. Akhvlediani.** Relations Between Colchis and Sinop. Kavkazovedenye. №5. 2004, pp. 91-97 (in Russian)

[205] G. Gamkrelidze, Sinopean and Colchian Amphorae with Graffiti in the Context of the City of Poti-Phasis. Online Archaeology. 2012. №2; p. 117 (in Georg.)

[206] **Ot. Lordkipanidze.** Classical World and Ancient Colchis. Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1966, pp. 117-146 (in Georg.); **R. Puturidze.** Imported Amphorae from the City of Vani. (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, pp. 79-90 (in Georg.)

ly.[207] Discovery of Sinopean ceramics on Antique age Colchian archaeological sites does not mean the establishment of the city. Several counterarguments exist – 1) narrative sources do not indicate on any activity of Sinopeans with the aim to establish the settlement in the region, while Milesians are mentioned as founders, namely Themistagoras the Milesian is the founder of Phasis (Pompon. de chron. 1, 19, 108), numismatic[208] and epigraphic (see the inscription on Zubovka bowl) material also proves Milesian activity in colonization 2) Sinopean ceramic is discovered in Pichvnari[209] and Vani[210] archaeological material alongside with pottery produced in other Greek cities, additionally Vani is located in hinterland, discovery of a Sinopean ceramic is not enough argument for claiming existence of their settlement. It is more possible that descendants of Milesian colonists living in Colchis played the role of a mediator between other Greek and locals.

However, Sinope's economic role definitely increased. Numismatic material is an additional evidence of this. Excavations of Pichvnari necropolis revealed only one Sinopean coin dated back to the 5th-4th cc. BC while 4th c. BC coins found here are more than 150, [211] part of them was discovered as a hoard in Pichvnari in 1948. The hoard weighted 6-8 kg. Major part of the hoard was wasted and only 110 Sinopean drachmae survived. Sinopean drachmae of 4th c. BC (4 samples) were found in Ureki, also one was discovered in Sokhumi. [212] Sinopean money is dominant imported money in the 4th c. BC Colchis, which is determined by intense relationships of Sinopeans with the cities of the whole Black Sea region, including Colchis.

---

[206] T. Dundua, N. Phiphia. Greek Cities in Colchis. Point of View. Academia Letters. 2021, pp. 3-4

[208] T. Dundua, G. Dundua et al. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. Online available at: http://geonumismatics.tsu.ge Last access: 03.02.2023 (Georgian and English parallel texts)

[209] See for details: **A. Kakhidze. M. Vickers.** Pichvnari. I. Results of Excavations Conducted by the Joint British-Georgian Pichvnari Expedition (1998-2002). Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. Tbilisi. Kolkhebi Press, pp. 94-102, 117-118 (in Georgian and English parallel texts); **A. Kakhidze, N. Vashakidze.** Pichvnari. III. Bursa. 2010, 42-50 (in Georgian and English parallel texts)

[210] See for details: **R. Puturidze**, Imported Amphorae from the City of Vani. (5th-4th cc. BC). Vani. II. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1976, pp. 79-90 (in Georg.); **G. Gamkrelidze**. Archaeological Monuments of Mtisdziri. Vani. III. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi, Metsniereba Press. 1977. pp. 58-70 (in Georg.); **El. Gigolashvili, D. Kacharava, M. Pirtskhalava, R. Puturidze, A Chkonia**. Catalogue of Archaeological Material Found on Upper Terrace of the City of Vani in 1970-1977. Vani. IV. Tbilisi. Metsniereba Press. 1977, pp. 41-114 (in Georg.)

[211] G. F. Dundua. Numismatics of Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1987, pp. 33-36 (in Russian)

[212] T. Dundua, G. Dundua et al. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. Online available at: http://geonumismatics.tsu.ge Last access: 03.02.2023 (Georgian and English parallel texts)

In our opinion, assumption that trade goods from Eastern Mediterranean was brought in Phasis via Sinope and eventually ended up in different parts of Colchis via river Rioni [213] seems convincing. Discovery of Sinopean amphora in hinterland is one of the arguments of this. On the other hand, this is evidence of intense trade between Greek colonies in Colchis and local population in 4th c. BC.

[213] G. Gamkrelidze, Sinopean and Colchian Amphorae with Graffiti in the Context of the City of Poti-Phasis. Online Archaeology. №2. 2012, p. 118 (in Georg.)

Delphic Inscription Mentioning Sanni

One of the Delphic inscriptions which is dated back to the 270-260 BC has the following text:

θε[οί].

Δελφοὶ ἔδωκαν Σάννωι Ἀντα[— — —, αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις],

προξενίαν, πρ[ο]μαντείαν, προε[δρίαν, προδικίαν, ἀσυλίαν] etc.[214]

T. Kaukhchishvili translated it as follows:

"Delphi gave Sannos (Sani)… the right of proxeny, the right to know the prophecy the first".[215]

In our opinion, the excerpt can be translated in a following manner:

"Gods, Delphi gave Sannnos a direct proxeny, to know about the prophecy earliest of all…"

Σάννος may be a proper name as well as an ethnic name. This latter denominates one of the Georgian tribes – "the Sanni".

As a proper name it is attested in Greek papyri found in Egypt. [216] Also, Σάννος as a name of a dog is mentioned in Claudius Aelianus' work "*de natura animalium*". [217]

It is interesting that the proper names with the root Σάνν/Σάν are mentioned frequently in Greek inscriptions. T. Kaukhchishvili pointed out that not every such name can be related to tribal name "Sani" since the name Σαννίων was popular among the Greeks in classical era well before they would know about the existence of the Sanni.[218] Despite this, Σάννος of this specific inscription seems to be an ethnic name for her and she connected it

[213] Supplementum epigraphicum graecum, vol. XIV, 1957. გვ. 83 N398; see inscription fully: BCH. 382,13[2]. Bulletin de correspondance hellénique. Volume 78, 1954 Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/238114?hs=1727-1735 Last access: 17.08.2021

[215] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 233 (in Georg.)

[216] Preisigke, Fr. Namenbuch. Enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden (Papyri, Ostraka, Inschriften, Mumienschildern usw) Ägyptens sich vorfinden. Bearbeitet und herausgegeben von F. Preisigke. Mit einem Anhang von Enno Littmann. Heidelberg, Selbstverlag des Herausgebers. 1922, p. 361

[217] Ael. NA 11.13. Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta, Vol 1. Aelian. Rudolf Hercher. In Aedibus B.G. Teubneri. Lipsiae. 1864. Online available at: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0590%3Abook%3D11%3Achapter%3D13 Last access: 17/08/2021

[218] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 233 (in Georg.)

with Georgian tribal name – the Sanni (Σάννοι) which replaced the name "Macrones" mentioned in Greek sources. Strabo mentions that those who were called Macrones, now they are called "Sanni" (XII, 3, 18).[219]

Names with the root Σάνν/Σάν is mentioned in an inscription from Panticapaeum, but L. Zgusta believe that it can be hardly connected with the tribal name Σάννοι since there is also another form of this tribal name – Τζάννοι.[220] This did not prevent T. Kaukhchishvili have an opposite view – she believed that the use of parallel forms does not exclude the possibility that here we also have a tribal name, especially if we take into account that fact that this tribe in earlier sources (e.g. Strabo) they are mentioned as Σάννοι while later source (Procopius, Staphanus of Byzantium, Eustathius of Thessalonica etc.) use the forms Τζάννοι, Τζανική, Θιαννική with the same connotation. [221] She also pointed out, that in Georgian we have proper names, also toponyms related with the roots "San", "Zan", "Tchan" and they were used interchangeably to denote the same ethnic and political realm however phonetically they did not always have the identical form in different chronological period.[222]

In order to claim whether this inscription is connected with Kartvelian world or not, we have to fully overview how specific Greek authors mention the tribe of the Sanni /the Tchanni in different chronological period and based on this empirical data we can make a conclusion to what extent its relation with Kartvelian world is possible.

The Sanni (Σάννοι) are first mentioned by Strabo (1st c. BC – 1st c. AD),[223] then Pliny the Elder mentioned them (1st c. AD), [224] later – Fravius Arrian (2nd c. AD).[225] It may seem that there is a huge chronological gap between these authors and 3rd c. BC Delphic manumission, however the case of this term

[219] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 233 (in Georg.)

[220] L. Zgusta, Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste:Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved. 1955, p. 411, § 1145

[221] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 234 (in Georg.)

[222] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 234 (in Georg.)

[223] Strabo. 12.3, Strabo. ed. H. L. Jones, The Geography of Strabo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924

[224] Plin. Nat. 6.4, The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis. 1855

[225] Arr. PPE, 11

should not be solved so superficially. The term "Sanni" is connected with the later term "Tchanni" mentioned by Procopius,[226] while on the other hand it is also related to "the Sanigi", "the Heniochi" and "the Macrones".

Now we give more details.

The Heniochi tribe is mentioned by many Greek authors, starting from Hellanicus of Mytilene (5th c. BC), Pseudo-Scylax of Caryanda (4th c. BC), Heraclides (4th c. BC), Diodorus of Siculus (1st c. BC), Strabo (1st c. BC – 1st c. AD), Ovid (1st c. AD), Pomponius Mela (1st c. AD), Valerius Flaccus (1st c. AD), Joseph Flavius (1st c. AD), Claudius Ptolemy (2nd c. AD), Appian (2nd c. AD), Dionysius of Periegesis (2nd c. AD), Charax of Pergamum (2nd c. AD), Julius Solinus (3rd c. AD), Junianus Justinus (3rd-4th cc. AD ?), Rufus Festus (4th c. AD), Ammianus Marcellinus (4th c. AD), Priscian (5th-6th cc. AD).[227] It is notable that the authors from 3rd c. AD and onwards who mention this tribe, rely only on literary tradition and do not reflect their contemporary situation. Ethnic name "Heniochi" as a term ceased existence in 3rd c. AD. In southern part of historical Colchis it was completely replaced by "Tchanni".[228] The Sanigi tribe emerged as the successors of the Heniochi in the north – those are connected with the Sanni (the Tchanni) by the Greek and Byzantine authors. Even in the south the Heniochi are mentioned in connection with either the Sanni, or the Macrones, who are also considered to be the same as the Sanni mentioned by Strabo. Anonymous author of the 5th century, whose work is mostly based on Arrian's PPE, considered the Tchanni as descendants of the Heniochi.

We have the note of Strabo that the Sanni are the same people who were mentioned as the Macrones before, also we know that the Heniochi are connected with them, while the Sanni are mentioned as the Tchanni in Byzantine sources, overall conclusion is that, **the Heniochi, the Macrones and the Sanni are the same western Georgian tribe**.

The name and ethnic belonging of the Heniochi was a disputed issue in historiography, however majority of the scholars connected them with the

[226] Procopoius. BP. 1.15

[227] N. Phiphia. Migration of Highlanders or *receptio* system in Western Georgia on the Verge of Eras. Master's thesis. Tbilisi. 2006. On manuscript rights, p. 17 (in Georg.)

[228] M. Inadze. The term ("Tchanni"). In book: Foreign and Georgian Terminology Denoting Georgia and Georgians. Tbilisi, Metsniereba Press. 1993. pp. 399-400 (in Georg.)

Sanni/the Tchanni (RE, P. Ingorokva, Iv. Javakhishvili, M. Inadze[229]) however G. Melikishvili connected both the Sanigi and the Heniochi to the Svani rather than the Sanni.[230] Part of the scholars (K. Kudriavtsev,[231] I. Voronov,[232] Sh. Inal-ipa[233]) believed they were the Abkhazians. The identity of the Heniochi tribe is complicated since they are mentioned in the South as well as in the north of Colchis, therefore N. Lomouri expressed quite a different opinion: the Heniochi mentioned by Pliny, Arrian and Cassius Dio (Southern Heniochi) do not have any connection with the Heniochi mentioned by all other authors – they are connected with the Iganiekhi, a tribe mentioned in Urartian sources,[234] while they are also the Tchanni but not the Sanni.[235] Meanwhile, Lomouri disregarded one fact – Pliny mentions the Southern Heniochi tribe in connection with the Sanni – specifically, mentions the kingdom of the Sanni and the Heniochi. On the other hand, Arrian mentions the kingdom of the Macrones and the Heniochi, which is the same as the kingdom of the Makheloni and the Heniochi of 5th c. anonymous author. We also know from Strabo that the Macrones are the same as the Sanni, so the only possible conclusion is that the Southern Heniochi tribe is also connected with Sanni, as for their connection with Iganiekhi of Urartian sources, this is a different issue.

B. Gigineishvili outlined also very different opinion. He believed that the Heniochi is a Svani name for the Tchanni and the root for both words is common Kartvelian "Tsen". He pointed out that its counterpart is "Tchanni" in Zani dialect, while "Tseni" in Georgian. The author beleives that the term was introduced by the Tchanni to their southern neighbours, then Urartian suffix "(o)khi)" was added to it and the Greeks accepted it in this form.[236]

---

[229] See detailed overview in: **M. Inadze.** About the History of Tribes (the Heniochi) living on the East Coast of the Black Sea. Materials for the History of Georgia and Caucasus. part 32. Tbilisi. 1955, p. 20 (in Georg.); **M. Inadze.** Ancient Population of Abkhazia. *Mnatobi.* №2. 1992, p. 161 (in Georg.)

[230] G. Melikishvili. To the History of Ancient Georgia. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1959, p. 92 (in Russian)

[231] K. Kurdyavtsev. Collection of Materials for the History of Abkhazia. Sokhumi. 1926, p. 51 (in Russian)

[232] I. N. Voronov. Archaeological Map of Abkhazia. Sokhumi, Alashara Press. 1969, p. 77 (in Russian)

[233] Sh. D. Inal-ipa. About Ethnogenesis of Abkhazian Tribes. Moscow, Nauka Press. 1964, p. 7 (in Russian)

[234] N. Lomouri. Western Georgia in Roman Political System in the 2nd-3rd cc. AD. *Kartuli diplomatia, tselitsdeuli*. №6. 1996, p. 78 (in Georg.)

[235] N. Lomouri. Western Georgia in Roman Political System in the 2nd-3rd cc. AD. *Kartuli diplomatia, tselitsdeuli*. №6. 1996, p. 78 (in Georg.)

[236] B. Gigineishvili. Origin of Ethnonym Heniochi. Bulletin of Georgian SSR Academy of Science. History series. Tbilisi. №1. 1975, p. 124 (in Georg.)

Ilia Orbeli believed than "hen" and "sen" were parallel forms and connected the Heniochi tribe with the Sanni, however he believed that the Sanni were not the Tchanni rather they were the Svani tribe.[237]

Additional evidence can be brought to argue the connection of the Heniochi and the Sanigi tribe. In Greek language, when the word is represented with rough breathing (*spiritus asper*), it is assumed that initially there was some sound before it, usually it was ϝ (digamma), and pronunciation of it was close to the sound "b", however, there are certain cases, when rough breathing was left after the loss of initial "s": "Original initial s became the spiritus asper in proethnic greek, as ἕδος (lat: sedeo) etc."[238]. In this case it is also possible that the term "Heniochi" initially had the sound "s" which was lost and later "α" before "ν" became "η". There is no word in Attic dialect of the Greek which starts with "ἁν" (with spiritus asper), only in Doric dialect we have a word - "ἁνικα" (connection), but it is notable that its Attic version is "ἡνικα" – again "α" became "η" before "ν". It is possible, that "Heniochi" in earlier sources was mentioned as "Saniokhi", later the initial "s" was lost and "α" before "ν" became "η", thus we received the term "Heniochi".

As mentioned above, the Heniochi tribe is known to even as earlier author as the logographers, so it is possible that they were mentioned even in earlier sources and later literary tradition established their name as the "Heniochi", since the Greeks quite soon connected them to the Greek mythological characters. Later historians, motivated by Hellenophilic feelings, believed the Greeks were the eponyms since the word "Heniochi" phonetically is connected with the Greek word "charioteer". The suffix "khi" indicates that the word is quite old, since the tribal names – Taokhi, Moskhi, Kolkhi etc. appear quite early in Greek sources.

Thus, in our opinion, the Heniochi are the same as the Sanni, also the Sanigi. Both Northern and Southern Sanni and the Heniochi belong to Kartvelian world.

Since the Heniohi tribe are permanently mentioned by the Greek authors as soon as they became familiar with Kartvelian world – the Heniochi/the

[237] I. Orbeli. City of the Gemini Διόσκουριας and the Tribe of Charioteers ἡνιοχοι. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshenya.* №5. 1911, p. 213 (in Russian)

[238] C. D. Buck. the Greek Dialects. Chicago, University of Chicago Press. 1955, p. 55

Sanni/the Sanigi are well known to them but under different names. The term "Heniochi" covered other names initially, first of all the name of the Sanni, therefore, the period the "Heniochi" are mentioned in the sources implies on a period "the Sanni" are known to us, therefore in 3rd c. BC the Sanni are not unknown for the Greeks and thus it is possible that the person mentioned in Delphic manumissions belongs to them and in this specific case we have an ethnic/tribal name transformed into a proper name.

Delphic Manumission about Tibareni woman

A Tibareni woman, named Sappho sold for 3 minas to a certain Apollo is mentioned in a Delphic inscription dated back to the 3rd-2nd cc. BC.[239]

The text is as follows:

ἄρχοντος ἐν Δελφοῖς Ἧρυος τοῦ Πλείστωνος μηνὸ[ς] Βυσίου, ἀπέδοτο Αἰακίδας Φιλαιτώλου τῶι Ἀπόλλωνι σῶμα γυναικεῖ[ον] ἆι ὄνομα Σαφφὼ τὸ γένος Τιβαρανάν, τιμᾶς ἀργυ[ρ]ίου μνᾶν τριῶν, καὶ [τὰν τι]μὰν ἔχει, καθὼς ἐπὶστευσε τὰν ὠνὰν Σαφφὼ τῶι θεῶι, ἐφ' ὅτωι ἐλευθέραν [ε]ἶμεν Σαφφώ, συνευδοκεόντων καὶ τῶν υἱῶν Αἰακίδα, Φιλαιτώλου καὶ Αἰνησία, ἐφ' ὅτωι ἐλευθέραν εἶμεν.

Σαφφὼ καὶ ἀνέφαπτον τὸν πάντα βίον, ποιοῦσαν ὅ κα θ[έ]λη κα[ὶ] ἀποτρέχουσαν ο[ἷ]ς κα θέλη. βεβαιωτὴρ κατὰ τὸν νόμον τᾶς πόλιος· Νικόμαχος Δεξίππου. εἰ [δ]έ τις ἅπτοιτο [Σ]αφ[φ]οῦ[ς] εἰ δὲ μὴ παρέχοιν τῶι θεῶι τὰν ὠνάν, πράκτιμοι ὀντω κατὰ τὸν νόμον τᾶς πόλιο[ς. ὁ] μοίως δ[ὲ] καὶ οἱ παρετυνχάνοντες κυ[ρ]ιοι ἐόντω συλέοντες Σαφ[φ] ὼ ὡς ἐλευθέραν οὖσαν καὶ ἀνέφαπτον ἀζάμιοι ὄντες καὶ ἀνυπόδικοι πάσας δίκας καὶ ζαμίας. μά[ρτ]υροι· τοὶ ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνο[ς].

The part of the inscription interesting for us can be translated as follows: "When son of Pleistonos was an archon in Delphi, in the month of Búsios, Aiakidas, son of Philaitolos sold a Tibareni woman, named Sappho to Apollo for 3 minas. He received the full price. Since Sappho trusted the deal to god, let her become free with the consent of the sons of Aiakidas, Philaitolos and Aineiasias, from whom Sappho received liberty and let her be untouchable for life".[240]

Tibareni tribe lived in North-Eastern part of Anatolia, in Southern Black Sea coasts, on quite distant territories from Greek colonies and therefore in Greece they could be brought not via seashore but mostly from Cappadocia, however the use of sea route is still possible since the Greeks from the 4th c. BC could travel in an open sea, transportation time also decreased – the Greeks no longer needed to follow coastal line of the Black Sea in counter-clockwise direction as they had before, therefore primary travel route was sea road. It is also notable that this is an unique mention of Tibareni woman in

239 C. Wescher. P. Foucart. Inscriptions Recueillies à Delphes. Paris. 1863, №229

240 T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 229 (in Georg.)

Delphic manumissions,[241] which possibly is an indication that the Tibareni people were not sold frequently in Greece as slaves. Although Delphic manumissions are not considered as typical cases for imagining ethnical picture in Greek world and therefore this conclusion may not be fully accurate.[242]

The Tibareni are mentioned alongside with the Chalybes in Greek sources. They lived near the territory of Trapezus and also to the North-East of them. Both of these tribes are not mentioned from the Roman era – Ptolemy and Arrian who are well aware of the region and are fully authentic sources, do not mention Tibareni as well as the Chalybes. These tribes lived in mountains and it is possible that they were assimilated by the Sanni/the Tchanni – the process started with the assimilation of Chalybes with them and ended up with the assimilation of the Tibareni and the Sanni. Armenian geographer of the 7th c. mentions "Tchanivi, the same as Chaldaea". Pomponius Mela and Dionysius Periegesis mention them only because their work is based on literary tradition, exactly as Ammianus Marcellinus's work is. He mentions the tribes living east of river Halys – the Chalybes, Byzeres/Bydzeres/Dydzeres, Sapirs, **Tibareni**, Mossynoeci, Macrones and Philires, but also notes out that they are "fully unknown to him".[243] His comment is a hint that those tribes did not exist or they are covered with the name of Tchanni. Only the Tchanni/the Sanni are mentioned on the former territory of the Tibareni. Possibly, there was no any migration here – initially the territory was known to Greeks with the name of one clan/group of people while later other clan seems to manage creation of a political unity, therefore, history of the Tibareni tribe is somewhat connected with historical Colchis, therefore, this makes this inscription interesting for us.

Mentioning Tibareni woman in Delphic manumission proves that in 3rd-2nd cc. BC Tibareni were still independent ethnic group, and this is not a literary tradition – epigraphic sources usually depict the reality of a specific economic year. It is also interesting that the freedwoman has a Greek name however her ethnic identity is underlined.

[241] D. Lewis. Notes on Slave Names, Ethnicity, and Identity in Classical and Hellenistic Greece. Studia Źródłoznawcze. U Schyłku Starożytności. 2018, p. 179

[242] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis, The Classical Quarterly. Vol. 39. No. 1. 1989, p. 123

[243] Georgika, Byzantine Authors about Georgia. vol. I, text. Georgian translation was published and commented by Al. Gamkrelidze and S. Kaukhchishvili. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1961, p. 110-111 (in Georg.)

Inscription on a Handle of a Rhodian Amphora from Vani

A Rhodean amphora with a quadrangular stamp dated back to the 3rd-2nd cc. BC was unearthed during the archaeological excavations in Vani in 1970-1971.[244] The stamp is on a handle, the name of an eponym can only be partially read and it has the following content:

ΕΠΙ ΜΟ

ΛΕΥΣΦΕ

Possibly not just one but two names are here, one of them is eponym, while other – homonym of a producer.

[244] Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze, V. Tolordava, A. Chkonia. Archaeological Excavations in Vani in 1969. Vani. I. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972, p. 12 (in Georg.)

Stamp of Melabe and Khorsip from Vani

Two Greek stamps are preserved on local production tile from Vani. One of them has the inscription:

MHλ..Ь..

and another:

oPCIΠ.

The fragment has one letter inside ρ, which is bigger than the others.

The inscriptions were reconstructed as follows:

Μηλαϐη (Melabes)

Χορσιπ (Khorsip).

Archaeologists assumed that they are the names of the owner of a workshop, and ρ is an indication – a hint to this workshop. [245]

T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 2nd c. BC taking into consideration the letter outline (C, Π).[246]

T. Lezhava connected the name Khorsip to some Greek names in Pape dictionary.[247]

The names – Melabes, Oradzos, Khorsip, Dedato, Meno, Ermo…, Kh-Kha mentioned in inscriptions and graffiti from Vani are considered as local proper names by S. Ramishvili based on the fact that they are not known from the Greek world.[248]

[245] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 151 (in Georg.)

[246] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 151 (in Georg.)

[247] T. Lezhava. Greek stamps Found in Vani. Mnemosine, students works in Greek and Latin studies. №4. 2009-2011, p. 167 (in Georg.)

[248] S. Ramishvili. Written Artefacts from Vani Archaeological Excavations. Matiane. Proceedings of the Center of History, Folklore and Ethnography in Vani. Vani. 2016. p. 46-47 (In Georg.)

Stamp ΔΑΛΙΟΥ on a Handle of Rhodian Amphora from Vani

A Handle of Rhodean amphora with a stamp on it was found during archaeological excavations in Vani in 1967. The first line is damaged and cannot be reconstructed – archaeologist suggested the name of eponym here, [249] while the on the second line a word ΔΑΛΙΟΥ can be read. This is the name of a Rhodean month – Δάλιος (Dálios) which corresponds to September-October. [250] It is given in genitive case in inscription. [251]

Inscription with such content can be found everyone in the Greek world and more than 500 samples are known of it. It is notable, that the word Δάλιος is given in nominative case only in 11 inscriptions, majority of samples provide the word in genitive case. As for the geography of discovery, around 100 inscriptions are found in or near Rhodes, 100 – in Asia Minor and the rest in other areas of Greek influence.

The archaeologists outline the context of the artefact as follows: "the yellow layer emerged suddenly at one of the latest stages of city destruction and after that new walls were quickly built there". [252] Such dating corresponds to late Hellenistic Age; therefore, amphoraa and stamp on it should be dated back to this period.

One correction to these assumptions should be added – while some of the scholars believe that the month Dálios correspond to September-October, there is also other opinion which supports the idea that Dálios started in April 5 and ended up on May 5 and the next month was Artamítios which started on May 6, [253] on the other hand some scholars suggested that the month Dálios corresponds to August-September. [254]

[249] N. Khoshtaria, Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze. Archaeological Excavations in Vani in 1967. Vani. I. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972. p. 181 (in Georg.)

[250] N. Khoshtaria, Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze. Archaeological Excavations in Vani in 1967. Vani. I. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972, p. 181 (in Georg.)

[251] N. Khoshtaria, Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze. Archaeological Excavations in Vani in 1967. Vani. I. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972, p. 181 (in Georg.)

[252] Ot. Lordkipanidze, R. Puturidze, V. Tolordava, A. Chkonia. Archaeological Excavations in Vani in 1969. Vani. I. Edited by Ot. Lordkipanidze. Tbilisi. Metsniereba Press. 1972. p. 209 (in Georg.)

[253] Ed. Greswell. Origines Kalendariae Hellenicae or The History of Primitive Calendar. Among the Greeks Before and After of Legislation of Solon, in six volumes. Vol. V. Oxford, Oxford University Press. 1861, pp. 193-197

[254] N. Badoud. The Contribution of Inscriptions to the Chronology of Rhodian Amphora Eponyms. In book: Pottery, Peoples and Places, Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery, edited by Pia Guldager Bilde and Mark L. Lawall. Aarhus University Press. 2014, p. 25

The stamp found in Vani is quite common by its structure and looks like the other Rhodean stamps discovered in different places,[255] however, it is hard to claim whether the first line had the name of eponym or its is a homonym – name of a producer, or is it even a shortened name, which is quite characteristic to Rhodean stamps.[256]

[255] Matrices of Stamps of Rhodian Eponyms and Producers, in book: The Alexandrian Centre for Amphora Studies. Online available at: http://www.amphoralex.org/timbres/matrices/timbres_rhodiens.php last access: 09.07.2022

[256] Matrices of Stamps of Rhodian Eponyms and Producers, in book: The Alexandrian Centre for Amphora Studies, Online available at: http://www.amphoralex.org/timbres/matrices/timbres_rhodiens.php last access: 09.07.2022

Delphic Manumission Mentioning a Colchian Woman

One Greek inscription dated back to the 140-100 BC is among Delphic Manumissions. [257] A woman, named Kalo, from Colchis is mentioned in it. She was sold by Phsityra, daughter of Nikolaos to the Temple of Apollo (Delphi) for 5 minas and consequently, she became a free woman.

The content of the inscription is follows:

ἄρχοντος Σωσιπάτρου, μηνὸς Δαιδα-
φορίου, βουλευ[όντ]ων τὰν πρώταν ἑ-
ξάμηνον Ἀντιγένεος τοῦ Διοδώρου, Ἁγίωνος
τοῦ Κλευδάμου, γραμματεύοντος δὲ Ὑβρία τοῦ
Ξένωνος, ἐπὶ τοῖσδε ἀπέδοτο Ψιθύρα Νικο-
λάου τῶι Ἀπόλλωνι τῶι Πυθίωι σῶμα γυναι-
κεῖον ἇι ὄνομα Καλλὼ τὸ γένος
[Κ]ολχίδ[α], τιμᾶς ἀργυρίου
μνᾶν πέντε, καὶ τὰν
τιμὰν ἔχει πᾶσαν, καθὼς ἐπί-
στευσε Καλλὼ τῶι [θεῶι] τὰν ὠνάν, ἐφ᾽ ὧι-
τε ἐλευθέρα εἶμεν καὶ ἀνέφα-
πτος ἀπὸ πάντων τὸν πάντα χρό-
νον, ποιέουσα ὅ κα θέληι καὶ ἀποτρέ-
χουσα οἷς κα θέληι. βεβαιωτὴρ κατὰ
τὸν νόμον τᾶς πόλιος· Πατρέας
Ἀνδρονίκου. εἰ δέ τις ἅπτοιτο Καλ-
λοῦς ἐπὶ καταδουλισσμῶι, βέβαιον πα-
ρεχόντων τῶι θεῶι τὰν ὠνὰν ἅ τε ἀποδο-
μένα Ψειθύρα καὶ ὁ βεβαιωτὴρ Πατρέας. εἰ δὲ
μὴ παρέχοιν βέβαιον τῶι θεῶι τὰν ὠνάν, πρὰ-
κτιμοι ἐόντων τῶι θέλοντι κατὰ τὸν νόμον
τᾶς πολιος. ὁμοίως δὲ καὶ οἱ παρατυγχάνον-
τες κύριοι ἐόντων συλέοντες Καλλὼ ὡς ἐλευ-

[257] SGDI, 2218, Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, II. Epirus, Akarnanien, Aetolien, ..., by Johannes Baunack (Delphi) and others, ed. Hermann Collitz. Göttingen 1885-1899

θέραν ἐοῦσαν, ἀζάμιοι ὄντες καὶ ἀνυπόδικοι πάσας δίκας καὶ ζαμίας. μάρτυροι· ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος Ἄρχων καὶ οἱ ἄρχοντες Ἀντιγένης, Ἁγίων, Πυρρίας(!), καὶ ἰδιῶται Νικάτας, Βάττος, Ἀριστέας, Φίλων Ἰατάδα, Φίλων Φιλάγρου,Τιμόκριτος[258]

and the translation is:

"When Sosypatros was archon, in the month of Daidaphórios, in the beginning of the first six months, with the testimony of Antigenes, son of Diodorus, Hagyon, son of Cleudamos, a writer Hybrias, son of Xenon, Phsityra daughter of Nikolaos sold a woman (literary σῶμα γυναικεῖον – body of a woman – E.K.) ,[259] named Kalo, from Colchis for 5 silver minas to Apollo of Pythia; She received a full price.[260] Since Kalo entrusted her sale to god, let her be free and untouchable in perpetuity, let her do, whatever she wants and go with whomever she wants. Guarantor of the city laws is Patreas, son of Andronikos. If anyone infringes Kalo for slavery, the authenticity of the sale should be attested by the seller, Phsityra and by a guarantor, Patreas and if they do not make a testimony of a deal before the god, let them be held responsible by the city laws with money before those, who would want in the same manner as if anyone infringed Kalo as a free woman, let them then be righteous and not be free of every accusation and punishment. The witnesses (are) priest of Apollo – Akon and archons – Antigenes, Hagyon, Hubryas and private persons – Nikata, Batos, Aristeas, Philon, son of Iatades, Philon, son of Philagros, Timokratos".

The inscription gives us information that Colchian slaves were in Greece. It is notable, that a Colchian woman has a Greek name – Kalo ("beautiful" in Greek), which does not seem to be widespread name. T. Kaukhchishvili sug-

[258] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 230 (in Georg.)

[259] According to Grakov – a slave. See I. T. Grakov. Materials for the History of Scythia in Greek Inscriptions. VDI. №3. 1939, p. 308 (in Russian)

[260] T. Kaukhchishvili wrote about this passage: "Did not she sale her? Also this is a subject" – see: T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 231 (in Georg.); Grakov translated this as follows: "God has received the price fully".

gested that the name was given because of her beauty.[261] Also, it is possible that the proper name "Kalo" was an allusion to "Colchis".[262]

Inscription is interesting not only for the history of Georgia, but for the social and economic History of Greece in general – here we can find information about legal activities conducted when freedman's freedom is infringed – everyone, who may try to make them slave again, will be punished, but if the kidnappers will recognize her/his freedom later, they will not be punished.

It is notable that this is the only Colchian mentioned in Delphic manumissions, while Armenians, Meotes, Bastarnes and Sarmatians are mentioned frequently. Their prices almost equal to Kalo's price.[263] All in all, 19 slaves brought from the Black Sea and surrounding regions are mentioned in Delphic manumissions – 2 of them are Meotes, 2 – Bastarnes, 4 – Armenians, one is Colchians and the rest are from different places. As for the chronology, it is notable that only 4 slaves from this region are mentioned in inscriptions dated back to the 201-154/3 BC, while majority are mentioned in inscriptions dated back to the 154/3-100 BC while from 100 BC till 100 AD none of them are known.[264] A Colchian Kalo is mentioned in the period when we have intense activity and slave trade with the Black Sea region. We should also point to the fact that Delphic manumissions are not considered as a typical case for imagining ethnic picture in Greek world.[265]

[261] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 230 (in Georg.)
[262] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis, The Classical Quarterly. Vol. 39. No. 1. 1989, p. 123
[263] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 232 (in Georg.)
[264] D. Lewis, Notes on Slave names, Ethnicity, and Identity in Classical and Hellenistic Greece, Studia Źródłoznawcze. U Schyłku Starożytności. 2018, p. 178
[265] D. C. Braund, G. R. Tsetskhladze. The Export of Slaves From Colchis, The Classical Quarterly. Vol. 39. No. 1. 1989, p. 123

Inscription on Aka Stater

Description – Pure gold. Weight – 8,5 gr. d=17/18 mm. (see appendix 14).

Obverse: Diademed head of Alexander the Great, right, wearing horn of Ammon.

Reverse: Athena Pallas enthroned, left, holding Nike in an open right hand and resting left hand on an arm of a throne. Shield on the backside of a throne. Trident below, dolphins on the both sides of trident. The Greek inscription behind the composition –ΒΑΣΙΛΕΩΣ, in front – ΑΚΟΥ.

Mint – Unknown

Nominal – Stater (8,45 gr.)

Date – The beginning of the 2nd c. B.C. (the 80s.)

Collection: Simon Janashia Museum of Georgia – 1 sample (found in Kinchkha, Khoni disctrict), GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №4872; Paris, Cabinet des Médailles – 1 sample (found in Trabzon/Trapezus).

Alexander the Great's conquests had huge impact on a coinage as well as on every aspect of life in the Antique states. Money system of this unique person became dominant almost everywhere. After the death of Alexander of Macedon, Lysimachus, one of his distinguished military commanders (the Diadochi), king of Thrace and Macedon, struck coins with the depiction of Alexander and they gained great international recognition. The coins of Alexander and Lysimachus became so popular in the Ancient world that minting of the coins of both types with their names on them continued some two or three centuries after the death of these monarchs on the different territories by different juridical institutions (or persons).

Termination of issue of Colchian money ("Colchian tetri") is linked with massive influx of the staters of Alexander. Moreover, the coins struck later on the territory of Ancient Colchis and Iberia typologically are connected to the coins struck with the name of Alexander and Lysimachus, thus they are imitations.

Aka stater is exact copy of the gold coins struck with the name of Lysimachus which were issued by Byzantium after 195 B.C. The emblem of this

city, trident with two dolphins on the handle, is depicted on the coins struck in Byzantium. Aka stater is dated to the times after 195 B.C., the 80s of the 2nd c. B.C. Weight of the coin is 8,45 gr., pure gold. Only two specimens are known. Stylistically, technically and artistically the coin is no less than its prototype.

Topography of the coin findings proves their local, Colchian origin – they are discovered in Trabzon/Trapezus (1865), on the territory once being Colchian and in Kinchkha, Khoni district, Georgia (1946).

The name of the king on reverse of the coin (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΚΟΥ) is in possessive case and can be translated as "of king Akes/Aka or Akos", in common case it would be Aka, Akes or Akos. Colchian king with this name is unknown from the other sources. D. Kapanadze from Georgia made king's name to sound as Georgian and translated it as Aki. The latter is quite popular name in Georgia. Russian scientist L. Kharko considered that "Aku" was distorted version of "Lysim-achu" ("Ch" changed to "K"). There is widespread criticism of this opinion – the coin is struck with such a high artistic level that it is impossible for an artisan to mix the letters so much.

According to another opinion, "Aku" could be a reduced version of the name of king "Aku-silokh", mentioned by Polybius, the Greek author of the 2nd c. B.C. Despite the fact that the author does not specify which country's king is Akusilokh, he is mentioned in such geographical nomenclature that it is quite possible to be Colchis. According to Polybius, the king ruled in the 70s of the 2nd c. B.C. This coincides with emission of the coin (after 195 B.C.). But, normally, on the Hellenistic coins they did not reduce name of a king. Besides, there was no need to reduce name of the king on Aka stater, area of the stater was enough to place full name of Akusilokh.

So, there are different opinions. Still, one thing is clear enough about Aka stater, on the basis of topography of the findings, it should be connected with the Colchian world. If it so, we have big argument while proving an existence of the kingdom in the 80s-70s of the 2nd c. B.C. since the person on the coin is titled as a king.

Aka stater is followed by the series of the local imitations, Georgian imitations to Alexander and Lysimachus' type staters (Georgian imitations to Lysimachus' type staters. Obv. Non-naturalistic head, right; radiant hair-style

sometimes ornamented with bird-effigies. Rev. Schematic Athena enthroned, left/right, holding Nike, trident below. Georgian imitations to Alexander's type staters. Obv. Non-naturalistic head, right. Rev. Bull-headed or ram-headed schematic Nike, facing). The earliest is the one discovered in Reke village (Zugdidi district, Georgia) in 1920 which imitates the staters struck with Lysimachus' name in Byzantium or even Aka stater. Supposed date for the coin issue is the 60-50s of the 2nd c. B.C.

Later, step-by-step depictions of the imitations became rough, schematic and very distant from the originals.[266]

[266] **G. Dundua.** Coins Struck with the Name of Alexander and Lysimachus Spread in Georgia. "Matsne". Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. Tbilisi. 1973. №1 (in Georg.); **G. Dundua, T. Dundua**. Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georg.); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua**, **G. Dundua** *et al*. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part One. Tbilisi, Meridiani Press. 2013 (Georgian and English parallel texts); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georgian); **G. F. Dundua.** Numismatics of Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1987 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, USSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **E. A. Pakhomov**. Coins of Georgia. vol. I. Saint-Petersburg, Imperial Academy of Sciences. 1910 (in Russian); **E. A. Pakhomov.** Coins of Georgia. vol. I-II. Tbilisi, Metsniereba Press. 1970 (in Russian); **A. N. Zograf.** Spread of Discovery of Antique Coins in Caucasus. *Trudi Otdela Numizmatiki Gosudarstvennogo Ermitazha* (TONGE). vol. I. Leningrad. 1945 (in Russian); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021

Inscription on the so-called Saulaces' Coins

Description – The so-called Saulaces' coins, I type**.** Billon, copper (or billon). Weight: sample of the Berlin Museum – 1,04 gr., samples of the Moscow State Historical Museum – 1,17 gr., 1,56 gr., 1,65 gr. The weights range from 1,04 to 1,65 gr. d≈11/12 mm. (see appendix 15).

Obverse: Male head to the right in the radiant crown.

Reverse: Bull's head to the right. Greek inscription above and below – ΒΑΣΙ... ΣΑΥΛ or ΣΑΥΜ... meaning "of king Saulaces", or "Saumakos". The king's name is only partially inscribed with the last letter read either "Λ", or "M".

To prove the existence of the Colchian kingdom in the 2nd c. B.C., very important is the correct attribution of the small size copper, billon, and silver coins. There are eight samples and all of them except for one are kept in foreign museums: Moscow State Historical Museum – 3; Berlin Museum – 3, British Museum – 1, Vani Museum – 1. These coins are divided into three types. The description of the I type is given above. The other two's description is as follows:

II type. Silver. Weight: sample of the Berlin Museum – 0,98 gr., sample of the Vani Museum – 1,7 gr.

The weights range from 0,98 to 1,7 gr. d≈10/11 mm.

Obv. Male head to the right in the radiant crown.

Rev. Rose, Greek inscription above and below – ΒΑΣΙΛΕ... ΣΑΥΛ or ΣΑΥΜ... meaning "of king Saulaces", or "Saumakos".

III type. Silver (?), copper. Weight: sample of the British Museum – 1,75 gr., sample of the Berlin Museum – 1,83 gr.

The weights range from 1,75 to 1,83 gr. d≈12/13 mm.

Obv. Male head facing in radiant crown.

Rev. Winged thunderbolt with Greek inscription above and below – ΒΑΣΙ... ΣΑΥ...

As we see, none of the coins has a full inscription of the king's name. This fact generated discussions lasting for more than a century. Doubtful is the fourth letter of the king's name on the reverse of the coin. Some scholars read it as "Λ", and therefore, the inscription is deciphered as ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΣΑΥΛ(ΑΚΟΥ) – "of king Saulaces", since the latter name appears among the names of the Colchian kings. Other scholars read the fourth letter as "M". According to R. Weil, the upper part of the right leg of the "M" is clearly seen on the sample of the Berlin Museum. G. Dundua thinks, the letter "M" should be read on the reverse of the sample found in Vani. Thus, according to this group of scholars, the name on the coin should be read as ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΜ(ΑΚΟΥ) – "of king Saumakos", since such a king is known in the history of the kingdom of Bosphorus. Apart from this, there is also a whole set of historical and numismatic questions to answer.

Those scholars, who relate these coins to the Colchian kingdom, provide as an argument Pliny's (the 1st century Roman author) information that Saulaces had once reigned over Colchis. But, according to various calculations, this Saulaces had reigned in Colchis 1200 years before the above-given coins were struck. On the II type of these coins a rose is depicted which allows us to date approximately the whole coin group. This type is taken from the Rhodean numismatics. The rose-depicted coin is the exact copy of those Rhodean coins struck in 166-88 B.C. This, in turn, allows us to date those discussed samples by 2nd-1st cc. B.C.

Thus, historically such a parallel cannot be drawn. The next argument provided to uphold these coins' Colchian provenance, is that on the reverse of the I type coins a bull's head is depicted. Hence – connection with the Colchian tetri. And, the last argument is that the so-called Saulaces' coins were sold along with Colchian coins in Sokhumi, which might seem as an important argument in attributing to them a common place of finding. Nevertheless, these arguments are not convincing. We have already talked about the first argument. As to the second one: bull's depiction is quite widespread in the Greek world, and is placed on many countries and cities' coins. That is why its connection with the Colchian world in not entirely justified. As to the fact of their selling together, this, of course, does not mean they were found in one place. The most justified way to argue for these coins' Colchian origin is the fact that 5 samples out of 8 were found in West Georgia (near Sokhumi and in Vani).

Another part of the scholars relates the above-given coins to the kingdom of Bosphorus. Their argument is as follows: as was mentioned above, rose

type is taken from the Rhodean money, struck in 166-88 B.C. Thus, these coins should be dated by 2nd-1st cc. B.C. The only historical figure attested by the written sources is Saumakos. He is mentioned in the decree set up in Chersonesus in honor of Diophantos (general of Mithridates VI Eupator (120-63 B.C.)). Saumakos organized a coup d'état in the kingdom of Bosphorus in the last decade of the 2nd c. B.C. and reigned over it for a short period of time. Presumably, he struck these coins during this period. In 107 B.C. he was defeated and taken prisoner by the above-mentioned Diophantos. Considering the given facts, these coins can be attributed to the numismatics of the kingdom of Bosphorus. Although it is very difficult to find a counter-argument to this hypothesis, it should be said that unless the so-called Saulaces' (Saumakos') coin with a full inscription is found, the question will still be hotly debated.[267]

---

[267] **G. Dundua.** Saulaces or Saumakos? "Ochkhari" – Selected Articles. Ethnological, Historical and Philological Researches Dedicated to Julieta Rukhadze. Tbilisi. 2002 (in Georg.); **G. Dundua, T. Dundua.** Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georg.); **G. Dundua, Ir. Jalaghania**. Georgian Numismatic Dictionary. Tbilisi, Nekeri Press. 2009 (in Georg.); **T. Dundua.** Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1993 (in Georg.); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua**, **G. Dundua** *et al*. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part One. Tbilisi, Meridiani Press. 2013 (Georgian and English parallel texts); **K. Golenko.** New Coin Type of the King Saulaces. Bulletin ("Moambe") of Georgian Academy of Sciences. v. XXV. № 1. 1960 (in Georg.); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georgian); **G. F. Dundua.** Numismatics of Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1987 (in Russian); **V. F. Gaidukevich.** Once Again about the Saumaces' Revolt. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1962. №1 (in Russian); **V. F. Gaidukevich.** About the Discussion of Saumaces' Revolt. In: Antique History and Culture of the Mediterranean and the Black Sea. Leningrad. 1968 (in Russian); **K. V. Golenko.** About the Coins Attributed to Saumaces. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1951. №4 (in Russian); **K. V. Golenko.** Again About the Coins Attributed to Saumaces. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI) 1963. №3 (in Russian); **D. G. Kapanadze**. Some Additional Notes on K. V. Golenko's Paper About the Coins Attributed to Saumaces. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1951. №4 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, USSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **E. L. Kazakovich**. Towards the Debate About Saumaces' Revolt. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1963. №1 (in Russian); **V. V. Struve.** The Revolt of Saumaces. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1950. №3 (in Russian); **S. A. Zhebelev.** The Last Paerisades and Scythian Rebellion in Bosporus. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1938. №3 (in Russian); **T. Dundua. G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **A. v. Gutschmidt.** Saulaces, König von Kolchis. Zeitschrift für Numismatik. III. 1876; **A. v. Sallet.** Zur griechischen Numismatik, I. Saul... oder Saum..., ein kolchischer oder scythischer König. Zeitschrift für Numismatik. III. 1876; Die Erwerbungen des Königlichen Münzkabinets. Zeitschrift für Numismatik. XVI. 1888; **R. Weil.** König Saumakos. Zeitschrift für Numismatik. VIII. 1881

Inscription on Municipal Copper Coins of Dioscurias

Description – Copper. The weight range: chalkos e.g. – 1,3-3,1 gr., dichalkon e.g. – 3,7-5 gr., tetrachalkon e.g. – 6,1 gr. d≈14 mm. (see appendix 16).

Obverse: Caps of Dioscuri, surmounted by six, or eight-pointed stars.

Reverse: Thyrsos of Dionysus, i.e. of Mithridates Eupator in the center of the coin, the Greek three-line legend on both sides ΔΙΟΣ/ΚΟΥΡΙΑ/ΔΟΣ.

Mint – Dioscurias.

Nominal – Chalkos e.g. – 1,3-3,1 gr., dichalkon e.g. – 3,7-5 gr., tetrachalkon e.g. – 6,1 gr.

Date – The verge of the 2nd-1st cc. B.C.

Collection: Simon Janashia Museum of Georgia – 12 samples, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №51, QF. №№1701-1703, QF. №3149, QF. №3766, QF. №4029, QF. №№4030-4034; Hermitage, Saint-Petersburg – 11 samples, Numismatic Department of Hermitage, №1, №2, №3, №4, №5, №6, №6a, №7, №9, №10, №11; Moscow Historical Museum – 11 samples, Numismatic Department of Moscow Historical Museum, bookcase №8, shelf №36.

Pontic coins issued during the rule of Mithridates VI (120-63 B.C.) found in Western Georgia indicate the intensive political and economic relations between Pontus and Colchis. The coins issued locally are far more important. Municipal copper coins of Dioscurias with the inscription ΔΙΟΣ/ΚΟΥΡΙΑ/ΔΟΣ are among them. To know the time of their issue, that means to know exactly when Pontus annexed Colchis. This story is narrated in the sources, however, without the indication of specific date. Typologically the coins are connected to the municipal copper coins of Pontus – obverse type (two Dioscuri caps) is taken from Amisus' coins, issued in 120-111 B.C. and reverse type (thyrsos) is borrowed from municipal numismatics of Southern and Northern Black Sea Coasts, from the coins, struck in 105-90 B.C. To sum up, the coins minted in Dioscurias should be undoubtedly dated back to the end of 2nd c. B.C. and the beginning of the 1st c. B.C. Accordingly, Mithridates

VI annexed the Black Sea Eastern Coast exactly in those times. The Dioscurians, subjugated to Mithridates, preserved their municipal structures and struck their own copper money. Also, it seems that Mithridates' garrison was located in Dioscurias and the official appointed by him controlled the mint.[268]

[268] **G. Dundua, T. Dundua.** Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georgian); **G. Dundua, Ir. Jalaghania**. Georgian Numismatic Dictionary. Tbilisi, Nekeri Press. 2009 (in Georgian); **T. Dundua.** Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1993 (in Georgian); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part One. Tbilisi, Meridiani Press. 2013 (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua**, **G. Dundua** *et al*. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georgian); **G. F. Dundua.** Numismatics of Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1987 (in Russian); **K. V. Golenko.** Coins of Random Findings from Patras (1947-1950). *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1952. №3; **K. V. Golenko.** Towards the Dating of Coins of Dioscurias. *Numismatic Chronicle.* Selected Articles. Tbilisi. 1977 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, USSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **G. Lordkipanidze**. About Some Issues of the History of Colchis in 2nd-1st cc. BC. "*Matsne*". Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. Tbilisi 1965. №2 (in Russian); **G. Lordkipanidze.** Towards the History of Ancient Colchis. Tbilisi. 1970 (in Russian); **K. Golenko.** Kolchis. Chiron. №2. München. 1972; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021

Inscription of Mithridates Junior (capitolium stele)

A stela with bilingual – Greek and Latin inscription is found in Rome, in capitolium. 84 BC is *terminus ante quem non* for the monument. Bilingual inscription has 10 lines. The text is partially damaged and the final part is missing. The text of the Latin inscription is as follows:

rex Metradates Pilopator et Pil]adelpus · regus · Metradati · f(ilius)
[populum Romanum amicitiai e]t · societatis · ergo · quae · iam
[inter ipsum et Romanos? optin]et · legati · coiraverunt
[Nemanes Nemanei f(ilius) Ma]hes Mahei f(ilius)[269]

Latin inscription should be translated as follows:

"King Mithridates Philopator and Philadelphus, son of King Mithridates, to the Roman people, as a sign of friendship and alliance, which exists between him and roman people unremittingly, ambassadors – Nemanes, son of Nemanes, Mahes, son of Mahes dedicate…"

Greek inscription has the following content:

№375 OGIS[270]: [Βασιλεὺς Μιθραδάτης Φιλ]οπάτωρ καὶ Φιλάδελφος/ [υἱὸς βασιλέως Μιθραδάτ]ου, τὸν δῆμον τὸν /[Ῥωμαίων, τὸν φίλον καὶ] σύμμαχον αὑτοῦ, /[εὐνοίας καὶ εὐεργεσίας] ἕνεκεν τῆς εἰς αὑτόν. // [πρεσβευσάντων Ναιμ]άνους τοῦ Ναιμάνους/[καὶ Μάου τοῦ Μάου].

"King Mithridates Philopator and Philadelphus, son of King Mithridates, to the Roman people, his friend and ally, for the benevolence and charity, which they express towards him (i.e. King – T.D.), with the hands of his ambassadors – Nemanes, son of Nemanes, Mahes, son of Mahes, dedicates/ gives away…"

Scholars believe that Mithridates honoured Roman people[271] and sent gift to Jupiter of Capitolium.[272]

---

[269] L. Moretti. Inscriptiones graecae urbis Romae. vol. 1. Rome. 1968. Online available: https://inscriptions.packhum.org/text/187641?hs=512-521%2C530-538 Last access: 12.01.2023

[270] Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecorum. Edidit Wilhelmus Dittenberger. Volumen Prius. Lipsiae. MDCCCCIII, pp. 580-582

[271] Duane W. Roller. Empire of the Black Sea: The Rise and Fall of the Mithridatic World. Oxford University Press. 2020, p.77.

[272] Canali de Rossi. Filippo. Dedica di Mitridate a Giove Capitolino. Epigraphica 61. 1999, p. 37

There is an opinion, that descendants of Pontic kings have an ambition to become equal to other Hellenistic Age rulers.[273]

It is notable, that the names of ambassadors are given in a different way in Greek and Latin texts. The name of the first ambassador Ναιμάνους is given as Nemanes in Latin, which is somewhat logical translation from Latin to Greek, while the name of the second ambassador is not translated as precisely and in fact is a small a deviation from the rules. His name is given in genitive case in Greek as Μάου and nominative should be Μάης[274] while in Latin version the name is given as Mahes. However, if we take into consideration the fact that this name possibly is of Egyptian origin and is connected to lion-headed war god Maahes[275], since his name is given in different forms in Greek – Μαχές, Μιχός, Μίυσις, Μίος, or Μάιχες, we can say that there is no substantial deviation even in this case.

Mithridatic Wars are of special concern for the Georgian historians[276] – thus Colchis and Iberia had been involved in the full-scale European war for the first time.

Eupator selected different patterns for those countries – that of satrapy for Colchis, and symmachia – for Iberia.

In 85 B.C., being in a great despair, with his armies and fleet totally destroyed by the Romans, Mithridates VI had to satisfy demand of the Colchian rebels – they needed their own kingdom to be restored with Eupator's son as a king. His name was Mithridates Philopator Philadelphos (App. Mithr. 64).

We do not know much about him: he was left in a charge of Bosphorus, Colchis and Pontus itself as his father marched westwards to face the Romans. Then he fought Fimbria, the Roman general, bravely, but unsuccessfully. As king of Colchis, Philopator issued the coins, both silver and copper, with Pontic dynastic eight-pointed star on reverse, and rather strange for his new country lotus – on obverse. Even more strange it seems the way he man-

[273] Duane W. Roller. Empire of the Black Sea: The Rise and Fall of the Mithridatic World. Oxford University Press. 2020, p.76.

[274] It is interesting that proper name Μάης appears in two 2nd-1st cc. BC inscriptions found in Amisus (Samsun), one of them is on stela which is connected with Pharnaces Μάης καὶ Ταννας ὑπὲρ Φαρνάκου τοῦ ἀδελφοῦ καὶ Φαρνάκου Μαέους υἱοῦ στήλην. see: SEG 42:1132. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/265808?hs=20-26 last access: 12.01.2023

[275] M. Lurker. Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons. Routledge. p. 215

[276] For bibliography v. T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1993 (in Georg.)

ifested his regalia – that is in no way, the coins are unepigraphic. Was he afraid of his father? Then why? For conspiring against him, having Colchians as friends?! We shall never know. Yet, Mithridates was to be feared much. Indeed, with Rome obsessed with heavy civil war, and the Greeks having had no final choice to whom they could entrust the Greek affair, Colchis felt itself hopelessly isolated. Eupator's reaction was quick and brutal, as usually. First capture, then golden chains and death was bad epilogue for Philopator (84 B.C.).[277] But he is not to be blamed. Junior, perhaps, did the best he could to gain efficient support of the Republic; but in vain.

Epigraphics can provide some information for Philopator looking for strong ally. №375 from OGIS could be about him.

There are two Mithridates with the same cognomen – Philopator and Philadelphos. One of them ruled Pontus after war-like Pharnakes I and was actually his brother, son of Mithridates III, who bore no cognomens, like those Mithridates in the inscription. The lenght of the reign is well shown on the Attic tetradrachms having the legend as follows – ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥ; very naturalistic head is getting elder.[278] Then it is him mentioned in the inscription, because next Philopator and Philadelphos has Eupator, as father. But there could be no Βασιλεύς at all. Nobody knows for sure. Now it is much easier to discuss the Junior's case. Ruling over totally new kingdom and not the ancestral one, he could label himself as "son of Mithridates", and not – "of king Mithridates". Besides, some scholars made an attempt to identity those ambassadors with Eupator's contemporary political figures (App. Mitr. 19).

One can really feel sorry for Junior. He could even had become Rome's formal ally in order to secure the safety of the country, much more depended on his Pontic garrisons. Indeed, he needed his copper issues just to pay them since the Colchians totally ignored the small change. But that was pocket-money. With, perhaps, no banking-system in West Georgia, those soldiers were thought to keep most of their salaries at home – in trapezas of Sinope, or

[277] T. Dundua. Mithridates the Junior and the Colchian Rebellion (in Georg.). Proceedings of Tbilisi State University. Series (History...). 321. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1996, pp. 18-28; T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus according to the Numismatic Material (in Georg.). Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1993, pp. 50-68

[278] W. H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach. Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure. Tome premier. Premier fascicule (2e edition). Paris. 1925. New York. 1976, p. 12

Amisus. Then lotus-type silver issues used to be transfered there. Thus, they could be brought upon Eupator's suspicious eyes. Philadelphos did his best for his coins to look like old Pontic satrapal issues. He did his best to secure his headquarters; as the lotus-type copper is mostly grouped in the hinterland town of Surion/Vani, it is thought to be his capital.

Alas, Philopator was granted no time. Appian narrates about his punishment – he had been brought by force. And archaeology reveals the traces of heavy clashes and fire in the early 1st c. B.C. layers of Eshera, suburb site of Dioscurias at the coastal strip, and Vani itself.[279]

[279] T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus according to the Numismatic Material, pp. 49-50; v. also T. Dundua. History of Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2017, pp. 80-83

Inscription on Drachm of Aristarchus the Colchian

Description – Silver. The weights range from 3,2 to 3,7 gr. (see appendix 17).

Obverse: Head of beardless man, diademed and crowned with the rays, right (Helios with Gnaeus Pompejus' features).

Reverse: Tyche seated on a throne, wearing a tall crown, right. Vessel in her left hand, right hand resting on a rudder. Greek inscription on both sides of depiction and below: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΔΟΣ/ΒΙ ("of Aristarchus, the viceroy of Colchis or of Colchian ruler, or of Aristarchus, who is ruling over Colchis"; and the date – 12, which corresponds to the 12th year of his rule, i.e. 52-51 B.C.).

Mint – Phasis (?).

Nominal – Drachm.

Date – 52-51 B.C.

Collection: Berlin Museum – 1 sample; Ashmolean Museum, Oxford – 1 sample; British Museum – 1 sample; Cabinet des Médailles, Paris –1 sample; Hermitage, Saint-Petersburg – 2 samples.

Wars between Rome and Pontus lasted several decades in the 1st c. B.C. and finally resulted in defeat of Mithridates VI (120-63 B.C.), the king of Pontus. Gnaeus Pompejus, victorious commander of Rome, first invaded Armenia and defeated Tigranes II (95-55 B.C.), an ally of Pontus, and later, in 65 B.C. he approached Iberia. Artokes, the king of Kartli, despite steady resistance, was forced to obey to the Roman hegemony. From Iberia the Romans marched to Colchis, where in 63 B.C. Gnaeus Pompejus appointed Aristarchus as ephemeral ruler. Six silver coins issued in his name are preserved. One of them is found in Sokhumi.

According to the investigations of English and Russian scientists – J. Jenkins and K. Golenko, Helios, god of the Sun, is depicted on coin's obverse with Gnaeus Pompejus' features. Indeed, according to Pliny, the first king of Colchis was a son of the Sun, and Aristarchus himself received the power from Pompejus. Thus, in this case local tradition and political conjuncture were mixed. This opinion is very convincing.

J. Jenkins studied well-preserved sample of the coin and he was able to

interpret the effigy on the reverse using this specimen, where he could clearly see the rudder, a necessary attribute of goddess Tyche – goddess of fortune, fate and happiness.

Drachm of Aristarchus the Colchian contributes much as historical source. Indeed, some of the Roman authors refer to Aristarchus as a king, while in coin inscription, which has greater juridical sense, he is mentioned as a ruler/viceroy. Thus, the legend of the coin gives us information about the political conjuncture of the whole country. It is clear that Colchis is not kingdom, and formally it is very much depended on Rome.

For Antique republics there were the gods to justify a legitimacy of a coin. With the decay towards autocracy the first persons started to be portrayed.

Julius Caesar became the first living individual to be portrayed in Rome, and it was done by special senatorial decree.[280]

Was he really the first Roman to be honoured this way?

The case of Flamininus with his head on the gold coins struck in Greece is beyond the interest. It happened too long before and the republic was too strong.

But what about Gnaeus Pompejus; that is exactly him on obverse of the light drachm struck in Colchis in 52/51 B.C.

Aristarchus, dynast from Colchis, was a part of Pompejus' Eastern re-organization after the Mithridatic Wars. He is put in a charge of Colchis in 63 B.C. (App. Mithr. 114). This coin is his legislation and the regnal years – 12 (52/51 B.C.) – are also his. Besides, he is a client of Pompejus. So, the drachm stands outside the Roman numismatics and the Roman conjuncture generally.

But – only *de facto*. What is the position of Aristarchus? ὁ ἐπί τῆς βασιλέιας – the vice-roy. Whose vice-roy could had been him, if there was no king in Colchis by that times. Only that of the Republic's. Then what an immediate reaction of the Senate might be on Pompejus shown as *rex et deus*?

Who designed the coin – Aristarchus himself, completely ignorant about the democratic principles, or there was a prompt and stipulation from the outside?!

---

[280] Chr. Howgego. Ancient History from Coins. London and New York, Routledge. 1995, pp. 67-69

Caesar tested public opinion by staging the scene with himself being offered a diadem. The sign of total disappointment was indeed a bad omen and he demonstratively rejected the offer (Plut. Caes. 61).

Was Pompejus doing the same a bit earlier – checking the general political sympathies by making his client to act this way?

Could be. With M. Licinius Crassus dead, and Caesar in Gaul making his name, Pompejus was only big man in Rome. And after all he was illustrious and ambitious general.[281]

[281] **G. Dundua, T. Dundua.** Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georg.); **G. Dundua, Ir. Jalaghania**. Georgian Numismatic Dictionary. Tbilisi, Nekeri Press. 2009 (in Georg.); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua**, **G. Dundua** *et al*. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part One. Tbilisi, Meridiani Press. 2013 (Georgian and English parallel texts); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georg.); **K. V. Golenko.** Aristarchus Colchian and his Cooins (towards the history of Colchis in the 1st c. B.C.). *Vestnik Drevnei Istorii* (VDI). 1974. №4 (in Russian); **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **G. K. Jenkins.** Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum. Numismatic Chronicle (N.C.). London. Vol. 19 (1959)

Inscriptions of Phesynos Scythinos from Delphi and Athens

One Delphic inscription dated back to the 1st c. BC is interesting for us (see appendix 18). The text is as follows:

ὁ δῆμος ὁ Χίων Φησῖνον

Σκυθίνου Χῖον...

Ἀπόλλωνι Πυθίωι

It was translated as follows:

"Chian deme beseeches Appolo of Pythia Phesynos, son of Scythinos".[282]

Additionally, it should be noted that inscription is performed on a pedestal on which presumably stood the statue of a person.[283]

T. Kaukhchishvili pointed out that two names are interesting: Φησῖνον and Σκυθίνος, which she believed to be related with the history of ancient Georgia.[284]

The proper names Φησῖνον II Φησῖνος (Arr. Anab. II, 1, 2, 5) II Φησεῖνος (IG XIV 572), seem to be the same names, written in different ways as a result of iotacism. The root of the names presumably is the same, which can be seen in a word Φᾶσις (Φης II Φας) – the word appeared from the times of Hesiod as a name of river and from the times of Aristotle as a name of a city.[285] The scholar also overviewed proper names mentioned in Papyri Φᾶσις (πᾶσις), Φάσεις (πᾶσις), Φασαῆς, Φασαΐς (πασαΐς),Φάσις, Φῖσις[286] – Trojan boy (Quint. Smyrn. 10, 89), Φασιάς - name of Medea, Φασιάς – father of Kolkhos, son of Helios; also the name of a painter (Anth. Plan. 117), Φασιάδης-Suda, Φασιανάτης (CI II, 2903 etc.).[287] Based on all these exam-

[282] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 234 (in Georg.)

[283] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis". Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden. 2010, p. 160

[284] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 234 (in Georg.)

[285] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 234 (in Georg.)

[286] Preisigke, Fr. Namenbuch: enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden. … Ägyptens sich vorfinden. Heidelberg: Selbstverlag des Herausgebers. 1922, p. 361

[287] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 234 (in Georg.)

ples, she assumed that Φᾶσις was well-known for Greeks from the times of Argonauts and its different variations were spread in Graeco-Roman world.[288]

As for another name in the same inscription Σκυθίνος (or Σκυθινός) it is also quite rare in Greek literary sources. T. Kaukhchishvili believed that it is connected with a tribal name Σκυθινοί (Xen. An. IV, 7, 18; IV, 8, 1) known from Kartvelian world. Kaukhchishvili indicated that this tribal name has Megrelian etimology (Shkviti means "seven"), namely, Scythini is the same as Shkvytini, which is mentioned by Xenophon and later by Strabo who mentioned them in such form ἑπτακωμῆται. Heptakometai means "inhabitants of seven villages". This name was well-known for the Greeks and they do not mix it with famous Σκύθης. Diodorus Siculus wrote this tribal name in such form- Σκυτὶνοι (XIV, 29) completely unlike of Σκύθης.[289]

The word Σκυθίνος from this specific inscription is believed to be that much more close to tribal name Σκύθης not to the word Σκυθίνος which means "Becherer" (maker of wooden bowls) as suggested by Pape, [290] the etimology of the latter is connected with the Greek word σκύφος and its Aeolian version σκύθος.[291]

Finally, T. Kaukhchishvili assumed that some of the Georgian tribal names became Greek proper names, which is a testimony of intense relations between the peoples.[292]

We should also pay attention to another inscription found in Attica in 1836, in 1st c. BC layers, in the Eastern part of the Acropolis of Athens. The inscription is written on a marble tile and is of second-hand use as a part of capital.[293]

The text is as follows:
ὁ δῆμος ὁ Χίων

[288] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 235 (in Georg.)
[289] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 235 (in Georg.)
[290] W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, p. 1415
[291] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 235 (in Georg.)
[292] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 235 (in Georg.)
[293] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis", Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden 2010, p. 192

Φησῖνον Σκυθίνου
Ἀθηνᾶι Πολιάδι
καὶ θεοῖς πᾶσι.

Structurally the inscription looks the first one and has the following content:

Demos of Chios
Phesynos, son of Scythinos
beseeches Athena Polias (epiteth of Athena – "city protector" – E.K.)
and all gods.

In our opinion, these two inscriptions are about the same person and since demos of Chios, in both places – Delphi as well as in Athens beseeches Apollo, Athena and all gods, he should be well-known person on the island of Chios. Muller believed that he was the ruler of Chios. [294] Since the inscriptions are performed on a marble pedestal, this also emphasizes the importance of this person. [295] Presumably, the statues of Phesynos, son of Scythinos was on them and they were erected in two most important places in Greece – Delphi and Athens. We share this opinion and we believe that ethnically non-Greek person, whose origin was from Kartvelian world, gained important position. Alongside with slaves, freedman, free artisans and citizens we also have an influential person of Kartvelian origin, which is intriguing for scholars who study Georgian history. Additionally, it should be mentioned that this could happen only in Hellenistic Age when representatives of different ethnic groups appeared in history of Greece. It is notable that a person from other tribe living on the territory of historical Colchis, also appear in another inscription found in Chios (see inscription mentioning ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ from Graz Museum).

[294] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis", Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden 2010, p. 160

[295] J. M. Müller. „... weihte es der Athena." Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis", Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Reichert Verlag Wiesbaden 2010, p. 192

Inscriptions from Rome Mentioning Heniochus

In the columbarium (common burial) of Vigna Codini on the Via Appia in Rome, a marble stone with an inscription mentioning a certain Heniochus was found (see appendix 19). The columbarium was a common burial place for freedmen from the time of Augustus, and various persons are mentioned here.[296] Inscription is dated back to 1-30 AD. Here we have the name:

L(ucius) ⸢Aemilius⸣ / Eniochus Lucius Aemilius Heniochus.

The second inscription found in Rome, referring to Heniochus, has the following content:

D(is) M(anibus) / Aeliae Donatae co(n)iugi / b(ene) m(erenti) fecit / Eniochus Aug(usti) n(ostri) cum / qua vixit ann(os) XVIIII et / sibi et suis posterisque / eorum.[297]

"To the divine Manes (the traditional beginning of Roman epitaphs - E.K.) / in honor of Elia Donata, the wife / made by Eniochus Augustus of Ours (meaning – "a soldier of the Roman army" - E.K.) / with whom he lived for 18 years, for himself (he made) and for his own descendants."

The third inscription this time found in Rome referring to Heniochus has the following content:

D(is) M(anibus) / Domitius / [H]eniochus / [f]ecit vernae suo / Epaphrodito.[298]

"To the divine Manes / Domotius Heniochus / made for a verna (a slave born in the master's house - E.K., N.Ph.) Epaphroditus."

Another inscription mentioning Eniochus reads as follows:

Cn(aeus) Fictorius Cn(aei) l(ibertus) / Eniochus / Herennia |(mulieris) l(iberta) Strategis.[299]

"Gnaeus Fictorius the freed slave of Gnaeus / Eniochus / Herenia / the freed female Strategis".

---

[296] CIL 06, 04506 (1). EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-17200127. Online available: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR126205 last access: 10.02.2022

[297] CIL 06, 10877; EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-17200602, online available: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en last access: 10.02.2022

[298] CIL 06, 16943; EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-12001842, online available: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en last access: 10.02.2022

[299] CIL 06, 17914 (p 3521), EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-00600912, online available: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en last access: 10.02.2022

And finally, Eniochus is mentioned in another inscription coming from Rome, however, in this case, this should not be a freedman or a slave, in this case, this should be the last part of the tria nomina of the noble Roman, therefore, this inscription is not related to the Georgian world, although we will mention it here.

The inscription lists many names, including: C(aius) Rabirius Eniochus[300] "Gaius Rabirius Eniochus".

Only one out of these inscriptions attests to the form *Heniochus*, and in the rest it is found as *Eniochus*.

To what extent it is possible to consider these names as ethnic names (Heniochi) is difficult to say, because this word of Greek origin ("charioteer") was also used as a personal name (Heniochus). However, due to the fact that slaves in Rome often carried their own names indicating their ethnic origin, it is possible to think that in case of a slave and a freedman, we are dealing with a representative of the Heniochi tribe.

300 CIL 06, 00200 (p 3004, 3755, 4134); EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDCS-17200127, online available: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en last access: 10.02.2022

Greek Inscriptions on a Glass Vessel from Gonio-Apsarus

Two glass vessels with Greek inscriptions were found in Gonio-Apsarus during archaeological excavations in 1995. Such vessels usually were given to the winners of tournaments. [301] Both of them are dated back to the 1st c. AD. [302] The inscription on one of them is in four leaf-form circle, three letters are in each leaf and 12 letters in total (see appendix 20). The inscription has the following content:

ΛΑΒΕΤΗΝΝΙΚΗΝ.

ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ

"Receive a victory".

There is one analogue of this inscription kept in Hermitage Museum which gave the possibility to scholars to translate it as "have a victory".

The second vessel is preserved fragmentarily. Its inscription, also based on an anologue in kept Hermitage, can be reconstructed as follows: ΚΑΤΑΙΧΑΙΡΕΚΑΙΕ ΥΦΡΑΙΝΟΥ and translated: "be healthy and happy"[303] (ΚΑΤΑ ΙΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΥΦΡΑΙΝΟΥ).

Most probably the artefacts represent sport activities, tournaments held between roman soldiers stationed in Gonio-Apsarus in 1st c. AD. Stamps of different Roman legions, also copper money on the territory of Colchis is an evidence of roman army presence here. [304] These soldiers supposedly belong to legio XV (Appollinaris) or legio V (Macedonica) since the stamps of both legions are found in Gonio.[305] Both legions were transferred to eastern provinces from the 1st c. AD. mostly because of Jewish-Roman wars.

---

[301] A. Kakhidze, T. Shalikadze. Glassware from the Southwestern Littoral Georgia. Pichvnari IV. Gonio-Apsarus IX. Results of Excavations Conducted by N. Berdzenishvili Batumi Research Institute, the Joint British-Georgian Pichvnari Expeditions, and the Gonio-Apsarus Archaeological Expedition. Tbilisi, Triada Press. 2009, pp. 58-59

[302] A. Kakhidze, T. Shalikadze. Glassware from the Southwestern Littoral Georgia. Pichvnari IV. Gonio-Apsarus IX. Results of Excavations Conducted by N. Berdzenishvili Batumi Research Institute, the Joint British-Georgian Pichvnari Expeditions, and the Gonio-Apsarus Archaeological Expedition. Tbilisi, Triada Press. 2009, pp. 58-59

[303] A. Kakhidze, T. Shalikadze. Glassware from the Southwestern Littoral Georgia. Pichvnari IV. Gonio-Apsarus IX. Results of Excavations Conducted by N. Berdzenishvili Batumi Research Institute, the Joint British-Georgian Pichvnari Expeditions, and the Gonio-Apsarus Archaeological Expedition. Tbilisi, Triada Press. 2009, pp. 58-59

[304] T. Dundua. Influx of the Roman Coins in Georgia. Phasis. 9. 2006, p. 79

[305] G. Gamkrelidze. Roman Era Archaeology of Georgia. *Iberia-Kolkheti,* addenda. 2014, p. 4-14, 17

Sport tournaments were definitely held in Apsarus according to Procopius' account: "Apsaru… it is distant from Rize by three days, it was called Apsurt in ancient time… City was very populated. It was surrounded with many walls and was decorated with theater and hippodrome among many other things, which indicates to city's greatness (Procop. Goth. VIII, 2)". [306]

The existence of hippodrome in the city indicates to chariot racing, which was one of the popular spectacles in Rome. To what extent we can argue that glass vessel is connected with chariot racing?

In our opinion, the decoration of the vessel may give us a hint. First of all, we should mention that awarding engraved glass vessels was an established practice during gladiator and athlete competition as well as after chariot racing. Firstly, a palm branch (palmula) depicted between laurel wreaths, were given to the winners of chariot racing in ancient Rome as a sign of their victory. [307] It is notable, that quite frequently chariot racers were depicted on the facade part of arenas who held palm branch in his left hand. [308] The wreath and the palm branch are carved on the surface of glass vases, therefore most probably this vessel represents the prize of chariot racers.

Sport competitions connected with horses seem to be quite familiar for Romans who were dislocated in Western Georgia in 2nd c. AD which can also be seen in Arrian's PPE. Legate of Cappadocia, Arrian attended competition with horses when he on Hadrian's assignment visited the fortress of Dioscurias (now Sokhumi):

„παραμείψαντες δὲ τὸν Ἀστέλεφον ἐς Σεβαστόπολιν ἥκομεν πρὸ μεσημβρίας, ἀπὸ Χώβου ὁρμηθέντες... ὡς καὶ τὴν μισθοφορὰν τοῖς στρατιώταις δοῦναι τῆς αὐτῆς ἡμέρας, καὶ τοὺς ἵππους καὶ τὰ ὅπλα ἰδεῖν καὶ τοὺς ἱππέας ἀναπηδῶντας ἐπὶ τοὺς ἵππους „ (Arr. PPE, 40)

"In our course from the Chobus we passed by Astelephus, and got to Sebastopolis before noon… We spent the remainder of the day in distributing

[306] Georgika, Byzantine Authors about Georgia. vol. II. Text with Georgian translation was published and commented by S. Kaukhchishvili. 2nd augmented edition. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1965, p. 123-124 (in Georg.)

[307] John H. Humphrey. Roman Circuses, Arenas for Chariot Racing. University of California Press, Berkeley and Los Angeles. 1986, p. 275

[308] John H. Humphrey. Roman Circuses, Arenas for Chariot Racing. University of California Press, Berkeley and Los Angeles. 1986, p. 250

the pay to the soldiers, in reviewing the horses and the arms, and in observing the dextrous activity of the horsemen in leaping upon their horses."

It is interesting that sport competitions were organized by Romans usually in connection with military activities in region. [309]

Nine exactly analogous inscriptions can be found in a database of Greek inscriptions. [310] They are found all around the Mediterranean in different places. Five out of nine artefacts are dated back to the 1st c. AD, while the chronology of the others is not specified. Three out of nine is made of greenish glass and one of blue-yellowish one. According to description they resemble the one found in Gonio. It seems, this is the formula for glass vessels made as a prize. It is possible that all nine vessels were made in one workshop or may be even by one artisan.

[309] R. Ziegler, Städtisches Prestige und keiserliche Politik, Studium zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n.Chr. ,Düsseldorf, 1985, 67-119; C. Wallner, Soldatenkaiser und Sport, Frankfurt am Mainz, 1997, passim

[310] **SEG 39:419; SEG 45:709,b; SEG 2:844; SEG 33:1365; SEG 51:1485; SEG 51:1464,1:** Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ; **IGLSyr 5 2467 bis:** Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V. Emesène, ed. Louis Jalabert and René Mouterde. Paris 1959; **IG XIV 2410,11b; IG XIV 2410,11a:** Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, ed. Georg Kaibel. Berlin 1890

Colchus Balneator Inscription from Rome

A marble tombstone was found in Rome (exact location is unknown), which is now preserved in the atrium of the Library of the Rinuccini Palace in Florence.[311] There is an inscription in Latin on it (see appendix 21). The dimensions of the plate are: height-8 cm, length-22 cm, width/diameter - unknown.[312] The height of the letters is 1.5-1.8 cm. The inscription is scratched, made by *scalpro* writing technique.[313] The inscription is quite well preserved, written in three lines with capital letters:

COLCHUS CAESARIS
BALNEATOR
HIC

The inscription can be restored as follows:

Colchus Caesaris
balneator
hic [est][314]

The translation:

Colchian bath-attendant of Ceasar is [here].

The inscription was first described by Domenico Giorgio Casanati on March 25, 1726. The inscription was published in 1882 (CIL 06, 087242 (01).[315] Based on the archaeological and paleographical analysis, the inscription dates back to 1-50 AD.[316]

In general, the *balneator* was the owner or lessee of the bathhouse,[317] he

[311] EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/view_img.php?id_nr=125893-1 last access: 10.02.2022

[312] EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=en&ver=simp last access: 10.02.2022

[313] EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: https://www.eagle-network.eu/resources/vocabularies/writing/ last access: 10.02.2022

[314] EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=en&ver=simp last access: 10.02.2022

[315] Corpus Inscriptionum Latinarum- Vol. VI- Inscriptiones Urbis Romae Latinae, Pars II, Monumentaa columbariorum, Tituli officialium et artificialium. Tituli sepulcrales reliqui:- A. Claudius, Ed. E. Bormnn, G. Henzen, Chr. Huelsen.1882 (imp.iter.1961)

[316] EDR125893, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=en&ver=simp last access 10.02.2022

[317] Ad. Berger. Encyclopedic dictionary of Roman Law. Volume 43. part 2. Philadelphia. American Philosophical Society. 1991.

was responsible for overseeing the bathhouse, he usually stood in the atrium of the baths and collected the service fee.[318]

Caesar's personal *balneato*r was one of the slave servants assigned with this particular task. His duty included accompanying Caesar to the bath and providing other services as needed.[319]

It is noteworthy that during the rule of Julio-Claudian dynasty (this inscription belongs to this period), especially during the reign of Augustus, there were 16 slaves performing different duties, which is confirmed by epigraphic material,[320] *balneator* is mentioned among them.

Usually, slaves were given new names by their owners upon purchase, and most of them indicated to their ethnicity.[321]

Famous Roman historian and grammarian Marcus Terentius Varro expressed an interesting opinion about the principle of naming slaves in Rome. He pointed out that the Romans should name their slaves according to where they acquired them, not based on their origin (Varro, LL, 8.12). This point of view of Varro, we think, indicates that in Rome during the time of Varro (1st century BC) and obviously also later it was established to give names to slaves on the basis of ethnicity.

Colchus probably refers to the ethnicity of the slave, meaning that Caesar's balneator was of Colchian origin.

How could a Colchian slave get to Rome?

The introduction of slaves from Western Georgia into the Roman Empire is confirmed by many sources. From this point of view, the information of Procopius (6th century) is interesting, indicating that the Colchians traded hides, furs and slaves with the Romans living on the coast (Procop. Bell. 2.15.5).

[318] Haley Mowdy. The History and Importance of the Roman Bath. Texas Woman's University. available online at: https://twu.edu/media/documents/history-government/History-&-Importance-Roman-Bath-Ibid-Volume-9-Spring-2016.pdf last access: 10.02.2022

[319] L. R. Penne,. The Epigraphic Habits of the Slaves and Freed Slaves of the Julio-Claudian Households. University of Calgary. Calgary. 2013. AB. doi:10.11575/PRISM/28131 http://hdl.handle.net/11023/1081 doctoral thesis, 256 sch. 944. Online available at: https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/11023/1081/ucalgary_2013_penner_lindsay.pdf?sequence=4&isAllowed=y last access: 10.02.2022

[320] L. R. Penner. The Epigraphic Habits of the Slaves and Freed Slaves of the Julio-Claudian Households. University of Calgary. Calgary. 2013. AB. doi:10.11575/PRISM/28131 http://hdl.handle.net/11023/1081 doctoral thesis, 256 sch. 944. Online available at: https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/11023/1081/ucalgary_2013_penner_lindsay.pdf?sequence=4&isAllowed=y last access: 10.02.2022

[321] Ian Morris. Remaining Invisible. In book: Women and Slaves in Greco-Roman Culture, edited by Sandra R. Roshel and Sheila Murnaghan. Routledge. London and New York. 1998, p. 201

Aelianus (2nd century) talks about one case of purchasing a Colchian captive. He mentions a certain Dionysus, a merchant and traveler, who bought a Colchian girl from the local tribes in Meotia (modern Azov) (Ael. fr. 71 (Hercher).

It is noteworthy that when selling a slave, the seller had to indicate the ethnic origin of the slave, which determined its price, since people of different ethnicities usually had different reputations on the slave market. [322]

It is true that the ethnic origin of the slave was often falsified in order to increase the price on the market, but due to the fact that the Colchians were considered warriors, cannibals and lazy, there was a less chance to cheat and introduce the slave as a "Colchus".[323]

D. Braund and G. Tsetskhladze indicate that the existence of Colchian slaves in Rome is not clear enough. Slaves may be given names that remind us the myth of the Caucasus and the Argonauts; however, their origin is rather doubtful, and the inscriptions of the Colchus Balneator and Sallustia Colchis are cited as examples. [324]

Since the names of slaves were often associated with their ethnic origin, and also that, as mentioned above, the Colchians did not have a good reputation, this was not an additional incentive to give the slave the name Colchus, so Caesar's balneator was more likely an ethnic Colchian slave who occupied a rather high position at the court of Caesar. This is also confirmed by his tombstone, which is made of marble – an expensive and prestigious material in Rome at that time. [325]

Which Caesar's slave could the Colchian bath attendant have been?

As mentioned, on the basis of archaeological and paleographical analysis, the inscription dates back to first half of the 1st century AD. During this chronological period, Rome had several rulers and all were representatives of the Julio-Claudian dynasty:

---

322 See for details: D. C. Braund, G. R Tsetskhladze. The Export of Slaves from Colchis, Classical Quarterly 39 (i). 1989, p. 119

323 D. C. Braund, G. R Tsetskhladze. The Export of Slaves from Colchis. Classical Quarterly. 39 (i). 1989, p. 119

324 D. C. Braund, G. R Tsetskhladze. The Export of Slaves from Colchis. Classical Quarterly. 39 (i). (1989), p. 123.

325 L. Adkins. R. A. Adkins. Handbook to Life in Ancient Rome. Oxford University Press. New York, Oxford. Oxford University Press. 1998, p. 198

• Augustus (31 BC- 14 AD)
• Tiberius (14-37 AD)
• Caligula (37-41 AD)
• Claudius (41-54 AD)

It is noteworthy that Horace, outstanding Latin lyric poet and satirist under the emperor Augustus, in his epistle to Piso Family, known as the "Book of Poetic Art", explains that the writer's artistic language should reflect the signs of the character's speech. Horace points out that it matters who speaks: god or hero, old or young, matron or nurse, merchant or farmhand, and here he mentions two ethnic groups that seem to have been well known in Rome—the Colchians and the Assyrians: "intererit multum Divosne loquatur an hero... Colchus an Assyrius…" (Hor. Ars, 114; 118).

Obviously, this passage of Horace also indicates that the Colchians spoke Latin in their own way, with an accent characteristic to them, which was well known to the Romans.

We think that the available material does not allow us to present more specific conclusions on this issue considering that the activity of the Romans in the region in this period seems to be permanent. However, the inscription of Sallustia Colchis, which we will discuss below and which is dated back to 1-30 AD, suggests that the appearance of Colchians in Rome can be connected to the reign of Augustus or Tiberius.

Inscription of Sallustia Colchis from Rome[326]

In Rome, specifically on the hill of Esquilino, in Fusconi vineyard in a necropolis for slaves freed by Q. Sallustius – Monumentum libertorum Q. Sallustii – a burial marble plate was discovered in the 16th c. [327] The plate is now lost. The sketch made by Andrea Alciato in 16th c. was kept in Vatican Library.[328] The burial was a quadrangular building which had an apse or some niche in the entry. [329] Latin two-column inscription is on the burial stone:

I column
SALLUSTIA
THYMELE
II column
SALLUSTIA
COLCHIS

Inscription can be read as follows:
Sallustia Sallustia
Thymele Colchis

The inscription is published in 1882 (CIL 06, 08206) [330] and is dated back to the 1-30 AD. [331] Monumentum libertorum Q. Sallustii is a group burial where supposedly 3 slaves (?), 65 freedman and one free citizen is buried. The burial has 39 inscriptions in total. [332]

---

[326] EDR160035, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?visua=si&id_nr=EDR160035 last access 10.02.2022

[327] S. Meloni. I Monumenta Columbariorum: Contributo alla Storia Sociale della Roma Primo-Imperiale. Roma. 2016-2017. Doctoral thesis. p. 58 Online available at: https://iris.uniroma1.it/retrieve/handle/11573/937578/440549/Tesi%20dottorato%20Meloni last access 10.02.2022

[328] Cod. Vat. Lat. 10546

[329] F. Cantarelli, E. Gautier Di Confiengo. La collezione epigrafica Fusconi (Roma, secolo XVI-XVIII), Soveria. Rubbettino. 2012, p. 207, fig. 20

[330] Corpus Inscriptionum Latinarum- Vol. VI- Inscriptiones Urbis Romae Latinae, Pars II, Monumentaa columbariorum, Tituli officialium et artificialium. Tituli sepulcrales reliqui:- A. Claudius, Ed. E. Bormnn, G. Henzen, Chr. Huelsen. 1882 (imp.iter.1961)

[331] EDR160035, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?visua=si&id_nr=EDR160035 last access 10.02.2022

[332] S. Meloni. I Monumenta Columbariorum: Contributo alla Storia Sociale della Roma Primo-Imperiale. Roma. 2016-2017. Doctoral thesis. p. 58-59. Online available at: https://iris.uniroma1.it/retrieve/handle/11573/937578/440549/Tesi%20dottorato%20Meloni last access: 10.02.2022

Two names are given on the gravestone: Sallustia Thymele and Sallustia Colchis. Both of them have name "Sallustia" because of their former owner who made them free – he belonged to gens Sallustia and his name was Quintus Sallustius. As for the second name of these persons "Thymele" and "Colchis", in our opinion, they should indicate to ethnic identity of slave women – the first one – Thymele is Greek according to the name's etymology, while the second one is a Colchian.[333]

Therefore, we believe that Sallustia Colchis, a slave woman of Quintus Sallustius was ethnically Colchian or was from Colchis. Colchian slaves are rare in Rome, however one of them was a slave of an emperor. No serious conflict was between Rome and Colchis in this period and therefore there was no predisposition of enslaving many people from this region.

[333] About Colchian slaves in Rome see: Inscription of Colchus Balneator from Rome

Epitaph of Vireia Colchis

A Marble stela (sizes: height – 160 cm., width – 77cm.) broken into four pieces was found in Roman province of Alpes Graiae (modern France), specifically in Axima (Forum Claudii Ceutronum) in 1860. Stela was dated back to the 1-100 AD. It has eight-line inscription (sizes of the letters: 7,2-3,7 cm.) and was an epitaph. Now the the artefact is lost.

The text was as follows:
T VIREIO
ONESIMO
VIREIA COLCHIS
UXOR H
L CASSIVS ERASTVS
H
[]VS ALCIMVS
CONL

and it was reconstructed as follows:
T(ito) Vireio
Onesimo
Vireia Colchis
uxor h(eres)
L(ucius)Cassius Erastus
H(eres)
[T (itus) Virei]us Alcimus
conl(ibertus)

Translation of the text is:
To Titus Vireius Onesimus
Vireia Colchis (Colchian -?)
inheritor wife
Lucius Cassius Erastus
inheritor
Titus Vireius Alcimus
Freedman

B. Remy published and studied the inscription.[334]

Vireia, who dedicated an epitaph to her deceased husband and she herself is mentioned as his inheritor, according to inscription has also another name – Colchis. We should pay attention to the fact that according to Roman tradition married women usually bore family name of her father and not of her husband,[335] therefore we can assume that Vireia is a freedwoman and her second name represents her early name which she had in slavery – Colchis and this nickname is an indication to her ethnicity.

To what extent it is possible that ethnic names given as a proper name to slaves indicated to their ethnic origin, became a matter of dispute in historiography. W. Westermann assumed that such names usually did not indicate to their origin since German, Phrygian, Gaul slaves may have Greek or Egyptian names,[336] however we should pay attention to two nuances: 1) Greek and Egyptian names and also the names established by their influence, like Hermes, Paramone etc are much more known in antiquity and therefore when slaves are given such names it is not unusual, the Greek and Egyptian world and their prosopography is well known for Romans, however when the slaves have names connected with such distant and less known territories as Colchis, it still may indicate to their ethnicity and 2) giving Greek proper names, like Hermes is one case while giving name which indicate to a specific place is another case, therefore the names indicating a region still may hint on ethnicity. Westernmann himself is quite cautious with such names and assumed that they may indicate places where such slaves were purchased,[337] however in case of person with the name "Colchis", whether such slaves were bought in Colchis or they have such names for other reasons, still we should assume that we are dealing with ethnically Colchians (See also: Inscription of Colchus Balneator from Rome and Inscription of Sallustia Colchis from Rome).

---

[334] B. Rémy, Inscriptions latines des Alpes (I.L. Alpes) 1. Alpes Graies. Chambéry - Grenoble. 1998, pp. 92-93, Nr. 38

[335] Eric M. Orlin. A Social and Cultural History of Republican Rome, John Wiley & Sons. 2022, p. 112

[336] W. Westermann. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984, p. 96

[337] W. Westermann. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984, p. 96

Inscription of Volusia Colchis

A marble table (sizes: height – 28,5 cm., length – 52 cm., width/diameter – 3 cm.) was discovered on Via Appia, in vigna Cantoni in Rome (Monumentum Volusiorum, modern: via Appia Antica). Table is kept in Vatican Museum (Lapidario Profano ex Lateranense, Z, 3v, inv. 25928). It has a seven-line Latin inscription (height of the letters - 1,1-3,5 cm.) which is dated back to 51-100 AD based on archaeological and paleographic data.

Inscription was studied by M. Buonocore. [338]

The text of the inscription is as follows:

D(is) M(anibus) s(acrum).
Volusiae Nebridi
Q(uintus) Volusius Alcimus et
Volusia **Colchis** fili matri
bene merenti fecerunt et
Crescenti patri et Chresimo; e[x]
permissu decurionum locus dat[us].

The text can be translated as follows:

To divine sacred Manes (traditional opening or ending of a Roman epitaph – E.K.)
to Volusia Nebridus
Quintus Volusius Alcimus and
Volusia **Colchis,** children to honor the mother
made this (grave – E.K.) and to
father Crescentus and Chresimus
the place was given with the permission of decuria.

As it is known the place of discovery was a burial for slaves and freedmen of Volusius Saturninus[339] and therefore the persons mentioned in inscription – Volusia Nebridus, Quintus Volusius Alcimus and Volusia Colchis since they have the family name of Volusius aree freedmen and freedwoman. Crescentus

[338] M. Buonocore. Schiavi e liberti dei Volusi Saturnini. Le iscrizioni del colombario sulla via Appia antica. Roma. 1984. p. 114-115, nr. 75, photo - tab. XLVI, image 170 (2)

[339] M. Buonocore. Schiavi e liberti dei Volusi Saturnini. Le iscrizioni del colombario sulla via Appia antica. Roma. 1984, p. 114-115

and Chresimus who are also buried here do not have family name of Volusius therefore, we can conclude that they are slaves. Volusia alongside with family name given by Volusius family upon her manumission as Roman tradition dictated, also has another name – Colchis – which most probably indicates to her ethnic identity (for discussion about names with ethnic identity see: Epitaph of Vireia Colchis and Inscription of Colchus Balneator from Rome).

Status of slaves was different in different eras in Rome, for example, slavery was more widespread in republican Rome and manumission was relatively rare, while in imperial Rome slaves were freed more frequently. Also, it is interesting that status of slaves in urban areas was better than in rural areas – they even could sign contracts (*stipulatio*) in the name of their masters.[340] Ed. Mayer doubted the high quantity of slaves in villages and W. Westermann, famous scholar of Greek and Roman slavery agreed with him.[341] Manumission was quite common in the second half of the 1st c. in Rome, however not as widespread as it was in 2nd c. AD under the influence of stoicism.

As for the price of a Colchian slave – W. Westermann deduced that in the 1st century, in the eastern part of empire, specifically in Asia Minor, Syria and Egypt the prices range between 175-600 denarii, while in the West it started from 350 and could reach even 700 denarii[342] therefore, we the price paid for a Colchian slave supposedly was 175-600 denarii.

[340] N. Phiphia. About the Legality of the *stipulatio* Made by the Slave Handed Over with the Usufruct and Their Status in Ancient Rome. Proceedings of young historians. I. Tbilisi, Meridiani Press. 2012, pp. 26-33 (in Georg.)

[341] W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984, p. 120

[342] W. Westermann. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984, p. 101

Epitaph of a Colchian Woman

One undated fragment of an unknown material found in Capua was kept in S. Maria Capua Vetere (Caserta province). The inscription on it presumably was an epitaph. Four-line inscription was written in Latin:

Colchidi
Hesychus
[co]niugi
de se merit[a]e[343].

Translation is as follows:
To Colchis (Colchian ?)
Hesychus
to wife
made (epitaph - E.K.) to honour

Inscription is now lost and we do not know what was the material, we only know the text. Since persons in inscription are mentioned only with one name, both the person who dedicated an epitaph and the deceased person are slaves, however since the date is unknown also, status of a woman cannot be argued decisively – manumission of slaves was widespread in imperial Rome, especially, from the 2nd c. AD (see: Epitaph Dedicated to a Colchian Wife), therefore if the inscription is of imperial period, she may be a freedwoman. As for the name "Colchis" – it may indicate to her ethnic identity (for connection between origin and the name of slaves see: Epitaph of Vireia Colchis and Inscription of Colchus Balneator from Rome).

[343] CIL 10, 04091 (1). EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDR005897. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR005897 last access: 10.02.2022

Inscription on Forum of Abella About Gonio Fortress

Sixteen-line inscription dated back to the end of 1st c. AD was discovered on a forum of Abella (modern Avella), an antique city close to the Italian city of Nola (See appendix 64). The inscription was on some basis (pedestal ?)

The text is given as follows:

1. N • MARCIO
2. N • F • GAL
3. PLAETORIO • CELERI
4. QUAEST • II • VIR • LEG • VII
5. GEMIN • LEG • XVI • FL • FIRM
6. DONIS • DONATO • A • DIVO
7. TRAIAN • BELLO • PARTHICO
8. CORONA • MURALIS • TORQVIB
9. ARMILLIS PHALARIS • LEG • II
10. GALL • LEG • XIIII • GEM MART • VECTR
11. LEG • VII • CL • P • F • LEG • I • ADI • P • F • P • P • LEG
12. EIVSD • PRAEPOSIT • NUMEROR
13. TENDENTIUM • IN • PONTO AB
14. SARO • TRIB • COH • III VIG
15. PARTON • COLON
16. D D[344]

The text was filled and reconstructed as follows:[345]

1. N(umerio) Marcio

2. N(umeri) f(ilio) Gal(eria)

3. Plaetorio Celeri

4. quest(ori) IIvir(o)(centurioni) leg(ionis) VII

5. Gemin(ae) I (centurioni) leg(ionis) XVI Fl(aviae) Firm(ae)

6. donis donato a divo

[344] CIL. X. 01202 EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDR102518. Online available: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?id_nr=EDR102518 last access: 10.02.2022

[345] CIL. X. 01202. EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. EDR102518. Online available: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?id_nr=EDR102518 last access: 10.02.2022

7.Traian(o) bello Parthico

8. corona muralis torquib(us)

9. armillis phalaris (centurioni) leg(ionis) II

10. Gall(icae) (centurionis) leg(ionis) XIIII Gem(inae) Mart(iae) Vectr(icis)

11. (centurioni) leg(ionis) VII Cl(audiae) P(iae) F(idelis) (centurioni) leg(ionis) I Adi(utricis) P(iae) F(idelis) p(rimo) p(ilo) leg(ionis)

12. eiusd(em) praeposit(o) numeror(um)

13.tendentium in ponto Ab/

14. saro trib(uno) coh(ortis) III vig(ilium)

15. patron(o) colon(iae)

16. d(ectreto) d(ecurionum)

The text can be translated as follows:

1. Numerius Marcius
2. To the son of Numerius, Galeria (gens Galeria – E.K.)
3. to Plaetorius Celer
4. to questor duumvir, centurion of Legio VII
5. to (Legio – E.K.) I Gemina I, to centurion of Legio XVI Flavia Firma
6. divine gift was given
7. during Trajan's Parthian War
8. Mural crown with collar
9. bracelets, canary grass, to centurion of Legio II
10. to centurion of Legio XIIII Gallica, Gemina Martia Vectrix
11. to centurion of Legio VII, to centurion of Legio I Claudia Pia Fidelis Adiutrix, to senior centurion (Primus Pilus) of Legio Claudia Pia Fidelis
12. to the leader of numeri of the same (legion – E.K.)
13. who are dislocated on the Sea, in Ap-
14. sarus, tribunus cohortis of vigils Cohors III
15. to protector (patron) of a colony
16. with the decree of decuria

We can understand from the inscription that Numerius Marcius Galeria Plaetorius Celer who served on different positions in Roman army in different times and even received many honourable awards from Emperor Trajan during his Parthian War, seems to be sent to castellum of Apsarus and he served on the territory of Colchis, in a province of Cappadocia. As we can understand he was a tribunus cohortis of vigils and also served as a patron/protector of colony. It is notable that this inscription gives us information that the soldiers of legio Claudia Pia Fidelis Adiutrix were dislocated here which made some scholars assume that mostly auxiliary force and cohors of vigils were here.[346]

Therefore, part of scholars believe that five cohors dislocated in Apsarus and mentioned by Arrian (Arrian, Peripl. Mar.Eux. 7) were auxiliary forces.[347]

Stamps of different roman legions are found during the excavations of Apsarus (see Latin inscriptions from Gonio-Apsarus). In fact, cohortes of different legions were here.

Legio I Adiutrix was formed by Nero or Galba and initially they were in Western provinces of Rome. They appear in the East only once – during Trajan's Parthian expedition. Satala served as a strategic point of gathering for Roman army during Trajan's Parthian War[348] and therefore, K. Phiphia believes that weakness of imperial positions close to it would be intolerable for Romans.[349] Therefore, soldiers of Legio I Adiutrix could have ended up in Apsarus only in such situation. It seems, that this legion was returned to Western provinces soon after Parthian War since they appear again in Western provinces.[350]

---

346 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 2002. 1(240). Moscow, Nauka Press, p. 33 (in Russian)

347 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 2002. 1(240). Moscow, Nauka Press, p. 35 (in Russian)

348 D. L. Wasson. (2021, September 01). Legio I Adiutrix. World History Encyclopedia. Retrieved from https://www.worldhistory.org/Legio_I_Adiutrix/

349 K. Phiphia. Eastern Policy of Rome and Emergence of Different "Kingdoms" in Colchis (2nd c. AD). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 60 (in Georg.)

350 D. L. Wasson. (2021, September 01). Legio I Adiutrix. World History Encyclopedia. Retrieved from https://www.worldhistory.org/Legio_I_Adiutrix/

Inscription from Sokhumi Fortress Mentioning King Spadagas

In 1998 during the excavations of the Sokhumi Fortress under the direction of Alik Gabelia a fragment of a limestone with Greek inscription was unearthed. The size of the preserved fragment is 19X21 cm, thickness - 10 cm. The left side of the slab is missing, the other sides are also partially broken down.

The inscription has five lines. The average height of the letters is generally 17 mm., and the height of the letters in the first line is about 11 mm. The letters are made quite symmetrically, keeping the intervals. The symmetry is also preserved between the lines. The inscription was first published by V. V. Vertogradova[351] who offers the following transcription of the inscription (see appendix 22 and 23):

1.]δαμ[
2.](α)ναγασασθ(α)[ι][
3.][α]ντιδιδωνου[
4.](υ)ασενυμι(ω)[
5.][α]νεμο[ς][352]

Finally, V. Vertogradova restored and translated the inscription as follows:

1.[τοῦ]δαμ[οῦ ψάφισμα
2.](α)ν ἀγάσασθ(α)[ι][
3.][ἀ]ντιδιδων ου[
4.]κατασκε(ύ)ασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] [
5.][ἄ]νεμο[ς]

1. [Decree] Of People
2.]Expressing admiration[.
3.]payer[.

[351] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University. No. 12. 2004, p. 385-390 (In Russian)

[352] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University. No. 12. 2004, p. 386 (In Russian)

4.] Equip (your?) [triremes].

5.](The wind?) [.[353]

Based on letter arrangement on a fragment V. Vertogradova assumed that the inscription originally contained more than five lines and the decree should have been followed by signatures after the fifth line.

Among the features of the letters, some letter-signs are performed by cursive. Also, sigma and epsilon, unlike Eshera's other inscriptions, have a lunar form (C, Є and not - Σ, E). Also, the outlines of the omicron and theta are noteworthy – they are circular and equal in size to the height of the line, whereas in earlier inscriptions they are smaller in size compared to other signs. Theta is drawn closed and is accompanied by a horizontal line. Omega is written in cursive, Miu and Niu are equal in size and close to line height. Alpha has a full head that is tilted to the right. According to all these data, V. Vetrogradova dated the inscription back to the 2nd c. AD.[354]

The researcher finally assumed that the inscription, based on its content, is a commemoration of merits and belongs to the category of decrees. The inscription glorifies a person (his name is not preserved) who completed important public works. Perhaps it was the equipment of the triremes. The inscription confirms that on the territory of Sokhumi, in the 2nd c. AD during the renovation of the city of Sebastopolis, Greek language was still actively used.[355]

T. Kaukhchishvili transliterated and restored the inscription of Sokhumi with her own palaeographical version as follows:

ΔAY

N (or AP) AΓACACΘA

NTIΔIΔONOY

ACENYMI

ΔN /ΔP/ ΔH/ AP… EMO

---

[353] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University. No. 12. 2004, p. 389 (In Russian)

[354] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University.). No. 12. 2004, p. 389 (In Russian)

[355] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University. No. 12. 2004, p. 389 (In Russian)

ΔΑΥ
...ἀγάσάσθα(ι)
(ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας]
(κατασκε]ύασεν ὑμί(ω)[ν]
... εμο...
translation is as follows:

1. „ΔΑΥ (= 434 Bosphorus chronology 137 A.D.; 434-297= 137) 137 A.D.
2. Respect (or- Worship)
3. Earth/Soil in return
4. Build your
5. ? ".[356]

T. Kaukhchishvili pointed out that the traces of the sixth line of the inscription have almost disappeared and the inscription itself is so damaged that it is difficult to say whether it is the full original inscription or just a part of it. The researcher pointed out that the letters are carefully drawn and the lines are equally spaced from each other, i.e., the inscription should not be written by the way.[357]

While studying the outlines of the letters, T. Kaukhchishvili noted that most of the letters (A, I, T, Γ, Δ) are of the standard outline (these letters maintain such an outline from the 6th -5th cc. BC till the Byzantine era). According to the scientist, some letters of the inscription deserve attention, for example, ο and θ are round, ν is quite wide, and μ is narrower, the broken line connecting the vertical lines of which is quite elongated, triangular in shape. T. Kaukhchishvili also considered the outlines of the letters ε, σ, υ, ω, which are italic (cursive), to be noteworthy. Finally, she concluded that the content of inscription is about honouring someone in exchange (i.e., it is a decree).[358]

T. Kaukhchishvili overviewed the epigraphic material from different regions and came up with the conclusion that the Sokhumi inscription should be generally dated back to the 1st -3rd cc AD, also pointed out that most of the equivalent material can be found from the Black Sea region and are dated

[356] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 375 (in Georg.)
[357] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 375 (in Georg.)
[358] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 375-376 (in Georg.)

back to the 2nd c. AD which corresponds to the initially suggested date of Sokhumi inscription.[359]

We schematically present the readings of the inscription suggested by Vetrogradova and Kaukhchishvili:

Vetrogradova	*]δαμ[* **[Decree] of people**	*](α) ναγασασθ(α) [ι][* ***.]Expressing Admiration [.***	][ἀ]ντιδιδων ου[***]payer[.***	]κατασκε(ύ) ασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] [***]Equip (your?) [trirems] [.***	][ἄ]νεμο[ς] ***](The wind?) [.***
Kaukhchishvili	*ΔΑΥ* ***137 AD***	ἀγάσάσθα (ι) ***Respect (or-Worship)***	(ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας] ***Land (soil) received in return***	(κατασκε] ύασεν ὑμί(ω)[ν] ***Built your(s)***	*... εμο...* ***?***

It must be said that reading Sokhumi inscription raises many questions, and therefore we will try to present our opinions concerning each line.

Regarding the **first line**, the following should be noted – the letters of the inscription differ in size from the letters of the other lines, and therefore, we believe that it should be separated from the rest of the text. As mentioned, according to the Vetrogradova's transcription of this line three letters δαμ should be here, which is restored as the Doric word δᾶμος. The use of the Doric dialect is not expected, because Doric dialect was never used in the Eastern Black Sea region, besides, the date of the inscription (2nd century AD) creates even more contradictions with the Doric form of the word, because *Koine* was already used practically everywhere by that time. Additionally, it should be noted that according to the database of Greek inscriptions,[360] δᾶμος form from the regions close to Western Georgia is definitely confirmed in the inscriptions of the Northern Black Sea coast, however they are of unspecified origin. The word δᾶμος is known only from Heraclea on Pontus in the Southern Black Sea coast, although, the activity of the Dorians is known in

[359] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 376 (in Georg.)
[360] To check the Greek inscriptions, we used the database of Greek inscriptions created by Cornell University and Ohio State University, which is available at: https://inscriptions.packhum.org/

this area, and therefore the presence of an inscription in this dialect unlike the Eastern Black Sea coast, where the Doric dialect was never used. Therefore, the word δᾶμος should not be restored in the first line.

T. Kaukhchishvili, as we mentioned, read the first line as "ΔAY" and considered it to indicate the chronological system of Bosphorus.[361] Kaukhchishvili pointed out that the date in Bosphoran inscriptions is usually placed at the end, as well as in the inscriptions from Pontus. Although, there are several cases of putting the date in the middle, and more rarely (here the researcher names three inscriptions) in the beginning. Thus, putting the date at the beginning of the inscription, as we can see, is a kind of exception, and moreover, it is not confirmed in this region.[362]

It is noteworthy that the first line is quite damaged and three letters that can be definitely differentiated here do not represent the beginning of the line, and if we look at a relatively long third line of the inscription, it is easy to imagine that there are at least three letters before the three letters of the first line. In addition, before and after these three letters, a fragment of one letter can be seen, which, more likely, could be alpha in both cases, which, in our opinion, makes T. Kaukhchishvili's reading of this version dubious.

It should be noted from the beginning that we do not agree with the opinion of Vetrogradova and T. Kaukhchishvili regarding the restoration of the last letters as M or Y. On the palaeographic imprint made by Vetrogradova, it appears that the last letter has a 45-degree broken line next to the straight line, which made Vetrogradova to suggest the presence of the letter M here, however, it should be noted that it appears slightly different on the photo – the broken line seems to be the result of damage and not part of an inscription; T. Kaukhchishvili perfectly sees this problem and reads Y here instead of M based on the fact that only a straight line can be seen in the photo, which could be the foot of both Y and the letter Γ, or may be even I .If we take a good look at the high-resolution enlarged photo of the inscription, it is easy to see that the third letter does not have the typical branching trace of Y, and the third letter is tall enough (compared to the letters next to it) to have this branching trace, if any. Thus, there are two variants of reading – Γ and I.

[361] T. Kaukhchishvili notes that the photo he used while working on the inscription was of low quality. See: T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 375 (in Georg.)

[362] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 375 (in Georg.)

As we mentioned, the letters of the first line differ in size from the letters of the other lines, and therefore, it should be a different part, which most likely indicates the presence of a proper name here. We would like to make a cautious assumption that the first line of the inscription refers to the personal name. The assumption of mentioning a proper name in the first line is also suggested by Vetrogradova since the different height of the letters in the first line also carried a certain function,[363] which was probably done to separate the proper name from the rest of the text. The "ΔAI" complex, which is probably preceded and followed by A, gives us the variant AΔAIA, which is not part of the proper names spread in the region (cf. Χαρμαδαία -IG IX, 1,186 from Phocis and Δαδαία - SEG 2:786 - Mesopotamia).[364] In our opinion, the letter Γ can most likely be restored here (see appendix 24). The reading AΔAΓA is found only in proper names, and only in two cases – in Thrace – Μαδαγαυα (IGbulgI²229) and in Mesopotamia – Ἀδαγαβάρου (SEG 7:381).[365] This combination from the prosopography of our region in the specific chronological period and specifically in the vicinity of Sokhumi, suggests the association with king **Spadagas** mentioned by Flavius Arrian.[366] The first line of the inscription, in which the name should be mentioned, can be read as follows: **[CΠ]AΔAΓA(C?).**

The reading of the **second line** by Vetrogradova and by T. Kaukhchishvi-

[363] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University. No. 12. 2004, p. 389, (In Russian)

[364] **Inscriptiones Graecae IX,**1. Inscriptiones Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae, insularum maris Ionii, ed. Wilhelm Dittenberger. Berlin 1897. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/42128?hs=56-62%2C109-116 last access: 13.02.2022; **Supplementum Epigraphicum Graecum.** Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/320505?hs=34-40 last access: 13.02.2022

[365] Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/320622?hs=118-125 last access: 13.02.2022

[366] Arr. Peripl. pos=44 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. Online available at: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44 last access: 13.02.2022

li, which does not essentially differ from each other, is completely acceptable for us, although we find it really doubtful that Vetrogradova connected the element](α)ν with the next word (αγασασθ(α)[ι][), because such a form – αναγασασθαι is not attested anywhere. From this point of view, the option αγασασθαι proposed by T. Kaukhchishvili is more justified and acceptable.

As for the **third line**, the surviving letters in this line are: ντιδιδόνου. The form of ἀντιδιδων, which Vetrogradova restores, according to the author herself, is quite vague and requires clarification (][ἀ]ντιδιδων ου[-]payer[). Regarding this line, T. Kaukhchishvili, although there is an omega in the inscription, considers it to be an alternation between omicron and omega characteristic to the Greek of that time, and suggests such an option. -ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας] "land (soil) received in return".

In our opinion, we should read not two, but three words here. The last part of the first word can be -ντι, which is the ending of a number of lexical formatives, then we assume the word διδων, which is the infinitive of the verb δίδωμι ("to give, to pass"), and the initial part of the third word must be ου- (with which many Greek words begin).[367]

Vetrogradova restored the fragment ασεν ὑμί in the **fourth line** as κατασκεύασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] – "equipped your triremes"[368] which we think is less convincing regarding the triremes (another verb can also be sug-

[367] As for the other option (two words), we think it is also possible that the last part of the first word is -ντιδι, and the beginning of the second - δωνου. In this case, ντιδι may be a part of the word προποντιδι, and the combination of letters δωνου is found in three inscriptions, one of which is a fragment and lacks the beginning and the end, in the second one it is part of the word μελεδωνοὺς, which in our case is excluded, because we have other letter present before "δωνου", specifically, "ντιδι" and finally, there is one inscription with the Κνίδωνου[ς], which is also excluded in our case for the same reason as the previous option. There is no word in dictionaries with such beginning, therefore, translation and restoration of the exact content is difficult here. see The following inscription: **IG II² 2776.** Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogs (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). From the context, we can make a cautious guess here, whether the letter omega is wrongly written instead of omicron, in which case the only word that can be restored here would be a part of δονέω, which denotes **"oscillation caused by the wind", "shake".** In this case, Vetgoradov's restoration of the line at the end would be more convincing, however, if Arrian is associated with its creation, it is of course impossible, while if the king of the Sanigi is, in this case it is possible, but no matter how attractive it may seem, we still find this reading less likely (N.Ph).

[368] V.V. Vertogradova. New Greek Inscription from the Excavations of the Sukhumi Fortress. Problems of history, philology, culture. Moscow-Magnitogorsk, Publishing House of Magnitogorsk State University. No. 12. 2004, pp. 387-389 (In Russian)

gested – παρεσκεύασεν “prepared”). T. Kaukhchishvili offers a similar version of transcription – κατεσκεύασεν ὑμί(ω)[ν], but without the triеremes – and based on her own interpretation of the previous line (land (soil) received in return) translates this line as “built yours”. In our opinion, alongside with the variant κατασκεύασεν/ κατεσκεύασεν with main meaning “to equip, to supply, to fortify, to equip with means of defense”, we can also consider the verb παρεσκεύασεν “to prepare, to provide with supplies”.

As for the last line, which T. Kaukhchishvili does not discuss at all, Vetrogradova interprets it as (νεμο) ἄνεμος (“wind”), however this translation seems clearly out of context. Vetrogradova herself feels this and therefore adds the word τριήρεις (“triеremes”) in the previous line.

We consider it necessary to analyze all possible options for the combination of the word νεμο. According to the Greek Inscription Database, νεμο occurs as a part of the verb νέμω in various forms (νέμονται, ἀπονέμο, νεμόμενοι). If we reconstruct the last line using the verb νέμω, even in such a form as νέμονται “located, inhabiting” or “using”, the content of the inscription seems less artificial, especially considering that different forms of this verb are often attested in inscriptions, including those on the Black Sea area, The same cannot be said about ἄνεμος, which occurs in this form a total of six times in Heidelberg Database of Inscriptions, while only three times in Pakhum Database of Greek Inscriptions.

It should be noted that the latter, in addition to the above-mentioned meaning “is located, resides”, this word has another, widely used meaning “distribution, giving” (ἀπονέμο),[369] also may have the meaning “giving away meat and drink” (νεμόμενοι).[370]

So, our version of the restored text is as follows:

1. [CΠ]**ΑΔΑΓΑ**[C]
2.](A)**N ΑΓΑCACΘ**(A)[I]
3. **NTI ΔΙΔΩΝ ΟΥ**
4. [ΠΑΡΑ] **CKE**](Y)**ACEN YMI**(Ω)[N] or [KATA]**CKE**](Y)**ΑΣΕΝ YMI**(Ω)[N]
5. **NEMO**[NTAI] or **NEMO**[MENOI]

[369] A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. Clarendon Press, Oxford. 1996, p. 210

[370] A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. Clarendon Press, Oxford. 1996, p. 1167

1. Σπ]αδαγ[ας
2.](α)ν ἀγάσασθ(α) [ι]
3. ντι δίδων ου
4. [παρασκε](ύ)ασεν / [κατεσκε](ύ)ασεν ὑμί(ω)[ν]
5. νέμο[νται] / νέμο[μένοι]

On the basis of this version of restoration, the text must be translated as follows:

1. Spadagas
2. Expressing admiration /Respect
3. Giver/he who passed to
4. Prepared / gave Your(s)
5. Distributed/ gave

Let us compare all the three versions of interpretation and translation of this inscription:

Sokhumi Inscription	*I line*	*II line*	*III line*	*IV line*	*V line*
Vetrogradova	*]δαμ[* ***[Decree] of people***	*](α) ναγασασθ(α) [ι][* ***.]Expressing Admiration[.***	][ἀ]ντιδιδων ου[***]payer[.***	]κατασκε(ύ) ασεν ὑμί(ω)[ν] [τριήρεις] *[* ***]Equip (your?) [trieremes] [.***	][ἄ]νεμο[ς] ***](The wind?) [.***
Kaukhchish-vili	*ΔAY* ***137 AD***	ἀγάσάσθα(ι) ***Respect (or-Worship)***	(ἀ)ντιδιδὸν οὔ[δας] ***Land (soil) received in return***	(κατασκε] ύασεν ὑμί(ω) [ν] ***Built yours***	*... εμο...* ***?***
Kobakhidze Phiphia	Σπ]αδαγ[ας ***Spadagas***	](α)ν ἀγάσασθ(α) [ι] ***Expressing Admiration/ Respect***	*ντι δίδων ου* ***Giver/he who passed to***	παρασκε] (ύ)ασεν / [κατεσκε](ύ) ασεν ὑμί(ω)[ν] *Prepared / gave Your(s)*	νέμο[νται] / νέμο[μένοι] *Distributed/ gave*

Thus, we think that the inscription should reflect the admiration and respect of a specific person (who is named in the inscription) who gave something to the inhabitants of the city or fortress. The inscription was carved

to celebrate this. Arrian mentions the king of the Sanigi, Spadagas, who received the kingship from the Roman emperor and ruled a territory surrounding Dioscurias:

„Ἀψίλαις δὲ ὅμοροι Ἀβασκοί: καὶ Ἀβασκῶν βασιλεὺςῬησμάγας: καὶ οὗτος παρὰ σοῦ τὴν βασιλείαν ἔχει. Ἀβασκῶν δὲ ἐχόμενοι Σανίγαι, ἵναπερ καὶ ἡ Σεβαστόπολιςῷ κισται: Σανιγῶν βασιλεὺς Σπαδάγας ἐκ σοῦ τὴν βασιλείαν ἔχει."

"The Abasci border on the Apsilæ, whose King, Rhesmagus, received his crown from You. The Sanigæ border on the Abasci. Sebastopolis is a city of the Sanigæ, who are subject to King **Spadagas**, who received his kingdom from You". [371]

In favor of restoring the last line of inscriptions with the second meaning one more reference to Arrian may speak. On his arrival at Sebastopolis, Arrian particularly mentions the following:

"παραμείψαντες δὲ τὸν Ἀστέλεφον ἐς Σεβαστόπολιν ἥκομεν πρὸ μεσημβρίας, ἀπὸ Χώβου ὁρμηθέντες… ὡς καὶ τὴν μισθοφορὰν τοῖς στρατιώταις δοῦναι τῆς αὐτῆς ἡμέρας, καὶ τοὺς ἵππους καὶ τὰ ὅπλα ἰδεῖν καὶ τοὺς ἱππέας ἀναπηδῶντας ἐπὶ τοὺς ἵππους καὶ τοὺς κάμνοντας καὶ τὸν σῖτον, καὶ τὸ τεῖχος περιελθεῖν καὶ τὴν τάφρον".

„In our course from the Chobus we passed by Astelephus, and got to Sebastopolis before noon … We spent the remainder of the day in **distributing the pay to the soldiers**, in reviewing the horses and the arms, and in observing the dextrous activity of the horsemen in leaping upon their horses; in viewing the sick, **and in surveying the provision of corn, and the condition of the walls and of the ditch".** [372]

The word "distribution" (in some cases the distribution of meat and drink) mentioned in the last line of the inscription may be related to Arrian's statement that he distributed wages to the soldiers or checked the supply of bread. It should be noted here that Arrian's visit to Sebastopolis is confirmed by

[371] Arr. Peripl. pos=44 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. Online available at: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44 last access: 23/11/2020

[372] Arr. Peripl. pos=44 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885. Online available at: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44 last access: 23/11/2020

another source, a Latin inscription found in the outskirts of the Dioscuria-Sebastopolis: "Had[rian(us) Aug(ustus)]/ per Fl(avium) A[rrianum]/leg(atum) [Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]"[373], which can be translated in the following way: "Had[rian(us) / Aug(ustus)]/ through Fl(avius) / A[rrian], / Leg (atus) Pr(o-praetore) [of Aug(ustus).

It is logical to ask – why would one inscription related to Arrian be written in Latin and the other in Greek? In our opinion, the official decrees were written in Latin, although if the intended audience was a local population, from practical point of view, it might have been written in Greek, since Greek was more commonly used in the region. It should be noted that the famous inscription of Vespasian found in Mtskheta is also written in Greek. In this case too, it was probably done to inform the local population as much as possible. Greek was more familiar to the local population in the region and the choice of language seems to have been influenced by this.

In our opinion, declaring the inscription as a decree by Vetrogradova and Kaukhchishvili does not correspond to reality. Certain officials could issue the decree by themselves. In this regard, Arrian is less authorized to issue a document similar to a decree. As for the Sanigi king, it is more possible, though still doubtful, that the Sanigi king felt himself so sovereign as to issue his own decree, and this inscription is more likely to have been erected as a sign of gratitude.

We think that this may be an inscription made on the instructions of Spadagas, the king of the Sanigi. The king, who, according to Arrian, received power from Hadrian, was naturally imbued with special gratitude to the emperor and his representative. Accordingly, in the inscription, he expresses his admiration for Arrian's visit and, in particular, for the latter's equipping of the Sebastopolis fortress and the distribution of salaries and food to the soldiers, which naturally served to strengthen his power.

And finally, we have to agree with V. Vetrogradova, that the discovery of this inscription really confirms the fact of the intensive use of the Greek language in this region. In addition, we should also point out that the construction or other types of public activity, which deserves public interest, clearly indicate the active life of Sebastopolis as a city and a fortress during this period.

---

[373] HD030528, Epigraphic Database Heidelberg. Online available at: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD030528 last access: 23/11/2020

Flavius Arrian's Latin Inscription from Sokhumi Fortress

A fragment of a gray lime tile with Latin inscription was taken out of the walls of Sokhumi fortress. The fragment has a three-line inscription (see appendix 25).

The description of the tile and an inscription was given by M. Rostovtzeff as follows: sizes of the tile are: thickness in the middle part – 17 cm., on the right side 10,5 cm., height in the middle – 16,5 cm., on the right side – 11 cm., thickness of the frame – 4 cm. Height of the letters is 22 mm. in the upper line, 36 mm. in the middle line and 26 mm. in the lower line. Letters have reddish colour, the stone is not damaged in the lower part, also has an outer part which seems to serve as a frame for the stone from each side. Upper and left side of the stone is broken; however, the extent of the damage is unknown.[374]

Transcription of the inscription is as follows:

H]ad[r……

per Fl. A……

leg[375]

and translation is

Hadr......

for Fl. A.....

leg......

M. Rostovtzeff published the inscription in 1901.[376] He assumed, that two persons should be mentioned here – the first one presumably is Emperor Hadrian or Antoninus Pious and the second name is Fl(avius) A, whose title is given in the last line. Scholar believed that appropriate reconstruction of the text should be as follows: leg(atum) [Aug(usti) pr(o) pr(aetore)] or [eius], however he also pointed out that it is possible to reconstruct the word leg(ionis) if we assume that "Fl. A" is a centurion or tribune of some legion.[377]

---

374 M. P. Rostovtzeff. Inscription from Sokhumi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnosty*. 365. vol. 27. (4-6). 1907, p. 5 (in Russian)

375 M. P. Rostovtzeff. Inscription from Sokhumi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnosty*. 365. vol. 27. (4-6). 1907, p. 5 (in Russian)

376 M. P. Rostovtzeff. New Latin Inscriptions from the South of Russia. *Izvestiya imperatorskoy arkheologicheskoy komisii (IIAK)*. issue 33. vol. 1. Saint-Petersburg. 1901, p. 12 (in Russian)

377 M. P. Rostovtzeff. Inscription from Sokhumi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnosty*. 365. vol. 27. (4-6). 1907, p. 5 (in Russian)

The inscription reflects construction process or is a dedicatory one. The construction or a dedication was completed either by emperor himself or by someone else in his honour. The latter seems more possible, since the performer of the inscription is Fl. A.

After scrupulous discussion of all possibilities and mostly after analysis of two names, M. Rostovtzeff assumed that Emperor Hadrian and his legate, famous writer Flavius Arrian are mentioned here.[378]

Therefore, the content of the inscription should be reconstructed as follows:

„Hadrian Augustus with the help of Flavius Arrian, Legatus Propraetor of Augustus…"

Flavius Arrian is thrice mentioned in official documents: 1. famous inscription from Cappadocian Sebastopolis dated back to the 137 AD;[379] 2. an inscription from Athens[380]; 3. Hadrian's rescript.[381]

Arrian's name in all three inscriptions is given without praenomen and family name is also always shortened - Fl. Arrianus.

His name is given in unofficial source in the same manner, [382] which is quite characteristic to the age.

Arrian in his PPE informs us that his major function was to look after garrisons during his travel on the coast of the Black Sea. According to his report, he mostly stopped in four major points: Trapezus, Apsarus, Phasis and Sebastopolis. Arrian stayed enough time in each of the place in order to fully study the situation in garrisons, look at fortresses and check supply. Presumably, he would stay at least one day in each of them. Sebastopolis of course is Dioscurias, as suggested by Rostovtzeff.[383]

It is also known that Arrian erected inscriptions in Trapezus (Arr. PPE, 1). Therefore, we can assume, that he took the responsibility and erected the

[378] M. P. Rostovtzeff. Inscription from Sokhumi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnosty*. 365. vol. 27. (4-6). 1907, p. 5 (in Russian)

[379] W. Schulze. Zur Geschichte lateinischer Eigannamen. Göttingen. 1904, p. 487

[380] IG. III, 1116, Inscriptiones Atticae aetatis romanae, ed. Wilhelm Dittenberger. Parts I-II. Berlin 1878-1882. pp. 1029, 1032

[381] IG. 49,14, 2,1

[382] Prosop. imp. Rom. II, 64, p. 154.

[383] M. P. Rostovtzeff. Inscription from Sokhumi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnosty*. 365. vol. 27. (4-6). 1907, p. 5 (in Russian)

inscription also in Sebastopolis either following the request of the emperor, or initiative of the city inhabitants/garrison and this was done during his visit.[384]

Another inscription also seems to be related to his journey in the Black Sea (see: Inscription from Sokhumi Fortress Mentioning King Spadagas).

[384] M. P. Rostovtzeff. Inscription from Sokhumi. *Zapiski Odesskogo obshestva istorii i drevnosty*. 365. vol. 27. (4-6). 1907, p. 5 (in Russian)

Langenbruck Inscription Mentioning Heniochus

In Langenbruck (historical Augusta Rauricorum, upper Germania), close to Swiss-German border, in historical Gaul, on the top of mountain pass, on a Roman road a fragment of a limestone altar or a pedestal of a statue was discovered in 1900 (see appendix 26). The artefact is now kept in Basel Historical Museum.[385] The stone is dated back to the 150-250 AD. The height of the artefact is 23 cm., width-16 cm., thickness-8cm. Latin inscription is on it. It was published in 1902[386] and in 1916.[387] Height of the letters is 1,1-1,5 cm. The trace of six lines can be differentiated on it.

The transcription of the inscription is as follows:

]

HENI[ ]

VS D P D

P C AMO

R LIBERE

TVS

VSLM

The inscription can be reconstructed as follows:

[---] / Heni[oc(h)]/us d(e) p(roprio) d(edit) / p(onendum) c(uravit)[388] Amo/r liber{e}/tus[389] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).[390]

and translated so:

"Heniochus paid the expenses, took care of erecting, freedman Amor kept his vow, in his own will did what was necessary".

According to tradition *Votum solvit libens merito* is given in a short

---

[385] CIL 13, 11541. (B). The Epigraphic Database Heidelberg. Online available at: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032031 last access: 10.02.2022

[386] T. Burckhardt-Biedermann, Römische Inschrift am obern Hauenstein. In: Anzeiger für Schweiz. Altertumskunde NF 3. 1902, S. 245–247

[387] Corpus Inscriptionum Latinarum, pars IV Addenda ad partes primam et secundam, edid. O. Hirschhfeld et H. Finke, 1916, vol. XIII, Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae, edid. O. Hirschhfeld and C. Zangemeister.

[388] c=curavit?)- Corpus Inscriptionum Latinarum, pars IV Addenda ad partes primam et secundam, edid. O. Hirschhfeld et H. Finke, 1916, vol. XIII, Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae, edid. O. Hirschhfeld and C. Zangemeister. 11541

[389] R. Fellmann. Das römische Basel. 24 (B). Basel 1981: liber[-]/tus; AE 1902, 0142. (B); G. Walser, Römische Inschriften in der Schweiz 2. Bern 1980. 246-247, Nr. 231; Foto.: Z. 4/5: liber/tus.

[390] CIL 13, 11541. (B). The Epigraphic Database Heidelberg. Online available at: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032031 last access: 1010.02.2022

form (VSLM), presumably, *de proprio dedit* (DPD) and *ponendum curavit* (PC) also.

Heniochus is interpreted as a proper name (nomen, cognomen) by the publishers in online database regardless of the fact that such name is only in two Latin inscriptions.

The Heniochi tribe inhabited the territory of Western Georgia – they are mentioned in Greek sources throughout the antiquity, including 2nd-3rd cc. AD. It is notable that the Kingdom of the Makheloni and Heniochi was an ally of Trajan during his Parthian War. The kingdom seems to be sovereign during Hadrian's times, presumably a friendly state of Rome. It is less possible that someone was taken as a slave after becoming a war captive, rather the locals traded them off. Although, first of all, we should agree with the fact that Heniochus is a proper name derived from an ethnic name. Since the name is very rare in Latin epigraphy, still we believe that the person with such name should be related to this region.

Epitaph Dedicated to a Colchian Wife

A tile (material unknown) with eight-line inscription was found in ancient city of Salona, (modern: Solin, province of Dalmatia, Croatia) on a territory of Roman thermae. The tile is an epitaph written in Latin. The sizes of the tile are: height – 18 cm., width – 17 cm., depth – 6 cm., size of the letters – 2 cm. Epitaph is kept in Split Archaeological Museum and it is dated back to the 151-300 AD. First line is illegible while only initial part can be differentiated in the second line. The inscription has the following content:[391]

]
[] COLC
[]IDE VXORI
[]ERENTI
[]VI VIXLI
[]NNOS XXX
[]BVS MANI
[]VS
and transcription is as follows:
-----]
[---] Colc-
[h]ide(?)(!) uxori
[m]erenti
[q]ui (!) vix< it=LI>
[a]nnos XXX
[Di]bus Mani-
[b]us
The inscription can be translated as follows:
To Colchis (Colchian ?)
to a wife
in (her) honour
who lived
30 years.

[391] The inscription is available at Epigraphic Database Heidelberg and is based on F. Bulić's publication. HD057485. Epigraphic Database Heidelberg. Online available at: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD057485 last access: 1012.01.2023

To the divine Manes (traditional opening or ending of roman epitaphs – E.K.)

An epitaph was dedicated by a young man to his wife, who lived 30 years. The name of a woman is Colchis (a Colchian woman), which may be connected with her origin. Most probably, the woman was a slave or a freedwoman, since in Roman empire proper names connected with ethnicity usually was an indication to their ethnic origin and most probably slaves had them (about proper names based on ethnicity see: Epitaph of Vireia Colchis). Slaves of Colchian origin appeared in Rome from the beginning of imperial era (see Inscription of Colchus Balneator from Rome, Inscription of Sallustia Colchis from Rome). Status of slaves was different in different centuries. While slavery was still quite widespread in the 1st c. AD, manumission became frequent in the 2nd c. AD and the 3rd century saw the significant demise of such coerced labour (see: Inscription of Volusia Colchis), [392] therefore, the woman mentioned in inscription should be a freedwoman rather than a slave.

[392] For Slavery in Rome and the status of slaves in different centuries see details in: W. Westermanm. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984

Inscriptions of King Pacorus/Bakur

Antique age burial was discovered near village Achmarda, Gagra district, Abkhazia in 2005. The burial was damaged by the robbers. Materials of the archaeological expedition working near Achmarda was published by a group of scholars in Moscow in 2007. The burial is indicated as the burial №5, located between the burials №1 and №2. According to description, the deceased person is buried supine. Silver cup was discovered there among other grave goods.[393] It was located near pelvis bones. Greek inscription performed with dotted carving and stamped (aka with poinçon) is placed on it. Letters are inclined to have vertical direction. First the text starts on cup's neck as a line, then continues on the line below splitting the word.[394] A. Vinogradov reads the texts as follows:

Ἐγὼ Πάκουρος ὁ βασιλεὺς τοῖς ἀ

μνοῖς ἔδωκα

"I, king Pacorus, gave this to [my] sheep"[395]

In Vinogradov's opinion the inscription is performed not by a professional engraver but just a writer. Letters are irregular, of different sizes, slightly inclined and they look like papyri script, especially Δ and Ω according to his evaluation.[396] He dated the inscription back to quite a wide range of period – 1st-4th cc. AD, however based on the analysis of other grave goods, specifically of four pointed glass bottle the *terminus post quem non* for this inscription should be end of the 3rd c. AD since such type of Roman utensils are not used after 3th c. AD.[397] Content of the inscription, in scholar's opinion, is unparalleled in Greek epigraphic material and supposedly, has oriental origin. Concept of the relationship between the kings and the subjects as shepherd and his sheep made the scholar to assume this.[398]

393 A. Vinogradov identified the vessel as a "jug" however in Georgian its was translated as a "cup" therefore it circulated mentioned as "cup" in scientific literature, however in fact it is a jug (small oinochoe) by description

394 A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 55 (in Georgian and Russian Parallel texts)

395 A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 45-67 (in Georgian and Russian Parallel texts)

396 A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 45-67 (in Georgian and Russian Parallel texts)

397 A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 56, 58, 62, 65 (in Georgian and Russian Parallel texts)

398 A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 55, 62 (in Georgian and Russian Parallel texts)

In the process of identification of King Pacorus, A. Vinogradov discussed all kings with the name Pacorus/Bakur, who were known to him from the history of the region and underlined who could possibly be Pacorus of Achmarda inscription. He eliminated Parthian king Pacorus, also Pacorus, king of Characene (aka Mesene) as possible candidates. As for Pacorus of Armenia who ruled the country for a short period (161-163 AD), Vinogradov did not eliminate him completely since there was another cup with Pacorus inscription according to K. Trever which seemed to be more connected with Pacorus of Armenia for Trever. However, Vinogradov posed two counterarguments against connection of Pacorus of Armenia and Pacorus of Achmarda inscription: 1) name of the Armenian king is given in shortened form Πάκορος, while the form Πάκουρος is attested only after the 3rd c. AD) Greek language is less possible to encounter in the diplomacy of the pro-Parthian king.[399] A. Vinogradov did not totally eliminate the possibility of this connection. He himself was more inclined to believe that this should be one of the king of Iberia Bakur/Pacorus of Iberia, known from "Life of Kartli". He listed all possible candidates from "Life of Kartli": "**Bakur, succesor of Vache** (son of Vache according to Leonti Mroveli) and predecessor of Mihrdat (father according to Leonti Mroveli); **Bakur, son of Revi** and father of Trdat (Leonti mentions Bakar, son of Mirian and father of Mihrdat in his place); **Varaz-Bakur,** successor of Trdat (This is Varaz-Bakar, son of Mihrdat and father of Pharsmanes according to Leonti Mroveli, he is also mentioned as a nephew of Trdat according to "Conversion of Kartli"; **Bakur, son of Trdat** (Leonti mentions Trdat, father-in-law of Varaz-Bakar instead of him)."[400] From all above-mentioned possible candidates, Bakur, son of Vache who also is Bakur, mentioned by Rufinus (reigned in 390-397) seems more connected with Achmarda cup according to scholar.[401] However, scholar did not give us an explanation how the cup of Iberian king happened to end up so far from Iberia, in the most north-western part of Colchis. This would seem especially

[399] A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 56, 63 (in Georgian and Russian Parallel texts)
[400] A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 56, 63 (in Georgian and Russian Parallel texts)
[401] A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, pp. 57, 64 (in Georgian and Russian Parallel texts)

intriguing since Western Georgia (Lazica) was not under the influence of Iberian kings at that point. Finally, he stated that neither Iberian nor Armenians kings are mentioned on Achmarda cup, since Abkhazia did not fall under the control of either in 2nd-4th cc. AD, therefore, he believed that Pacorus of Achmarda cup should be an unknown king of Colchis/Lazica, since the Abazgi and the Apsiloi periodically were under the control of the Lazi.[402]

Identity of King Pacorus of Achmarda inscription was established quite quickly after Vinogradov's publication. In the same year, T. Dundua and A. Chikobava published a paper, in which they finished the process of identification. Authors of the paper responded to the above-mentioned quote of A. Vinogradov and stated:

"For Pacuros being the Lazi king is not a possibility, but – reality. He is mentioned in records in the times of Antoninus Pius…, while Aphsils and Abasks were permanent subjects of the Lazi kings.[403] And moreover, as we shall see further, there were no Aphsils and Abasks at all living in Gagra district in the 2nd c. AD. Also, Pacuros/Pacoros seems to pave the way for formation of Lazica, centralized Western Georgian kingdom comprising the whole Colchis, in the 3rd c. AD."[404]

More detailed scholarly commentary of the authors concerning the Achmarda cup is as follows:

"Iulius Capitolinus narrates about Antoninus Pius: *"Pharasmanes rex ad eum Romam venit plusque illi quam Hadriano detulit. Pacorum regem Laziis dedit. Parthorum regem ab Armeniorum expugnatione solis litteris reppulit . . ."* (IX)[405] (. . . He gave Pacorus to the Lazi as a king . . .). That simply means as follows: Pacuros/Pacoros, the Lazi king towards the midst of the 2nd c. AD, sends silver jug to his "sheep"/subjects living Westwards from the river Bzipi.

Who are they?

Many mountaineer clans moved down to Colchis on the verge of the 1st c. BC-1st c. AD either from the South (from the neighbouring places of Trape-

[402] A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, p. 58 (in Georgian and Russian Parallel texts)

[403] Studies in History of Georgia. vol. I. Tbilisi, "Sabchota Sakartvelo" Press. 1970. pp. 555-558 (in Georg.)

[404] T. Dundua. Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to the Numismatic Material. Tbilisi, Meridiani Press. 1997, pp. 116-117 (in Georg.)

[405] The Scriptores Historiae Augustae. With an English Translation by David Magie. Vol. I. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England. First published 1921. Reprinted 1930, 1953, 1960, 1967, 1979, 1991, p. 122

zus), or – from the North. Actually, those from the South spoke the same Mingrelian (West Georgian) language as the Colchians did. So, no cultural changes took place, and those too who came from the North, soon made their Abkhazian language a family language having Mingrelian as social one. Notwithstanding the fact that their movement was linked up with the decline of city-life, and economics, still this social influx was needed to strengthen the local upper classes to the level that they could exercise the changes into constitution – introduction of forced labour, Feudalism was on agenda."[406]

Towards the 70s of the 1st c. AD. Northwestern Colchis had political picture as follows: there was the Roman castellum Sebastopolis (Modern Sokhumi) situated to the North West from dwelling place of the Aphsils, and after Sebastopolis we have two more Mingrelian speaking social contracts up there, the Saniks and the Heniokhs (Plin. NH. VI. 14).

Beyond the Roman limes, close to the sea, the following political units existed in Western Georgia towards 131: general direction is that to the North from mouth of the river Chorokhi, near modern Georgia-Turkish border; the list is headed by the Lazi with their king Malassas, next come the Aphsils and their king Iulianos, then – the Abasks and their king Resmagas, finally, the Sanigs and their king Spadagas. The Sanigs lived around Sebastopolis (Arr. Periplus. 11), and further, till modern Sochi (Arr. Periplus. 18), now in Russian Federation.

And we have amazing picture already for the midst of the same century: now only Lazi happen to live beyond the Roman limes at the Eastern Black Sea littoral (Ptol. Geogr. V. IX. 5). This could mean only one thing – Lazi coastal kingdom is already present, with other political terms/names having been disappeared in favour of Lazi. The Manrals/Margals (Mingrelians) dwelt in deep hinterland towards the East.

So, Pacuros/Pacoros, the Lazi king, sends silver jug either to his vassal, the Sanig, or, simply, to his subject living in "dukedom of Sanigia". It will take half century more and this kingdom will already include the whole Western Georgia.

Apparently the Roman client, Pacuros/Pacoros still has the Persian name,

[406] **T. Dundua.** Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to the Numismatic Material. Tbilisi, Meridiani Press. 1997, pp. 115-118 (in Georg.); **T. Dundua, N. Silagadze.** History of Georgia: Chronological or Thematical Concept? Tbilisi, Meridiani Press. 2000, p. 55 (in Georg.)

generally adopted by the Lazi aristocracy while their mountains over Trapezus being subjugated to the Achaemenid rule (the 19th satrapy) in the remote past (Herod. III. 94)."[407]

Silver cup of Pacorus from Achmarda captured the interest of a young archaeologist, Lana Chologauri. She assumed that both Achmarda cup and Maikop cup mentioned by K. Trever (see below) are of Georgian origin.[408]

Despite the abundance of the research, some aspects concerning the issue still need to be discussed, namely: possible connection of Pacorus of Achmarda cup inscription, who is already established that was an overlord of Lazica with Pacorus from Maikop cup inscription published by K. Trever.

It is notable that strengthened Lazica Kingdom seems to be definitely involved in Iberian royal affairs which is evident from "Life of Kartli". After the death of Pharasmanes II of Iberia (aka Pharasmanes the Valiant) and enthronement of Ghadam/Adam a short period of interregnum and Persian (Parthian) involvement in the affairs of Iberia took place:

"Then came Persians and brought Mirdat and captured Kartli and gave part of it to him. Part of Pharasmanes they took for themselves and left a duke *(eristavi)* in Armazi. And Pharnavaz spaspet (commander) brought the wife and son of Pharasmanes the Valiant and together they took the refuge to Somkhiti since the wife of Pharasmanes was the daughter of an Armenian king. And Kartli was occupied by Mirdat and *eristavi* of Persia. And Megrelians (Megri) stayed loyal to the son of Pharasmanes.

Armenians and Greeks were allies at that time. Armenian king brought the troops from the Greeks and went to battle the Persians and Georgians. Megrelians also became their allies and an overwhelming army was gathered. Then Mirdat and *eristavi* apoointed by Persians brought the Persians. Then Armenians, Greeks and Megrelians embarked in Shida (inner) Kartli and met Persians and Georgians on a river called Liakhvi and the battle was between them on a place called Rekhai. Many died from both sides. Persians and Georgians were defeated alongside with Mirdat and eristavi appointws by Persians and their army was destroyed."[409]

---

[407] T. Dundua, A. Chikobava. Pacorus, the Lazi King, who was Overlord of Colchis/Western Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2013

[408] L. Chologauri. Depictions of Dionysus in Transcaucasia in the Hellenistic Period. Thesis performed to obtain Master's degree in archaeology. Tbilisi. 2016. On manuscript rights. pp. 45-47 (in Georg.)

[409] "Life of Kartli", Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi. 1955. Available online at: http://www.amsi.ge/istoria/qc/qarTlis_cxovreba_1_1.html last access: 07.01.2021 (in Georg.)

We should make a short overview of the relationship of Mihrdat and Pharasmanes before this event. Mihrdat was a commander-in-chief (*spaspet*) of early Pharasmanes II of Iberia. Leonti mistakenly identifies him as a co-ruler. Later Mihrdat took the side of the Parthians and opposed Pharasmanes. Armenians were on Pharasmanes' side, while the Parthians supported Mihrdat. Pharasmanes defeated Mihrdat and consolidated his power. Pharnavaz was appointed as a new commander-in-chief (*spaspet).* After the death of Pharasmanes the Valiant, Mihrdat tried to usurp the throne with the help of the Parthians and the above-mentioned quote describes this struggle. Mihrdat occupied Kartli for a short time. Meanwhile Megrelians (Lazi) who stayed loyal to the son of Pharasmanes and Armenians, united. The "Greeks" (i.e. Romans – N.Ph.) also aided them and together they defeated Mihrdat.

Leonti Mroveli mentions specific names of Iberian kings while he did not specify the names of other kings or rulers (Megrelians, Armenians, Persians). Interregnum should have existed only for a short time period, anyway, before 161 when Parthians enthroned Pacorus of Armenia. Pacorus was pro-Parthian candidate therefore he cannot be the one who was on the side of the son of Pharasmanes alongside the Romans and the Lazi. Armenian king mentioned in the quote should be Sohaemus, Roman client king (144-161).

The specific place of the battle is also interesting. It is mentioned as located near river Liakhvi, close to the village Rekhai. Village Rekhai was located on the banks of Lekhura, somewhat distant from Liakhvi. This village is mentioned many times in "Life of Kartli".[410] Population of this village decreased in the 18th c. as mentioned by S. Makalatia, the Korinteli settled here and the village was renamed as "Sakorintlo".[411]

Silver cup discovered in Maikop in 1934 is also interesting. It was unearthed from one of the burials dated back to no later than the verge of 2nd-3rd cc. AD.[412] As outlined by K. Trever different theatrical scenes are depicted on it and the inscription is stamped not engraved. The text is as follows: Παρά βασιλέως Πακόρου „from the King Pacorus" (see appendix 27). K. Trever

[410] Topoarchaeological Dictionary of *Kartlis Tskhovreba* (Life of Kartli) by G. Gamkrelidze, D. Mindorashvili, Z. Bragvadze, M. Kvachadze, Tbilisi, 2013, p. 418 (in Georg.)
[411] S. Makalatia. Lekhura Ravine. Tbilisi. 1964, p. 42 (In Georg.)
[412] K. V. Trever. Essays on the History and Culture of Ancient Armenia (2nd c. BC-4th c. AD). Moscow. 1953, pp. 242-245 (in Russian)

identifies him with Pacorus of Armenia.[413] There are some counterarguments against this identification:

Pacorus of Armenia ruled Armenia only for a short time period, before Lucius Verus' Parthian War, therefore he does not seem to have such an authority to send stuff on a wide territory with such proud inscriptions.

Geographically, Maikop cup is more possible to be connected with Western Georgian ruler rather than with Armenian ruler.

Style of the inscription and content, also the technique of performing inscription looks like Achmarda cup inscription and what is the most interesting they are performed on the same type of wine vessel (oinochoe) and both are of the same material – silver, [414] Therefore, it is not difficult to connect these two cups.

Additional counterargument is provided by A. Vinogradov, when he underlined the fact that Parthian candidate on Armenian throne would not use Greek in international diplomacy (see above).

Therefore, the story about the reign of king Pacorus/Bakur based on the evidences of Julius Capitoline (Iulius Capitolinus) and two epigraphic materials which give us the chance to connect them with the account of "Life of Kartli" should be reconstructed as follows:

Roman emperor Antoninus Pius "gave Pacorus as a king" to the Lazi. This should have happened in 138-161 during his reign. Pacorus/Bakur consolidated substantial part of Western Georgia under his rule. He is also involved in royal intrigues of Iberian kingdom. After the death of Pharasmanes II of Iberia, Mihrdat, his spaspet was fighting against the successors of Pharasmanes with Parthian support. He is opposed by Pacorus of Lazi, Sohaemus of Armenia supported by the Romans and by other officials loyal to Pharasmanes' successor in Kartli. Pacorus of Lazi and the others defeated Mihrdat and at about 161 Ghadam/Adam took the throne.[415]

---

[413] K. V. Trever. Essays on the History and Culture of Ancient Armenia (2nd c. BC-4th c. AD). Moscow. 1953, pp. 242-243 (in Russian)

[414] About the similarity of the styles of these two cups see a detailed account in: L. Chologauri. Depictions of Dionysus in Transcaucasia in the Hellenistic Period. Thesis performed to obtain Master's degree in archaeology. Tbilisi. 2016. on manuscript rights. pp. 45-47 (in Georg.)

[415] P. Ingorokva. Old Georgian Chronicle "Conversion of Kartli" and the List of Antique Age Iberian Kings. Bulletin of Georgian Museum. vol. XI-B. 1941. (in Georg.)

Pacorus of Lazi sent to his subjects living near Gagra a silver sup with a proud inscription. One such cup also ended up in Maikop. Since Maikop cup mentions only “from King Pacorus” but not “to my sheep” thus not to my subjects, this cup which in every other aspect looks like Achmarda cup, should be a gift send to this territory by him.

Inscription Found Near Sokhumi Fortress Mentioning Valerianus

In 2011 Latin inscription on a tile which stood on a pedestal was found during archaeological excavations of 1st-3rd cc. AD layers at Sokhumi fortess in Abkhazia. The pedestal represents a stone which is processed from three sides. Short report was published by a group of archaeologists about the results of excavations. [416] Inscription was read and translated in Russian by E. Maklakova and M. Shmegelmikh. Only Russian translation of the inscription is given in the publication and since we do not have access to the artefact we will bring the Russian translation **«Памяти благословенного судьбой Валерьяна погребальная песнь царственному дражайшему супругу»,** So the text of the inscription is the following: **"To the memory of Valerian, blessed by the fate, a burial song (epitaph ?) to royal dear spouse".** The authors of the publication did not add neither photo nor render or paleographic imprint, also there in no any indication whether the artefact is well-preserved or not, therefore we cannot evaluate preciseness of the translation, however the authors did indicate that the inscription is performed in genuine Latin.

There are different ideas about the content of the inscription – some scholars believe that Valerian is a local ruler with Roman name, like Julian, the king of the Apsiloi mentioned by Arrian, [417] while others suggested that it is Publius Litinius Valerianus, a Roman emperor[418] however we and even the authors of the idea are doubtful about such identification. A. Jopua and V. Niushkov supposed that this is some noble Roman who died here with his wife, he may be even the commandant of Sebastopolis fortress. [419]

Suggested chronological range of the inscription is quite wide – 1st-3rd cc.

---

[416] O. Kh. Bgazhba, A.S. Agumaa, G. A. Sangulia, A.I. Jopua etc. Defensive Archaeological Excavations near Sokhumi Fortress in 2011. Materials of 4th Abkhazian International Archaeological Conference, Dedicated to Archaeologist and Caucasiologist L. N. Solovyov. Sokhumi, Dom Pechati Press. 2017, p. 105 (in Russian)

[417] O. Kh. Bgazhba, A.S. Agumaa, G. A. Sangulia, A.I. Jopua etc. Defensive Archaeological Excavations near Sokhumi Fortress in 2011. Materials of 4th Abkhazian International Archaeological Conference, Dedicated to Archaeologist and Caucasiologist L. N. Solovyov. Sokhumi, Dom Pechati Press. 2017, p. 105 (in Russian)

[418] O. Kh. Bgazhba, A.S. Agumaa, G. A. Sangulia, A.I. Jopua etc. Defensive Archaeological Excavations near Sokhumi Fortress in 2011. Materials of 4th Abkhazian International Archaeological Conference, Dedicated to Archaeologist and Caucasiologist L. N. Solovyov. Sokhumi, Dom Pechati Press. 2017, p. 105 (in Russian)5

[419] A.I. Jopua, V. A. Niushkov. Antique Age Epigraphy on the Territory of Abkhazia. *Vestnik Tanaysa*. issue 5. vol. I. 2019, p. 132 (in Russian)

AD, therefore it is hard to argue who could be this king and which kingdom it is. The content and the date are not very aligned with each other, in our opinion it may indicate to early Byzantine era, however without paleographic imprint, photo or at least Latin text it is hard to go further. If the chronology is given correctly, we may deduce which kingdom is under the control of Basileus Valerianus. For that, we have to pay attention to ethnopolitical map drawn by classical authors. Information is quite scarce, however Pliny and Arrian give us some information. According to Pliny, the Heniochi tribe lived here (Plin. Nat. 6.4, 6.5),[420] however, there are no longer present in the region during the time of Arrian. Arrian mentions the kingdom of the Sanigi which is located from Dioscurias till the river Achaeunt (modern Shakhe) on the seashore (Arr. PPE. 11). The Lazi kingdom strengthened in the 3rd c. AD and spread their influence over most of the Western Georgia.[421] The Heniochi and the Sanigi are the same tribe with different names in different period.[422] Therefore, since the region is inhabited by one of the Kartvelian tribes – the Heniochi/the Sanigi in the 2nd c. AD, Valerianus may be their king and thus connected with Kartvelian world. Also, it should be mentioned that local kings sometimes had Roman names, which is vivid on the example of Julian, king of the Apsiloi, mentioned by Arrian (Arr. PPE. 11). Rome controlled the territory in Arrian's times and the rulers of the small kingdoms here are in fact, Roman client kings, therefore their Roman names are quite symptomatic. However, if this inscription is of 3rd c. AD, then Valerianus may be the Lazi king. From this point of view, the inscription unearthed during Sokhumi excavations is very important however further final conclusions cannot be given because of the lack of information.

Another aspect, which captured our interest is the status of the "royal wife". Whether she had some real political power or not can be debatable, but mostly unlikely, however the fact itself is intriguing.

---

[420] The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis. 1855. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137:book=6:chapter=4&highlight=heniochi last access: 23.01.2022

[421] T. Dundua, Ak. Chikobava. Pacorus, the Lazi King, who was Overlord of Colchis/Western Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2013, p. 13

[422] About the identification of the Heniochi tribe with the Sanigi tribe see: N. Phiphia. About Ethnic Identity of the Heniochi. Proceedings of the Instutite of History and Ethnology. VIII. 2008. pp. 39-45 (in Georg.)

Inscription on a Clay Lamp from Sokhumi

A clay lamp discovered in 1954 near Sokhumi was kept in Sokhumi Museum. The lamp is of local production. Number of the artefact is № 72-153 (see appendix 28). According to T. Kaukhchishvili, flat bottom of the lamp (length – 8 cm., width of the widest part – 6,5 cm.) has deepened capital letter Greek inscription which was performed before the lamp was baked.[423] Transcription of the inscription is as follows:

ΠΕΡΑΘΕΙΣ[424] / ΠΕΡΑCΕΙC[425]/ ΠΕΙΡΑCΕΙC[426]
ΠΡΟCΚΥΝΕΙ
ΚΥΡΙΝΕΡΜΗΝ
ΜΑΡΚΥΡΙΝ
ΥΠΕΡCΩΤΕ
ΡΙΑC

T. Kaukhshichvili read and translated the text as follows: Περαθεὶς προσκύνει κῦριν Ἑρμῆν Μαρκῦριν ὑπὲρ σωτηρίας.

"A traveler, worship the Lord Hermes-Mercury to save yourself".[427]

The inscription is dated back to the 2nd-3rd cc. AD based on linguistic and paleographic characteristics and also, T. Kaukhchishvili pointed out that it was conducted by a merchant from Dioscurias-Sebastopolis who was worshipping his guardian deity.[428]

According to L. Elnitski, the inscription belongs to 4th c. A.D. He connected it with antichristian reaction. In his opinion, Hermes for the owner of the artefact was not only a savior but a creator, a solar deity. Three Sun discs depicted between the 2nd and 3rd lines are the proof of it for him. This cult is

---

[423] **T. S. Kaukhchishvili.** Greek Inscription on a Lamp from Sokhumi. Proceedings of Abkhazian Instutite of History (*ABNII*). Sokhumi. 1957, pp. 227-228 (in Russian); **T. S. Kaukhchisvili.** Epigraphic News from Georgia. *VDI*. № 4. 1958, pp. 132-133 (in Russian); **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[424] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. Vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[425] T. S. Kaukhchishvili. Greek Inscription on a Lamp from Sokhumi. Proceedings of Abkhazian Instutite of History (ABNII). Sokhumi. 1957, p. 228 (in Russian)

[426] L. A. Elnitskiy. About Less-studied and Lost Greek and Latin Inscriptions from South Caucasus. *VDI*. 1964, № 2, pp. 142-145 (in Russian)

[427] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. Vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[428] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. Vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

quite closely related with the beliefs of Julian the Apostate, who, according to Ammianus Marcellinus worshipped Mercury in secret, during nights.[429]

In our opinion, it is notable that Greek god Hermes is mentioned with its Roman counterpart which is vivid evidence of Roman influence here. As for the Romans in this region, especially the Roman army, this can be checked by Roman fractional coins. Discovery of Roman copper coins of the 3rd-4th cc. AD in Bichvinta proves that Roman soldiers were present here. Therefore, Roman influence is quite possible. Since the artefact was kept in the museum and its exact place of provenance is unknown and therefore it is not known from well-dated archaeological layers, both opinions should be considered.

[429] **L. A. Elnitskiy.** About Less-studied and Lost Greek and Latin Inscriptions from South Caucasus. *VDI*. № 2. 1964, pp. 142-145 (in Russian); **L. A. Elnitskiy.** New Documents of Antichristian Reaction in the Roman Empire in 4th c. A.D. *Sovetskaya Arkheologiya (SA)*. №4. 1962, pp. 228-233

Inscription "of Heraclea" Found in Sokhumi Fortress

Handle of an imported amphora found near Sokhumi fortress in 1958 is kept in Sokhumi Museum (№67-28). According to T. Kaukhchishvili, the sizes of the stamp on it are: 5 cm. and 1 cm. Height of the letters is 0,6-0,8 cm., and the width – 0,4-0,7 cm.[430] Greek inscription is as follows:

ΗΡΑΚΛ

The inscription should be reconstructed as Ἡρακλ[είας] – "of Heraclea."[431]

Since the inscription does not have any specific sign which would help us to date it, the fragment is dated based on archaeological data and also based on general information about intense trade connections between Dioscurias and the other Black Sea cities and should belong to 2nd-3rd cc. AD.[432]

Inscription was published by L. Soloviov and L. Sharvashidze. [433] According to their description, the artefact was found inside Sokhumi fortress, in a free space similar to square, which has wooden buildings around. Soloviov and Sharvashidze presumed that there were trading outposts and artisans' workshops there.[434] This place was full of the fragments of ceramics and glass. Therefore, based on the historical context, the artefact should be regarded as an imported one.

---

[430] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[431] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[432] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77-78 (in Georg.)

[433] L. A. Shervashidze, L. N. Soloviyev. Studies of Ancient Sebastopolis. *Sovetskaya Arkheoloiya (SA)*. №3. 1960, pp. 171-179 (in Russian); L. A. Shervashidze. Stody of a City Taken by Waves. Sokhumi., Alashara Press. 1967 (in Russian)

[434] L. A. Shervashidze, L. N. Soloviyev. Studies of Ancient Sebastopolis. *Sovetskaya Arkheoloiya (SA*). №3. 1960, pp. 171-179 (in Russian)

Inscription on a Sinopean Louterion from Sokhumi

A Sinopean louterion kept in Sokhumi Museum has a Greek inscription – a stamp (№60-954/713a). The inscription was first published by G. Trapsh. He mentioned that there was a palm branch below it.[435]

According to T. Kaukhchishvili, the inscription is quite erased, the sizes of the stamp are 5,5 cm and 2,5 cm., height of the letters – 1 cm. The inscription has the following content:

.ΟΣΙΒ.

T. Kaukhchishvili reconstructed the inscription as follows: [Σ]ωσίβ[ιος] ς or [Σ]ωσιβ[ίου] „Sosibios" or „of Sosibios".[436] Since the inscription is preserved in a very bad shape she just tentatively suggested the date based only on archaeological context as of 2nd-3rd cc. AD.

It is notable that this name in quite widespread in the Greek world. More than 400 inscriptions mention give us such name. Majority of them are discovered in Attica, central Greece, on Aegean Islands and in Asia Minor. Small quantity of them is discovered in other regions of Greek influence.

---

[435] M. Trapsh. Excavations of Ancient Sebastopolis near Sokhumi Fortress in 1959. Proceedings of Abkhazian Instutite of History (ABNII). XXXIII- XXXIV. Sokhumi. 1963, p. 243 (in Russian); M. M. Trapsh, Works. vol. 2. Ancient Sukhumi. Sokhumi, Alashara Press. 1969, p. 308 (in Russian)

[436] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 78 (in Georg.)

Inscription on a Fragment of Amphora from Sokhumi fortress

A Fragment of an amphora was kept in Sokhumi museum (№64-29) found at Sokhumi fortress. It has Greek graffito. According to T. Kaukhchishvili's description, its length is 3,5 cm. and the width – 3,7 cm. Inscription is dated back to the late antique age according to archaeological and paleographic data.[437] The inscription has the following content:

T.EZI

Three different inscriptions are known with similar combination of letters. In one of them the word is reconstructed as follows ΤΡΑΠΕΖΙΜΟΥ[438]. It is performed on a marble table, the other inscription is from Syria, however context is unknown[439] and finally the third inscription is from Scythia, also preserved in a form of graffito with similar content: "EZI".[440]

[437] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 79 (in Georg.)

[438] SEG 51:736. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/297565?hs=237-243 last access: 15.01.2022

[439] IGLSyr 5 2193. Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V. Emesène, ed. Louis Jalabert and René Mouterde. Paris 1959. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/244465?hs=185-191 last access: 15.01.2022

[440] SEG 30:803,i. Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/309951?hs=28-34 last access: 15.01.2022

Inscription on Repoussé Bowl from Bichvinta

Silver repoussé bowl dated back to the 2nd-3rd cc. AD was discovered in Bichvinta in 1961 by chance (№KOF 73-6/1). It was published by G. Shamba, who just mentioned the inscription on it but did not bring the content. Inscription was published by T. Kaukhchishvili. According to her description, the artefact is ornamented with two-line reliefs connected with the cult of Dionysus. Foot (diameter 4,8 cm.) of the bowl has scratched semicircular inscription outside. The width of the inscription is 3.5 cm. and the height 0.5 cm. Vertical lines are sharper while the other lines – round or horizontal – are not well-scratched. Both Greek and Latin letters are in the inscription. Line of one letter is used for another letter. Letters are overwritten. T. Kaukhchishvili reconstructed it as follows:

ZELKCPΠTΩΨCPULINιZ“[441]

T. Kaukhchishvili believed that the following were the Greek letters: E, Π, Ω, Ψ (?), while some were Latin: L, C, U. Some of the letters could be either Greek or Latin: Z, K, P, T, I, N. Supposedly, the following words could be reconstructed from these letters: Greek Ἐκρί[κ]τως “Ekriktos...” and Latin C. L[u]cius Pulli[o] “Gaius Lucius Pullio”.[442]

Since the inscription is bilingual, G. Shamba pointed out that one inscription belongs to the first owner and the other to the second one.[443] T. Kaukhchishvili figured the names out as Ekriktos and Gaius Lucius Pullio.[444] Since the first name is not known from the Greek prosopography, T. Kaukhchishvili’s assertion that this name has the same origin as the geographic name Ἐκρηκτική mentioned by Pliny, Pomponius Mela and Ptolemy, should be considered as precise.

Also, in our opinion, Shamba was correct when he assumed that two inscriptions belong to two different owners. The Latin name mentioned in inscription can be searched in the database of Latin inscriptions made by

441 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 76 (in Georg.)

442 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 76 (in Georg.)

443 G. K. Shamba. Pitsunda Cup. Notes of D. G. Gulia Abkhazian Institute of Language, Literature and History. V. Tbilisi. 1976, p. 160 (in Russian)

444 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77 (in Georg.)

Heidelberg university. It is mentioned in one inscription found in Spain, at Alcubilla de Avellaneda. Roman era archaeological layers with even Roman road is unearthed here. The inscription has the following content:

D(is) M(anibus) / G(aio) Pullio Q(uirina) M/ercuriali Di/onisi(!) fi(lio) / II(viro) an(norum) XXXII / L(ucius) Pul(lius) Cani(---) / patri f(aciendum) c(uravit).[445]

It is interesting that Dionysus is also mentioned in this inscription. Silver bowl from Bichvinta has relief depictions connected with the cult of Dionysus. It can be very tentatively argued that this cup might belong to some Roman soldier who served first in Spain then in Asia Minor. The 15th legion, Appolinaris was such a "wandering" one. In 115, when Parthian war was resumed, parts of 30th legion, Ulpia Victrix was added to it. It is notable that the latter also served in different parts of the empire, especially on the borders. It is interesting that this bowl from Bichvinta was discovered with Trajan's coins. [446] As mentioned above, parts of Ulpia Victrix were transferred to Asia Minor during Trajan, when the war with Parthia was resumed. Trajan's coin is the oldest one among them. It is difficult to go further in comments. As for the second name, it is presumed that geographic name "Ekritike" is the earliest form of "Egrisi".[447] Supposedly, geographic name was also used as praenomen. Therefore, it should be assumed that the first owner of the bowl was a Roman soldier while the second one was the local. Why the owner has changed, it is almost impossible to assume.

---

445 See the database of Latin inscriptions made by Heidelberg University. Online available at: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD005940 last access:07.01.2022

446 G. K. Shamba. Pitsunda Cup. Notes of D. G. Gulia Abkhazian Institute of Language, Literature and History. V. Tbilisi. 1976, p. 161 (in Russian)

447 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77 (in Georg.)

Inscription on a Gold Plate from Tsebelda

A gold plate discovered in Tsebelda was kept in Sokhumi Museum (№79-51). The text with magical content is preserved on it. It was discovered on the surface of the soil in 1977, however it is assumed to be part of a grave inventory. According to T. Kaukhchishvili, the plate has nine-line irregularly incised inscription (sizes 6,5 cm – 5,7 cm.) with capital letters, some in positive and others in negative.[448]

I. Voronov was the first who published the inscription. He added scholarly commentary concerning the content. In his opinion, the inscription is a repetition of the words without a sense which is characteristic to amulets. Its "strength" is reinforced by Hebrew words (ΙΑΩ in second line, ΑΔΩΝΑΙ in the second and third lines, also Σαβαωθ in the 5th line) and names of Egyptian gods (ΣΕΤ, ΡΑ in the 8th line). I. Vinogradov mentioned that ΙΑΩ is Yahweh, major god in gnosticism in late antiquity, ΑΔΩΝΑΙ is his second name and Σαβαωθ – graecized form of old Hebrew name of Yahweh "Tsvaot" (god of heaven and war). A letter like crossed S is connected with astral deity.[449] T. Kaukhchishvili dated the inscription based on letter outline (3rd c. AD)[450] and I. Voronov based on the spread of such amulets (2nd-3rd cc. AD).[451]

It should be noted that origin of Gnosticism is quite obscure. For our history, it is interesting that Zoroastrianism alongside with Judaism is considered to be the source of its origin. Gods mentioned in this letter are known from Judaism, however if future discoveries will prove the spread of Gnosticism in Georgia, in our opinion, it also might be connected with Persian influence. Although, it should be noted that magical amulets and inscriptions on them are not enough evidence to argue the spread of Gnosticism.

[448] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77 (in Georg.)

[449] I. N. Voronov. About Some New Findings in the Outskirts of Tsebelda. Notes of D. G. Gulia Abkhazian Institute of Language, Literature and History. X. Tbilisi. 1981, p. 110 (in Russian)

[450] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, pp. 77 (in Georg.)

[451] I. N. Voronov. About Some New Findings in the Outskirts of Tsebelda. Notes of D. G. Gulia Abkhazian Institute of Language, Literature and History. X. Tbilisi. 1981, p. 111 (in Russian)

Inscription on a Thick Brick Fragment from Bichvinta

A piece of thick brick was on display in Bichvinta Museum (№02:1728). Sizes of the piece are: length - 20 cm width – 14 cm.[452] Partially preserved Greek capital letter inscription is incised on it:

E

KAT

Θ (or E)

According to T. Kaukhchishvili, the preserved part of inscription makes initial letters of three lines. Only tops of the letters of the third line is preserved. Height of the line is 5 cm, and length – 8 cm.[453] She dated the inscription back to early Christian era based on letter outline, and she agreed with G. Apakidze's archaeological dating, specifically.[454]

T. Kaukhchishvili added one more symbol in the beginning of the first line, however, she did not define it. In our opinion, it can be T. One more undefined letter is in the same line after the letter E which is not disputed. We checked the options of the words with such letter combination in the database of Greek inscriptions and in our opinion, Hecate should be mentioned here. Hecate is mentioned in 307 inscriptions in total, 196 out of which are on the territory of Asia minor and 5 in the northern shores of the Black Sea. Also, it should be noted, that in 17 inscriptions (out of 20) she is mentioned in this combination Ἀρτέμιδι Ἑκάτει. Bichvinta inscription is made on a fragment, so it is difficult to assume whether the inscription started on the preserved part or a non-preserved part. Therefore, in our opinion, it is possible to reconstruct the full version of the inscription in above mentioned form and tentatively argue the mention of Artemis and Hecate, however the context does not give us the possibility to go further. Also, it should be noted that cult of Hecate is traced according to numismatic material in Colchis, namely, it is depicted on Colchian Tetri.[455]

---

452 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63, №4c. (in Georg.)

453 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63, №4c. (in Georg.)

454 G. Apakidze. Building Ceramics of Bichvinta. Great Pityus. vol. II. pp. 226, 231. № 568 (in Georg.)

455 See Colchian Tetri. English-Georgian Online Catalogue of Georgian Numismatics. Online available at: http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/# last access: 23.01.2020

Inscription on a White Slab from Bichvinta Museum

A white slab was unearthed in Bichvinta during archaeological excavations in 1962 (№ 02-4027). This slab was on display in Bichvinta Museum[456] It was published in the anthology dedicated to the archaeological excavation of Bichvinta "Great Pityus (Didi Pitiunti)" in 1977 but without epigraphic comments.[457] Later T. Kaukhchishvili added paleographic comments[458]. She described the inscription and pointed out that "letter of one line of Greek capital letter inscriptions have been preserved fully while only upper parts of the letter of second line are visible. Length of the lines is 2,5 cm, height – 4,2 cm. Width of different letters is the following: Π – 2 cm, N – 2,5cm, E – 1,5 cm, P – 1,3 cm."[459] There is one ligature in inscription. Π and E are tied together. As T. Kaukhchishvili pointed out, corners of the letters are more deepened while the letters are incised in general and the content of the inscription is as follows: ΠΕΡΝΙΚ [ὑ]πὲρ Νίκ[ης] [ὑ]πὲρ Νικ[ολάου] for the victory or for Nicholas. T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 2nd-3rd cc., however based on ligature, deep incise at the ends and style of a cut in general she suggested that it could belong to later centuries also.[460] M. Speidel and T. Todua published a paper in 1988 in Saalburg-Jarbuch and proposed the possible full content of the inscription: „[ὑ]πὲρ νίκ[ης καὶ σωτηρίας τοῦ κυρίου]":[461] „for the victory, for saving the ruler" and believed that the inscription was performed in the name of a Roman emperor.[462] It should be noted that the formula: "ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ κυρίου" is attested in 20 inscriptions total for sure, however none of them has the phrase „ὑπὲρ νίκης" before it. Such formula is not attested in epigraphic materials. Therefore, such voluntary reconstruction of the inscription seems doubtful.

456 Supposedly it is kept in Bichvinta historical and architectural reserve "Great Pityus" as of today

457 Didi Pitiunti. Archaeological Excavations in Bichvinta. vol. II. Tbilisi, Mtsnierebea Press. 1977, table №975 (in Georg.)

458 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63, №4a. (in Georg.)

459 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63, №4a. (in Georg.)

460 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63, №4a. (in Georg.)

461 M.P. Speidel, T.T Todua. Three inscriptions from Pityus on the Caucasus frontier. – Saalburg Jahrbuch, 44. 1988, p. 56-58

462 Inscription with Speidel and Todua's interpretation is published in the corpus of Greek inscriptions. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/339210?hs=103-110 last access 14.01.2022

As for the name “Nicholas“, it is quite spread name in Greek prosopography and is attested in epigraphic material also. More than 400 Greek inscriptions published for today include this name and 58 out of them are discovered on the territory of Asia Minor according to the database of Greek inscriptions. none of them is on the territory of historical Colchis. The closest inscription to Colchis comes from Heraclea Pontica (modern Ereghli) and is dated back to Byzantine era.[463] Therefore, it is difficult to connect a specific person to this inscription.

[463] For the inscription discovered in Heraclea Pontica see: https://inscriptions.packhum.org/text/265261?hs=216-222 last access 14.01.2022

Inscription on a Fragment of Stone from Bichvinta Museum

The fragment of a stone was unearthed during Bichvinta archaeological excavations in 1972. It was procured in the 3rd lot and is of 6 cm. length. Stone is an artefact and its middle part has a relief inscription of 3 cm. length. Inscription is incised on relief. It was first published in an anthology dedicated to Bichvinta excavations[464] but without epigraphic comments. T. Kaukhchishvili included it in her corpus and added her comments. As she pointed out, the possible reconstruction of inscription is as follows: OEO. as she described, height of the letter is 1-1,5 cm. O is perfect round (i.e. width is also 1 cm.), all legs of angular E are of different size (0,5-1 cm. approximately).[465] She tentatively dated the inscription back by late antique – early Christian era.[466] Fragmentary preservation of the inscription prevented her from reconstructing the full content. However, since today, databases of inscriptions give us the opportunity to search the text in any combination, possible content of the inscription can be reconstructed using them[467]. Such combination of the letters is seen in 176 inscriptions, 84 out of them have the letters in sequence. The word ποέουσα/ποέουσαν is in 38 cases out of these 84, 19 of them are in word combination μὴ ποέοι, 18 of them are in a word ποέοντα/ποέοντας, three of them are as a part of the name Ἀρσινοέος. There are also single cases in different words.

[464] *Didi Pitiunti*. Archaeological Excavations in Bichvinta. vol. II. Tbilisi, Metsnierebea Press. 1977, picture №19 (in Georg.)
[465] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63. №4b (in Georg.)
[466] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63. №4b (in Georg.)
[467] We used the most recent and full database of Greek inscriptions for establishing the statistics. The database is created by Cornel University and Ohio Univcersity. Online Available at: https://inscriptions.packhum.org/

The Rings with Inscriptions from Bichvinta Necropolis

On July 26, 1986, an iron ring-intaglio (N 8, inv. N 1423) was found in grave №390 in Bichvinta necropolis. The tomb is a pit grave (depth: 85 cm). Such type of a grave as a rule is associated with the Greeks and Romans living in Pitiunt.[468] The intaglio is oval in shape, tall and flat, slightly wider at the base and made of clear blue glass, the glass is iridescent and of low quality, blistered. The dimensions of the intaglio are: surface length - 8 mm, width - 5 mm, height - 4 mm. The arc of the ring itself is damaged in such a way that the shape cannot be restored. Glass intaglio is well preserved. Other grave goods and style, give us the possibility to date it back to 3rd c. AD.[469]An inscription is preserved on the mouth of the intaglio. The inscription is not deeply engraved. The text of the inscription is as follows:

NI

If the intaglio is a seal, its actual text should look like this:

IN

M. Msvildadze pointed out that the inscription is written in Latin, and if it is a ligature, it is still not possible to read other letters on this poor-quality gem.[470] The scholar noted that if there is an abbreviation here, it may mean *Natio Italiae*, initially A. Fyodorova came up with the idea on the example of a similar inscription.[471] It is noteworthy that the existence of such an abbreviation is not known in Latin epigraphy, nor is the variant: *Italiae Natio* (if we read it on the print).

There remains the possibility that these are the owner's initials - *nomen* and *praenomen*, although in this case there are many options, considering that glass as a seal material was indeed often used in Roman times.[472] And therefore the initials could be both NI and IN.

---

[468] M. Mshvildadze, Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 152 (In Georg.)

[469] See the full description of the ring: M. Mshvildadze, Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 134-135 (In Georg.)

[470] M. Mshvildadze, Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 56-58 (In Georg.)

[471] E.V. Fedorova. Latin Epigraphy. Moscow, Moscow University Press. 1969, p. 363 (In Russian)

[472] R. Higgins. Greek and Roman Jewelry. Berkeley and Los Angeles. Second edition. University of California Press. 1980, p. 41

It is unlikely that the ring served as a seal because, as mentioned above, the inscription is not deeply incised.

It is worth noting that if this inscription is indeed written in Latin, it is the only intaglio with Latin inscription found on the territory of Georgia.

Since such an exception is unlikely, it is more likely that the inscription was not written in Latin, but in Greek. It is interesting that in the inscription of approximately the same period found in Bichvinta, which we discussed above (N 02-4027) (see: Inscription on Amphora from Sokhumi Museum), as we mentioned, the NI complex is read, which, according to Tinatin Kaukhchishvili, can be either Victory (Νίκ[ης]), or may signify the owner's name (Νικ[ολάου). T. Kaukhchishvili prefers this last version, because many names start with Nik-.[473]

Therefore, it is conceivable that this inscription is written in Greek and most likely reflects the initial syllable of the owner's own name. This name seems not to have been alien to the prosopography of the region, which may be confirmed by an epigraphic monument of about the same period from the same geographical area.

On August 4, 1988, a silver ring (N 10, inv. N 1423) was found in grave N 409 of Bichvinta necropolis. The tomb is a pit grave (depth: 90 cm). The ring has a faceted jasper stone that represents the intaglio. The dimensions of the intaglio are: surface length - 8 mm, width - 6 mm, ring height - 22 mm, width - 18 mm.

Eros (Cupid) seated on a dolphin with wings drawn back is on the face of the intaglio. The deity holds a flag (or whip?) in one hand and a dolphin with his left hand. The image is quite deeply incised.[474] The is a negative inscription below the dolphin:

ΑΛΕ

Marika Mshvildadze tried to restore the inscription and offered the ΑΛΕΑ complex by adding the letter A after ΑΛΕ, which, according to her, can be both "heat" and Athena's epithet – "protector", However, she also noted that all these

[473] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. I. Western Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 1999, p. 63 (in Georg.)

[474] See the exact description of the ring: M. Mshvildadze, Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 134-135 (In Georg.)

restorations are not suitable for the content of the image, and the placement of the letters does not leave room for the fourth letter on the intaglio.[475]

Here the researcher discussed abbreviations of Greek inscriptions in a work on the inscriptions of Olbia, where ΑΛΕ is proposed to be an abbreviation of Ἀλέξανδρον,[476] and concluded that it represents the name of the maker or owner of the intaglio.[477]

Given that the ring must be a seal, it is unlikely that the name of an artisan would be engraved on it. More likely, the intaglio should bear the name of the owner of the ring, who may indeed had the name Ἀλέξανδρος.

According to the style of the image, the intaglio is dated to 2nd c. AD.[478]

We believe that more accurate information about the item and its owner can be obtained by identifying and explaining the myth depicted on the artefact.

M. Mshvildadze pointed out that this story "should embody the symbolism of the moon, love and eroticism".[479]

Let us briefly consider the story's genesis and its symbolic meaning.

The plot, based on the friendship of the Carian boy Hermias with the dolphin, which is confirmed by many authors of antiquity (Plutarch, Aelianus), tells us the sad story about dolphin accidentally killing off his beloved friend and subsequent suicide of dolphin. In Late Hellenistic and Roman art, especially on ships and coins, the myth of sudden death, the deceased's journey to Hades, was removed, and Hermias was replaced by Eros/Cupid, who personified the passion of love. The reason for this transformation of the myth is considered to be the strong feeling between the dolphin and the boy, and the symbolic meaning of the image – erotic allusions. [480]

The story becomes particularly popular during the Roman era, which can

---

475 M. Mshvildadze, Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 58-59 (In Georg.)

476 Inscriptions of Olbia (1917-1965), ed.: T. I. Knipovich, E. I. Levi, Leningrad: USSR Academy of Sciences, Institute of Archeology. Nauka Publishing. 1968, p 353 (in Russian)

477 M. Mshvildadze. Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 58-59 (In Georg.)

478 M. Mshvildadze. Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 135 (In Georg.)

479 M. Mshvildadze. Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 30 (In Georg.)

480 Marie-Claire Beaulieu. The Sea in the Greek Imagination. Philadelphia. University of Philadelphia Press, 2016. p. 142

be explained by the fact that Eros-Cupid was especially revered in Rome because of his mother, Venus, who was believed to be the parent of Aeneas – ancestor of the Romans. It is important to note that the famous statue of Augustus (called Prima Porta) depicts Cupid sitting on a dolphin at the right leg of Octavianus, which indicates the divine origin of the emperor and the victory of Augustus in the naval battle of Actium.[481]

Cupid riding a dolphin appears on the coins of Roman emperors from this period, and it usually becomes a symbol of naval victory.[482]

Thus, it can be said that the gem with the image of Cupid sitting on a dolphin, found on Bichvinta necropolis, most likely belonged to the inhabitant of the Roman fortification on the territory of Pityus, or more precisely, to a Roman military person whose seal bore the symbol of naval victory. It can also be assumed that the owner of the seal had a rather advanced position, because his seal bore the symbol printed on the coins and images of the emperors, and he had a seal with which he verified some documents.

One more inscription is also known from the same necropolis. This inscription was engraved on a golden ring (N 20, inv. N 15-996:50) and is made in the form of dots. From the inscription, according to M. Msvildadze, the following negative letters have survived:

Α ΑΖ ΖΣ

Due to the fragmentary nature of the text, it is difficult to draw far-reaching conclusions, although one thing is clear – the precious ring is a seal, and its owner carved his name on it.[483]

[481] Br. S. Ridgway. Dolphins and Dolphin-Riders. Archaeology. 23. 1970, p. 95
[482] J, R. Melville-Jones, A Dictionary of Ancient Roman Coins. The university of Michigan. 1990, p.102
[483] M. Mshvildadze. Glyptic Artefacts Found on the Site of Bichvinta (Cultural-Historical Essay). Tbilisi, Universali Press. 2012, p. 30 (In Georg.)

Inscription of Aurelios from Nokalakevi

In July 2002, during the excavation of the southern terrace in Nokalakevi, together with the objects of different times, a well-worked prism-shaped stone fragment was found, which should have been the left fragment of the cross. A two-line Greek inscription has been preserved on the fragment, which should have been continued on the left side as well.[484]

It is not possible to completely restore the inscription, and the remaining part looks like this:

C(AΓ) AYP.ETI (M or N)|| Δ<>Y

T. Kaukhchishvili reads and translates the inscription as follows:

...Αὐρ[ήλιος] ἐτίμ[ησε]... δού[λου] or δούλῳ ან δοῦλος- ""... Aurelius honored (gave) the servant (of God)".[485]

T. Kaukhchishvili assumed that Aurelios gave, sacrificed, honored someone and this someone is δοῦλος τοῦ θεοῦ (slave of God), however, it is also possible that the slave of God is Aurelius himself -AYP, which is a shortened form of a Roman name Aurelius[486].

The name in its full form is mentioned by the Greek authors of the 1st-2nd cc. AD (Memnon, Plutarch, Appian, Cassius Dio), and in its shortened form – in the 3rd century inscription from Olympia,[487] also in the 4th c. AD epitaph from Mtskheta,[488] while in the 4th century building inscription from Mtskheta it is presented in its full form.[489]

T. Kaukhchishvili analyzed the outlines of letters, paid attention to high and angular letters - C, M, T, E and also pointed out:

> "The letters of such outline are found in the 4th -3rd cc. BC and even after, f the 6th century AD. The rhombic o (<>) given in the fragment is especially noteworthy. In general, in addition to rhombic o, rhombic θ (◊) can also be seen in various inscriptions. There is no rhombic θ anywhere in inscription from Nokalakevi. The rhombic o can be

---

[484] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 370 (in Georg.)

[485] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 370 (in Georg.)

[486] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 370 (in Georg.)

[487] M. Guarducci. Epigrafia Greca. IV. Roma. Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato. 1978, p. 180, fig. 48

[488] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 256-257 (in Georg.)

[489] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 229-230 (in Georg.)

seen in the following inscriptions: the inscription of Olbia, in 3rd - 4th cc. inscriptions in Northern Greece, in 4th c. inscription found in the area of Mogvta Ubani in Mtskheta, in one roman era inscription from Amisus, in the the inscription dated back to 282-283 AD from Neokladiopolis, etc. This kind of o is also on the 4th c. BC graffito from Pichvnari".[490]

Thus, taking into account all the data, T. Kaukhchishvili dates the fragment of the inscription to 3rd -4th cc. AD.[491]

The inscription was first published by T. by Kaukhchishvili.[492]

[490] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 370 (in Georg.); See also: M. Nasidze. Greek Graffito of Georgia. Tbilisi. 2002, p. 35, N29; p. 39, N 40 (in Georg.)

[491] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 370 (in Georg.)

[492] T. Kaukhchishvili. Paleo Christian Greek Inscriptions of Georgia. Caucasia VII. 2003, pp. 137-139 (in Russian)

Inscription on Clay Fragment from Bichvinta Museum

Clay fragment №145 (02:448) was unearthed during archaeological excavations in Bichvinta. It is a foot of the bowl, and two letters are grooved on it: EY. Inscription was first published in the anthology "*Didi Pitiunti*" ("Great Pityus").[493] According to T. Kaukhchishvili, it might be the beginning of the name[494]. However, since foot of the bowl is preserved fully it cannot be the beginning of the name. It is not supposed to designate the size either. We think, it might have the meaning "good". T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 4th-6th cc. AD based on the letter outline and the fragment itself.[495]

[493] L. Asatiani. Red-glazed Ceramics of Bichvinta. *Didi Pitiunti.* vol. II. Tbilisi, Metsniereba Press. 1977, table №420 (in Georg.)
[494] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63. №4d (in Georg.)
[495] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 63. №4d (in Georg.)

Stamps of Roman Legion from Bichvinta

Stamps of Roman legion are discovered on the territory of Pityus (modern Bichvinta), three fragments in total. One of the fragments, specifically the one found near Inkiti lake, has three-letter inscription: LEG[496], the other – G and XV, while the third one has only one letter – G. Based on the analogous inscriptions these stamps are deciphered as follows: LEG (io) XV (Apollinaris)[497]. G. Tsetskhladze also believes they belong to legio XV Apollinaris.[498]

Legio XV Apollinaris was transferred from Pannonia to the East in the light of possible conflict with the Alans in 74 AD. [499] From this time onwards till 5th c. AD. the major residence of the legion was in Satalla, Cappadocia and some parts of this legion seems to be dislocated in Bichvinta, as well as in Sokhumi fortress.

---

496 **O. Lordkipanidze**. Preliminary Report of Exploratory Excavations near Inkiti Lake. Materials for the Archaeology of Georgia and Caucasus. vol. 3. Tbilisi. 1963, p. 105 (in Georg.); **G. R. Tsetskhladze**. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, p. 224; **A.I. Jopua, V. A. Niushkov**. Antique Age Epigraphy on the Territory of Abkhazia. *Vestnik Tanaysa*. issue 5. vol. I. 2019. (in Russian)

497 G. Gamkrelidze, T. Todua. Military and Political Expansion of Rome in Georgia. Tbilisi. 2006. p. 18 (in Georg.)

498 G. R. Tsetskhladze. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, p. 224

499 G. R. Tsetskhladze. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, p. 224

Stamps of Roman Legion from Sokhumi

Seventeen fragments of ceramics were found in 2nd-3rd cc. AD layers near Sokhumi fortress. They have relief depiction of stamps of Roman Legion XV Apollinaris.[500] The preserved text mostly is as follows: „LEGXVAP", which is reconstructed as Legio XV Appolinaris. The activity of this legion on the territory of Pontic limes[501] is well-known and these stamps prove this once again.

---

[500] A.I. Jopua, V. A. Niushkov. Antique Age Epigraphy on the Territory of Abkhazia. *Vestnik Tanaysa*. issue 5. vol. I. 2019. (in Russian)

[501] G. R. Tsetskhladze. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, p. 227

Stamps of Roman Legions from Petra/Tsikhisdziri

A stamp of roman legion is discovered on the territory of Petra (modern Tsikhisdziri). The following letters are preserved: VEXFA (see appendix 29). Scholars disagree with the reconstruction of the inscription. Part of them believe it should be reconstructed as Vex[illationes Legionis XII] et XV A[ppolinaris][502], while others suggest different version – VEX[illatio] FA[siana][503]. Speidel believes that workshop for Phasis garrison made building material for other fortresses too.[504] Other scholars also agree that this brick with a stamp was made in a military workshop and the soldiers of Phasis garrison did some engineering work in Petra too.[505]

[502] M. P. Speidel. Ancient Manuscript from the Territory of USSR. A letter from Roman Fortress of Apsarus. Vestnik Drevney Istorii (VDI) №4. 1985, pp. 176-179 (in Russian)

[503] **M. Speidel**. Caucasus Limes. Second Century Garrisons in Apsarus, Petra and Phasis. "Matsne". Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. Tbilisi. №1. 1985, p. 134 (in Georg.); **G. Gamkrelidze**, **T. Todua.** Military and Political Expansion of Rome in Georgia. Tbilisi. 2006, p. 19 (in Georg.); **G. R. Tsetskhladze**. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006, p. 227

[504] M. Speidel. Caucasus Limes. Second Century Garrisons in Apsarus, Petra and Phasis. "Matsne". Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. Tbilisi. 1985. №1, p. 134 (in Georg.)

[505] K. Phiphia. Roman Garrisons and Limes Fortresses in Eastern Black Sea Coast in 1st-2nd cc. AD. In Book: "Teimuraz Mibchuani – 70". Tbilisi. 2010. Online Available at: http://www.dzeglebi.ge/statiebi/istoria/romauli_garnizonebi.html last access 13.02.2022

Stamps of Roman Legions from Gonio-Apsarus

Fourteen Latin inscriptions – the Roman stamps – are found on the territory of Roman fortress of Gonio. Stamps are put on stones and clay bricks used to fortify the buildings (see appendix 30). They are as follows:

1) material: stone (brick)
   inscription: Coh(ors)II[506]
   translation: Cohors II
2) material: Clay (brick)
   inscription: [C]oh(ors)II[507]
   translation: Cohors II
3) material: Clay (brick)
   inscription: Sagi(ttariorum)[508]
   translation: "of archers"
4) material: bronze lamp
   inscription: Coh(ors) Aur(elia) c(ivium) R(omanorum)[509]
   translation: Cohors Aurelia of Roman citizens
5) material: clay
   inscription: Co[h(ors) l(egionis) V] M(a)c(edonicae)[510]
   translation: Cohors V Macedonica
6) material: clay
   inscription [Coh(ors) l(egionis]) [V M(a)c(edonicae)[511]]
   translation: Cohors V of Legio Macedonica

506 EDCS-27700098. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
507 EDCS-27700099. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
508 EDCS-27700100. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
509 EDCS-27700101. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
510 EDCS-81200120. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
511 EDCS-81200121. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022

7) material: clay
inscription: [Coh(ors) l(egionis]) V (M)ac(edonicae)[512]
translation: Cohors V of Legio Macedonica
8) material: clay
inscription: [Leg(io) XV A]pol(linaris)[513]
translation: Legio XV Apollinaris
9) material: clay
inscription: [Leg(io) XV Ap]ol(linaris)[514]
translation: Legio XV Apollinaris
10) material: clay
inscription Coh(ors) |(miliaria)[515]
translation: Cohors Miliaria
11) material; clay
inscription: Coh(ors) III[516]
translation: Cohors III
12) material: clay
inscription: [C]oh(oers) II[517]
translation: Cohors III
13) material: clay
inscription: [Coh(ors)]I sagi(ttariorum)[518]
translation: Cohors III
14) material: clay
inscription: [Coh(ors)]I sagi(ttariorum) [519]
translation: Cohors III of Archers

[512] EDCS-81200122. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[513] EDCS-81200123. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[514] EDCS-81200124. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[515] EDCS-81200125. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[516] EDCS-81200126. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[517] EDCS-81200127. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[518] EDCS-81200128. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022
[519] EDCS-81200129. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. Online available at: http://www.manfredclauss.de/ last access 16.02.2022

Different cohorts of several Roman legions (Apollinaris, Macedonica) were dislocated in the Gonio fortress in different times as then stamps reveal.

The fortress of Apsarus was built by Romans at the end of the 1st c. AD in the confluence of river Apsarus (modern: Chorokhi) and the Black Sea. Pliny the Elder in his Historia Naturalis gives us the earliest account about the fortress: "Flumen Absarrum cum castello cognomina in faucibus, a Trapezunte CXL."(Plin., NH, VI, 12)[520] – "the confluence of river Absarum, alongside with the fortress with the same name (is distant) from Trapezus with 140 (thousand steps).[521]

Fortress was later part of the province of Cappadocia and represented an important strategic point. It was supposed to protect Roman limes from possible threats of Alans from the North.

How numerous was the Roman military contingent on the territory of fortress? Flavius Arrian, Cappadocian legate of Hadrian gives us an interesting account: „ Καὶ ἤλθομεν πρὸ τῆς μεσημβρίας σταδίους πλείονας ἢ πεντήκοντα καὶ διακοσίους εἰς Ἄψαρον, ἵναπερ αἱ πέντε σπεῖραί εἰσιν ἱδρυμέναι. Καὶ τὴν μισθοφορὰν τῇ στρατιᾷ ἔδωκα καὶ τὰ ὅπλα εἶδον καὶ τὸ τεῖχος καὶ τὴν τάφρον καὶ τοὺς κάμνοντας καὶ τοῦ σίτου τὴν παρασκευὴν τὴν ἐνοῦσαν. Ἥντινα δὲ ὑπὲρ αὐτῶν τὴν γνώμην ἔσχον, ἐν τοῖς Ῥωμαϊκοῖς γράμμασιν γέγραπται (Arr. Peripl. pos=19, 20)"[522] – "On the noon we covered more than 500 stadia and reached Apsarus, where five cohorts are dislocated. We brought them salary, observed the armament, walls and trenches, also the sick and studied the current situation of grain supplies. My report about it is already written in Latin."[523]

So, if we believe Arrian, five cohorts, which is about 2400 soldiers (each cohors consisted of 480 soldiers in 1st-3rd cc. AD) were dislocated in Apsarus fortress,[524] therefore, we can conclude that Apsarus was quite an important fortress.

---

520 Naturalis Historia. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906

521 Translation – E. Kobakhidze

522 Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1885

523 Translation – E. Kobakhidze

524 Ad. Goldsworthy. In the Name of Rome: The Men who Won the Roman Empire. 2016. New Haven & London, Yale University Press, pp. 443

We have other account also about the quantity of military forces in Apsarus. An inscription dated back to the 1st c. AD was found in the city of Nola, Italy (see Inscription of Abella about Apsarus). Based on this inscription we can assume that earlier, in the 1st c. AD not cohortes of the legions but mostly auxiliary force and cohors of vigils were dislocated here.

The same conclusion was given based on the analysis of a fragment of 2nd c. AD papyrus. Sh. Mamuladze, M. Khalvashi and L. Aslanishvili in a paper "Roman Legions of Apsarus" referred to M. Speidel's paper, which analyzed it in details.[525]

Fragment of the text is reconstructed by Speidel as follows: Mar]tialis vet (eranus)...[Omnium[…]. I Apsaro de[gen.]re eius M Va[l]er[...] Coh. II Claudiana [...]

Speidel believed that Cohors II of Legio Claudianus was in Cappadocia in 2nd c. AD and Martialis of the papyrus was a veteran of auxiliary forces, and therefore other four cohortes mentioned by Arrian were also auxiliary forces, while Sh. Mamuladz, M. Khalvashi and L. Aslanishvili also agreed with him[526] and pointed to first two inscriptions (Coh(ors)II and [C]oh(ors)II), and interpreted them as Cohors II Claudiana.[527]

Also, scholars believe that one more stamp (the one with the content: Sagi(ttariorum) – "of archers) also prove that cohortes dislocated in Apsarus were auxiliary ones, since archers' cohors was believed to be an auxiliary cohors.[528]

Also, scholars believe that the inscription on a lower frieze of three-leg, cylindrical bronze lamp (№4 in our list above) – Coh(ors) Aur(elia) c(ivium) R(omanorum) – Cohors Aurelia of Roman citizens indicates that this is an auxiliary cohort, since only such military units had abbreviations of citizenships.[529]

---

525 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 1(240). Moscow, Nauka Press. 2002, p. 334-35 (in Russian)

526 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 1(240). Moscow, Nauka Press. 2002, p. 34-35 (in Russian)

527 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 1(240). Moscow, Nauka Press. 2002, p. 35 (in Russian)

528 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 1(240). Moscow, Nauka Press. 2002, p. 35 (in Russian)

529 Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 1(240). Moscow, Nauka Press. 2002, p. 37 (in Russian)

Finally, scholars came up with the conclusion that Apsarus should belong to the middle category of military garrisons, where relatively low quantity of Roman military forces were dislocated alongside with auxiliary units which did not exceed 1200-1400 men. This number still looks impressive. What should be the function of this unit? Part of the scholars believe that, Roman military unit in Apsarus was supposed to control Dariali pass and the routes to Iberia, also conduct some engineering works,[530] while others believe that fighting piracy and ensuring trade safety on the Black Sea was their main purpose.[531]

[530] Sh. Kh. Mamuladze, M. S. Khalvashi, L. G. Aslanishvili. Roman Garrisons in Apsarus. *VDI.* 1(240). Moscow, Nauka Press. 2002, p. 38 (in Russian)

[531] M. Speidel. Caucasus Limes. Second Century Garrisons in Apsarus, Petra and Phasis. *"Matsne"*. Series of History, Archaeology, Ethnology and Art History. Tbilisi. №1. 1985, p. 134 (in Georg.)

Inscription on a Stele from Attica

An inscription dated back to the end of the 4th c. AD. is preserved on a stele from Attica:

Κτήσιον Μακρώνισσα.[532]

The text can be translated as follows:

„Ktesion (harbor on the island of Scyros), Macronissa (a proper name – E.K.).

Pape dictionary interpreted Μακρώνισσα as a proper name, a feminine version of a word Μάκρώνες[533] while the word itself is defined as an ethnic name, several authors are referred as an evidence of this.[534] Thus, Pape pointed out that a proper name can be connected with an ethnic name "the Macrones".

T. Kaukhchishvili pointed out that Pape connected the proper name Μακρώνισσα to the proper name Μάκρών[535] which is not very precise information as Pape never mentioned it, in fact, Pape only indicated that this name can be connected with ethnicity. On the other hand, T. Kaukhchishvili mentioned that Μακρώνισσα does not have Greek etymology and comes from ethnic name Μάκρώνες which has the same root as the word "Ekritike" mentioned by Ptolemy, Pomponius Mela and Pliny and also the Georgian word "Megreli" is connected with it.[536]

Ethnic name Μάκρώνες was well-known in Greek world (Hecataeus of Miletus, Herodotus, Xenophon etc) and became a proper name among the Greeks and the Romans.[537]

---

532 IG II² 9275, Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/11706?hs=93-100 last access: 5.02.2022

533 W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, p. 847

534 W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, p. 847

535 T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 232 (in Georg.)

536 Ak. Urushadze. Ancient Colchis in the Myth of Argonauts. Tbilisi: Tbilisi University Press. 1964, pp. 136-142 and p. 321 – sch. 1024 of Apollonius of Rhodes' "Argonautica"

537 T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 233 (in Georg.)

We should pay attention to another case where the name Μακρώνισσα is mentioned in a form of Μακρώνισα. See: Inscription from Rhodes Mentioning Makronissa.

The Macrones are mentioned in Kartveian world by Hellenic, as well as Hellenistic and Roman era authors, however at the end of the Hellenistic Age they are already known as the Sanni as Strabo pointed out. Strabo believes that the Tibareni, the Chaldeyans and the Sanni, who live in the mountains "up to the Trapezus and Pharnacia, (modern Giresun – N.Ph.) were known before as the Macrones." [538] This information could make us beleive that the Macrones were assimilated by the Sanni (the Tchanni) as many other small western Georgian tribes (or the name of the Sanni started to cover their names) and the Macrones do not exist separately, if not Flavius Arrian's account about the kingdom of the Macrones and the Heniochi mentioned on the Eastern coast of the Black Sea (Arr. PPE, 11, 11) (the Kingdom of the Sanni and Heniochi by Pliny[539]): "the Macrones and the Heniokhes are after [the Sanni], Anchialus if their king" (Arr. PPE, 11, 11). The Macrones are also mentioned by Ammianus Marcellinus however alongside with the Chalybi, the Tibareni and with other tribes no longer living here,[540] their names were covered by the Sanni (the Tchanni) (for details see: Delphic Inscription Mentioning Sanni). Therefore, Ammianus' account was based on literary tradition when he described the specific context. Thus, we do not have information about the Macrones after Arrian, so such kind of ethnic name seems to be non-existent in Kartvelian world, however this does not exclude the fact that this name became popular in Graeco-Roman world as a result of Kartvelian influence and this fact made this inscription interesting for us.

538 Strabo. 12.3, Strabo. ed. H. L. Jones, The Geography of Strabo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924

539 Plin. Nat. 6.4, The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis. 1855

540 Georgika, Byzantine Authors about Georgia. vol. I. text. Georgian translation was published and commented by Al. Gamkrelidze and S. Kaukhchishvili. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1961, p. 110-111 (in Georg.)

Inscription from Rhodes Mentioning Makronissa

An undated inscription was found on the island of Rhodes[541] with the following content:

col. I.1 Χαρίτα
Μακρωνίσα.
col. II.1 Ἀπολλόδωρος
ἐγγενής.

the text is translated as follows: "Charyta Macronissa, Apollodoros, the local".

We believe Μακρωνίσα of this inscription can be connected with Μακρώνισσα mentioned in the stele from Attica.[542]

As we mentioned above (see inscription on a stela from Attica) Μακρώνισσα is believed to be a proper name by Pape, a female form of the word Μάκρώνες.[543] As for the term Μάκρώνες itself, Pape identified it as an ethnic name and referred to some classical authors.[544] Thus, the lexicographer believed that the proper name can be connected with an ethnic name "Macrones".

We believe this inscription clearly shows a dichotomy between "non-local" woman Μακρωνίσα and „local" man – (ἐγγενής) – a Greek – Apollodoros which is a clear indication that Μακρωνίσα in this specific case is an ethnic name.

It is interesting, that the word ἐγγενής – name of a local, which is mentioned in more than 20 inscriptions,[545] on one case reveals the same dichotomy – the local and non-local, namely in one dedicatory inscription found in

[541] ASAA 2 163, 97. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Bergamo. Rome). 1916

[542] IG II² 9275, Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/11706?hs=50-62 last access: 05.02.2022

[543] W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, p. 847

[544] W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875, p. 847

[545] For statistics see: Searchable Greek Inscriptions. The Packard Humanities Institute. Cornell University, Ohio State University. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/ last access: 05.02.2022

Carya, in the colony of Rhodes, alongside with local inhabitants some persons of non-local origin are also mentioned – they are from Halicarnassus, Myndus, Laodicea, Byzantion:

Μυωνίδης Ἁλικαρνασεύς, Λυσίμαχος Λαοδικεύς,
Παπίας Βυσζάντιος, Ζηνᾶς ἐγγενής,
Ἀριστόμαχος ἐγγενής, Ἰάσων ἐγγενής,
Ἀντέρως ἐγενής ἐγγενής, Ζώσιμος ἐγγενής.[546]

Thus, "Macronissa" mentioned in inscriptions, which looks like to be a proper name, based on an ethnic name, referring to one of the Colchian trribes – the Macrones. This can bring us to the conclusion that the Macrones also lived in different territories of Greece, including continental (Attica) part and also on Islands (Delos).

It is also noteworthy that the woman Χαρίτα – Charyta despite having a new Greek name retained the memory of her ethnical belonging with another name Μακρωνίσα. The name in this form is not attested in other inscriptions.[547] On the other hand, this evidence may give us the possibility to argue that in the name on the stele of Attica is also a proper name derived from an ethnic name.

[546] Rhodian Peraia 114, McCabe, Donald F. Rhodian Peraia Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Includes: Peter Marshall Fraser and George Ewart Bean. The Rhodian Peraea and Islands. Oxford 1954. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/262214?hs=327-336%2C354-363%2C374-383%2C397-410%2C422-431 last access: 05.02.2022

[547] ASAA 2 163, 97. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Bergamo. Rome.. 1916

Monogram Θ and Γ

Small white stone sealing is kept in archaeology department of Georgian National Museum, (№17-25/I). According to T. Kaukhchishvili's description, the sealing seems to have the form of a balance and it is drilled. There is a monogram on a lower circular facet where two letters Θ and Γ can be observed. The scholar was not able to decipher the monogram and just noted that such monograms are usually spread from the 4th-3rd cc. BC. [548] She also mentioned that according to scholars, the sealing seems to belong the Hellenistic Age[549].

It is difficult to find names with the letters Θ and Γ. Database of Greek prosopography[550] reveal enormous quantity of names which begins with these two letters. Also, there are numerous cases when two names which start with Θ and Γ are mentioned in one inscription, in one context, so it is difficult to identify any specific names. [551]

---

[548] **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 268 (in Georg.)

[549] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.)

[550] For the database of Greek prosopography see: http://www.seangb.org/index.php

[551] T. Kaukhchishvili indicated the village Pashianta as an ancient findspot, the place seems to be the village Pashiani of the Soviet era, which is modern vollage Kaloubani, Kaspi municipality, Georgia

Inscription Mentioning ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ from Graz Museum

In the safe of Graz Museum there is a white slab dated back to 3rd -2nd cc. BC. The slab was embedded in the wall on the island of Chios. There is thirteen-line a fairly well-preserved Greek inscription written on the it:[552]

1 [ἐ]πὶ πρυ[τ]άνεως Ἀθη[νοδ]ώρου, γ[υμνασι]- 2 αρχούντων Ἑρμησίλεω τοῦ Ξούθο[υ, Δίν]- 3 νυος τοῦ Ἑλίξου, Νικίου τοῦ Μήτρωνο[ς, οἵδε] 4 ἐνίκων τῶν τε παίδων καὶ τῶν ἐφήβω[ν καὶ τῶν] 5 νέων τοὺς τιθεμένους ἀγῶνας καὶ [ἔθυσαν] 6 ταῖς τε Μούσαις καὶ τῶι Ἡρακλεῖ ἀπὸ τῆς πρ[οσό]- 7 δου τῆς δεδομένης κατὰ τὸ ψήφισμα τὸ Υ[---] 8 τευς τοῦ Λυσίου. ἀναγνώσεως Ἀγαθοκλῆ[ς] 9 Ἀγαθοκλεῦς. ῥαψωιδίας Μιλτιάδης Διονυσίου. 10 ψαλμοῦ Ξένων Τιμοκλεῦς. κιθαρισμοῦ Κλε[οκύ]- 11 δης Διονυσίου. παίδων δόλιχον Ἀσκληπιάδης 12 [Πρ]ωτογένου. ἐφήβων νεωτέρων δόλιχ[ον Δι]- 13 [ο]νύσιος Καλλιστράτου. μέσων δόλιχον Π[ρω]- 14 [το]κλῆς Τιμοκλεῦς. πρεσβυτέρων δόλιχο[ν] 15 Μοσχίων Μοσχίωνος. ἀνδρῶν δόλιχον Αἰσχρ[ί]- 16 ων Αἰσχρίωνος. παίδων στάδιον Ἀθηνίκων Θ[ε]- 17 οφάνου. ἐφήβων νεωτέρων στάδιον Ἑστιαῖο[ς] 18 Μεγήνορος. μέσων στάδιον Ἀπολλώνιος Ἀ19 πολλωνίου. πρεσβυτέρων στάδιον Ἀρτέμν [Ἀρ]- 20 τέμωνος. ἀνδρῶν στάδιον Μητρόδωρος Πα[.] 21 [..]ος. παίδων δίαυλον Ἀθηνίκων Θεοφάνου. ἐ22 φήβων νεωτέρων δίαυλον Ὕβριστος Παταίκου. 23 [μ]έσων δίαυλον Μελάντης Ἀντιγόνου. πρεσ24 βυτέρων δίαυλον Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου. 25 [ἀ]νδρῶν δίαυλον Μῆνις Ἀδράστου. παίδων πά26 λην Ἀθηνίκων Θεοφάνου. ἐφήβων νεωτέρων πάλην 27 Δημήτριος Μάκρωνος. μέσων πάλην **Μόσχος Μό[σ]- 28 χου.** πρεσβυτέρων πάλην Θεόδοτος Θεοδότου. [ἀνδ]- 29 ρῶν πάλην Ἀπελλᾶς Κλεινομάχου. παίδων πυγ[μὴν] 30 Ἡρακ[λείδης Ἡρα]κλείδω. ἐφήβων νεωτέρων [πυγμὴ]ν 31 [---]Π[---]

The inscription can be translated as follows:

“When Athe[nod]oros was the Prytanos (the ruler of the city – E. K.) and the G[ymnasiarchs] (the leaders of the military exercises – E.K.) were Hermesileos, the son of Xythos, and Nicias, the son of Metronos, [the following] boys, the Ephebes [and] the young men won the contest that was

[552] Chios 57, D. F. McCabe. Chios Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia». The Institute for Advanced Study. Princeton. 1986. Online available: https://epigraphy.packhum.org/text/246439 last access: 10.02.2022

arranged for them. And sacrifices [were held] both to the Muses and to Heracles, sponsored by the decision of I(...), son of Lysias. Reading of the literary works: Agathocles, son of Agathocles; Rhapsody (artistic reading of epic poetry – E.K.): Miltiades, son of Dionysios; playing kithara with the finger: Tomokleos; playing kithara with a plectrum: Cle[okos}, son of Dionysios; Long-distance running of boys: Asclepiades, son of [Pr]otogenes; Long-distance running of the young Ephebes: [Di]onisios, son of Callistratos; Middle-aged Ephebes long-distance runner: P[roto]cleos, son of Timocleos; Senior Ephebes long distance running: Moschionos son of Moschionos; Young men's long distance running: Aeschryonos son of Aeschryonos; Boys' stadium running: Athenikon son of Th[e]Ofanes; Young Ephebes' running in the stadium: Estriao[s]i son of Megenorus; Middle-aged Ephebes' running in the stadium: Apollonius son of Apollonius; Senior Ephebes running in the stadium: Artemon son of [Ar]temonos; Men's stadium running: Metrodoros Pa[ ], son of Oss; Boys' sprint: Athenaicon son of Theophanes; Sprint of young Ephebes: Ibristos, son of Pataikos; Middle-aged Ephebes' sprint: Melanthes, son of Antigonus; sprint of the older Ephebes: Apollonius, son of Apollonius; Sprint of the young men: Menis, son of Adrastos; Boys' wrestling competition: Atenikos, son of Theophanos; Young Ephebes' competition in wrestling: Demetrius, son of Macron; Middle-aged Ephebes' competition in wrestling: **Moschos, son of Mo[s]chos**; Wrestling competition of older Ephebes: Theodotos, son of Theodotos; The wrestling competition of the young men: Apellas, son of Cleinomachus; Boys boxing match: Herakleides, son of Herakleides; Boxing match of young Ephebes..."

The inscription is studied as a text containing information about musical competitions and sports.[553]

The following name mentioned in the inscription is interesting for us: Μόσχος Μό[σ]χου which also appears in one of the inscriptions from Halicarnassus. Also, on the inscription of one of the coins (for details, see ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ in the Inscription from the Theater of Halicarnassus).

[553] P. Mauritsch, W. Petermandl, H. W. Pleket, I. Weiler (Hrsg.). Quellen zum antiken Sport, Darmstadt 2012 (Texte zur Forschung; Bd.102), p. 273-275, Q194. LGPN-01, p. 164 (s.v. Ἑρμησίλεως [4])

ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ in the Inscription from the Theater of Halicarnassos

One Greek inscription from the theatre in Halikarnassos is interesting for the history of Georgia.

First fragment of cornice (see appendix 31)

ΜΟΣΧΟΣΜΟΣΧΟΥ ΤΟΥΜΟ

"Moschos, (son) of Moschos, (son) of Mo.. "

Second fragment of cornice (see appendix 32)

ΓΟΝΟΘΕΤΗΣΑΣΤΟΜΠΥΛΝΑΔΙΟΝΥΣΩΙ[554]

"To Dionysia (festivals of Dionysus), donator, inhabitant of a city, citizen, donator to citizens… Dionysia)"

Third fragment of cornice (?) was also there (see appendix 33):

ΟΠΟΣ (?).

Civil war of 69 reveals freedman Moschus as admiral of the Roman fleet subordinated to Emperor M. Salvius Otho.[555] In the 1st-2nd cc. the Roman citizenship was a prerequisite for enrolment in the legion but not for service in other units, such as the two Italian fleets.[556] That is why Moschus found himself in his position. Romans used to give specific names to the slaves and freedmen, often connected with their original nationality. e.g., Emperor Aulus Vitellius, rival of Otho, had Asiaticus, as a favourite, gradually alloting him

---

[554] **Α**, as a variant of **Α**, appears in the 3rd-1st cc. B.C., and **Π** substitutes **Π** in the 1st c. B.C.-1st c. A.D. B. H. McLean. An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337). The University of Michigan Press. 2005, p. 41. Thus, the inscription can be dated by 3rd c. B.C.- 2nd c. B.C.

[555] Tacit. Hist. I. 87, Classical Historians. vol. II. Ancient Rome. Moscow. 1989, p. 243 (in Russian); Tacitus. In Five Volumes. II. The Histories. Books I-III. With an English Translation by C. H. Moore. Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXXX, p. 150

[556] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades and a Dual Citizenship – a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi. 2002, p. 60

with the Roman citizenship and *nomen.*[557] Having on mind Meskheti (Graeco-Roman Moschicē), a province of Iberia (Eastern and Southern Georgia), one can suggest Iberia, as a mother-land for Moschus or his parent. If so, he could also be called Iberian (*Iber*), like Gaios the Iberian (Κάιος ὁ Ἴβήρ), mentioned on the bronze plate from Platea in Greece.[558]

In the Roman World a slave or a freedman, Moschus by name could be only Georgian. Greek case is different, for Moschos is original Greek name with the Greek etimology, employed rather extensively.[559] There are no chances if proving the Georgian origin for Moschos of Elis, philosopher, Moschos of Lampsacos, tragic poet, and Moschos of Syracuse, famous bucolic poet.[560]

This name had its derivative forms, like as follows: Μόσχις, Μόσχιος, Μοσχιανός, Μόσχιν, Μοσχίνη, Μόσχιον, Μοσχίων, Μόσχιλος, Μοσχῖνα, Μοσχῖνος.[561] Both, substratum and a derivative form found themselves joined in the 3rd c. B.C. in the name of Hellenized Jewish slave, inscribed on plaque from Oropos near Athens – Μόσχος Μοσχίωνος Ἰουδαῖος.[562] Son could have father's name in the Greek society, but these cases are not frequent if not within the Hellenistic dynasties. If it happened like as follows: Mōšéh is a general name to denote a Jew, and "Moschos" – very close to it in phonetical way.

But, if we have Μόσχος Μόσχου and apparently, he is not a Jew, then he must be Iberian, whose direct, or far ancestor had been taken away from the Iberian province of Meskheti. This duplicity in the name could mean nothing but stressing the ethnicity properly. For a transformation of ethnonym into proper name we have example, [K]όλχος γὲ[γραφ]σεν on Greek pottery.

Final step for those barbarian slaves and freedmen was a citizenship.

---

557 Tacit. Hist. II. 57, Classical Historians. vol. II. p. 281 (in Russian)

558 T. Dundua. Gaius the Iberian – First Ever Recorded Georgian To Be Baptized. Proceedings of Institute of Georgian History. Ivane Javakishvili Tbilisi State University. II. Tbilisi, Meridiani Press. 2011, p. 425

559 Ancient Greek-Russian Dictionary, compiled by I. KH. Dvoretskiy. Moscow 1958. Vol. II, p. 1110; Greek-English Lexicon, Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. New edition completed 1940. Reprinted 1961. Oxford, p. 1148

560 Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 8. Stuttgart. Weimar. Article "Moschos" (Μόσχος), pp. 414-415

561 e.g. W. Pape's Wörterbuch der Griechischen Eigennamen. Zweite Hälfte. Braunschweig. 1884, pp. 946-947

562 E. L. Gibson. The Jewish Monumission Inscriptions of the Bosphorus Kingdom. Tübingen. 1999, p. 66

Μόσχος Μόσχου occurs, at least, for three times – twice, on the coins, once – in inscription. Magistrate of Smyrna, perhaps, in the 2nd c. B.C., he put his name on the bronze coins of the city, the so-called Homereias (Apollo/Rev. Homer. ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ).[563] Maybe, that was him again to issue Kybele/Rev. Aphrodite Stratonikis type bronze coins with the legend ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ[564], and to be mentioned in the Greek inscription of the theatre in Halikarnassos (the 3rd-2nd cc. B.C.) – ΜΟΣΧΟΣΜΟΣΧΟΥ ΤΟΥΜΟ[ΣΧΟΥ].

We are moving to declare one of the leading families of Smyrna in the 2nd c. B.C. to be of the Georgian origin.

[563] J. G. Milne. The Autonomous Coinage of Smyrna. II. The Numismatic Chronicle. Fifth Series – vol. VII. London. 1927, p. 95 №321

[564] A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. XVI. Catalogue of the Greek Coins of Ionia. Barclay V. Head. London. 1892, p. 240 №33

Octavian Augustus' Inscription – Res Gestae Divi Augusti

Octavian Augustus' account of his own work, called Res Gestae Divi Augusti ("Deeds Done by the Divine Augustus") was engraved on the walls of the temple of the goddess Roma and Augustus at Ancyra (modern Ankara, Turkey), the capital of the Roman province of Galatia, the text is also known as Monumentum Ancyranum (see appendix 34). Monumentum Ancyranum was completed after 14 AD and according to Augustus' will, it was to be engraved on two bronze plates and placed in front of his mausoleum in Rome.[565] These inscriptions were not preserved in Rome, they are only in Ankara, fragments of the monument are still preserved in Galatia, near Antioch, in Apollonia and Pisidia.

The temple of Ancyra, before it was dedicated to the goddess Roma and to divine Augustus, was built in the 2nd BC century in the name of Cybele. Finally, the temple was transformed into a Byzantine church.[566]

The main text is in Latin, and its translation is in Greek. The Latin text is placed in the pronaos, on two opposite walls. The Greek text is located on the outer wall of the building.[567]

The inscription is very voluminous, consists of 35 chapters and is divided into 3 parts. Chapters 1-14 list the positions and honors that Augustus received, Chapters 15-24 describe what services Augustus gave to Rome and its citizens, Chapters 25-35 talk about his political and foreign activities. [568] In the third part of the inscription, namely in chapter 31, we read:

Nostram amicitiam apetiverunt
per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen
Tanaim et ultra reges Albanorumque rex et Hiberorum et Medorum.

The Latin text can be translated as follows:

[565] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 239 (in Georg.)
[566] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 239 (in Georg.)
[567] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 239 (in Georg.)
[568] W. Fairley. Augustus. Minumentum Ancyranum: The Deeds of Augustus. Fb&c Limited. 2017

“Asked for our friendship Bastarnae, Scythians and kings of the Sarmatians who [live] on this and on the other side of the river Tanais and the king of the Albanians and [the kings] of the Iberians and the Medes”.

The Greek version reads as follows:

Τὴν ἡμετέραν φιλίαν ἠξίωσαν
διὰ πρέσβεων Βαστάρναι καὶ Σκύθαι καὶ Σαρμα
τῶν οἱ ἐπιτάδε ὄντες τοῦ Τανάιδος ποταμοῦ καὶ
οἱ πέραν δὲ βασιλεῖς, καὶ Ἀλβανῶν δὲ καὶ Ἰβήρων
καὶ Μήδων βασιλεῖς.

Greek text is translated by T. Kaukhchishvili:

“Our friendship has been requested through ambassadors by the Bastarnae, the Scythians, and the kings of the Sarmatians who are on this and on the other side of the river Tanais; Also, the kings of the Albanians, Iberians and Medes”.[569]

The inscription was published by Th. Momsen in 1883.[570]

According to the text of the inscription, it is clear that the Bastarnae, the Scythians and the Sarmatians, as well as the kings of the Albanians, Iberians and Medes, asked for friendship with Rome.

T. Kaukhchishvili points out that in both the Latin and Greek versions the Bastarnae and the Scythians are mentioned by the name of the tribe, and the Sarmatians, who live on both banks of the Tanais river and which Octavianus presents as two groups (this is an accurate definition, even with a date) had kings (it is a separate issue, what power their king had), apparently there was more than one king (Lat. reges, Greek. βασιλεῖς).[571]

It is known from other sources that Octavian had a special friendship with the Medes. At the beginning of the 1st century, Armenia was conquered by the Romans and Augustus first gave it to Ariobarzanes and after his death to his son, Artavazd.[572]

[569] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 240 (in Georg.)

[570] Res gestae divi augusti; Ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi iterum. edidit Th. Momsen. 1883. Berolini [Berlin] (P. XXXIV, XXXV)

[571] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 241 (in Georg.)

[572] B. B. Latyshev. Notes of Ancient Writers about Scythia and the Caucasus. Eastern texts. *VDI*. 1947, p 41 (in Russian)

One remark of Mommsen is cited by V. Latyshev, according to which the king of the Albanians is Pharnabazus, and of the Iberians – Zober and that these are the kings who, according to Cassius Dio (X, IX, 24), were defeated by Publius Canidius.[573] T. Kaukhchishvili notes that there is a mistake here and it is the other way around: Zober is the king of the Albanians and Pharnabazus is the king of the Iberians, also it is doubtful that after 50 years, the same Pharnabazus and Zober were still the kings.[574] It is worth noting that this inscription generally talks about the deeds of Augustus, but in this case, it does not specify the dates when the Iberians could have asked for an alliance with Augustus – it could have been shortly after Augustus became emperor.

The Romans marched into Iberia several times (Pompey in 66-65 BC and Canidius later in the 1st century BC), but they did not manage to set foot in Iberia and to subjugate the country. Taking into account that the North Caucasian passes were in the hands of the Iberians, and the great trade route connecting India and Europe passed through their territory, also the Romans decided to establish friendly relations with Iberians.

Canidius marched into Iberia after Marcus Antonius first sent him against Artavazd II in Armenia,[575] where the Roman position was weakened. It seems that Iberia did not have clear pro-Roman orientation at this time. Canidius forced the king of Iberia Pharnabazus (Pharnavaz) II to come out against the king of Albania, Zober (Zover).[576] At this stage, there is no intense confrontation between Antonius and Octavian yet, so we cannot accuse the Iberian king of acting in favor of Octavian, although this episode and the submission of Iberia to Mark Antony are sufficient grounds to assume that immediately after the defeat of Antonius, the Iberians tried to reconcile relations with the new Roman ruler in order to have more freedom of action in the East. The Albanians, the Medes – all those people with whom Antonius and Canidius had controntation are mentioned in the

[573] B. B. Latyshev. Notes of Ancient Writers about Scythia and the Caucasus. Eastern texts. *VDI*. 1947, p 41 (in Russian)

[574] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 240 (in Georg.)

[575] T. Todua. Caucasian Policy of Rome (70s of 1st c. BC - 50s of 2nd c. AD). *Amirani*. 2007. XVII-XVIII, p. 103 (in Georg.)

[576] T. Todua. Caucasian Policy of Rome (70s of 1st c. BC - 50s of 2nd c. AD). *Amirani*. 2007. XVII-XVIII, p. 103 (in Georg.)

context with them – and later they sought friendship with the Romans. As it seems, quickly after the defeat of Marcus Antonius, they wanted to establish an alliance with Octavian. T. Todua pointed out that Augustus did not have the necessary forces for the complete subjugation of Iberia,[577] however, it should be noted that Iberia was more favorable for Augustus as a buffer state, which is why he welcomed the Iberians' offer of an alliance and was proud to include this fact in the narrative of his deeds.

[577] T. Todua. Caucasian Policy of Rome (70s of 1st c. BC - 50s of 2nd c. AD). *Amirani.* 2007. XVII-XVIII, p. 105 (in Georg.)

Vespasian's Inscription from Mtskheta

In 1867 a stone slab (sizes 123X115 cm.) with Greek inscription was discovered on the right bank of Mtkvari, at railway bridge near Zahesi, 7 km. from Mtskheta (see appendix 35). It is kept in Georgian National Museum. The inscription is performed in the name of Vespasian.

There are 17 lines in inscription (square of the text is 89X85 c). Upper left part of the stone is broken, while right part is damaged. Length of line is 85 cm, height of the letters – 4-6 cm. First two lines are written with bigger letters, the rest – with smaller ones. Inscription is quite clear. the first line is almost completely damaged while the second line is partially preserved.

Inscription is well cut with nice capital letters. Transcription is as follows:

...ΙΣΑΡΟΥΕ...
...ΑΣΤΟΣΑΡ-
ΧΙΕ... ΣΔΗΜΑΡΧΙ...Η-
ΣΕΞΟ... Ο...ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΤΟ
ΙΔΥΠΑΤΟΣΤΟ...ΑΠΟΔΕΔΕΙΓΜΕ-
ΝΟΣΤΟΖΠΑΤΗΡΠΑΤΡΙΔΟΣΤ...ΜΗ-
ΤΗΣΚΑΙΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΤΙΤΟΣΚΑΙΣΑΡ
ΣΕΒΑΣΤΟΥΥΙΟΣΔΗΜΑΡΧΙ...ΗΣΕ-
ΞΟΥΣΙΑΣΤΟ...ΥΠΑΤΟΣΤΟΔΑΠΟ-
ΔΕΔΕΙΓΜΕΝΟΣΤΟΕΤΕΙΜΗΤΗ-
ΣΚΑΙΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣΚΑΙΣΑΡΣΕΒΑ-
ΣΤΟΥΥΙΟΣΥΠΑΤΟΣΤΟΓΑΠΟ-
ΔΕΔΕΙΓΜΕΝΟΣΤΟΔΒΑΣΙΛΕΙ
ΙΒΗΡΩΝΜΙΘΡΙΔΑΤΗΒΑΣΙΛΕΩΣΦ-
ΑΡΑΣΜΕΝΟΥΚΑΙ{Ι}ΑΜΑΣΑΣΠΟΙΥΙΩ
ΦΙΛΟΚΑΙΣΑΡΙΚΑΙΦΙΛΟΡΩΜΑΙΩΤΩΕ-
ΘΝΕΙΤΑΤΕΙΧΗΕΞΩΧΥΡΩΣΑΝ

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated the text as follows:[578]

[Αὐτοκράτωρ Κα]ῖσαρ Οὐε[σ
πασιανὸς Σεβ]αστὸς ἀρ-
χιε[ρεὺς μέγιστο]ς, δημαρχι[κ]ῆ-
ς ἐξο[υσίας τ]ὸ [ζ]′, αὐτοκράτωρ τὸ

[578] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, p. 251

ΙΔ, ὕπατος τὸ [ς′], ἀποδεδειγμέ-
νος τὸ ζ′, πατὴρ πατρίδος, τ[ει]μη-
τὴς καὶ αὐτοκράτωρ Τίτος Καῖσαρ
Σεβαστοῦ υἱὸς δημαρχι[κ]ῆς ἐ-
ξουσίας τὸ [Ε˜], ὕπατος τὸ Δ′, ἀπο-
δεδειγμένος τὸ Ε′, τειμητὴ-
ς καὶ Δομιτιανὸς Καῖσαρ Σεβα-
στοῦ υἱὸς ὕπατος τὸ Γ′, ἀπο-
δεδειγμένος τὸ Δ′, βασιλεῖ
Ἰβήρων Μιθριδάτῃ βασιλέως Φ-
αρασμάνου καὶ {ι} Ἀμασάσποϊ υἱῷ
φιλοκαίσαρι καὶ φιλορωμαίῳ τῷ ἔ-
θνει τὰ τείχη ἐξωχύρωσαν.

Imperator Caesar Vespasian Augustus, pontifex maximus, holding the tribunician power fo the seventh time, imperator for the fourteenth time, consul for the sixth time, declared as such seventh time, father of fatherland and censor and imperator Titus Caesar, son of Augustus, holding the tribunician power for the fifth time, consul for the fourth time, declared as such fifth time, censor and Caesar Domitian, son of Augustus, consul for the third time, declared as such fourth time, for the king of the Iberians, Mithridates, son of King Pharasmanes, and Amazaspuh,[579] friend of Caesar and of the Romans, and for his people [Iberians] they [Romans] fortified the walls.

T. Kaukhchishvili's scholarly commentary is as follows:

"Detailed explanation of the titles and offices held by roman emperors gives us opportunity to date the inscription back to the 75 AD, specifically it should be written after July 1, 75 AD. Inscription which definitely had to have surrounding walls is supposed to be cut with the purpose to commemorate those who built the stone. Since the handwriting is very common and Greek is very polished, it is difficult to establish who was the author. Letter outline (straight tips end up with small triangular form, α has broken middle line, ε, η, θ have small signs, a little bit more than a dot instead of horizontal lines, outline of Σ, Ω, Ξ and linguistic data (rare iotacism εθνι, τειμητης, one case of mixing ο

[579] According to G. Tsereteli, it is Amazaspuhi – mother of Mithridates, wife of Pharasamens); According to Bartholomei and J. Mohl and Latyshev - Ιαμασδει (a woman's proper name), L. Regne, I. Pomialovski - Ιαμασδαιτων the one who lives in Amazda (Armazi); A. Amiranashvili. Boltunova, M. N. Todd, T, Kaukhchishvili - Ιαμασπω= Ιαμασασπω (male proper name). T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 242, scholio 1

with ω – in the fourth line αυτοκρατορ) suggest that this is quite common language in the 1st century everywhere, where people know Greek."[580]

Last and most important publication of the text belongs to G. Tsereteli.[581]

Vespasian's inscription is very interesting. In general, we have relatively few epigraphic sources from Vespasian's reign and its discovery in such a distant Eastern periphery of the empire is very important.

In order to understand the context of the text we should address the issue of Roman policy and imperial defense concept.

Before being totally destroyed, Imperial security system actually had shown three gradual phases of development.

Huge number of the Italian colonists with the best technologies, swift and comfortable communications, the most prominent industrial output, Roman citizenship, municipal freedom – that was the Roman gift for the Western provinces in the 1st-2nd cc. A.D. Sincere intimacy with the metropoly had been founded as a direct result of complete satisfaction. It paved the way to the Romanization. As for the Greeks, the Romans reserved a quiet life and economic stability. Still beyond the Roman Rhine, Danube and Pontus there were others favouring to this concept of pan-European integration. The happy client kings used to be awarded with the Roman citizenship. And for the Julio-Claudians these client kingdoms formed the first defense-line of the Imperial territories. A little behind, the whole perimeter had been dotted by solid legionary concentrations, proving the system to be impregnable. No cardinal changes took place in the era of the Antonines, except of annexation of the client kingdoms and breaking the big concentrations in favour of scattering the legions along the whole frontier. In the both cases, after defeating comparatively weak enemy at the border, the Romans usually attacked their territory. This system of security is called forward defense.

Greeks and the Romans were sending more and more hands towards industry, but not to manufacture the means of production. As a result, population was growing, but not amount of industrial goods *per capita*. Prices rushed high for the Italian produce, demanding damping for provincial food and raw materials, thus weakening the sympathies between the European sub-

580 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 252

581 G. Tsereteli. Vespasian Age Greek Inscription from Mtskheta. Tbilisi. 1958

jects of the Roman Empire. Some even started to search for a relief beyond Rhine and Danube. Many things had happened that completely changed the defensive strategy, namely: 1. economic crisis, 2. weakening of the integratory links, 3. socio-economic animation of "*Barbaricum*", 4. financial chaos and some professional regiments converted into *limitanei.* From now they are to stand the first strike and evacuate the whole frontier folk into citadels, thus wearing down the enemy. And there were large and mobile field armies deployed far behind that self-contained strongholds to cut down any invasion into the depth. This system shaped in the times of Diocletian is called defense-in-depth.

But before this new system was finally established, the Romans had been fighting those already easily passing the border wherever they could manage to concentrate large army-units. In the early days of Empire Praetorians formed the only Imperial reserve. And now Gallienus recruited special mobile reserve-regiments. Name for the defensive system is elastic defense.

Security-system had to be changed at least because of emergence of the Germanic seaborne attacks from the 3rd c. everywhere at the seas that prolonged the line of the frontier.[582]

Full-time units, legions, *alae* of cavalry, *cohortes* of infantry and mixed *cohortes equitatae* served the forward defense-system. Part-time border force of *limitanei* had appeared and auxiliary *alae* and cohorts had disappeared; and regular mobile reserve – *comitatenses* – substituted legions, fixed at the border. All they served new security system – defense-in-depth. The whole 3rd c. saw these changes, finally shaped in the times of Constantine I. Septimius Severus was the first to form a certain kind of reserve. He stationed II *Parthica* in Albanum, increased Praetorian and Urban cohorts in number. And Gallienus created special cavalry units to serve as a reserve.[583]

Roman hegemony in Lazica was based upon well-manned castellum-system from Pitius up to Aphsaros. Lazi client-kings, dwelling in the hinterland, largely enjoyed Roman *pax* and prosperity, gaining a handsome profit

---

[582] Ed. N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore. Johns Hopkins University Press. 1981, pp. 192-193; T. Dundua, N. Silagadze. European Industrial Complexes of I Cycle of Capitalism and the Georgian Western Affiliations. Historical and Numismatic Tale. Tbilisi. 2005, pp. 5-7; T. Dundua. North and South. Tbilisi, Meridiani Press. 2001, pp. 8-15

[583] Ed. N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore, Johns Hopkins University Press. 1981, pp. 173, 184

by trading with the gallant Pontic cities, like Sinope, Amisus and Trapezus. The whole Black Sea area might be looked upon as a multicultural region of which the general principles were still based on Hellenism, but that was facilitated mostly by the Roman money and defended by the Roman soldiers. Further towards the East, Iberian kings, sometimes even possessing Roman citizenship, welcomed Graeco-Roman transit from Central Asia and India. Spices, precious wood and stones were brought to Europe via Transcaucasian trade-route (Strabo, XI, 7, 3; Plin., Nat. Hist., VI, 52).[584] Also, Iberian kingdom formed the first defense-line of the Imperial territories in the region. That is why Vespasian fortified its capital, Mtskheta, in case of Alanic inroads from the North.[585]

[584] T. Dundua. Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to the Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1993, pp. 29-37 (in Georg. with Russ. and Engl. summaries)
[585] For the whole story v. T. Dundua. History of Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2017, pp. 91-91, 121-123

Inscriptions on Stones from Zahesi

Thirteen big stone were discovered in Mtskheta in 1938. They seem to be the part of one full wall. Part of this wall is at the place of discovery on the top of the new bridge in Zahesi. The stones are kept in Georgian National Museum. One or two Greek letters are inscribed on each of them:

ψ; CΔ; ψ; Φ; O; Δ; M; ΦΨ; M; I; MΆ; I I; Δ; Δ

Inscription was published by T. Kaukhchishvili.[586]

The scholar pointed out that initial sequence of the stones is unknown therefore it is difficult to understand the meaning of the letter. We do not know whether they made up the full words or they were shortened. In her opinion, they might be a part of the wall "strengthened by Vespasian" for Iberians however she also pointed out that the letter outline is not related with that of Vespasian's inscription.[587]

She dated the inscriptions back to the late Roman age based on letter outline (ψ and δ, ligature of CΔ).[588]

Only the letters which are in sequence can give the opportunity to find some content in the inscription. Such examples are: CΔ, ΦΨ, MΆ, II. The sequence CΔ is not in any inscription but it can denote the number – 204 (C is roman sigma). ΦΨ cannot designate number but such combination of letters is in two inscriptions – in one case it is a monogram[589] and therefore its content is unique, as for the second case, it is part of the inscription which includes Greek alphabet.[590] MΆ could be the part of many words and therefore reconstruction of some specific word is impossible. We can only suggest that it might be the denomination of a number and means 41.

---

[586] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 238-240 (in Georg.)

[587] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 252 (in Georg.)

[588] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 252 (in Georg.)

[589] Perg.Forsch. 11 II,794. *Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon.* «Deutsches Archäologisches Institut. Pergamenische Forschungen», 11. Berlin 1998. Part I. Christoph Börker, *Der Pergamon-Komplex*, pp. 2-69, nos. 1-606; II. Johannes Burow, *Die übrigen Stempel aus Pergamon*, pp. 71-138, nos. 1-795. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/308119?hs=58-64 last access: 12.02.2023

[590] IScM III 218. AL. Avram. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 3. Callatis et territorium. Bucharest 2000. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/173790?hs=68-72 last access: 12.02.2023

Inscription from Baiatkhevi (Mtskheta)

Hematite bead was found in late antique, Roman era burial pit. It has the following inscription:

ΦΥΛΑΞΕ

The inscription was reconstructed and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

φύλαξαι "Protect".[591]

It seems the bead was bore as an amulet and it was supposed to protect its owner from the evil forces. It is notable, that hematite was considered to have great healing and protecting power and was used as such in Greek and roman amulets.[592]

The artefact and inscription on it is very interesting for the history of religion in ancient Iberia since it means that wearing amulets with different stones for protection was popular. It is interesting that inscriptions with such content are quite rare, we have only 5 examples, 4 of them are discovered in Asia Minor and one in Egypt, only one out them has the similar context – the author asks the gods to protect its owner and this is the Egyptian one[593].

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline as well as on linguistic data: ξ has very peculiar outline – it is written with two parallel lines and they are connected with a twist, αι diphthong is already formed as monophthong. Thus, she assumed that the first centuries should be the proper date.[594]

[591] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[592] Chr. A. Faraone. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times. Philadelphia, University of Pensylvania Press. 2018, p. 94

[593] G. Wagner. Les Oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs (Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques). «Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'étude», 100; Paris 1987. Oasis d'Égypte 80,II. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/219310?hs=73-81 last access: 12.02.2023

[594] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

Inscription on Golden Ring of Zevakhes

A Golden ring found in Armazi in 1940 is kept in Georgian National Museum (N A40/IV 30). It was found in women's burial. The ring has a narrow, elongated carnelian stone (sizes 9X4 mm.) with the name written in positive (see appendix 36):

ZEYAXHC

Ζευάχης

Zevakhes

T. Kaukhchishvili thinks, that the woman who bore this ring was Zevakhes' daughter, wife or mother. She dated the inscription back to Roman era based on letter outline (E, Y, C). [595] Historical context can suggest a more precise date – second half of the 1st century.[596] The ring is considered to be a local production.

The proper name Zevakhes is not attested in any other Greek inscriptions. Its local origin seems undoubted. The inscription is also connected with some other inscriptions found in Mtskheta. There is also another example of writing this name with only consonants which is usually characteristic to Semitic languages. This name is also attested in Armazi Bilingual inscription.

[595] **T. Kaukhchishvili**. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 263 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili** gave precise dating – 2nd-3rd centuries AD in book: Ancient Greek Sources about Georgia. TSU. 2019. p. 251

[596] M. Lordkipanidze. Corpus of Glyptic Artefacts from Ancient Georgia. Tbilisi. 1969. p. 130 (in Georg.)

Inscription of Zevakhes and Karpakos

A golden buckle of belt is kept in Georgian National Museum (N A40/ I48) found in Armaziskhevi, in the so-called the burial of Aspavruk) in 1940. It has a gem – a woman and a man are depicted on almandine. They look each other (see appendix 37). Greek circular capital letter inscription is around them. The name of a woman is in negative while the name of a man is both – in negative and in positive as T. Kaukhchishvili pointed out.[597] The sizes of the gem is 21X8mm. The transcription is as follows:

ΖΕΥΑΧΗCΖΟΗΜΟΥΚΑΡΠΑΚ

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated the text as follows:[598]

Ζευάχης ζωή μου, Καρπάκ

Zevakhes, my life, Karpak

The artefact is considered to be the local work. A noble husband and wife are depicted on gem and wife is addressing her husband with an epithet. T. Kaukhchishvili thinks, that gem should be the sealing ring of Karpak, wife of Zevakh (her name is in negative).[599]

Scholars think that Karpak and Zevakhes should be the parents of Seraphita (Armazi inscription) and Aspavruk Pitiaxes. [600] The name "Karpak" which should be of Iranian origin is attested only in this inscription.[601] "Zevakhes" is attested in several Greek inscriptions found in Georgia. Several ideas exist about its origin. T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the first centuries based on letter outline (special deepening of μ, υ, ς, ε in corners) and linguistic data (ο instead of ω in a word ζοη).[602] The artefact alongside with the inscription should be dated back to the 2nd century based on historical re-

---

[597] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.)

[598] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.)

[599] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.)

[600] **G. Tsereteli.** Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (ENIMKI), XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942, p. 34 (in Georg.); **G. Lomtatidze.** Archaeological Excavations in the Old Capital of Georgia. Tbilisi, Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1945

[601] According to Nyberg, it should denote «beautiful»: H.S. Nyberg, Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946, p. 231

[602] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.)

ality (Armazi bilingual inscription, Armaziskhevi burials and its grave goods) and context.

It is interesting, that a sealing ring, which reflect the power of the owner, has women's name also. Moreover, her portrait in profile is also depicted. Whether this ring was ordered by her for her husband or she also had some rights, and whether the ring is a reflection of her powers or not is difficult to judge. Since the inscription has quite intimate character, we can speculate that Karpak used her sealing ring for personal correspondence with her husband and sealed her messages with this ring, we can also think that it was the last gift of a wife to a husband, however since the name is written in negative, which is usually characteristic for sealing rings, most probably the function of an artefact was the first.

Inscription was published by S. Kaukhchishvili and T. Kaukhchishvili. [603] S. Kaukhchishvili gave a detailed explanation of paleographic peculiarities of inscription.[604]

---

[603] **S. Kaukhchishvili.** Greek Inscriptions Found in Armazi. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. vol. II. №1-2. 1941, pp. 169-170 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 260-261 (in Georg.)

[604] S. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Found in Armazi. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. vol. II. №1-2. 1941, pp. 169-170 (in Georg.)

Queen Dracontis' Inscription From Bagineti

In 1993 and 1995, two well-processed fragments of sandstone were found in the Bagineti district of Mtskheta. They are preserved at Mtskheta Archaeological Institute (№01/2-8; 01-2-69).

According to T. Kaukhchishvili, the sizes of the lower part of the fragment are: 12.5 cm.X17, 5cmX9-10 cm., while the sizes of the upper part – 11 cm.X11 cm.X8-8.4 cm. Greek inscription is beautifully engraved on the slab transcribed through Greek capital letters. The corners of the letters are incised and then connected by the linking lines. Remains of two lines of inscription are at the top of the fragment and only one letter is preserved at the top of the third line. There are seven lines on the lower fragment. The upper four lines have larger letters (height about 2 cm.), the lower four lines – relatively tightly written smaller letters. The height of the letters in the seventh line is 1 cm. The inscription uses 17 letters of the Greek alphabet, some letters are used once, some numerously.[605]

T. Kaukhchishvili offered such a transcription of the inscription:

...λεως

ιανης

φευ...

τροπο..

ναμ.

ανιον κτισα

ιδιατροφιμη

Δρακοντιδι βασ

ιλισῃ αφιερωσεν

And restored the text in the following manner:

[βασι]λέως...[τρο]φεύ[ς] [κάι ἐπὶ]τροπο[ς] νᾶμ[α] [βαλ]ανεῖον κτίσα[ς] ἰδίᾳ τροφίμῃ Δρακοντίδι βασιλίσ[σ]ῃ ἀφιέρωσεν.

T. Kaukhchishvili's translation is as follows:

"A king's… foster-father and commander-in-chief sponsored the making of this underground pipeline and thermae (or pipeline for thermae) and donated it to Queen Dracontis[606].

[605] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 227 (in Georg.)

[606] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 227 (in Georg.)

D. Braund translated it almost in the same way: …Of.. King, Anagranes, foster-father and steward with his own resources having fitted out (?) the bath-building (?) for his own nurtured Dracontis, queen, dedicated (it)[607].

This is a donative inscription, as it appears from the text. The king's only minister and commander-in-chief put the water pipe to the bath and dedicated it to Queen Dracontis. The queen's name is of Greek provenance and this is the first case it appeared in Georgian onomasticon.

To secure dating, T. Kaukhchishvili relied on the outline of the letters and attributed the inscription to 2nd-3rd centuries AD. The language of the inscription is Koine, written in smooth Greek. Several deviations from the classical norms are also seen. One case of iotacism ει/ι (βαλανεῖον-βαλανίον) is present and, also one σ is used instead of two in the word βασιλίσῃ.[608]

This inscription is probably related to another one found in Mtskheta, which mentions King Amazasp. These two inscriptions were connected to each other by D. Braund. The scholar believed that Queen Dracontis, mentioned in both inscriptions, must be the same person and also, he pointed out that she is the daughter of the king of Armenia, the daughter of Vologases, and also, she is the wife of Amazasp, king of Iberia. In this inscription D. Braund restored the name of the tutor and commander-in-chief[609]– Ἀναγράνης. Anagranes is indeed mentioned in the inscription of King Amazasp and D. Braund's logic is based on a dual title. In both inscriptions the same person has the title τροφεύς and ἐπὶτροπος and the word ...άνης is definitely seen in front of τροφεύς[610]. It is difficult to determine who these two persons are and which king Amazasp of Kartli are we dealing with (for further details, see below Anagranes' Inscription from Mtskheta Mentioning King Amazaspos).

[607] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2002, pp. 26. (*Collection « ISTA »*, 862). Online available at: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 last access: 19.07.2021

[608] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 227 (in Georg.)

[609] Braund defined it as "steward", but scholars mostly agree that it is a tutor of the king, also, commander-in-chief and the only minister of the Iberian king

[610] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2002,. pp. 23-34. (*Collection « ISTA »*, 862). Online available at: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953 Date of Access :19.07.2021

T. Kaukhchishvili, while restoring the content of the inscription, did not restore one part, more specifically, the ending of the word "ιανης" in the second line. The words searched in the Greek epigraphic database with this combination of letters, are mostly proper names. This is the ending of the following names in nominative and/or dative case, e.g. Ἀδριανῆς, Μαρκιανῆς, Ἰουλιανῆς, Ποντιανῆς, Φλαβιανῆς, Τραιανῆς, Βαρβαριανῆς, Οὐλπιανῆς. Our attention was drawn to the fact that it may also be a designation of the Flavius family name. In the second line of the inscription the name of the king seems to be mentioned. None of the names of the well-known kings of Iberia mentioned in "Life of Kartli" or "Conversion of Kartli" of the 2nd-3rd centuries (Mithridates, Pharasmanes, Khseparnug, Ghadam, Amazasp, Rev the Just, Vache, Bakuri) can have the ιανης ending in nominative/dative case. Therefore, we can speculate that Anagranes may be mentioned here. As for the king Amazasp, second inscription together with this one gives us a possibility suggest his identity tentatively. All three inscriptions of the same context (see also: Anagranes' Inscription from Mtskheta Mentioning King Amazasp, Anagranes' Inscription Mentioning Iberian Virgins) mention persons related to each other. They are discovered in Roman type thermae, so Roman influence may suggest a pro-Roman king – which was only Amazasp I, so all inscription should belong to his age.

Anagranes' Inscription from Mtskheta Mentioning King Amazasp

A sandstone slab with the Greek inscription (№01-6-81-1) discovered by an archeological expedition in 1996 near a Roman-type bath, is kept at Mtskheta Institute of Archeology. The sizes of the inscription are: width - 32 cm., height - 29 cm., thickness - 8 cm. All four edges of the slab are well processed and not damaged, but according to T. Kaukhchishvili, it is also a continuation of the inscription starting on a well-processed slab.[611] The inscription was first published by T. Kaukhchishvili.[612]

According to T. Kaukhchishvili's description, the letters of the inscription are equal and beautifully drawn (height of the letters - approximately 2,5 cm., width approximately 2 cm.), the inscription contains eight lines, there are 13-15 letters in each line, except for the eighth, where after 10 letters the whole word is written in two lines (six letters on the first line, three on the second) with the same capital letters as the whole inscription.[613]

Transcription of the inscription is a follows:

ΑΡΜΕΝΙΑCΟΥΟΛΟ-+
ΓΑΙCΟΥΓΥΝΑΙΚΙΔΕ
ΒΑCΙΛΕΩCΙΒΗΡΩΝ
ΜΕΓΑΛΟΥΜΑΖΑC
ΠΟΥΑΝΑΓΡΑΝΗCΟ
ΤΡΟΦΕVCΚΑΙΕΠΙΤΡ
ΠΟCΙΔΙΑΔΥΝΑΜΙ
ΤΟΒΑΛΑΝΙΟΝ ΑΦΙΕΡΩ
CΕΝ

T. Kaukhchishvili restored, completed and translated the text as follows:

Reconsruction: Ἀρμενίας Οὐλογαίσου γυνακί δὲ βασιλέως Ἰβήρων μεγάλου Ἀμαζάσπου Ἀναγράνης ὁ τροφεύς καί ἐπίτρ[ο]πος ἰδίᾳ δυνάμει τὸ βαλανεῖον ἀφιέρωσεν.

---

[611] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 22 (in Georg.)

[612] T. Kaukhchishvili, New Greek Inscription Discovered in Armaztsikhe-Bagineti (II) 8. Essays. vol. IV. 1998, pp. 11-14 (in Georg.).

[613] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 22 (in Georg.)

Completed text: [woman's name in dative + θυγατρὶ δὲ βασιλέως] Ἀρμενίας Οὐλογαίσου γυνακί δὲ βασιλέως Ἰβήρων μεγάλου Ἀμαζάσπου Ἀναγράνης ὁ τροφεύς καί ἐπίτρ[ο]πος ἰδίᾳ δυνάμει τὸ βαλανεῖον ἀφιέρωσεν.

Translation: woman's name in dative + to the daughter of Vologases, king of Armenia, and to the wife of Amazasp, the Great king of Iberia, Anagranes, foster-father and commander-in-chief donated this bath built by his own expenses.[614]

Thus, the inscription is a donation. It mentions historical figures: the great king of Iberia, **Amazasp**, and the king of Armenia **Vologases**. Both of these names are well known according to historical sources. Regarding the identification of persons, T. Kaukhchishvili has indicated that Amazasp II was the son of Pharasmanes IV, who reigned in circa 3rd century, she also mentioned that if this is the Amazasp mentioned in the inscription of Shapur I (242-272), it means that he definitely reigned in the middle of the 3rd century. As for King Vologases (Valarsh) II of Armenia, he ruled the country in 186-198. It is clear from the inscription that the daughter of Valarsh is the wife of the king of Iberia.

T. Kaukhchishvili believes that the name "Anagranes" is Greek (ἄναγρον, ἄνιγρον 1. a sinner in need of religious purification, cast out, cursed; 2. donated, sacrificed + ending ης). The terms denoting the position of Anagranes are: τροφεύς and ἐπίτροπος. ἐπίτροπος is an official, and τροφεύς – an educator, a tutor, a foster-father and a governor, which corresponds to Georgian "*mamamdzudze*".[615]

Anagranes mentioned in the inscription is not known from other sources apart from other inscriptions found in this context. D. Braund believes that the tutor and royal official mentioned in the inscription of Queen Dracontis from Bagineti and the tutor and royal official Anagranes of this inscription is the same person[616]. Therefore, Dracontis,

[614] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 228 (in Georg.)

[615] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 228 (in Georg.)

[616] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2002, 148 p. (Collection « ISTA », 862), pp. 23-34. available at: https://www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953. Last access: 03/08/2021

may be the daughter of the king of Armenia, but his name is lost in this inscription[617].

Based on the information about historical figures mentioned and, also on palaeographic data, T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 2nd-3rd centuries AD. She pointed out that, characteristic signs are: two types of writing A – punctuated and straight, two representations of υ through Y and V, ε, ο, ς are rounded, the parts B, P, Φ are also rounded, μ has widened lateral lines but is angular. Of special interest is the writing of ω – it is connected by two angular broken lines between two parallel vertical lines. There is one ligature (NH) and two cases of iotacism: βαλανιον (= βαλανεῖον); strength (= power). ἐπίτρπος is an unintentional mistake of the performer, lapsus calami.[618]

For complete solution of this thorny issue, we consider it necessary to review all the necessary options for the identification of the persons mentioned in the inscription. Queen Dracontis, as well as her tutor and royal official Anagranes, are not known from other sources, hence they can neither help us to identify King Amazasp and Vologases, nor can they help us to date the inscription accurately.

For the exact identification of Amazasp we must mention all the Amazasps that are known to us from the Georgian narratives. From the "Conversion of Kartli" and "Life of Kartli" we know one Amazasp who is the heir of Arsok and a "co-ruler" of Deruk ("Conversion of Kartli") or Derok ("Life of Kartli"). Also another Amazasp is known from these two sources – son of Ghadam (Adam) and predecessor of Rev the Just. The inscription of Kaaba-i-Zardosht of Shabur I also mentions King Amazasp of Iberia, who seems to have reigned in Iberia in the middle of the 3rd century. This Amazasp G. Tsereteli equated with the prince mentioned in another Persian inscription – Habza.[619] This also aligns with the identification of T. Mgaloblishvili and S.

617 D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2002, 148 p. (Collection « ISTA », 862), p. 27. available at: https://www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953. Last access: 03/08/2021

618 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi publishers. 2000, p. 228 (in Georg.)

619 G. Tsereteli. Iveria in the 3rd century AD Iranian Sources. Unpublished manuscript kept in personal archive of G. Tsereteli. S. Rapp and T. Mgaloblishvili used this material from his personal archive

Rapp.[620] It should be additionally noted that Mgaloblishvili and Rapp identified this Amazasp with the Amazasp of Anagranes inscription,[621] however, since Prince Habza is a Manichaean, they think he may be the third-century king Amazasp, as well as the Amazasp from the Anagranes' inscription, rather than Amazasp of the "Life of Kartli", the son of Ghadam, because Manichaeism did not exist during the reign of Amazasp, son of Ghadam. Consequently, Mgaloblishvili and Rapp believe that Amazasp, son of Ghadam is known only from "Life of Kartli" and for them the Amazasp from epigraphic material can only be identified only with Amazasp III.[622] At the same time, Amazasp III is Parthia's candidate for the throne of Iberia against pro-Roman Mihrdat II, an anti-king[623]. However, it should be mentioned that Rapp and Mgaloblihvili somehow ignored the importance of Vologases in dating Anagranes' inscriptions which could substantially clarify the situation.

The inscription of Vespasian from Mtskheta mentions Yamazaspuh, who is considered by some scholars to be a prince, although T. Kaukhchishvili's translation clarifies that here it is not Amazasp, as it is in the inscriptions of Dracontis and Anagranes, but Yamazaspuh – a female.[624] Moreover, the context shows that the queen is mentioned here and not a prince. The existence of the names of a woman and a man with the same root does not seem unusual in Iberia. Therefore, Yamazaspuh in the inscription of Vespasian is a female and cannot be in any way related to the inscriptions of Dracontis and Anagranes.

There is also another Amazasp, mentioned in the inscription of the 2nd century found in Rome. This Amazasp was not a king, he only belonged to the royal dynasty, and he did not reign as a king. Apparently, he died during Em-

---

[620] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, pp. 263–290

[621] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, p. 273

[622] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, p. 273

[623] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, p. 275

[624] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 25 (in Georg.)

peror Trajan's eastern expedition. Consequently, even this Amazasp cannot be the Amazasp mentioned in the inscriptions of Anagranes and Dracontis.

The only possible options left are the Amazasp from the Persian inscriptions and the two Amazasps from "Life of Kartli" and "Conversion of Kartli". In order to solve the connection between Amazasp of Persian inscriptions to Amazasp mentioned in Georgian narratives, and also to Amazasp mentioned in Anagranes' inscriptions it is necessary to consider two well-established facts:

- Amazasp of Persian inscriptions, probably the same Habza, reigned in the 60s of the 3rd c. AD
- Amazasp mentioned in the inscription of Anagranes is a younger contemporary of the King Vologases I of Armenia or of Vologases II of Armenia (aka Vologases V of Parthia), due to the fact that he is married to his daughter.

The younger contemporary of King Vologases of Armenia, be it Vologases (Valarsh) I or Vologases (Valarsh) II, could not be the ruler in the 60s of the 3rd century, as Valarsh II's reign ended in 198 and a marriage, supposedly aimed at bringing the two royal families closer together, would take place under his rule and even if afterwards, after 60 years of his reign his daughter would be too old to marry someone. Consequently, Amazasp from the Persian inscriptions cannot be related to the king Amazasp associated with the inscriptions of Anagranes and Dracontis.

Now as for Amazasp I and Amazasp II mentioned in "Life of Kartli" and "Conversion of Kartli". What do we know about them?

We have very little information about Amazasp I. He is referred to as the "co-ruler" of Derok (Deruk). C. Toumanoff believed that he reigned in 106-116 and was the son of Mithridates I (Mihrdat I). In his view, he is also the Amazasp of Vespasian stele which in our opinion does not seem possible since this inscription mentions Yamazapuhi, female name not a male name. Toumanoff also identified him with Khseparnug of Serapita inscription/Stela of Serapeitis. The brother of Mithridates I is Amazasp, mentioned in the Roman epitaph, whose name seems to have been given to his nephew. The younger contemporary of Amazasp I seems to be King Vologases I of Armenia (117-140)[625] who also happened to be a parthian prince. Romans made

[625] G. A. Bournoutian. A Concise History of the Armenian People: (from Ancient Times to the Present) (2 ed.). Mazda Publishers. 2002, p. 42

Sohaemus king of Armenia after his death. Pharasmanes the Valiant I is the successor of Amazasp according to "Life of Kartli" and "Conversion of Kartli". Pharasmanes is considered to be the contemporary of Hadrian and Antonius Pius and his reign is dated based on this information. However, there is no any proof that Hadrian became emperor in the same year Pharasmanes became the king, therefore it is permissible that Hadrian was a contemporary of late Amazasp I. In this case, the King of Iberia, Amazasp, mentioned in the inscriptions of Queen Dracontis and Anagranes, and the King of Armenia Vologases might be contemporaries also. This coincidence makes possible to identify Iberian king Amazasp and Armenian king Vologases mentioned in Dracontis and Anagranes' inscriptions with Amazasp I and Vologases I (Valarsh I) consequently.

As for the Amazasp II – "Conversion of Kartli" tells us only his name. We know his predecessor – Pharasmanes and the successor – Rev the Just. "Life of Kartli" offers a rather extensive narrative about him and according to it, the following important information can be identified:

- ✓ Before Amazasp II, Pharasmanes the Valiant was a king, then his successor – Adam (Ghadam), who reigned in AD 161-164,[626] then Queen Ghadana ruled on behalf of Adam's son Pharasmanes. It seems that this Pharasmanes reached adulthood and even managed to rule the country in his own name, afterwards his son Amazasp II became the king, hence the lower chronological limit of the beginning of Amazasp II rule does not fall below 180 AD
- ✓ In the first years of Amazasp's reign, his rule was not resisted in the country, he just fought several battles against the Ossetians and his nobles and his commander-in-chief (spaspet) stood by him.
- ✓ Armenians were his ally at first and then they deserted
- ✓ Amazasp turned to Persians after losing alliance with Armenia (?)
- ✓ The Ossetians, the "Megrni", the king of the Armenians, the dukes (*eristavi*) (?) of Amazasp, the "Greeks" (i.e. the Romans in this context) oppose Amazasp
- ✓ Rev the Just who became king after the defeat of Amazasp is the son of Armenian king and nephew of Amazasp

[626] About the chronology of Adam's enthronement see N. Phiphia: King Pacorus, Bakur of Lazi. MAIASP. 2019. №11

Let us discuss the possibility that Amazasp of Anagranes' inscription is Amazasp II of the "Life of Kartli". Then it turns out that Amazasp married the daughter of the Armenian king, Vologases (Dracontis?) And at the same time, his sister married the Armenian king Vologases? In our view, such a dual dynastic marriage is impossible. Even if such dual marriages took place, supposedly Dracontis first married Amazasp, when Iberian king still had a good relationship with the king of Armenia, and Iberian social contract was generally calm, i. e. no one was opposing the king, he was fighting only with external enemies, and Rev the Just's mother, Amazasp's sister, since Rev the Just is a younger contemporary of Amazasp, either married at the same time or after his brother's marriage. More likely that could happened afterwards. But in our opinion, a double dynastic marriage is out of the question still. Consequently, either Amazasp II is not Amazasp from the inscription of Anagranes, or Vologases is not the husband of Amazasp's sister, and therefore the father of Rev the Just is not Vologases II[627]. If we consider Armenian king as the father of Rev the Just and it is Vologases II, then Amazasp of Mtskheta inscriptions cannot be identified with Amazasp II.

One moment should be taken into account – building a Roman style bath is more expected from proRoman king or at least the king with Roman influences and out of these two Iberian kings Amazasp I is such and, in our opinion, Amazasp from this inscription most probably can be identified with him.

Now let us turn to the title and personality of Anagranes, D. Braund expressed an interesting opinion in this regard. He pointed out that there was a position of τροφεύς at the court of the Seleucids and Ptolemies, and that influence from these countries on Iberia was evident in Hellenistic Age. So, the functions of this official should be the same in Iberia too. In addition, given that the Queen is Armenian, he suggested that Anagranes is her foster father and presumably he himself is of Armenian background: "we cannot assume that a king would always appoint a τροφεὺς from within his kingdom: an outsider might well be préférable".[628] But in

[627]Toumanoff and S. Rapp are prone to think that Vologases was the husband of Amazasp's sister, however apart from general chronological synchronicity they do not give us additional arguments

628 D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2002, 148 p. (Collection « ISTA », 862), p. 30. available at: https://www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953. Date of access: 03/08/2021

the same article he also thinks it permissible that Anagranes might have been an Iberian.[629]

In this regard, we note that first of all there is no evidence that Anagranes is the queen's tutor, there are only three inscriptions related to this context. The first (see above) directly states that he is the king's foster-father[630], in the third (see below) it is also explicitly stated that he was the king's foster-father[631], therefore there is no controversy in this issue. As for his ethnicity, there is nothing controversial here either, D. Braund assumes his Armenian background based only on the fact that he is the Queen's foster-father, which in fact is ot true. On the basis of all this information, the establishment of Anagranes' Armenian provenance is not well supported. In addition, it is also noteworthy that Anagranes is not only a foster-father but also a commander-in-chief and the only minister of the Iberian king. The *epitropos*, as Seraphita's inscription /stela of Serapeitis indicates, is "the achiever of king's victories"[632], most likely, the commander – aka *spaspet*, who is less likely to have been an Armenian in Iberia since Iberia had conflict with Armenia quite frequently.

---

[629] D. Braund. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second-third centuries AD . In: Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2002,148 p. (*Collection* « ISTA », 862), p. 30. available at: https://www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2002_ant_862_1_1953. Date of access: 03/08/2021

[630] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi publishers. 2000, p. 227 (in Georg.)

[631] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi publishers. 2000, p. 228-229 (in Georg.)

[632] G. V. Tsereteli. Armazi Bilingual Inscription Found during Archaeological Excavations in Mtskheta. Tbilisi, Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1941, pp. 23-24 (in Russian); Studies in Georgian History, vol. I. Tbilisi. 1970. p. 770 (in Georg.)

Anagranes' Inscription Mentioning Iberian Virgins

During the excavations of Bagineti in 1993 and 1996, two fragments of sandstone slabs were discovered. These slabs were parts of one whole slab (the sizes of both fragments are: 34m.X24 cm.X8-9 cm).

According to T. Kaukhchishvili, currently eight lines are preserved. Only the left section of the first four lines is left, and the below four lines are preserved – twice as wide as the top, although it also lacks the right section. The letters are freely written and well differentiated. The letters in all rows are of the same height (3 cm.). It seems that the beginning of the inscription was written more widely. 16 letters are preserved (some letters are used several times), the full alphabet is missing 7 letters (ζ, κ, ξ, π, τ, χ, ψ).[633]

Transcription of the inscription is as follows:

ΒΑΣΙΛ..

ΩΣ. ΑΝ...

ΕΥΣ ΒΟ...

ΟΥ. ΒΑ...

ΡΗΛΙΗΟΙΑ..

ΙΒΗΡΩΝΘΥΓΑ

ΩΝ ΘΕΟΥΟ...

ΔΕΜΕΓΑΛΟ

T. Kaukhchishvili restored and translated the text in the following manner:

Restored text: Βασιλ[έως]...ως. Ἀν[αγράνης?] [τροφ]εὺς. βο ου. βα... ρηλιηοια...Ἰβήρων θυγα[τέρ]. ων θεοῦ <ου> δέ μεγάλο[υ]

Translation: "Of king's… foster-father Anagranes (?)… Of god of Iberian daughter, of great…"[634]

T. Kaukhchishvili believes that if her assumption was correct and AN... ΕΥΣ... is Ἀναγράνης τροφεὺς, the name of the king probably would have been "Amazaspos".[635]

T. Kaukhchishvili pointed out that the sacrificial inscription probably refers to the king, the daughters of the Iberian (king?), God and something

[633] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, pp. 228-229 (in Georg.)

[634] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, pp. 228-229 (in Georg.)

[635] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, pp. 228-229 (in Georg.)

great (μεγάλου), an official of the king must have sacrificed something to the daughters of the king. μεγάλου here must be defining θεοῦ. As for the beginning of the fifth line (ρηλιηοια ...), whether this word is a proper name or its ending, T. Kaukhchishvili thinks that it is possible to restore the form in the following manner: Κύριλλα, Κυρίλλη, Κυριλλοῦς, Μυριλέα. These are female names. It is true that there are many such names for men, but here must be the name for woman or women.[636] Thus the inscription should have contained the name of the king, then the names of his official and the daughters (or at least one) of the Iberian king, and then the prayer to the great God. It is difficult to ascertain what was done and what was sacrificed to the king's daughters and what they asked the great God in their prayers.[637]

T. Kaukhkhchishvili dated the inscription according to the outline of the letters approximately back to the 2nd-3rd cc. AD based on the round and angular letters (C, O, E, Ω) used in parallel. Also punctuation mark in second and fourth line is noteworthy, which is often used from the times of Hadrian (from the 30s of the 2nd century) to the middle of the 3rd century.[638]

This inscription is related to two other inscriptions dated back to the same period – the inscription of the Queen Dracontis and the inscription of Anagranes mentioning King Amazasp. T. Kaukhchishvili's assumption about their relation is correct, considering the fact that other inscriptions show that Anagranes was the King Amazasp's official.

The meaning of the beginning of a word βο is not specified by T. Kaukhchishvili, in this regard we can say with much certainty that this is the beginning of the word. Many words begin in this way, but our attention was drawn to the fact that statistically most often this combination of letters is found as part of the word "βολῆ". One of the meanings of this word is "a tax". Given that Anagranes appears in other inscriptions as a donator, a sponsor of various constructions, it is possible that here this word may have the same meaning. Perhaps, some form of raising taxes was used to sponsor the construction however we cannot go further who was taxed and by whom.

[636] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, pp. 228-229 (in Georg.)
[637] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, pp. 228-229 (in Georg.)
[638] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi. Logosi Press. 2000, pp. 228-229 (in Georg.)

Inscription on a Medallion of Antinous from Samtavro

A thick bronze round medal was found in Samtavro, Mtskheta in 1920. The medal is kept in archaeology department of Georgian National Museum (№2-23/25).

As T. Kaukhchishvili described, head of an aristocrat is depicted on the obverse of the medal. A Greek inscription is on both sides of the head. Hermes with a shepherd's cutgel and a bull, despectant with a plant in front and a star above is on the reverse. Inscriptions are on both sides. One inscription is clear, while another one is partially damaged.[639]

T. Kaukhchishvili read and translated the inscriptions as follows:
ANTINOON | ΘΕΟΝΗΠΑΤΡΙC
Ἀντίνοον θεόν, ἡ πατρίς
To Antinous, to God, homeland
ΑΔΡΙΑΝΩΥ | ΒΙΘΥΝΙ[Ε]ΟΝ
Ἀδριανοῦ Βιθυνι[έ]ων
To Hadrian from Bithynians.[640]

So, Hadrian dedicated this medallion to Antinous in his name and also in the name of Bithynians.

Antinous (Antinoös) who was from Bithynia was Hadrian's favourite beloved. He fell into the Nile River and died possibly from drowning in 130. He was deified post mortem by Hadrian's order. Temples were built in his name, sculptures were erected and coins were struck during 134-137 AD, even a star was named after him. Antinous was considered to be the symbol of youth and beauty. Emperor tried to popularize his cult especially in the eastern provinces, however the cult of Antinous became subject of criticism from the beginning, mostly because of two reasons: he was a symbol of homosexualism and also he was a mortal. Later, popularity of Christianity brought more criticism to Antinous' cult and part of the sculptures dedicated to him were destroyed.[641] Discovery of Antinous' medal in Iberia

[639] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 267 (in Georg.)

[640] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 267 (in Georg.)

[641] see detailed account about the cult of Antinous in: Lambert, R. Beloved and God: Story of Hadrian and Antinous. George Weidenfeld & Nicolson. 1984

is very interesting. How did it end up in Mtskheta – was it a precious object brought by an Iberian nobleman after his travel in eastern provinces of the Roman empire or was it a gift of a Roman emperor? It could not be among the gifts sent by Hadrian to Pharasmanes, since Antinous was alive when Hadrian invited Pharasmanes.

Historical context and paleographic signs (use of Ω instead of O) made T. Kaukhchishvili to date the inscription back to the 1st half of the 2nd century[642].

Inscription was published by S. Makalatia[643] and T. Kaukhchishvili[644].

642 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 267 (in Georg.)

643 S. Makalatia. About the Dating of Some Necropolei Found in Georgia in 1920-1924. Bulleting of National Museum of Georgia. Tbilisi. 1928, pp. 177-180 (in Georg.)

644 T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 267-268 (in Georg.)

Inscription of Kovak/Kuak from Samtavro

An iron ring found in women's burial in 1940 is kept in Georgian National Museum. The ring has an oval jasper stone (sizes 19X16 mm.). A cow, a calf and a tree covering the cow with its leaves is depicted on a stone (see appendix 38). Gem is considered to be of local production.[645] Greek capital letter inscription was below the image which is reconstructed by T. Kaukhchishvili as follows:

KOYA / K

Κουάκ

Kovak or Kuak

T. Kaukhchishvili thinks, that this should be a woman's name since the artefact was found in women's burial the artefact itself was her sealing ring.[646] She considers the name to be be of Iranian origin. She based her argument on Nyberg's interpretation of the name "Karpak" which has analogous linguistic form to Kuak.[647]

T. Kaukhchishvili paid attention to several peculiarities of the inscription – the fact that the letters are not very raised, also to the outline of some letters (A, Y) and some linguistic data and dated the inscription back to the first centuries.[648] Stylistic analysis of the artefact suggest 2nd century AD.[649]

Inscription was published by T. Kaukhchishvili.[650]

The inscription is interesting also for the history of regional prosopography; however, its informative abilities are limited.

---

645 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

646 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

647 H.S. Nyberg, Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi, 1946, pp. 228-243 - He pointed out that "Karpak" means "Beautiful" p. 231.

648 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

649 M. Lordkipanidze. Corpus of Glyptic Artefacts from Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1969, p. 136 (in Georg.)

650 T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 259-260 (in Georg.)

Inscription of Aspavruk Pitiaxes

In 1940 a golden sealing ring of local production was found in the so-called Aspavruk's burial from Armaziskhevi. The ring is kept in Georgian National Museum (№A40/I8). The ring has a carnelian gem (sizes of the gem are 21X17 mm.) with a bust of male in profile (see appendix 39). According to T. Kaukhchishvili's description it bears negative Greek inscription on three sides.[651] Transcription of the inscription is as follows:

ΑСΠΑΥΡΟΥ/ΚΙС ΠΙΤΙΑΞΗ/С

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated the text as follows:[652]

Ἀσπαυρούκις πιτιάξης

Aspavruk pitiaxes.

The ring is an insignia of Pitiaxes. The name of this Iberian official is of Iranian origin, in Greek it should be Ἀσπαυρούκος, however, S. Kaukhchishvili pointed out that Greek personal names have ιος suffix instead of ις under roman influence.[653] Similarly, this inscription has Ἀσπαυρούκις not Ἀσπαυρούκιος.[654] Nyberg suggested that the name is Iranian.[655] V. I. Abaev thinks that it is Scythian and Alanian.[656] N. Preud'home also agrees with his idea.[657]

T. Kaukhchishvili based the dating on letter outline (deepening of the letters' corners, round form of ς, ο, ρ, ξ) and form of the name (Ἀσπαυρούκις) hinting to the Roman era.[658] The artefact and its inscription should be dated

[651] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.)

[652] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 260 (in Georg.)

[653] S. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Found in Armazi. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. vol. II. №1-2. 1941, pp. 169-170 (in Georg.)

[654] S. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Found in Armazi. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. vol. II. №1-2. 1941, pp. 169 (in Georg.)

[655] H.S. Nyberg, Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946, pp. 230-231

[656] V. I. Abaev. Ossetian Language and Folklore. Moscow-Leningrad, USSR Academy of Sciences Press. 1949, p. 157. Online available at: http://i.ironau.ru/pdf/osjazfolk1949.pdf last access: 12.02.2023

[657] N. J. Preud'homme. La stèle des victoires du Pitahs Sargas et la réaffirmation de la domination royale en Ibérie du Caucase. Camenulae 22, janvier 2019. p. 10. Online available at : https://lettres.sorbonne-universite.fr/sites/default/files/media/2020-06/cam22preud_hommebat.pdf last access: 12.02.2023

[658] **H.S. Nyberg.** Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946, p. 260; **T. Kaukhchishvili.** Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 250-251 (in Georg.)

back to the 2nd-3rd cc. AD based on historical realities (Armazi bilingual inscription, Armaziskhevi burials and their grave goods). Analysis of the gem gives us more precise date – the end of the 2nd c. AD.[659]

We also should point out the opinion of St. Rapp: he believes that this inscription and several other inscriptions reveal that Pitiaxes existed in Caucasian Iberia at least three quarters of a century before Sassanian rule. [660] He somewhat hints that Pitiaxes were Iranian official, however we should also consider the fact that such an office existed on the court of Iberian kings also. M. Bakhtadze pointed out that pitiaxes of Armaziskhevi were the most important officials in Iberian king's bureaucracy, may be even the second person in kingdom after the king.[661] Thus, Aspavruk seems to be an official of an Iberian king.

---

[659] M. Lordkipanidze. Corpus of Glyptic Artefacts from Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1969, p. 133. (in Georg.)

[660] Dr. St. H Rapp Jr. The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Ashgate Publishing, Ltd. 2014, p. 65

[661] M. Bakhtadze. Duke (eristavi) Institute in Georgia. Tbilisi, Artanuji Press. 2003, p. 23

Inscription Found in Ostia about the Visit of Pharasmanes the Valiant in Rome

In 1958, a German scientist H. Nesselhauf published an inscription found in Ostia, in the confluence of the river Tiber (see appendix 40). It was dated back to the beginning of the 2nd c. AD.[662] More specific details about provenance are not known since the collectionner who found it, died quickly afterwards. [663] Al. Gamkrelidze was the first who published the inscription in Georgia. He restored and translated the text as follows:[664]

[…..]SIAN[US (or …STAN[US)…………
[…L.ANNIUS?]FABIANUS, ……………..
[(date – A.G.)]PHARASMAN [ES REX IBERORUM… CUM FILIO]
[(date – A.G.)] E ET UXORE PHR……………
……….REDDIDIT.V K. APR…………….
……….I NON.MAI.DIEM,[QUA]……….
……….VIT GLADIA[TO(RUM)]………..
…………..MXI…………………………...
……………S………………………………

[…..]sian[us (or…stan[us)…………
[…Lucius Annius?] Fabianus, ……………..
[(date)] Pharasmanes [king of Iberians… with son]
[(name)] and wife Phr.……………
……….gave (return) 5 days before[665] April's calends
……….one day before nones of May ……….
……….of Gladia[tors]………..
…………..1011…………………………...
……………s………………………………

[662] H. Nesselhauf. Ein neues Fragment der Fasten von Ostia. Athenaeum. Pavia. Vol. 36. 1958
[663] Al. Gamkrelidze. Latin Inscription about King Pharasmanes from Ostia. Tsiskari. 1959. See second edition in journal: Iberia-Colchis. №4. Tbilisi. 2008, p. 122 (in Georg.)
[664] Al. Gamkrelidze. Latin Inscription about King Pharasmanes from Ostia. Tsiskari. 1959. See second edition in journal: Iberia-Colchis. №4. Tbilisi. 2008, p. 122 (in Georg.)
[665] word "before" is on the subsequent line

Full reconstructed text based on modern studies looks like as follows:

Css	[T. H]oeni[us Severus]
	[M. Peducaeus Priscinus]
Suf. Kal. Mart.	[...]
Suf. Kal. Mai.	[...]
Suf. Kal. Jul.	[...]
Suf. Kal. Nov.?	[...]**sian**[us? ...]
	[L. Annius] **Fabianus**
IIviri	[...]
	[...]

[...] **Pharasman**[es rex Iberorum ... cum filio]
[...]**e et uxore Phr**[... cui Imp. Antoninus Aug. regnum]
[amplius] **reddidit v. K. Apr**. [...]
[...]**i. Non. Mai. diem** [qua ...]
[...]**vit gladiat**[orum ...]
[...]**MXI**
[v]ocitatae sunt [...]
[...]ea exornata [...]
[...]t dedicavit X[... K. Nov. ara et statuae Imp.]
[Antonio Aug. et d]ivae Faustinae [ob insignem eorum]
[concor]
[diam in foro de]dicatae.[666]

The text can be translated as follows:

[consuls: T. Hoenius Severus
Marcus Peducaeus Priscinus]
[Suffect consuls from Kalendae of March...]
[Suffect consuls from Kalendae of May...]
[Suffect consuls from Kalendae of July...]
[Suffect consuls from Kalendae of November (?)]...sian...
[Lucius Annius] Fabianus

[666] CIL XIV, 244. Epigraphic-Datebank Clauss/Slaby, Manfred Clauss, Anne Kolb, Wolfgang A.Slaby, Barbara Woitas. EDCS-20200012. Online available at: https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_publication=CIL+14%2C+00244&r_sortierung=Belegstelle last access: 29.07.2022

[decemviri: ...
...]

[...] Pharasman[es, Iberian king... with son]
and wife Phr [...whom imperator Antoninus Augustus. power]
[more] gave/return, on Kalendae of April [when? E.K.-quando]
[…] of Gladiators
[…] 1011
[]were summoned [...]
[...] (goddess (? E.K.-**d**ea?) adorned [...]
[...] dedicated X [... on Kalendae of November an altar and statues to Imperator]
[Antoninus Augustus and] to goddess Faustina [as a sign of their]
[consent(?) E.K. –concor**diam** (?)]
dedicated on [forum].

Since many texts of Fasti Ostienses were not dated when the inscription was discovered and in some instances the records of some periods were missing, for example record of 141-144, the proper names mentioned in inscription prove to be the most helpful in dating them.

Identification of a person mentioned in the sixth line (**sian**) was problematic since the name has preserved only partially which raises many options for interpretation. As for the second line, here one name can be definitely differentiated – **Fabianus**, who is considered to be an acting consul when the inscription was written and he is identified with Lucius Annius Fabianus, who was a governor of Dacia in 135-167. Consulship of Lucius Annius Fabianus was debatable in the 50s of the 20th c. and therefore, Nesselhauf did not discuss it. In 80s Georgian scholar N. Lomouri still believed that there was no enough information to argue his service as a consul.[667] In 2013 W. Eck published a paper about the list of consuls during the rule of Antoninus Pius, in which proved the reality of Lucius Annius Fabianus' consulship, specifically he indicated that Lucius Annius Fabianus was a consul in November-Decem-

[667] N. I. Lomouri. Georgian-Roman Relations. part I. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1981, p. 198 (in Russian)

ber of 141.[668] In the same paper W. Eck indicated the gaps we have in the lists of consuls, specifically such periods are July-September, 138, May-June, 139, July-September, 140, **March-April, 141**, **April-May** and October-December, **143**, **April-May** and October-December, **149**, May-September, 156, **April-July, 161**.[669]

Finally, he came up with the conclusion that Lucius Annius Fabianus was a consul suffectus in November-December, 141. [670] It is also noteworthy that scholars beleive year 142 is also possible date for this inscription.[671]

As for the second line, here King Pharasmanes is mentioned and since only Pharasmanes the Valiant is known from this age, identification of Pharasmanes of Ostia Inscription with Pharasmanes the Valiant is doubtful. Additionally, we have a narrative of Cassius Dio about his visit in Rome which we will discuss below.[672] It is believed that the name of the Pharasmanes' son comes next. Scholars did not attempt to connect the name of the prince in Ostia inscription with Khseparnug from Armazi bilingual inscription – Khseparnug who succeeded Pharasmanes seems not to be his legitimate heir and son since he is the only one in Armazi inscription whose blood relation with any of his family member is not mentioned, therefore G. Melikishvili declared him a usurper which seems trustworthy.[673]

The sources, specifically, "Life of Kartli" mention the name of only one son of Pharasmanes – this is Adam who was born to queen Ghadana. After the death of Pharasmanes Adam was a ruler for three years and died quickly afterwards, however, he did left a son and successor and Adam's mother, queen Ghadana served as a regent. We believe the date of king Pharasmanes'

---

[668] W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius.Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys Konsulat undSenatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61.Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013, p. 73

[669] W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius.Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys Konsulat undSenatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61.Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013, p. 72-80

[670] W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius.Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys Konsulat undSenatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61.Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013, p. 73

[671] Pharasmanes II. In: Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World. Edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Vol. 5. Leiden-Boston. Brill. 2004, p. 922

[672] Cassius Dio, Historia Romana. LXIX, 15.1. see: N. Lomouri. Cassius Dio's Account about Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1966, p. 82 (in Georg.)

[673] G. Melikishvili. Georgia in the 1st-3rd cc. AD. Studies in History of Georgia. Vol. I. Tbilisi, Sabchota Sakaratvelo Press. 1970, pp. 366 (in Georg.)

death should be placed between 161-163 since he does not seem to be alive during Lucius Verus' Parthian expedition (see also: Inscription from Rome About Lucius Verus' Parthian War and Inscriptions of King Pacorus/Bakur). Thus, Pharasmanes' son from Ostia inscription could be the same person, mentioned in "Life of Kartli"[674] and he is expected to be adult or at least teenager when in Rome, since as Cassius Dio mentioned, he alongside with his father and Iberian nobles took participation in armed competitions.[675]

The name of Pharasmanes' wife seems to be in the fourth line of the inscription. Here we can definitely differentiate the beginning "PHR", which Elnitskiy believed was the beginning of Pharasmanes' name,[676] however as N. Lomouri correctly specified the name of the same person in the same inscription, two lines apart in such an official document would not be indicated differently – one correctly and another – mistakenly.[677] Therefore, scholars mostly believe that here we have the name of Pharasmanes' wife and it is of Iranian origin,[678] however more precise identification is quite difficult. According to "Life of Kartli", the name of Pharasmanes' wife was Ghadana and it is hard to connect her name with "PHR" mentioned in Ostia inscription. Since "Life of Kartli" is a source compiled only in 11th c. AD, thus very distant from Roman era we can suggest that the either the name is given incorrectly or Pharasmanes had at least two wives.

Reconstructed part of the subsequent lines mentions "even bigger power/increased power" of Pharasmanes given by Antoninus Pius which correspond to one passage of Cassius Dio: τε ἀρχὴν ἐπηύξησε — "Antoninus expanded his territories".[679] The text of Ostia inscription then focuses on gladiator battle held on April calends, in which, most probably, MXI – 1011 gladiators or animals participated. Then the narrative about religious ritual follows – it was accompanied with adornment of goddess' statue and a sacrifice. Altar erected

---

674 Al. Gamkrelidze is very doubtful that Pharasmanes would take his heir to Rome, see: Al. Gamkrelidze. Latin Inscription about King Pharasmanes from Ostia. Tsiskari. 1959. See second edition in journal: Iberia-Colchis. №4. 2008. Tbilisi, p. 128 (in Georg.)

675 Cassius Dio, Historia Romana. LXX, 2

676 L. A. Elnitskiy. About Less-studied and Lost Greek and Latin Inscriptions from South Caucasus. *VDI*. № 2. 1964, pp. 142 (in Russian)

677 N. I. Lomouri. Georgian-Roman Relations. part I. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1981, p. 200 (in Russian)

678 N. I. Lomouri. Georgian-Roman Relations. part I. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1981, p. 200-201 (in Russian)

679 Cassius Dio, Historia Romana. LXX, 2

during November calends and statues dedicated to goddess Faustina and Antoninus Pius is also mentioned – the sacrifice was given here which was a sign of accord among Emperor and Pharasmanes.

Throughout analysis of the information given in the text leads us to the conclusion that Megalensia/Megalenses Ludi should be mentioned here – enormous quantity of animals or gladiators which usually accompany huge festivities, also honouring the goddess and what is most important, mentioning April calends are a proof of it – this festival was usually held on April 4-10 and was dedicated to Magna Mater, who was a Roman equivalent of Cybele, [680] whose cult was established in Rome after Punic wars.

Festivities, feasts and games, also sacrifices accompanied this celebration. The statue of Cybele was adorned in public and special gifts were given to her.[681]

Goddess Faustina whose altar and statue was erected during November calends is mentioned in the subsequent text. She is deified wife of Antoninus Pius who died in October-November, 140. [682] Emperor grieved her death so badly, that he never married again and mourned her for a long time. [683] It is known that Antoninus Pius asked senate to deify his wife soon after her death and he erected a pillar and later a temple in Roman forum in order to glorify her, also senate issued a decree to erect Faustina's gold and silver statues in Rome.[684] We should pay attention that when the inscription was written, Faustina was already dead, deified and even altar and statues in her honour were already erected. Altar was erected during November calends and the year is not indicated, so we believe Faustina died not long before the inscription was completed. We also should point out that word "concordia" – consent – which is restored in the last line should address deified Faustina, whose effigy as goddess Concordia was found in Rome and is now kept in Capitoline Museum.[685] We believe, her worship during festivities connected with

[680] MEGALE´SIA, MEGALENSIA. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. William Smith, LLD. William Wayte. G. E. Marindin. Albemarle Street, London. John Murray. 1890. Online available at: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:id=megalesia-cn last access: 29.07.2022

[681] Th. Wiedemann. Emperors and Gladiators. London Routledge. 1995, p. 11-12

[682] Anth. Birley. Marcus Aurelius. London and New York. Routledge. 2000, p. 243

[683] J.B. Bury. A History of Roman Empire from its Foundation to the death of Marcus Aurelius. New York, Harper. 1893, p. 528

[684] Historia Augusta, Pius, 6.7.

[685] M. Beckmann. Diva Faustina: coinage and cult in Rome and the provinces. New York: American Numismatic Society. 2012, p. 85–86.

goddess Cybele is quite possible if we take into account the fact that Roman epithet of Cybele is Magna Mater – "Great Mother". Faustina was considered to be a model mother; she gave birth to emperor's four children.

Before suggesting final conclusions, we should also discuss the information of Cassius Dio about Pharasmanes' visit in Rome:

„ὅτι Φαρασμάνῃ τῷ Ἴβηρι ἐς τὴν Ῥώμην μετὰ τῆς γυναικὸς ἐλθόντι τήν τε ἀρχὴν ἐπηύξησε καὶ θῦσαι ἐν τῷ Καπιτωλίῳ ἐφῆκεν, ἀνδριάντα τε ἐπὶ ἵππου ἐν τῷ Ἐνυείῳ ἔστησε, καὶ γυμνασίαν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ υἱέος τῶν τε ἄλλων πρώτων Ἰβήρων ἐν ὅπλοις εἶδεν."

This passage is translated as follows:

"When Pharasmenes the Iberian came to Rome with his wife, Antoninus increased his domain, allowed him to offer sacrifice on the Capitol, set up an equestrian statue in the temple of Bellona (Ἐνυείῳ), and viewed an exercise in arms (γυμνασίαν ὅπλοις) in which this chieftain, his son, and the other prominent Iberians took part" (LXIX.15.1).

Thus, most probably, Pharasmanes with his retinue visited Rome in 141 during Megalensia. As for the sacrifice in capitolium, it was not connected to a specific celebration, as it is known such an act was usually so-called golden standard to consummate the alliance with Rome.[686]

As for the context of Pharasmane's visit. King Pharasmanes had troubled relations with Emperor Hadrian and since it is well-known fact, we will not discuss it, we should only mention that initially scholars believed that Pharasmanes' visit occurred during Hadrian's rule, however later studies proved it wrong. This unsupported claim was established as a result of an incorrect interpretation of V.V. Latyshev and his attempt to reconstruct and fill the text of Cassius Dio, however, M. Inadze[687] and later N. Lomouri indicated that such claim was not supported.[688]

It is well established that Pharasmanes' relations with Rome improved during the rule of Antoninus Pius and now it seems this happened in Emperor's early years. As a sign of reconciliation emperor invited him in Rome, Pharasmanes visited him with family and his retinue and these events are re-

686 L. Masri. Rome, Diplomacy, and the Rituals of Empire. Historia 65. 2016, pp. 325-347.

687 M. Inadze.Relations of Iberia and Rome in the 1st half of the 2nd c. AD. Proceedings of History Institute. Vol 1. Tbilisi. 1955, pp. 313-328 (in Georg.)

688 N. I. Lomouri. Georgian-Roman Relations. part I. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1981, p. 197 (in Russian)

flected in this inscription. Since fasti always depicted the events of the current year, the date of the inscription and event is the same.

Thus, on the one hand Fasti Ostienses prove Cassius Dios' account while on the other hand, fill the gap left by him – give us precise date of Pharasmane's visit in Rome – **April-May, 141.** This date also gives us possibility to underline the importance of this fact for roman foreign policy – despite the fact the emperor was in mourning for his wife he did not postpone his visit and met him and his retinue with great hospitality and the event as being of great importance was reflected in Ostia inscription.

Armazi Bilingual Inscription

Rectangular basalt stela with a rounded top was found in Armaziskhevi on November 25, 1945.[689] The edges of the lower part of the stele are slightly broken. There is a Greek bilingual inscription on the stone (see appendix 41) on the upper, rounded part of it, and Aramaic on the lower part. Many studies were devoted to the inscription, both in Georgia[690] and abroad.[691] The Greek inscription written in ten lines with beautiful and evenly drawn capital letters.

Transcription of the text is as follows:

ΣΗΡΑΠΕΙΤΙΣΖΗΟΥΑΧΟΥ
ΤΟΥΝΕΩΤΕΡΟΥΠΙΤΙΑΞΟΥ
ΘΥΓΑΤΗΡΠΟΥΠΛΙΚΙΟΥΑΓΡΙΠΠΑΠΙΤΙΑΞΟΥ
ΥΙΟΥΙΩΔΜΑΝΓΑΝΟΥΓΥΝΗ
ΤΟΥΠΟΛΛΑΣΝΕΙΚΑΣΠΟΙΗΣΑΝΤΟΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΟΥΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΒΗΡΩΝ
ΜΕΓΑΛΟΥΞΗΦΑΡΝΟΥΓΟΥΑΠΕΘΑΝΕ
ΝΕΩΤΕΡΑΕΤΩΝΚΑ
ΗΤΙΣΤΟΚΑΛΛΟΣΑΜΕΙΜΗΤΟΝ
ΕΙΧΕ

---

[689] In 1940 - T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 246 (in Georg.). Fall 1940 - Bruce M. Metzger. A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia. Journal of Near Eastern Studies Vol. 15, No. 1. Jan., 1956, p. 18-26

[690] **G. Tsereteli.** Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (*ENIMKI*), XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942 (in Georgian); **S. Kaukhchishvili**. Greek inscriptions Found in Armazi: Bulletin of the Academy of Sciences, vol. II, N 1-2, 1941, p. 171-175 (in Georgian); **A. Shanidze.** Greek-Pahlavi Bilingual Data from Armazi for the History of the Term *Ezoismodzguari* in Old Georgian: Bulletin of the Academy of Sciences, vol. II, N 1-2, 1941, pp 181-187 (in Russian); **G. Tseretheli.** A Bilingual Inscription from Armazi near Mcḫeta in Georgia. The Journal of Roman Studies. Vol. 33. Parts 1 and 2. 1943, pp. 82-86; **G. Lomtatidze.** Towards the Social and Cultural Characterization of the Population of Georgia in 1st-3rd cc. AD. Proceedings of the Institute of History. I. 1955, p. 359 (in Georg.); **Ot. Lortkipanidze.** The Classical World and the Kingdom of Kartli. Tbilisi, Metsniereba Press. 1968 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019 (in Georg.)

[691] **Br. M. Metzger.** Sources on the Alans A Critical Compilationby Agusti Alemany. Brill. 2000; **Br. M. Metzger.** A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia. Journal of Near Eastern Studies Vol. 15. No. 1. Jan., 1956, pp. 18-26; H.S. Nyberg. Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi, 1946

Text was reconstructed as follows:

1.Σηραπειτίς Ζηουάχου

2.τοῦ νεωτέρου πιτιάξου

3.θυγάτηρ Πουπλικίου Ἀγρίππα πιτιάξου

4.υἱοῦ ᾿Ιωδμανγάνου γυνή

5.τοῦ πολλάς νείκας ποιήσαντος

6.ἐπιτρόπου βασιλέως ᾿Ιβήρων

7.μεγάλου Ξηφαρνούγου Ἀέθανε

8.νεωτέρα ἐτῶν Κα

9.ἥτις τό κάλλος ἀμείμητον

10.εἶχε

As for dating, the inscription is attributed to:

1. a) second half of the 2nd century AD;[692] b) the first half of the 3rd century AD[693] based on the historical persons mentioned in the inscription (taking into account also the Aramaic text).
2. 2nd-3rd centuries according to paleographic signs and linguistic data – (Paleographic signs: "round ε, σ, round and three-toothed ω, μ with arcuate middle part, developed, rounded right part of β and ρ)";[694] Linguistic signs: "η for short and long e, ηου-ευ for diphthong, ει writing for i";[695] In general, three cases of iotacism are distinguished in the inscription (Σηραπειτίς, νείκας, ἀμείμητον). Georgian khsh-complex is rendered by Greek ξ (πιτιάξου).[696]

[692] **G. Tsereteli.** Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (*ENIMKI*), XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942, p. 34-42 (in Georgian); **G. Tseretheli.** A Bilingual Inscription from Armazi near Mcḫeta in Georgia. The Journal of Roman Studies. Vol. 33. Parts 1 and 2. 1943, pp. 82-86; **Br. M. Metzger.** A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia; Journal of Near Eastern Studies Vol. 15, No. 1. Jan., 1956, pp. 18-26

[693] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.)

[694] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.)

[695] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.)

[696] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.)

All editions[697] rely on one version of the reading of the Greek text, although the translation and interpretation are partly different.

"Serapeitis of Zevach of small pitiaxes (G.Tsereteli) /of Pitiaxes, young Zevakh (T. Kaukhchishvili) / of current Pitiaxes, Zevakh (S. Kaukhchishvili)[698] / of Zevakh, newer (designated) Pitiaxes, (E.K.) Daughter, wife of Iodmanganos, son of Publicius Agrippa, pitiaxes, who got many victories as *epitropos*[699] of Xepharnougos, the Great king of Iberians. She died young; 21 years old/ younger than 21 years, under 21 years (E.K.)[700] who had incomparable beauty."

Regarding the definition of the meaning of the word νεωτέρος we should say the following: comparative degree of the adjective (νεος "new, young, old..." νεωτέρος "(comparatively) newer, younger") – the word being repeated twice in different forms in the inscription (νεωτέρου, νεωτέρα) is interesting case. The first time, in our opinion, it is an attribute of pitiaxes (νεωτέρου πιτιάξου), and in the second case – of the deceased woman; And, as it is determined by the following word agreement (ἐτῶν Κα "21 years old") is an estimate of the latter's age and means "(comparatively) younger, younger than", therefore, we think, in relation to pitiaxes, it can mean the following: "(comparatively) of newer (designated) pitiaxes", which to some extent echoes Simon Kaukhchishvili's point of view. As for the age of Serapeitis, the bilingual Aramaic text of Armazi says that Sera-

[697] **G. Tsereteli.** Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (*ENIMKI*), XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942, 34-42 (in Georgian); **S. Kaukhchishvili,** Greek inscriptions Found in Armazi: Bulletin of the Academy of Sciences, vol. II, N 1-2, 1941, p. 171-175 (in Georgian); **T. Kaukhchishvili.** Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 2490252 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.)

[698] **G. Tsereteli.** Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (*ENIMKI*), XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942, 34-42 (in Georgian); **S. Kaukhchishvili**. Greek inscriptions discovered in Armazi: Bulletin of the Academy of Sciences. T. II. No. 1-2. 1941, pp. 171-175 (in Georgian); **T. Kaukhchishvili.** Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 249-252 (in Georg.); **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 255-256 (in Georg.)

[699] Ruler, deputy of the King (S. Kaukhchishvili); The commander- in- chief (G. Tsereteli); The commander-in-chief and the only minister (T. Dundua); Procurator-minister of the court (A. Shanidze)

[700] In the Greek language, several, often synonymous, terms were used to denote the age of 20 to 30 years, and among them is this one (see Christian Laes, John Strubbe. Youth in the Roman Empire, the Young and the Restless Years. Cambridge University Press. 2014, p. 41)

peitis died in her 21st year,[701] in other words, that is, at the time of her death she was 20 years old, which, indeed, should appear in the Greek version: “younger than 21 years /under 21 years old”.

As for the term ἐπιτρόπος, which is an equivalent to the Roman procurator, it still causes controversy among scholars. G. Tsereteli considered term and its corresponding Aramaic rb. trb- to be an equivalent to the Persian term, *spahbet* – commander- in- chief.[702] G. Lomtatidze translated the term as “commander-in-chief”.[703] K. Grigolia is also of the same opinion.[704] Ot. Lortkipanidze calls him “the Governor of the royal household”,[705] and A. Shanidze and S. Kaukhchishvili believe and T. Kaukhchishvili agrees with them, ἐπιτρόπος should refer to the ancient Georgian “*Ezoismodzghvari*” and the modern Georgian “guardian”, “governor”.[706]

Many interesting proper names appear in Armazi bilingual inscription, most of which appear for the first time in the Georgian onomasticon.

The inscription was first published in by G.Tsereteli.[707]

This Greek text was curved on tombstone from Mtskheta, the Iberian capital. It is prolonged by the Aramaic version.[708] ἐπιτρόπος corresponds to the Aramaic trbṣ, which occurs to be used also towards Agrippa, now trbṣ of the king Pharsmanes.[709] Agrippa seems to be a very big man, and because of his Roman *nomen* Publicius – also a Roman citizen.

701 Br. B. Metzger. A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia. Journal of Near Eastern Studies. Vol 15. No.1. Jan., 1956, Chicago University Press, p. 20

702 G. Tsereteli. Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (*ENIMKI*). XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942, 44 and foll. (in Georg.)

703 G. Lomtatidze, Towards the Social and Cultural Characterization of the Population of Georgia in 1st-3rd cc. AD. Proceedings of the Institute of History. I. 1955, p. 359 (in Georg.)

704 K. Grigolia. Essays on the Source-Study of Georgian history. vol. 1, “New Life of Kartli”. Tbilisi, Tbilisi State University Press. 1954, p. 18-19 (in Georgian)

705 O. Lortkipanidze. The Classical world and the Kingdom of Kartli. Tbilisi, Metsniereba Press. 1968, p. 26 (in Georg.)

706 In this regard, see: T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 248 (in Georg.)

707 G. Tsereteli. Armazi Bilingual Inscription. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (*ENIMKI*), XIII. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1942 (in Georgian)

708 G. V. Tsereteli. Armazi Bilingual Inscription Found during Archaeological Excavations in Mtskheta-Armazi. Tbilisi, Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1941, pp. 22-23 (in Russian)

709 G. V. Tsereteli. Armazi Bilingual Inscription Found during Archaeological Excavations in Mtskheta-Armazi. Tbilisi, Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1941, pp. 32 (in Russian)

In the old times *civitas sine suffragio* gave to Rome a direct control of her allies' troops without destroying local (i. e. Italian) *res publica.* "Latin Rights" were regarded as something intermediary between peregrine status and Roman citizenship. Inside his own community the Latin was subject of the local laws, and a free man. The allies fought on the Roman side, but her own army consisted of the Roman and the Latin forces. The rests are simply *socii*.[710]

From the 2nd c. B.C. Rome was beginning to govern Italy. Magistrates who had supreme power over the Latin military forces, were also the civil heads of the Roman state. The local authorities performed the demands of the central government.[711]

After Social War it was as communities and not as individuals that the Italian allies were incorporated in the Roman commonwealth, they became self-governing *municipias.* Each new citizen had a double existence, but these two lives were bound together by the most intimate of bonds. New *municipias* are the old tribes.[712]

Then the enfranchisement of *Gallis Cisalpins* followed. From 42 B.C. onwards in Roman usage *Italia* came to mean the whole territory of the peninsula from the straits of Messana to the Alpine foothills.[713]

Under Caesar and Augustus comes the first large-scale extension of the Roman citizenship in the provincial areas. This extension is based upon the firm foundation of a genuine Italian immigration. Besides this stands the extensive grants of *Ius Latii* in the more Romanized areas of Spain and Gaul. The method is as follows – inserting a preparatory period of Latin status before the elevation of purely foreign communities to the full citizenship. The condition of a grant of Latin rights appears to have been the possession of a certain degree of Latin culture.[714]

---

710 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, pp. 46, 73, 96, 98, 109

711 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, p. 105.

712 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, pp. 150, 153

713 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, p. 159.

714 A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, pp. 225, 233

But then Caracalla gave the franchise to all free inhabitants of the Empire.[715]

As to personal grants, *Domitii*, or *Fabii*, or *Pompeii* in the Western provinces are thought to drive their citizenship from grants made to their forebearers by Domitius Ahenobarbus, Fabius Maximus, or Pompejus Magnus, the generals.[716]

Beyond the Roman rule, Caesar was the first to make a king Roman citizen.[717] This practice has been maintained. For Britain *tria nomina* was as follows – Ti. Claudius Cogidubus, with Claudius or Nero being the benefactors; for Thrace – C. Iulius Rhometalcus, it is probable that he inherited his citizenship from a predecessor upon whom Caesar or Augustus had conferred it; for Pontus – M. Antonius Polemo, Antonius being a benefactor; for Judea – M. or C. Iulius Agrippa.[718]

Iberian case of Publicius Agrippa is very interesting. He was Pharsmanes minister and commander-in-chief. And Pharsmanes dealt with Hadrian. Roman general C. Quinctius Certus Publicius Marcellus is thought to be a benefactor, *legatus divi Hadriani provinciarum Syriae et Germaniae superioris.*[719]

Hadrian sent his best generals against the Jews of Bar-Kokhba. Two inscriptions found in Ancyra in Galatia attest a senatorial legate of the *legio IV Scythica* in Syria, acting at the same time as the governor of Syria. He is Publicius Marcellus, who left his province because of the Jewish rebellion. Publicius Marcellus and part of the Syrian army participated in the war in Judaea. Another inscription from Aquileia informs that C. Quinctius Certus Publicius Marcellus was not only consul, augur and *legatus divi Hadriani provinciae Syriae et Germaniae superioris*, but also that he received triumphal rewards, or *ornamenta triumphalia.*[720]

[715] A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, pp. 280, 287

[716] A. N. Shervin-White. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. Second Edition. Oxford. 1973, p. 295.

[717] D. Braund. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship. Beckenham, Kent, Fyshwick, Australia. 1984, p. 45

[718] D. Braund. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship. Beckenham, Kent, Fyshwick, Australia. 1984, pp. 39, 41-42, 44

[719] Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III. Pars VI. Consilio et Avctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis. Iteratis Curvis ediderunt Leiva Petersen, Klaus Wachtel. Adivvantibus M. Heil, K. P. Johne, L. Vidman. Berolini. Novi Eborau. MCMXCVIII, pp. 433-434, №№1038, 1042

[720] W. Eck. The Bar Kokhba Revolt. The Roman Point of View. The Journal of Roman Studies. v. LXXXIX. 1999. Leeds, pp. 83, 85

The revolt was dangerous, and a transfer of the legions from the different places to Judaea – an emergency measure. This state of emergency is reflected also in a striking measure: a transfer of the soldiers from *classis Misenensis* to the *legio X Fretensis* in Judaea. Since the possession of Roman citizenship was a prerequisite for enrolment in the legions (but not for service in other units of the Roman army, such as the two Italian fleets, the *classis Ravennas* and *classis Misenensis*), this meant that these marines were given *civitas Romana* on joining X Legion. The sources attest even conscription to fill the gaps not only in the legions serving in Judaea, which lost many soldiers, but also in other legions from where the units of the experienced soldiers were taken to strengthen garrisons of Judaea. Great losses were also incurred by the auxiliary forces in Judaea.[721] They were also to be filled up.

What conclusions are we to draw from all this?

Some of the Iberian units rushed towards South to help Romans with Agrippa from the Iberian royal clan in a command. And he was given *civitas Romana*, Marcellus being a benefactor.

So, citizenship of Publicius Agrippa, Iberian commander-in-chief, derived from a grant of C. Publicius Marcellus, Hadrian's governor of Syria. And Agrippa was not only Georgian to be a Roman citizen.

A silver cup of the 2nd-3rd cc. records a name of the Iberian king Flavius Dades. Evidently a Roman citizen, he inherited his citizenship from a predecessor upon whom either Vespasian or Domitian had conferred it.[722]

Roman names like Aurelius are still vital in the 4th c.[723]

Much of the Romans' long hegemony was spent in carrying through the major reform programs which were to set the pattern for most aspects of life in Europe for centuries to come. The Romans had a reputation for integration. Indeed, they installed Roman citizenship over the kings dwelling at the frontiers, especially the Eastern one. In the evening of her greatness, showing every sign of disintegration, losing Gaul, Spain and Britain, the Empire still used this system, which proved to be comfortable while campaigning in the

[721] W. Eck. The Bar Kokhba Revolt. The Roman Point of View. The Journal of Roman Studies. v. LXXXIX. 1999. Leeds, pp. 79-80

[722] Essays on History of Georgia. vol. I. Tbilisi, Metsniereba Press. vol. 1. 1989, p. 415 (in Russian); David Braund. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship, p. 43

[723] Essays on the History of Georgia. vol. I. Tbilisi, Metsniereba Press. vol. 1. 1989, p. 19 (in Russian)

East. So, the Georgian kings, sometimes possessing Roman citizenship, were guarding the European marches.

And now if we revert to the principal discussion about Publicius Agrippa being awarded, some coins provide more arguments. Georgian contingent within the Imperial army must account for the findings of Hadrian's eight aurei in Eastern Georgia, twice in number than aurei of any other Emperor. So, the Iberians received a handsome present.[724]

Publicius Agrippa was much luckier than Amazasp the Iberian, king's brother, who died while campaigning under Trajan against the Parthians. He died without a military glory and Roman citizenship.[725]

---

[724] G. Dundua. Coinage and Money Circulation in Georgia in Classical Antiquity. Tbilisi. 1982, p. 247 (in Russian); T. Dundua and others. Money Circulation in Kartli/Iberia in the 1st-4th cc. A.D./Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics http://geonumismatics.tsu.ge; for the whole story v. T. Dundua. History of Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2017, pp. 106-112

[725] A. I. Amiranashvili. Iberia and Roman Expansion in Asia. *Vestnik Drevney Istorii (VDI)*. 1938. №4, p. 164 (in Russian)

Inscription from Rome About Lucius Verus' Parthian War

Two misplaced fragments of white marble table were found in Rome, on the territory of Ospedale S. Giovanni[726]. One of them contains information interesting for us (see appendix 42). the sizes of the fragment are: height -23,5 cm., width – 22 cm., thickness – 3,1 cm. Supposedly, table was part of an honorific altar. Table is dated back to 169-171 AD. Twelve-line Latin inscription is on it. Height of the letters is 3,3 cm.

The following information is given on the table:

[]

[]

[]

[]V[]

[] ROVINCIA[]

[] AE LEG LEG I[]

[] IAM ET HIBE[]

[] NAICAE ET PROV[]

[] AD[]

[] E ET ORAT

[] A SENAT[]

[]SC

Inscription is reconstructed as follows:

Q(uinto) Antistio Advento Q(uinti) f(ilio) Quir(ina)]

[Postumio Aquilino, co(n)s(uli), sacerdoti fetiali],

[IIIIviro viarum curandarum, tribuno mil(itum) leg(ionis) I Minerviae p(iae) f(idelis)],

[quaestori pr(o) pr(aetore) pro]v[inciae Macedoniae, seviro equitum Romanor(um)],

[trib(uno) pl(ebis) leg(ato) pr(o) pr(aetore) p]rovincicia[e Africae praetori ---],

[leg(ato) leg(ionis) VI ferrat]ae, leg(ato) leg(ionis) I[I adiutricis p(iae) f(idelis) in expeditione]

[726] It is interesting, that the villa of Domitia Lucilla, the mother of Marcus Aurelius was located in this place – the future emperor spent his childhood and youth here. An altar of an equestrian statue of Marcus Aurelius was discovered here – it was taken to Capitol in 1538. See: Carlo Pavia, Guide to Underground Rome, Guida di Roma Sotterranea. Gangemi editore. Rome. 2011, p. 379

[Parthica per Armen]iam et Hibe[riam, donis militaribus donato], [leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) III Cyre]naicae et prov[inciae Arabiae, curatori operum]

[locorumque publicorum, leg(ato) Aug(usti)] ad [praetenturam Italiae]

[et Alpium, ---]e et orat[ione (?) ---]

[---] a senat[u statua? ---],

[ex] s(enatus) c(onsulto).[727]

Reconstructed text of the inscription can be translated as follows:

"[During the times of] Quintus Antistius Adventus, son of Quintus, Quirinus, Postumius Aquilinus, consul and fetial, quatrovirus, steward of roads, military tribune of Legion I Minervia Fidelis, questor and praetor of province of Macedonia, sevir of roman equites, legate of plebs, legate and praetor of Africa, of Legion VI Ferrata, when he was legate of Legion I Adiutrix Fidelis during the Parthian expedition via Armenia and Iberia, received military awards, legate of Legion III of Cyrenaica and province Arabia, curator of public places and building, legate in praetentura of Italia and legate of Emperor in Alpes, and gave a speech (?) a statue by senate ? with the consent of senate".

Inscription is reconstructed in another way also:

pro]v[inciae] / [p]rovincia[e] / [leg(ato) leg(ionis) VI Ferrat]ae leg(ato) leg(ionis) I[I Adiutricis P(iae) F(idelis) in expeditione] / [Parthica per Armen]iam et Hibe[riam donis militaribus donato] / [leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) III Cyre]naicae et prov[inciae Arabiae curatori operum] / [locorumque publicorum leg(ato) Aug(usti)] ad [praetenturam Italiae] / [et Alpium 3]e et orat[ione(?)] / a senat[u] / [ex] s(enatus) c(onsulto)

This can be translated as follows:

"[During the times of] Quintus Antistius Adventus, son of Quintus, Quirinus, Postumius Aquilinus, consul and fetial, quatrovirus, steward of roads, military tribune of Legion I Minervia Adiutrix, questor and praetor of prov-

[727] HD030520, The Epigraphic Database Heidelberg. Online available at: https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD030520 last access: 10.02.2022; EDR093391, EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. Online available at: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR093391 last access: 10.02.2022

ince of Macedonia, sevir of roman equites, legate of plebs, legate and praetor of Africa, of Legion VI Ferrata, when he was legate of Legion I Adiutrix Fidelis during the Parthian expedition via Armenia and Iberia, received military awards, legate of emperor of Legion III of Cyrenaica and curator of public places and building in the province of Arabia, legate in praetentura of Italia and legate of Emperor in Alpes, and gave a speech (?) a statue by senate ? with the consent of senate".

A certain Quintus Antistius Adventus (120-175 AD), a roman politician and general is mentioned in the inscription. In some other inscriptions his name is given fully – Quintus Antistius Adventus Postumius Aquilinus. It is not yet established why he received the name Postumius Aquilinus. Scholars think, that it is less probable that Quintus Antistius Adventus was Postumus, who was adopted by Quintus Antistius, more possible explanation is that his name comes from his maternal side who, as it is evident from another inscriptions, was Antonia Prisca. [728] In our opinion, if we admit that the latter had Etruscan ancestry (compare the nickname Prisca to Lucius Tarquinius Priscus), we can easily explain, why Quintus Antistius Adventus has another family name – this usually corresponds to Etruscan tradition – identity of a person was established not only from paternal, but also from maternal side, the proper name alongside with mother, and sometimes grandmother's family name was also used.[729]

As for Parthian expedition, this inscription gives us information about Roman armies marching against Armenia and what is the most interesting, against Iberia.

Let us discuss the details of this expedition and the role of Iberia in it.

Lucius Verus's Parthian campaign started in winter, 161-162. Alarming news were coming in Rome from the East: revolt was being prepared in Syria, and it was decided that one of the emperors – either Marcus Aurelius or Lucius Verus had to march to the east.[730] Lucius Verus was reluctant to go,

---

728 Olli Salomies. Adoptive and Polyonymous Nomenclature in the Roman Empire. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica. 1992, p. 82

729 G. Bonfante, L. Bonfante. The Etruscan Language, an introduction. Manchester University Press, Manchester and New York. 2002, p. 89

730 A. R. Birley. "Hadrian to the Antonines". In: Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 160

however in summer, 162 he started expedition, came to Ephesus but whether he reached Antioch till the end of 162 or not – it is unknown.[731] Romans transferred three legions fully from the north: Legio I Minervia from Germania Inferior, Legio II Adiutrix from Pannonia Inferior, Legio V Macedonica from Moesia Inferior.[732] Marcus Claudius Fronto and Publius Martius Verus were the legates of Legion I and Legion V and they achieved success in Armenia under the command of Statius Priscus in 163. Adiutrix was transferred to Syria and they joined Legio X Gemina. Before 163 Priscus subjugated Armenian capital, Artaxata and Verus received the title – Armeniacus (conqueror of Armenia).[733] After this, Verus spent time in Antioch trying to avoid participation in battles.[734] Parthian king Vologases was irritated with increased Roman presence in the region and did not agree on diplomatic solution, he even dethroned pro-Roman king of Osroene and placed his own candidate there while Romans were conquering Armenia.[735] Romans reinstated their candidate in Armenia in 163 – Gaius Julius Sohaemus.[736] After this, Roman attention was brought to south, where the major battle took place. Marcus Claudius Fronto and his correspondence with emperor Marcus Aurelius is the most important source about these events and here we can also find a small information about Iberians, which we will mention below.[737]

The excerpt in this inscription which captured our interested is the one

[731] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 161

[732] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 161

[733] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 162

[734] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 162

[735] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 162

[736] A. R. Birley. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 162

[737] Marcus Cornelius Fronto, The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius and Various Friends. Edited and for the first time translated into English by C.R. Haines, M.A., F.S.A. London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam’s Sons. 1919, p. 303

mentioning Iberians in the context of Lucius Verus' Parthian War, specifically, **„in expeditione Parthica per Armeniam et Hiberiam"** – "During Parthian Expedition via Armenia and Iberia".

In our opinion, this excerpt seems to reveal that Iberians at some point of Roman-Parthian War were not on the side of the Romans, but on the side of Parthians. Before embarking directly against Parthians, Romans had some preventive military actions – they tried to decrease the influence of Parthians in the region. They served this purpose when they marched against Armenia and later in Iberia. Only after this, they went to the South to fight Parthians. At some point, during Armenian episode in Verus's campaign, parts of roman legions were sent to Iberia. What should be the reason of this?

Iberia was usually pro-Roman occasionally with strained relationship with Rome, for example, during the reign of Pharasmanes the Valiant. Truth is, Pharasmanes was not pro-Parthian either, he was quite sovereign and even posed some threats to Romans. His relations with Rome were complicated during Hadrian's rule, while they improved under Antoninus Pius, which is attested by Cassius Dio (Cassius Dio. LXX, 2), also by Inscription found in Ostia (see Inscription Found in Ostia about the Visit of Pharasmanes the Valiant in Rome). Pharasmanes visited emperor Antoninus Pius. After this, complications were not supposed to be between Rome and Iberia, however we have an interesting account in "Life of Kartli" about the political situation after Pharasmanes' death.

> "Then came Persians and brought Mihrdat, and they captured Kartli and gave Mihrdat his part, while occupied Pharasmanes' part and left a duke in Armazi. Then Pharanavaz *spaspet* (commander-in-chief) took the wife and son of Pharasmanes the Valiant and fled, and came to **Armenia**, since the wife of Pharasmanes was an Armenian princess. **Persian commander Mihrdat took Kartli**. the Megrelians stayed loyal to Pharasmanes' son. At that times, the Armenians and the "Greeks" (i.e. Romans – N.Ph.) were allies. Then Armenian king brought forces from Greeks and went against Persians and Georgians. Megrelians also aided them and a huge army was raised. Then Mihrdat and Persian commander brought additional forces from Persia. **Armenians, Greeks and Megrelians** went to Shida Kartli and met Persians and Georgians at the river

Liakhvi. And the great battle occurred between them on a place called Rekhai. Numerous people died, the Persians were defeated and Georgians killed Mihrdat and a Persian commander and many of their soldiers.[738]"

Several moments are interesting in this excerpt – as historians suggested, the throne after the death of Pharasmanes went not to his legitimate heir but to an usurper – Khseparnug, who is mentioned in Armazi bilingual inscription. Khseparnug is the only one whose blood relation with his predecessor is not mentioned, which was due to the fact that he usurped the throne, as scholars believe.[739] According to "Life of Kartli" Mihrdat, former *spaspet* of Pharasmanes took the throne for a while.[740] He seems to be a Parthian candidate on Iberian throne which did not go unnoticed for Romans. Therefore, Rome became involved in political intrigues for the throne of Iberia ("Life of Kartli" mentions "Armenians and Greeks"). Since pro-Parthian king of Armenia would not be involved in this campaign, *terminus ante quem non* for these events is 163 until Romans took Artaxata and placed Gaius Julius Sohaeumus on its throne, who lived in exile after 161. It is interesting that "Megrni" are mentioned alongside with them. Involvement of the Lazi king **Pacorus/Bakur** supporting the Roman cause (see: Inscriptions of King Pacorus) and the one who was placed as a client king by Romans. Such trio fighting on the side of Pharasmanes' son – the Lazi, Armenians and Romans against the usurper is quite logical. Mihrdat's first attempt to capture the Iberian throne was even when Pharasmanes was alive and he was supported by "Persians" (Parthians – N.Ph.). This could happen before 161. The second attempt happened after this. According to "Life of Kartli", Pharasmanes' heir was hiding in Armenia for a while, since his mother was Armenian. Possibly Lucius Verus' Parthian expedition became his chance to return the throne and Romans decided to reinstate legitimate heir on the Iberian throne – a son of more or less pro-Roman king, and help him to dethrone the pro-Parthian usurper. After conquest of Armenia, this would not be a much problem for them. Since this fact is not well documented in sources, we can just speculate that small quantity of

[738] "Life of Kartli", Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi. 1955. Available online at: http://www.amsi.ge/istoria/qc/qarTlis_cxovreba_1_1.html last access: 07.01.2021 (in Georg.)

[739] "Life of Kartli", Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi. 1955. Available online at: http://www.amsi.ge/istoria/qc/qarTlis_cxovreba_1_1.html last access: 07.01.2021 (in Georg.)

[740] Identification of Mihrdat and Khseparnug is difficult to establish phonetically, however, the context and fact tend to this, although it is still possible that he has two claimants (apart from legitimate heir) to throne – the name of the one was preserved in "Life of Kartli", while the name of the other – in epigraphic sources

Roman army was sent here. However, we should also take into account that Cassius Dio's book 71, which narrated about Marcus Aurelius and Lucius Verus' Parthian War, is preserved in fragments and possibly the notes about Iberians are not preserved. That is why the letters of legate Fronto to Marcus Aurelius is an important source. Fronto was a well-educated person and his personal task was to inform emperor about the process of war, therefore his correspondence is very well preserved. He mentions Iberians in one letter, dated back to 161: **"For you would listen even to the Parthians and Iberians in their own tongue, so they but praised your father (Antoninus Pious – N.Ph., E.K.), as if they were most consummate orators."** [741] This note is a reflection of improved relations between Iberians and Romans during Antoninus Pius's reign, while on the other hand, mentioning Parthians and Iberians in the same context seems alarming – is this a reminiscence of pro-Parthian orientation of Iberians at some point?

Anyway, inscription from Rome gives us information that some regiments of the Roman army during Lucius Verus's Parthian Expedition, were involved in the battle for Iberian throne, which started with the death of Pharasmanes and banishment of a legitimate heir by an usurper. Conflict between pro-Parthian and pro-Roman orientation seems to be reflected in Fronto's note also. On the one hand, Iberians glorified Antoninus Pius, while on the other hand, they are mentioned alongside with Parthians. It is interesting that the attitude of Vologases IV (147-191) towards Antoninus Pius was quite positive initially, at least – neutral. Despite some territorial disputes with Rome, he never started a war until Antoninus Pius was alive. Only when Marcus Aurelius became emperor, he decided to declared war to Romans.[742] Therefore, historical context also contributed that Parthia during the reign of Vologases and Iberia during the reign of Pharasmanes had better relations with Rome, which can be assumed based on Fronto's letter to Marcus Aurelius. It seems, Romans did a lot of surveillance in 161 and that is why Fronto sent so many letters to Marcus Antonius – his purpose was to explain overall situation in the east.

[741] Marcus Cornelius Fronto, The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius and Various Friends. Edited and for the first time translated into English by C.R. Haines, M.A., F.S.A. London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam's Sons. 1919, p. 303

[742] A. R. Birley. "Hadrian to the Antonines". In Bowman, Alan K.; Garnsey, Peter; Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge: Cambridge University Press. 2000, p. 160-161

Inscription is also interesting for establishing the date when Pharasmanes died. This should have happened in 161-163. Vologases did not act against Romans during the rule of Antoninus Pius, therefore, emperor's death and the beginning of the rule of Marcus Antonius and Lucius Verus served as a signal for Vologases to start fight for territorial expansion, Pharasmanes most probably, was poisoned in the same year, Parthians also deposed pro-Roman Sohaemus in 161 from Armenian throne. Also, as Cassius Dio informs us, satrap Tiridates kills the king of the Makheloni and the Heniochi, [743] one of the allies of Rome.[744] All these events have the same chronological and political context. *Terminus post quem non* for Pharasmanes' death is the return of Sohaeumus on Armenian throne. Campaign of Romans, pro-Roman Armenians, pro-Roman Iberian prince and client king of "Megrelian", i.e. the Lazi would not happen before 163, since after the death of Pharasmanes, the Romans and Armenians were not allies before that, so that Armenian king could not summon "Greeks" (Romans in this case – N.Ph. Also, these events could not take place after 163 as it is mentioned in the inscription that after Armenia and Iberia Romans marched against Parthia, and they went to the South later in 163.

Thus, this Latin inscription gives us interesting information about Roman-Iberian relations. It proves that Roman forces were in Iberia in 161-163. It should be noted that Georgian historiography did not pay attention to Iberian involvement in Verus' Parthian expedition neither Fronto's letter captured the interest of scholars who study the issue.

[743] Cassius Dio, Historia Romana. LXXI, 14. N. Lomouri. Cassius Dio's Account about Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1966, p. 82 (in Georg.)

[744] The Makheloni and the Heniochi were the allies of Rome during Trajan's Eastern expedition, see: Epitaph of Amazaspos

Queen Ulpia's Inscription

In August 2001, the Archaeological Institute of Mtskheta discovered a woman's stone-burial №14 in Svetitskhoveli yard. Archaeologists have noticed that the burial style of the dead person, specifically her pose, was quite unusual – she lies supine, head to the west, like it is in other burials of Mtskheta; however, her thighbones and shinbones are opened up, while soles are put together with heels. This style of burial appears to be Caucasian, local tradition and we may argue the ethnicity of the dead person based on this. G. Lordkipanidze and M. Mshvildadze suggested that this is a common burial tradition for the North Caucasus.[745]

25 different artefacts are found in the burial, mostly golden and silver grave goods including golden sealing ring, which has a carnelian gem-intaglio (see appendix 43). A woman, 40-50, lying supine wore this ring on her left hand.[746] The frame of the ring is oval, and two golden effigies of cheetah are cemented on it. Cheetahs are catching the basket of the ring with their teeth and paws. Left profile of a woman's bust is depicted on the carnelian gem, i. e. on sealing. The woman is decorated with a top-hat. The length of the gem is 20 mm. while the width – 17 mm. Overall weight of the artefact is 9.89 gr.[747] Neatly written Greek inscription is around the gem. The inscription could be read only as an imprint and the text is as follows:

ΒΑCΙΛΙCCΑ ||ΟΥΛΠΙΑΝΑΞΙΑ

T. Kaukhchishvili suggested two versions of reading and translation of the text:

1) Βασίλισσα Οὐλπια ναξία – "Queen Ulpia from Naxos"
2) Βασίλισσα Οὐλπια [α]ναξία - "Queen Ulpia the Sovereign"

The scholar also pointed out that omission of one letter from two neighboring ones is possible in the inscription; however, since the inscription seems to be performed with diligence, probability of such mistake is low. Also, it is less possible that the Queen, who lived in Iberia retained her

[745] G. Lordkipanidze, M. Mshvildadze. Culturulogical Aspects of the Romanization of Kartli (Iberia) in 1st-3rd cc. A.D. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. №1. Tbilisi, 2016, p. 32 (in Georg.)

[746] A. Apakidze, G. Kipiani, V. Nikolaishvili, G. Manjgaladze, M. Kapanadze. Archaeological Works Conducted in Svetitskhovely Yard. Mtskheta 2001. Report of Archaeological Excavations in 2001-2002. Reports. Sixth Scientific Session. Tbilisi. 2003, p. 81-123 (in Georg.)

[747] A. Apakidze, G. Kipiani, V. Nikolaishvili. A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis. Greek and Roman Studies. 7. Tbilisi. 2004, p. 129

Naxian identity.[748] Therefore, T. Kaukhchishvili left this complicated question unanswered.

Third version of the reading is also possible: Βασίλισσα Οὐλπια Ναξία – Queen Ulpia Naxia. Naxia is a name which is attested in Greek prosopography. Online database of Greek inscriptions compiled by The Packard Humanities Institute provides us with such six inscriptions, including Θεοφίλα || Τιμόλεω || Ναξία (IG II² 9982)[749], Νικοστράτη || Κτησιφῶντος || Ναξία (IG II² 9983), Μααρον[——] || Ναξία [——] (IG IV 130)[750], Ἀρχία Βήλωνος Ναξία χαῖρε (Samos 504)[751] and also two other, quite long inscriptions.[752] Therefore, we should consider the case of double name also. In our opinion, one person may have had double names. It is also possible that in this case, ethnic name (Naxian, from Naxos) became a proper name of a person.

The grave goods of the burial suggest 3rd c. AD. as a proper chronology of the burial[753] and as scholars believe the person buried, the woman should be a member of Iberian royal family who had some connections with high classes of imperial Rome.[754]

Scholars suggested that the sealing ring represents the power of Queen

[748] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 367 (in Georg.)

[749] Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690). IG II² 9982. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/12429?hs=61-68 last access: 29.01.2022

[750] Inscriptiones Graecae IV = Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecryphaliae, Argolidis, ed. Max Fraenkel. «Corpus inscriptionum graecarum Peloponnesi et insularum vicinarum», 1. Berlin 1902. IG IV 130. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/27606?hs=49-56 last access: 29.01.2022

[751] D. F. McCabe. Samos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1986). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. Samos 504. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/254662?hs=80-87 last access: 29.01.2022

[752] Inscriptiones Graecae XI. Inscriptiones Deli, fasc. 4, ed. Pierre Roussel. Berlin 1914. Nos. 510-1349. see: IG XI,4 1199 and IG XI, 2 145. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/63684?hs=179-186 last access: 29.01.2022

[753] **A. Apakidze, G. Kipiani, V. Nikolaishvili.** A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis. Greek and Roman Studies. 7. Tbilisi. 2004, p. 133; **M. Mshvildadze.** Artefacts Connected with Flavian and Antonin Imperial Family from N14 Rich Burial of Svetitskhoveli. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XIII. Tbilisi. 2018, p. 103 (in Georg.)

[754] M. Mshvildadze. Artefacts Connected with Flavian and Antonin Imperial Family from N14 Rich Burial of Svetitskhoveli. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XIII, Tbilisi. 2018, p. 109 (in Georg.)

Ulpia and it is her personal ring. Ulpia herself should be the queen of Kartli/ Iberia, as M. Mshvildadze suggested.[755] T. Kaukhchishvili also proposed that Ulpia had some connections with the family of Ulpius, to whom Emperor Trajan himself belonged,[756] however, she did not specify what kind of connection this should be. The inscription itself is dated back to the 2nd-3rd cc. paleographically[757] AD and is published by T. Kaukhchishvili in Georgian first [758] and then in German.[759]

The inscription raises a lot of unanswered questions and the most important among them is the connection between the queen and Ulpius family (*gens Ulpia*).

Ulpius family became the leader of Rome when Trajan became the emperor (98-117 AD) and retained some influence in the empire even after his death.

Initially, G. Lordkipanidze and M. Mshvildadze suggested that the artefact was a personal golden sealing ring of Ulpia Severina, wife of Emperor Aurelian (270-275 AD), and it was a personal gift from her to someone in Iberia.[760] The father of Ulpia Severina could be Ulpius Crinitus mentioned in *Historia Augusta*. However, this text is known with its factual mistakes. Ulpius Crinitus claimed to be a descendant of Emperor Trajan. Aurelian had close ties with Ulpius Crinitus and Ulpius family decided to adopt him,[761] however, this is just a theory and is based on quite a dubious and controversial source. Whether Ulpia Severina was his daughter or not, she definitely bore the name of Ulpius family. The existence of her sealing ring is arbitrarily suggested by G. Lordkipanidze and M. Mshvildadze based on the fact that she was a *de facto* ruler of Rome for several months, after the

---

[755] M. Mshvildadze. For the Study of Queen Ulpia's Sealing Ring. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XII. Tbilisi. 2017, p. 58 (in Georg.)

[756] M. Mshvildadze. For the Study of Queen Ulpia's Sealing Ring. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XII. Tbilisi. 2017, p. 58 (in Georg.)

[757] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 369 (in Georg.)

[758] T. Kaukhchishvili. Artefacts with Greek Inscriptions from Mtskheta. Ochkhari. 2002, p. 410-412 (in Georg.)

[759] T. Kaukhchishvili. Neuendeckte Gegenstände mit griechischen inschriften aus Mzcheta. Phasis. 5-6. 2003 p. 134-140

[760] G. Lordkipanidze, M. Mshvildadze. Culturulogical Aspects of the Romanization of Kartli (Iberia) in 1st-3rd cc. A.D. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. №1. Tbilisi. 2016, p. 32 (in Georg.)

[761] Sir W. Smith. A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology. vol. III. 1867, p. 1281

death of Aurelian.[762] Later, M. Mshvildadze studied the issue in details and came up with the conclusion that this sealing ring "shows the political power and belongs to queen Ulpia".[763]

We also agree with this opinion. In fact, the idea of the existence of Ulpia Severina's sealing ring and moreover its discovery in Kartli is not very well-supported; We also want to add some arguments against it:

1. We do not have any archaeological and historical evidence suggesting the direct connection of Aurelian or Ulpia Severina with Georgian noble or the royal family;

2. Greek inscription instead of Latin on a sealing ring that belongs to the factual ruler of the Roman Empire does not make sense. Therefore, it is much possible that it was created in Iberia, where Greek was more common language, rather than in Rome;

3. If this sealing ring was gifted by Emperor Aurelian himself to Iberian ruler[764] and was created during the life of Aurelian then why did Ulpia have the status of "queen"? This is also questionable. Wives of Roman emperors usually never had status of "queen", therefore it is very doubtful that Ulpia Severina had this status, moreover, there is not any kind of evidence that Ulpia Severina had the title of Βασίλισσα and numismatic materials suggest quite interesting conclusions about this. Coins in the name of Ulpia Severina were struck during and after the reign of her husband. Several coins of new type and with somewhat different inscriptions were struck after the death of Aurelian, which made majority of the numismatists think that she was a *de facto* ruler of the empire for a while; however, A. Watson is very careful with this suggestion and is inclined to believe that this is quite a dubious case.[765] Anyway, Ulpia Severina is not mentioned with the title of Βασίλισσα on any of the coins;

---

[762] G. Lordkipanidze, M. Mshvildadze. Culturulogical Aspects of the Romanization of Kartli (Iberia) in 1st-3rd cc. A.D. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. №1. Tbilisi, 2016. p. 33-34 (in Georg.)

[763] M. Mshvildadze. For the Study of Queen Ulpia's Sealing Ring. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XII. Tbilisi. 2017, p. 58 (in Georg.)

[764] G. Lordkipanidze, M. Mshvildadze. Culturulogical Aspects of the Romanization of Kartli (Iberia) in 1st-3rd cc. A.D. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. №1. Tbilisi. 2016, p. 115 (in Georg.)

[765] See detailed overview in: A. Watson. Aurelian and the Third Century. London: Routledge. 2004, p. 113-116

4. It is also doubtful, why would a personal sealing ring of "Queen" Ulpia Severina be given to a foreign ruler, the sealing ring is usually for personal uses and its alienation does not make any sense;

5. There is no any evidence of Ulpia Severina's sealing ring, whether it really existed or not.

In our opinion, we should seek the connection between Ulpius family and Iberian rulers in different context and age.

First of all, we should discuss what connections Iberian royal family had with Trajan, the most prominent representative of Ulpius family which may give us the hint about possible reason why an Iberian queen had Roman name which is more Roman tradition rather than the local.

We have the direct evidence of this fact from the history of Trajan's campaign against the Parthians. Iberian prince, Amazaspos participated in the campaign. This is well-attested from the so-called "Epigram of Amazaspos".

Ulpia's grave provides us with additional evidences to argue connection between Iberian royal family and emperor Trajan. Part of the grave goods are connected with Flavian and Antonin dynasties.[766] Golden pendant (№6) with relief bust of woman made of chalcedon is an interesting artefact. Woman is depicted wearing golden pendant and a chiton (?). This miniature arwork (height – 27 mm., width – 16 mm., diameter – 16 mm.)[767] and having a special hair-style – tutulus, which usually married woman had.[768] M. Mshvildadze correctly pointed out that such hair-style is characteristic to the age of Flavian dynasty and period of Trajan's rule and from the times of Hadrian such style is no longer in fashion.[769]

Another artefact found among grave goods is also noteworthy – a penal, a silver box with golden corrugation – cover. Ustamos, mentioned in

[766] M. Mshvildadze. Artefacts Connected with Flavian and Antonin Imperial Family from N14 Rich Burial of Svetitskhoveli. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XIII. Tbilisi. 2018 (in Georg.)

[767] A. Apakidze, G. Kipiani, V. Nikolaishvili, A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis, Greek and Roman Studies. 7. 2004, p. 130

[768] Ernst K. Guhl, W. D. Koner, The Life of the Greeks and Romans: Described from Antique Monuments, New York. D Appleton and company. 1876, p. 489

[769] M. Mshvildadze. Artefacts Connected with Flavian and Antonin Imperial Family from N14 Rich Burial of Svetitskhoveli. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XIII. Tbilisi. 2018, p. 107 (in Georg.)

the inscription of this artefact (see Inscription on a pen-case from Mtskheta) supposedly was in some relations with queen Ulpia, since the artefact is discovered in her grave, the fact itself proves once again that Ulpia was a member of royal dynasty. Although, exact connection between them is unclear. The most important conclusion which we can derive from this is that, as M. Mshvildadze outlined she is a member of Iberian royal family,[770] whose ancestor, also a member of royal dynasty received roman citizenship and Roman nomen of Ulpius family. The name perhaps passed down through generations, since Iberia permanently had very good relations with Rome.

[770] M. Mshvildadze. For the Study of Queen Ulpia's Sealing Ring. Proceedings of the Institute of Georgian History, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. XII. Tbilisi. 2017, p. 58 (in Georg.)

Epitaph of Amazaspos

Epitaph written in iambic trimeter was found in Rome however it seems that it was taken there from Nisibis, where the young prince, Amazaspos died. This epigram is an epitaph written in Greek in 114-117 AD.[771]

The text of the epitaph is as follows:

ὁ κλεινὸς ἶνις βασιλέως Ἀμάζασπος,
ὁ Μιθριδάτου βασιλέως κασίγνητος,
ᾧ γαῖα πατρὶς Κασπίας παρὰ κλῄθρας
Ἴβηρ Ἴβηρος ἐνθαδὶ τετάρχυται
πόλιν παρ᾽ ἱρήν, ἣν ἔδειμε Νικάτωρ
ἐλαιόθηλον ἀμφὶ Μυγδόνος νᾶμα.
θάνεν δ᾽ ὀπαδὸς Αὐσόνων ἁγητῆρι
μολὼν ἄνακτι Παρθικὴν ἐφ᾽ ὑσμίνην,
πρίν περ παλάξαι χεῖρα δηίῳ λύθρωι,
ἴφθιμον αἰαῖ χεῖρα δουρὶ καὶ τόξωι
καὶ φασγάνου κνώδοντι, πεζὸς ἱππ[εύς τε]·
ὁ δ᾽ αὐτὸς ἶσος παρθένοισιν αἰδοίαις.

Translation of the text is as follows:[772]

"Famous son of the King Amazaspos,
brother of King Mithridates,
whose homeland is near the Caspian gates
Iberian, son of an Iberian, is buried here
near the holy city, built by Nikator
around the Mygdon torrent which feeds the olive trees.
He died being the companion of the leader of the Ausones
who was going to Parthian Battle for the ruler
and died before he could imbrue his hands in the blood of the enemy,
his hands, alas, strong hands with spear and bow
and sword, equestrian as well as pedestrian,
and he looked like shy virgins".

[771] Canali De Rossi, Filippo, 2005. Iscrizioni dello estremo oriente greco. Un repertorio. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 65. Bonn 2004. Additional commentary: Jenseits des Euphrat: griechische Inschriften. Ein epigraphisches Lesebuch. Zusammengestellt, übersetzt und erklärt von Reinhold Merkelbach und Josef Stauber. München—Leipzig. IK Estremo oriente 3

[772] Translation - E. Kobakhidze

So, we can understand that Amazaspos, the son of Iberian king and the brother of Mithridates, an Iberian king, participated in Parthian expedition and died at Nisibis, before the battle started.

G. Tsetskhladze suggested that this epigram and activity of Amazaspos should be connected not with Emperor Trajan, but his father's campaign against Parthians in 75 AD.[773] This opinion is less convincing since the epitaph is composed during the age of Trajan, by early Hadrian himself.[774] Also, it looks very unusual that the emperor responded to an event that was chronologically so distant and described the wars conducted during the times of Vespasian; it seems more natural that Hadrian payed attention to the events chronologically more related to his age.

Geographical coverage of the campaigns of Trajan's father and of Trajan himself should also be discussed in order to understand the possible participation of Iberian prince in both of them. Trajan's father's service in eastern provinces is known under General Corbulo. Later he served as a governor of different eastern provinces; however, specifically, his connections with the city of Nisibis remain less clear while Trajan's expedition in the East is quite well documented, and we know that in 114 AD when Parthians threatened eastern provinces of Rome, Trajan embarked against them. Parthian king expelled Exodares, king of Armenia from the province, and helped his brother, Parthamasiris, to ascend the throne instead of him.[775] When Trajan arrived in Armenia, Armenians recognized Roman supremacy and he made the territory the Roman province. Subsequently, king of Osroene also recognized Trajan's supremacy. Trajan captured the city of Nisibis after these events[776] and he spent winter either in Nisibis or in Edessa.[777] This is a very interesting route. Inclusion of Iberians also makes sense. It seems, when Trajan took Armenia, the Iberians decided to show their political support for the emperor and sent

[773] G. R. Tsetskhladze, Ancient West and East: Mtskheta capital of Caucasian Iberia, Mediterranean Archaeology Vol. 19/20, Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens: Athens 10–12 October, 2005 (2006/07), pp. 75-107

[774] R. A. Tybout. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains, in: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E. Tacoma, Brill, Leiden, Boston. 2016, p. 400 sch.26

[775] Schmitz, L. History of Rome from the Earliest Times to the Death of Commodus, A.D. 192. London. Walton and Maberly. 1854, p. 498

[776] Schmitz, L. History of Rome from the Earliest Times to the Death of Commodus, A.D. 192. London. Walton and Maberly. 1854, p. 498

[777] Ch. Merivale. History of the Romans under the Empire. vol. III. London, Longmans, Green and co, 1872. p. 162

a prince to accompany him. He arrived and died tragically before the assault of Nisibis started. It is also interesting that Hadrian accompanied him in his campaign.[778] Supposedly, Hadrian knew Iberian prince in person so this might be one of the reasons he decided to write an epitaph.

It is evident, that the death of a young prince was quite discomforting for the Romans, especially because of the fact that he did not die in the battle but before it started. It is unclear what became the reason of his death; however, the death of an important ally, a representative of Iberian royal dynasty, in a campaign against Parthians, could also be a problematic issue for the Romans, most importantly, because of the responsibility the organizers, i. e. the Romans had in front of the Iberian royal dynasty, which lost the close member of the family.

This is the spirit reflected in the epitaph. Additionally, it should also be mentioned that the epitaph is written in a form of verse, in iambic trimeter, thus indicates emperor's wish to show event in a very lyrical and emotional way. The fact that epitaph was written by Hadrian himself,[779] outlines the importance of this case. The epitaph starts with showing special respect of the Romans to the Iberian royal family, which is vivid in the epithet of Amazaspos – "Famous". Also, the fact that incumbent king, Mithridates, is mentioned and Amazaspos is praised for his "strong" hand and warrior skills is another indication of emperor's admiration. Amazaspos' physical appearance is not also neglected – he is considered to be as handsome as beautiful virgins.

An interesting fact also should be emphasized: Hadrian's affection towards young handsome males is well-known, he is the one who created the cult of Antinous after the death of his lover. It seems, in general, his special favour towards young males or at least, some aesthetic attitude made him to write an epitaph.

Another fact is also interesting – epitaph does not mention the name of Emperor Trajan, he is mentioned only as a "ruler" (ἄναξ), therefore, his dignities are somewhat lessened in comparison to the Iberian kings. The fact that Amazaspos did not have a chance to show off in the battle but is still praised for his military capabilities seems also very interesting.

778 Schmitz, L. History of Rome from the Earliest Times to the Death of Commodus, A.D. 192. London. Walton and Maberly. 1854, p. 498

779 R. A. Tybout. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains, in: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E. Tacoma, Brill, Leiden, Boston. 2016, p. 400, sch. 26

Epitaph was found in Rome which made some scholars think that he was reburied in Rome. The fact indicates to a special treatment and honor he received.[780] One other aspect is also surprising – the epitaph was written not in Latin but in Greek, which means that the intended audience of the text were the Iberians first of all.[781]

The epitaph and the proper burial would not be enough to "compensate" the death of a young member of Iberian Royal family, therefore, different gifts could be sent to the Iberian king Mithridates (Mihrdat) and to Iberian royal family. Usually, Roman emperors were sending different insigniae in such cases.[782] The most valuable privilege would be the granting of Roman citizenship which was done quite frequently for foreign nobles who were the allies of the Romans. Thus, they would become dual citizens. [783] This was not unusual for Iberian rulers either.

Iberian kings and members of noble families did have Roman citizenships, which is well attested by epigraphic materials. Armazi bilingual inscription (Stele of Serapeitis) mentions the name "Publicius Agrippa"[784], also, as we stated above, the name of Iberian king, Flavius Dades, is mentioned on one of the silver salvers found in Mtskheta dated back to the 2nd-3rd cc. AD. Both of them have Roman family names. T. Dundua assumed that both of them are Roman citizens.[785] Granting Roman citizenship is usually accompanied with having Roman family name (nomen) and if this is the case for Iberian rulers because of the death of Amazaspos, this should only be the name of emperor himself – Ulpius.

---

[780] R. A. Tybout. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains, in: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E. Tacoma, Brill, Leiden, Boston. 2016, p. 400, sch. 26

[781] In March, 2022 Institute of Classical Philology, Byzantine and Modern Greek Studies at Tbilisi State University organized a public lecture given by Prof. of Jena University – **Timo Stickler**, where he expressed the opinion, that the context of the epitaph of Amazaspos is the Age of Antoninus Pius and the text of the epitaph was created while Romans were preparing for the visit of Pharasmanes the Valiant in Rome, the language is Greek since the intended audience were the Iberians, while the text itself shows classical Greek epic formulas and epitephs, especially Homeric ones

[782] D. Braund. Georgia in antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC- AD 562. Oxford. 1994, p. 254

[783] J.A. Crook. Law and Life of Rome, 90 B.C.- A.D. 212. Cornell University Press, Ithaka, New York. 1984, p. 39

[784] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades and Dual Citizenship - a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi. 2002, p. 61

[785] T. Dundua. Publicius Agrippa, Flavius Dades and Dual Citizenship - a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi. 2002, pp. 61

Therefore, if we imagine that Mithridates/Mihrdat or someone else from the Iberian royal family received this gift from Emperor Trajan as a consequence of the awkward situation created by the unexpected death of Amazaspos and also, because of the fact that Iberia was one of the few allies of Romans, it is quite natural to expect such a gift. The king of the Macrones and the Heniochi was another ally of Trajan. According to Cassius Dio, he was invited in Satalla and rewarded: „Τραϊανὸς ἐκείνῳ μὲν τὸν τοῦ Ἰουνίου υἱὸν ἔπεμψεν, αὐτὸς δὲ μέχρις Ἀρσαμοσάτων 1 προχωρήσας 2 καὶ ἀμαχεὶ αὐτὰ παραλαβὼν ἐς τὰ Σάταλα 3 ἦλθε, καὶ Ἀγχίαλον τὸν Ἡνιόχων τε καὶ Μαχελόνων βασιλέα δώροις ἠμείψατο."[786] So why not to value the small amount of allies Trajan had in this campaign? Such context makes it possible to argue the existence of Roman citizenship for some members of Iberian royal family. This is how Ulpius nomen appeared among members of Iberian royal family (see: Queen Ulpia's Inscription).

Who should be the King Mithridates mentioned in the epitaph? C. Toumanoff and S. Rapp connected Amazaspos to Iamazaspos (or Iamazaspuhi) of Vespasian inscription.[787] This identification is not supported well since Vespasian's inscription is dated back to the 75 AD while *terminus ante quem non* for the epitaph of Amazaspos seems to be Trajan's rule. Even if this was not so, Amazaspos of the epitaph, brother of Iberian king Mithridates, mentioned in the same inscription, was very young during the campaign of Trajan, and it is clearly seen that he was not a king at that point. Iamazaspos in Vespasian's inscription is mentioned as the parent of King Mithridates. Even if we agree with the suggestion that epitaph responded to the events of Vespasian's campaign in 75 AD and we connect the inscription to Trajan's father and Vespasian, still identification of Amazaspos of epitaph, who died very young and was the brother of King Mithridates with the Iamazaspos of Vespasian's inscription who was the parent of the king ruling in 75-79 AD, does not make sense. The last phrase of the Vespasian's inscription "for the king of the Iberians, Mithridates, son of King Pharasmanes and Iamazaspus/Iamazaspuhi, friend of Caesar and of the Romans, and for his people [Ibe-

[786] Dio Cass., LXVIII, 19. 2. Dio's Roman History. 1914 Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press. London; New York. See also: K. Phiphia. Eastern Policy of Trajan and Georgia. Tbilisi. 2005, p. 18 (in Georg.)

[787] C. Toumanoff. Chronology of the Early Kings of Iberia, Fordham University Press. 1969, pp. 14-15

rians] they [Romans] fortified the walls" became the subject of much dispute among scholars. Pharasmanes' identification with the Pharasmanes, who was the father of Rhadamistus and Mithridates and reigned in 30s-60s AD is not disputed,[788] however, the personality of Iamazapos/Iamazaspuhi and, most importantly, his/her mentioning alongside the King Pharasmanes became extremely interesting question for the scholars. Who is he/she, a co-ruler of Pharasmanes or his wife? Different opinions were suggested concerning this; however, this question is beyond the major topic of our study and we will not discuss it in details.[789] In our opinion, a viewpoint first suggested by G. Tsereteli is most convincing. He thinks that Iamazaspos/Iamazaspuhi is the late wife of Pharasmanes. He had a son Rhadamistus with his first wife. Tacitus mentions that when Rhadamistus fled to his uncle, the king of Armenia, Rhadamistus used his complicated relationship with his step-mother as an excuse (Tac. Ann, XII, 44).[790] The fact that later wife could have influenced the king so much make us suppose that she was quite influential consort of Pharasmanes.

We should outline that the existence of female version of the name "Amazaspos", especially under the influence of the Romans, is also possible. Moreover, the context of the inscription suggests the latter. Additionally, one aspect should be pointed out – the inscription clearly shows that the name is not "Amazaspos" but "Iamazaspos (or Iamazaspuhi)"; therefore, it seems, these are female versions of the name with the same root. Such cases are attested in different times and in different regions, including Georgia.

Now let us return to the situation in Kartli during the early 2nd c. AD and the identification of King Mithridates mentioned in the epitaph of Amazaspos. "The Life of Kartli" and "The Conversion of Kartli" have a hiatus in this chronological period, i. e. several kings attested in epigraphic materials are not mentioned in Georgian narrative sources, for example, Flavius Dades, whose Georgian name should be Mithridates. However,

---

788 Iv. Javakhishvili. 2003. History of Georgian People. I. Tbilisi. 1979, pp. 177-178 (in Georg.)

789 G. Tsereteli's version: Amazaspuhi – mother of Mihtridates, wife of Pharasmanes); I. Bartholoei, J. Mohl, Latyshev Ιαμασδει (female name); L. Regne, I. Pomialowski - Ιαμασδαιτων (inhabitant of "Amazda/Armazi); A. Boltunova, M. N. Todd, T. Kaukhchishvili -Ιαμασπω= Ιαμασασπω (male name) – see detailed overview in: T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 242. sch. 1

790 G. Tsereteli. Vespasian Age Greek Inscription from Mtskheta. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1958, p. 20 (in Georg.)

it does not seem that King Flavius Dades should be identified with Mithridates of Amazaspos' epitaph because of the following reasoning: the ancestor of King Flavius Dades (or Flavius Dades himself) received Roman citizenship either from Vespasian or Domitian and he inherited the name Flavius.[791] His Roman aspirations seemed really very strong as he retained the name Flavius and was so proud of it that placed this name on a plate gifted to his Pitiakhsh. It is possible that if his ancestor had Roman citizenship from gens Flavia and Flavius Dades' Roman aspirations were well-known in Rome, he was also awarded with the honor after the death of his hypothetical brother, Amazaspos, but this time from Trajan himself, however, still this is less possible, since he already had Roman citizenship and a Roman name, there was no need to give him another one. Therefore, we are not inclined to identify King Flavius Dades with King Mithridates of the epitaph of Amazaspos. So, who is supposed to be this King Mithridates?

Several kings with the name Mihrdat or Mirvan, who could be identified as Mithridates in Greek sources, are known from "The Life of Kartli" and "The Conversion of Kartli". They are as follows: 1) Mirvan – the ruler after Saurmag. Chonologically, he ruled in a very distant period from the age when the epitaph of Amazaspos was created, and therefore, he cannot be identified with him, 2) Mirvan/Mirean – the ruler after Bartom/Bratman. He is also quite distant chronologically from Amazaspos, and therefore, he cannot be Mithridates, the brother of Amazaspos, 3) a "co-ruler" (supposedly, *Spaspet*) of Pharasamanes the Valiant who ordered the poisoning of King Pharasamanes and later usurped the throne. This Mihrdat's rule is quite close with the rule of Mithridates, mentioned in the epitaph of Amazaspos, he is even younger contemporary of Amazaspos. Also, it is interesting that the epitaph was written by Hadrian himself, and we could speculate that he wrote it in order to aggrandize Mihrdat, a political opponent of Pharasmanes the Valiant, and thus prove to Pharasmanes that Rome appreciated his loyal allies while Pharasmanes refused to be such when he did not pay hom-

[791] **T. Dundua.** Publicius Agrippa, Flavius Dades and Dual Citizenship - a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi. 2002, p. 61; See also: **I. Gagoshidze, S. Margishvili.** For the Identity of King Flavius Dades. Iberia-Colchis. Tbilisi. 2013, p. 88 (In Georg.)

age to Hadrian and did not visit him. However, the date of the epitaph seems to be against this conclusion, since it was supposedly written when Hadrian was not an emperor yet.

Therefore, King Mithridates mentioned in the epitaph of Amazaspos, is mentioned neither in “The Life of Kartli” nor in “The Conversion of Kartli”. He is not known from other Greek inscriptions either. Consequently, we should conclude that **he is known only from this inscription**. It is interesting to outline that both Georgian sources, in fact, have a hiatus when describing this period and several kings are known only from Greek inscriptions.

Inscriptions on a Pen-case from Mtskheta

In August, 2001 Mtskheta archaeological expedition unearthed a stone burial (№14) of a female. Different types of artefacts were found in this burial – grave goods consisted of golden, silver, iron and glass items. Pen-case – a silver box was among them, which has golden corrugated cover. The cover is wider on one side and then it becomes narrower.

According to T. Kaukhchishvili, the silver corrugated part of the roof ends with high-relief images. These images are decorated with special Greek inscriptions (see appendix 44 and 45):[792]

ΜΕΝΑΝ ΟΜΗΡΟϹ ΔΗΜΟϹΘΕΝΕϹ.

The inscription is read and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

Μένανδρος Ὅμηρος Δημοσθένης – " Menander, Homer, Demosthenes".[793] She pointed out that these names designate the following persons: Menander – famous Hellenistic Age comedy writer, Homer – the founder of Greek poetry, Demosthenes – the famous rhetorician of antiquity.[794]

Two-line saddled inscription is on the top of the box. Transcription is as follows:

ΒΑϹΙΛΕΩϹΟΥϹΤΑΜΟΥ

ΤΟΥΚΑΙΕΥΓΕΝΙΟΥ

The inscription is read and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

Βασιλέως Οὐστάμου|| τοῦ καὶ Εὐγενίου – "Of the King Ustamos and of Eugenios too".[795]

The scholar thought that the box belonged to King Ustamos as well as to Eugenios who was supposedly his secretary or a scribe.[796] She also pointed out that the name Οὐστάμος is not known from Greek prosopography, there is only one name Οὔστανος known from the inscriptions of Northern Black Sea region.[797]

There is an opinion that King Ustamos and Eugenios are one and the same

[792] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 367 (in Georg.)
[793] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)
[794] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)
[795] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)
[796] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)
[797] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)

person. According to Magda Mchedlidze, the name Evgenios is the second name of King Ustamos, and the king may have named himself in honor of his own teacher. According to the researcher, his teacher may have been the father of Themistios, the famous graduate of Phasis Academy – Eugenios.[798] And the inscription should be read as follows:
"of King Ustamos, who is also Eugenios" (//of the same Eugenios)".[799]

Another plate was discovered on the other side of the pen-case, which has three lines and there are 3 figures of muses in each line, 9 in total. Muses are depicted on it. There is an inscription given on the plate:

Upper line: ΚΛΙΩ (Κλειώ) – Klio (muse of History)
ΕΥΤΕΡΠΗ (Εὐτέρπη) – Euterpe (muse of lyrical poetry)
ΘΑΛΙΑ (Θάλεια) – Thalia (muse of comedy)

middle line: ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ (Μελπομένη) – Melpomene (muse of tragedy)
ΤΕΡΨΙΧΟΡΗ (Τερπψιχόρη) – Terpsichore (muse of dancing)[800]
ΕΡΑΤΩ (Ἐρατώ) – Erato (muse of erotic poetry)

lower line: ΠΟΛΥΜΝΙΑ (Πολυυμνία or Πολυμνία) – Polyhymnia (muse of hymns and sacred poetry)
ΟΥΡΑΝΙΑ (Οὐράνια) – Urania (muse of astronomy)
ΚΑΛΛΙΟΠΗ (Καλλιόπη) – Calliope (muse of epic poetry).[801]

Such sequence of the muses follows the title of Herod's books. As it is known, Alexandrian philologists were the one who invented the names of the muses. They established the sequence of the muses while before other sequence was popular, for example, Calliope was in the first place. [802]

According to the database of Greek inscription, there is only one inscrip-

[798] Nino Lortkipanidze hypothesized the identification of Eugenios from this inscription and Themistios's father, Eugenios (opinion presented at the conference dedicated to Tinatin Giorgobiani's 80th anniversary)
[799] M. Mchedlidze. "Temple of the Muses" in the edge of Pontus and the issue of Hellenic Paideia in Georgia in the 3rd-4th centuries (on manuscript copyright)
[800] This is an Ionian form; Attic form is Τερπψιχόρα
[801] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)
[802] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)

tion found in Carya (Asia Minor) [803] which has the name of all muses. Sequence of the muses here is also the same. In other inscriptions muses either are not mentioned altogether or the inscriptions were preserved fragmentarily and we do not know whether all of them were mentioned or not.

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline, iotacism in several words Κλειώ || Κλιώ; Θάλεια ||Θαλία, also ligatures (NH- in words: Δημοσθένης, Μελπομένη), Ionian form Τερπψιχόρη instead of Attic Τερπψιχόρα and in general she dated it back to 2nd-3rd cc. AD. [804] She also used material from other inscriptions, specifically, Georgian material,[805] Olbian inscriptions, Chersonesus inscriptions and Greek epigraphic materials in general. She also mentioned lapidary inscriptions from Mtskheta, dated back to 2nd-3rd cc. AD.[806]

[803] Ch. Roueché. Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Period. A Study Based on Inscriptions from the Current Excavations at Aphrodisias in Caria. «Journal of Roman Studies Monographs», 6. London. 1993. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/264893?hs=75-82 last access: 29.01.2022

[804] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.)

[805] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 see inscriptions: N198, 233, 235, 242, 261. (in Georg.)

[806] **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 368 (in Georg.); **Kaukhchishvili.** Artefacts with Greek Inscriptions from Mtskheta. Ochkhari. 2002, p. 410-412 (in Georg.); **T. Kauchtsschischwili.** Neuendeckte Gegenstände mit griechischen inschriften aus Mzcheta, Phasis. 5-6. 2003, pp. 134-140

Bakur's Inscription on a Carnelian Gem from Zhinvali

Zhinvali expedition discovered a stone ring with carnelian gem in 1974. A shepherd and a goat is depicted on a ring (see appendix 46). According to Vinogradov, this is a scene of goat milking.[807] Sizes of the gem are 2X1.5 cm. It has an inscription in upper part.

BAKOYPA |M| NA...

T. Kaukhchishvili[808] reconstructed and translated the inscription as follows:

Βακύρ, ἀμνά[ς]. "Bakur, the sheep"

Vinogradov suggested alternative reading and content: Βακύρ Ἀ[.?]λανας or Ἀ[.?]λαναγ. The suffix in the latter ("ag") is explained as of ossetian origin. Thus he reads the content as follows: Bakur of Alania. [809] Although, epigraphic material, also other types of sources do not reveal connection of any Bakur with the Alans, and this reading is quite frivolous and not supported with any evidence.

Iranian name "Bakur" is quite spread in Georgia. Marg. Lordkipanidze thinks, that this artefact was produced locally and a sheep and Bakur himself is depicted on it (however, T. Kaukhchishvili noted, that the animal looks like more as a goat.[810]

As for the chronology, the T. Kaukhchishvili based her identification on letter outline (the angles of the letter are deeply incised, -υ does nor have a foot, while μ has quite widely opened foots) and suggested the first centuries as a proper date.[811] M. Lordkipanidze gave more precise date of an artefact – 2nd-3rd cc. A.D.[812]

---

[807] A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, p. 58, 64 (in Georgian and Russian Parallel texts)

[808] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, pp. 262-263 (in Georg.)

[809] A. I. Vinogradov. The Cup of King Bakur – a New Source for the Early History of Caucasus. Interdisciplinary Archaeology. II. Tbilisi. 2013, p. 63 (in Georgian and Russian Parallel texts)

[810] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 263 (in Georg.)

[811] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[812] M. Lordkipanidze offered her opinion to T. Kaukhchishvili and she indicated it in a scholio, but Lordkipanidze never published it. see: T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

Kavtiskhevi Inscription

In summer 2006, architecturist-restaurator Revaz Tskhadadze found a limestone at Kataula, near the church in Kavtiskhevi, Kaspi municipality. He brought it to Shalva Amiranashvili Georgian Art Museum. The limestone has a Greek inscription (see appendix 47). Thickness of the stone is 4-5 cm., width – 40 cm., height – 38 cm. Upper and right edges of the stone is almost completely damaged. Lower edge is evidently broken and the surface with inscription is damaged however it is more or less possible to read it out.

The letters seem to be diligently written0 between two lines, drawn in advance. Height of the letters is 2.5 cm, width – 1.5 cm. Fragment of different letters are preserved from the first five lines and it was almost impossible to reconstruct them. The inscription is as follows:

1. ΕΝΙ
2. ΕΓΙ
3. ΑΠΙ (?)
4. ΑΠΩ
5. = ΙΑΜΗ
6. ΚΑΙΕСΤΗС
7. ΜΝΗΜΟСΥ
8. ΜΟΥΚΑΒΑСΕΠΙΒΑΚ
9. ΝΟΜΙΖΗΕΤΕΒΗΤΙΝ
10. ΕΑΝΤΙССΑΛΕΓΙΤΑ

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated the text as follows:

καί ἐστησ[ε] μνημόσυ[νον] μοῦ Κάθας ἐπὶ θάκ[ω] νομίζεται(?)[813] θητι[κός] ἐάν τὶς σαλεύετα[ι]ι...

"Cathas erected this in memory of me, placed it on the bench as usual and all of this was done by a worker, whom we paid a salary (or: is paying), and if someone is hesitant (from the witnesses), (he/she should not be displeased or he should have the wish to honor him/her).

As for the first five lines, T. Kaukhchishvili made a guess based on other inscriptions and implied that the beginning of the inscription should be ἀγαθῄ τύχῃ ("with good wishes", or "have a good luck").[814]

[813] οrνομίζη ἐτεόν – "Truly I recognize it so" which is quite common, as T. Kaukhchishvili studied. T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 378, scholio 84. (in Georg.)

[814] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 378 (in Georg.)

If this reading is correct, it means that Cathas erected the monument, placed the depiction on it and asks the passer-by to honor him. It seems, if was written on a burial stone and the effigy was placed on it.

As for the name Κάθας, as T. Kaukhchishvili pointed out it is not attested in Georgian onomastics. L. Zgusta mentions Κάθαις Παρνούγου (№659) from the inscriptions of Olbia, and specialists believe that the name is Iranian-Ossetian. If we take into consideration the fact that "θ" and "τ" are used interchangeable, we can also mention some other names from Bosporus inscriptions: Κάτταις, Κατίων (2nd c. A.D.) and Κάτοκας (3rd c. A.D.). Specialists think that their etymology is a mix of Iranian and Ossetian influence.[815]

T. Kaukhchishvili indicated that this name which definitely does not seem Greek or Roman, may have a parallel form in Georgian world, namely, Aghatias has one information about the river in Colchis Καθαρός, also we have an inscription form Kavtiskhevi itself, which mentions geographic name "Kataula" (Beri-Kata).[816] The full chronology of this geographic name is unknown, but it is known from 8th century Georgian capital letters inscription, which is on the building.[817]

Iotacism which appeared in Greek on the verge of eras should be taken into consideration. There are two such cases in the inscription: νομίζῃ= νομίζει (η and ει are pronounce as ι for this time) and σαλεύεται (=σαλεύειτα[ι] in the last line. Here also we have the same case ει dyphthong i=has become ι in word σαλεύειται. Other norms of Ancient Greek are followed.[818] Also, Quadrangular B and O which is systematically used in Kavtistkhevi inscription is quite rare but still a fact in inscription found on the South coast of the Black Sea.[819] Those inscriptions are usually dated back to the 2nd-3rd cc. A.D. however some other examples from Cyprus and Italy belong to the 4th-5th cc. A.D. [820] Based on all this evidence, T. Kaukhchishvili dated the inscription back to the 2nd-3rd cc. A.D.[821]

[815] L. Zgusta, Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste:Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved, 1955

[816] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 378, scholio 83 (in Georg.)

[817] N. Shoshiashvili. Corpus of Georgian Inscriptions. I. Lapidary Inscriptions. Tbilisi, Metsniereba Press. 1980, p. 39, 118-123

[818] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 378 (in Georg.)

[819] Studia Pontica III, publiées par Anderson, Cumont, Gregoire, Bruxelles, 1910, ##19 d, 64, 146 a, 259 a.

[820] M. Guarducci. Epigrafia Greca. IV. Roma. Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato. 1978, ##122, 123, 155

[821] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 378 (in Georg.)

Inscription of Preiscus from Dzalisa

There are different images with Greek inscriptions among the ruins of buildings discovered in Dzalisa village in 1973-1976. The images are on the floor covered with Triclinium mosaic. One of them is situated in the central part of the floor in four-angled frame and has a two-line capital letters inscription with the following content (see appendix 48):

ΜΝΗϹΘΠΡΕΙϹΚΟϹ
ΟΤΑΥΤΑΠΟΙΗϹΑϹ

T. Kaukhchishvili's version of the reconstruction, reading and translation is as follows:[822]

μνήθσθη (or μνησθῇ) Πρεῖσκος ὁ ταῦτα ποιήσας

Let Preiscus, the one who built this, be remembered.

T. Kaukhchishvili pointed out that the identity of this Preiscus is unclear, however since the commemorative inscription is performed deliberately in central place she thinks that he might be the one who funded the construction, or who took an initiative to do the mosaic or may be even the owner of the palace.[823]

We tend to believe that Preiscus could be a person whose idea was to do the mosaic rather than the one who funded. The owner of the palace might be a Roman since the building is of very Roman style (especially with thermes) or a local noble imitating Roman fashion. The latter seems to be more convincing since the inscription is not in Latin but in Greek which became a local tradition for this point.

As for the ethnic identity of Preiscus, it is difficult to claim who he was. Name or a nickname "Preiscus" could belong to the Greek or to the Roman. Roman examples are: Lucius Tarquinius Priscus, Titus Julius Priscus, Gaius Julius Priscus, Marcus Statius Priscus, Priscus Attalus etc.

The name Priscus is mentioned in about 200 inscriptions. One of them is interesting for us – the one mentioned in the inscription erected in honour of Tiberius Claudius Priscus – in the inscription found in Ephesus. He

[822] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 214-215 (in Georg.)
[823]. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 215 (in Georg.)

is mentioned as a tribune of Legio X Fratensis and an eparch of the first cohort: "Dionysus, son of Artemidorus, also similar to Dionysus" is mentioned among the authors of the inscription.[824] This inscription is interesting because Legio X was very active in the orient in general, for example they participated in Corbulo's campaign against the Parthians.[825] In 70 AD this legion alongside with legio V Macedonica, Legio XII Fulminata and Legio XV Appolinaris participated in crushing the Judean rebellion.[826] This legion is almost always in the East after these events and we do know they were definitely here in the age of Caracalla and Heliogabalus.[827] However, despite the connection between Legio X with two legions partially located in Western Georgia, namely, Fulminata and Appolinaris, and also despite the fact that legio X was mostly in the East, connection between these two Priscus is quite loose.

We also believe that Publicius Agrippa of Armazi bilingual inscription had connection with Legio X Fretensis. Iberians with his leadership were fighting alongside with Romans. Priscus from Ephesus inscription is a tribune of this legion. Also, it is interesting that Dzalisa is believed to be the residence of an Iberian *spaspet* (commander-in-chief), however withouth additional argumentation connection between these two inscriptions is still loose, although this small connection should not be left without comments.

---

[824] Ephesos 1300, D. F. McCabe. Ephesos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Die Inschriften von Ephesos. 8 vols. in 9 parts, with a Supplement. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 11,1-17,4. Bonn 1979-1984. — Vol. Ia, nos. 1-47, ed. Hermann Wankel (1979); vol. II, nos. 101-599, eds. Christoph Börker and Reinhold Merkelbach (1980); vol. III, nos. 600-1000, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach (1980); vol. IV, nos. 1001-1445, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach (1980); vol. V, nos. 1446-2000, eds. Christoph Börker and Reinhold Merkelbach (1980); vol. VI, nos. 2001-2958, eds. Reinhold Merkelbach and Johannes Nollé (1980); vol. VII,1, nos. 3001-3500, and VII,2, nos. 3501-5115, eds. Recep Meriç, Reinhold Merkelbach, Johannes Nollé and Sencer Şahin (1981), with (VII,1) Reinhold Merkelbach and Johannes Nollé, Addenda et corrigenda zu den Inschriften von Ephesos I-VII,1 (IK 11,1-17,1) (1981); vol. VIII,1-2, Indices, eds. Helmut Engelmann and Johannes Nollé (1984). Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/249023?hs=305-315 last access: 26.01.2022

[825] D. L. Wasson. "Legio X Fretensis." World History Encyclopedia. Online available at: https://www.worldhistory.org/Legio_X_Fretensis/ last access: 16.02.2022

[826] D. L. Wasson. "Legions of Judea." World History Encyclopedia. Online available at: https://www.worldhistory.org/article/1943/legions-of-judea/ last access: 16.02.2022

[827] Edward Dabrowa. Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I-III c. A.D.) Stuttgart: Franz Steiner, 1993, p. 18

Inscriptions from Dzalisa (also inscriptions of Dionysus and Ariadne and, also of Laida and Preiscus) are written in very good Greek. According to paleographic signs (round C, E, Θ. O, A with broken tip, marked out corners) it was dated back to the first centuries[828]. Art historians dated the mosaic back to the 3rd century AD,[829] therefore, the inscriptions of Dzalisa should be dated back to the same time period, as T. Kaukhchishvili pointed out.[830]

[828] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 214-215 (in Georg.)

[829] **M. Mizandari.** Dionysian Theme in the Art of ZAncient Iberia. Summary of dissertation. Tbilisi. 1988 (in Russian); **M. D. Odisheli.** Late Antique and Early Christian Mosaic of Georgia. Summary of dissertation. Tbilisi. 1988 (in Russian)

[830] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 214-215 (in Georg.)

Inscription from Dzalisa mentioning Dionysus and Ariadne

There are different images with Greek inscriptions among the ruins of buildings discovered in Dzalisa village in 1973-1976. The images are on the floor covered with Triclinium mosaic as mentioned above.

Some inscriptions are with images. They are usually scattered around the commemorative inscription (see Inscription of Preiscus from Dzalisa). The transcription is as follows (see appendix 49):

ΔΙΟΝΥC'ΟC

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΑΓ...ΧΑΡΙC

T. Kaukhchishvili read and translated it as follows:

Διόνυσος

Ἀριάδνη

Ἀγ[λαία] Χάρις

Dionysus, Ariadne, Aglaea the Charite.[831]

The scholar assumed that not only Aglaia Charite who is a companion of Dionysus, other charites of Dionysus – Euphrosyne and Thalia were also depicted here, however their images with inscriptions got lost. There are no signs of other images with inscriptions – the rest of Dionysus company – pans, maenads were supposed to be also depicted but they are not.[832]

Inscriptions from Dzalisa (see below inscriptions of Dionysus and Ariadne and, also of Laida and Preiscus) are written in very good Greek and they are dated back to the 3rd c. AD. [833] Art historians dated the mosaic back to the 3rd century AD also.[834]

The mosaic which shows the feast of Dionysus and Ariadne fully corresponds the purpose of the triclinium. It is interesting that intaglio with amethyst with an effigy of Ariadne's bust is found in Tsilkani, near Dzalisa, also terracotta figures of Dionysus and Ariadne are discovered in Sarkineti and we also have relief silver mirror depicting the scene of Dionysus waking up Ari-

[831] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 214-215 (in Georg.)
[832] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 215 (in Georg.)
[833] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 214-215 (in Georg.)
[834] **M. Mizandari**. Dionysian Theme in the Art of ZAncient Iberia. Summary of dissertation. Tbilisi. 1988 (in Russian); **M. D. Odisheli.** Late Antique and Early Christian Mosaic of Georgia. Summary of dissertation. Tbilisi. 1988 (in Russian)

adne etc.[835] All of these evidences suggest the popularity of the mythological motives of Dionysus and Ariadne in the region.

In our opinion, this is another evidence to argue that the owner of the house is a local noble, who wished to depict locally popular myth on the triclinium floor of his own dwelling house. I. Tsitsishvili pointed out, that

> "Despite general style faces are quite expressive and at some point, individualistic. Mosaic is very stylish and argues for professionalism of the master. Comparison of Dzalisa mosaic with numerous monuments of these period assures that it belongs to eastern part of the Roman empire, namely to Antioch school. Mosaic is performed in the first quarter of the third century. As for the master he seems to be the foreigner who lived in Georgia or a Georgian who received the knowledge in Antioch."[836]

Since the inscription is performed with very good Greek it seems it was done by a foreign master and this outlines the status and wealth of the owner of the house. He built the house in a Roman architectural style while he decided to order the resurfacing of the floor to a Greek master. Inscription was performed in Greek which did not go against the local traditions and simultaneously revealed ethnic identity of the master.

Dionysus is mentioned in about 260 Greek inscriptions, almost in all cases this is the name of the god Dionysus. Some inscriptions have no precise context and therefore it might be the name of a person. The name of Ariadne is in fewer inscriptions, only in 20. Dzalisa inscription is one out of two which mention Dionysus and Ariadne together. The other one is on a vase made in Attica (SEG 42:74,A).[837]

[835] I. Tsitsishvili. Art of Early Class Age Society. in: History of Georgian Art. Tbilisi., Society of History and Monument Protection Press. 1995, pp. 18-23

[836] I. Tsitsishvili. Art of Early Class Age Society. in: History of Georgian Art. Tbilisi., Society of History and Monument Protection Press. 1995, p. 23

[837] Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/229659?hs=32-43 last access: 21.01.2021

Inscription from Dzalisa Mentioning Layda and Preiscus

There are fragments of two-line capital letters Greek inscription on a mosaic floor of tepidarium, in a Roman thermae, in one of the buildings in Dzalisa city found in 1973-1976. Lines of the frames are preserved on the upper and lower part of it. T. Kaukhchishvili pointed out that the letter outline is the same as in other Dzalisa inscriptions (see: Inscription of Preiscus from Dzalisa, Inscription from Dzalisa mentioning Dionysus and Ariadne) although here we have higher and narrower letters and the corners are also better outlined.[838] The transcription is as follows:

a. Θ...Φ

...

b. ΛΑΙΔΑΤ.

ΠΡΕΙC

c. NK.ΠΙΝ

T. Kaukhchishvili suggested that two proper names Λαίδας (Λαίδατ[ος]) – Laidas and Πρεῖσκος Preiscus, which is also mentioned in another inscription here can be reconstructed here. She believed that here we have the list of persons, who completed come construction works.[839]

Dzalisa Inscriptions as mentioned above, should be dated back to 3rd c. AD.[840]

The name of Preiscus can be either Greek or Roman while the second name is definitely Greek and the persons mentioned here should be the Greek. Preiscus could be the one who paid for construction, who wanted to do the mosaic or even he may be the owner of the palace,[841] although two persons indicated in parallel in the same inscription should indicate on their similar status. There is a less propability that two persons can be sponsors or owners

[838] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 215 (in Georg.)

[839] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 215 (in Georg.)

[840] **T. Kaukhchishvili.** Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. Vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 215 (in Georg.); **M. Mizandari.** Dionysian theme in the Art of Ancient Iberia. Summary of dissertation. Tbilisi. 1988 (in Russian); **M. D. Odisheli.** Late Antique and Early Christian Mosaic of Georgia. Summary of dissertation. Tbilisi. 1988 (in Russian)

[841] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 215 (in Georg.)

of the palace, more possible is that they are the artisans. Inscriptions is written in very good Greek which may argue that they are Greeks.

In the last part of the inscription T. Kaukhchishvili reconstructed the combination of letters ΠΙΝ however she did not suggest possible reading. There are many inscriptions with such combination of letters, but mostly it is part of the word "πίναξ". If this is not a noun, mostly it is part of the verb "ἐπινευσω". Most probable is that we have proper names here, therefore, we should search for names with such combination of letters in this case. Such names are many in Greek prosopography, most widespread examples are the following: Ἐλπινίκη, Σπίνθος/Σπινθέρ/ Σπίνθαρος/ Σπινθέρας, Πίνδαρος, Πίνος, Ἐπίνικος, less spread names are: Ὀπινᾶς, Κρισπίνου, Ἀγριππίνου, Παπίνιον. Quite frequently these names appear with a proper name Dionysus however since Dionysus from Dzalisa inscription is definitely the name of a god, comparison of inscriptions with names with word combination "πιν" and Dionysus together to Dzalisa inscriptions cannot allow us to go further.

Inscription of Zevakhes on a Gem

A Golden ring found in Armazi in 1940 is kept in Georgian National Museum (N A40/II 19). It was found in women's burial. The ring has an open weave arc and a stone (sizes 11X9 mm.). A profile of a man with earrings is depicted on a gem, and three letters are on the image (see appendix 50):

ZYX (or K)

T. Kaukhchisvhili reconstructed and translated the text as follows:

Z[ε]υ[ά]χ[ης] Zevakhes.[842]

If this interpretation is right we can see the same name attested in several other inscriptions mentioning Zevakhes, but in this case it is written without vowels[843]. This is common for Semitic languages, however this not unusual for the region. We have one example of writing one word with and without vowels from Western Georgia, namely the stamps of Dioscurias were written with and without vowels. [844]

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline, also grave goods and overall archaeological context and suggested Roman era, and specifically the end of the 3rd century AD as a proper chronology.[845]

The inscription was published by S. Kaukhchishvili,[846] T. Kaukhchishvili[847] and M. Lordkipanidze.[848]

---

[842] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

[843] The three forms of one name Zevakhes (Ζηουαχης, Ζευαχης, Ζεουαχης) is interesting to trace some peculiarities of the development of Greek language

[844] N. Phiphia. Hellenic Experiment in Western Georgia (Greek Colonies - Genesis, History). Tbilisi, Meridiani Press. 2014, p. 19 (in Georg.)

[845] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

[846] S. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Found in Armazi. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. II. N 1-2. 1941, pp 169-170 (in Georg.)

[847] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 260-263 (in Georg.)

[848] M. Lordkipanidze. Catalogue of Gems in Georgian National Museum. vol. II. Glyptic Monuments Found in Armaziskhevi and Bagineti. II. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1958

Plato's Insciption

A golden ring with prasiolite stone found in the so-called Bertsuma burial in 1940 is kept in Georgian National Museum (NA40/III12). A man's profile, namely, Alexander of Macedon is depicted on the stone and there is also a negative Greek inscription with capital letters (see appendix 51). Letters are thin and deeply incised. The inscription itself occupies very narrow line at the bottom.

ΠΛΑΤΩΝ

Πλάτων

Plato

The sizes of the intaglio are 15X12 mm.

Plato is considered to be a Greek master working in Georgia.[849] Effigy of Alexander on a ring is very interesting.

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline (A with broken middle line, ω with high middle line) and set first centuries as a date of the artefact[850]. M. Lordkipanidze paid attention to stylistic peculiarities and gave more precise date – 3rd century AD. [851]

The inscription was published by T. Kaukhchishvili.[852]

[849] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)
[850] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)
[851] M. Lordkipanidze. Corpus of Glyptic Artefacts from Ancient Georgia. Tbilisi. 1969, p. 54, 128. (in Georg.)
[852] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi. Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951. pp. 263-264

Inscription of a "Beautiful Woman" from Mtskheta

In 1977, the iron ring with a carnelian stone was found among the grave goods during the excavations of 1st-3rd cc. AD burials in Mogvtakari, Mtskheta. Positive two-line inscription is on the whole surface of the stone.[853] The content of the inscription is as follows:

ΚΥΡΙΑ

ΚΑΛΗ

T. Kaukhchishvili reconstructed and translated the text as follows:

Κυρία καλή "beautiful Kuria" or "a beautiful woman".[854]

T. Surguladze and A. Sikharulidze suggested several versions of translation: "great queen", "beautiful woman" "a women named Kale"[855]

T. Kaukhchishvili pointed out that letter outline (cornered letters, elongated horizontal strokes at the end of the lines), overall style and content (Κυρία καλή; Αἰλία καλή), analogous gems found in different geographical regions, dates the inscription back to the first centuries.[856]

Name Κυρία is found in 44 inscriptions overall based on the database of Greek inscriptions. Half of them (22 inscriptions) are found in Asia Minor, the rest are scattered everywhere in the Mediterranean world. The word καλή (attested in 70 inscriptions) is used exactly in the same context, some name usually precedes the word. Therefore, T. Kaukhchishvili's reading "Beautiful Kuria" seems trustworthy.

---

853 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

854 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

855 T. Surguladze, A. Sikharulidze. Κυρία καλή from Mogvtakari, Mtskheta. Bulletin of Academy of Sciences. 89. N 2. 1978, p. 501

856 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 261 (in Georg.)

Ateka's Inscription from Mtskheta Necropolis

A golden ring with amethyst stone was found among grave goods in a woman's rich burial in Samtavro cemetery, Mtskheta. The burial is dated back to the 3rd c. AD. Woman's figure in profile, centered, is depicted on a ring (see appendix 52). T. Kaukhchishvili suggested that this is goddess Hygia[857]. The image has the following one-line negative Greek inscription on both sides:[858]

ΑΘΗΚΑΜΑ

ΥΓΕΙΑΝ

T. Kaukhchishvili[859] reconstructed the inscription as follows:

Ἄθηκα μὰ Ὑγείαν

She suggested two versions of translation and therefore, two interpretations:

I version: "Ateka, I beseech you, Hygia". In this case the owner of the ring Ateka (?) beseeches Hygia (the goddess of health, daughter of Asclepius to give her health, however the proper name Ateka is not attested in any prosopography).

II version: the owner of the ring (unknown name) implores this ring to Hygia (ἄθηκα, τά may mean coral, however the stone is amethyst), i. e. implores with this stone and asks Hygia about health. [860]

She also pointed out that such formula of an oath is characteristic to the middle and new Greek.[861] According to her, the stone is oval, and sizes are 1.7X1.2 cm. The inscription is performed with thin, clear letter, and the endings of the letter have incised dots. Θ and E are round, other letter more cornered. α has descending middle line while μ has rectilinear, slightly opened endings. The letter outline gave her an idea to date it back to the first centuries, mostly 3rd c. AD.[862]

[857] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[858] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[859] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[860] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[861] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[862] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

It is very interesting that the Greeks and Romans among other considered amethyst as having important traits, namely, that it could be used as an antidote against poison, which is clearly vivid in its name (a-methystos means "not poisonous"). Therefore, it was frequently used as an amulet. [863]

Also, we should note that name Ateka is not attested in any Greek inscription. However, this is not the first such case. Therefore, in our opinion, it is possible that we have a unique proper name on this ring.

Since this is a golden ring and the inscription is negative, it should be a sealing ring.

[863] Chr. A. Faraone. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times. University of Pensylvania Press. Philadelphia. 2018, p. 337

Matrona and Kabrias' Inscription from Zghuderi

In 1964 a golden ring with a carnelian stone (sizes 19X15mm.) was found in Zghuderi. It is kept in Georgian National Museum (№1187). Two profiles, one female and one male, looking at each other is depicted on it. Greek inscription is below their image (see appendix 53):

ΜΑΤΡΩΝΑ below woman

ΚΑΒΡΙΑC below man

T. Kaukhchishvili read and translated the inscription as follows:

Ματρώνα – "Matrona"

Καβρίας – "Kabrias"

She thinks that these are the names of the depicted persons.[864]

The name "Matrona" ("a lady, married woman") is Roman, while the name Καβρίας seems to be the parallel form Χαβρίας which is a well-known Greek name (change of X/K is quite frequent case). This is the only case such names are mentioned in inscriptions in Georgia. The artefact is considered to be created either in some province of Rome, may be in Asia Minor or in Ancient Iberia.[865]

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline (angles of the letters K, Λ, I are quite incised, σ is round, ω has three lines with similar height) and suggested first centuries AD. Name "Matrona" also suggests Roman age as a proper chronology, stylistic analysis of the artefact specifies second half of 3rd century as more precise date.[866]

We should also point out that the name Καβρίας is not mentioned in any of the Greek inscriptions and it should be considered as romanized or local variant of the Greek name Χαβρίας.

K. Javakhishvili and G. Nemsadze pointed out that the depiction of couple's portraits was widespread in the 1st-3rd cc. AD. Not only the emperors, but

[864] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 263 (in Georg.)

[865] K. Javakhishvili. G. Nemsadze. Glyptic Monuments of Zghuderi Burial. Bulletin of Georgian National Museum. XXXVI-B. 1982, p. 143 (in Georg.)

[866] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 263 (in Georg.)

common people also ordered such work to artisans.[867] The woman on the gem has almost the same hair-style which became popular after Julia Domna (died in 217), wife of Septimius Severus, introduced it, while hair-style of the man looks like that of emperor Galienus (253-268 A.D.), therefore the gem should be dated back to the 50s-60s of the 3rd c. AD.[868]

[867] K. Javakhishvili. G. Nemsadze. Glyptic Monuments of Zghuderi Burial. Bulletin of Georgian National Museum. XXXVI-B. 1982, p. 143 (in Georg.)
[868] K. Javakhishvili. G. Nemsadze. Glyptic Monuments of Zghuderi Burial. Bulletin of Georgian National Museum. XXXVI-B. 1982, p. 143 (in Georg.)

Geminos/Gemnios’ Inscription from Zghuderi

A golden ring was found in Zghuderi in 1964. The ring is now kept in Georgian National Museum ((№1189). According to T. Kaukhchishvili’s description, the ring has opaque black glass stone. Sizes of the stone is 21X15 mm. Profile of a man is depicted on it (see appendix 54). Also, two-line Greek inscription is behind his neck and right shoulder. It is incised slightly and with very small letters. Part of the letters are blunt on the edges which might be caused by placing the gem inside the ring. [869]

ΓΕΜ

ΟΥ

Inscription is reconstructed and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

Γεμ[ίν]ου or Γεμ[νί]ου “of Geminios” or “of Gemnios”.[870]

Another version of her reading also exists. K. Javakhishvili and G. Nemsadze pointed that T. Kaukhchishvili had another idea: name Γέλλιος could be the alternative version,[871] however Kaukhchishvhili indicated that this name was only in Egyptian papyri, however it should be noted that recently updated database of Greek inscriptions provide us with other examples of using such names, especially from Attica.[872] So, this reading is also possible.

T. Kaukhchishvili took into consideration letter outline (Y,E) and dated it

---

[869] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 263 (in Georg.)

[870] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 263 (in Georg.)

[871] K. Javakhishvili. G. Nemsadze. Glyptic Monuments of Zghuderi Burial. Bulletin of Georgian National Museum. XXXVI-B. 1982, p. 147 (in Georg.)

[872] SEG 42:189[1], Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- ; ასევე, IG II² 2233, IG II² 2237, Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690)

back to the first centuries however she pointed out that glyptic analysis suggests the 3rd c. AD.[873]

Scholars think that this is the name of stone breaker, while the artefact itself is a good example of Roman glyptic art.[874]

As for the name Γεμίνος, it is attested in about 40 inscriptions, while the name Γεμνίος is in only one inscription from Asia Minor - Γαΐου Γε-μνίου, γενομενῷ ἀν-δρί· ἕτερος δὲ ὁ πειρά-σας ἐκτείσει τῇ πόλει.[875] If the name on the inscription is nevertheless Γεμνίος it should be pointed out that it is a Roman name unlike Γεμίνος which is a Greek name. Γεμίνος is better attested in Greek inscriptions, however since the artefact is Roman, Roman name is more possible to appear on it.

---

873 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 263 (in Georg.)

874 K. Javakhishvili. G. Nemsadze. Glyptic Monuments of Zghuderi Burial. Bulletin of Georgian National Museum. XXXVI-B. 1982, p. 146-148 (in Georg.)

875 SEG 57:1575, *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/search?patt=%CE%93%CE%B5%CE%BC%CE%BD%CE%AF%CE%BF last access: 21.01.2021

Inscription on a Silver Salver from Zghuderi

Silver artefacts with Greek inscriptions were found in Zghuderi in 1964 during archaeological excavations. Artefacts are kept in Georgian National Museum.

One of the artefacts, namely a fragment of a big silver salver has tight dotted line inscription around:

XAPICAMNI .

T. Kaukhchishvili read and translated the inscription as follows:

[ἐ]χαρισάμην - "I granted/I gave as a gift".[876]

T. Kaukhchishvili assumed that this inscription was that of Bertsuma's salver inscription type, however the names of a grantor and a receiver are lost.[877] A dotted line inscription is on the bottom of the salver, on the inner part where only letter A is clear.[878]

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline, overall style, formula in it and suggested 2nd-3rd cc. AD as a proper date.[879]

According to the database of Greek inscriptions such formula is used in 35 inscriptions, provenance of the majority of them (27 inscriptions) is Asia Minor and it seems, this is a typical formula for gifts.

[876] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[877] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[878] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[879] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

Inscription of Euphrates from Zghuderi

A two-handled silver dish was found in Zghuderi during archaeological excavations in 1964. It is kept in Georgian National Museum. An Aramaic inscription performed with dotted line, circular, is on its foot. Aramaic inscription gives indication to the vessels weight or volume. [880] A Greek name is scratched on it which is read and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

ΕΥΦΡΑΤΗϹ -Εὐφράτης – "Euphrates".[881]

According to T. Kaukhchishvili, this male name is attested only in Egyptian papyri[882], however today, it is possible to check the name in the database of Greek inscriptions. This name can be traced not only in Egyptian papyri but everywhere in the Greek world – it is found in 44 texts in total, half of them (18) come from Asia Minor, while the rest of them come from Attica, central and northern Greece, Thrace, Italy etc. Some regions provide with with 2 or 3 samples of its use.

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline (rounded E, C, specific forms of P) and suggested 1st-3rd cc. A. D. as a proper date.[883]

880 M. Chelidze. Epigraphic Notes: Semitological Researches. V. 1990, p. 73 (in Georg.)

881 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

882 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

883 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

Khed's Inscription from Zghuderi

A silver spoon with oval tip and eight-faceted handle was found in Zghuderi during archaeological expedition in 1964. The spoon is kept in Georgian National Museum. The handle bears two inscriptions: Greek ΧΗΔ – Χηδ, Khed, which is considered to be the proper name – either full or shortened version of it. The names Χαδικίας and Χαδάκης are known from the Northern Black Sea littoral).[884] Aramaic inscription has the same reading "Ked", i.e. it has the same content.[885]

According to T. Kaukhchishvili, the letter outline does not have specific signs, therefore she was unable to date the inscription based on paleographic data, however she pointed out that Analysis of the artefact, parallel use of Greek and Aramaic languages and grave goods suggest the 2nd-3rd cc. AD. as a proper date.[886]

If this is the beginning of the word, as T. Kaukhchishvili noted, two other possible names from Greek prosopography should also be mentioned. One of them (Χηδδοπ) comes from central Greece,[887] while other (Χηδοσβίου – gen. of the word Χηδοσβίος) is from the north shore of the Black Sea, namely from Panticapaeum (modern Kerch).[888]

[884] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[885] M. Chelidze. Epigraphic Notes: Semitological Researches. V. 1990, p. 74

[886] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[887] SEG 42:405, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003, Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/327570?hs=45-49 last access 21.02.2022

[888] CIRB 846, Corpus inscriptionum regni Bosporani, ed. Vasilii Struve. Leningrad-Moscow, Nauka Press. 1965 (in Russian) Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/183577?hs=35-39 last access 21.02.2022

Inscription on a Jasper Stone from Samtavro

Truncated cone form jasper stone, supposedly slipped out from a ring, found in Samtavro in 1939 is kept in glyptic cabinet (№225) of Georgian National Museum. Stone has a two-line negative inscription on a pavilion written in cornered capital letters (see appendix 55).

EYT

YXI

Inscription is translated and reconstructed by T. Kaukhchishvili as follows:

εὐτύχει "Be happy."[889]

M. Maksimova thinks that another translation "be healthy" is also possible.[890]

The inscription represents the wish to the person who bore the ring.[891] Jasper traditionally was used as an amulet in Ancient Greece.[892]

T. Kaukchishvili based her dating on letter outline (angular ε, two forms of υ) and linguistic norms (ει diphthong is written with just ι), also she paid attention to quite widespread formula and suggested first centuries as a precise date.[893]

M. Maksimova mentioned that this artefact was found alongside with the ring with a carnelian gem, also denarius of Domitian was cemented on it, which had the function of a hook. Hadrian's denarius and two silver rings without gems were discovered with them. M. Maksimova dated the artefacts and the inscription back to the 3rd c. AD. [894]

This word is attested in about 100 inscriptions, ancient findspot of half of them is Asia Minor. This word was believed to be used more as a

---

[889] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[890] M. I. Maksimova. Gems from Mstkheta-Samtavro Necropolis. Bulletin of the Museum. XVI B. Tbilisi. 1950, p. 257 (in Russian)

[891] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[892] Chr. A. Faraone. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times. Philadelphia, University of Pensylvania Press. 2018, p. 98, 152

[893] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 262 (in Georg.)

[894] M. I. Maksimova. Gems from Mstkheta-Samtavro Necropolis. Bulletin of the Museum. XVI B. Tbilisi. 1950, p. 257 (in Russian)

farewell rathen than salute, however, based on some papyri R. Mascellari suggested that it was more used to salute a person. [895] Since the artefact was foung in burial and the inscription is negative, it is part of a sealing ring, unfortunately we do not know the material it was in and it is difficult to argue decisively.

[895] R. Mascellari. "Il saluto finale delle petizioni nei papiri di epoca romana: da εὐτύχει a διευτύχει". Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. vol. 64. no. 2. 2018, pp. 294-305

Greek Ligature from Samtavro

A fragment of a bronze ring found in Samtavro is kept in cabinet of glyptic artefacts of Georgian National Museum (№350). There is a Greek ligature on the head of the ring (see appendix 56), which seems to be the name of a person, as T. Kaukhchishvili pointed out, however she did not specify the name.[896]

The ligature has two letters: AA

T. Kaukhchishvili based her dating on the outline of A and general stylistic characteristics and suggested first centuries as a proper date.[897]

A. Zakharov thought that it was a monogram.[898] Monogram may consist of first letters of two names. Such combination of letters could be in inscriptions with magical purpose. Use of A with this purpose is quite common, therefore we are inclined to see the magical, protective function of this bronze ring and therefore, the content is also adequate.

[896] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[897] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[898] A. Zacharow. Gemmen und Siegel des Museums Georgiens. Bulletin of Georgian Museum. 1928. vol. V. Tbilisi. 1930, p. 258

Inscription on a Glass Ring Stone with the Effigy of Victoria from Samtavro

A red glass stone with bronze circle found in Samtavro is kept in the cabinet of glyptic artefacts of Georgian National Museum (№336). Victoria is depicted on one side of the stone (see appendix 57), while on the other side it has Greek three-line inscription:

HX | API | Ϛ I

Inscription was first published by T. Kaukhchishvili. [899] She read and translated the text as follows: [ε]ὐχαρίστει "Be grateful" or "receive the eucharist". [900] I. Pomialovski read the inscription as HXAPIEI but did not give explanation. [901] A. Zakharov suggested other reading (HXAPIΣI) but did not give a commentary. [902]

T. Kaukhchishvili based her dating on linguistic norms (giving στ with Ϛ, use of ι instead of diphthong ει, using η instead of υ, shortening the ευ diphthong, thus receiving ιχαριστι instead of υχαριστι) and suggested 3rd -4th cc. AD as a proper date.[903] The artefact itself was studied by Zakharov and he dated it back to the Roman era in general.[904]

In our opinion, the connection between the inscription and image is secondary and Roman goddess of Victoria gave an allusion of an angel and the inscription was added later, in Christian era, while the artefact itself was created earlier. This was quite common practice in late Antiquity.[905]

[899] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 257-578 (in Georg.)

[900] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[901] I. V. Pomyalovskiy. Collection of Greek and Latin Inscriptions of Caucasus. Saint-Petersburg. Imperial Academy of Sciences Press. 1881, p 69 (in Russian)

[902] A. Zacharow. Gemmen und Siegel des Museums Georgiens: Bulletin of Georgian National Museum. 1928. vol. V. Tbilisi. 1930, p. 258

[903] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[904] A. Zacharow. Gemmen und Siegel des Museums Georgiens: Bulletin of Georgian National Museum. 1928. vol. V. Tbilisi. 1930, p. 258

[905] Chr. Doyle, Declaring Victory, Concealing Defeat? Continuity and Change in Imperial Coinage of the Roman West, c.383–c.408. In book: Shifting Genres in Late AntiquityPublisher: Ashgate (Taylor and Francis). 2015. p. 164

Flavius Dades and Bersouma Pitiaxes' Inscription

In 1940 a silver salver of local production was found in Armaziskhevi. The artefact is now kept in a repository in Georgian National Museum (№A40/III). [906] There is a dotted Greek inscription on a foot of the salver (see appendix 58). It does not make full circle. It is completed with nice handwriting and with rounded letters. Inscription was transliterated, read and translated by T. Kaukhchishvili as follows: [907]

ΕΓΩΒΑCΙΛΕΥCΦΛΔΑΔΗCΕΧΑΡΙCΑΜΗΝ ΒΕΡCΟΥΜΑΠΙΤΙΑΞΗ

ἐγὼ βασιλεὺς Φλ[αύιος] Δάδης ἐχαρισάμεν Βερσουμᾶ πιτιάξῃ

I, King Flavius Dades gave (this salver) as a gift to Bertsouma Pitiaxes.

Pale and negligently written word is under the word ΒΕΡCΟΥΜΑ, specifically, ΜΑΚΕΔΟΝΙ – Μακεδόνι – "to Macedon".

Some scratched signs are in the middle of the foot, which are not Greek. P. Ingorokva believed they represent Georgian letters: B, P and Q, which he suggested to be either "Bertsoum Pitiaxes of Kartli" or "Bertsoum Pitiaxes, son of Kardzam." [908]

Flavius Dades, supposedly a king was a grantor – while the receiver was – Bertsouma Pitiaxes. Macedoni is either Bertsouma's second name or the name of late owner. Second version is more trustworthy, since there was enough space left in circular inscription to put another name with the first one, also ΜΑΚΕΔΟΝΙ is written with different handwriting, especially, Α and Δ.[909]

The inscription is important since historical persons of Iberia are mentioned in it. The King, Dades additionally had the name of Flavius' dynasty, which usually was given to persons respected by Flavius family. [910] D. Braund supposed that the ancestor of Dades received Roman citizenship either from

[906] **Sh. Amiranashvili.** History of Georgian Art. Tbilisi. 1961, p. 82 (in Georg.); **Mtskheta,** Results of Archaeological Excavations. vol. I. Armaziskhevi Archaeological Sites. A. Apakidze, G. Gobejishvili, A. Kalandadze, G. Lomtatidze. Edited by Prof. G. Chubinashvili. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1955, pp. 52-54 (in Georg.)

[907] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 267 (in Georg.)

[908] P. Ingorokva. The Monuments of Georgian Script from Antiquity. Bulletin of Niko Mari Institute of Language, History and Material Culture (ENIMKI). X. Tbilisi. 1941, p. 411-417.

[909] T. Kaukhchishvili's late opinion is that the major inscription and "Macedoni" are not neceesarily of different ages. See: T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions of Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2009, p. 253 (in Georg.)

[910] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

Vespasian, Titus, Domitian or by late Flavians during Constantine's times (in case the burial is of 4th c. AD).[911]

Flavius and Macedoni are Graeco-Roman names, while Bertsouma is Syrian (means "son of grave-digger"), the root "Dades" is quite widespread in Mediterranean world however the etymology is vague (Iranian, Greek ?). [912]

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline - α with broken middle line, round letters ε, σ, ω, μ, β, a specific ξ), sign of abbreviation (ΦΛ), Roman era habit of writing -ιος ending as ις (Μακεδόνι) and suggested first centuries AD as a proper date.[913] Grave goods and coins found alongside the artefact suggest 2nd-3rd cc. AD. D. Strong analysed other silver salvers of the middle of 3rd c. AD[914] while K. Machabeli after thoughout analysis also came to the conclusion that it belongs to 3rd c. AD. [915]

Inscription was published by S. Kaukhchishvili[916] and T. Kaukhchishvili.[917]

---

[911] D. Braund. King Flavius Dades. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 96. 1993, p. 49

[912] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[913] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 268 (in Georg.)

[914] D. E. Strong. Greek and Roman Gold and Silver Plate. London: Methuen. 1966

[915] K. Machebeli. Silver of Ancient Georgia. Tbilisi: Georgian Communist Party Central Committee Press. 1983, p. 105 (in Georg.)

[916] S. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions Found in Armazi. Bulletin of Georgian Academy of Sciences. vol. II. №1-2. 1941, pp. 170-171 (in Georg.)

[917] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 264-266 (in Georg.)

Gaios the Iberian – First Ever Recorded Georgian To Be Baptized (Bronze Plate from Platea)

With the Apostles scattered everywhere, the Christian institutional structures started to work. With the lower classes pouring into, they became very much socialized. With becoming so socialized, Christianity shaped itself as a real danger to the constitutional order. An immediate solution of the problem combined both, administrative measures and mystification. The latter was that of Mithraistic.

Socialistic upstart, but then being put totally under the state-control thus passing the red colour towards recently emerged Christianity, Mithraism was destined to lure proletariat to enter its well-cenzored ranks. Even Mithras' birthday was fixed on the 25th of December to strengthen that confusion between Christianity and Mithraism.[918]

Then Mithraistic evidences from a site also carry a possibility of Christians being well-established right there.

For Lazica at the East Black Sea Coast with St. Andrew moving across Greek and Georgian narrative account and besides – a plenty of Mithraistic artefacts. Mithras as equestrian from Trapezus was worshiped there mostly.[919]

With also St. Andrew's tale but already an apocryphal one, Iberia (East and South Georgia) still possesses somewhat not very clear Mithraistic evidences.[920] More arguments are needed for Early Christian communities being active there.

We have one, perhaps, also sophisticated. Bronze plate from Platea, Central Greece, offers 40 male names, mostly Greek, few Graeco-Roman. The positions are only for some of them and all they are Christian – πρεσβύτερος, ἀναγνώστης (reader of the Holy books)[921]. 11. 2, 7, 8, 16.

2, Διονυσόδωρος πρ(εσβύτερος)

7, Εὐτρόπιος πρεσβ(ύτερος)

8, Φιλοκράτης ἀναγνώ(στης)

16, Φίλων πρεσβ(ύτερος)

918 T. Dundua. Christianity and Mithraism. The Georgian story. Tbilisi, Meridiani Press. 1999

919 G. Dundua. Money Circulation and Economic Relations in Pitius in the 2nd c. B.C.- 4th c. A.D. Great Pitius Tbilisi. 1975, pp. 280-429 (in Georg.)

920 G. Dundua. Money Circulation and Economic Relations in Pitius in the 2nd c. B.C.- 4th c. A.D. Great Pitius Tbilisi. 1975, pp. 280-429 (in Georg.)

921 M. Guarducci. Epigrafia Greca. IV. Epigrafi Sacre Pagane e Christiane. Roma. 1978, pp. 335-336

The plate, now in the National Museum at Athens, is thought to present Early Christian Community of Platea. The date corresponds to the verge of the 2nd-3rd cc.

For two persons we have special ethnic indicators.

11. 4 and 12: Κάιος ὁ Ἴβ(ηρ) and Ἀθηνόδωρος Ἀρμ(ένιος).

So, Gaius the Iberian – was he Iberian born, only then removed from the country, and thus bilingual? Perhaps, not. He bears Latin praenomen, nobody had it in Georgia. Then how had he found his way to Greece; and who was he socially? Too many questions.

Gaius' case is more Graeco-Roman, than Georgian. But he is still "Iberian", not completely assimilated thus claiming for himself to be first ever recorded Georgian as Christian.

The whole country will follow him soon.[922]

[922] T. Dundua. Gaius the Iberian – First Ever Recorded Georgian To Be Baptized. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Institute of Georgian History. Proceedings. II. Tbilisi, Meridiani Press 2011, pp. 424-425

Inscriptions on Iberian Imitations of Roman Aurei

Description – Gold. Weight: e.g. – 2,87 gr., 3,37 gr., 3,44 gr., 3,55 gr. d=18 mm., 19 mm., 20/21mm. (see appendix 59).

Description of Jinvali sample.

Obverse: Draped bust of Valerian, laureate, right, a bit crude in style. Distorted Latin inscription: prototype – IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. Circle of the dots.

Reverse: Schematic effigy of Victoria in biga, left. Distorted Latin inscription: VICTORIA AVGG.

Mint – Unknown.

Date – Second half of the 3rd c. A.D.

Collection – Simon Janashia Museum of Georgia – 14 samples, GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia.) №9151, GF. №№9155-9158, GF. №9336, GF. №9340, GF. №9735, GF. №12179, GF. №12181, GF. №12215, GF. №14592, GF. №14595, GF. №14596.

Influx of the Roman gold coins was reduced in Kartli from the second half of the 3rd c. That was connected with big crisis in the Empire. Weight of the aurei, and also the scales of emission were gradually reduced. Imitations of aurei appeared in Iberia. Imitations of denarii of Augustus were struck also.

Chronology of existence of this phenomenon, according to the burials, specific prototypes and other general moments, must be the second half of the 3rd c. in general.[923]

[923] **G. Dundua, T. Dundua.** Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georgian); **T. Dundua.** Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1993 (in Georgian); **T. Dundua**. Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tbilisi, Meridiani Press. 1997 (in Georg.); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua.** Roman Coins in Georgia. Tbilisi. 2006 (in Georg.); **T. Dundua**, **G. Dundua** *et al*. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part two. Tbilisi, Meridiani Press. 2014 (Georgian and English parallel texts); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georgian); **M. Sherozia.** New Samples of Local (Iberian) Imitations to Roman Aurei. Bulletin ("Moambe") of Georgian National Museum. Series of Social Sciences. №2. (47-B). 2011 (in Georg.); **G. Dundua.** Coinage and Money Circulation in Georgia in Classical Antiquity. Dr. Hab. Thesis. Tbilisi. 1982, p. 247 (in Russian); **K. V. Golenko.** Notes about the Circulation of Roman Coins in South Caucasus. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1971. №4 (in Russian); **K. V. Golenko. D. Kapanadze.** Coins Found in Zghuderi Settlement (Georgian SSR) in 1964-1965. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1968. №1 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, SSSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Coin Findings of Mtskheta Expedition. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1955. №1(in Russian); **D. G. Kapanadze.** Aurei of Armazi Necropolis. *Sovetskaya Arkheologiya (SA)*. 1957. №3 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** About the Duration of Circulation of Augustan denarii and Gotarzes' Drachms in Ancient Iberia. *Sovetskaya Arkheologiya (SA)*. 1962. №4 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** New Findings of Imitations of Roman aurei in Georgia. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1970. №4 (in Russian); **L. N. Kazamanova, V. V. Kropotkin.** Imitations of Roman Aurei of 2nd-3rd cc. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1964. №1 (in Russian); **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua**. Influx of the Roman Coins in Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2005; **T. Dundua.** Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2012; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **T. Dundua, N. Phiphia.** Imitations of the Roman Coins in "Transcaucasian" States. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings. XVII. Tbilisi, Meridiani Press. 2021

Inscriptions on Iberian Imitations of Augustan Denarii

Description – Silver. Weight: e.g. 1,28 gr., 2,23 gr., 2,59 gr., 2,93 gr., 2,97 gr., 3,02 gr., 3,10 gr., 3,12 gr., 3,23 gr., 3,24 gr., 3,25 gr., 3,33 gr., 3,42 gr., 3,51 gr., 3,55 gr. d=17/18-19/20mm. (see appendix 60).

Obverse: Laureate head right/left, crude in style. Distorted Latin inscription around: prototype – CAESAR AVGVSTVS DIVI F. PATER PATRIAE. Circle of the dots.

Reverse: Gaius and Lucius Caesars, standing front, each with a hand resting on a round shield. Spears behind the shields. Simpulum and lituus above the shields. Distorted Latin inscription around: prototype – C. L. CAESARES AVGVSTI F. COS. DESIG. PRINC. IVVENT. Linear circle or circle of the dots.

Mint – Unknown.

Nominal – The weights range e.g. from 1,28 gr. to 3,55 gr.

Date – Second half of the 3rd c.

Collection: Simon Janashia Museum of Georgia – 14 samples, GF. (Fund of Treasury, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia.) №5103, GF. №9446, GF. №2544, QF. (Main Fund of the Georgian Coins, Numismatic Collection, Simon Janashia Museum of Georgia) №54, QF. №1704, QF. №1705, QF. №3372, QF. №3425, QF. №4049, QF. №4050, QF. №4051, QF. №4052, QF. №4053, QF. №4054; Numismatic Fund, History Museum of Armenia, Yerevan – №14362; The Pushkin State Museum of Fine Arts, Moscow – 1 sample.

From the beginning of the 1st c. the Iberian monetary market is dominated by the denarii struck in the name of Augustus in 2 B.C.-4 A.D. at Lugdunum. 206 samples of Augustan coins are found in Mtskheta-Nastakisi, Zghuderi, Ertso, Magraneti, Kushanaant Gora and Jinvali (Eastern Georgia). Silver coins of other Emperors are represented with only several samples. Roman aurei also appeared on Iberian money market.

Denarii of Augustus, issued in a large number, were especially popular in the periphery of the Empire, and among the "Barbarians". Reform of Nero in 64 A.D. contributed to it. Indeed, he debased the coin, which "Barbarians" never accepted. Denarii of Augustus and Tiberius were taken away for them.

Scholars suppose that influx of the coins of Augustus for Iberia came from the Roman Syria.

Denarii of Augustus circulated for a long time on the territory of Iberia. Material from the burials shows the dominant role of the denarii of Augustus in Iberian economy from the beginning of the 1st c. till the midst of the 3rd c.

Shortage of the coins towards the midst of the 3rd c. determined a genesis of imitations of denarii of Augustus. Imitations of aurei also appeared. Only 14 samples of imitations to denarii of Augustus are kept in Simon Janashia Museum of Georgia.

Chronology of existence of this phenomenon, according to the burials, specific prototypes and other general moments, must be the second half of the 3rd c. in general.[924]

---

[924] **G. Dundua.** Rare Roman Coin Found in Georgia. *Dzeglis Megobari*. №3. Tbilisi. 1967 (in Georg.); **G. Dundua.** Rare Imitation to the Roman Denarius Found in Keleti Village. Archaeological Researches in Georgia in 1971. Tbilisi. 1972 (in Georg.); **G. Dundua.** Money Circulation in Iberia in the 1st-4th cc. (General Survey). *Iberia-Kolkheti*. Archaeological Researches of Antique Period of Georgia. Selected Articles. Otar Lordkipanidze 75. Tbilisi. 2005 (in Georg.); **G. Dundua, T. Dundua.** Georgian Numismatics. I. Tbilisi, Artanuji Press. 2006 (in Georgian); **T. Dundua.** Colchis, Iberia and the Kingdom of Pontus According to Numismatic Material. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1993 (in Georg.); **T. Dundua.** Georgia and the West According to Numismatic Material. Vol. I-II. Tbilisi. 1995 (in Georg.); **T. Dundua**. Georgian Ethnocultural Evolution and the West According to Numismatic Material. Tbilisi, Meridiani Press. 1997 (in Georg.); **T. Dundua.** Roman Coins in Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2006 (in Georg.); **T. Dundua**, **G. Dundua** *et al*. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics (http://geonumismatics.tsu.ge) (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Part two. Tbilisi, Meridiani Press. 2014 (Georgian and English parallel texts); **T. Dundua, G. Dundua, N. Javakhishvili, A. Eristavi**. Money in Georgia. Tbilisi, National Bank of Georgia. 2003 (2nd Edition) (Georgian and English parallel texts); **D. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Tbilisi, Tbilisi University Press. 1969 (in Georgian); **G. Dundua.** Coinage and Money Circulation in Georgia in Classical Antiquity. Tbilisi. 1982 (in Russian); **K. V. Golenko.** Notes about the Circulation of Roman Coins in South Caucasus. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1971. №4 (in Russian); **K. V. Golenko. D. Kapanadze.** Coins Found in Zghuderi Settlement (Georgian SSR) in 1964-1965. *Vestnik Drevney Istorii* (VDI). 1968. №1 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** Georgian Numismatics. Moscow, SSSR Academy of Sciences Press. 1955 (in Russian); **D. G. Kapanadze.** About the Duration of Circulation of Augustan denarii and Gotarzes' Drachms in Ancient Iberia. *Sovetskaya Arkheologiya (SA)*. 1962. №4 (in Russian); **T. Dundua.** Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999; **T. Dundua**. Influx of the Roman Coins in Georgia. Tbilisi. 2005; **T. Dundua.** Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2012; **T. Dundua.** Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013; **T. Dundua, G. Dundua.** Catalogue of Georgian Numismatics. Second Edition. Athens. Demetrius Siatras Publisher. 2021; **T. Dundua, N. Phiphia.** Imitations of the Roman Coins in "Transcaucasian" States. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings. XVII. Tbilisi, Meridiani Press. 2021

Shapur I's Ka'ba-ye Zartosht Inscription

In Persepolis (60 km. away from modern Shiraz), on the banks of Araxes river, trilingual inscription was found on the walls of the ruins of major Zoriastrian temple – Ka'ba-ye Zartosht (cube of Zaratushtra). The languages of inscription are: Middle Persian, Parthian, and Greek.

Greek inscription has 70 lines and can be organized thematically. It starts with Shapur's genealogy, then comes the description of vast kingdom (the countries and people of the kingdom are listed) followed by the list of Shapur's wars (three major campaigns are given separately with detailed explanation of how many countries, cities or fortified places he plundered, burned to the ground and conquered, also with the quantity of Roman army etc.). The rest gives us information about his deeds for religion and finally, the list of different kings, rulers and nobles who received power either from Pabag, Ardashir or from him, is given. [925]

The inscription is very important to understand Shapur I's reign and also, Roman history of that times, also for the study of historical geography, linguistic data etc. It is interesting for the scholars of Georgian history also.

The interesting parts for Georgian history are 1. the beginning (lines 2-4) and 2. the ending (lines 59-68).

The first part gives the list of tribes and people who paid tribute to Shapur I. This part of read by T. Kaukhchishvili as follows:

Τοῦ Ἀριανῶν ἔθνους ... καὶ ταῦτα τὰ ἔθνη. Περσίδα, Παρθίαν, Οὐζ[ηṿ]ήν, Ṃησανηνήν, Ἀσσυρίαν, Ἀδιαβηνήν, Ἀραβίαν, Ἀδουρβαδηνήν, Ἀρμενίαν, Ἰβηρίαν, Μαχελονίαν, Ἀλβανίαν [...ἕως ἔṃπ̣ροσθ̣εν] Καπ̣ ὄρους καὶ Ἀλανῶν [πυλῶν], κạὶ ὅλον τὸ Πρεσσουαρ ὄρος, Ṃ[α]δηνήν, Γουργαν, Μαρου, Αρην πάντα τὰ ἀνωτάτω ἔθνη.

and it is translated as follows:

"People of Arian… the following people: Pars, Parthia, Huzestan, Meshan, Asorestan, Adybene, Arabia, Atropatene, Armenia, **Iberia**, Machelonia, Albania, … till Kap(?) mountains and the gates of Alans and the whole Presuar mountain, Media, Hyrcania, Margiane, Arren and all the people living up to these territories." [926]

[925] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 255-256 (in Georg.)

[926] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 256 (in Georg.)

There is also a different reading of this passage:

2. ...τοῦ Ἀριανῶν ἔθνου[**ς δεσπότης εἰμ**]ί. κα[ὶ **κα**]**τ̣**[**έχω**] ἔ̣θ̣ν̣η Περσίδα, Π[αρθίαν], Οὐ[ζη]ν̣ήν, Μ̣[ησαν]ηνήν, Ἀσσυρίαν, Ἀδιαβηνήν, Ἀραβίαν, Ἀδουρβα-
3. δηνήν, Ἀρμενίαν, Ἰβηρίαν, Μαχελονίαν, Ἀλβανίαν, ..c.6..γ̣η̣ν̣ή̣[ν, ἕως ἔ]μ̣π̣[ροσ]θ̣[εν] Κα̣π ὄρους καὶ π̣υ̣[λ]ῶ[ν **Ἀλβαν]ῶν̣** κα̣ὶ ὅλον τὸ Πρεσσουαρ ὄρος, Μ̣[α]δηνήν, Γουργαν, Μαρου,
4. Ῥην καὶ πάντα τὰ ἀνωτάτω ἔθνη.[927]

There are minor differences between T. Kaukhchishvili's translation and interpretation which we will indicate in Bold:

"**I am the despot** of the people of Arian… **and own** the following people: Pars, Parthia, Huzestan, Meshan, Asorestan, Adybene, Arabia, Atropatene, Armenia, Iberia, Machelonia, Albania, … till Kap(?) mountains and the gates of **Albans**[928] and the whole Presuar mountain, Media, Hyrcania, Margiane, Arren and all the people living up to these territories."

The last part of the inscription (lines 59-68) give us the list of persons, who received power from Shapur. They are kings, satraps, *pitiaxes*, *epitropi*, ministers etc. Iberian king Hamazaspos is mentioned among them.

T. Kaukhchishvili read and translated this passage as follows:

59... καὶ τῶν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν ἡμῶν γεγονότων Ἀρταξάρου βασιλέως
60. τῆς Ἀδιαβηνῆς, Ἀρταξάρου βασιλέως τῆς Κιρμανζηνῆς, Δηνακη̣<ς>βασιλίσση̣<ς>Μησωνδαστικιρ.Σαπωρ, Ἀμαζασπου τοῦ βασιλέως τῆς Ἰβηρίας, Οὐαλάσσου τοῦ ἐγ βασιλέων υἱοῦ Παβάκου …
68. ὁμοῦ πρόβατον ἕν, ἄρτου μόδιον ἕνα ἥμισυ, οἴνου πασαιους τέσσαρες.

[927] SEG 20:324, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/321466?hs=12526-12535 last access: 10.02.2022

[928] See below about the difference

59. “Among those, who received power from me are Artaxares,
60. king of Adyabene, artaxares, king of Kyrmazene, Denakes, his queen… Hamazaspos, Iberian king, Valashes, who is the son of Pabag…
68. Equally all one sheep, one and half modios of bread, four vessels of wine.[929]

The first excerpt shows that Armenia, Iberia, Machelonia and Albania were among the countries which paid a tribute to Shapur I. It seems, they became tributary from the times of Shapur I, while the attempts of Ardashir I ended up futile.[930]

Inscription does not say anything about how these states became tributary.

Scholars expressed different viewpoints about “**Machelonia**”. [931] It seems more probable that the Macrones (and the Macrokephaloi), the Macheloni, the Macheroni, the Manrali, Ekrektike, Kegritike, the Kerketi of Graeco-Roman sources are all connected with the root “Egr”, which eventually produced Georgian toponyms “Egrisi”, “Argveti” etc. [932]

T. Kaukhchishvili assumed that it may seem that Machelonia was located near Zigana (modern Gudava, Abkhazia), however the fact that Shapur’s in-

[929] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 259 (in Georg.)

[930] E. Honigman, A. Marieq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Recherches sur les « Res Gestae divi Saporis » (Mémoires de l’Académie royale de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques, t. XL VII, fase. 4), Bruxelles. Palais des Académies. 1953, pp. 68-80

[931] T. Kaukhchishvili overviewd the issue in details: “It is true that Machelonia is mentioned between Iberia and Albania, but it does not necessarily mean that the country was bordering Iberia and Albania. Greek word „Μαχελονίαν“ has an equivalent in Middle Persian version – Sykn, which supposedly was read as Sīgān. Some scholars connected Sykn to Zigana and assumed that Machelonia was on north-western coastal line of the Black Sea, on the territory of modern Abkhazia. Those who think that Machelonia of this inscription is the same kingdom mentioned by Cassius Dio (the king of the Heniochi and the Macheloni), anonymous author and by Arrian (Anchialus, king of Macron-Heniochi), they usually read Sykn-□ as Saka and believe that it means “Scythia”, thus identify Machelonia with Scythia (Scythia in this case has wide understanding and can be located on south-eastern coastal line of the Black Sea). Other scholars connect Sykn with “Sysakan” and “Syunik”. Middle Persian data are very important to establish the meaning of the term “Machelonia” however Greek and Roman sources know this term quite well and if the root “Sykn” is connected with “Machelonia” – it seems this is the only case Machelonia is mentioned in this form. Study of the Middle Persian text would help much in this case and may cause a major revision in the issue” See: T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 258 (in Georg.)

[932] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 258 (in Georg.)

fluence did not spread on such distant north-western part of Georgia is against this identification, [933] while southern part supposedly was. This can be concluded based on Shapur's inscription. Shapur in his inscription mentioned that during his second campaign he took 37 cities. Satala (line 18) is mentioned among the cities taken. The city is also known from Cassius Dio's "History" – in 114 Trajan took Armenian city Arsamosata, then came to Satala and gave gifts to Anchialus, king the Heniochi and the Macheloni. It seems, Satala was close to Anchialus' kingdom.[934] That is why G. Melikishvili assumed that if Shapur took Satala, this should also somehow affect the kingdom of the Macheloni and the Heniochi. [935]

Thus, T. Kaukhchishvili assumed that Machelonia mentioned in Shapur's inscription should be Machelonia mentioned by Cassius Dio and anonymous author of 5th c.[936]

Cassius Dio is the first who mentioned the Macheloni and the Heniochi and as mentioned above, noted that their king was awarded by Trajan (Cassius Dio, 68, 19). It is notable that Trajan had very few allies in his eastern campaign – only two of them seem that definitely supported him – one is Machelonia-Heniochia and the other – Iberia, whose prince died in Nisibis before the assault would start. His death did not go unnoticed – future emperor Hadrian dedicated an epitaph to him (see Epitaph of Amazaspos).

In this specific case we are interested in fact that Machelonia-Heniochia was an ally of Trajan. Supposedly, the kingdom existed even before, since it is mentioned by Arrian as the kingdom of Makron-Heniochi (Arrian, PPE, 10), later by Anonymous in the fifth c. AD (Anonymous, PPE, 8). Arrian also gave us the name of the king – Anchialus. The kingdom does not seem to be a client kingdom of Rome at this time since Arrian mentioned all such kings in his account, paid special attention to inform the emperor who received power either from him or from his predecessor, while he does not say anything about Anchialus. Anchialus kingdom seems to be a sovereign one, perhaps

[933] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 258 (in Georg.)

[934] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 258 (in Georg.)

[935] G. K. Melikishvili. To the History of Ancient Georgia. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1959, pp. 388 (in Russian)

[936] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 258 (in Georg.)

for the support and alliance Trajan received from him. During Hadrian's rule Iberia seems to have changed his political stances under Pharasmanes who acted very independently, while the same can be expected from the king of the Macheloni and the Heniochi. Arrian also made a special reference that the Dzidriti the neighbors of the Macheloni and the Heniochi were the subjects of Pharasmanes (Arr. PPE, 10) implying to the fact that Iberia is an independent political entity – and he also seems to have the same perception of Machelonia-Heniochia.

When this region should have fallen under Parthian influence? First of all, we need to discuss the territory of the Macron-Heniochi kingdom. According to Arrian, these tribes live between the Sanni and the Dzidriti. Anchialus' palace was built near the river Prytanis (modern Firtina, Rize, Turkey[937]) (Arrian, PPE, 7). The Dzidriti were on the territory of modern Adjara – they lived near the river Apsarus (Chorokhi). Romans lost influence in the region when they gave Armenia to Parthians,[938] however they stayed on the coast of the Black Sea. Lucius Verus's Parthian War (161-166) seems to have ended up Parthian influence. The situation has changed after 3rd c. AD and Parthians improved their positions here, especially after Caracalla's successor, Macrinus, when the latter lost the battle at Nisibis to Parthians. [939] However, the coast of the Black Sea stayed in Romans' hands at least before the Sassanians came into power. Roman army was dislocated on Eastern Black Sea coast in the 3rd and even in the 4th c. AD. Substantial amount of 3rd-4th cc. AD roman fractional money is discovered on the territory of Pytius (Bichvina) – such money is usually given to the Roman soldiers as a salary; therefore, this is direct evidence of Roman presence here. [940] It seems roman felt quite confident in the region. Shapur's occupation of Machelonia-Heniochia seems to be a short-term event. Even if Shapur managed to spread his influence on the coasts of Machelonia and Heniochia, this does not seem to be a long-term process. It is also possible that Shapur's inscription implied only on hinterland of the kingdom not the coastal line and therefore, not the whole state.

[937] N. Kechaghmadze mentioned it as Furtuna-su, but she actually seems to have implied on Firtina. See: N. Kechaghmadze. Flavius Arrian. Periplus Ponti Euxini. Translation, study, scholarly commentary and maps by N. Kechaghmadze. Georgian SSR Academy of Sciences Press. Tbilisi. 1961 (in Georg.)

[938] M. Sicker. The Struggle over the Euphrates Frontier. The Pre-Islamic Middle East. Greenwood Publishing Group. 2000, pp. 167-168

[939] Ross Cowan. The Battle of Nisibis, AD 217. Ancient Warfare. 3 (5). 2009, pp. 29–35

[940] T. Dundua. Influx of the Roman Coins. Tbilisi. Artanuji Press.. 2005, pp. 3-14

One excerpt of the inscription mentions Κα̣π ὄρους καὶ π̣υ̣[λ]ῶ[ν Ἀλαν]ῶν̣. Reading of the words Κα̣π and Ἀλβαν]ῶν̣ is dubious and possibly is reconstructed based on Middle Persian. T. Kaukhchishvili believed that Κα̣π means "Caucasus". This would exclude mentioning of other big mountains in the context of Iberia and Albania.[941] As for the word Ἀλαν]ῶν̣, according to the context this should be "The Gates of the Alani" or by other reading this is Ἀλβαν]ῶν̣ or "The Gates of the Albani", which would be Derbent.[942] Kaukhchishvili did not express her opinion about it, however indicated that Shapur I, who was interested in the countries of South Caucasus and wanted to indicate the extent of his influence mentioned mountains (Caucausus) and gates – the gates of the Alani or the Albani. Iranian rulers knew where they were located and wanted to control those passes.[943]

As for the last part of the inscription, here **Hamazaspos**, an Iberian king is mentioned. Georgian sources also mentioned 3rd c. AD Iberian king Amazaspos – he is the son of Pharasmanes and great-grandson of Pharasmanes the Valiant. He is the ruler in the middle of the 3rd c. AD. Leonti Mroveli informs us that he was as valiant as his great grandfather. According to "Life of Kartli" he was a rival of almost all powers in the region – Armenians, Ossetians, "Greek" (i.e. Roman – N.Ph., E.K.). [944] He had good relations only with Persians. T. Kaukhchishvili mentioned that all rulers mentioned in the inscription have to pay something for sacrifices. Such religious tax even he was supposed to pay (line 52) which indicates that Hamazaspos was his ally and friend,[945] not a mere subject.

G. Tsereteli identified Hamazaspos mentioned in this inscription with prince **Habza** mentioned in one Persian inscription.[946] T. Mgaloblishvili and

---

[941] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 258 (in Georg.)

[942] E. Honigman, A. Marieq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, pp. 88-90

[943] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 259 (in Georg.)

[944] "Life of Kartli", Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi. 1955, pp. 55-57. Online available at: http://www.amsi.ge/istoria/qc/qarTlis_cxovreba_1_1.html last access: 07.01.2021 (in Georg.)

[945] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 259 (in Georg.)

[946] G. Tsereteli. Iveria in the 3rd century AD Iranian Sources. Unpublished manuscript kept in personal archive of G. Tsereteli. S. Rapp and T. Mgaloblishvili used this material from his personal archive

St. Rapp support this idea.[947] T. Mgaloblishvili and St. Rapp identified him with Amazaspos from Mtskheta inscriptions[948] which we do not support (see Anagranes' inscriptions from Mtskheta). Mgaloblishvili and Rapp believed that Amazasp III is a Parthian candidate on Iberian throne against pro-Roman Mihrdat II, hence, an anti-king.[949]

One more place, specifically, "Inn TR" also became a matter of dispute among scholars. Some believed it was "Iranian", aka "Albanian Gate", which would be Derbent, while others believe it was Darial. [950] G. Tseretseli used Georgian, Arabian etc. sources, brought a counterargument against Marieq[951] and indicated that this should be "Darial". [952]

M. Spergling was the first who published the text in three languages.[953]

---

[947] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, p. 263–290

[948] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, p. 273

[949] T. Mgaloblishvili, S. H. Rapp. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010, p. 275

[950] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 260 (in Georg.)

[951] E. Honigman, A. Marieq. Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, pp. 295-360

[952] G. Tsereteli. I'nn TR from the Inscription of Shapur I. Tbilisi University to Giorgi Akhvlediani. Proceedings dedicated to the 80th jubilee of Giorgi Akhvlediani. Tbilisi. 1969. pp. 327-337

[953] M. Sprengling. Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ). American Journal of Semitic Languages and Literatures. vol. 57, №4. 1940, pp. 341-420; M. Sprengling. Third Century Iran, Sapor and Kartir. Chicago, University of Chicago Press. 1953.

Inscription on a Gold Pendant from Tsilkani

A gold pendant (No. 863) with an amethyst stone (dimensions 28 mm. X 22 mm) found in an accidentally discovered tomb in Tsilkani in 1951 is stored in the safe of the Georgian National Museum. Bust of Ariadne in profile is depicted on its flat surface, and an inscription in Greek capital letters is carved on the convex side. The image belongs to the era of Hadrian (first half of the 2nd c.), and the inscription now read was overwritten on previous inscription, which was subsequently erased. The image is considered an example of Roman classicism.[954]

According to T. Kaukhchishvili's description, the left corner of the lower part of one side with the inscription is broken out, the letters of the inscription are cut rather thinly, carelessly, however, clearly and the corners are also outlined. A 20-line Greek inscription has been preserved along the entire length of the central part, and to the right of it, along the right edge, a 6-line inscription, elongated so that the first line is on the edge, and the sixth line is near the center. Five line inscription is to the left of the central inscription, here the first line is at the center, and the fifth is at the edge of the stone.[955]

Inscription of the central part: ΙΑΩ | ΙΕΟΥ | ΙΑΗ | † | ΡΗ | † | ΩΡΟΜΑΖ | ΜΟΥΛΑΧ | ΙΑΕΙ | ΙΕΩ | ΑΒΡΑCΑΞ | ΙΑΕΗ | ΙΑΕΩΟΥΙ | ΕΩΥΙΑ | ΩΟΥΙΑΕ | ΥΙΑΕΩΟ | Ι | ΟΩΥΘ |..ΚΕΒΡΙ |..ΗΙ |...Η

The inscription on the right: CΕCΕΙΓΕΝΦΑΡΑΓΓΗ | ΘΩΒΑΡΡΑΒΑΥ ΚΥΡΙΕΕΠΑΓΑΘΩ | ΚΑΙΕΥΤΥΧΩCC(? Κ) ΤΩΡΙΩΤΩ | ΦΟΡΟΥΝΤΙ | ΙΛΕΟΥ ΙΩΝΙΑΟΙΩΕΑΧ |ΙΑΡΒΑΘΙΑΩΩΗΙΟΕΗ

Inscription on the left: ΑΙΗΩΙΟΥΑΙΑΒΛΑ...| ΝΑΘΑΝΑΛΒΑ | †ΝΗΤΥΩΡΑΗΡ | ΙΑΡΒΑΘΑ | ΓΡΑΜΝΗ † ΙΒΑΩ | ΧΑΒΑΡΒΑΡΘΑΡΟΥΡΟΧΑΧ...

There is only one part of this inscription written in Greek – in lines II-V of the right side. This passage is read and translated by T. Kaukhchishvili as follows:

---

954 M. Lordkipanidze. Catalogue of Gems in Georgian National Museum. vol. III. Glyptic Monuments Found in Armaziskhevi and Bagineti. II. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1961, p. 26-29 (in Georg.); M. Lordkipanidze. Corpus of Glyptic Artefacts from Ancient Georgia. Tbilisi, Metsniereba Press. 1969, p. 54, 61 (in Georg.)

955 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 264 (in Georg.)

Κύριε, ἐπ' αγαθῷ καὶ εὐτυχῶς Σ (?Κ)τωρίῳ τῷ φοροῦντι ἱλέου.

"Lord, have mercy on S(k)torios, the bearer (of this thing), for good and luck".[956]

The rest of the text indicates the magical purpose of the inscription and the item.

In the **central part** of the inscription there are magical calls to a deity. ΙΑΩ in the first line is the Greek transcription of the Hebrew word (Jehovah) meaning "the Lord". In lines 1-3, 7-8, 10 there is an alternation of vowels in small groups of vowels, and in lines 11-16 six vowels are presented in different arrangements (vowel I moves to the last place, otherwise the sequence of vowels is preserved). Instead of 7 vowels in other magical inscriptions, we have 6 vowels, which is of special importance. Fourth and fifth lines | † | PH | † and ΩPOMAZ are unexplained, and ΜΟΥΛΑΧ (ΜΟΥΛΑΘΙ) of the sixth line represents the form attested in the papyri, which is the enchanting name of a deity. Ninth line reads ABPACAΞ, a common element of incantatory inscriptions (a symbol of a supreme power deity), the same "Abraxas" (both spellings are found in Greek). Fragmentary part in 18th line – KEBPI, According to T. Kaukhchishvili is the ending of BPAK – KOBAP (etymology unknown).[957]

In the first and the second line of the **right side**, T. According to Kaukhchishvili, the text reads: CECE...ΙΕΝΦΑΡΑΓΓΗ ΘΩΒΑΡΡΑΒΑΥ, from which Greek is ΕΝΦΑΡΑΓΓΗ (ἐν φάραγγι "in a rock, in a valley"). ΘΩΒΑΡΡΑΒΑΥ is found in other magical inscriptions, however, it is possible that this part is a Zendic and Chaldean word written in Greek, which "enhances the power of magic", and they have no real meaning.[958] This section of the inscription is read by M. Lordkipanidze: Σεσε ι[ε] ἐν φαράγῃ Ρώ[η] or Ρώ[ου] Βάρράβάυ.[959]

The fifth line of the inscription there is a word ΙΩΝΙΑ (accidentally simi-

[956] In the first edition of the inscription, "Ktorios" is preferred over "Storios". See: T. Kaukhchishvili. The Greek inscription on the Gem Found in Tsilkani: Materials for the Archeology of Georgia and the Caucasus. I. 1955, pp. 211-218 (in Georg.)

[957] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 264 (in Georg.)

[958] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[959] M. Lordkipanidze. Catalogue of Gems in Georgian National Museum. vol. III. Glyptic Monuments Found in Armaziskhevi and Bagineti. II. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1961, p. 27 (in Georg.)

lar to Ἰωνία), in the sixth line – IAPBAΘ, also repeated in the left part of the inscription, which is quite commonly used on various amulets. We also have meaningless groups of vowels (OIΩEAX, IAΩΩHIOEH) in fifth and sixth lines.[960]

In the inscription on the **left side**, in addition to IAPBAΘ (line IV), in the first and second line we have ABΛA...| NAΘANAΛBA, meaning "Thou art our father," attested on many amulets, and nonsense syllables containing X throughout the fifth line – XABAPBAPΘAPOYPOXAX, analogies of which are found in magical texts.[961]

In fouth line there is a complex ΓPAMNH, which has a Greek appearance; In the first line there is a vowel complex that only lacks E, in third line the nonsense †NHTYΩPAHP and in line IV † IBAΩ.[962]

As a result of a special study of the gem, fragments of an earlier inscription were revealed under the above mentioned inscription.

In the central part: third line - AH, fouth line - H

In the right part: first line - Δ4ΓΓᏪ | second line - O V line. Fifth line - Λ IΩᏂ4O ΩᏪ Sixth line - Ꮺ B4ΘI4ШШ EO.

In the left part: first line - AP/OC Λ third line - XNHT4ΩORP fouth line - I4ΛB 4Θ ΓP4M ΔHKKΩ ΔB4ΘAPΘOX XI.[963]

According to what can be seen, T. Kaukhchishvili concluded that the earlier inscription also had magical purpose.[964] The nonsensical letter complexes are similar to what follows in the currently preserved inscription (cf. APBAΘAΓPAMNH, XABAPBAPΘ... POXAX- corresponding lower area of the left part; APBAΘI of the right part).

Thus, the item represented an amulet and its owner is Storios or Ktorios (the name is not confirmed in the literature in this form, although it is found as Στορέσας, Ὀστώριος, from which "Storios" can be legitimately reconstructed). The owner asks the Lord for mercy, the text is included in the

[960] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 264 (in Georg.)

[961] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[962] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[963] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[964] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

extensive magical text. The inscription is based on an earlier text that was also supposed to be magical. All these inscriptions (especially the earlier one) were in some relation to Ariadne depicted on the gem, who was considered to be the goddess of vegetation, associated with Dionysus.[965]

We should also mention that the gem found in Tsilkani may show a certain reference with the Dzalisi mosaic of the same period, where Dionysus and Ariadne are depicted. It is notable that geographically Dzalisi and Tsilkani are located quite close to each other. Here we imply to the existence of the cult of Dionysus and Ariadne in the given area, which is confirmed by other artefacts also: terracotta statues of Dionysus and Ariadne from Sarkineti, bronze statue of Dionysus from the village of Kodistskaro, a silver mirror decorated with a relief representing the awakening of Ariadne by Dionysus from Samtavro and others.[966]

The inscription was published by T. Kaukhchishvili[967] and M. Lortkipanidze.[968]

T. Kaukhchishvili based her dating on the outline of the letters (three types ε, two types of θ,ο, ω, υ; a tendency towards angularity of B, P, ξ-Z), two ligatures (OY, OI) and abraxas widespread in Roman times and dated Tsilkani gem back to 2nd-4th cc. AD. This dating applies not only to the secondary inscription, but also to the first, fragmentary inscription. Since the inscription has the appeal Κύριε (Lord), which is characteristic of Christian inscriptions, it must be of the 3rd-4th cc. AD.[969]

Thus, the Greek inscriptions on the gold pendant from Tsilkani reflect the multiculturalism of the people living near Mtskheta (Iberia) in the 2nd-4th cc. AD and also the changes over time. Golden pendant of Hadrian era has the image of Ariadne, who enjoyed special worship in this area in antiquity, and later an inscription of magical content in Greek was added to it, since Greek was one of the main official languages of Iberia, the *lingua franca*. Later,

[965] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

[966] I. Tsitsishvili. Art of Early Class Age Society. in: History of Georgian Art. Tbilisi. Society of History and Monument Protection Press. 1995, pp. 18-23 (in Georg.)

[967] T. Kaukhchishvili. The Greek inscription on the Gem Found in Tsilkani. Materials for the Archeology of Georgia and the Caucasus. I. 1955, pp. 211-218

[968] M. Lordkipanidze. Catalogue of Gems in Georgian National Museum. vol. III. Glyptic Monuments Found in Armaziskhevi and Bagineti. II. Tbilisi. Georgian SSR Academy of Sciences Press. 1961, p. 26-30 (in Georg.)

[969] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 265 (in Georg.)

following the establishment of Christianity in Mtskheta, the earlier text of the inscription was replaced by a new version more suitable for Christianity, although the traditional magical formulas were preserved, which should represent an example of the coexistence of pagan and Christian elements in the early Christian era. The fact that ΙΑΩ ("Jehovah") appeared at the beginning of the text may support the idea that magical formulas of the later text were completed in the Christian era. It is also possible to assume that the individual Hebrew formulas represented by Greek transcription in this magical text (ΑΒΛΑ...| ΝΑΘΑΝΑΛΒΑ) were not completely incomprehensible to their owners, considering that during this period a large Jewish community lived in Mtskheta and its surrounding territory, which is evidenced by epigraphic material[970] and is confirmed also by many passages of "Life of Kartli".[971] In addition, it can be said that on Mtskheta-Armazi territory, it seems that the transcription of the texts of Jewish amulets in the script of other languages, i. e. with alloglottography, should not have been an unusual case, since such example is confirmed by one Jewish amulet written on a golden scroll found in Mtskheta in 1992. This amulet belonged to Sarah's son, Abraham. The Hebrew text on it is presented in Aramaic script.[972]

As for the proper name mentioned in the inscription, most likely, the damaged C(? K)ΤΩΡΙΩ can be restored either in the form Σερτωρίῳ - such name is confirmed in the 2nd century Latin-Greek bilingual inscription from Ephesus (it corresponds to the Roman nomen Sertorius)[973] or with the variant (again in Asia Minor) Στατωρίῳ, who is named as the father of a certain Gaius, particularly, this inscription was found on the territory of modern Ankara and is dated back to 175-200 AD.[974]

[970] V. Nikolaishvili, The Archaeological Context of the Hebrew Inscriptions Discovered in Eastern Georgia. Iberia-Colchis, N5. Tbilisi. 2009, pp. 153-158

[971] "Life of Kartli", Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi, Sakhelgami Press. 1955, pp. 16, 35-36, 44, 95, 97-102, 118 (in Georg.)

[972] K. Tsereteli. Aramaic Amulet from Mtskheta. *VDI*. N 3. 1999, pp.3-22 (in Russian); C. Müller-Kessler, T. C. Mitchell and M. I. Hockey. An Inscribed Silver Amulet from Samaria. Palestine Exploration Quarterly. 139, 1; 2007, p. 18, Footnote

[973] Ephesos 1396. D. F. McCabe. Ephesos Inscriptions. Texts and List. vol. IV, nos. 1001-1445, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton 1980. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/249118?hs=459-466 last access: 21.02.2023

[974] E. Bosch. Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum. «Türk Tarih Kurumu Yayınlarından», Ser. 7, no. 46. Ankara 1967. № 269,205. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/267131?hs=207-214 last access: 21.02.2023

Θηο... θεοῦ Inscription on Bronze Ring from Samtavro

A bronze ring with two-line Greek inscription on its head is discovered in Samtavro. The ring is kept in glyptics cabinet of Georgian National Museum (№226). Pavilion of the ring has the following inscription (see appendix 61):

ΟΗΘ | ΘER

T. Kaukhchishvili thinks that the first line of the inscription should be read from the left to the right and the second line should be reconstructed as ΘΕου (R = ου).

Θηο... θεοῦ Theo[dothus], of the Lord.[975]

T. Kaukhchishvili based her dating on writing style (ligature of R characteristic to early byzantine era, using η instead of ε and) and suggested early byzantine era as a proper date.[976]

M. Maksimova pointed out that in order to read the "upper" line properly, we should turn the imprint upside down and she suggested another probable version of the name – Θηοφίλος – alongside Theodotos.[977] Such name is mentioned in one inscription from Asia Minor.[978] There are three other possible names based on Greek prosopography: Θηογίτονος and Θηοδίπου, mentioned in one inscription,[979] and also Θηόδορος.[980] M. Maksimova thinks, that the artefact belongs to the 4th-5th cc. AD.[981]

In our opinion, both lines may contain the shortened form of the same word "of the Lord". It seems, the owner of the ring who considered himself a

975 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.); T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 257 (in Georg.)

976 T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.)

977 M. I. Maksimova. Gems from Mstkheta-Samtavro Necropolis. Bulletin of the Museum. XVI B. Tbilisi. 1950, p. 261-261 (in Russian)

978 Priene 478. D. F. McCabe. Priene Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1987). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Friedrich Hiller von Gaertringen. Inschriften von Priene. Berlin 1906. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/253360?hs=92-96 last access: 21.01.2022

979 Agora XXI F 55. M. Lang. Graffiti and Dipinti. «The Athenian Agora», 21. Princeton 1976. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/233474?hs=66-70%2C85-89 last access: 21.01.2022

980 IK Kyme 101,a. H. Engelmann. Die Inschriften von Kyme. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 5. Bonn 1976. Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/268368?hs=41-46 last access: 21.01.2022

981 M. I. Maksimova. Gems from Mstkheta-Samtavro Necropolis. Bulletin of the Museum. XVI B. Tbilisi. 1950, p. 221-274 (in Russian)

pious Christian wanted to inform others about his beliefs, also supposedly he reminded this fact to himself also. The first made him to write the inscription from the left to the right and turned upside down. In fact, any other person who looked at the ring would read the “upper” inscription quite properly and normally. It is also interesting, that practice of “strengthening” magical function of inscription is quite common in pre-Christian era and here we may have a reminiscence of this practice possibly even among Christians.

Aneal's Inscription on a Gem

A gem which was purchased by Georgian National Museum is kept in its glyptics cabinet (N 645). The gem is made of green stone – steatite which is pierced with the purpose of wearing on lace. A man with a hat is depicted on it. Greek inscription is incised alongside the man's face (see appendix 62). T. Kaukhchishvili read the inscription as follows:

†| ANEAΛ †Ἀνεάλ Christ, Aneal (proper name).[982]

It seems the artefact is a sealing ring of its owner. The person cannot be identified. T. Kaukhchishvili pointed out that the name is Jewish and suggested several versions: biblical names Ανιηλ, Ιναηλ – Georgian Aniel, Anel, Anavel, also indicated on some other inscriptions on gems Αναηλ, Αναελ... which are phonetically close to this one.[983]

The scholar took into consideration the letter outline (angular letter, turned ν, two types of A) and dated the inscription back to the 4th-5th c. AD since mosaic inscriptions of 4th-5th cc. have the same outline and style.[984]

Inscription was first published by T. Kaukhchishvili.[985]

The depiction of the cross reveal that the gem should be of Christian era. Therefore, it is quite possible that variation of biblical name Anael should be mentioned here. Anael is mentioned in the Book of Tobit. According to the Bible, Tobit was a contemporary of two Assyrian rulers – Sennacherib (8th-7th cc. BC) and Esarhaddon (7th c. BC). Book of Tobit is canonical for catholic and orthodox churches however, less popular. Its popularity in Kartli could be caused by the fact that one place geographically closely located to Kartli – Ararat mountain – is mentioned in it.

[982] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.)

[983] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.)

[984] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 266 (in Georg.)

[985] T. Kaukhchishvili. Greek Inscriptions in Georgia. Ivane Javakhishvili History Institute. Tbilisi, Academy of Sciences of Georgia Press. Tbilisi. 1951, pp. 268 (in Georg.)

Inscription on Necklace from Samtavro

A thin golden plate, a necklace was found in a robbed stone coffin in Samtavro in 1979. The necklace is kept in Georgian National Museum. Diameter of the necklace is 2.6 cm. According to T. Kaukhchishvili's description, there is a symbolic effigy of Constantinople in the center of it, while one-line Greek inscription is around the image. Inscription is performed with beautiful capital letters.[986]

ΕΙϹΘΕΟϹ|ΒΟΗΘΙ

T. Kaukhchishvili read and translated the inscription as follows:

εἷς θεός, βοήθει – "There is but one god, help me".[987]

T. Kaukhchishvili based her dating on letter outline (round letters, peculiar character of β), widespread formula of iotacism (βοηθι) and suggested late Roman-early Byzantine era. [988] Iconography of the artefact is dated back to the 4th-5th cc. AD.

One inscription with similar content can be found in the database of the Greek inscriptions, namely εἷς θ(εό)ς, β[οήθει] || Ἡσυχ[ίῳ], which supposedly, belongs to the 6th century AD.[989] In this case, a specific person, Hesychius is indicated. Inscription is found in Palestine. This should be Hesychius of Jerusalem – a 5th century famous theologian, theologian, biblical commentator, and preacher.[990]

[986] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 269 (in Georg.)

[987] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 269 (in Georg.)

[988] T. Kaukhchishvili. Corpus of Greek Inscriptions in Georgia. vol. II. Eastern Georgia. Tbilisi, Logosi Press. 2000, p. 269 (in Georg.)

[989] SEG 8:147, Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003- Online available at: https://inscriptions.packhum.org/text/319391?hs=18-43 last access: 21.01.2022

[990] Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Hesychius Of Jerusalem." *Encyclopedia Britannica*, February 15, 2007. Online available at: https://www.britannica.com/biography/Hesychius-of-Jerusalem last access: 21.01.2022

Inscription of Usas Pitiaxes

In Paris, in the collection of *Département des Monnaies Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France*, is preserved a signet ring (Inv. 58.1385)[991] with a three-layer sardonyx gem, on which a male profile is depicted (see appendix 63). Ancient findspot of the ring[992] and the history of its arrival in France are currently unknown. The item, as can be seen from the library catalogue, became the property of the museum before 1795. It is dated back to the 3rd-4th cc. AD.[993] Its dimensions are: length -3.5 cm, width -3.2 cm. The man depicted in the sardonyx stone is shown in profile, left. He has a hooked nose, long hair, beard and long earring[994]. A Greek inscription is carved around the portrait. It is known that the second sardonyx signet ring (dimensions 2 cm X 1.5 cm) now lost was in the collection however without an inscription. The portrait on the latter resembled to a man from the first seal. It is assumed that the second one also belonged to the same person.[995]

Regarding the origin of the item, the specialist of glyptic material Margarita Lortkipanidze indicated that the stone was engraved in the Iberian workshop and dated it back to the 3rd-4th cc. AD,[996] while Tinatin Kaukhchishvili stated,

---

991 Intaille, "Outcha, pitiarche d'Ibérie et de Kartlie" (inv.58.1385). Médailles et Antiques, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France. Online available at: https://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/23917?vc=ePkH4LF7w6yelEhJFfqYAYMU-NA8YGhsYQqujmHeBwB-BSho last access: 02.02.2022

992 According to Rapp, this item was found at necropolis of Armazi: St. H. Rapp Jr. The Sassanian World through Georgian Eyes: Caucasia and Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Ashgate Publishing Limited. 2014, p. 124

993 Some scholars consider it to be of fifth century: C. Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Washington, D.C. Georgetown University Press. 1963, pp. 188-189

994 Intaille, «Outcha, pitiarche d'Ibérie et de Kartlie» (inv.58.1385). Médailles et Antiques, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France. Online available at: https://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/23917?vc=ePkH4LF7w6yelEhJFfqYAYMU-NA8YGhsYQqujmHeBwB-BSho last access: 02.02.2022

995 N. J. Preud'homme, On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS. In book: Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period"N 14, *Otar Lordkipanidze* Institute of *Archaeological* Research of Georgian National Museum. Tbilisi, Georgian National Museum. 2018, p. 112

996 Intaille, «Outcha, pitiarche d'Ibérie et de Kartlie» (inv.58.1385). Médailles et Antiques, Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France. Online available at: https://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/23917?vc=ePkH4LF7w6yelEhJFfqYAYMU-NA8YGhsYQqujmHeBwB-BSho last access: 02.02.2022; M. Lortkipanidze, The Signet rings of 5th-3rd cc. BC from Kolkheti (the issue of relations with Greek workshops). Tbilisi, Metsniereba Press. 1975 (in Georg.)

that "There is no doubt that the item is from our world (i. e. Georgian – E. K., N. Ph.) and is related to the objects and inscriptions found in the tombs of Georgian pitiaxes".[997]

The following inscription is engraved on the signet: ΟΥCΑCΠΙΤΙΑΞΗCΙΒΗΡΩΝΚΑΡΧΗΔΩΝ.

The inscription has such well-established version of reading:
Οὔσας πιτιάξης Ἰβήρων Καρχηδων.

However, there were different versions of translating and interpreting the text of the inscription.

Paul Peeters considered, that the inscription must be translated in this way: "Ashusa pitiaxes of Colchian Iberians".[998]

Pavle Ingorokva thought, that such translation corresponded to the Greek inscription: "Usha pitiaxes of Iberians of Karkedi". P. Ingorokva also explained that the word "Iberian of Karkedi" refers to a pre-Christian figure – pitiaxes of Kldekar".[999]

Ekvtime Takaishvili translated the Greek text as follows: "Ucha pitiaxes of Iberians-Kartlians."[1000]

Korneli Kekelidze offered the following translation: "Ashusha pitiaxes of Karkedonian (i.e. Sassanian) Iberians."[1001]

The latter version is based on the following arguments – Καρχηδων of the inscription should be related to the word mentioned in the prologue to the "History" of the seventh century Armenian historian Sebeos (Pseudo-Sebeos)[1002] – Kark'edovmayec'i – which Korneli Kekelidze connected with the

[997] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 253 (in Georg.)

[998] P. Peeters. Sainte Sousanik, martyre en Arménie-Géorgie. Analecta Bollandiana Bd. 53, fasc. III-IV. 1935, pp. 274-276

[999] P. Ingorokva. "Conversion of Kartli" and the List of Iberian kings of Antique period, Bulletin of the Georgian State Museum. XI-B. 1941, p. 297-298 (in Georg.)

[1000] Ekvt. Takaishvili. When did the Iberian State Change into a Georgian State. *Mnatobi*. 1948 N8. Tbilisi, Sakhelgami Press. pp. 99-100 (in Georg.)

[1001] K. Kekelidze. For Understanding the Inscription of Ashusha pitiaxes. *Literaturuli Dziebani.* V. Tbilisi. 1948, pp. 125-132 (in Georg.)

[1002] Ps. Sebeos, cap.7; Sebeos' History, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York. 1985. online available at: http://www.attalus.org/armenian/seb2.htm last access: 19.09.2021

Sassanid dynasty of Iran.[1003] The famous scientist suggested that at that time in Georgia in addition to the so-called "Sassanid Iberia" there was another Iberia – namely, the Roman.[1004] Based on this, Usas mentioned in the inscription (his name is perceived by the researcher as "Ashusha"), K. Kekelidze considered Usas to be not Varsken pitiaxes' father, Arshusha II, but rather a figure of the second half of the 4th century. The latter view is based on the fact that in 5th century Iberia, when Arshusha II lived, there was no longer the so-called diarchy. The latter, according to K. Kekelidze, followed the Iran-Rome truce of 368, on the basis of which Rome and Iran divided the spheres of influence in Iberia and Iberia, respectively, had two rulers – pro-Iranian and pro-Roman. K. Kekelidze believed that the word Καρχηδων mentioned in the inscription refers to the word Ἰβήρων, which, in his view, refers to Iranian Iberia, which is opposed to other, probably Roman-subordinated Iberia, and since such a reality existed only after the truce signed in 368, K. Kekelidze also was leaning towards this epoch when dating the inscription. A. Bogveradze agreed with K. Kekelidze's interpretation of Καρχηδων and its connection with a name of Sassanian dynasty unknown before[1005] however he disagreed with his other conclusions. K. Kekelidze also discussed the issue of the institute of pitiaxes in Iberia. He rightly pointed out that in the history of Iberia there are pitiaxes, who are the officials of Iran, e.g. Varsken pitiaxes, while also – the official pitiaxes of the Iberian kings, who appear in epigraphic material. K. Kekelidze considered Pitiaxes mentioned in the inscription an official of the kings of Iberia. Specifically, this Ashusha, in his opinion, established himself in Kvemo (lower) Kartli and later Ashusha (Varsken's father) may be a descendant of this Ashusha.

K. Kekelidze considered the Greek inscription on the signet of the "Sassanid Iberian" pitiaxes as an indication that the population was more

[1003] Numerous more speculations have been made about the interpretation of Kark'edovmayec'i. For example, Gevorg V. Abgarian believe that the term, in the context of Sebeos's text, is a distortion of the Armenian word -č'ar k'awdeayc '(Evil Chaldeans) (see: Pseudo-Sebeos, History, G. Abgaryan (ed.), 1979: n. 118 and David Frendo thinks that Carchemish and Carthage are confused here. In the latter case, it is unclear how the Greek Εὔρωπος (Greek name for Carchemish) would have caused this confusion. See: David Frendo. Sebeos and Armenian Historiographical Tradition in the Context of Byzantine-Iranian Relations. Periteia 4. 1985, p. 12

[1004] In a paper published in 1963, C. Toumanoff expressed the same opinion – C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History. Washington, D.C. Georgetown University Press. 1963, pp. 188-189

[1005] A. Bogveradze. About the Power and Identify of Kartli Pitiaxes. *Materials in History of Georgia and Caucasus*. vol. 52. 1963. p. 66 (in Georg.)

sympathetic to the Greeks, which was manifested in the Christian-cultural tendencies.[1006]

T. Kaukhchishvili finds the latter view of K. Kekelidze less convincing, because, even if the sympathies of the population were pro-Greek, why would an official of the "Sassanid Iberia" have a signet ring proving his power with a Greek inscription, remains unclear.[1007]

T. Kaukhchishvili translated the inscription as: "Usha Pitiaxes of the Karkhed Iberians".[1008] According to T. Kaukhchishvili, one of the Iberian pitiaxes is mentioned here and his name Οὔσας does not appear to her as an abbreviation of "Ashusha", because, indeed, "there are many abbreviations in Greek epigraphy but the abbreviation does not usually occur at the expense of the beginning of the word, on the contrary, when a Greek (or Greek written) word is shortened, the beginning always remains".[1009] Thus, Οὔσας itself must convey the name of the Iberian pitiaxes.[1010] It is not the end of "Ashusha" or any other name. Here, in order to strengthen her own opinion, T. Kaukhchishvili examined Grigol Tsereteli's work on abbreviations in Greek manuscripts.[1011] It is noteworthy that with this view T. Kaukhchishvili criticized not only Korneli Kekelidze, but also Ekvtime Takaishvili, who, like Korneli Kekelidze, considered the name an abbreviation.[1012] In particular, Ekvtime Takaishvili used the fact of shortening Georgian names to justify his opinion and K. Kekelidze agreed with him. In addition to T. Kaukhchishvili's point of view, it should also be mentioned that E. Takaishvili and K. Kekelidze's opinion is based on the principle of abbreviations in the Georgian language, which is unusual for the Greek and is not methodically valid.

[1006] K. Kekelidze. For Understanding the Inscription of Ashusha pitiaxes. *Literaturuli Dziebani*. V. Tbilisi. 1948, pp. 125-132 (in Georg.)

[1007] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 255 (in Georg.)

[1008] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 253 (in Georg.)

[1009] Compare: Gr. Tsereteli, Abbreviations in Greek Manuscripts, Mostly based on dated manuscripts from St. Petersburg and Moscow. St. Petersburg. Imperial Academy of Sciences Press. 1896 (in Russian)

[1010] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 254 (in Georg.)

[1011] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 254 (in Georg.)

[1012] Ekvt. Takaishvili. When did the Iberian State Change into a Georgian State. *Mnatobi*. 1948 N8. Tbilisi, Sakhelgami Press. pp. 99-100 (in Georg.)

As for Καρχηδων, T. Kaukhchishvili explained that Καρχηδών (gen.-ονος) is the Greek name of the city of Carthage. The inhabitants of Carthage are Καρχηδόνιος (gen. Pl. Καρχηδονίων). She also mentioned that there is another verb: Καρχηδονίζω ("I am of Carthage orientation"). The connection of these words with the inscription καρχηδων T. Kaukhchishvili considered to be impossible. According to the researcher, καρχηδων written after Ἰβήρων, is the adjective/attribute of "Iberia" (that is why T. Kaukhchishvili did not write the word in capital letter), which agrees with it in declension (gen. Pl.), i.e. Usha (?) pitiaxes is the pitiaxes of "Karkhed" Iberian, and what does this "Karkhedi" mean? According to Kaukhchishvili, it is unidentified. One thing seems undoubtedly to the researcher – it defines "Iberians". T. Kaukhchishvili suggests that "Georgian Iberians", who were different from "Spanish Iberians", may be implied here, however, she still leaves the issue open.[1013]

Nicolas J. Preud'homme considers, that "it is nevertheless possible to justify a link between Kark'edovmayi and Iran, based on a very close association in the Armenian version of Daniel's Seventh Vision... Karchēdoi is an Iberian administrative term of the 3rd or 4th century CE, while Kark'edovmayi has a literary coloration and is included in texts written in the Christian context of medieval Armenia".[1014] The researcher believes that the word Καρχηδώνοι (Karkedonians) should be interpreted based on the Aramaic etymology of the word (qrt-ḥdšt "new city"). Thus, Καρχηδώνοι mentions the inhabitants of the cities, and the duty of pitiaxes, according to the researcher, included the functions of the ruler of the cities of Iberia.[1015]

Giorgi Kavtaradze thinks that the name Usas may be related to the „Βασιλέως Οὐστάμου" (King Ustamos) mentioned on the lid of the writing device found near Svetitskhoveli. Also, the researcher indicated:

[1013] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 255 (in Georg.)

[1014] N. J. Preud'homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS. In: Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period. N14, *Otar Lordkipanidze* Institute of *Archaeological* Research of Georgian National Museum. Tbilisi, Georgian National Museum. 2018, p. 113

[1015] N. J. Preud'homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS. In: Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period. N14, *Otar Lordkipanidze* Institute of *Archaeological* Research of Georgian National Museum. Tbilisi, Georgian National Museum. 2018, p. 213

"It should be taken into account that in some cases Iberian king and pitiaxes of Gogarene are the same persons for Armenian sources. It seems that the last word of the Usa's inscription – "καρχηδων" (the Carthaginians) – manifests a complex meaning: On the one hand, it is the boasting element in pitiaxes intitulatio. It is an indication of its origin from Mihrdat, one of the satraps of Darius. According to Moses Xorenats'i, Alexander the Great placed Mihrdat, one of the satraps of Darius, in control of Iberians, who were once captured by the Babylonian king Nebuchadnezzar when he attacked the land of the Libyans and Iberians and settled them on the right side of the Pontus Sea; the widespread term to designate the Carthaginians was Phoenicians of Libya (Λιβυφοίνϊκες). On the other hand, bearing in mind that the name of the Carthaginians derives from the Phoenician word Kart Hdašt (kart is "city" and hdast – "new") and that "city" in the Aramaic is kard, it seems presumable that the name "Carthaginian Iberia" implied the part of Iberia (Kartli - in Georgian) south to the river Kura where "Armazistsikhe" or "Kart-li" is located and where Aramaic was an official language of the royal court, along with Greek. This is exactly the place after which the Georgians call themselves "Kartvels" and it is possible that Usa's gem is the earliest evidence of it. The conversion of the native place names to the more usual forms was a quite frequent phenomenon in the Greek-Roman world and one of its manifestations could be a form Carthago instead of Kartli.[1016]

Thus, the scholar concludes that Usas pitiaxes and Ustamos Basileus are the same person, and since he is perceived as a descendant of Darius' Satrap Mihrdat, his connection to Carthage is understandable. At the same time, he explains that Karkhedon is a part of Iberia, namely Kartli, where Armazitsikhe is located.

In our opinion, it should be noted first of all that Usas pitiaxes and Ustamos Basileus are about six centuries away from the reign of Darius III and, consequently, the use of the name Carthage influenced by the events of the 4th century BC, when no other facts confirm these connections in this great chronological interval, it is less probable. It is also important to note that Giorgi Kavtaradze relies on Movses Khorenatsi's information when discussing Satrap Mihrdat. The information that Moses Khorenatsi really offers is the following:

[1016] G. L. Kavtaradze. The Problem of Interpretation of Ancient Gem from Paris. In: Materials of the First International Congress of Caucasiologists. Tbilisi: Universali Press. 2007, pp. 272-273

- The pitiaxes of Gugark trace their origins to the satrap Mihrdat of Darius;
- Darius's satrap Mihrdat was appointed as a ruler of the Iberian exiles (?) by Nebuchadnezzar;
- Nebuchadnezzar marched against the Iberians and the Libyans and exiled them to the "right bank of the Pontus" (Movses Khorenatsi II, 8).[1017]

Since this issue will not be resolved without establishing the veracity of these references by Movses Khorenatsi, we will discuss them in details.

There is nothing unbelievable about the fact that the pitiaxes of Gugark trace their origins to the satrap of Darius. There was periodic Iranian influence in the region, and locally appointed rulers for prestige could have tried to connect their origins with one of Darius' satraps.

The second information about the exile of the Iberians by Nebuchadnezzar is unknown from other sources. It is unclear to which historical accounts this reference should be applied, because who are the "Iberians deported to Pontus" remains unclear. There is no reason to believe that Nebuchadnezzar had any contact with the Kartvelian tribes. Movse Khorenatsi's record of Nebuchadnezzar's exile of the Iberians may be based on Nebuchadnezzar's well-known policy of deportations, so any migration that Moses had information about, he linked to the famous "creator" of migrations.

The third note that Nebuchadnezzar invaded the Libyan and Iberian lands and exiled them may be a reminiscence of Nebuchadnezzar's expeditions to the Levant, although the fact is that since Nebuchadnezzar did not possess or control the Black Sea region, he could not have deported anyone there. Therefore, we should understand this statement of Movses Khorenatsi as an attempt to connect a specific region with the well-known events of world history, at the same time, in this particular case, his goal seems to be to prove the fact that Iberians were not autochthonous in the region and presented them as the migrants. Consequently, the acceptance of this information as a reality, and even more so, the search for direct connections between Gugark and Iberia with Carthage, G. Kavtaradze offered, in our opinion, is groundless. In ad-

[1017] Movses Horenatsi, "History of Armenia". Translated from the ancient Armenian language with the notes by G. Sarkisyan; Ed. S.Arevshatjan, Erevan, Aiastan, 1990, (In Russian). Online available at: http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html#_ftnref57 Last access: 7.11.2021

dition, there is no confirmed information that Kartli/Iberia was ever called "Carthaginian Iberia".

According to S. Rapp, Ἰβήρων Καρχηδων may refer to "Arian-Kartli" mentioned in Medieval Georgian chronicle "Conversion of Kartli",[1018] which, according to Giorgi Melikishvili,[1019] refers to the south-western part of Georgia and which was once under the rule of Achaemenid Iran. Georgians living further north called Arian-Kartli or Kartli of Iran. This is how the Greeks might have distinguished Ἰβήρων Καρχηδων from Spanish Iberia, as T. Kaukhchishvili has noted, but it must be said that today we have no evidence that the so-called Iranian Kartli (Arian-Kartli) was ever called "Karkedonian Iberia" and its inhabitants – "Karkedonian Iberians".

As for Spanish Iberia, there really was a city – New Carthage Νέα Καρχηδών (modern. Cartagena), which is mentioned in ancient times by Polybius, Diodorus Siculus.[1020] At first glance, it may be assumed that Usas was the ruler of the Spanish Iberians, of the Spanish city New Carthage, but this view is ruled out by Usas' title – pitiaxes. This position is of Iranian origin and under its influence was widespread in a number of eastern states, including Iberia. There is only one Iberia in the east – the one located on the territory of Georgia. Therefore, this inscription is definitely connected with the Kartvelian world.

We know for a fact that Carthage existed in Libya and Spain, but from the text of the inscription, the question may arise - did Καρχηδων also exist in the Toponymy of the Caucasus? We should emphasize the fact that even if we have this name in the toponymy of Caucasus it still does not necessarily mean that it is related specifically to the territory governed by Usas pitiaxes, we alienate ourselves from this point of view, however it is absolutely necessary to discuss to what extent such toponym may have existed in the region in order to achieve final solution of the problem.

[1018] St. H. Rapp Jr. The Sassanian World through Georgian Eyes. Burlington, Ashgate. 2014, p. 124

[1019] G. Melikishvili. The Earliest Population in Georgia, Caucasus and the Near East. Tbilisi: Metsniereba Press, 1965 (in Georg.)

[1020] Ancient Greek-Russian Dictionary, compiled by I. Kh. Dvoretsky. volume I. Moscow. 1951, p. 879 (in Russian)

In this respect, one note preserved in the "Ethnica" (Ἐθνικά) of Stephanus of Byzantium (6th century) is interesting. The work, which is one of the most famous geographical dictionaries in the Middle Ages, is still considered to be a reliable source on the geography, mythology and religion for the ancient world.[1021] From the surviving parts of the work it is well seen that Stephen examines numerous authors of antiquity. The section "On Cities" (Περὶ Πολέων) contains alphabetically ordered information about the cities and here we can see the information about Καρχηδών. Stephanus indicates that besides Karkhedon in Libya and Iberia, there was a third, Caucasian Karkhedon: "ἔστι δὲ καὶ Ἀρμενίας Καρχηδών, ὡς Εὐτρόπιός φησιν "[1022]- "There is also Armenian Carthage, as Eutropius said."

Stephanus of Byzantium here cites the late 4th century Roman historian Eutropius, who wrote *Breviarium Historiae Romanae* in ten books. Eutropius, as he himself tells us, accompanied Emperor Julian in his eastern expedition.[1023]

Thus, Eutropius who is a writer of the second half of the fourth century and can be considered roughly as a contemporary of the pitiaxes of the inscription preserved in Paris, according to a note presented in the writings of Stephanus of Byzantium, confirms that Carthage really existed in Armenia. It is noteworthy that, as mentioned above, Eutropius accompanied Emperor Julian in his expedition against the Persians, in which Julian's ally, King Arshak II of Armenia also took part.[1024] Consequently, the information of Eutropius can be considered quite reliable.

But, it is noteworthy that this mention is not preserved in the works of Eutropius that has survived. In general, Stephanus is characterized by inac-

---

1021 D. Whitehead. Site-Classification and Reliability in Stephanus of Byzantium. in: From Political Architecture to Stephanus Byzantius: sources for the Ancient Greek Polis. David Whitehead (ed.), Franz Steiner Verlag Stuttgart. 1994, pp. 99-120

1022 Stephani Byzantii Ethika. Volumen III. ediderunt H.G. Beck, A.Kambylis, R.Keydell. Berlin, Boston. MMXIV. 50

1023 Lib 10, c.16 -Hinc Iulianus rerum potitus est ingentique apparatu Parthis intulit bellum, cui expeditioni ego quoque interfui. Aliquot oppida et castella Persarum in deditionem accepit vel vi expugnavit Assyriamque populatus castra apud Ctesiphontem stativa aliquamdiu habuit. Remeansque victor, dum se inconsultius proeliis inserit, hostili manu interfectus est VI Kal. Iul.,

1024 Th. Mommsen. A History of Rome under the Emperors. Taylor & Francis, Routledge. 2005, pp. 404-409

curacies in terms of naming his sources,[1025] however, trust to his information is still high today.[1026]

It is possible to assume that Stephanus of Byzantium had heard of this information, though he could not name the source precisely. Indeed, information about the existence of Carthage in Armenia really is confirmed by ancient authors, namely by Strabo and Plutarch. The latter, like Stephanus of Byzantium, mentions Ἀρμενίοις Καρχηδόνα (Plut. Luc, 32, 4).

Let us take a look at these references of Plutarch and Strabo and find out to what extent there may be a connection between Ἀρμενίας Καρχηδών (Stephanus of Byzantium / Eutropius), Ἀρμενίοις Καρχηδόνα (Plutarch) and Ἰβήρων Καρχηδων of Usas pitiaxes.

In one of the sections of Plutarch's "Parallel Lives", in particular, *Life* of *Lucullus*, we read:

„καίτοι πολλὰ προσελιπάρει Λούκουλλος ἀξιῶν αὐτοὺς μακροθυμίαν ἐμβαλέσθαι ταῖς ψυχαῖς, ἄχρι οὗ τὴν ἐν **Ἀρμενίοις Καρχηδόνα** λαβόντες ἀνδρὸς ἐχθίστου, τὸν Ἀννίβαν λέγων, ἔργον ἀνατρέψωσιν. ὡς δ᾽ οὐκ ἔπειθεν, ἀπῆγεν αὐτοὺς ὀπίσω καὶ κατ᾽ ἄλλας ὑπερβολὰς διελθὼν τὸν Ταῦρον εἰς τὴν λεγομένην Μυγδονικὴν κατέβαινε, χώραν παμφόρον καὶ ἀλεεινὴν καὶ πόλιν ἐν αὐτῇ μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον ἔχουσαν, ἣν οἱ μὲν βάρβαροι Νίσιβιν, οἱ δ᾽ Ἕλληνες Ἀντιόχειαν Μυγδονικὴν."

"Although Lucullus used many persistent admonitions, he begged them (Roman soldiers - E.K.) to be patient until they took the Armenian Carthage and wiped the creature from the ground of the Romans' worst enemy- here he talked about Hannibal, but could do nothing and was forced to turn back. On the way back he crossed the Taurus with other passages and arrived at a fertile and warm country called Migdon. There is a large and crowded city in Migdon, which the barbarians call Nisibis, and the Greeks – Antioch of Migdon" (Plut, Lucull. 32, 2).

Where exactly was the Armenian "Carthage" located and why was it considered as a "creature" of Hannibal? From this point of view, one of the episodes mentioned in Plutarch's "Life of Lucullus" is interesting, where we read:

[1025] E.H. Bunbury, A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans, from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire. Volume 2. London. 1879, p. 671

[1026] D. Whitehead. Site-Classification and Reliability in Stephanus of Byzantium, in: From Political Architecture to Stephanus Byzantius: sources for the Ancient Greek Polis, David Whitehead (ed.), Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1994, pp. 99-120

„ λέγεται δ᾽ Ἀννίβαν τὸν Καρχηδόνιον, Ἀντιόχου καταπολεμηθέντος ὑπὸ Ῥωμαίων, μεταβάντα πρὸς Ἀρτάξαν τὸν Ἀρμένιον ἄλλων τε πολλῶν εἰσηγητὴν καὶ διδάσκαλον αὐτῷ γενέσθαι χρησίμων, καὶ τῆς χώρας καταμαθόντα τόπον εὐφυέστατον καὶ ἥδιστον ἀργοῦντα καὶ παρορώμενον σχῆμα πόλεως ἐν αὐτῷ προϋπογράψασθαι, καὶ [p. 574] τὸν Ἀρτάξαν ἐπαγαγόντα δεῖξαι καὶ παρορμῆσαι πρὸς τὸν οἰκισμόν. ἡσθέντος δὲ τοῦ βασιλέως καὶ δεηθέντος, ὅπως αὐτὸς ἐπιστατήσῃ τοῦ ἔργου, μέγα τι καὶ πάγκαλον χρῆμα πόλεως ἀναστῆναι, καὶ γενομένην ἐπώνυμον τοῦ βασιλέως μητρόπολιν ἀποδειχθῆναι τῆς Ἀρμενίας.“ (Plut, Lucull. 31, 3-4).

“It is said that Hannibal of Carthage, after the capture of Antiochus by the Romans, abandoned him and went to Armenian Artaxas, to which he offered many excellent suggestions and references. For example, when he noticed that the part of the country with the greatest natural advantage and attractiveness was inactive and neglected, he devised a city plan, then brought Artaxerxes [Artaxerxes] to that place and showed his abilities, and urged him to begin construction. The king was delighted and asked Hannibal to take matters into his own hands, after which a very large and beautiful city arose there, which was named after the king and proclaimed the capital of Armenia” (Plut, Lucull. 31: 3-4).

Strabo also briefly mentions in his *Geography* that Artaxas is an Armenian city (XI, 11, 4) and was founded by Hannibal (XI, 11, 7).

As we can see, we are talking about the city of Artaxata (Armenian: Artashat) on the banks of the river Araks, which remained the capital of Armenia for some time.

Thus, in Greek sources of the 1st c. BC – 1st c. AD, there seems to have been a tradition that the city of Artaxata was founded by the Carthaginians and it may have played the role of the third Carthage (after Carthage itself and the Carthaginian colony on the Iberian Peninsula – the new Carthage).[1027] This point of view is fully justified, especially since the city was surrounded on three sides by water and was recognized as the center of a lively trade between the Romans, Persians, Iberia and Colchis.[1028]

[1027] G. M. Cohen. The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria. University of California Press, London. 2013, p. 46

[1028] Cr. Maranci. The Art of Armenia. Oxford University Press. 2018, p. 22

It is significant that both of these ancient sources reflect the history of the founding of Artaxata (Artashat) which is associated with King Artaxias I (Artashes) (2nd century BC). This is the king who, according to Strabo, "took the slopes of Pariadra, Khorezne and Gogaren from the Iberians, which is on the other side of the river Kura (Mtkvari)" (Strabo, XI, 14, 5).

At first glance, it can be assumed that Stephanus of Byzantium mistakenly named Eutropius as an author of information about Ἀρμενίας Καρχηδών, and in fact there should be either Strabo or Plutarch (the latter even calls the city of Artaxata Ἀρμενίοις Καρχηδόνα); But it is noteworthy that Stephanus of Byzantium, when in his work in another place speaks directly about the city of Artaxata and relies on the information given by Strabo, nowhere writes that this city is Armenian Carthage. In particular, the 6th century encyclopedist only indicates that Artaxata is an Armenian city on the Araks River, and cites only one mention from Strabo's "Geography" (XI, 11.4), but does not cite the other passage from the same book of Strabo's writings (XI, 11, 7), which says that Artaxata was founded by Hannibal.[1029]

Perhaps Stephanus of Byzantium did not consider such information of Plutarch (about the founding of Artaxata by Hannibal) to be credible and deliberately ignored it. Instead, he used Eutropius to prove the existence of Carthage in Armenia, presumably because the latter had visited these places and his information was probably different from that of Strabo's.

Regardless of who is Stephanus of Byzantium's first source on Armenian Carthage, two issues are really clear:

1. In the times of Stephanus of Byzantium (at least in the time of Eutropius) this city (Armenian Carthage) still existed: "ἔστι δὲ καὶ Ἀρμενίας Καρχηδών, ὡς Εὐτρόπιός φησιν"[1030]- "**There is** also Armenian Carthage, as Eutropius said."

2. In the 6th century (or, at least, in the 4th century), the **toponym "Carthage",** according to ancient sources, **in the context of Armenia and, possibly, the whole Transcaucasia, does not look unusual.**

This latter fact is important for the final conclusions, which we present below in conclusions.

[1029] Stephani Byzantii Ethika. Volumen I, ediderunt H.G. Beck, A. Kambylis, R.Keydell. MMVI, 266

[1030] Stephani Byzantii Ethika. Volumen III, ediderunt H.G. Beck, A.Kambylis, R.Keydell, Berlin, Boston. MMXIV, 5

It is noteworthy that according to ancient sources, not far from Armenia, near the Sea of Marmara, is considered to be another city founded by Hannibal. This is a famous city of Prusa (Greek: Προῦσα, modern Bursa), located on the slopes of Olympia in Mysia. Pliny points out that "Prusa was founded by Hannibal under (on the slopes) Olympus" (Prusa ab Hannibale sub Olympo condita) (Plin., Nat.Hist., V.43). Hannibal's stay in Bithynia is linked to the last years of his life, when Hannibal was forced to take refuge with King Prusias of Bithynia after the defeat of his ally, Antiochus, near Magnesia, by the Romans. It is in Bithynia that the famous Carthaginian general commits suicide.[1031]

Thus, the evidence for the existence of Carthage in Armenia in the writings of Strabo, Plutarch, and probably Eutropius suggests that it is not uncommon for ancient sources to associate this toponym with the territories beyond Carthage and the Iberian Peninsula.

If we consider Καρχηδων from Usas pitiaxes inscription as a place in Armenia, the question arises – why were these lands inhabited by Iberians? Due to the fact that it is known for sure that the so-called Armenian Carthage founded by Hannibal is referred to Artaxata, it is impossible to connect the Καρχηδων mentioned in the inscription of Usas with it, because this city, which is quite far from Iberia, was never inhabited by the Iberians.

However, if Καρχηδων, according to ancient sources, can be only one settlement (city) and not the whole country / region, it would suggest that pitiaxes were the rulers of only one city, which also does not correspond to the authority of the pitiaxes in general.

We propose, that some information about the location of Carthage mentioned in the inscription of Usas is offered in the prologue of the works of the above-mentioned seventh century Armenian historian, Pseudo-Sebeos: *At the time of the waning rule of the Arsacids in the land of Armenia [when] the rule of king Vramshapuh was fading, there ruled over Armenia the people of the Kark'edovmayets'i principality.*[1032]

Numerous studies have been written on the identification of the word

[1031] P. N. Hunt. Hannibal. New York, Simon & Schuster. 2017, pp. 245-261

[1032] Sebeos' History, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York. 1985. Online available at:
http://www.attalus.org/armenian/seb2.htm. Last access: 21.02.2022

"Kark'edovmayets'i". It has been suggested, as written above, by Korneli Kekelidze that the Sassanid Iran is meant here.[1033] However, in this case it is unclear why Iran is mentioned as a "principality" (իշխանութեան)? It is noteworthy that Sebeos's mentions the word "kingdom", as rightly remarked by G. Kavtaradze[1034] in the same section of the text (թագաւորութեան – "kingdom"), which is used to denote the Sassanid Empire: *[The latter], with the unity of the venomous, grandee mages and all the principal nakharars (lords) of [the ruler's] kingdom adopted an awesome and frightful plan: to eliminate the fruits of piety (Christianity) in the land of Armenia.*[1035] Accordingly, Sebeos clearly distinguishes between the "principality" and the "kingdom" – the principality of "Kark'edovmayets'i" and the Sassanid Iran, the prince of the kingdom (nakharar) and the king (ruler of the kingdom).

It is also important to consider the chronological period this principality took possession of the lands of Armenia? Sebeos clearly explains that this happened after the reduction of the power of the Arshakids, when the reign of King Vramshapuh ended. The reduction of the power of the Arshakids should be linked to the partition of Armenia as a result of an agreement reached between Rome and Iran (in 387), and the end of the reign of King Vramshapuh – at the turn of the 4th-5th cc.[1036]

Thus, the text of Sebeos can be understood as follows – the principality of "Kark'edovmayets'i", appropriated the lands of Armenia and with the help of Iran (obviously this principality was under the influence of Iran), decided to eradicate Christianity in this area. This must have happened at the turn of the 4th-5th cc.

It is conceivable that the story described by Sebeos depicts the return of Gogarene (Armenian: Gugark),[1037] a territory historically inhabited by the

[1033] K. Kekelidze. For Understanding the Inscription of Ashusha pitiaxes. Literaturuli Dziebani. V. Tbilisi. 1948, pp. 125-132 (in Georg.) C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History. Georgetown University Press. 1963, pp. 188-189.

[1034] G. Kavtaradze. "Carthaginians" and the Caucasus. Literaturuli Sakartvelo. September 15, 2006. N32 (in Georg.)

[1035] Sebeos' History, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York. 1985, Online available at:
http://www.attalus.org/armenian/seb2.htm. Last access: 20.02.2022

[1036] R. G. Hovannisian. The Armenian People From Ancient to Modern Times. Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. Palgrave Macmillan. 2004, p.85

[1037] For the history of the Gogarene region see: D. Muskhelishvili, Some Aspects of Georgian History in the Light of Armenian Historiography. The Caucasus and Globalization. Vol. 5. Issue 1-2. 2011, pp. 148-157

Iberians, a part of in Kvemo Kartli (N.B. – a part under Iranian influence) – region which was periodically captured by Armenians.[1038]

Later, at the end of the 4th century, as D. Muskhelishvili noted, Iberia returned part of the lands of Armenia (Gogarene)[1039] and under the influence of Iran, became a defender of Zoroastrianism and began the persecution of Christians of Gogarene.

When do we have such circumstances?

After the enthronement of the first Christian king of Kartli, Mirian, Saurmag II, mentioned in Georgian sources, succeeded him on the throne (the same is confirmed by Ammianus Marcellinus, who names this king as Sauromak). This Sauromak was defeated by Shapur II and in his place Aspacures/ Aspagur/Asphagur (Varaz-Bakuri of the same Georgian sources) became king in Iberia in 363 (Amm.27.12). This was followed by a Roman reaction, and in 370 the Romans tried to regain control of the region — they Sauromak restored to the throne, but for a while;[1040] Soon, however, in 371, Iran launched a war against Rome, and the Romans were forced to leave the region after the battle of Adrianople in 378.[1041] It was in this context that the king of Iberia, with the help of the Iranians, could fight for Gogarene during the reign of Aspagur. Accordingly, the "principality of *"Kark'edovmayets'i"*, which invaded the "land of Armenia" (apparently Gogarene), is Iberia of Varaz-Bakur.

The inscription of Usas pitiaxes shows that the main population of Καρχηδων is Iberian, on the basis of which we can conclude that this area mainly was part of Iberia, although it was somewhat autonomous from Iberia, because the locals are not just Iberians, but "Karchedonian" Iberians – "Ἰβήρων Καρχηδων". This is how we can perceive Gugark, which, although it caused several conflicts between Armenia and Iberia, but it remained mainly in the hands of Georgians.

It is interesting that the hypothesis about the connection between the domain of Usa pitiaxes and Gogarene was also expressed in the 19th century,

[1038] In this regard, Strabo's reference in "Geography" is noteworthy. He mentions, that in the 2nd century BC during the reign of King Artaxias the Armenians "took the slopes of Pariadra, Khorezne and Gogarene from the Iberians, which is on the other side of the river Kura (Mtkvari)" (Strabo, XI, 14, 5)

[1039] D. L. Muskhelishvili, From the Historical Geography of Eastern Georgia: Shaki and Gogarena, Tbilisi, Metsniereba Press. 1982, pp. 10-13 (in Russian)

[1040] N. E. Lenski. Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D. Transformation of the Classical Heritage; 34. Berkeley: University of California Press. 2002, p. 175

[1041] R. G. Suny. The Making of the Georgian Nation: Indiana University Press 2nd edition. 1994, p. 22

immediately after the publication of the inscription, although in the context that Usas was an Armenian ruler – Ashusha. In an image published by Ennio Visconti,[1042] Victor Longlois mentioned that the pitiaxes has an Armenian name "Ashusha" and is a ruler of the region bordering Georgia where most of the people living here belonged to the same ethnic group, hence its ruler was called pitiaxes of Iberians and Karkedes (Gugars). As a document, Longlois cites information preserved by Movses Khorenatsi about the existence of the pitiaxes of Iberians and of Gugark.[1043] Raymond H. Gevorgyan also believed that Arshusha, the son of an Armenian ruler of Gugark, is depicted here. In his opinion, the ring should have been made in Seleucia-Ctesiphon, at around 450 AD during the times of famous Armenian rebellion, so he included the gem with the image of Usas pitiaxes in the catalogue of the exhibition dedicated to Armenia.[1044]

According to Longlois' comment, the following remains unclear – if this is the territory of Armenia and the ruler is also Armenian, why Movses Khorenatsi mentions that Iberians are inhabiting Gugark (II, 8)? Also – why "the pitiaxes of Gugark" mentioned by Movses Khorenatsi"[1045] is mentioned as "the pitiaxes of Iberians" in the works of Ghazar Parpetsi (V c), Movses Kaghankatvatsi (VII c) and Stephanos Orbelian (XIII c)?[1046]

We think that there is only one explanation – not only the inhabitants of Gogarene, but also the ruler of Gogarene himself is Iberian and is related to Iberian kingdom.

However, if the "Carthaginian Iberians" are to be considered inhabitants of Gogarene, the question arises – why should we refer to Gogarene as Καρχηδων, if in Greek sources his name Γωγαρηνή is found in the works of many authors?[1047] The same Stephanus of Byzantium explained that

[1042] Ennio Quirino Visconti. Iconographie Gresque. Paris, P.Didot. 1811. II. p. 269

[1043] V V. Longlois. Numismatique de la Géorgie au Moyen Age. Premier Article, Revue archéologique. VIIth year, part 2. 1852, p. 532.

[1044] Arménie entre Orient et Occident: Trois mille ans de civilisation. Sous la direction de Raymond H. Kevorkian. Bibliothèque nationale de France. 1996. N 98, p. 237

[1045] Movses Horenatsi, "History of Armenia". Translated from the Ancient Armenian Language, notes: G. Sarkisyan; Editor S. Arevshatjan— Erevan, Aiastan, 1990. Book 2, 8 Online available at: http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html#_ftnref57 (in Russian)
Last access: 27.03.2022

[1046] see: D. Muskhelishvili, Some Aspects of Georgian History in the Light of Armenian Historiography. The Caucasus and Globalization. Vol. 5. Issue 1-2. 2011, pp. 148-157

[1047] Strab. 11,14,4f.; Ptol. 5,12,4;

Γωγαρηνή is "χωρίον μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἰβήρων ανατολικῶν" (216) "the land between the Colchians and the Anatolian Iberians". Here the word "ανατολικῶν" refers to the Eastern Iberians (as opposed to "Western" – the Iberians inhabiting the Iberian Peninsula).

Therefore, Καρχηδών does not seem to refer directly and specifically to Gogarene (Gugark), whose designation in Greek was "Γωγαρηνή", nor does it refer to Iberia, whose established designation was "Ἰβηρία", rather it refers to a place that included the parts of the both.[1048]

Where was the place where the "Carthaginian Iberians" lived?

According to G. Kavtaradze, as mentioned above, "Carthaginian Iberia" meant the part of Iberia (Kartli - in Georgian) south to the river Kura (Mtkvari – E.K., N.P.), where "Armazistsikhe" or "Kartli" is located and where Aramaic was an official language of the royal court, alongside with the Greek. This is the place "Where Georgians call themselves "Kartvelians" and the gem of Usas pitiaxes may be the earliest evidence of this. Turning the names of native places into more common forms was quite usual in the Greco-Roman world and one of its manifestations may be the form "Carthage" instead of "Kartli".[1049] This point of view is noteworthy, but at the same time does not rule out the fact that whoever was Usas pitiaxes, his independence or at least a centrifugal position is obscured from this perspective. In Mtskheta itself such a strong centrifugal position is incomprehensible, such an area should be somewhat remote from the center.

Thus, we should connect Usas pitiaxes to a geographical area and an administrative unit that:

1. is inhabited by Iberians;
2. has a somewhat centrifugal attitude towards the throne of Mtskheta;
3. depends to some extent on the Sassanid Iran (some Iranian reminiscences are also observed here).
4. is ruled by pitiaxes.

We propose, that only Gugark can be such a political entity. At the same time, as mentioned above, Γωγαρηνή corresponded to Gugark. Consequ-

[1048] Clearly, this does not mean the periods when Gogarene was directly part of Iberia, we mean the times when Gogarene was trying to maintain its independence from the center

[1049] G. L. Kavtaradze. The Problem of Interpretation of Ancient Gem from Paris. In: Materials of the First International Congress of Caucasiologists. Tbilisi: Universali Press. 2007, pp. 272-273

ently, we think it must have been an area that included Gugark and presumably covered a relatively large area. Given that a dynastic change took place in Gugark after Peroz, it is conceivable that some Iberian noble family was promoted to the pitiaxes of Gugark. Such a person, naturally, could not have been a man without his own estates. It is part of the social contract of proto-feudal Kartli, which itself expresses a pro-Iranian position and is loyal to King Aspagur. After Aspagur, the Christian kings again ascended the throne of Mtskheta, and the centrifugal positions of the Gugark pitiaxes became more understandable in this respect – presumably, Gugark was again under Zoroastrian influence and remained pro-Iranian, though was still part of Iberia.

Ekvtime Takaishvili's point of view also stands close to this assumption. Identification of the word Καρχηδων with "Kartleli"/ "Kartveli" ("inhabitant of Kartli/ a Georgian"), as we mentioned at the beginning, was first supported by Ekvtime Takaishvili. He thought that Καρχηδων is a distorted version of "Kartli" and as a proof of this he cited numerous examples of Georgian toponymy and distortion of proper names in Greek written sources.[1050] Takaishvili believed that Kartli, at the turn of the 4th-5th cc., included not the whole eastern Georgia, but a part of it – the lands bordering Hereti, which was under Iranian rule and was ruled by pitiaxes.[1051] As for the chronology, Takaishvili believed that pitiaxes Usha / Ucha is a political figure active at the end of the 4th century and of 5th century, which shows that this part of Iberia is in full vassal relationship with Iran.[1052]

Recently, M. Bakhtadze expressed an opinion about Usas pitiaxes in his doctoral dissertation "Office of Eristavi (Duke) in Georgia". M. Bakhtadze rightly states that the identification of Gugark pitiaxes with Armazi pitiaxes is incorrect.[1053] In this regard, we also have mentioned the reason above - there are some centrifugal positions in the insignia of Usas pitiaxes, which we consider impossible in capital. At the same time, M. Bakhtadze considers it per-

[1050] Ekvt. Takaishvili. When did the Iberian State Change into a Georgian State. *Mnatobi*. 1948 N8. Tbilisi, Sakhelgami Press. pp. 99-100 (in Georg.)
[1051] Ekvt. Takaishvili. When did the Iberian State Change into a Georgian State. *Mnatobi*. 1948 N8. Tbilisi, Sakhelgami Press. pp. 96 (in Georg.)
[1052] Ekvt. Takaishvili. When did the Iberian State Change into a Georgian State. *Mnatobi*. 1948 N8. Tbilisi, Sakhelgami Press. pp. 100 (in Georg.)
[1053] M. Bakhtadze, Office of Eristavi (Duke) in Georgia. Tbilisi, Artanuji Press. 2003, p. 24 (In Georg.)

missible for Usas pitiaxes to associate with Arshusha I or Arshusha II,[1054]but we also consider this unlikely (see above).

Also information preserved in the "Life of Kartli" is interesting for the history of pitiaxes of Gugark, the information related to the reign of King Mirian and the subsequent period. According to these chronicles, Mirian handed over the territory of Gugark to Peroz, his relative, who was of Persian origin. At the same time, Mirian married his daughter to Peroz.[1055] The offspring of this Peroz will later lose this area. According to the "Life of Kartli," Eristavi (Duke) of Persians took the children of Peroz, the sons of the Mirian's daughter as prisoners and their country which was bordering Kartli he gave to Varaz-Bakar.[1056]

It is believed that by tradition, Peroz and Mirian attributed themselves to one of the Persian dynasties, the Mihranids. C. Toumanoff considers this to be real,[1057] although the theory about their Persian origin is not shared in Georgian historiography.[1058]

The issue of Peroz's settlement in Kartli is also dated to the post-Mirian period, based on the fact that Peroz came to power with the support of Persia, and this should have happened in the late 370s or 380s, when the diarchy ended in Kartli and the whole kingdom went to pro-Iranian Aspagur. However, M. Bakhtadze believes that it is possible that Peroz is Mirian's contemporary and son-in-law.[1059] We share this view, otherwise the chronological framework of Usa pitiaxes is unclear – when should he rule Gugark. After Peroz, there seems to have been a dynastic change in the Gugark Vitaxate – the descendants of Peroz are losing this area. After Peroz, in 361-394, sources do not mention any ruler of Gugark, it is likely that the ruling dynasty was changed here. For a short time Gogarene was probably ruled by Peroz's sons, but the-

[1054] M. Bakhtadze, Office of Eristavi (Duke) in Georgia. Tbilisi, Artanuji Press. 2003, p. 33 (In Georg.)

[1055] Life of Kartli. Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi, Sakhelgami Press. 1955, p. 68 (in Georg.)

[1056] Life of Kartli. Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi, Sakhelgami Press. 1955, p. 137 (in Georg.)

[1057] C. Toumanoff. Introduction to Christian Caucasian History. In: States and Dynasties of the Formative Period. Traditio 17. 1961, p. 38

[1058] Essays on History of Georgia. vol. II. Tbilisi, Sabchota Sakartvelo Press. 1973. p. 59-62; T. Dundua, About the Note of Moses Khorenats'I (chronology of Ibero-Pontic political relations). Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Institute of Georgian History, Proceedings, XIV. Tbilisi, Meridiani Press. 2018, p. 14 (In Georg.)

[1059] M. Bakhtadze, Office of Eristavi (Duke) in Georgia. Tbilisi, Artanuji Press. 2003, p. 34-35 (In Georg.)

ir rule will soon be taken away by the Iranians, and this event must also be related to Aspagur. In particular, According to the "Life of Kartli," Eristavi (Duke) of Persians took the children of Peroz, the sons of the Mirian's daughter as prisoner and their country which was bordering Kartli gave to Varaz-Bakar, as mentioned above.[1060] (Varaz – Bakur- E.K; N.P.)

Then, apparently, a change of dynasty took place and Usas pitiaxes – a contemporary of Aspagur (Varaz-Bakuri) became a ruler in Gugark.

M. Bakhtadze also thought that 80s-90s of the 4th century to be a proper chronological framework for Usas becoming pitiaxes.[1061] Several pitiaxi from a later period after Peroz were named Arshusha (which can be related to the name "Usas"), so we can conclude that in the 80s-90s of the 4th century, when indeed a gap appears in the list of pitiaxes of Gugark, the pitiaxes must have been Usas, presented on the inscription of a signet ring from Paris.

Regarding the name of pitiaxes, it should be noted that Οὔσας, which clearly shows traces of Hellenization expressed in the unlocking of the suffix "ς" for the man's proper name, seems to correspond to the local variant "Usa / Usha". We emphasize that it is permissible to associate the name "Usa / Usha" with the name "Ashusha" or "Arshusha" (in terms of analogy), but Usas being an abbreviation of "Arshusha / Ashusha" we consider impossible, because the above-mentioned argument of Tinatin Kaukhchishvili seems completely substantiated: "there are many abbreviations in Greek epigraphy but this abbreviation does not usually occur at the expense of the beginning of the word, on the contrary, when a Greek (or Greek written) word is shortened, the beginning always remains".[1062] Thus, Οὔσας itself must convey the name of the Iberian pitiaxes. It is not the end of "Ashusha" or any other name."[1063]

Nicolas J. Preud'homme, who thinks of "Usa" as a proper name of Iranian origin, cites several equivalent forms: the Avestan Usa, Kawe Usa and their

[1060] Life of Kartli. Text published by S. Kaukhchishvili, vol. 1. Tbilisi, Sakhelgami Press. 1955, p. 137 (in Georg.)

[1061] M. Bakhtadze, Office of Eristavi (Duke) in Georgia. Tbilisi, Artanuji Press. 2003, p. 38 (In Georg.)

[1062] Compare: Gr. Tsereteli, Abbreviations in Greek Manuscripts. Mostly based on dated manuscripts from St. Petersburg and Moscow. St. Petersburg. Imperial Academy of Sciences Press. 1896 (in Russian)

[1063] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 254 (in Georg.)

derivatives: Kaos, Kaus, and believes that the meaning of the name Οὔσα should be "powerful".[1064]

We think that Preud'homme's view should be acceptable in the sense that Οὔσας is an independent name from "Arshusha / Ashusha". In addition, given that Usa / Usha has a similar sound to Ashusha / Arshusha (and the latter name was given to several rulers in different eras), Οὔσας naturally "fits" into the context of dynastic proper names.

Finally, about the form, meaning and origin of the word "Καρχηδων".

First of all, it should be noted that the language of the inscription is grammatically correct Greek. The word πιτιάξης is used to denote the position of pitiaxes and is confirmed in the same way in other Greek inscriptions found on the territory of Georgia – for example: the inscription of Aspavrouk (2nd-3rd cc.), inscription of Flavius Dades and Bersuma pitiaxes (III c.). As for the word "Ἰβήρων", it is represented in plural and refers to "Iberians" (meaning: of Iberians). If we understand the last word of the inscription – Καρχηδων – as the name of the Libyan city in Greek ("Carthage"), it turns out that its nominative is presented here (Καρχηδών (gen.-ονος), and then the inscription should be read as follows: "Usas pitiaxes of the Iberians Carthage", which is completely meaningless. If we perceive Καρχηδων as a form of "Carthaginians" (which in number (gen. Pl.) agrees with the word "Ἰβήρων"), then here is a mistake, because instead of Καρχηδών, it should be written "Καρχηδονίων", which is rightly pointed out by Tinatin Kaukhchishvili.[1065] If we take into account the second option and assume that there is an error in the inscription ("ονί" is missing), the inscription reads like this – "Usas pitiaxes of the Carthaginian Iberian", which is also incomprehensible. If in the text there is no error in writing of this word, which remains the only option, we must share t. Kaukhchishvili's opinion that Καρχηδών is an attribute-adjective (that is why T. Kaukhchishvili does not even start the word with a capital letter, but represents it as καρχηδων), and the word is in the same *genetivus pluralis* as the word "Ἰβήρων" is. What could be the *nomi-*

[1064] N. J. Preud'homme. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS. In: Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period. N14, *Otar Lordkipanidze* Institute of *Archaeological* Research of Georgian National Museum. Tbilisi, Georgian National Museum. 2018, p. 212

[1065] T. Kaukhchishvili. Ancient Greek Sources for History of Georgia. Tbilisi, Program Logosi Press. 2019, p. 255 (in Georg.)

nativus of the word καρχηδων in this case? If we compare καρχηδων with "Ἰβήρων", whose initial form is Ἰβήρ (-ηρος), we can assume that the initial variant of καρχηδων is * καρχηδ (-ηδος), whose *genetivus pluralis* must be καρχηδων. Here we can also assume that the name of the place in Greek must have been Καρχηδία (cf. Ἰβηρία) or Καρχης (-ηδος) (cf. Ἰβηρίας, -αδος "Iberian region of the Caucasus").[1066] It is also noteworthy that sometimes in toponymy, for example, in the Greek name of the city of Chalcedon, the forms are alternated: Καρχηδων / Χαλκηδων / Καρχηδων.[1067] As for the letter-sound χ in the word καρχηδων, it is possible to assume that since in the Greek name of Carthage (Καρχηδών) χ corresponds to the Phoenician h (Kart-hadasht), whose sound is completely unclear, while it is transmitted in Latin as the sound "th" (Carthago) (which, it is conceivable, more accurately reflected the phonetic correspondence of this Phoenician sound), we can be very carefully assume that in the word given in the inscription of Usas pitiaxes (καρχηδων) the letter χ correspondents to the the sound "θ". Consequently, beyond the Greek καρχηδων, whose original form was more likely to be *Καρχης, it may be referred to as the well-known "kart" (Georgian ქართ). Here, of course, we do not pretend to discuss the etymology of the toponym "Kartli" (which is not currently well-established[1068]), but connect it with the "καρχηδων" mentioned in the inscription.

Οὔσας πιτιάξης Ἰβήρων καρχηδων – **reflects the situation of the end of the 4th century and the beginning of the 5th c. in Iberia**. **Usas becomes pitiaxes**, most likely under the rule of King Aspagur, with some help from the Iranians, after gaining back Gogarene in the 80s-90s of the 4th century. **He governs an area that is somewhat periodically in a vassal relationship with Iberia and, at the same time, is characterized by sharp centrifugal aspirations, presumably after the return of the Christian kings to the throne of Mtskheta again.** Accordingly, in the inscription on his insignia he is referred to as the pitiaxes of the "Iberians", although these Iberians are different from the other Iberians, because the word Ἰβήρων is further specified in the inscription by

1066 Ancient Greek-Russian Dictionary, compiled by I. Kh. Dvoretsky. volume I. Moscow. 1951, p. 809 (in Russian)

1067 T. Hewitt Kett. Alphabet. Taylor, Walton and Maberly, London. 1849, p. 90

1068 For the etymology and sources which mention "Kartli", see G. Bedoshvili. Definition of Georgian Toponyms - Etymological Dictionary. Vol. I. Georgian Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Bakur Sulakauri Press. 2002; vol. II. TSU, Arn. Chikobava Institute of Linguistics, 2013 (in Georg.)

the term καρχηδων, behind which may be hidden one of the earliest reminiscences of the term "Kartli". In "Kartli", we suggest that in this particular case we should mean a certain part of the south-east of Iberia and Gogarene. It was with Gogarene that this title, traditionally held by the rulers of this region, came into the hands of Usas. Usas, who is the founder of the new dynasty, is thought to be trying to legitimize his rule like the old dynasty, the term καρχηδων on the one hand brings it closer to the Iranian world, and on the other hand it is close to the local term "Kartli". The word Καρχηδων does not seem foreign to the toponymy of the region, which we have discussed above. The inscription is in the "international" Greek language established in Iberia. The inscription probably mentions the Iberians "inhabitant of Kartli", which corresponds to the Greek Ἰβήρων καρχηδων. This toponym ("Kartli") seems to have been newly established in Iberia and is completely unknown to the Greco-Roman sources of antiquity. The word καρχηδων gives more definition to the traditional ethnonym Ἰβήρων. "Kartli" appears in the inscription as a region inhabited by Iberians, whose inhabitants' name καρχηδων refers to both the Georgian word "Kartli" (* Καρχης, -ηδος) and the Libyan Carthage fighting against the Romans. The convergence of the sound and pattern of "Kartli" with Carthage (Καρχηδών) gives to this word the appearance of a "traditional" toponym, gives more conviction to the pitiaxes insignia and at the same time reveals the political choice of the pro-Iranian Kartli.

ლიტერატურა
Literature

ამირანაშვილი, შ. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

ასათიანი, ლ. ბიჭვინტის წითელლაკიანი კერამიკა. დიდი პიტიუნტი. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

აფაქიძე, ა., ყიფიანი, გ., ნიკოლაიშვილი, ვ., მანჯგალაძე, გ., კაპანაძე, მ. სვეტიცხოველის ეზოში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები. მცხეთა – 2001. 2001-2002 საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგების ანგარიშები. VI სამეცნიერო სესია. თბილისი. 2003

აფაქიძე, გ. ბიჭვინტის სამშენებლო კერამიკა. დიდი პიტიუნტი. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

ახვლედიანი, დ. ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილი დამღიანი კრამიტის ერთი ჯგუფის იდენტიფიკაციისათვის. ამირანი. $IX_{2.}$ 2003

ბარჯაძე, გ. ითხვისი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი. თბილისი, გამომცემლობა: აისი. 2004

ბახტაძე, მ. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი. გამომცემლობა: არტანუჯი. 2003

ბედოშვილი, გ. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“. ტ. I. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 2002

ბედოშვილი, გ. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“. ტ. II. თსუ, არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 2013

ბოგვერაძე, ა. ქართლის პიტიახშთა ხელისუფლებისა და ვინაობის საკითხისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 35. 1963

გაგოშიძე, ი. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXV-B. თბილისი. 1966

გამყრელიძე, ალ. ლათინური წარწერა ფარსმან მეფის შესახებ ოსტიიდ-ან. ჟ. ცისკარი. 1959. მეორე გამოცემა იხ. კრებულში: იბერია-კოლხეთი. №4. თბილისი. 2008.

გამყრელიძე, გ. გრაფიტოიანი სინოპური და კოლხური ამფორები ქალაქ ფოთი-ფასისის კონტექსტში. Online არქეოლოგია. N2. 2012. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.heritagesites.ge/uploads/files/59ef47a0f2c65.pdf

გამყრელიძე, გ. კოლხოლოგიური ნარკვევები. ტ. 2. თბილისი: გამომცემლობა „არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი“. 2010

გამყრელიძე, გ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები. ვანი. III. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

გამყრელიძე, გ. საქართველოს რომაული პერიოდის არქეოლოგია. იბერია-კოლხეთი. დამატება. 2014

გამყრელიძე, გ., თოდუა, თ. რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში. თბილისი, საუნივერსიტეტო გამოცემა. 2006

გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. I. ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთოთ სიმონ ყაუხჩიშვილმა, მეორე შევსებული გამოცემა. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1965

გიგინეიშვილი, ბ. ეთნონიმ ჰენიოხის წარმომავლობისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის სერია. თბილისი. №1. 1975

გიგოლაშვილი, ელ., კაჭარავა, დ., ფირცხალავა, მ., ფუთურიძე, რ., ჭყონია, ა. ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე 1970-77 წლებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების კატალოგი. ვანი. IV. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

გოლენკო, კ. მეფე სავ(ლაკის) მონეტის ახალი ტიპი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. XXV. № 1. 1960

დიდი პიტიუნტი. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

დუნდუა, გ. ანტიკური ხანის უცხოური მონეტების განძები კოლხეთიდან (ძვ. წ. VI-ახ. წ. IV სს.). გურია II. თბილისი. 1997

დუნდუა, გ. გურიის ნუმიზმატიკური მასალა. გურია I. თბილისი. 1996

დუნდუა, გ. იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში? მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №2. თბილისი. 1974

დუნდუა, გ. კოლხური თეთრი (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. №1. თბილისი. 2003

დუნდუა, გ. ლომისგამოსახულებიანი კოლხური თეთრის გენეზისისათვის. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №1. თბილისი. 1972.

დუნდუა, გ. სავლაკი თუ სავმაკი? კრ. „ოჩხარი“. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. თბილისი. 2002

დუნდუა, გ. სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი პიტიუნტში ძვ. წ. II-ახ. წ. IV სს. დიდი პიტიუნტი. I. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1975

დუნდუა, გ. სამონეტო მიმოქცევა იბერიაში I-IV საუკუნეებში (ზოგადი მიმოხილვა). იბერია-კოლხეთი. ოთარ ლორთქიფანიძე 75. თბილისი. 2005

დუნდუა, გ. საქართველოს მიწა-წყალზე ნაპოვნი იშვიათი რომაული მონეტა. ძეგლის მეგობარი. №3. თბილისი. 1967

დუნდუა, გ. საქართველოში გავრცელებული ალექსანდრე მაკედონელისა და ლისიმაქეს სახელით მოჭრილი მონეტები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების სერია. №1. თბილისი. 1973

დუნდუა, გ. სოფ. ყელეთში აღმოჩენილი რომაული დენარის იშვიათი მინაბაძი. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს. თბილისი. 1972

დუნდუა, გ., დუნდუა, თ. ქართული ნუმიზმატიკა. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2006

დუნდუა, გ., დუნდუა, თ., ჯავახიშვილი, ნ., ერისთავი, ა. ფული საქართველოში. თბილისი, საქართველოს ეროვნული ბანკი (მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა). 2003

დუნდუა, გ., კახიძე, ა. კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №4. თბილისი. 1978.

დუნდუა, გ., კახიძე, ა. კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №2. თბილისი. 1979.

დუნდუა, გ., ლორთქიფანიძე. გ. მონეტები ვანიდან. ვანი III. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

დუნდუა, გ., ჯალაღანია, ირ. ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბილისი, გამომცემლობა: ნეკერი. 2009

დუნდუა, თ. ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΟΥ. თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. IV. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2011

დუნდუა, თ. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1993

დუნდუა, თ. კოლხეთისა და პონტოს სამეფოს ურთიერთობის ისტორიიდან. თსუ-ს შრომები (ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია). ტ. 283. თბილისი. 1989

დუნდუა, თ. კოლხური თეთრი და კოლხეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2002

დუნდუა, თ. მოვსეს ხორენაცის ერთი ცნობის გარშემო (იბერია-პონტოს პოლიტიკური კონტაქტების საკითხისათვის). ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2018.

დუნდუა, თ. რომაული ფული საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2006

დუნდუა, თ. საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. წ. I-II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1995

დუნდუა, თ. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. დამატება. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2019

დუნდუა, თ. საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2017

დუნდუა, თ. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 1997

დუნდუა, თ., დუნდუა. გ. ანტიკური პერიოდის კავკასიის ნუმიზმატიკის საკითხები. თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2009

დუნდუა, თ., დუნდუა, გ. ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. II ნაწილი. ქრისტიანობა, მითრაიზმი და ისლამი. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა ქართლსა და ეგრისში I-X საუკუნეებში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2014

დუნდუა, თ., დუნდუა, გ. ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. I ნაწილი. ფული ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა კოლხეთსა და იბერიაში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013

დუნდუა, თ. დუნდუა, გ., ბოშიშვილი, ალ., თაბუაშვილი, აპ., თავაძე, ლ., ფიფია, ნ., ჩიქობავა, აკ., ავდალიანი, ე., ხარშილაძე, ნ. ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი (http://geonumismatics.tsu.ge)

დუნდუა, თ., სილაგაძე, ნ. საქართველოს ისტორია, თემატური თუ ქრონოლოგიური პრინციპი? თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2000

დუნდუა, თ., ფიფია, ნ. საქართველო და გარე სამყარო — ევროპის „შექმნა“ და ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. I. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2009

დუნდუა, თ., ჩიქობავა, აკ. დასავლეთ საქართველოს ჰეგემონი ლაზთა მეფე პაკორი. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2013

თაყაიშვილი, ექვ. როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. მნათობი. N 8. თბილისი. 1948

თოდუა, თ. რომის კავკასიური პოლიტიკა (ძვ. წ. I -ის 70 - იანი - ახ. წ. I -ის 50-იანი წლები. ამირანი. XVII-XVIII. თბილისი. 2007

თოდუა, თ. სურიონ-ვანის მფარველი ღვთაება „Ανασσα Σουρι“. ქართველოლოგი. 22(7). თბილისი. 2014

ინაძე, მ. ანტიკური ხანის ქალაქები (დიოსკურია). ჟ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VI. ნაკვეთი 2. თბილისი. 1962

ინაძე, მ. აფხაზეთის ძველი მოსახლეობა. მნათობი. №2. თბილისი. 1992

ინაძე, მ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1982

ინაძე, მ. ეგრისის და ქართლის ურთიერთობისათვის („ფარნავაზის ცხოვრების“ მიხედვით). მნათობი. №8. თბილისი. 1989

ინაძე, მ. ეშერის წარწერის გაგებისთვის. მნათობი. №1. თბილისი. 1988

ინაძე, მ. იბერიისა და რომის ურთიერთობა II საუკუნის პირველ ნახევარში. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ.1. თბილისი. 1955.

ინაძე, მ. ტერმინი „ჭანები“, კრ. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1993

ინაძე, მ. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისთვის (ჰენიოხები). მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 32. თბილისი. 1955

ინაძე, მ. ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი, გამომცემლობა: არტანუჯი. 2009

ინგოროყვა, პ. „მოქცევაი ქართლისაი“ და ანტიკური ხანის იბერთა მეფეების სია. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XI-B. თბილისი. 1941

ინგოროყვა, პ. ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა: ენიმკის მოამბე. X. თბილისი. 1941

კაპანაძე, დ. ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1969

კაპანაძე, დ. შენიშვნები ძველი კოლხეთის ნუმიზმატიკის შესახებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ XV-B. თბილისი. 1949

კაჭარავა, დ. Πόλις ἡλλένον შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში. ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: Πόλις ἡλλένον და Πόλις βαρβάρων შავიზღვისპირეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი. 2002 წ. 23-26 სექტემბერი. ძიებანი, დამატებანი. VIII. 2002

კახიძე, ა., ვიკერსი, მ. ფიჭვნარი. I. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002). კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. თბილისი, გამომცემლობა: კოლხები. 2004

კახიძე, ა., შალიკაძე, თ. მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან. ფიჭვნარი IV. გონიო-აფსაროსი IX. ნ. ბერძენიშვილის ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი და გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-2008). თბილისი, გამომცემლობა: ტრიადა. 2009

კეკელიძე. კ. აშუშა პიტიახშის წარწერის გაგებისათვის. ლიტერატურული ძიებანი. V. თბილისი. 1948

კვირკველია, გ. ბერძნული ვაჭრობა ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ადგილობრივ საზოგადოებებთან. ჟ. ვაჭრობა შავ ზღვაზე არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: აბრეშუმის გზის ისტორიული პერსპექტივა, შავიზღვისპირეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი. 1999 წ. 20-23 სექტემბერი. ძიებანი, დამატებანი. I. თბილისი. 1999

ლეჟავა, თ. ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კრამიტის ბერძნულწარწერიანი დამღები. მნემოსინე, სტუდენტთა შრომები ელინოლოგიასა და ლათინისტიკაში. №4. 2009-2011

ლომთათიძე, გ. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1945

ლომთათიძე, გ. საქართველოს მოსახლეობის სოციალური და კულტურული დახასიათებისათვის ახ. წ. I-III სს. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. I. 1955

ლომოური, ნ. დასავლეთ საქართველო რომის პოლიტიკურ სისტემაში ახ.წ. II-III სს-ში. ქართული დიპლომატია, წელიწდეული. №6. თბილისი. 1996

ლომოური, ნ. დიონ კასიუსის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1966

ლომოური, ნ. კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1962

ლორთქიფანიძე, გ., მშვილდაძე, მ. ქართლის (იბერიის) „რომანიზაციის" კულტუროლოგიური ასპექტები (I-III სს). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. N1. თბილისი. 2016

ლორთქიფანიძე, მარგ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები. ნაწ. 2, არმაზისხევსა და ბაგინეთზე აღმოჩენილი გლიპტიკური ძეგლები. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1958

ლორთქიფანიძე, მარგ. კოლხეთის ძვ. წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები (ბერძნულ სახელოსნოებთან ურთიერთობის საკითხი). თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1975

ლორთქიფანიძე, მარგ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, ნაწილი III, საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების კატალოგი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

ლორთქიფანიძე, მარგ. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბილისი: გამომცემლობა: მეცნიერება. 1969

ლორთქიფანიძე, ოთ. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1966

ლორთქიფანიძე, ოთ. ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1968

ლორთქიფანიძე, ოთ. ვანის ქალაქი. ცისკარი. N 7. 1968

ლორთქიფანიძე, ოთ. ვანი „ოქრომრავალი" კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42. Jahrgang 1995 (1996). ქართულ და გერმანულ ენებზე.

ლორთქიფანიძე, ოთ. ინკიტის ტბის მიდამოებში ჩატარებული სადაზვერვო-არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარი ანგარიში. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. 3. თბილისი. 1963.

ლორთქიფანიძე, ოთ. „კოლხური დიდრაქმის“ II ტიპის იკონოგრაფიისათვის. „ძიებანი“. №3. თბილისი. 1999

ლორთქიფანიძე, ოთ., ფუთურიძე, რ., თოლორდავა, ვ., ლეჟავა, გ., ლორთქიფანიძე, გ., მათიაშვილი, ნ., ჭყონია, ა., მჭედლიშვილი, გ. 1970-1971 წლებში ვანში ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976

ლორთქიფანიძე, ოთ., ფუთურიძე, რ., თოლორდავა, ვ., ჭყონია, ა. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს. ვანი. I. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1972

მაკალათია, ს. 1920-1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლისის დათარიღებისათვის: საქართველოს მუზეუმის მოამბე. თბილისი. 1928

მაკალათია, ს. ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. XIV-B. თბილისი. 1947

მაკალათია, ს. კოლხური დიდრაქმა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (სსმმ). ტ. VII. თბილისი. 1933

მაკალათია, ს. ლეხურას ხეობა. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1964

მაჩაბელი, კ. ძველი საქართველოს ვერცხლი. თბილისი: საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გამომცემლობის სტამბა. 1983

მელიქიშვილი, გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი. გამომცემლობა: მეცნიერება. 1965

მელიქიშვილი, გ. საქართველო ახ. წ. I-III საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970.

მელიქიშვილი, გ. ძველი ქართული, სომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. №2. თბილისი. 1962.

მიქელაძე, თ. ფოთის 1962 წ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები: სამეცნიერო სესია მიძღვილი 1962 წ. საველე არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებისადმი. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი. 1963

მიქელაძე, თ. ფოთის 1963 წ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები: სამეცნიერო სესია მიძღვილი 1963 წ. საველე არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებისადმი. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი. 1964

მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1984.

მოქცევაი ქართლისაი, შატბერდის კრებული. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I (V-X სს.) რედაქტორი: ილია აბულაძე. თბილისი. 1963.

მოქცევაი ქართლისაი. შატბერდის კრებული. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბილისი. 1979.

მურღულია, ნ., ლომიტაშვილი, დ., ლორთქიფანიძე, ბ., ქებულაძე, ნ., ევერილი, პ., ქოლვინი, ი., ნინიაშვილი, თ., ალანია, დ., ხუციშვილი, ნ. 2019 წლის ნოქალაქევის ქართულ-ინგლისური არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. 2019 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო. თბილისი. 2020

მუსხელიშვილი, დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ნაწ. I. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1977

მშვილდაძე, მ. ფლავიუსებისა და ანტონინუსების საიმპერატორო გვართან დაკავშირებული ნივთები სვეტიცხოვლის N 14 მდიდრული აკლდამიდან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIII. თბილისი. 2018

მშვილდაძე, მ. ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012

მშვილდაძე, მ. ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XII, თბილისი. 2017

მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ტომი I. ნ. ლომოური ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. რედ. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1955

მჭედლიძე, მ. „მუზების ტაძარი“ პონტოს კიდეში და ელინური პაიდეიას საკითხი III-IV საუკუნეების საქართველოში (ხელნაწერის უფლებით)

ნასიძე, მ. გრაფიტო — ძველი ბერძნული კულტურის მცირე ასპექტი. კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები. თბილისი. 2002

ნასიძე, მ. საქართველოს ბერძნული გრაფიტო (დასავლეთ საქართველო). ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი. 2002

ნასიძე, მ. საქართველოს ბერძნული გრაფიტო. თბილისი. 2002

პლუტარქე. რჩეული პარალელური ბიოგრაფიები. I. ძველბერძნულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და განმარტებები დაურთო აკ. ურუშაძემ. თბილისი, საქართველოს მაცნეს გამომცემლობა. 1957

რამიშვილი, ს. წერილობითი არტეფაქტები ვანის არქეოლოგიური გათხრებიდან. მატიანე. ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული. ვანი. 2016

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1970

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბილისი, გამომცემლობა: საბჭოთა საქართველო. 1973

სურგულაძე, თ., სიხარულიძე, ა. Κυρία καλή მცხეთის მოგვთაკარიდან: აკადემიის მოამბე. 89. N 2. 1978

ურუშაძე, აკ. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1964

ფიფია, კ. რომაული გარნიზონები და სასაზღვრო ციხესიმაგრეები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში I-II სს. კრ. ,,თეიმურაზ მიბჩუანი-70“, თბილისი, 2010 ონლაინ ხელმისაწვდომია: http://www.dzeglebi.ge/statiebi/istoria/romauli_garnizonebi.html

ფიფია, კ. რომის აღმოსავლური პოლიტიკა და ცალკეული „სამეფოების“ წარმოქმნა კოლხეთში (ახ. წ. II ს.). თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2012

ფიფია, კ. ტრაიანეს აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: უნივერსალი. 2005

ფიფია, ნ. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში — ბერძნული ახალშენები (გენეზისი, ისტორია). ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი. 2013.

ფიფია, ნ. ელინური ექსპერიმენტი დასავლეთ საქართველოში. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2014

ფიფია. ნ. მთიელთა ჩამოსახლება ანუ წელთაღრიცხვების მიჯნის receptio სისტემა დასავლეთ საქართველოში. მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად შესრულებული ნაშრომი. ხელნაწერის უფლებით. თბილისი. 2006

ფიფია, ნ. უზუფრუქტის წესით გადაცემული მონის მიერ დადებული სტიპულაციის კანონიერებისა და მონის სამართლებრივი მდგომარეობის შესახებ ძველ რომში. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომები. I. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2012

ფიფია, ნ. ჰენიოხთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები. VIII. 2008

ფიფია, ნ. კობახიძე, ე. ახალი ბერძნული წარწერა სოხუმის ციხიდან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XVI. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2020

ფიფია, ნ. კობახიძე, ე. ამაზასპოსის ეპიტაფია. “History, Archaeology, Ethnology” (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია). №8. 2022

ფიფია, ნ., ციმინტია, ქ. რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ზოგიერთი პრაქტიკის შესახებ სამეგრელოში („ხვამა“: „ოხვამერი“ და „დუნაპირი“). ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XII. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2017

ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაღმაძისა. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1961

ფუთურიძე, რ. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან (ძვ. წ. V-IV სს.). ვანი. II. რედ. ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1976

ქავთარაძე, გ. „კართაგენელები“ და კავკასია. ლიტერატურული საქართველო. N 32. 15 სექტემბერი, 2006

ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, გამომცემლობა: სახელგამი. 1955

ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. შემდგენლები: გ. გამყრელიძე, დ. მინდორაშვილი, ზ. ბრაგვაძე, მ. კვაჭაძე. თბილისი, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა. 2013

ყაუხჩიშვილი, თ. ახალი ბერძნული წარწერა არმაზციხე-ბაგინეთიდან (II) 8. ნარკვევები. IV. საიუბილეო კრებული. 1998

ყაუხჩიშვილი, თ. ბერძნული ეპიგრაფიკა. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2002

ყაუხჩიშვილი, თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951

ყაუხჩიშვილი, თ. ბერძნულწარწერიანი ნივთები მცხეთიდან. ოჩხარი. 2002

ყაუხჩიშვილი, თ. ვანის ახლადაღმოჩენილი ბერძნული წარწერა. ქართული წყაროთმცოდნეობა. VII. 1987

ყაუხჩიშვილი, თ. ვანის ბერძნული წარწერები. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. XLVIII. №1. 1967

ყაუხჩიშვილი, თ. ნოქალაქევის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ბერძნული წარწერები. კრებული: ნოქალაქევი - არქეოპოლისი. III. არქეოლოგიური გათხრები. 1983-1989. თბილისი. 1993

ყაუხჩიშვილი, თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2009

ყაუხჩიშვილი, თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. I. დასავლეთ საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 1999

ყაუხჩიშვილი, თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. ტ. II. აღმოსავლეთი საქართველო. თბილისი, გამომცემლობა: ლოგოსი. 2000

ყაუხჩიშვილი, თ. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი: გამომცემლობა: პროგრამა ლოგოსი. 2019

ყაუხჩიშვილი, თ. წილკანში აღმოჩენილი გემმის ბერძნული წარწერა: მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. I. თბილისი. 1955

ყაუხჩიშვილი, ს. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. II. N 1-2. 1941

შეროზია, მ. რომაული აურეუსების ადგილობრივი (იბერიული) იმიტაციების ახალი ნიმუშები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია. №2. (47-B). 2011

შოშიაშვილი, ნ. ქართული წარწერების კორპუსი. I. ლაპიდარული წარწერები. თბილისი, გამომცემლობა: მეცნიერება. 1980

შპაიდელი, მ. კავკასიის საზღვარი. II საუკუნის გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფაზისში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. N1. თბილისი. 1985

ჩოლოგაური, ლ. დიონისეს გამოსახულებები ელინისტური ხანის ამიერკავკასიაში. ნაშრომი შესრულებულია არქეოლოგიის მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. ხელნაწერის უფლებით. თბილისი. 2016

ციმინტია, ქ. ხატზე გადაცემის ჩვეულება საქართველოში. ნაშრომი შესრულებულია ეთნოლოგიის ბაკალავრის ხარისხის მოსაპოვებლად. ხელნაწერის უფლებით. თბილისი. 2015

ციციშვილი, ირ. ადრეკლასობრივი პერიოდის საზოგადოების ხელოვნება. წიგნში: ქართული ხელოვნების ისტორია. თბილისი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოების გამომცემლობა. 1995

წერეთელი, ალ. კოლხეთის ბერძნული კოლონიზაციის საკითხისათვის. მნათობი. N3. თბილისი. 1963

წერეთელი, გ. მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ხანისა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1958

წერეთელი, გ. არმაზის ბილინგვა. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, ენიმკის მოამბე. XIII. თბილისი. 1942

წერეთელი, გ. ივერია ახ. წ. მესამე საუკუნის ირანულ წყაროებში. ტექსტი გამოუქვეყნებელი ხელნაწერის სახით ინახება გ. წერეთლის არქივში

წერეთელი, გ. შაპურის წარწერის I'nn TR, თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს, საიუბილეო კრებული მიძღვნილი გ. ახვლედიანის დაბადების 80 წლისთავისადმი. თბილისი. 1969

ჭელიძე, მ. ეპიგრაფიკული შენიშვნები. სემიტოლოგიური ძიებანი. V. თბილისი. 1990

ჯავახიშვილი, ივ. ქართველი ერის ისტორია. I. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 1979

ჯავახიშვილი, ივ. ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია. ტფილისი, გამომცემლობა: ზარია ვოსტოკა. 1925

ჯავახიშვილი, ქ., ნემსაძე, გ. ზღუდერის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები: მუზეუმის მოამბე. XXXVI-B. თბილისი. 1982

A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. XVI. Catalogue of the Greek Coins of Ionia. Barclay V. Head. London. Woodfall and Kinder. 1892

A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. William Smith, LLD. William Wayte. G. E. Marindin. Albemarle Street, London. John Murray. 1890

A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott. Revised and Augmented by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars. with a revised supplement. Oxford Clarendon Press. 1996

Adkins, L. Adkins. R.A. Handbook to life in Ancient Rome. New York, Oxford. Oxford University Press. 1998

Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente Bergamo. Rome. 1916

Apakidze, A., Kipiani G., Nikolaishvili, V. A Rich Burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). Phasis, Greek and Roman Studies. 7. 2004

Arménie entre Orient et Occident: Trois mille ans de civilisation. Sous la direction de Raymond H. Kevorkian. Bibliothèque nationale de France. N 98. 1996

Arriani Nicomediensis Scripta Minora. Arrian. Rudolf Hercher. Alfred Eberhard. in aedibusB.G.Teubneri.Leipzig.1885.ონლაინხელმისაწვდომია:https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0533%3Asection%3Dpos%3D44

Avram, Al. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 3. Callatis et territorium. Bucharest. 2000

Badoud, N. The Contribution of Inscriptions to the Chronology of Rhodian Amphora Eponyms in: Pottery, Peoples and Places, Study and interpretation of Late Hellenistic Pottery, edited by Pia Guldager Bilde and Mark L. Lawall, Aarhus University Press, 2014

Beaulieu, Marie-Claire. The Sea in the Greek Imagination. Philadelphia. University of Philadelphia Press. 2016

Beckmann, M. Diva Faustina: Coinage and Cult in Rome and the Provinces. New York: American Numismatic Society. 2012

Berger, A. Encyclopedic Dictionary of Roman Law. volume 43. part 2. Philadelphia. American Philosophical Society. 1991

Birley, Anthony R. “Hadrian to the Antonines”. In Bowman, Alan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic (eds.). The Cambridge Ancient History, Volume XI: The High Empire, A.D. 70–192. Cambridge University Press. 2000

Birley, Anthony R. Marcus Aurelius. London and New York. Routledge, 2000

Boardman, J. Athenian Black-Figure Vases. New York: Oxford University Press. 1974

Bonfante, G. Bonfante, L. The Etruscan Language, an introduction. Manchester University Press, Manchester and New York. 2002

Bosch, Emin. Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum. «Türk Tarih Kurumu Yayınlarından», Ser. 7, no. 46. Ankara 1967

Bournoutian, G. A. A Concise History of the Armenian People: (from Ancient Times to the Present). 2nd edition. Mazda Publishers. 2002

Boyce, M. A History of Zoroastrianism. Leiden/Köln. Brill. v. II. 1982

Braund D, Tsetskhladze, G. R. The Export of Slaves From Colchis, The Classical Quarterly. The Classical Quarterly, vol. 39, no. 1, 1989

Braund, D. Anagranes the ΤΡΟΦΕΥΣ: the court of Caucasian Iberia in the second—third centuries AD. In: Kacharava D., Faudot, M., Geny, É. (eds.). Autour de la mer Noire. Hommage de Otar Lordkipanidzé. Besançon: Institut des Sciences et Techniques de l’Antiquité, 23—34 (ISTA 862).

Braund, D. Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 B. C.-A. D. 562 London: Oxford University Press. 1994

Braund, D. King Flavius Dades, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. 96. 1993

Braund, D. Phasis: City, River and Religion, in: W. Schuller and G. Tsetskhladze (eds), The Economy and Society of Colchis, 6th -1st centuries B.C., Konstanz XENIA, 1994

Braund, D. Rome and the Friendly King. A Character of the Client Kingship. Beckenham. Kent, Fyshwick, Australia. 1984

Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World. Edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Vol. 5. Leiden-Boston. Brill. 2004.

Buck, C. D. the Greek Dialects. Chicago, University of Chicago Press. 1955

Bunbury, E.H. A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans, from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire. Volume 2. London. William Clowes and Son. 1879

Buonocore, M. Schiavi e liberti dei Volusi Saturnini. Le iscrizioni del colombario sulla via Appia antica. Roma. 1984

Burckhardt-Biedermann, T. Römische Inschrift am obern Hauenstein. In: Anzeiger für Schweiz. Altertumskunde NF 3. 1902

Bury, J.B., A History of Roman Empire from its Foundation to the death of Marcus Aurelius, New York, Harper, 1893

Canali de Rossi, F. Dedica di Mitridate a Giove Capitolino. Epigraphica 61. 1999

Cantarelli, F. Gautier Di Confiengo. E. La collezione epigrafica Fusconi (Roma, secolo XVI-XVIII). Soveria. Rubbettino. 2012

Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta, Vol 1. Aelian. Rudolf Hercher. In Aedibus B.G. Teubneri. Lipsiae. 1864

Cohen, G. M. The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria. University of California Press, London. 2013

Corpus Inscriptionum Latinarum, pars IV Addenda ad partes primam et secundam, edid. O. Hirschhfeld et H. Finke. vol. XIII. Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae, edid. O. Hirschhfeld and C. Zangemeister. 1916.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Vol. VI. Inscriptiones Urbis Romae Latinae, Pars II, Monumentaa columbariorum, Tituli officialium et artificialium. Tituli sepulcrales reliqui:- A. Claudius, Ed. E. Bormnn, G. Henzen, Chr. Huelsen. 1882 (imp.iter.1961).

Cowan, R. The Battle of Nisibis, AD 217. Ancient Warfare. 3 (5). 2009

Crook, J.A. Law and Life of Rome. 90 B.C.- A.D. 212, Cornell University Pres. Ithaka, New York. 1984

Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 8. Stuttgart. Weimar. 2000

Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon. «Deutsches Archäologisches Institut. Pergamenische Forschungen». 11. Part I. Christoph Börker. Der Pergamon-Komplex. pp. 2-69, nos. 1-606; II. Johannes Burow, Die übrigen Stempel aus Pergamon, pp. 71-138, nos. 1-795. Berlin 1998.

Dio’s Roman History. Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press. London, New York. 1914

Dobreva, D. Thracian City Economy as Part of the Global Sinopean Wine Trade, Bulletin of the National Archaeological Institute, XLIV. Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016). 2018

Doyle, Chr. Declaring Victory, Concealing Defeat? Continuity and Change in Imperial Coinage of the Roman West, c.383–c.408. In book: Shifting Genres in Late AntiquityPublisher: Ashgate (Taylor and Francis). 2015

Dundua, G. Hoards of Foreign Coins of the Classical Period from Colchis (6th century B.C.-4th century A.D.). Georgian Journal of Archaeology. Tbilisi. 2004

Dundua, G., Dundua, T. Les Kolkhidki. Dialogues d’histoire Ancienne. №8. 1982

Dundua, G., Dundua, T. Les relations économiques de la Colchide aux Époques Archaïque et Classique d’ après le matériel numismatique. La Mer Noire Zone de Contacts (Actes du VIIe Symposium de Vani – 26-30. IX. 1994). Presses Universitaires Franc-Comtoises. Paris. 1994

Dundua, T. Bagrat, Son of Bivrat. Phasis. Greek and Roman Studies. vol. 4. Tbilisi. 2001

Dundua. T. Christianity and Mithraism. The Georgian Story. Tbilisi. Universal Press. 1999

Dundua, T. Gaius the Iberian – First Ever Recorded Georgian To Be Baptized. ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. II. თბილისი, გამომცემლობა: მერიდიანი. 2011

Dundua, T. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Small Catalogue of the Georgian Coins. Tbilisi, Meridiani Press. 1999

Dundua. T. Georgia within the European Integration. Part 2. Romans and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2012

Dundua, T. Georgia within the European Integration. Graeco-Roman World, Byzantine Commonwealth, Orthodox Alliance and the Georgians. Tbilisi, Meridiani Press. 2013

Dundua, T. History of Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2017

Dundua, T. Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwill Palace, Nieborow (Poland). 3-6 September 2005. Moneta 82. Wetteren, Belgium. 2008

Dundua, T. Influx of the Roman Coins in Georgia. Tbilisi, Meridiani Press. 2005

Dundua, T. North and South. Tbilisi, Universali Press. 2001

Dundua, T. Publicius Agrippa, Flavius Dades and Dual Citizenship – a Pattern for Europe in Future? Caucasica. The Journal of Caucasian Studies. vol. 5. Tbilisi, Meridiani Press. 2002

Dundua, T., Silagadze, N. European Industrial Complexes of I Cycle of Capitalism and the Georgian Western Affiliations. Historical and Numismatic Tale. Tbilisi, Meridiani Press. 2005

Dundua, T. Phiphia, N. Greek Cities in Colchis. Point of View. Academia Letters. 2021

Dundua, T., Phiphia. N. Imitations of the Roman Coins in "Transcaucasian" States. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings. XVII. 2022

Eck, W. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius. Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys. Dr. Bonn, Rudolf Habelt GMBH. 2013

Eck, W. The Bar Kokhba Revolt. The Roman Point of View. The Journal of Roman Studies. v. LXXXIX. Leeds. 1999

Egyptian Antiquities in the Hermitage. London. 1974 B. Piotrovsky (ed.), Egyptian Antiquities in the Hermitage, Aurora Art Publishers, Leningrad 1974

Engelmann, H. Die Inschriften von Kyme. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 5. Bonn. 1976

Engels, D. The Length of Eratosthenes' Stade. The American Journal of Philology. 1985 106(3), 298–311. https://doi.org/10.2307/295030

Fairley, W. Augustus. Minumentum Ancyranum: The Deeds of Augustus. Fb&c Limited. 2017

Faraone, Chr. A. The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times. Philadelphia. University of Pensylvania Press. 2018

Farnell, L.R. Cults of the Greek States, Oxford Clarendon Press. 1909

Fellmann, R. Das römische Basel. 24 (B). Basel, Christoph Merian Verlag. 1981

Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Texte Arménien traduit en Français par le P. Arsène Soukry, Mékhitariste. Venise. 1881

Gibson, E. L. The Jewish Manumission Inscriptions of the Bosphorus Kingdom. Tübingen. Mohr Siebeck. 1999

Göbl. R. Antike Numismatik. München. Battenberg. B. 2. 1978

Goldsworthy, A. In the Name of Rome: The Men who Won the Roman Empire. New Haven & London, Yale University Press. 2016

Golenko, K. Kolchis. Chiron. №2. München. 1972

Gorman, V. Miletos, the Ornamement of Ionia – a History of the City to 400 BCE. Michigan: Michigan University Press. 2004

Greek-English Lexicon, Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. New Edition A New Edition, Revised and Augmented Throughout by Sir Henry Stuart Jones, D. Lit. Oxford Clarendon Press. 1961

Greswell, Ed. Origines Kalendariae Hellenicae or The History of Primitive Calendar, Among the Greeks Before and After of Legislation of Solon, in six volumes, vol. V. Oxford University Press, 1862

Guarducci, M. Epigrafia Greca. IV. Roma. Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato. 1978

Guhl, E.K., Koner, W.D. The Life of the Greeks and Romans: Described from Antique Monuments, New York. D Appleton and company. 1876

Gutschmidt, A. V. Saulaces, König von Kolchis. Zeitschrift für Numismatik. III. 1876

Hansen, M. H. Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State. Oxford University Press. 2006

Higgins, Reynold Greek and Roman Jewellery. Berkeley and Los Angeles. second edition. University of California Press. 1980

Honigman, E., Maricq. A. Recherches sur les « Res Gestae divi Saporis » (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques, t. XL VII, fase. 4). Bruxelles. Palais des Académies. 1953

Hovannisian, R. G. The Armenian People from Ancient to Modern Times. Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. Palgrave Macmillan. 2004

Howgego, Chr. Ancient History from Coins. London and New York, Routledge. 1995

Humphrey, J. H. Roman Circuses, Arenas for Chariot Racing, University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1986

Hunt, P. N. Hannibal. Simon & Schuster, New York. 2017

Inscriptiones Atticae aetatis romanae, ed. Wilhelm Dittenberger. Parts I-II. Berlin. Apud G. Reimerum. 1878-1882

Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. 3rd edn. Berlin 1981, 1994. Fasc. 1, ed. David Lewis, Decreta et tabulae magistratuum (nos. 1-500); fasc. 2, ed. David Lewis and Lilian Jeffery, Dedicationes. Catalogi. Termini. Tituli sepulcrales. Varia. Tituli Attici extra Atticam reperti. Addenda (nos. 501-1517)

Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora, ed. Ericus Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690)

Inscriptiones Graecae XI. Inscriptiones Deli, fasc. 4, ed. Pierre Roussel. Berlin. Reimer. 1914

Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, ed. Georg Kaibel. Berlin. 1890

Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V. Emesène, ed. Louis Jalabert and René Mouterde. Paris. 1959

Jeffery, L.H. The Local Scripts of Archaic Greece, A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B. C. Oxford Clarendon Press. 1990

Jefremow, N. Monarchic Symbols in the Amphora Stamps of Sinope and the Seleucid Influence on the South Coast of the Pontos Euxeinos in the Early Hellenistic Time: Colloque international, École française d'Athènes. Université de Rennes 2 – Haute Bretagne Athènes, 3-5 février 2010 Resumes.

Jenkins, G. K. Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum. Numismatic Chronicle. London. Vol. 19. 1959

Josephus. With an English Translation by R. Marcus. v. VI. Jewish Antiquities. Books IX-XI. London, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. MCMLXVI

Kauchtsschischwili, T. Neuendeckte Gegenstände mit griechischen inschriften aus Mzcheta. Phasis. 5-6. 2003

Kavtaradze, G.L. The Problem of Interpretation of Ancient gem from Paris. in: Materials of the First Internetional Congress of Caucasiologists. Tbilisi: Universal Publishers. 2007

Kehnscherper, G. Kreta, Mykene, Santorin. Leipzig. Urania-Verlag. 1973

Kendrick Pritchett, W. The Attic Stelai. Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Vol. 22, No. 4, Oct. - Dec., 1953

Konsulat und Senatorenstand. Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy. Abhandlundgen zur alten geschichte. Band 61. Bonn. Rd. Rudolf Habelt GMBH. 2013

Laes, Chr., Strubbe, J. Youth in the Roman Empire, the Young and the Restless Years. Cambridge University Press. 2014

Lambert, R. Beloved and God: Story of Hadrian and Antinous. George Weidenfeld & Nicolson. 1984

Lang, D. M. Notes on Caucasian Numismatics. The Numismatic Chronicle (N.C.). Vol. XVII. London. 1957

Lang, D. M. Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York, The American Numismatic Society. 1955.

Lang, M. Graffiti and Dipinti. «The Athenian Agora», 21. Princeton. American School of Classical Studies. 1976

Lenski, N. Em. Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D. Transformation of the Classical Heritage; 34. Berkeley: University of California Press. 2002

Lewis, D. Notes on slave names, ethnicity, and identity in Classical and Hellenistic Greece, Studia Źródłoznawcze. U Schyłku Starożytności, 2018

Longlois, V. Numismatique de la Géorgie au Moyen Age. Premier Article, Revue archéologique. VIIth year, part 2. 1852

Lordkipanidze, O. Vani, ein antikes religiöses Zentrum des goldenen Vlieses (Kolchis). Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums. 42. Mainz. 1996

Lordkipanidzé, O. Vani, une Pompei géorgienne. Besançon, Presses Univ. Franche-Comté. 1995.

Lortkifanidze, G., Mshvildadze, M. Culturological Aspects of Kartli (Iberia) "Romanization" (I-III c.), abstracts of I International Congress "Problems and Prospects" of Kartvelology. The Georgian National Academy of Sciences Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Georgian Patriarchate. Tbilisi. 2015

Lortkipanidze, O. Arlette, Fr. Évelyne, G. Les divinités de la ville du Phasis: Apollon Ou la triade Apollinienne Le Religions du Pont-Euxin: actes du VIIIe Symposium de Vani. Colchide. 1997

Lortkipanidze, O. Phasis, the River and the City in Colchis. Stuttgart: Steiner. 2000

Lurker, M. Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons. Routledge. 1987

Luttwak. Ed. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore. Johns Hopkins University Press. 1981

Maffre, J. J. Bulletin archéologique. In: Revue des Études Grecques, tome 117, Janvier-juin 2004. pp. 141-320; Doi: https://doi.org/10.3406/reg.2004.4567

Mannack, Th. A Son of Nikon or Nikon Victorious: A New Inscription on a Fragment of a Pseudo Panathenaic Amphora. Arts. 11(4), 69. 2022. https://doi.org/10.3390/arts11040069

Maranci, Cr. The Art of Armenia. Oxford University Press. 2018

Marcus Cornelius Fronto, The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius and Various Friends. Edited and for the first time translated into English by C.R. Haines, M.A., F.S.A. London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam's Sons. 1919

Markwart, J. Die Genealogie der Bagratiden. Caucasica. Fasc. 6, 2 Teil. Leipzig. 1930

Mascellari, R. „Il saluto finale delle petizioni nei papiri di epoca romana: da εὐτύχει a διευτύχει”. Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. vol. 64, no. 2. 2018

Masri. L. Rome, Diplomacy, and the Rituals of Empire. Historia 65 (3). 2016

Mauritsch, P. Petermandl, W. Pleket H. W. - I. Weiler (Hrsg.), Quellen zum antiken Sport. (Texte zur Forschung; Bd.102). Darmstadt. 2012

McCabe, D. F. Chios Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton.1986

McCabe, D. F. Ephesos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. 1991. Packard Humanities Institute CD #6, 1991 — Includes: Die Inschriften von Ephesos. 8 vols. in 9 parts, with a Supplement. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 11,1-17,4. Bonn 1979-1984. vol. IV, nos. 1001-1445, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach. 1980

McCabe, D. F. Priene Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. 1987. Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Friedrich Hiller von Gaertringen. Inschriften von Priene. Berlin 1906

McCabe, D. F. Rhodian Peraia Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. 1991. Packard Humanities Institute CD #7, 1996. — Includes: Peter Marshall Fraser and George Ewart Bean. The Rhodian Peraea and Islands. Oxford 1954.

McCabe, D. F. Samos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. 1986

McLean, B. H. An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337). The University of Michigan Press. 2005

Meloni, S. I Monumenta Columbariorum: Contributo alla Storia Sociale della Roma Primo-Imperiale. Roma. 2016-2017. Doctoral thesis. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://iris.uniroma1.it/retrieve/handle/11573/937578/440549/Tesi%20dottorato%20Meloni

Melville-Jones, J. R. A Dictionary of Ancient Roman Coins. The University of Michigan. 1990

Meritt, B. D., and Traill. J.The Athenian Councillors. “The Athenian Agora”, 15. Princeton. 1974

Merivale, Ch. History of the Romans under the Empire. vol. III. London, Longmans, Green and co. 1872

Metzger Br. M. A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia; Journal of Near Eastern Studies Vol. 15, No. 1. pp. 18-26. Jan., 1956

Metzger Br. M. Sources on the Alans. A Critical Compilation by Agusti Alemany. Brill. 2000

Mgaloblishvili, T., Rapp. S. H. Manichaeism in Late Antique Georgia? In: In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Series: Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 74. Editors: Jacob Albert van den Berg, Annemaré Kotzé, Tobias Nicklas, and Madeleine Scopello. Brill. 2010

Milne, J. G. The Autonomous Coinage of Smyrna. II. The Numismatic Chronicle. Fifth Series – vol. VII. London. 1927

Mommsen, Th. A History of Rome under the Emperors. Taylor & Francis, Routledge. 2005

Moretti, L. Inscriptiones graecae urbis Romae. vol. 1. Rome. 1968

Morris, I. Remaining Invisible. in: Women and Slaves in Greco-Roman Culture, edited by Sandra R. Roshel and Sheila Murnaghan. Routledge. London and New York. 1998

Moses Khorenats’i. History of the Armenians. Translation and Commentary of the Literary Sources by R. W. Thompson. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England. 1978

Müller, J. M. „... weihte es der Athena.“ Basen von Weihgeschenken für Athena auf der nachklassischen Akropolis“. Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit. Reichert Verlag Wiesbaden. 2010

Müller-Kessler, C. Mitchell, T. C. Hockey, M. I. An Inscribed silver Amulet from Samaria. Palestine Exploration Quarterly. 139, 1. 2007

Muskhelishvili, D. Some Aspects of Georgian History in the Light of Armenian Historiography. The Caucasus and Globalization. Vol. 5. Issue 1-2. 2011

Naturalis Historia. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906

Nesselhauf, H. Ein neues Fragment der Fasten von Ostia. Athenaeum. Pavia Vol. 36. 1958.

Nielsen, Br. E., and Klaas A. W., editors. Papyri from the New York University Collection II (P.NYU II). 1st ed., Harrassowitz Verlag, 2010

Nikolaishvili. V. The Archaeological Context of the Hebrew Inscriptions Discovered in Eastern Georgia. იბერია კოლხეთი. №5. თბილისი, 2009

Nyberg, H.S. Quelques inscriptions antiques découvertes récemment en Géorgie (Ex Erano Rudbergiano qui est Erani vol. XLI). Gotoburgi. 1946

Odisheli, M. The Cult of Dionysus in Ancient Georgia, in: Ancient Theater and Performance Culture around the Black Sea, edited by David Braund, Edith Hall and Rosie Wales. Cambridge University Press. 2019

Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecorum. Edidit Wilhelmus Dittenberger. Volumen Prius. Lipsiae. MDCCCCIII

Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecorum. Edidit Wilhelmus Dittenberger. Volume Alterum. Lipsiae. MDCCCCV

Orlin, Eric M. A Social and Cultural History of Republican Rome. John Wiley & Sons. 2022

Ostrogorsky, G. History of the Byzantine State. Rutgers University Press. 1986

Pape. W. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: Vieweg. II. 1875

Pavia, C. Guide to Underground Rome, Guida di Roma Sotterranea. Gangemi editore. Rome. 2011

Peeters, P. Sainte Sousanik, martyre en Arménie-Géorgie. Analecta Bollandiana Bd. 53, fasc. III-IV.1935

Penner, L. R. The Epigraphic Habits of the Slaves and Freed Slaves of the Julio-Claudian Households. University of Calgary. 2013. AB. doi:10.11575/PRISM/28131 http://hdl.handle.net/11023/1081 doctoral thesis, 256 sch. 944 ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/11023/1081/ucalgary_2013_penner_lindsay.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Phiphia, N. Greek Colonies in Ancient Colchis – Poleis or Emporia? in: Comparing Greek Colonies, Mobility and Settlement Consolidation from Southern Italy to the Black Sea (8th – 6th Century BC). Proceedings of the International Conference (Rome, 7.–9.11.2018) Edited by: Camilla Colombi, Valeria Parisi, Ortwin Dally, Martin Guggisberg and Giorgio Piras. De Gruyter. 2022

Phiphia. N. King Pacorus/Bakur of Lazi. Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region. №11. 2019

Phiphia. N. To the question of the identifying king Amazasp of Iberia, queen Dracontis and a royal official Anagranes mentioned in three Greek inscriptions found in Mtskheta. Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region. №13. 2021

Preisigke, Fr. Namenbuch. Enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden (Papyri, Ostraka, Inschriften, Mumienschildern usw) Ägyptens sich vorfinden. Bearbeitet und herausgegeben von F. Preisigke. Mit einem Anhang von Enno Littmann. Heidelberg, Selbstverlag des Herausgebers. 1922

Preud'homme, N. J. La stèle des victoires du Pitahs Sargas et la réaffirmation de la domination royale en Ibérie du Caucase. Camenulae 22, janvier 2019

Preud'homme, N. J. On the Origin of the Name K`ART`LI: PITIĀXES OUSAS' Intaglio and KARCHĒDOI IBERIANS" წიგნში: იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრე მედიევური პერიოდის ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევანი (Iberia-Colchis, Researches on the Archeology and History of Classical and Early Medieval Period") N 14. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2018

Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III. Pars VI. Consilio et Avctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis. Iteratis Curvis Ediderunt Leiva Petersen, Klaus Wachtel. Adivvantibus M. Heil, K.-P. Johne, L. Vidman. Berolini. Novi Eborau. MCMXCVIII

Rapp, S. H. Jr. The Sasanian World Through Georgian Eyes: Caucasia and Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Ashgate Publishing Limited. 2014

Reinach, Th. Mithridate Eupator roi de Pont. Paris. 1890.

Reinach. Th. L'histoire par les monnaies. Paris. 1902

Rémy, B. Inscriptions latines des Alpes (I.L. Alpes) 1. Alpes Graies. Chambéry – Grenoble. 1998. 92-93, Nr. 38.

Res gestae divi augusti; Ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi iterum. edidit Th. Momsen. Berolini [Berlin]. 1883

Ridgway. Br. S. Dolphins and Dolphin-Riders. Archaeology 23. 1970

Roller, D. W. Empire of the Black Sea: The Rise and Fall of the Mithridatic World, Oxford University Press, 2020

Roueché, Ch. Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Period. A Study Based on Inscriptions from the Current Excavations at Aphrodisias in Caria. «Journal of Roman Studies Monographs», 6. London. 1993.

Sallet, A. v. Zur griechischen Numismatik, I. Saul... oder Saum..., ein kolchischer oder scythischer König. Zeitschrift für Numismatik. III. 1876; Die Erwerbungen des Königlichen Münzkabinets. Zeitschrift für Numismatik. XVI. 1888.

Salomies, O. Adoptive and Polyonymous Nomenclature in the Roman Empire. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica. 1992

Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, II. Epirus, Akarnanien, Aetolien, ..., by Johannes Baunack (Delphi) and others, ed. Hermann Collitz. Göttingen. 1885-1899

Schmitz, L. History of Rome from the Earliest Times to the Death of Commodus, A.D. 192. London. Walton and Maberly.1854

Schulze, W. Zur Geschichte lateinischer Eigannamen. Göttingen. 1904

Sear, D. R. Roman Coins and Their Values. 4th edition. London. 1997

Sebeos' History, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York. 1985

Seltman. Ch. Greek Coins. London. Methuen & Company; 2nd Rev. Ed edition. 1955

Shervin-White, A. N. The Roman Citizenship. Oxford. At the Claredon Press. 1939. 2nd Edition. Oxford. 1973

Sicker, M. The Struggle over the Euphrates Frontier. The Pre-Islamic Middle East. 2000. Greenwood Publishing Group.

Slovník Antické Kultury. Praha. Svoboda. 1974

Smith, W., Sir, A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology. By various writers. ed. 1813-1893

Speidel M.P., Todua T.T., Three inscriptions from Pityus on the Caucasus frontier. – Saalburg Jahrbuch, 44. 1988

Sprengling, M. Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ). American Journal of Semitic Languages and Literatures. vol. 57, №4. 1940

Sprengling, M. Third Century Iran, Sapor and Kartir. Chicago, University of Chicago Press. 1953

Stephani Byzantii Ethnika. Volumen I, ediderunt H.G. Beck, A. Kambylis, R.Keydell. MMVI

Stephani Byzantii Ethnika. Volumen III, ediderunt H.G. Beck, A.Kambylis, R.Keydell, Berlin, Boston. MMXIV

Strabo. ed. H. L. Jones, The Geography of Strabo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924

Strong, D. E. Greek and Roman Gold and Silver Plate. London: Methuen. 1966

Strong, D. E. Greek and Roman Plate. London. Cornell University Press. 1966

Studia Pontica. III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et l'Arménie publiées par J. G. C. Anderson, Franz Cumont, Henri Grégoire. Bruxelles. H. Lamertin. 1910

Suny, R.G. The Making of the Georgian Nation: Indiana University Press 2nd edition. 1994

Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe.

T. Hewitt Kett. Alphabet. Taylor, Walton and Maberly, London. 1849

Tacitus. In Five Volumes. II. The Histories. Books I-III. With an English Translation by C. H. Moore. Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXXX

Tezgör, D. K., Kebuladze, N., Lomitashvili, D., Zamtaradze, M. Les sites de Gudava et d'Ilori (Colchide): amphores de Sinope et amphores locales de l'époque romaine. – Anatolia Antiqua 15, 197-214. 2007

The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street. 1855. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137:book=6:chapter=4&highlight=heniochi

The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes. Translated from the Armenian Version with an Introduction by A. M. Wolohojian. New York. 1969

Toumanoff, C. Chronology of the Early Kings of Iberia. New York, Fordham University Press. 1969

Toumanoff, C. Introduction to Christian Caucasian History, II: States and Dynasties of the Formative Period. Traditio 17. 1961

Toumanoff, C. Studies in Christian Caucasian History. Washington, D.C. Georgetown University Press. 1963

Tseretheli. G. A Bilingual Inscription from Armazi near Mcḫeta in Georgia. The Journal of Roman Studies. Vol. 33. Parts 1 and 2. 1943

Tsetskhladze, G. R. Vnukov, S. Y. Colchian Amphorae: Typology, Chronology, and Aspects of Production. The Annual of the British School at Athens. Vol. 87. 1992

Tsetskhladze, G. R. Ancient West and East: Mtskheta capital of Caucasian Iberia, Mediterranean Archaeology Vol. 19/20, Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens: Athens 10–12 October, 2005. (2006/07)

Tsetskhladze, G. R. Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). Ancient West and East. Vol. 5. Nos. 1-2. Leden-Boston, Brill. 2006

Tsetskhladze, G. The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban (north Caucasus): Oxford Journal of Archaelogy. Volume 13. Issue 2. 1994

Tybout, R. A. Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains, in: Migration and Mobility in the Early Roman Empire, edit.: Luuk de Ligt, Laurens E.Tacoma. pp. 390-437. Brill, Leiden, Boston, 2016

Varro: De lingua Latina: Introduction, Text, Translation, and Commentary. Edited and translated by Wolfgang David Cirilo de Melo. vol. I and vol. II. Oxford University Press. 2019

Vickers, M. Vani, Rich in Gold. New York. 2008

Vickers, M., Kakhidze, A. The British-Georgian Excavations at Pichvnari 1998: The "Greek" and "Colchian" Cemeteries, Anatolian Studies, Vol 51. 2001

Vinogradov. J.G. The Inscribed Bronze from Vani. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: Philipp Von Zabern, 1997

Visconti, Ennio Quirino. Iconographie Gresque. II. Paris, P. Didot. 1811

Waddington, W. H., Babelon, E., Reinach, Th. Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure. Tome premier. Premier fascicule (2e edition). Paris. 1925. New York. 1976

Wagner, G. Les Oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs (Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques). «Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'étude», 100. Oasis d'Égypte 80, II. Paris. 1987

Wallner, C. Soldatenkaiser und Sport. Frankfurt am Mainz. 1997

Walser, G. Römische Inschriften in der Schweiz 2. Bern: P. Haupt, 1980.

Wasson, D. L. Legio I Adiutrix. World History Encyclopedia. Retrieved from https://www.worldhistory.org/Legio_I_Adiutrix/

Wasson, D. L.. "Legio X Fretensis." World History Encyclopedia. Retrieved from https://www.worldhistory.org/Legio_X_Fretensis/

Watson, A. Aurelian and the Third Century. London: Routledge. 2004

Weil. R. König Saumakos. Zeitschrift für Numismatik. VIII. 1881.

Wescher. C., Foucart, P. Inscriptions Recueillies à Delphes. Paris, 1863

Wesendonk, O. G. Über georgisches Heidentum. Caucasica. Fasc. I. Lipsiae. 1924

Westermann, W. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia. 1955. Reprinted 1984.

Whitehead, D. Site-Classification and Reliability in Stephanus of Byzantium. in: From Political Architecture to Stephanus Byzantius: sources for the Ancient Greek Polis. David Whitehead (ed.), Franz Steiner Verlag Stuttgart. 1994

Wiedemann, Thomas. Emperors and Gladiators. London Routledge. 1995

Zacharow, A. Gemmen und Siegel des Museums Georgiens. საქართველოს მუზეუმის მოამბე, 1928. ტ. V. თბილისი. 1930

Zgusta, L. Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste: Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhaltnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, Praha, Nakl. Ceskoslovenské akademie ved, 1955

Ziegler, R. Städtisches Prestige und keiserliche Politik, Studium zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr. , Düsseldorf, pp. 67-119. 1985

Абаев, В. И. Осетинский язык и фольклор. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. 1949

Адонц, Н. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван. Издательство Ереванского Университета. 1971

Амиранашвили, А. И. Иберия и римская экспансия в Азии. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1938

Армянская география VII века по Р.Х. Санкт-Петербург. Типография Императорской Академии Наук. 1877

Ахвледиани, Д. Взаимоотношения Колхиды и Синопы. Кавказоведение, №5. 2004

Бгажба О.Х., Агумаа А.С., Сангулия Г.А., Джопуа А.И., Цвинария И.И., Бжания В.В., Габелия А.Н., Барцыц Р.М., Сакания С.М., Хондзия З.Г., Гунба Б.М., Трапш Г.Е. Охранные археологические раскопки у стен Сухумской крепости 2011 году. Кавказ и Абхазия в древности и в средневековье: взаимодействие и преемственность культур. Сухуми. 2013

Бжания, В. В., Агумаа, А. С., Бжания, Д.С., Виноградов, А. Ю., Канделаки, Д.А., Сакания, С. М., Хондзия. З.Г. Охранные исследования в Гагрском районе. Археологические открытия 2005 года. Отв. ред. Н.В. Лопатин. Москва, издательство: Наука. 2007

Брацинский, И. Б. Основные черты греко-варварской торговли в античном причерноморье и ее особенности в Колхиде. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета. 1980

Вертоградова, В.В. Новая Греческая надпись из раскопок Сухумской крепости. Проблемы истории, филологии, культуры. издательство Издательство Магнитогорского государственного университета. Москва-Магнитогорск. № 12. 2012

Виноградов, А. Ю. Кувшин царя Бакура – новый источник по ранней истории Кавказа. ა. ვინოგრადოვი, ბაკურ მეფის თასი – კავკასიის ადრეული ისტორიის ახალი წყარო: ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია. II. თბილისი. თსუ. 2013

Воронов, Ю. Н. Археологическая карта Абхазии. Сухуми: Издательство «Алашара». 1969

Воронов, Ю. Н. О некоторых новых находках в окрестностях Цебелды Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. Х. Тбилиси. 1981

Гагошидзе, Ю. М. Самадло. Тбилиси. 1979

Гайдукевич, В. Ф. Еще о восстании Савмака. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1962

Гайдукевич, В. Ф. К дискуссии о восстании Савмака. Сб. Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Ленинград. 1968

Голенко, К. В. Аристарх Колхидский и его монеты (к истории Колхиды I в. до н. э.). Вестник Древней Истории (ВДИ). N4. 1974

Голенко, К. В. Еще о монетах, приписываемых Савмаку. ВДИ. №3. 1963

Голенко, К. В. Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1971

Голенко, К. В. К датировке монет Диоскуриады. Нумизматический сборник. Тбилиси. 1977

Голенко, К. В. Монеты из случайных находок в Патрэе (1947-1950). ВДИ. №3. 1952

Голенко, К. В. О монетах, приписываемых Савмаку. ВДИ. №4.1951

Голенко, К. В., Капанадзе, Д. Г. Четыре клада Колхидок. Нумизматика и Эпиграфика (НЭ). VI. 1966

Голенко, К. В., Капанадзе, Д. Г. Клад синопских и колхидских монет из Кобулети (1948 г.). Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1961

Голенко, К. В., Капанадзе, Д. Г. Монеты найденные в селении Згудери (Грузинская СССР) в 1964-1965 гг. ВДИ. №1. 1968

Граков, И.Т. Материалы по истории Скифии в греческих надписях. ВДИ. №3. 1939

Джавахишвили, И. А., Пахомов. Е. А. Монеты Грузии. Христианский Восток. т. I. Санкт-Петербург. 1912

Джопуа, А.И., Нюшков, В.А. Античная эпиграфика на территории Абхазии. Вестник Танаиса. Выпуск 5. Том. 1. 2019

Древнегреческо-Русский словарь. Составил И. Х. Дворецкий. том I. Москва. 1951

Древнегреческо-Русский словарь. Составил И. Х. Дворецкий. том II. Москва. 1958

Дройзен, И. Г. История эллинизма. т. II. История диодохов. Москва. 1893

Думберг, К. Раскопки курганов на Зубовском Хуторе в Кубанской Области: Известия императорской археологической комисии. вып. I. Санкт-Петербург. 1901

Дундуа, Г. Ф. Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э.- IV в. н. э.). Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. Тбилиси. 1982

Дундуа, Г. Ф. Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, Издательство: Мецниереба. 1987

Ельницкий, Л. А. Новые документы антихристианской реакции в Римской империи в IV в. н. э.: Советская археология. №4. 1962

Ельницкий, Л. А. О малоизученных или утраченных греческих и латинских надписях Закавказья: ВДИ. №2. 1964

Жебелев, С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Босфоре. ВДИ. №3. 1938

Зограф, А. Н. Античные золотые монеты Кавказа. Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры (ИГАИМК). вып. 110. 1935

Зограф, А. Н. Распространение находок античних монет на Кавказе. Труды Отдела Нумизматики Государственного Эрмитажа (ТОНГЭ). т. I. Л. 1945

Инадзе, М. П. К интерпретации Эшерской греческой надписи: Кавказско-Ближневосточный сборник, VIII, Тбилиси. 1988

Инадзе, М. Причерноморские города Древней Колхиды. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1968

Инадзе, М. И. О некоторой специфике Греческой Колонизации восточного Причерноморья. Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья (ПГКСВП). Тбилиси: издательство: Мецниереба. 1979

Инал-ипа, Ш. Д. Об этногенезе древнеабхазских племён. Москва: Издательство Наука. 1964

Историки Античности. т. II. Древний Рим. Москва, издательство: Правда. 1989

История армянского народа. ч. I. Ереван: Айпетрат, 1952

История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван, издательство: Армфан-А. 1939

Казакович, Э. Л. К полемике о восстании Савмака. ВДИ. №1. 1963

Казаманова, Л. Н. Кропоткин, В. В. Подражания римским золотым монетам II-III вв. Вестник Древней Истории (ВДИ). №1. 1964

Капанадзе, Д. Г. Ауреусы армазского некрополя. Советская археология (СА). №3. 1957

Капанадзе, Д. Г. Грузинская нумизматика. Москва, издательство Академий наук СССР. 1955

Капанадзе, Д. Г. Монетные находки мцхетской экспедиции. ВДИ. №1. 1955

Капанадзе, Д. Г. Несколько добавочных замечаний по поводу статьи К. В. Голенко «О монетах, приписываемых Савмаку». ВДИ. №4. 1951

Капанадзе, Д. Г. Новые находки подражаний римским ауреусам в Грузии. Вестник Древней Истории (ВДИ). №4. 1970

Капанадзе, Д. Г. О продолжительности обращения денариев Августа и драхм Готарза в древней Иберии. СА. №4. 1962

Каухчишвили, Т. Греческая надпись на бронзовой плите из Вани. Проблемы древней истории Причерноморья. Тбилиси. 1988

Каухчишвили, Т. Палеохристианские греческие надписи Грузии. Caucasia VII. 2003

Каухчишвили, Т. С. Греческая надпись на Сухумском светильнике, Труды АбНИИ XXVIII, Сухуми, 1957

Каухчишвили, Т. С. Греческая эпиграфика как источник истории Грузии. Проблемы античной культуры. Тбилиси. Издательство Тбилисского университета. 1975

Каухчишвили, Т. С. Греческая надпись Эшерского городища. Источникове-дческие разыскания. Тбилиси. 1985

Каухчишвили, Т. С. Эпиграфические новости из Грузии. ВДИ. №4. 1958

Корпус Боспорских надписей. Под. ред.: В. В. Струве (отв. ред.), М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича, А. И. Доватура, Д. П. Каллистова, Т. Н. Книпович. Институт истории АН СССР, Ленинградское отделение; Институт археологии АН СССР, Ленинградское отделение – Москва; Ленинград, Издательство: Наука. 1965

Кудрявцев, К. Сборник материялов по истории Абхазии. Сухуми: Издание Наркомпроса ССР Абхазии. 1926

Куфтин, Б. А. Материалы к археологии Колхиды. II. Тбилиси, Издательство: Техника да Шрома. 1950

Латышев, В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Восточные тексты. ВДИ. I. 1947

Личели, В.Т. К интерпретации Эшерской надписи . Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Материалы X Международной научной конференции 29 мая – 3 июня 2001 г. Ростов-на-Дону. 2002

Ломоури, Н. Грузино-Римские взаймоотношения. ч. 1. Политические отношения. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. 1981

Ломоури, Н. Ю. К истории Понтийского царства. ч. I. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1979

Лордкипанидзе, Г. Колхида в VI-II вв. до н.э. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1978

Лордкипанидзе, Г. А. К истории древней Колхиды. Тбилиси, издательство: Ганатлеба. 1970

Лордкипанидзе, Г. А. К некоторым вопросам истории Колхиды II-I вв. до н. э. მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი. №2. 1965

Лордкипанидзе О. Д. Античный мир и Восточное Причерноморье (Колхида, Иберия). Тбилиси: Издательство Тбилисского Университета. 1975

Максимова, М.И. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро: მუზეუმის მოამბე. XVI В. 1950

Мамуладзе, Ш. Х., Халваши, М. С., Асланишвили. Л. Г. Римские Гарнизоны Апсара. Вестник Древней Истории. 1(240). Москва, издательство: Наука. 2002

Мамуладзе, Ш.Х. Халваши, М.С. Асланишвили, Л.Г. Римские Гарнизоны Апсара. ВДИ. 2002. 1(240). Москва , издательство: Наука.

Манандян, Я. И. Тигран II и Рим. Ереван, издательство: Армфан-А. 1943

Меликишвили, Г. К истории древней Грузии, Тбилиси: издательство академии наук Грузинской ССР. 1959

Мизандари, М.Г. Дионисийская тема в искусстве античной Иберии; Автореферат диссертации ... Тбилиси. 1988

Мифологический словарь. Москва, издательство: Советская энциклопедия. 1990

Мовсес Хоренаци, «История Армении». Перевод с древнеармянского языка, примечания Г. Саркисяна; Ред. С. Аревшатян.— Ер.: Айастан, 1990

Моммзен, Т. История Рима. т. II. Москва, Издательство социально-экономической литературы (Соцэкгиз). 1937

Мусхелишвили, Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии: Шаки и Гогарена, Издательство: Мецниереба. 1982

Надписи Ольвии (1917-1965), Под. ред. Т. И. Книпович, Е. И. Леви, Ленинград: Академия Наук СССР, Институт Археологии. Издательство Наука. 1968

Одишели, М.Д. Позднеантичные и раннехристианские мозаики Грузии. Автореферат диссертации канд. искусствоведения. Тбилиси. 1988

Орбели, И. Город близнецов Διόσκουριας и племя возниць ἡνιοχοι. Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). №5. 1911

Очерки истории Грузии. ч. I. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1989

Пахомов, Е. А. Монеты Грузии. ч. I. Санкт-Петербург, Императорская академия наук. 1910

Пахомов, Е. А. Монеты Грузии. ч. I-II. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1970

Помяловский, И. В. Сборник греческих и латинских надписей Кавказа, Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук. 1881

Ростовцев М.П., Надпись из Сухума, Записки Одесского Общества истории и древностей. зас. 365 том 27. Одесса. 1907.

Ростовцев, М. Скифия и Боспор, Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Академия истории материальной культуры им. Н.Я. Марра. Ленинград. 1925

Ростовцев, М. П. Новые Латинские надписи с юга России, Известия Императорской Археологической Комиссии (ИИАК). вып.33. т I. 1901

Сокровища Кипра. Москва, издательство: Искусство. 1976

Спейдел, М.П. Древнейший манускрипт с территории СССР. Письмо из римской крепости Апсар. ВДИ. №4. 1985

Струве, В. В. Восстание Савмака. ВДИ. № 3. 1950

Тодуа, Т. Т. Колхида в составе Понтийского царства. Автореферат диссертации на соискание учёной степени канд. исторических наук. Тбилиси. 1985

Тодуа, Т. Т. Колхида в составе Понтийского царства. Диссертация на соискание учёной степени канд. исторических наук. Тбилиси. 1985

Трапш, М. М. Труды. 2. Древный Сухуми. Сухуми: Алашара. 1969

Трапш, М. Раскопки древнего Севастополиса в районе Сухумской крепости в 1959 г. Труды АбНИИ, XXXIII- XXXIV. Сухуми. 243. 1963.

Тревер, К. В. Очерки по истории и культуры древней Армении (II в. до н. э. - IV в. н. э.). Москва, Издательство Академии наук СССР. 1953.

Фёдорова, Е.В. Латинская эпиграфика, Москва. Издательство Московского университета. 1969

Халатянц, Г. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. ч. I. Москва. Тип. В. Гатцук. 1903

Церетели, Г. В. Армазская билингва. Двуязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мцхета-Армази. Тбилиси, Издательство Академии наук Грузинской ССР. 1941

Церетели, Гр. Сокращения в греческих рукописях. Преимущественно по датированным рукописям Санкт-Петербурга и Москвы. Санкт-Петербург. Типография императорской академии наук. 1896

Церетели, К. Г. Арамейский Амулет из Мцхета. ВДИ. N 3. 1999

Шамба, Г. К. Амфорные клейма Диоскурии. Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. V. 1976

Шамба, Г. К. Пицундская чаша, Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулия. V. Тбилиси. 1976

Шамба, Г. К. Эшерское городище. Тбилиси, издательство: Мецниереба. 1980.

Шамба, Г. К. Эшерская древнегреческая надпись и вопрос зарождения государственности в Абхазии. Абхазоведение. История. Археология. Этнология. Сухум, Издательство: Алашара. 2006

Шанидзе, А. Данные греческо-пехлевийской билингвы из Армази для истории термина ეზოისმოძღვარი- Эзоисмодзгуар-и в древне-грузинском, საქარ-თველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. II. 1-2. Тбилиси. 1941.

Шелов, Д. Б. Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI. ВДИ. 1980. №3

Шелов, Д. Б. Махар, правитель Боспора. ВДИ. 1978. №1

Шервашидзе, Л. А. Повесть о городе взятом волнами. Сухуми, Издательство: Алашара. 1967

Шервашидзе Л. А., Соловьев, Л. Н. Исследования древнего Севастополиса. СА. №3. 1960

ელექტრონული რესურსები

Online Databases

მასალები საქართველოს ისტორიისათვის. ხელმისაწვდომია: http://www.amsi.ge/istoria/qc/ ბოლო ნახვა: 01.11.2022

ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი. ხელმისაწვდომია: https://geonumismatics.tsu.ge/ ბოლო ნახვა: 01.11.2022

EAGLE: Electronic Archive of Greek and Roman Epigraphy. ხელმისაწვდომია: http://www.edr-edr.it/default/index.php ბოლო ნახვა: 01.11.2022

Encyclopaedia Britannica. ხელმისაწვდომია: https://www.britannica.com ბოლო ნახვა: 01.11.2022

Epigraphic Database Heidelberg. ხელმისაწვდომია: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/home ბოლო ნახვა: 01.11.2022

Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. ხელმისაწვდომია: https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en ბოლო ნახვა: 01.11.2022

Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby. Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas. ხელმისაწვდომია: http://www.manfredclauss.de/ ბოლო ნახვა: 01.11.2022

Europeana EAGLE Project. ხელმისაწვდომია:https://www.eagle-network.eu/ ბოლო ნახვა: 01.11.2022

Perseus Digital Library. ხელმისაწვდომია: https://www.perseus.tufts.edu ბოლო ნახვა: 01.11.2022

The Alexandrian Centre for Amphora Studies, ხელმისაწვდომია: http://www.amphoralex.org/timbres/matrices/timbres_rhodiens.php ბოლო ნახვა: 01.11.2022

ილუსტრაციები
Illustrations

დანართი 1. კოლხური თეთრი, II ტიპის ჰემიდრაქმა
Appendix 1. Colchian Money/Tetri, II Type Hemidrachm

დანართი 2. ატიკური კილიქსი ფიჭვნარის კოლხური სამაროვნიდან და მასზე გამოსახული გრაფიტო[1]

Appendix 2. Attic kylix from Pichvnari necropolis and graffito on it[2]

დანართი 3. შავლაკიანი ჯამი ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვნიდან წარწერით ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΛΕΩΔΑΜΑΝΤΟΣ[3]

Appendix 3. Black-glazed cup from Pichvnari necropolis with inscription ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΛΕΩΔΑΜΑΝΤΟΣ[4]

---

[1] წარწერის ფოტოს და გრაფიკული გამოსახულების მოწოდებისთვის მადლობას მოვახსენებთ ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმს და მის თანამშრომელს, ნინო ძნელაძეს

[2] Photo and graphic illustration is a courtesy of Batumi Archaeological Museum and the scholar Nino Dzneladze

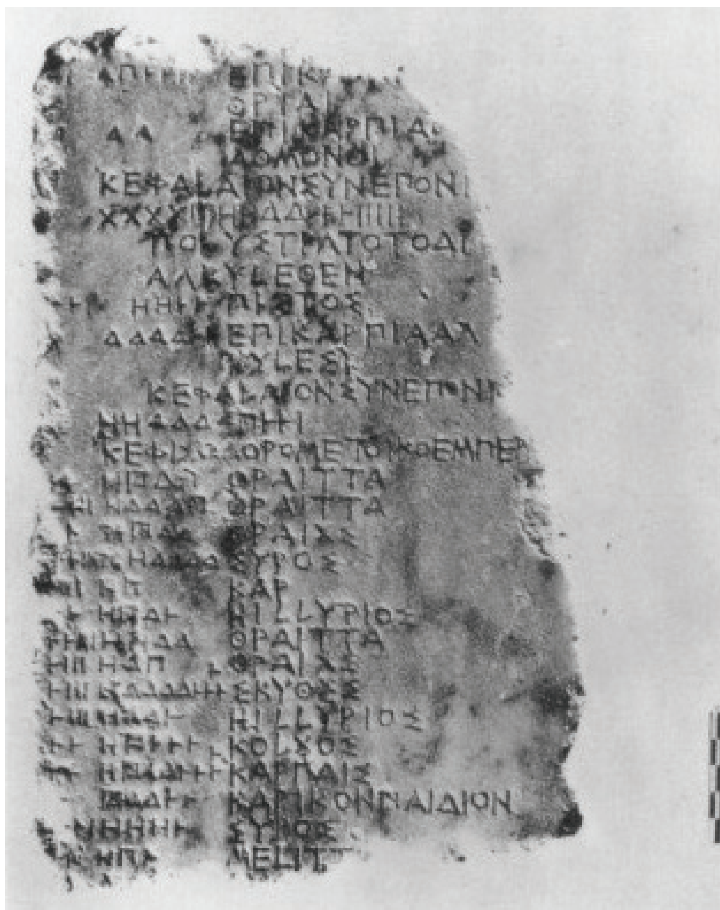
[3] წარწერის ფოტოს და გრაფიკული გამოსახულების მოწოდებისთვის მადლობას მოვახსენებთ ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმს და მის თანამშრომელს, ნინო ძნელაძეს

[4] Photo and graphic illustration is a courtesy of Batumi Archaeological Museum and the scholar Nino Dzneladze

ΑΓΟΛΛΩΝΟΣΗΓΕΜΟΝΟΣΕΙΜΙΤΟΜΦΑΣΙ

დანართი 4. წარწერის გრაფიკული გამოსახულება, ვერცხლის ფიალა ზუბოვკიდან

Appendix 4. Graphic illustration of an inscription on Zubovka silver cup

დანართი 5. კეფისოდოროსის წარწერა სტელაზე ათენიდან

Appendix 5. Kephisidoros' inscription on stele from Athens

დანართი 6. ვანის დეკრეტი

Appendix 6. Vani Decree

დანართი 7. ვანის ქალღმერთისადმი სავედრებელი წარწერა

Appendix 7. Supplication to a Goddess from Vani

დანართი 8. არსანსის წარწერა ვანიდან

Appendix 8. Arsans' Inscriptions from Vani

დანართი 9. ვანის წარწერა წინარექრისტიანული სამლოცველოს სამხრეთ გარეთა კედელზე

Appendix 9. Vani inscription on the southern outer wall of the pagan temple

დანართი 10. დედატოსის ბეჭედი წარწერით

Appendix 10. Dedatos' ring with inscription

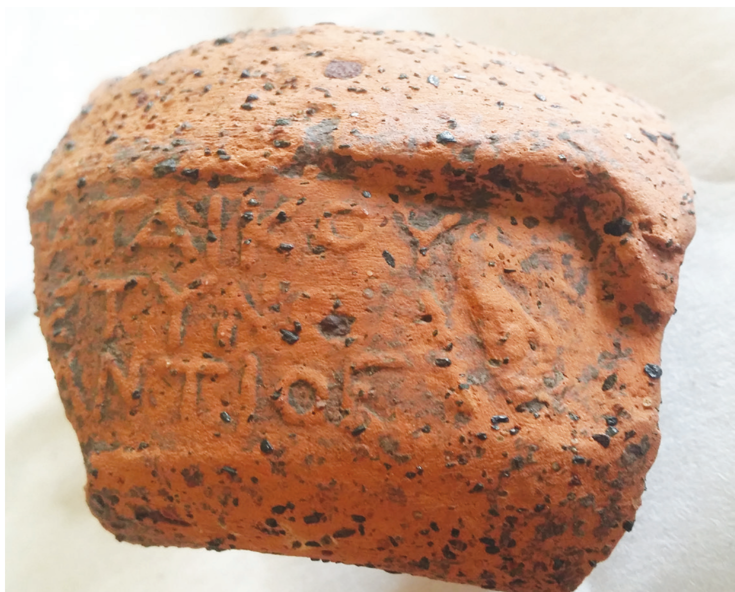
დანართი 11. კრამიტი მელაბეს და მენოს წარწერით

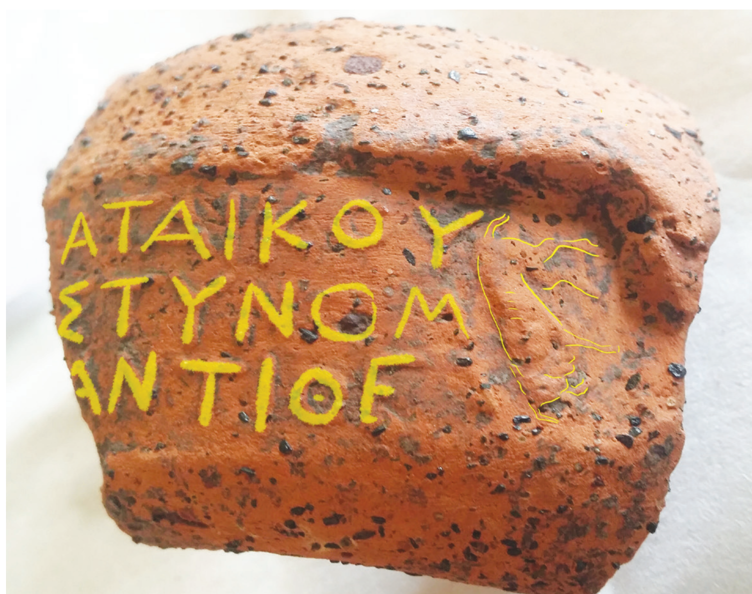
Appendix 11. Pottery with Melabes and Meno’s inscription

დანართი 12. კრამიტი ორაძოსის წარწერით ვანიდან

Appendix 12. Pottery with Oradzos’ inscription from Vani

დანართი 13. კერამიკა სინოპური დამღით ნოქალაქევიდან და მისი რენდერი

Appendix 13. Pottery with Sinopean stamp from Nokalakevi and its render

დანართი 14. აკის სტატერი

Appendix 14. Aka stater

დანართი 15. ე.წ. სავლაკის მონეტა

Appendix 15. The so-called Saulaces' coin

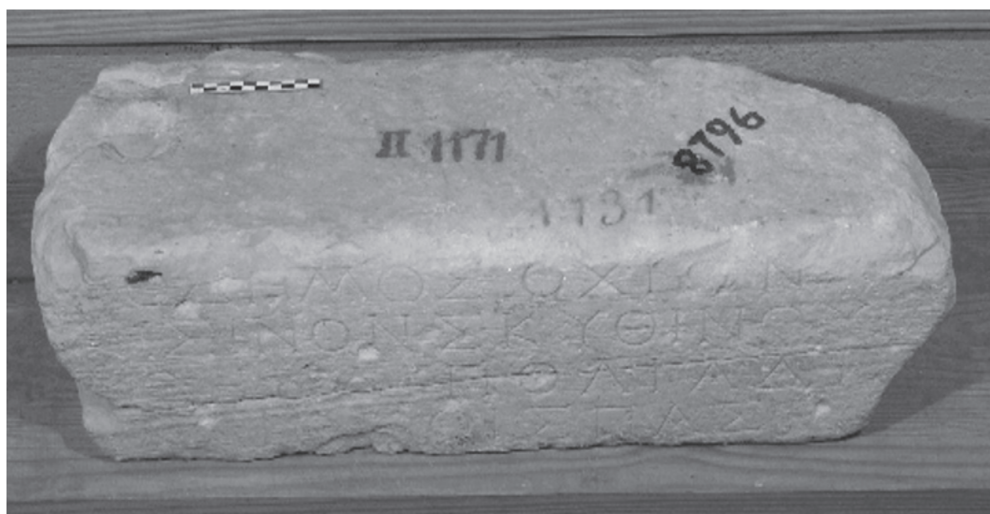

დანართი 16. დიოსკურიის სპილენძის საქალაქო მონეტები

Appendix 16. Municipal copper coins of Dioscurias

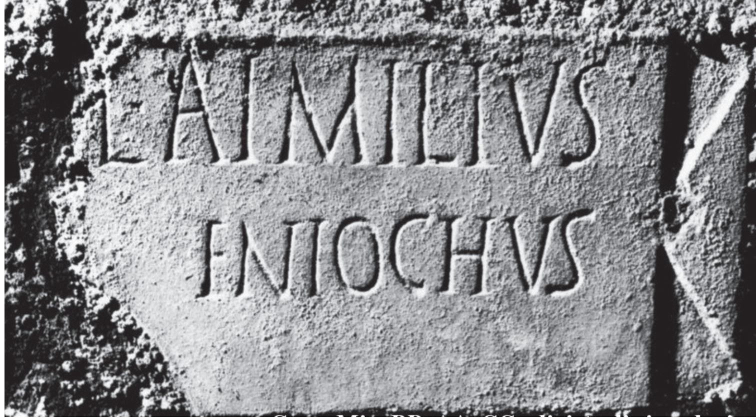
დანართი 17. არისტარქე კოლხის დრაქმა

Appendix 17. Drachm of Aristarchus the Colchian

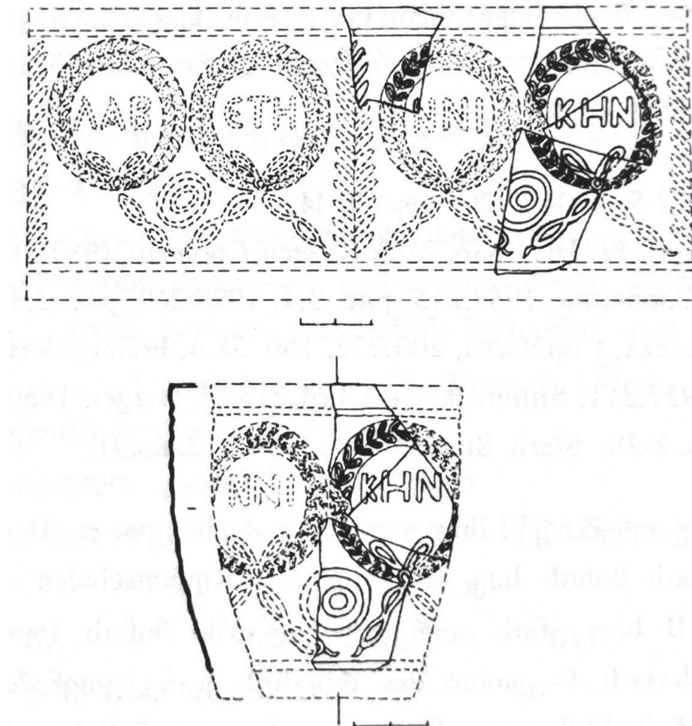
დანართი 18. ფესინოს სკვითინოსის ძის წარწერა

Appendix 18. Inscription of Phesynos Scythinos

დანართი 19. ლუციუს ემილიუს ჰენიოხუსის წარწერა რომიდან

Appendix 19. Lucius Emilius Heniochus' inscription from Rome

დანართი 20. ბერძნული წარწერა მინის ჭურჭელზე გონიო-აფსაროსიდან

Appendix 20. Greek inscription on a glass vessel from Gonio-Apsarus

დანართი 21. კოლხუს ბალნეატორის წარწერა რომიდან

Appendix 21. Inscription of Colchus Balneator from Rome

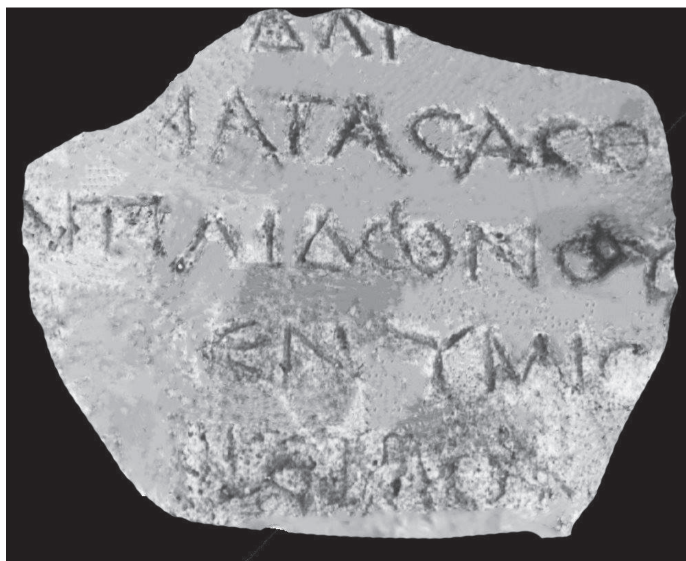
დანართი 22. სოხუმის წარწერის პალეოგრაფიული პირი, შესრულებულია ვ.ვ. ვეტროგრადოვას მიერ

Appendix 22. Paleographic copy of Sokhumi inscription, made by V.V. Vetrogradova

დანართი 23. სოხუმის წარწერის ვ.ვ. ვეტროგრადოვას მიერ გამოქვეყნებული ფოტო

Appendix 23. Photo of Sokhumi inscription published by V.V. Vetrogradova

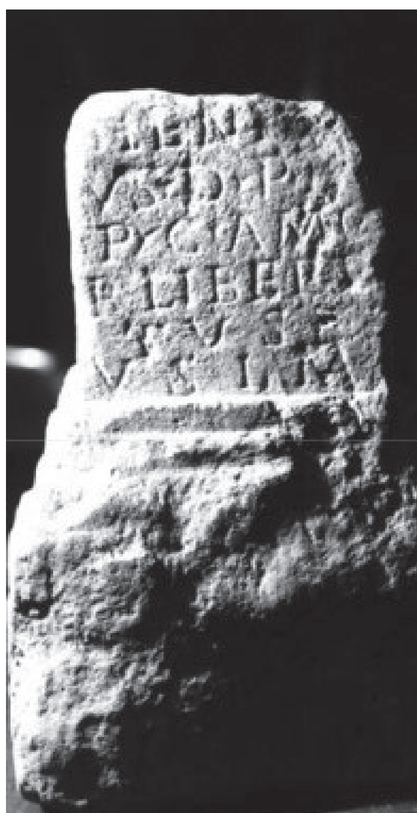
დანართი 24. სოხუმი წარწერის ვ.ვ. ვეტროგრადოვას მიერ გადაღებული ფოტო მაღალი რეზოლუციით

Appendix 24. High resolution photo of Sokhumi inscription published by V.V. Vetrogradova

დანართი 25. ფლავიუს არიანეს ლათინური წარწერა სოხუმის ციხიდან

Appendix 25. Flavius Arrian's Latin inscription from Sokhumi fortress

დანართი 26. ლანგენბრუკის წარწერა ჰენიოხის მოხსენიებით

Appendix 26. Langenbruck inscription mentioning Heniochus

დანართი 27. მაიკოპში აღმოჩენილ სასმისზე განთავსებული მეფე პაკორუსის წარწერის გრაფიკული გამოსახულება

Appendix 27. Graphic illustration of King Pacorus' inscription on Maikop cup

დანართი 28. თიხის სანათური სოხუმიდან[5]

Appendix 28. Clay lamp from Sokhumi[6]

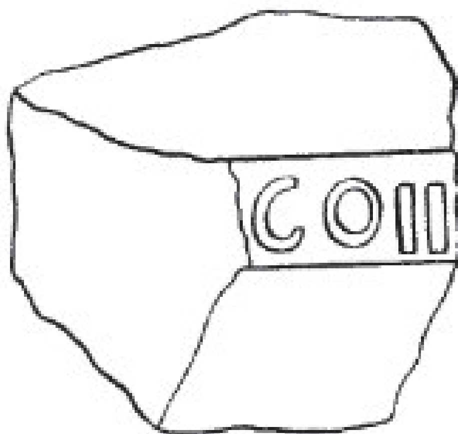
[5] სანათურის ფოტო სოხუმიდან მოგვაწოდეს 2022 წლის ზაფხულში

[6] Photo was sent to us from Sokhumi in summer, 2022

დანართი 29. რომაული ლეგიონის დამღა პეტრა-ციხისძირიდან

Appendix 29. Stamp of Roman legion from Petra/Tsikhisdziri

დანართი 30. რომაული ლეგიონის დამღა გონიო-აფსაროსიდან

Appendix 30. Stamp of Roman legion from Gonio-Apsarus

დანართი 31. კარნიზის I ნატეხი

Appendix 31. First fragment of cornice

დანართი 32. კარნიზის II ნატეხი

Appendix 32. Second fragment of cornice

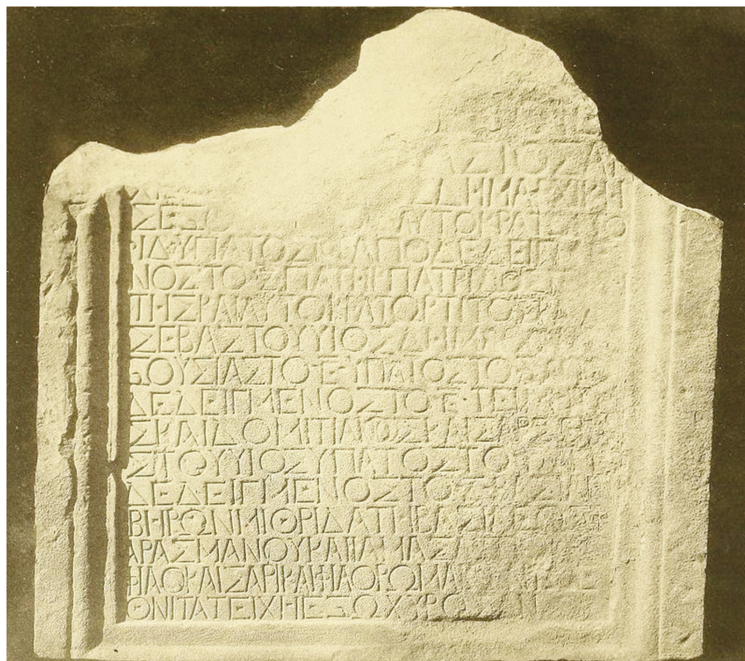
დანართი 33. კარნიზის III ნატეხი

Appendix 33. Third fragment of cornice

დანართი 34. Monumentum Ancyranum – Res Gestae Divi Augusti

Appendix 34. Monumentum Ancyranum – Res Gestae Divi Augusti

დანართი 35. ვესპასიანეს წარწერა მცხეთიდან

Appendix 35. Vespasian's inscription from Mtskheta

დანართი 36. ოქროს ბეჭედი ზევახის წარწერით

Appendix 36. Goldern Ring with inscription of Zevakhes

დანართი 37. ოქროს ქამრის ბალთა ზევახისა და კარპაკის წარწერით

Appendix 37. Golden buckle of belt with inscription of Zevakhes and Karpakos

დანართი 38. რკინის ბეჭედი კოვაკის/კუაკის წარწერით

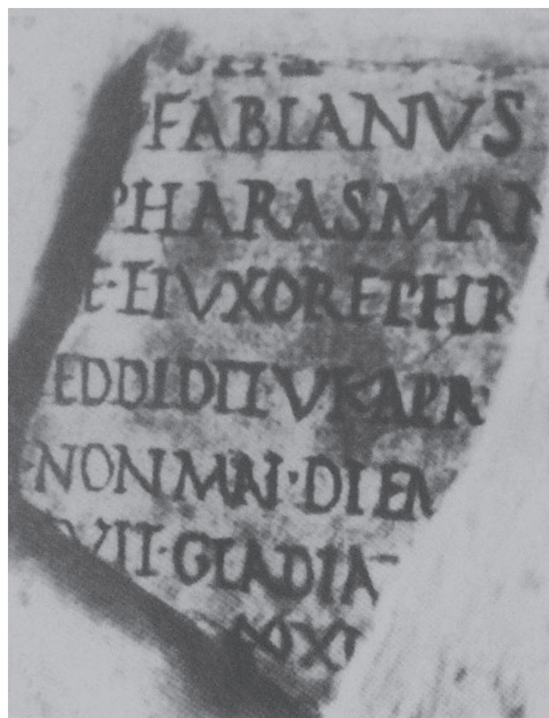
Appendix 38. Iron ring with inscription of Kovak/Kuak

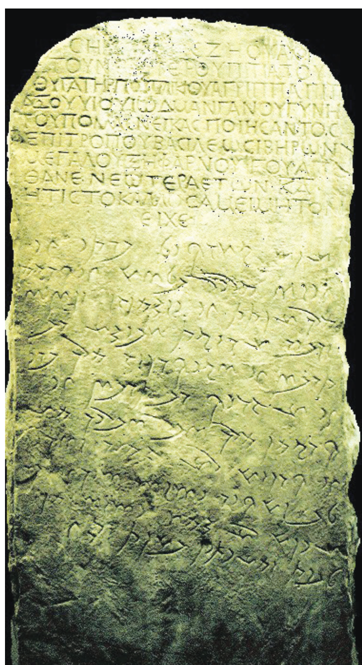
დანართი 39. ოქროს ბეჭედი ასპავრუკ პიტიახშის წარწერით და მისი ანაბეჭდი

Appendix 39. Golden ring with inscription of Aspavruk Pitiaxes and its imprint

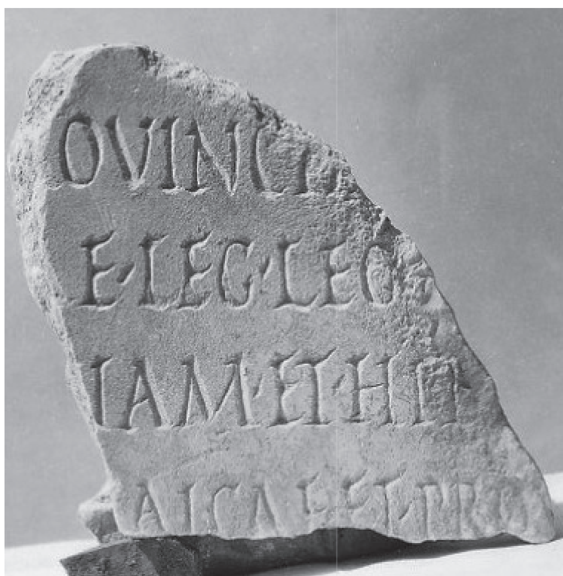
დანართი 40. ოსტიის წარწერა ფარსმან ქველის შესახებ

Appendix 40. Inscription from Ostia about Pharasmanes the Valiant

დანართი 41. არმაზის ბილინგვა

Appendix 41. Armazi Bilingual Inscription

დანართი 42. ლუციუს ვერუსის პართულ ექსპედიციასთან დაკავშირებული წარწერა

Appendix 42. Inscription about Lucius Verus' Parthian War

დანართი 43. დედოფალ ულპიას ბეჭედი წარწერით

Appendix 43. Queen Ulpia's ring with inscription

დანართი 44. პენალი მცხეთიდან ბერძნული წარწერებით

Appendix 44. Pen-case from Mtskheta with Greek inscriptions

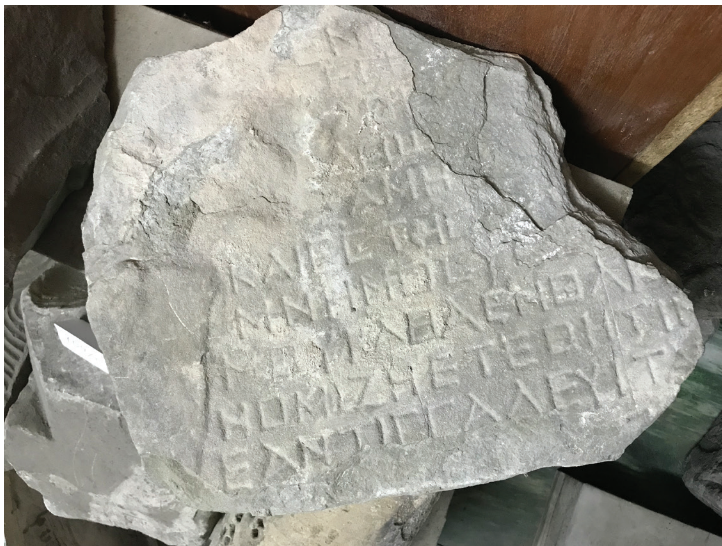
დანართი 45. ვერცხლის კოლოფის ოქროს სახურავი ბერძნული წარწერებით მცხეთიდან

Appendix 45. Golden cover of silver box with Greek inscriptions found in Mtskheta

დანართი 46. სარდიონის გემმა ბაკურის წარწერით

Appendix 46. Carnelian gem with Bakur's inscription

დანართი 47. კავთისხევის წარწერა

Appendix 47. Kavtiskhevi inscription

დანართი 48. პრისკოსის წარწერა ძალისადან

Appendix 49. Preiscus's Inscription from Dzalisa

დანართი 49. წარწერა ძალისიდან დიონისესა და არიადნეს მოხსენიებით

Appendix 49. Inscription from Dzalisa mentioning Dionysus and Ariadne

დანართი 50. გემმა ზევახის წარწერით

Appendix 50. Gem with Zevakhes' inscription

დანართი 51. ოქროს ბეჭედი წარწერით „პლატონი“

Appendix 51. Golden ring with inscription "Plato"

დანართი 52. ოქროს ბეჭედი ათეკას წარწერით

Appendix 52. Golden ring with Ateka's inscription

დანართი 53. ოქროს ბეჭედი მატრონა და კაბრიასის წარწერით ზღუდერიდან

Appendix 53. Golden ring with Matrona and Kabrias' inscription from Zghuderi

დანართი 54. ოქროს ბეჭედი გემინოსის/გემნიოსის წარწერით ზღუდერიდან

Appendix 54. Golden ring with Geminos/Gemnios' inscription from Zghuderi

დანართი 55. წარწერა იასპის ქვაზე სამთავროდან

Appendix 55. Jasper stone from Samtavro

დანართი 56. ბრინჯაოს ბეჭედი ბერძნული ლიგატურით სამთავროდან

Appendix 56. Bronze ring with Greek Ligature from Samtavro

დანართი 57. ვიქტორიას გამოსახულებიანი შუშის თვალი სამთავროდან

Appendix 57. Glass stone of ring with the effigy of Victoria from Samtavro

დანართი 58. ვერცხლის ლანგარი ფლავიუს დადეს და ბერსუმა პიტიახშის წარწერით

Appendix 58. Silver salver with Flavius Dades and Bersouma Pitiaxes' Inscription

დანართი 59. რომაული აურეუსების იბერული მინაბაძები

Appendix 59. Iberian imitations of the Roman Aurei

დანართი 60. რომაული დენარიუსების იბერიული მინაბაძები

Appendix 60. Iberian imitations of the Roman denarii

დანართი 61. ბრინჯაოს ბეჭედი სამთავროდან წარწერით Θηο... θεοῦ
Appendix 61. Bronze ring with inscription Θηο... θεοῦ found in Samtavro

დანართი 62. გემა ანეალის მოხსენიებით
Appendix 62. Gem with Aneal's inscription

დანართი 63. გემა პიტიახშ უსასის წარწერით

Appendix 63. Gem with inscription of Pitiaxes Usas

დანართი 64. წარწერა აბელას ფორუმზე აფსაროსის ციხე-სიმაგრის შესახებ

Appendix 64. Inscription on Forum of Abella About Gonio Fortress